ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνας)

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΤΡΩΝΗΣ

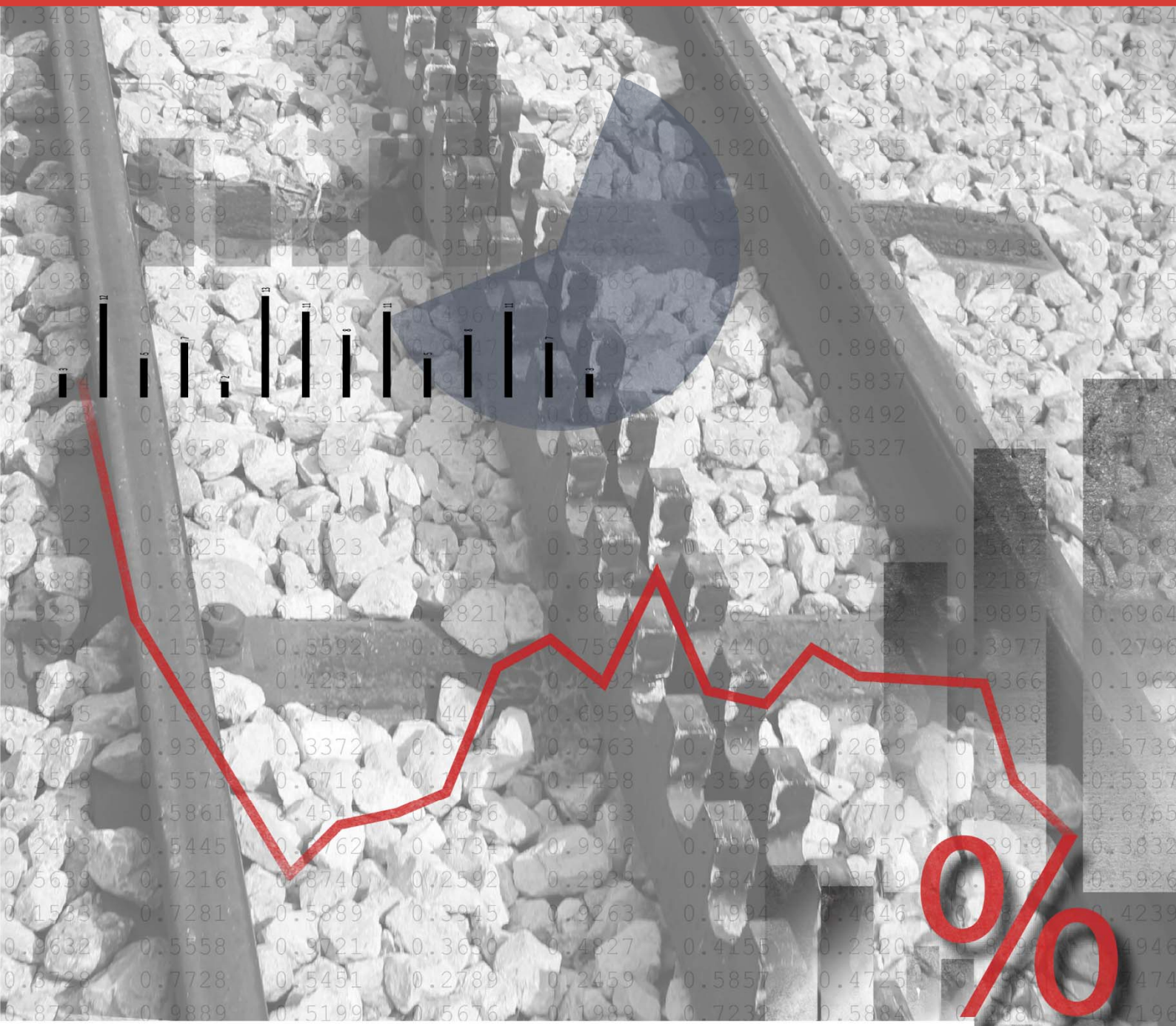

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr
HEALLINK
Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών
Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΕΣΠΑ 2007-2013
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΤΡΩΝΗΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής

Ελληνική Οικονομική Ιστορία

Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνας)

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

Ελληνική Οικονομική Ιστορία

Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα
(18ος-20ός αιώνας)

Συγγραφή

Βασίλης Πατρώνης

Κριτικός αναγνώστης

Αθηνά Ζερβογιάννη

Συντελεστές έκδοσης

Τεχνική Επεξεργασία: Μιχάλης Φωτεινόπουλος

ISBN: 978-960-603-316-2

Copyright © ΣΕΑΒ, 2015

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 3.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

Πίνακας περιεχομένων

Πίνακας περιεχομένων 3

Πίνακας συντομεύσεων-ακρωνύμια 8

Πρόλογος 9

Εισαγωγή 10

Κεφάλαιο 1: Η «Οικονομική Αναγέννηση» του ελληνικού χώρου στον 18ο αιώνα 14

1.1 Οι επιπτώσεις της τουρκικής κατάκτησης στην οικονομική και κοινωνική ζωή του ελληνικού χώρου 14

1.2 Η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου και οι Έλληνες έμποροι 16

1.2.1 Η ανάπτυξη του εμπορίου 16

1.2.2 Η Ελληνική εμπορική διασπορά 18

1.2.3 Οι Έλληνες έμποροι και το εμπόριο της αυτοκρατορίας 21

1.3 Η άνθιση της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας 1770-1815 24

1.3.1 Αποικιακός ανταγωνισμός και ελληνική ναυτιλία 24

1.3.2 Από τον στόλο του Ιονίου (Μεσολόγγι, Κεφαλονιά 1730-1760) στον στόλο του Αιγαίου (Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά 1770-1820) 28

1.3.3 Γεωγραφική διασπορά και οργάνωση της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας 31

1.4 Η ανάπτυξη και ο μετασχηματισμός της βιοτεχνικής παραγωγής 33

1.4.1 Οικοτεχνία και βιοτεχνία 33

1.4.2 Η «Κοινή Συντροφιά» των Αμπελακίων 35

1.5 Από την "αναγέννηση στην κρίση" - Ο ελληνισμός στις παραμονές του 1821 37

Ενδεικτική βιβλιογραφία 40

Κεφάλαιο 2: Η Εποχή της Ανασυγκρότησης, 1832-1871 42

2.1 Εισαγωγικά 42

2.2 Ο Αγροτικός Τομέας 43

2.2.1 Παραγωγή και καλλιέργειες στις εθνικές γαίες 43

2.2.2 Οι δυσχέρειες ανάπτυξης καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία 44

2.3 Το Εμπόριο 47

2.4 Ο Αστικός Τομέας 50

2.4.1 Σύρος: Το Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου 50

2.4.2 Πειραιάς: Το Λίκνο της Ελληνικής Βιομηχανίας 54

2.4.3 Πάτρα: Το Λιμάνι της Σταφίδας 56

2.5. Η βιομηχανία, 1830-1870 59

2.5.1 Ελλάδα και εκβιομηχάνιση 59

2.5.2 Εργατικές αμοιβές και εκβιομηχάνιση 60

2.5.3 Η βιοτεχνία και τα πρώτα βήματα της βιομηχανίας 62

2.5.4 Από τα «βασιλικά εργοστάσια» στο πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης 63

2.5. Η ανασυγκρότηση της ιστιοφόρου ναυτιλίας 65

Ενδεικτική βιβλιογραφία 69

Κεφάλαιο 3: Το Αγροτικό Ζήτημα Ι- Από τις Εθνικές Γαίες στην Κορινθιακή Σταφίδα 71

3.1 Εισαγωγικά 71

3.2 Το πρόβλημα της γης στην Ελλάδα 72

3.3 Εθνικές και ιδιωτικές γαίες 73

3.4 Το Ζήτημα των Εθνικών Γαιών και η Λύση του 75

3.5 Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση 78

3.6 Η Οικονομία της Σταφίδας 82

3.6.1 Οι τρεις κρίσεις της σταφιδικής οικονομίας στο 19ο αιώνα 82

3.6.2 Η χρηματοδότηση της σταφιδοκαλλιέργειας από το εμπορικό κεφάλαιο των αστικών κέντρων 84

3.6.3 Η μεγάλη σημασία της σταφίδας για τις ελληνικές εξαγωγές 85

3.6.4 Ο απολογισμός: Σταφίδα και εθνική οικονομία 87

3.6.5 Η Σταφιδική Κρίση και η Πτώχευση 88

3.6.6 Η διαχείριση της κρίσης 90

Ενδεικτική βιβλιογραφία 93

Κεφάλαιο 4: Το Αγροτικό Ζήτημα ΙΙ- Η Μεγάλη Γαιοκτησία: Η περίπτωση των τσιφλικιών στη Θεσσαλία, 1881-1923 95

4.1 Εισαγωγικά 95

4.2 Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και η περιπλοκή του ζητήματος της γαιοκτησίας στην Ελλάδα 96

4.3 Η «*αξιοθρήνητη αδράνεια*» του ελληνικού κράτους και η αγροτική πολιτική του Χ. Τρικούπη 102

4.4 Κοινωνικές συγκρούσεις και δικαστικές διαμάχες 104

4.5 Η αναπόφευκτη σύγκρουση: Η πορεία προς την εξέγερση του Κιλελέρ (1910) 106

4.6 Προς την Τελική Λύση (1911-1923) 109

Ενδεικτική βιβλιογραφία 111

Κεφάλαιο 5: Η Συγκρότηση του Ελληνικού Καπιταλισμού, 1871-1909 113

5.1 Η ελληνική οικονομία από τη Μεγάλη Ύφεση στη Belle Époque, 1873-1909 113

5.2 Δεκαετία του 1870: Οι απαρχές της συγκρότησης του ελληνικού καπιταλισμού 115

5.3 1880-1895: Οι δύο «δρόμοι» για την αστική ανάπτυξη 117

5.3.1 Οι συνέπειες της ευρωπαϊκής ύφεσης στην ελληνική οικονομία 117

5.3.2 Οι διαφορετικοί δρόμοι για την αστική ανάπτυξη 119

5.3.3 Η αποκρυστάλλωση δυο οικονομικό-κοινωνικών παρατάξεων 121

5.4 Αλλαγές και μετασχηματισμοί της οικονομίας 123

5.4.1 Δημογραφικές εξελίξεις 123

5.4.2 Ο σιδηρόδρομος και τα Δημόσια έργα 124

5.4.3 Η ανάπτυξη της βιομηχανίας 125

5.4.4 Τα χαρακτηριστικά της βιομηχανίας του 19ου αιώνα 128

5.4.5 Το τραπεζικό σύστημα 130

5.4.6 Η εμπορική ναυτιλία: Από το ιστίο στον ατμό 131
5.4.7 Τα δάνεια, η χρεωκοπία και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος 133

Ενδεικτική βιβλιογραφία 136

6. Ο «ελληνικός» δρόμος για την ανάπτυξη: Οικονομία και Κοινωνία στον 19ο αιώνα..... 138
6.1 Η έλλειψη επενδύσεων στην ελληνική οικονομία 138
6.1.1 Αδυναμία εκβιομηχάνισης με ξένες επενδύσεις 139
6.1.2 Η αδυναμία αυτόνομης εκβιομηχάνισης με εγχώριες ιδιωτικές επενδύσεις του αγροτικού πλεονάσματος... 140
6.1.3 Η αποτυχία της εκβιομηχάνισης με δημόσιες επενδύσεις 142
6.2 Ο ρόλος του ελληνισμού της ομογένειας και του παροικιακού κεφαλαίου 143
6.2.1 Ο ελληνισμός της ομογένειας 143
6.2.2 Οικονομικές λειτουργίες της ομογένειας 144
6.2.3 Οι συνέπειες για την ελληνική οικονομία 145
6.3 Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα 146
6.3.1 Οι διαδικασίες συγκρότησης του κράτους στη Δυτική Ευρώπη. 146
6.3.2 Η συγκρότηση του κράτους στην Ελλάδα 147
6.3.3 Το κράτος, ο κύριος επιμεριστής του οικονομικού πλεονάσματος 148
6.3.4 Οι συνέπειες: Πελατειακές σχέσεις, διαφθορά, σύστημα πατρωνίας 149
6.4 Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα 151
6.4.1 Το ιστορικό παρελθόν 151
6.4.2 Αυτονομία της πολιτικής και πατρωνία - Η «κατάκτηση» του κρατικού μηχανισμού 152
6.4.3 Η διόγκωση της δημοσιοϋπαλληλίας και οι πελατειακές σχέσεις 153
6.4.4 Η αποτυχία των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών: το παράδειγμα του Χαρ.Τρικούπη 156

Ενδεικτική βιβλιογραφία 158

Κεφάλαιο 7: Η περίοδος της Ανόρθωσης και του Μεσοπολέμου, 1909-1940 : Ο Αγροτικός Τομέας 159
7.1 Οι εξελίξεις της περιόδου 1909-1940 159
7.2 Οι αλλαγές στον αγροτικό τομέα 161
7.2.1 Η αγροτική μεταρρύθμιση και η αγροτική παραγωγή 161
7.2.2 Κράτος και Αγροτική Πολιτική 163
7.2.3 Η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων 165
7.2.4 Οι Αγροτικοί Συνεταιρισμοί 167
7.2.5 Η Ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας (1929) 168
7.2.6 Τα εγγειοβελτιωτικά έργα 171
7.3 Οι συνέπειες της κρίσης και η «επαναγροτοποίηση» της οικονομίας 172
7.3.1 Η κυριαρχία του αγροτικού τομέα στην ελληνική οικονομία 172
7.3.2 Παραδοσιακές και βιομηχανικές καλλιέργειες 173
7.3.3 Η κρίση και οι συνέπειές της 176

Ενδεικτική βιβλιογραφία 178

Κεφάλαιο 8: Η περίοδος της Ανόρθωσης και του Μεσοπολέμου, 1909-1940: Οι αλλαγές στον Αστικό Τομέα και τη Βιομηχανία 180

8.1 Ο αστικός τομέας στον Μεσοπόλεμο 180

8.1.1 Οι γενικές τάσεις 181

8.1.2 Η ανάπτυξη της βιομηχανίας 181

8.1.3 Το τραπεζικό σύστημα 183

8.1.4 Τα δίκτυα κοινής ωφέλειας 184

8.2 Οι συνέπειες της προσφυγικής εγκατάστασης στην οικονομία και στην κοινωνία 185

8.3 Οι συνέπειες της κρίσης του 1929 187

8.4 Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940: Αγορά εργασίας και στρατηγικές του κεφαλαίου 188

8.4.1 Οι στρατηγικές των κεφαλαιούχων και η εκβιομηχάνιση 188

8.4.2 Τα προβλήματα στη διαμόρφωση ενιαίας αγοράς 189

8.4.3 Τα προβλήματα στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας 189

8.4.4 Η θέση της εργασίας στο σύστημα των κοινωνικών αξιών 190

8.5 Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940: Η επίδραση της διεθνούς συγκυρίας και τα στατιστικά μεγέθη 191

8.5.1 Οι πολεμικές αναστατώσεις και οι επιπτώσεις τους στην ελληνική οικονομία 192

8.5.2 Η στατιστική εικόνα της βιομηχανίας στη περίοδο 1912-1922 193

8.5.3 Παραγωγικές δομές και οργάνωση της εργασίας (βιομηχανία, βιοτεχνία) 194

8.5.4 Η Βιομηχανία μεταξύ ανάπτυξης (1923-27), κρίσης (1927-1933) και ανάκαμψης (1933-1940) 196

8.5.5 Ο χαρακτήρας της βιομηχανικής ανάπτυξης στη δεκαετία του '20 198

8.5.6 Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων 200

Ενδεικτική βιβλιογραφία 202

Κεφάλαιο 9: Από την Οικονομική Ιστορία στην Οικονομική Πολιτική: Κατευθύνσεις Πολιτικής στη Μεταπολεμική Περίοδο, 1949-2001 203

9.1 Οι προσπάθειες ανασυγκρότησης και η υποτίμηση του 1953 203

9.2 Η «Οικονομική Απογείωση», 1961-1973 204

9.2.1 Η Ταχεία Εκβιομηχάνιση 204

9.2.2 Οι επιπτώσεις στην κοινωνία 206

9.3 Η Αγροτική Οικονομία στη Μεταπολεμική Περίοδο 207

9.3.1 Οι στόχοι της Αγροτικής Πολιτικής 207

9.3.2 Ο Αγροτικός Τομέας ως τροφοδότης της βιομηχανικής ανάπτυξης 209

9.4 Το οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-73 210

9.5 Συνόψιση των επιδόσεων της οικονομίας την περίοδο 1953-73 212

9.5.1 Τα Μεγέθη 212

9.5.2 Οι Κλάδοι: Η Μεταποιητική βιομηχανία, η Ηλεκτρική Ενέργεια, οι Κατοικίες, οι Μεταφορές-Επικοινωνίες, ο Τουρισμός 213

9.6 Η οικονομική πολιτική της Δικτατορίας (1967-1974) 215

9.7 1974: Η ανατροπή της διεθνούς συγκυρίας και η ελληνική οικονομία 217

9.7.1 Το πλαίσιο οικονομικής πολιτικής της περιόδου 1974-1981 217
9.7.2 Η οικονομική Πολιτική 1981-89 219
9.7.3 Η οικονομική Πολιτική 1990-93 220
9.7.4 Η οικονομική Πολιτική 1994-2001 221
9.8. Οι αλλαγές στον Αγροτικό Τομέα, 1974-2000 222
9.8.1 Η πολιτική «αφύπνιση» και τα παραγωγικά αδιέξοδα, 1974-1989 222
9.8.2 Οι εισροές πόρων από τον Κοινοτικό Προϋπολογισμό και οι οικονομικοί μετανάστες 224
9.9. Η Βιομηχανία 225
9.9.1 Από τις κρατικοποιήσεις στις αποκρατικοποιήσεις, 1974-2001 225
9.9.2 Καθήλωση της Βιομηχανίας - Προβάδισμα των Υπηρεσιών 227
Ενδεικτική βιβλιογραφία 228

Πίνακας συντομεύσεων-ακρωνύμια

ΕΤΕ	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας
ΑΤΕ	Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας
ΤτΕ	Τράπεζα της Ελλάδος
ΔΟΕ	Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΟΝΕ	Οικονομική και Νομισματική Ένωση
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΟΟΣΑ	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Αναπτύξεως
ΠΑΣΕΓΕΣ	Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών
ΕΑΠ	Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων
ΑΣΟ	Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός
ΚΕΠΕΣ	Κεντρικής Επιτροπής Προστασίας της Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής
ΚτΕ	Κοινωνία των Εθνών
ΕΟΚ	Εθνικός Οργανισμός Καπνού
ΑΕΠ	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
ΕΣΥΕ	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
ΣΕΒ	Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών
ΟΓΑ	Οργανισμός Γεωργικών Ασφαλίσεων
ΕΤΒΑ	Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως
ΟΑΕΔ	Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού
ΧΑΑ	Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών
ΕΕΤΤ	Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων
ΡΑΕ	Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας
ΚΑΠ	Κοινή Αγροτική Πολιτική
ΔΕΗ	Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού
ΔΕΚΟ	Δημόσιες Επιχειρήσεις Κοινής Ωφέλειας
ΟΤΕ	Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδας
ΑΤΑ	Αυτόματη Τιμαριθμική Αναπροσαρμογή
ΜΣΙ	Μηχανισμός Συναλλαγματικών Ισοτιμιών
ΟΑΕ	Οργανισμός για την Ανασυγκρότηση των Επιχειρήσεων
ΚΠΣ	Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης
ΕΚΤ	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
ΝΔ	Νέα Δημοκρατία
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα

Πρόλογος

Η συγγραφή αυτού του εγχειριδίου με τίτλο «*Ελληνική Οικονομική Ιστορία, 18ος-20ός αιώνας*» χρηματοδοτήθηκε από την Πράξη «Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα». Απευθύνεται κυρίως στους προπτυχιακούς φοιτητές του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών, στους οποίους πρόκειται να προσφερθεί ως διδακτικό εγχειρίδιο (σύγγραμμα), όταν θα επιλέξουν το αντίστοιχο μάθημα του Προγράμματος Σπουδών. Απευθύνεται επίσης σε προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές Ιστορίας, Ευρωπαϊκού και Ελληνικού Πολιτισμού, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, αλλά και σε κάθε ενδιαφερόμενο αναγνώστη που θα ήθελε να εμβαθύνει στη μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης της οικονομικής ιστορίας του τόπου. Κατά τη συγγραφή, καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια ώστε να καλυφθεί το μεγαλύτερο μέρος των θεμάτων που έχουν απασχολήσει και συνεχίζουν να απασχολούν τη σύγχρονη έρευνα σε ζητήματα της Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας.

Κατά την τελευταία δεκαετία, η εκδοτική παραγωγή σε θέματα παλαιότερης και σύγχρονης οικονομικής ιστορίας της Ελλάδας έχει πυκνώσει και αξιόλογες διαχρονικές μελέτες, μονογραφίες και συλλογικοί τόμοι έχουν δει το φως της δημοσιότητας. Επειδή, όμως, για πολλούς και διαφόρους λόγους, δεν έχει αναδειχθεί ακόμα ένα γενικά αποδεκτό εγχειρίδιο Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας, που να καλύπτει με επάρκεια όλη τη διδασκόμενη ύλη δίνοντας έμφαση περισσότερο στους οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς παρά στη γενικότερη ιστορική εξέλιξη της χώρας, όπως επιβάλλει η διδασκαλία του μαθήματος σε ένα Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, υπήρχε πάντα στο μυαλό μου η αναγκαιότητα συγγραφής ενός εγχειριδίου που να ικανοποιεί αυτές τις προϋποθέσεις. Η πρόσκληση του Προγράμματος «Κάλλιπος» ήρθε την κατάλληλη στιγμή.

Οφείλω ευχαριστίες στους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών που συμμετείχαν στις παραδόσεις του μαθήματος και κυρίως στο διάλογο που επακολουθούσε, στη διάρκεια αυτών των δέκα ετών που διδάσκεται το μάθημα. Με τις απορίες τους, τις εύστοχες επισημάνσεις και τις κριτικές τους παρατηρήσεις υποχρέωναν διαρκώς τον διδάσκοντα να είναι σε ερευνητική εγρήγορση και να ανανεώνει την οπτική γωνία προσέγγισης του γνωστικού του αντικειμένου, στοιχεία που αποδείχθηκαν πολύτιμα κατά τη διάρκεια της συγγραφής αυτού του εγχειριδίου. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω την Κριτικό Αναγνώστη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κ. Αθηνά Ζερβογιάννη, για τις επισημάνσεις και τις παρατηρήσεις της στη διάρκεια συγγραφής του εγχειριδίου. Εξυπακούεται ότι τυχόν λάθη ή/και παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα.

Βασίλης Πατρώνης

Εισαγωγή

Η οικονομική ιστορία εμφανίστηκε στα ελληνικά πανεπιστήμια την εποχή του Μεσοπολέμου χάρη στον καθηγητή Ανδρέα Ανδρεάδη, τον κατεξοχήν «οικονομικό ιστορικό» της Ελλάδας και ο οποίος διαμόρφωσε τη γενιά των ελλήνων οικονομολόγων πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Την ίδια εποχή, είχαν ήδη κάνει την εμφάνισή τους οικονομολόγοι, όπως ο Ξενοφών Ζολώτας, ο Χρυσός Ευελπίδης και ο Γεώργιος Χαριτάκης, που λόγω των σπουδών τους στη Γερμανία είχαν δεχθεί την επίδραση της νέας γερμανικής ιστορικής σχολής και αντιμετώπιζαν την οικονομική ιστορία με μεγάλο ενδιαφέρον. Στο Μεσοπόλεμο, επίσης, εμφανίστηκε και η μαρξιστική οικονομική ιστοριογραφία, με κύριους εκπροσώπους τον Σεραφείμ Μάξιμο και τον Γιάννη Κορδάτο. Ως αυτόνομο επιστημονικό πεδίο, όμως, η οικονομική ιστορία μπόρεσε να συγκροτηθεί μετά τη μεταπολίτευση, όταν δημιουργήθηκε μια εξαιρετικά ευνοϊκή συγκυρία για την ανάπτυξη και την επέκταση του γνωστικού αντικειμένου στα ελληνικά πανεπιστήμια. Το πρώτο στοιχείο ήταν ο επαναπατρισμός οικονομικών ιστορικών που είχαν θητεύσει σε πανεπιστήμια του εξωτερικού, κυρίως στη Γαλλία, αλλά και στην Αγγλία και στην Αμερική και οι οποίοι προσπάθησαν να αναδείξουν τη νεωτερικότητα της πρότασής τους για την ανάπτυξη της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, σε αντιδιαστολή με την πολιτική ιστορία που κυριαρχούσε τότε στα ελληνικά πανεπιστήμια. Οι περισσότεροι από αυτούς ανέλαβαν τη διεύθυνση των Ιστορικών Αρχείων που συγκρότησαν εκείνη την εποχή διάφορα τραπεζικά ιδρύματα προκειμένου να οργανώσουν το αρχειακό τους υλικό. Τα ερευνητικά προγράμματα που χρηματοδοτήθηκαν με αυτόν τον τρόπο, ανέδειξαν εξαιρετικές μονογραφίες νέων οικονομικών ιστορικών σε πεδία που μέχρι τότε είχαν ελάχιστα ερευνηθεί. Η οικονομική ιστορία γινόταν, έτσι, ευρύτερα γνωστή από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 χάρη και στο πολιτικό κλίμα και τον εκδοτικό οργασμό της μεταπολίτευσης, που ευνοούσε την ανάδειξη όψεων της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας που μέχρι τότε παρέμεναν απαγορευμένες ή αθέατες. Στο κλίμα αυτό κινούνταν και η επανεμφάνιση της μαρξιστικής οικονομικής ιστοριογραφίας, με σημαντικότερους εκπροσώπους τον Κωστή Μοσκώφ και τον Νίκο Ψυρούκη. Ευνοήθηκε, επίσης, από τη συμπόρευσή της κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980 με άλλους κοινωνικούς επιστήμονες, με αυτόνομα ιστορικά ενδιαφέροντα και θεωρητικό προβληματισμό, κυρίως κοινωνιολόγους (Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Νίκος Μουζέλης) αλλά και οικονομολόγους (Κώστας Βεργόπουλος, Σάκης Καράγιωργας) και πολιτικούς επιστήμονες (Γιώργος Μαυρογορδάτος, Νικηφόρος Διαμαντούρος).

Ωστόσο, η οικονομική ιστορία, στην ελληνική εκδοχή της, προσανατολίστηκε περισσότερο προς τα τμήματα ιστορίας και αρχαιολογίας των φιλοσοφικών σχολών και λιγότερο στα τμήματα οικονομικών ή κοινωνικών επιστημών των ελληνικών πανεπιστημίων. Το γεγονός αυτό διαδραμάτισε καίριο ρόλο στη φυσιογνωμία που απέκτησε το γνωστικό αντικείμενο, εντάσσοντάς το στον ελληνικό ακαδημαϊκό χάρτη ως μέρος των «ανθρωπιστικών» επιστημών και αποκόβοντάς το, σε ένα βαθμό, από τις συνέργειες με τις κοινωνικές ή οικονομικές επιστήμες. Σε αυτό το πλαίσιο, η ερευνητική παραγωγή κατευθύνθηκε σε θέματα αμιγώς νεοελληνικά, τοπικής ιστορίας κυρίως και πάντως αποκομμένα από τις διεθνείς ορίζουσες στο γνωστικό αντικείμενο. Αυτό, ίσως και να εξηγεί το γεγονός ότι η αποτύπωση της οικονομικής ιστορίας της χώρας σε λίγες μόνο περιπτώσεις λαμβάνεται υπόψη στη διεθνή βιβλιογραφία.

Ο τίτλος «Ελληνική Οικονομική Ιστορία» που επιλέχθηκε αντί του «Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας» θέλει να υπογραμμίσει αυτήν ακριβώς την ιδιομορφία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: Την ύπαρξη, δηλαδή, αξιοσημείωτων οικονομικών μετασχηματισμών στον ελλαδικό χώρο πριν ακόμα δημιουργηθεί το νέο ελληνικό κράτος, καθώς την παρουσία μιας «αστικής τάξης» ομογενών και κεφαλαιούχων της διασποράς, η οποία δραστηριοποιούνταν οικονομικά έξω από τον ελληνικό χώρο όχι μόνο κατά τον 18ο αιώνα, όταν αποτέλεσε και την κύρια προωθητική δύναμη της εθνικής επανάστασης, αλλά και κατά τον 19ο, ίσως μέχρι και τη δεκαετία του 1960, όταν οι εξελίξεις στην Αίγυπτο και την Τουρκία, υποχρέωσαν το τελευταίο αυτό τμήμα του παροικιακού ελληνισμού να επαναπατριστεί. Ο χρονολογικός ορίζοντας της μελέτης έχει σημείο εκκίνησης τα μέσα του 18ου αιώνα, όταν για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο συγκεντρώνονται στον ελλαδικό χώρο κρίσιμες οικονομικές προϋποθέσεις που οδηγούν στην υπέρβαση των περιοριστικών ορίων του οθωμανικού σχηματισμού και συμβάλλουν στην πορεία προς την εθνική απελευθέρωση και τη δημιουργία σύγχρονου κράτους. Φθάνει δε μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα, μέχρι, δηλαδή, την ολοκλήρωση του μεγάλου μεταπολεμικού κύκλου ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και την ένταξη της χώρας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση και τη Ζώνη του Ευρώ το 2001. Στο σημείο αυτό, μια διευκρίνιση είναι αναγκαία: Ο σεβασμός της αξιωματικής συνθήκης της ιστορίας σχετικά με τον χρόνο που θα πρέπει να μεσολαβεί ανάμεσα στα γεγονότα και στην ιστορική αποτίμησή τους, θα απαιτούσε η μελέτη αυτή να έχει ως απώτατο χρονολογική

σημείο την δεκαετία του 1960 ή, το αργότερο, τη δεκαετία του 1970. Από την άλλη πλευρά, υπήρχε η αίσθηση ότι η καταγραφή που επιχειρήθηκε στο εγχειρίδιο θα ήταν λειψή αν απουσίαζε η σύγχρονη περίοδος και ιδιαίτερα αυτή που ορίζεται από την αρχή της Μεταπολίτευσης στην Ελλάδα το 1974 και καταλήγει στην εισδοχή της χώρας στον σκληρό πυρήνα του ευρώ το 2001. Η περίοδος αυτή παρουσιάζει μοναδικό ενδιαφέρον για να συλλάβει κανείς τον τρόπο συγκρότησης, τις διαρθρωτικές αδυναμίες και, εν τέλει, την «κακοδαιμονία» του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ωστόσο, είναι φανερό ότι η ανάγνωσή της δυσχεραίνεται από την έλλειψη της απαραίτητης απόστασης. Για το λόγο αυτό, στο 9ο και τελευταίο κεφάλαιο επιλέχθηκε να παρουσιαστούν συνοπτικά και σε ένα κεφάλαιο οι εξελίξεις της μεταπολεμικής περιόδου (και ιδίως της περιόδου 1974-2001) με έμφαση όχι στην εξονυχιστική ιστορική έρευνα (που άλλωστε δεν ήταν εφικτή λόγω του ελάχιστου χρόνου που μεσολάβησε) όσο στην καταγραφή-αναφορά στις βασικές κατευθύνσεις των πολιτικών που εφαρμόστηκαν. Με αυτή την έννοια, ίσως το κεφάλαιο αυτό θα μπορούσε να αναγνωσθεί όχι τόσο ως «οικονομική ιστορία της μεταπολεμικής περιόδου» όσο ως «οικονομική πολιτική της μεταπολεμικής περιόδου».

Το πρώτο κεφάλαιο επιχειρεί να σκιαγραφήσει την οικονομική αναγέννηση του ελληνικού στοιχείου μέσα στα πλαίσια των γενικότερων αναδιατάξεων που καταγράφονται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 18ο αιώνα, όταν εντάσσεται στο πλαίσιο των παγκόσμιων εμπορικών ανταλλαγών. Ο δραστήριος ρόλος των Ελλήνων στην ανάπτυξη του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιοτεχνίας, συνέβαλλε αποφασιστικά στην οικονομική ενοποίηση του ελληνικού χώρου και στη διαμόρφωση μιας αστικής τάξης, η οποία παρά τις ιδιομορφίες της, επρόκειτο να προωθήσει την ανάπτυξη εθνικής συνείδησης και συνθηκών αφύπνισης των υπόδουλων ελλήνων και να αξιοποιήσει για λογαριασμό ολόκληρου του ελληνισμού τις οξυμμένες αντιφάσεις του οθωμανικού χώρου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται οι προσπάθειες ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας στις πρώτες τέσσερις δεκαετίες της ανεξαρτησίας και με χρονολογικό ορίζοντα που αρχίζει από την αναγνώριση του νέου κράτους (1832) και φθάνει μέχρι τη διανομή των εθνικών γαιών (1871), ημερομηνία που σηματοδοτεί επίσης την ένταξη του ελληνικού χώρου στο νέο αναπτυξιακό κύκλο της ευρωπαϊκής οικονομίας. Μετά από μια σύντομη περιδιάβαση στις προσπάθειες ανασυγκρότησης της γεωργίας, η έμφαση δίνεται στο αστικό τομέα της οικονομίας (πόλεις-λιμάνια, εμπόριο, ναυτιλία, πρώτες απόπειρες εκβιομηχάνισης), ως τον τομέα που παρά τα επιτεύγματά του, αντικατοπτρίζει καλύτερα από κάθε άλλον τους περιορισμούς και τις δυσχέρειες αστικής ολοκλήρωσης στο δεδομένο χρονικό πλαίσιο.

Τα κεφάλαια 3 και 4 είναι αφιερωμένα στην ιστορική εξέλιξη, στις προσπάθειες παραγωγικής ανασυγκρότησης αλλά και στις διαρθρωτικές αδυναμίες του αγροτικού τομέα στον 19ο αιώνα. Η επιλογή αυτή είναι σκόπιμη και αποσκοπεί να καταδείξει τη βαρύνουσα σημασία του αγροτικού ζητήματος στη συνολική συγκρότηση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, όχι μόνο στην εξεταζόμενη περίοδο, αλλά κυρίως κατά τον 20ό αιώνα. Οι ιδιαιτερότητες του θεσμικού πλαισίου και η ετερογένεια του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και των μορφών παραγωγής οδήγησαν στο δισυπόστατο του ελληνικού αγροτικού χώρου: Από τη μια, η μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία στη Νότια Ελλάδα που προήλθε από τη διανομή των εθνικών γαιών, ειδικευμένη στις εμπορευματικές εξαγώγιμες φυτείες και ιδιαίτερα στο κύριο εξαγωγικό προϊόν της χώρας, την Κορινθιακή σταφίδα, υπήρξε ο κεντρικός "μοχλός" της ανάπτυξης της οικονομίας αγοράς και επέτεινε τον εκχρηματισμό και την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής Από την άλλη η μεγάλη έγγειος ιδιοκτησία των θεσσαλικών τσιφλικιών που ειδικεύονταν στη σιτοπαραγωγή αποτέλεσε, χάρη στη δασμολογική προστασία των ελληνικών κυβερνήσεων, ανάχωμα στη διείσδυση καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία. Η χρόνια κρίση του συστήματος των τσιφλικιών σε συνδυασμό με την σταφιδική κρίση του τέλους του 19ου αιώνα οδήγησαν σε συνολική αποτελμάτωση τη γεωργική παραγωγή αλλά και το «αγροτικό ζήτημα» στην Ελλάδα, μεταθέτοντας την οριστική επίλυσή του για την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Στο πέμπτο κεφάλαιο περνάμε στην εποχή της συγκρότησης του ελληνικού καπιταλισμού κατά την περίοδο 1871-1909, που συμβαδίζει χρονολογικά στο επίπεδο των διεθνών οικονομικών εξελίξεων με την περίοδο από την εποχή της Μεγάλης Ύφεσης (1873) έως την έκρηξη του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου (1914). Οι όροι ένταξης της χώρας στο νέο παγκόσμιο σύστημα θα αποτελέσουν το πεδίο σύγκρουσης των δυο εντελώς διαφορετικών δρόμων για την αστική ανάπτυξη που προτάθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα στην Ελλάδα (Τρικούπης-Δηλιγιάννης) και οδήγησαν στην αποκρυστάλλωση δυο διακριτών οικονομικό-κοινωνικών παρατάξεων στη χώρα. Κατά την περίοδο αυτή, οι αλλαγές και οι εξελίξεις αποκτούν μεγάλη ταχύτητα και δυναμική και οδηγούν τη χώρα σε σημαντικούς οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς, με σημεία αναφοράς τα μεγάλα δημόσια έργα, την ανάπτυξη της βιομηχανίας και της ατμοκίνητης ναυτιλίας και στην επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων και τραπεζών στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Στις αρχές του 20ού αιώνα η ελληνική οικονομία έχει καλύψει μεγάλο μέρος της διαφοράς που τη χώριζε από τις

προηγμένες χώρες της Ευρώπης, λειτουργώντας πλέον ως σημαντικός εμπορικός και στρατηγικός εταίρος της Δύσης στη Νότια Βαλκανική. Προκειμένου να χρηματοδοτηθεί το φιλόδοξο αυτό πρόγραμμα των δημόσιων έργων και παραμβάσεων, ήταν αναγκαία η εκτεταμένη δανειοδότηση της χώρας, η οποία τελικά οδήγησε στη χρεωκοπία της ελληνικής οικονομίας (1893) και στην υπαγωγή της υπό καθεστώς αυστηρού Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (1897).

Το έκτο κεφάλαιο επιχειρεί να ανακεφαλαιώσει βασικά σημεία της συζήτησης για τις ιδιομορφίες της ανάπτυξης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Καταρχήν ως κύρια αιτία της αργόσυρτης εκβιομηχάνισης εντοπίζεται η αδυναμία μεταφοράς του αγροτικού πλεονάσματος ή και εγχώριων-ξένων επενδύσεων στον δευτερογενή τομέα της ελληνικής οικονομίας. Αναλύεται επίσης η οικονομική δραστηριότητα της ελληνικής ομογένειας και ο μεταπρατικός-κερδοσκοπικός ρόλος του παροικιακού κεφαλαίου και οι συνέπειές τους στην ελληνική οικονομία. Τέλος, συζητούνται θέματα όπως οι διαφορές στη συγκρότηση του κράτους στην Ελλάδα σε σύγκριση με τη Δυική Ευρώπη, η αυτονόμηση της πολιτικής από τις κοινωνικές συγκρούσεις στην Ελλάδα καθώς και η υπερδιόγκωση του κρατικού μηχανισμού και της δημοσιοϋπαλληλίας μέσω του δικτύου των πελατειακών σχέσεων και των μηχανισμών πατρωνίας, φαινόμενα που κυριάρχησαν στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα.

Τα κεφάλαια 7 και 8 αναφέρονται στις εξελίξεις της ελληνικής οικονομίας κατά την περίοδο της Ανόρθωσης, των Βαλκανικών Πολέμων και της Μικρασιατικής Καταστροφής (1909-1922) και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1922-1940). Στο κεφάλαιο 7 εξετάζονται οι μεγάλες αλλαγές και θεσμικές παρεμβάσεις που μεταμόρφωσαν τον αγροτικό τομέα της οικονομίας, όπως η αγροτική μεταρρύθμιση και η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων, η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας και της Αγροτικής Τράπεζας, τα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα στην ελληνική ύπαιθρο και η προώθηση της πολιτικής της "αυτάρκειας" στη δεκαετία του 1930. Στο κεφάλαιο 8 εξετάζονται οι αλλαγές στον αστικό τομέα της οικονομίας και στη βιομηχανία κατά την περίοδο αυτή. Καταγράφονται οι εξελίξεις στη δευτερογενή παραγωγή, στο τραπεζικό σύστημα και στα δίκτυα κοινής ωφέλειας, ενώ επισημαίνονται οι συνέπειες της προσφυγικής εγκατάστασης στις μεγάλες πόλεις και η δημιουργία ενός πολυάριθμου προλεταριάτου, που ενίσχυσε τη διαθεσιμότητα του εργατικού δυναμικού και επηρέασε καθοριστικά τη δομή και την οργάνωση του εργατικού κινήματος. Όπως αναλύεται σχετικά, η περίοδος 1909-1940 υπήρξε πυκνή σε γεγονότα και ανακατατάξεις και αποτέλεσε και για την Ελλάδα εποχή μεγάλων μεταλλαγών, από τη φιλελεύθερη οικονομία στον κρατικό παρεμβατισμό, από την αγροτική στην αστική κοινωνία και τέλος, από τον αστικό εκσυγχρονισμό στους καταναγκασμούς της πολιτικής της αυτάρκειας, στον αυταρχισμό και στη δικτατορία.

Το ένατο κεφάλαιο έχει τίτλο «Από την οικονομική ιστορία στην οικονομική πολιτική: Κατευθύνσεις πολιτικής στη μεταπολεμική περίοδο, 1949-2001» και επιχειρεί, εξετάζοντας τις πολιτικές που ασκήθηκαν, να συνδέσει τον μεταπολεμικό μεγάλο αναπτυξιακό κύκλο με τα σημερινά αδιέξοδα της ελληνικής οικονομίας. Αρχικά εξετάζονται οι εξελίξεις στην ελληνική οικονομία από το τέλος του εμφυλίου πολέμου (1949) έως την αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος (1974). Γίνεται αναφορά στα σχέδια ανασυγκρότησης της περιόδου 1949-1952, στην υποτίμηση της δραχμής έναντι του δολαρίου κατά50% τον Σεπτέμβριο του 1953, στην ταχεία ανάπτυξη της μεταποιητικής παραγωγής και των βιομηχανικών επενδύσεων κατά την περίοδο 1961-1973, εξελίξεις που μεταμόρφωσαν την ελληνική οικονομία και κοινωνία και οδήγησαν σε ευρύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, δηλαδή από την πτώση της δικτατορίας το 1974 μέχρι την ένταξη της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση το 2001. Αρχικά αναλύονται οι επιπτώσεις της νέας διεθνούς συγκυρίας στην ελληνική οικονομία μετά το 1973 και στη συνέχεια οι προσαρμογές της οικονομικής πολιτικής στην κατεύθυνση της επέκτασης του κρατικού παρεμβατισμού και της ενίσχυσης της συμμετοχής του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα. Επισημαίνεται ότι οι αρχές της δεκαετίας του 1990 θα αποτελέσουν το σημείο τομής και αναμόρφωσης του ελληνικού οικονομικού συστήματος, με αφορμή τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και του στόχου-ένταξης στην ΟΝΕ και με αιχμές τον περιορισμό της κρατικής συμμετοχής στην οικονομία, τη μακροοικονομική σταθεροποίηση, τις ιδιωτικοποιήσεις και το άνοιγμα των αγορών και του ανταγωνισμού.

Τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές, η ελληνική οικονομία βρίσκεται βυθισμένη σε βαθιά κρίση. Η κρίση αυτή δεν εκδηλώνεται, μόνο, ως πρόσκαιρη (κυκλική) οικονομική ύφεση, αλλά αφορά το συνολικό τρόπο οργάνωσής της, ή όπως προσφιλώς αναγνωρίζεται στη βιβλιογραφία, το μοντέλο ανάπτυξής της. Οι υψηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης του εθνικού προϊόντος στη δεκαπενταετία 1993-2008 και η συμμετοχή της χώρας στη ζώνη του ευρώ, έδωσαν την εντύπωση σε πλείστους οικονομολόγους και πολιτικούς, ότι η χώρα είχε αφήσει πίσω της τα χρόνια προβλήματά της και βάδιζε με τη σιγουριά που πρόσφερε το ενιαίο ευρωπαϊκό νόμισμα στο δρόμο της ανάπτυξής της και της σύγκλισης με τις ανεπτυγμένες οικονομίες της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης.

Η επίπλαστη κοινωνική ευημερία και η φαινομενική βελτίωση των δημοσιονομικών μεγεθών, αποτέλεσε το άλλοθι για την οικονομική πολιτική, ώστε να συνεχίσει τον μακάριο δρόμο της αδράνειας και της απόκρυψης των βαθιών και μόνιμων διαρθρωτικών αδυναμιών, που εκδηλωνόταν με τη χρόνια παραγωγική υστέρηση και την ελλειμματικότητα του ισοζυγίου εξωτερικών πληρωμών της χώρας.

Υπό το βάρος της σημερινής συγκυρίας, η επιτακτική ανάγκη για απαντήσεις στα βασανιστικά ερωτήματα του σήμερα οδήγησε στην επιλογή της χρονολογικής επέκτασης του εγχειριδίου σχεδόν μέχρι τις ημέρες μας. Γνωρίζω ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποστασιοποιηθεί κανείς από τα γεγονότα που έχει ζήσει ο ίδιος ως δρών υποκείμενο, πολύ περισσότερο όταν αυτά χαρακτηρίζονται από πολιτική ένταση. Επίσης, έχω πλήρη επίγνωση του κινδύνου που ελλοχεύει στη διαπραγμάτευση ζητημάτων που εγγίζουν όψεις της σημερινής μνημονιακής εποχής. Ωστόσο, η εποχή δεν επιτρέπει την πολυτέλεια της «καθαρής θεωρίας» και τα ερωτήματα που δεχόμαστε καθημερινά στο αμφιθέατρο πασχίζουν να συνδέσουν τη θεωρία για το χθες με το αδυσώπητο σήμερα. Άλλωστε, όπως επισημαίνει και ο Κ. Κωστής στα «Κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας», δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι και η περίοδος που διανύουμε αποτελεί σημείο καμπής της ελληνικής ιστορίας, ανεξαρτήτως της αδυναμίας μας να σταθμίσουμε τη σημασία της.

Βασίλης Πατρώνης
Νοέμβριος 2015

Κεφάλαιο 1: Η «Οικονομική Αναγέννηση» του ελληνικού χώρου στον 18ο αιώνα

Περίληψη

Η μεγάλη αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών στη Μεσόγειο και η διείσδυση του αγγλικού και γαλλικού εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οδήγησε στην κυριαρχία των Ευρωπαίων στο εξωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας, ταυτόχρονα όμως ανέδειξαν τον πρωταγωνιστικό ρόλο των Ελλήνων εμπόρων, αλλά και των εμπορικών κέντρων σε περιοχές που κατοικούνταν από συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς (Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Σμύρνη). Η ελληνική εμπορική ναυτιλία γνώρισε επίσης μεγάλη ανάπτυξη και επωφελούμενη των διεθνών συνθηκών και των ναπολεόντειων πολέμων, επέκτεινε τα όρια της δραστηριότητάς της σε ολόκληρο το μεσογειακό χώρο. Τέλος, η γενικότερη ευνοϊκή συγκυρία ενθάρρυνε την ανάπτυξη της βιοτεχνίας στις ορεινές περιοχές και οδήγησε στη δημιουργία νέων τομέων βιοτεχνικής παραγωγής και στη σταδιακή απόσπαση της βιοτεχνίας από τη χειροτεχνία και την οικιακή οικονομία. Η ελληνική εμπορική αστική τάξη που δημιουργήθηκε αυτή την εποχή στα μεγάλα λιμάνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης, συνέβαλλε αποφασιστικά στη σύνδεση του ελληνικού χώρου με τα διεθνή εμπορικά δίκτυα, αλλά και στη δημιουργία εθνικής συνείδησης και συνθηκών αφύπνισης των υπόδουλων Ελλήνων.

Λέξεις-κλειδιά

- Οθωμανική Αυτοκρατορία, τουρκική κατάκτηση
- Οικονομική αναγέννηση
- Παροικιακό φαινόμενο, ελληνικές παροικίες, ομογενείς
- Μετανάστευση, ελληνικές κοινότητες
- Εμπόριο, έμποροι, εμπορικοί οίκοι, εξωτερικό εμπόριο
- Εμπορική ναυτιλία, ναυσιπλοΐα, Μεσόγειος
- Βιοτεχνία, οικοτεχνία, νηματουργία, υφαντουργία
- Κοινή Συντροφιά, Αμπελάκια, ορεινός χώρος
- Ευρωπαϊκή αγορά, διεθνής αγορά
- Αστική τάξη, καπιταλισμός, εκβιομηχάνιση

1.1 Οι επιπτώσεις της τουρκικής κατάκτησης στην οικονομική και κοινωνική ζωή του ελληνικού χώρου

Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453 σήμαινε την κατάλυση του βυζαντινού κράτους, αλλά όχι και την κατάληψη όλων των περιοχών που κατοικούνταν από Έλληνες. Η υποταγή όλων αυτών των περιοχών και ιδιαίτερα όσων σχηματίζουν το γεωγραφικό χώρο που για την περίοδο της Τουρκοκρατίας θα ονομάζουμε ελληνικό χώρο, δεν ολοκληρώθηκε παρά το 1669, ενώ τα Επτάνησα δεν υποτάχτηκαν ποτέ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, η πλήρης κυριαρχία των Τούρκων δε συμπληρώθηκε παρά δύο περίπου αιώνες μετά την κατάληψη της πρωτεύουσας του Βυζαντίου, όταν με την κατάληψη της Κρήτης ολοκληρώθηκε ο έλεγχός τους σε ολόκληρη την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου.

Οι συνέπειες της τουρκικής κατάκτησης υπήρξαν μακροχρόνιες και οδήγησαν σε μια μεγάλη οπισθοδρόμηση την οικονομική και κοινωνική ζωή του ελληνικού χώρου. Οι Οθωμανοί επέβαλλαν στις κατακτημένες περιοχές το σύστημα της κλειστής αγροτικής οικονομίας, που με τη σειρά του απέρρεε από το σύστημα της στρατιωτικής φεουδαρχίας, με βάση το οποίο ήταν οι ίδιοι οργανωμένοι. Όμως, σε καίρια σημεία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (μεγάλες παραλιακές πόλεις, νησιά) είχαν οργανωθεί από δυο τουλάχιστον αιώνες εμπορικοί σταθμοί που ελέγχονταν από Ευρωπαίους, κυρίως από τις εμπορικά ανεπτυγμένες ιταλικές πόλεις. Το γεγονός αυτό είχε εντάξει τον παράκτιο και νησιωτικό βυζαντινό χώρο στις διαδικασίες ανάπτυξης του εμπορίου, που ξεκινούσαν από τον ευρωπαϊκό χώρο. Έτσι, με την τουρκική κατάκτηση δεν διακόπηκε μόνο η εμπορική δραστηριότητα, δεν αποκόπηκε μόνο η Ευρώπη από τους παραδοσιακούς δρόμους επικοινωνίας με την Ανατολή και την Ινδία, αλλά αποκόπηκε και ο ελληνικός χώρος από τις εμπορικές-αστικές διαδικασίες που

συντελούνταν στην Ευρώπη (βλ. Κρεμμυδάς Β., *Νεότερη ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2001, σελ. 159). Θα χρειαστεί να περάσουν τουλάχιστον δύο αιώνες για να αποκατασταθεί η επικοινωνία του ελλαδικού χώρου με το ευρωπαϊκό εμπόριο. Από τις γενικότερες ανακατατάξεις επίσης καταστράφηκαν και αρκετά βιοτεχνικά κέντρα που ήταν σε άνθηση τον 15ο αιώνα (βλ. Παναγιωτόπουλος Β., *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου* 13ος-18ος αιώνας, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985).

Στην αγροτική οικονομία οι αλλαγές εκτός από τις καταστροφές εξαιτίας των πολέμων, αφορούσαν κυρίως στην ιδιοκτησία της γης: Σύμφωνα με το Ιερό Δίκαιο όλη η γη ανήκε στο Θεό και στον κατά κόσμο εκπρόσωπό του – τον Σουλτάνο. Αυτός παραχωρούσε την εκμετάλλευσή της στους αξιωματούχους του στρατού, ως επιβράβευση για τις προσπάθειές τους να διαδώσουν τον μουσουλμανικό νόμο. Έτσι, τη βυζαντινή αριστοκρατία της γης αντικατέστησε η οθωμανική στρατιωτική αριστοκρατία. Οι επιβαρύνσεις στις οποίες υποχρεούνταν οι ραγιάδες ήταν, στην αρχή, πολύ λιγότερο επαχθείς από τις αντίστοιχες βυζαντινές ή φραγκικές. Εκτός από τον κεφαλικό φόρο, το χαράτσι, ο κύριος φόρος που καταβαλλόταν από τους ραγιάδες ήταν η δεκάτη, ο βασικός έγγειος φόρος, που με τον καιρό πήρε διάφορες μορφές. Σε αυτούς προστέθηκαν οι οφειλές, που οι καλλιεργητές των τιμαρίων και των τσιφλικιών κατέβαλλαν στους κυρίους τους, καθώς και οι έμμεσοι φόροι και τα δοσίματα. Ωστόσο, η διασάλευση της ισορροπίας στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι αποκεντρωτικές τάσεις των πασάδων στις επαρχίες που προέκυψαν μετά τις μεγάλες κατακτήσεις του 16ου αιώνα, επιδείνωσαν τη θέση των χριστιανών, η ζωή και η περιουσία των οποίων εξαρτήθηκε πλέον απόλυτα από την αυθαιρεσία των πασάδων και των υπαλλήλων της Πύλης. Τα τσιφλίκια, που σταδιακά έγιναν κληρονομικά, απορροφούσαν βαθμιαία τις μικρές ιδιοκτησίες των υπόδουλων. Σημαντικός αριθμός χριστιανών, κυρίως στην Ήπειρο, στη Κρήτη και στη Μ. Ασία, εξαναγκάστηκε να προσχωρήσει στο Ισλάμ, ενώ οι φορολογικές επιβαρύνσεις γίνονταν ολοένα και πιο επαχθείς. Ατέλειωτη σειρά τακτικών και έκτακτων φόρων για τη συντήρηση του στρατού βάραιναν ιδιαίτερα τους χριστιανούς, ενώ δημιουργήθηκαν και νέες έμμεσες φορολογίες.

Μια άλλη συνέπεια της τουρκικής κατάκτησης, που επέδρασε καθοριστικά στην αλλοίωση της φυσιογνωμίας του ελληνικού χώρου, αφορά τους πληθυσμούς: Οι Έλληνες όπου κι αν ήταν εγκατεστημένοι, μειώθηκαν. «*Άλλοι σκοτώθηκαν σε πολεμικές συγκρούσεις ή σφάχτηκαν από τους κατακτητές, άλλοι αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν, είτε έξω από τον οθωμανικό χώρο είτε μέσα σε αυτόν, σε άλλες περιοχές που παρείχαν μεγαλύτερη προστασία. Η απώλεια της περιουσίας, η καταπίεση, οι αρπαγές και οι σφαγές υποχρέωσαν πολλούς Έλληνες ή να φύγουν και να εγκατασταθούν στην Ιταλία και στη λοιπή Ευρώπη – αυτοί ανήκαν κυρίως στην άρχουσα βυζαντινή τάξη και στην πνευματική ηγεσία – ή να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να αναζητήσουν καταφύγιο στον ορεινό χώρο. Με τους όρους αυτούς η αιμορραγία του ελληνικού πληθυσμού ήταν συνεχής: Ενώ το 1520 οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου ξεπερνούσαν τα 2.000.000, το 1700 οι Έλληνες όλης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν περίπου 1.500.000*». Βλ. Κρεμμυδάς Β., *Νεότερη ιστορία ελληνική* …όπ.πρ., σελ. 160. Πάντως, φαίνεται ότι ο 18ος αιώνας (και οι αρχές του 19ου), χαρακτηρίστηκαν από σταθερή δημογραφική ανάπτυξη, παρά τις επιδημίες και τις φυσικές καταστροφές που έπληξαν τον ελληνικό χώρο.

Ιδιαίτερη σημασία έχει και η κατανομή του πληθυσμού στο χώρο: Με την κατάκτηση και για δύο περίπου αιώνες, ο ελληνικός πληθυσμός υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει πόλεις και πεδιάδες και να οργανώσει εκ νέου τη ζωή του στον ορεινό χώρο, υποκαθιστώντας τις πεδινές καλλιέργειες με άλλες περισσότερο προσαρμοσμένες στο ορεινό περιβάλλον (εμφύτευση ελαιόδεντρων και αργότερα μουριών για παραγωγή μεταξιού σε ορεινά εδάφη). Πόλεις με ιδιαίτερο στρατιωτικό ή διοικητικό ενδιαφέρον κατοικήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά από Τούρκους, ενώ το ελληνικό στοιχείο υποχρεώθηκε να βρει καταφύγιο σε ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές, οι οποίες, όμως, πρόσφεραν περιορισμένες δυνατότητες και μέσα επιβίωσης για τις οικογένειες των ραγιάδων. Σταθερότητα ή και σχετική αύξηση του χριστιανικού πληθυσμού παρατηρείται μόνο σε οικισμούς του ημιορεινού χώρου που ανέπτυξαν βιοτεχνική παραγωγή, όπως το Μέτσοβο, τα Αμπελάκια και η Δημητσάνα. Στον υπόλοιπο «αστικό» τομέα, με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη που αποτελούσε πόλο έλξης ευρύτερων λειτουργιών, στην πλειονότητά τους οι επαρχιακές πόλεις (όπως τα Ιωάννινα, η Λάρισα, οι Σέρρες, η Τρίπολη), στέγαζαν διοικητικές λειτουργίες του οθωμανικού κράτους ή ήταν, σε συνάφεια με την αγροτική τους ενδοχώρα, τοπικά εμπορικά κέντρα διακίνησης αγροτικών προϊόντων. Ο πληθυσμός τους προσέγγιζε ή σπάνια ξεπερνούσε τους 20.000 κατοίκους Άλλωστε, στο οθωμανικό σχήμα, η πόλη είναι ο τόπος της διοίκησης και της εξουσίας και όχι ο τόπος της παραγωγής και της καινοτομίας. «*Η πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σαν θρησκευτικό, στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο είναι ένας μηχανισμός επιτήρησης του μοναδικού παραγωγικού χώρου, της χριστιανικής υπαίθρου. Η χριστιανική ύπαιθρος παράγει και η οθωμανική πόλη καταναλώνει, χωρίς να επιστρέφει τα τροφεία, έστω και έμμεσα*». (βλ. Παναγιωτόπουλος Β., «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», περιοδικό *Επιλογή*, 1993, σελ. 382 και 386-387).

Η αποχώρηση του αγροτικού πληθυσμού από τις πεδινές ζώνες, κυρίως κατά τη δεύτερη φάση της Οθωμανικής κυριαρχίας, άφησε έντονα ίχνη στη φυσιογνωμία της αγροτικής Ελλάδας, όπως σημειώνουν όλοι σχεδόν οι ξένοι περιηγητές πριν την επανάσταση του 1821. Υπολογίστηκε ότι τα ελληνικά χωριά που εγκαταλείφθηκαν στη περίοδο 1650-1850 ήταν 815, ενώ για την προηγούμενη περίοδο 1450-1650 ήταν μόνο 126. Περιοχές στις οποίες εμφανίστηκαν τα περισσότερα τσιφλίκια, όπως η Θεσσαλία και η Μακεδονία, παρουσίασαν μια εντυπωσιακή δημογραφική στασιμότητα, ενώ τα νησιά ως σύνολο (εκτός από την Κρήτη) αύξησαν τον πληθυσμό τους από 260.000 άτομα το 1520 σε 570.000 το 1820. Τις παραμονές της επανάστασης το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είχε καταφύγει στα βουνά και στα νησιά, με αποτέλεσμα ο ορεινός-ημιορεινός πληθυσμός να είναι υπερδιπλάσιος του πληθυσμού που κατοικούσε στις πεδιάδες. Επιβλήθηκε έτσι μια διχοτομία μεταξύ οθωμανικής πόλης, ως διοικητικού και εμπορικού κέντρου και χριστιανικής αγροτικής υπαίθρου, η οποία διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα. Τότε, οι ισορροπίες ανατράπηκαν, με τη δυναμική είσοδο του ελληνικού-χριστιανικού στοιχείου στις πόλεις από τη μια και την τροφοδότηση της υπαίθρου με μουσουλμάνους από την άλλη. (Βλ. Δημητρόπουλος Δ., «Η κατάσταση των Ελλήνων. Β. Ο πληθυσμός», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 1ος Αθήνα 2003, σελ. 79)

Συνεπώς, ο 16ος και ο 17ος αιώνες στάθηκαν στο σύνολό τους εξαιρετικά κρίσιμοι για τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι συνεχείς πόλεμοι, που τους ακολουθούσαν σφαγές, εξισλαμισμοί, εξανδραποδισμοί και μαζικές μεταναστεύσεις στην Ιταλία, ελάττωσαν στο έπακρο τον ελληνικό πληθυσμό και αποδιάρθρωσαν σε μεγάλο βαθμό την οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου, που επέστρεψε σε μια κλειστή αγροτική οικονομία στρατιωτικού-φεουδαρχικού τύπου. Εντούτοις, παρ' όλες αυτές τις δυσκολίες, στη διάρκεια ακριβώς αυτών των δύο αιώνων, οι Έλληνες προσπαθούν να επιβιώσουν και στη συνέχεια να οργανωθούν, επωφελούμενοι από τις λίγες δυνατότητες που τους άφηνε η τουρκική κατάκτηση και διοίκηση. Είναι, όπως σημειώνεται σχετικά «*η εποχή της προσαρμογής*». Βλ. Σβορώνος, Ν., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σελ. 176. Ακόμη, όμως και όταν οι συνθήκες άρχισαν να βελτιώνονται από τα τέλη του 17ου αιώνα, οι ασφυκτικές συνθήκες του οθωμανικού πλαισίου σε συνδυασμό με την αρπακτικότητα και τις αυθαιρεσίες των τοπικών αξιωματούχων, απέτρεπε διαρκώς την οικονομική δραστηριοποίηση των υπόδουλων Ελλήνων: «*Στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο ελληνοχριστιανικός κόσμος ζει σε μια ιδιόμορφη, σχεδόν σχιζοφρενική σχέση. Ενώ από το ένα μέρος διαθέτει μια αξιοπρόσεκτη σειρά από θεσμικές ελευθερίες -θρησκευτική λατρεία, παιδεία, μορφές αυτοδιοίκησης κ.λπ. οι οποίες εύκολα θα μπορούσαν να οδηγήσουν και σε μορφές ελεύθερης οικονομικής δράσης, από το άλλο είναι υποχρεωμένος, δεσμευμένος, να μην υπερβαίνει το ρυθμό ανάπτυξης του κυριάρχου, δηλαδή του οθωμανικού κράτους και της ισλαμικής κοινωνίας. Τόσο το οθωμανικό κράτος όσο και η ισλαμική κοινωνία, στο πλαίσιο της δικής τους εξω-οικονομικής λογικής, γνωρίζουν καλά ότι η οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων-χριστιανών περιέχει την υπέρβαση της συνθήκης υποταγής τους, και αυτό δεν μπορούσε να γίνει ούτε ανώδυνα, ούτε τυχαία αποδεκτό. Έτσι μια ανωτέρα βία, η βία του εξωγενούς κράτους, επικάθεται με έναν ιδιαιτέρως επαχθή τρόπο πάνω στο σώμα των Ελλήνων-οικονομικών υποκειμένων, που έρχεται να επιδεινώσει τους συνολικά δυσμενείς όρους ζωής που επικρατούν στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής και της Ανατολικής Μεσογείου*». (βλ. Παναγιωτόπουλος Β., «Ο οικονομικός χώρος…όπ.πρ., σελ. 381).

1.2 Η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου και οι Έλληνες έμποροι

1.2.1 Η ανάπτυξη του εμπορίου

Η ταχύρρυθμη επέκταση του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Νότια Βαλκανική κατά τον 18ο αιώνα ήταν αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί συνεπάγονταν μια πληθώρα άλλων φαινομένων, συχνά άσχετων επιφανειακά, αλλά που περιστρέφονταν κατά κύριο λόγο γύρω από δύο βασικά στοιχεία: τον τρόπο παραγωγής και τη φύση του διεθνούς εμπορίου. Η ανάπτυξη των εμπορευματικών σχέσεων στη Δυτική Ευρώπη επεκτάθηκε κατά το 17ο αιώνα στην Ανατολική Μεσόγειο, συμπεριλαμβάνοντας και πολλές από τις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δημιουργήθηκε έτσι μια νέα και πολλά υποσχόμενη αγορά, που εκτεινόταν από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου ως την Οδησσό της Ρωσίας, στο επίκεντρο της οποίας βρέθηκε ο ελληνικός χώρος. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι από το τέλος του 17ου αιώνα αρχίζουν να διαγράφονται ουσιαστικές μεταβολές σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Οι

μεταβολές αυτές προήλθαν από την αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών και είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική δομή του ελληνικού χώρου.

Η ανάπτυξη του εμπορίου στον ελληνικό χώρο όπως και σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, εντασσόταν στο πλαίσιο της μεγάλης αύξησης των εμπορικών ανταλλαγών και του διεθνούς ανταγωνισμού με πρωταγωνιστές την Αγγλία και τη Γαλλία. Από τις αρχές του 18ου αιώνα ήταν φανερή η τάση προς την ολοκλήρωση της παγκόσμιας οικονομίας, με μια παγκόσμια αγορά αγαθών που βασιζόταν στους διεθνείς νόμους της προσφοράς και της ζήτησης. Καθώς η οργάνωση της οικονομικής ζωής διεθνώς άρχισε να υπόκειται όλο και περισσότερο στη δυναμική της παγκόσμιας αγοράς, η Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά το 1750 συμμετέχει ολοένα και περισσότερο σε αυτή την παγκόσμια τάση. Άλλωστε, το μεγαλύτερο τμήμα του 18ου αιώνα ήταν για τη δυτική Ευρώπη περίοδος έντονης ανάπτυξης. Η αύξηση των αστικών πληθυσμών, η ανάπτυξη της υφαντουργίας στη δυτική και κεντρική Ευρώπη και η επακόλουθη αυξημένη ζήτηση των βαλκανικών γεωργικών πρώτων υλών, συνέτειναν στη συνεχή άνοδο των τιμών των εξαγώγιμων προϊόντων. Όσο πιο πολύ εκβιομηχανιζόταν η δυτική Ευρώπη, τόσο περισσότερο αυξάνονταν οι ανάγκες της για πηγές πρώτων υλών και αγορές για τα βιομηχανικά της προϊόντα. Μάλιστα, ορισμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες θεώρησαν αναγκαία την εισαγωγή τροφίμων, καθώς ο πληθυσμός τους αυξανόταν σημαντικά ενώ οι καλλιεργούμενες γαίες τους μειώνονταν. Για παράδειγμα, η Βρετανία μετατράπηκε από εξαγωγέας τροφίμων που ήταν κατά τον 17ο αιώνα, στον μεγαλύτερο εισαγωγέα σιτηρών προς το τέλος του 18ου αιώνα. Πρώτες ύλες όπως το μετάξι, τα μάλλινα νήματα και το βαμβάκι, καθώς και τρόφιμα όπως το σιτάρι, τα δημητριακά και το ελαιόλαδο, ήταν μεταξύ των σημαντικότερων εξαγωγών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα, τέθηκαν οι βάσεις των εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ της δυτικής Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίες διευρύνθηκαν κατά τον 18ο αιώνα όταν η δυτική Ευρώπη εισήγε από την αυτοκρατορία τρόφιμα και πρώτες ύλες για την υφαντουργία της και εξήγε σε αυτήν βιομηχανικά προϊόντα, είδη πολυτελείας και αποικιακά είδη.

Η διάδοση των μονοκαλλιεργειών στη Βαλκανική, η εντατικοποίηση της παραγωγής εξαγώγιμων αγροτικών προϊόντων και η συστηματική εκμετάλλευση του αγροτικού κόσμου, μπορούν σε μεγάλο βαθμό να αποδοθούν στον παράγοντα αυτό. Η εξωγενής εμπορική ακμή της Βαλκανικής χερσονήσου κατά τον 18ο αιώνα καθοριζόταν βασικά από τις οικονομικές σχέσεις Ανατολής και Δύσης, ακριβώς όπως το σύστημα γαιοκτησίας των τσιφλικιών συνιστούσε τον εσωτερικό καθοριστικό της παράγοντα. Η εξάπλωση στον 17ο αιώνα της κληρονομικής γαιοκτησίας και των τσιφλικιών, που διαδέχθηκε το πρότερο οθωμανικό τιμαριωτικό σύστημα συνεχίστηκε τον 18ο αιώνα με τη συνεχή εξασθένιση της κεντρικής εξουσίας. Ο συγκεντρωτισμός της αγροτικής παραγωγής που ακολούθησε, επιδείνωσε τη θέση των καλλιεργητών, καθώς όσο αυξανόταν η ζήτηση αγροτικών προϊόντων τόσο η πίεση προς τους αγρότες γινόταν εντονότερη. Με την επικράτηση του συστήματος των τσιφλικιών ενισχύθηκε η τοπική μονοκαλλιέργεια των εμπορεύσιμων αγροτικών προϊόντων. Χωρίς δυνατότητα επιλογής οι χωρικοί καλλιεργούσαν κυρίως προϊόντα για την αγορά και όχι για τη συντήρησή τους, ενώ η παραγωγή εξαγώγιμων προϊόντων προερχόταν περισσότερο από την υποκατανάλωσή τους παρά από την υπερπαραγωγή τους. Γενικότερα, η αλλαγή της οικονομικής συγκυρίας και η επικράτηση των εμπορευματικών σχέσεων όξυναν τις αντιφάσεις στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αφού οι νέες παραγωγικές σχέσεις έρχονταν σε σαφή αντίθεση με την παραδοσιακή – φεουδαρχικού τύπου – δομή της αυτοκρατορίας και δημιουργούσαν μια νέα κοινωνική δυναμική η οποία ασφυκτιούσε στο πλαίσιο των οθωμανικών κανόνων.

Από την άλλη πλευρά, ο συνεχής αγγλογαλλικός ανταγωνισμός για την παγκόσμια κυριαρχία στο εμπόριο, άνοιγε νέες προοπτικές για την ανάπτυξη του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο. Η απώλεια των γαλλικών αποικιών στη Β. Αμερική και στις Ινδίες, υποχρέωσε τη Γαλλία να συγκεντρώνει την προσοχή της στην Ανατολική Μεσόγειο, που παρουσίαζε από δω και μπρος ζωτικό ενδιαφέρον γι' αυτήν και στην οποία το γαλλικό εμπόριο διατηρούσε την υπεροχή του. Πολυάριθμα υπομνήματα και εκθέσεις πρεσβευτών, προξένων και επιθεωρητών του εμπορίου απηχούν αυτό το πνεύμα. Όλοι βλέπουν την Ανατολή σαν μια καινούρια αποικία για τη Γαλλία, που θα μπορούσε ν' αντικαταστήσει τις απειλούμενες ή τις χαμένες αποικίες της. Κατ' αυτόν τον τρόπο η Ανατολική Μεσόγειος, που ύστερα από τις μεγάλες ανακαλύψεις είχε αρχίσει να χάνει την κυριαρχική της σπουδαιότητα για την ευρωπαϊκή ιστορία, ξανάρχεται στο κέντρο του ενδιαφέροντος των μεγάλων αντίπαλων δυνάμεων, πολύ πριν από το εγχείρημα του ισθμού του Σουέζ. Άλλωστε, τα σχέδια για τη διάνοιξη του ισθμού του Σουέζ, με σκοπό να ενώσουν την Ερυθρά Θάλασσα με τη Μεσόγειο και να κάνουν τις δύο αυτές θάλασσες δρόμο του ινδικού και του περσικού εμπορίου, έχουν σημεία εκκίνησης το 18ο αιώνα. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στη Γαλλία και την Αγγλία για την υπεροχή στις θάλασσες αυτές και για την κυριαρχία του δρόμου των Ινδιών, η ρωσική προώθηση προς τη Μαύρη Θάλασσα και το Αιγαίο, οι προσπάθειες όλων των εμπορικών δυνάμεων της Ευρώπης για να επιτύχουν ελευθερία ναυσιπλοΐας στη Μαύρη Θάλασσα,

δείχνουν καθαρά το γενικό ενδιαφέρον που η Ανατολική Μεσόγειος ξαναρχίζει πλέον να παίρνει για την Ευρώπη.

Τέλος, κατά τον αιώνα αυτό, το ευρωπαϊκό εμπόριο αποκτάει πρόσβαση στη Μαύρη Θάλασσα, που μέχρι τότε ελεγχόταν από τους Τούρκους. Ύστερα από τη συνθήκη του Κουτσιούκ- Καϊναρτζή (1774), οι Τούρκοι παραχώρησαν ελευθερία ναυσιπλοΐας σ' αυτή τη θάλασσα στους Ρώσους και τους Αυστριακούς, διά μέσου των οποίων εμπορεύονταν οι υπόλοιποι δυτικοευρωπαίοι ως τις αρχές του 19ου αιώνα. Ταυτόχρονα και άλλες ευνοϊκές περιστάσεις συνετέλεσαν στην οικονομική ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και στην προσέλκυση του ευρωπαϊκού εμπορίου προς αυτή την περιοχή: η τελειωτική κατάκτηση των Βαλκανίων από τους Τούρκους έδωσε στη χώρα πολιτική ενότητα. Οι πόλεμοι με την Αυστρία και τη Βενετία δεν ήταν τόσο συχνοί όσο στους προηγούμενους αιώνες, ενώ η Γαλλία καταλάμβανε τη θέση της Βενετίας στη Μεσόγειο, που ήταν ήδη σε παρακμή. Άλλωστε, η παρακμή της ίδιας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο 18ο αιώνα, διευκόλυνε την πολιτική και οικονομική διείσδυση της Γαλλίας στην Ανατολή και της επέτρεπε να αποσπά με τις διομολογήσεις όλο και περισσότερα προνόμια, που ευνοούσαν το εμπόριό της. Στο 18ο αιώνα, επίσης, οι Ρώσοι εμφανίζουν, για πρώτη φορά, μια ενεργητική πολιτική στα Βαλκάνια. Με τα «ελληνικά τους σχέδια», την προώθησή τους προς την Κωνσταντινούπολη και το Δούναβη, δημιούργησαν στενούς οικονομικούς δεσμούς με τις βαλκανικές χώρες, οι οποίες τους άνοιξαν νέα πεδία δραστηριότητας. Τέλος, η ανάπτυξη του διά ξηράς εμπορίου με την Αυστρία, έδωσε ιδιαίτερη σημασία στις περιοχές των Βαλκανίων από όπου διερχόταν το εμπόριο αυτό.

1.2.2 Η Ελληνική εμπορική διασπορά

Έτσι λοιπόν, μετά το 1750 το οθωμανικό κράτος βρέθηκε αντιμέτωπο με σοβαρές προκλήσεις: η διείσδυση των ευρωπαϊκών οικονομιών στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, σε συνδυασμό με την απουσία εμπορικής πολιτικής από την πλευρά του οθωμανικού κράτους, οδήγησε στην κυριαρχία των Ευρωπαίων στο εξωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας. «*Η διείσδυση αυτή κορυφώθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα, όταν η ζήτηση για τρόφιμα καθώς και για νέες αγορές ευρωπαϊκών προϊόντων αυξήθηκε σημαντικά. Σταδιακά, η Ανατολική Μεσόγειος έγινε το πεδίο έντονου οικονομικού ανταγωνισμού μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών, που διεκδικούσαν τον έλεγχο του εξωτερικού εμπορίου του οθωμανικού κράτους*», βλ. Λαΐου Σ., «Η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και ο ρόλος του οθωμανικού κράτους στις αρχές του 19ου αιώνα», στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 127. Από αυτόν τον οικονομικό ανταγωνισμό και τις ευκαιρίες που δημιούργησε, ευνοήθηκαν σημαντικά οι μη Οθωμανοί υπήκοοι που ασχολούνταν με το εμπόριο και ιδιαίτερα οι Έλληνες έμποροι. Βοηθοί, αρχικά, των ξένων εμπόρων, πήραν σταδιακά ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου της αυτοκρατορίας στα χέρια τους, δημιουργώντας ένα εκτεταμένο εμπορικό δίκτυο, αρχικά στις μεγάλες οθωμανικές πόλεις-λιμάνια και στη συνέχεια στα σημαντικότερα εμπορικά κέντρα των Βαλκανίων, της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης.

Όπως γράφει ο Tr. Stoianovich, η θέση που είχαν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, των νησιών και των παραλίων στη διπλωματία και το εμπόριο, έγινε μετά το 1650 πιο ισχυρή από άλλοτε και πιο σίγουρη από τη θέση που είχαν οι άλλοι υπήκοοι. Έλληνες που είχαν επιρροή έπαιρναν αποκλειστικά τις νέες θέσεις διερμηνέων της Πύλης, υπογραμματέων του μεγάλου βεζίρη και διερμηνέων του στόλου ή υπογραμματέων του Ναυτικού και επιφορτίζονταν με τις υποθέσεις του Αιγαίου. Για έναν αιώνα μετά το 1716, το οφίκιο των οσποδάρων της Μολδαβίας και της Βλαχίας, που είχε στη διάθεσή του πολλές επικερδείς θέσεις, μονοπώλια, κυβερνητικές συμβάσεις και άλλα προνόμια, ανήκε στους Φαναριώτες, τους Έλληνες πατρίκιους ή «noblesse de robe» της Κωνσταντινούπολης. Η αυξημένη πολιτική επιρροή των Ελλήνων στις υποθέσεις της αυτοκρατορίας, τους οδήγησε σε ανάλογη κυριαρχία στο χώρο του εμπορίου και των επιχειρήσεων. Όπως φαίνεται, οι Έλληνες της Χίου, της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης, ήταν οι πρώτοι που επωφελήθηκαν από το νέο ελληνικό μονοπώλιο της πολιτικής. Οι Χιώτες έμποροι ειδικά, επένδυσαν στα αγροτικά προϊόντα της Μικράς Ασίας, εισήγαγαν μετάξι από τη Ρούμελη, την Προύσα και την Πελοπόννησο, ενώ άλλοι εγκαταστάθηκαν στην οθωμανική πρωτεύουσα σαν έμποροι υφασμάτων. Στο τέλος του 18ου αιώνα οι Έλληνες είχαν πεντακόσιες επιχειρήσεις στη Σμύρνη, πολλές από τις οποίες διατηρούσαν υποκαταστήματα στη Βιέννη, στην Τεργέστη, στο Λιβόρνο, στη Γένοβα, στο Άμστερνταμ και στο Παρίσι, στη Ρωσία και στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, στο Λονδίνο, το Μάντσεστερ και το Λίβερπουλ. «*Το νέο μονοπώλιο της πολιτικής επέτρεψε σε πλούσιους Έλληνες εμπόρους, με έμμεσο τρόπο αν όχι με άμεσο, να επεκτείνουν το εμπόριό τους από τη Σμύρνη, τη Χίο και την Κωνσταντινούπολη, στις πόλεις Βιδίνι, Βελιγράδι, Σεράγεβο, Βουκουρέστι, Ιάσιο, Γαλάτσι, Μόσχα και Αστραχάν. Τους επέτρεψε μάλιστα να επεκτείνουν το εμπόριό τους και στη Δυτική Ευρώπη με την πρώτη*

κατάλληλη ευκαιρία. Η ευνοϊκή στιγμή έφτασε το 1730, όταν οι Ολλανδοί παραχώρησαν στους Έλληνες, Εβραίους και Αρμένιους, τα εμπορικά δικαιώματα που είχαν οι δικοί τους υπήκοοι. Οι Έλληνες έμποροι είχαν ανοίξει επιχειρήσεις στο Άμστερνταμ ακόμη και πριν από το 1730, αλλά τα νέα δικαιώματα πολιτικής ισότητας προσέλκυσαν γρήγορα πολύ περισσότερους Λεβαντίνους εμπόρους. Έλληνες, Εβραίοι και Αρμένιοι εκτόπισαν τους Ολλανδούς εμπόρους από το εμπόριο της Ανατολής και το Άμστερνταμ έγινε ο τόπος που συγκέντρωνε τους περισσότερους Λεβαντίνους εμπόρους σ' όλη τη Δυτική Ευρώπη». Βλ. Stoianovich T., «Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο Ασδραχάς Σπ., (εισαγωγή-επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σελ. 306-307. Το ελληνικό εμπόριο είχε εξαπλωθεί ακόμη και στην Ιταλία και οι Έλληνες έμποροι συγκεντρώθηκαν κατά το 18ο αιώνα όχι μόνο στη Βενετία, στην Αγκόνα και στο Λιβόρνο, αλλά και στη Νάπολη, στο Λέτσε, στο Μπάρι, ενώ συμμετείχαν και στο μεγαλύτερο εμπορικό πανηγύρι της Ιταλίας, αυτό της Σενιγάλλια.

Οι Έλληνες έμποροι εξήγαν, κατά κανόνα, πρώτες ύλες και είδη διατροφής από το Λεβάντε και εισήγαν επεξεργασμένα ή βιομηχανοποιημένα προϊόντα (υφάσματα, υαλικά, πορσελάνες κ.ά.), αλλά και νομίσματα. Οι πρώτοι από τους εμπόρους που αποφάσιζαν να εγκατασταθούν, άνοιγαν μικρά καταστήματα λιανικής ή χονδρικής πώλησης ή μετεξελίσσονταν σε μεσίτες, μεγαλεμπόρους, ιδιοκτήτες οικογενειακών επιχειρήσεων. «*Ειδικεύονταν είτε στο εμπόριο δερμάτων, βαμβακιού και βαμβακονημάτων, μαλλιών, κρασιού, λαδιού, χρωστικών ουσιών, πρώτων υλών απαραίτητων για την υφασματοβιομηχανία ή την επεξεργασία δερμάτων, αλλά και στο εμπόριο σιτηρών, ιδιαίτερα της Μαύρης Θάλασσας από το τέλος του 18ου αιώνα, είτε στο γενικό διαμετακομιστικό εμπόριο ή άνοιγαν μικρά καταστήματα (οινοπωλεία ή καφεπωλεία-καφενεία) ή εμπορικά καταστήματα γενικής λιανικής ή χονδρικής πώλησης*». Βλ. Κατσιαρδή-Hering Ολ., «Η ελληνική διασπορά. Το εμπόριο ως γενικευμένη εθνική εξειδίκευση», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 1ος Αθήνα 2003, σελ. 98-99. Εκτός των άλλων, η ανάπτυξη της οικονομικής δύναμης των Ελλήνων διευκόλυνε και την αύξηση της πολιτικής και διαπραγματευτικής τους ικανότητας, όπως στο παρελθόν η ιδιότητά τους ως συμβούλων της πολιτικής εξουσίας τους επέτρεψε να πετύχουν νέα οικονομικά προνόμια. Ακόμη περισσότερο, η επιτυχία των πλέον εύπορων άνοιγε το δρόμο και στους λιγότερο ευνοημένους Έλληνες που ασχολούνταν με το εμπόριο: «*Ενώ οι πολιτικές και οι οικονομικές επιτυχίες του φαναριώτικου πατρικιάτου προώθησαν βασικά τα ενδιαφέροντα της δικής τους τάξης και τις συναλλαγές των πλούσιων εμπόρων της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης, της Χίου και των Ιωαννίνων, επέτρεψαν επίσης και σε λιγότερο ευνοημένους Έλληνες να επεκτείνουν το εμπόριό τους και να αυξήσουν την περιουσία τους*». Βλ. Stoianovich T., «Ο κατακτητής Ορθόδοξος…όπ.πρ…., σελ. 308.

Είναι γνωστό ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης και της αποδημίας χαρακτηρίζει λίγο ή πολύ όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς που εμφανίστηκαν στον ελλαδικό χώρο. Ξεχωριστή όμως σημασία για την κατανόηση της διαμόρφωσης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, παρουσιάζει το παροικιακό φαινόμενο όπως αυτό εκδηλώθηκε από τον 17ο αιώνα. Πρόκειται για μία περίοδο, όπου ελληνικοί πληθυσμοί της διασποράς θα παρουσιάσουν μεγάλη ανάπτυξη και οικονομική ευρωστία. Για το θέμα αυτό, ο Ν. Σβορώνος αναφέρει ότι στη Δυτική Ευρώπη, στη Γερμανία και στην Αυστρία, αργότερα στη νότια Ρωσία (Οδησσός) και στη Γαλλία (Μασσαλία) δημιουργούνται νέες παροικίες, από εμπορευόμενους που πέρασαν απ' το παθητικό στο ενεργητικό εμπόριο. Ασφαλώς, ιδιαίτερο ρόλο στις εξελίξεις αυτές έπαιξε το ανανεωμένο ενδιαφέρον των κυρίαρχων οικονομιών για τον παλιό δρόμο προς τις Ινδίες και την Άπω Ανατολή, γεγονός που είχε άμεσες επιπτώσεις στο βαλκανικό και τον ανατολικομεσογειακό χώρο. Έτσι, η εμφάνιση και η ανάπτυξη του νεοελληνικού παροικιακού φαινομένου συναρτήθηκε άμεσα με την εξέλιξη της οθωμανικής κοινωνίας από το 17ο αιώνα κυρίως και μετά, με τη διαδικασία διαμόρφωσης της παγκόσμιας αγοράς και την ανάπτυξη της αποικιοκρατίας, αλλά και με τις ειδικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στις περιοχές όπου δημιουργήθηκαν ελληνικές παροικίες. Το παροικιακό φαινόμενο ενισχυόταν πληθυσμιακά στην αρχή από τις διώξεις και τη φυγή των Ελλήνων στο εξωτερικό, που ακολουθούσε κάθε εξέγερση κατά του κατακτητή και από το 1815 και μετά από την καταστροφή και τον εκπατρισμό των χειροτεχνών-βιοτεχνών.

Οι πρώτες ελληνικές παροικίες που εμφανίστηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο είναι οι ακόλουθες:

- στην Ιταλία (Αγκώνα, Βενετία, Γένοβα, Λιβόρνο, Μεσσήνη, Μιλάνο, Πρίντεζι)
- στη Γαλλία (Μασσαλία, Παρίσι)
- στην Αγγλία (Λονδίνο, Λίβερπουλ)
- στην Ολλανδία (Ρότερνταμ, Άμστερνταμ)
- στη Ρωσία (Οδησσός)
- στη Γερμανία (Βερολίνο, Λειψία, Μόναχο)

- στην Αυστροουγγαρία (Βιέννη, Βουδαπέστη, Τεργέστη)
- στη Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία (Φιλιππούπολη, Βελιγράδι, Σκόπια, Βουκουρέστι, Ιάσιο)
- στη Βόρεια Αφρική και στην Άπω Ανατολή από το 19ο αιώνα αρχίζουν να αναπτύσσονται οι πρώτες παροικίες (Κάϊρο, Αλεξάνδρεια, Καλκούτα, Ντάκα).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση ανάμεσα στο παροικιακό ελληνικό εμπόριο και το εμπόριο των Ελλήνων και του ελληνικού χώρου. «*Η συνεχής αύξηση του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος για το εμπόριο του ελληνικού χώρου ανέδειξε τον Έλληνα έμπορο στις παροικίες της Ευρώπης σε πρωταγωνστή της σύνδεσης, σε συνδετικό κρίκο των ευρωπαϊκών αγορών με την ελληνική*» (βλ. Κρεμμυδάς Β., «Η οικονομία των Ελλήνων. Πενήντα κρίσιμα χρόνια, 1770-1821», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 1ος Αθήνα 2003, σελ. 279-280). Σε ότι αφορά στη χωρική διάταξη των ελληνικών παροικιών της περιόδου αυτής, διαπιστώνουμε ότι αυτές είχαν δημιουργηθεί σε νευραλγικά κέντρα του διεθνούς εμπορίου, όπως και σε βασικούς κόμβους των διεθνών μεταφορών. Έτσι, σχετικά με τις ελληνικές κοινότητες της Κεντρικής Ευρώπης, παρατηρούμε ότι οι πιο σημαντικές από αυτές αναπτύχθηκαν κατά μήκος των δρόμων που ακολουθούσαν τα καραβάνια, όπως και σε στρατηγικής σημασίας εμπορικά κέντρα. Φυσικά, η διαπίστωση αυτή δεν υποβαθμίζει τις ιδιαιτερότητες που παρουσίαζαν οι παροικίες μεταξύ τους, που εκτός από τον κοινό λειτουργικό ρόλο που διαδραμάτιζαν στα πλαίσια της διαμορφωνόμενης παγκόσμια αγοράς, ταυτόχρονα εξέφραζαν και τα ιδιαίτερα συμφέρονται των κυρίαρχων οικονομιών με τις οποίες συνδέονταν, όπως και ειδικές συνθήκες και διασυνδέσεις, που διαμόρφωναν στις χώρες που παρουσιάστηκαν.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον για το θέμα μας παρουσιάζουν οι ελληνικές παροικίες που εμφανίστηκαν στο χώρο της Κεντρικής Ευρώπης και της Βαλκανικής. Ειδικότερα σε ότι αφορά την περίπτωση της Κεντρικής Ευρώπης, όπου αναπτύχθηκαν πολυάριθμες και ισχυρές ελληνικές κοινότητες, δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί το πότε ακριβώς αρχίζει η εγκατάσταση Ελλήνων στο χώρο αυτό. Μαρτυρίες αναφέρουν ότι η παρουσία Ελλήνων στα εδάφη αυτά μνημονεύεται από το ΙΕ' αιώνα και ότι σε πόλεις της Τρανσυλβανίας, όπως στο Sibiu, το ελληνικό στοιχείο ήδη από το 1545 είχε στα χέρια του το εμπόριο με την Ανατολή. Το 1636 ο ηγεμόνας της Τρανσυλβανίας παραχώρησε στους «γραικούς» εμπόρους το δικαίωμα να συμμετέχουν ως χονδρέμποροι στις εμποροπανηγύρεις της χώρας και να σχηματίζουν τις δικές τους εμπορικές συντεχνίες. Έτσι οι Έλληνες και οι Βλάχοι της Μακεδονίας πήραν στα χέρια τους μεγάλο μέρος του περιφερειακού εμπορίου από τους Σάξονες της Τρανσυλβανίας βλ. Κατσιαρδή-Hering Ολ., «Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης», στο Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ. 456. Στις περιοχές αυτές, κυρίως από τον 17ο αιώνα, άρχισαν να εμφανίζονται και συμπράξεις εμπόρων, όπως η «Ανατολική Κομπανία» της Τρανσυλβανίας (Sibiu και Brasov), που παρουσίασε μεγάλη δραστηριότητα, ιδιαίτερα κατά τον 18ο αιώνα. Στους κόλπους της κομπανίας αυτής, περιλαμβάνονταν έμποροι από τα Ιωάννινα, τις Σέρρες, τη Φιλιππούπολη, τη Σινώπη και την Τραπεζούντα.

Στην ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων στον κεντροευρωπαϊκό χώρο συνέβαλε αποφασιστικά και η πολιτική των αρχών της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, που ευνοούσε τη δραστηριότητα των Ελλήνων εμπόρων του Sibiu, του Brasov και των άλλων περιοχών, όχι μόνο γιατί συνέβαλαν στην εισροή μεγάλων ποσών στα δημόσια ταμεία της, αλλά και γιατί της εξασφάλιζαν στην Ανατολή κέντρα εισαγωγής πρώτων υλών και εξαγωγής βιομηχανικών προϊόντων. Ειδικότερα, οι ελληνικές παροικίες της Κεντρικής Ευρώπης άρχισαν να παρουσιάζουν μεγάλη ανάπτυξη μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718), σύμφωνα με την οποία το οθωμανικό κράτος παραχώρησε σημαντικά προνόμια στην Αυστρία. Η ραγδαία ανάπτυξη του παροικιακού ελληνισμού στις κεντροευρωπαϊκές χώρες, συνδέεται πρωταρχικά με την ανάγκη τους να προμηθεύονται πρώτες ύλες, όπως βαμβάκι και νήματα από περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στη βάση ακριβώς αυτή, στα τέλη του 18ου αιώνα, στις αγορές του κεντροευρωπαϊκού χώρου σημειώθηκε μεγάλη ώθηση του εμπορίου των κόκκινων βαμβακερών νημάτων που συνδέεται με την ανάπτυξη της Κοινής Συντροφιάς στα Αμπελάκια, όπως και άλλων χειροτεχνικών-βιοτεχνικών κέντρων της Θεσσαλίας. Ταυτόχρονα, οι Έλληνες έμποροι εισήγαν βιομηχανικά προϊόντα και ιδιαίτερα γερμανικά υφάσματα που καταναλώνονταν στο μεγαλύτερο τους μέρος στη Μακεδονία. Η Θεσσαλονίκη και η Βιέννη βρίσκονταν στον άξονα του εμπορίου των χώρων της Κεντρικής Ευρώπης με την Ανατολή. Το 1720 το εμπόριο του δρόμου μεταξύ Θεσσαλονίκης, Βελιγραδίου και Βιέννης βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Ελλήνων και των Βλάχων της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, όπως και το εμπόριο του δρόμου προς ανατολάς, από τα Γιάννινα, την Καστοριά και το Μοναστήρι προς τη Θράκη και την Πόλη ή βόρεια προς Βουλγαρία, Βλαχία και Μολδαβία. Τα εμπορεύματα που προέρχονταν από την οθωμανική αυτοκρατορία (βαμβάκι, κόκκινα νήματα κ.ά.), αποθηκεύονταν στη Βιέννη και από εκεί

αποστέλλονταν σε διάφορα σημεία της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Έτσι, κέντρο του παροικιακού ελληνισμού στο χώρο της Κεντρικής Ευρώπης ήταν η Βιέννη.

Με την άνθιση του παροικιακού ελληνισμού στην Κεντρική Ευρώπη συνδέεται στενά και η γρήγορη ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων της βαλκανικής. Για τις κοινότητες αυτές ο Ν. Σβορώνος γράφει ότι «*μια σειρά σχεδόν συνεχής από νησίδες ελληνικές περιτριγυρισμένες από αυτόχθονες πληθυσμούς ξεκινούσε από τη βόρειο Ελλάδα (...) και επεκτείνονταν ως το Δούναβη, στην Ουγγαρία και στις βαλκανικές όχθες της Μαύρης Θάλασσας*». Σχετικά με τον οικονομικό και κοινωνικό ρόλο που έπαιζε το ελληνικό παροικιακό στοιχείο ο ίδιος επισημαίνει, ότι αποτελούσε *«κατά κάποιο τρόπο την αστική τάξη των Βαλκανίων» και ότι «οι Έλληνες έπαιξαν στις Βαλκανικές χώρες τον ίδιο ρόλο που οι δυτικοευρωπαίοι έμποροι οι εγκατεστημένοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία, είχαν παίξει για αυτούς του ίδιους : εκπαιδευμένοι από τους ''Φράγκους'' εκπαίδευσαν με τη σειρά τους τους βαλκανικούς λαούς, επωφελούμενοι από τα πλούτη των χωρών αυτών (...) έτσι οι Έλληνες, στοιχείο διαβαλκανικό, έγιναν οι ενδιάμεσοι του εξευρωπαϊσμού των βαλκανικών λαών*». Βλ. Σβορώνος Ν., *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, ελλ. μετ. εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1996, σελ. 389.

Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτιζε η ελληνική παροικιακή αστική τάξη, που είχε σαφώς εμπορικό χαρακτήρα, δεν περιοριζόταν μόνο στο χώρο της βαλκανικής χερσονήσου, αλλά επεκτείνονταν σε ένα ευρύτερο χώρο εξασφαλίζοντας έτσι την οικονομική σύνδεση της Βαλκανικής, της Μαύρης θάλασσας και της Νοτιοανατολικής Μεσογείου με τις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης. Η παρουσία και οι δραστηριότητες του ελληνικού ομογενειακού πληθυσμού της νότιας Ρωσίας, ξεκινά στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα με την προσέλευση Ελλήνων εποίκων σε παράλιες περιοχές του ρωσικού Νότου, όταν ανταποκρίνονται στη γενναιόδωρη πρόσκληση της Μεγάλης Αικατερίνης να εγκατασταθούν στις έρημες εκτάσεις γης, που παραχώρησαν οι Τούρκοι και οι οποίες προσαρτήθηκαν στην αυτοκρατορία μετά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους 1768-1774 και 1789-1792. Η Οδησσός, η Αζοφική γη και η Κριμαία προσελκύουν μεγάλες ομάδες ομογενών και στις νέες πόλεις (Χερσών, Οδησσός, Νικολάιεφ, Μαριούπολη, Κερτς), εγκαθιδρύονται ισχυρές σε πλήθος ελληνικές παροικίες. Οι έποικοι προέρχονται από διάφορα μέρη του ελληνισμού και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου, τις ηγεμονίες της Μολδοβλαχίας) και σε συνδυασμό με τη δυναμική παρουσία του εμπορικού στόλου των νησιών του Αιγαίου στην περιοχή μετά τη Συνθήκη του Κουτσιούκ-Καϊναρτζή, σταδιακά παίρνουν στα χέρια τους το εξαγωγικό εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας και ιδιαίτερα τις μαζικές εξαγωγές σιτηρών προς τα βιομηχανικά κέντρα της Δυτικής Ευρώπης (για το θέμα αυτό, βλ. αναλυτικά Καρδάσης Β., *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998).

1.2.3 Οι Έλληνες έμποροι και το εμπόριο της αυτοκρατορίας

Οι μεταβολές αυτές συμπίπτουν με ευρύτερες σημαντικές αλλαγές που καταγράφονται την ίδια εποχή στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι εξεγέρσεις των ισχυρών κυβερνητών των ανατολικών επαρχιών και οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις, μετατόπισαν την εμπορική δραστηριότητα προς τις δυτικές επαρχίες και ανέδειξαν τη μεγάλη οικονομική σημασία της Μικράς Ασίας και της Ευρωπαϊκής Τουρκίας: *«Στο 17ο αιώνα οι μεγάλες σκάλες της Ανατολής ήταν σκάλες των Γάλλων π.χ., η Κωνσταντινούπολη, το Αλέπι, η Αλεξανδρέττα, η Σμύρνη, η Σαΐντα, η Αλεξάνδρεια και το Κάιρο. Στο τέλος του 17ου αιώνα και στις αρχές του 18ου η αναρχία που βασίλευε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι εξεγέρσεις των ισχυρών κυβερνητών των επαρχιών, κυρίως των πιο απομακρυσμένων από το κέντρο, που γίνονταν από μέρα σε μέρα πιο ανεξάρτητοι, οι συνεχείς πόλεμοι στην Ανατολή και οι τροποποιήσεις που προκαλούσαν στα εμπορικά δρομολόγια, έκαναν το εμπόριο σχεδόν αδύνατο σ' αυτές τις επαρχίες και υποχρέωσαν τους εμπόρους να ζητήσουν άλλα κέντρα δραστηριότητας πιο ήσυχα. Εξάλλου, οι εταιρίες των Ανατολικών Ινδιών, αγγλικές και γαλλικές, προσέλκυσαν στα εμπορικά τους πρακτορεία και μετέφεραν κατά θάλασσα τα προϊόντα των Ινδιών και της Περσίας και επεκτείνοντας τη δραστηριότητά τους στον Περσικό Κόλπο, μετέστρεφαν ανατολικότερα και νοτιότερα το αρχαίο εμπορικό ρεύμα που κατευθυνόταν στη Βαγδάτη. Τέλος, οι Ρώσοι και οι Άγγλοι τραβούσαν τα εμπορεύματα της Περσίας προς τη Ρωσία. Ό,τι απόμενε από το εμπόριο μεταξύ Περσίας και Ευρώπης διά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, περνούσε στη Σμύρνη, που ήταν ο πιο ασφαλής δρόμος για τα καραβάνια. Η Σμύρνη στο 18ο αιώνα γίνεται η σπουδαιότερη σκάλα της Ανατολής στην Ανατολική Μεσόγειο. Η αναρχία υπήρξε ακόμα πιο καταστρεπτική για το εμπόριο στην Αίγυπτο. Ο αγώνας των μπέηδων εναντίον των πασάδων, οι επαναστάσεις των διαφόρων φρουρών, η επανάσταση του Αλή-Μπέη, που πρώτος σκέφτηκε να κάνει την Αίγυπτο κράτος ανεξάρτητο, στηριζόμενο στη δύναμη των Μαμελούκων, όλες αυτές οι αιτίες κατέστρεψαν τη χώρα και παρέλυσαν το εμπόριο» (*Βλ. Σβορώνος Ν.,, "Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας των ελλήνων της βαλκανικής

χερσονήσου στο 18ο αιώνα", στο Δερτιλής Γ. Β. – Κωστής Κ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ός αι.)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σελ. 73-74).

Οι συναλλαγές πολλαπλασιάστηκαν στις παλιές σκάλες (λιμάνια) της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και καινούργιες σκάλες δημιουργήθηκαν, για να ανταποκριθούν στις αυξημένες ανάγκες του ευρωπαϊκού εμπορίου στην περιοχή. Η πολιτική ενότητα των Βαλκανίων, μετά το τέλος των Τουκο-ενετικών πολέμων και την τελειωτική κατάκτησή τους από τους Τούρκους, δημιούργησε έναν ενιαίο οικονομικό χώρο, γεγονός, που, σε συνδυασμό με την προϊούσα παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο 18ο αιώνα, επέτρεψε την οικονομική διείσδυση των μεγάλων δυνάμεων στην Ανατολή: η Γαλλία, μέσω των διομολογήσεων (1740), εξασφάλιζε όλο και μεγαλύτερα προνόμια για το εμπόριό της, η Ρωσία, μέσω της συνθήκης του Κουτσιούκ-Καϊναρτζή (1774), απέκτησε ελευθερία ναυσιπλοΐας στη Μαύρη Θάλασσα και δημιούργησε στενούς οικονομικούς δεσμούς με τις βαλκανικές χώρες, ενώ η ανάπτυξη του δια ξηράς εμπορίου με την Αυστρία ανέδειξε τους εμπορικούς δρόμους των Βαλκανίων. Στο τέλος του 18ου αιώνα και στην αρχή του 19ου, μάλιστα, ο αγγλο-γαλλικός ανταγωνισμός μεταφέρθηκε από τις αποικίες στη Μεσόγειο και η δραστηριότητα των ευρωπαίων εμπόρων συγκεντρώθηκε γύρω από το Αιγαίο, "*όπου βρίσκονταν οι μεγάλες σκάλες της Ανατολής, μ' άλλα λόγια σε μια περιοχή κατοικημένη από τους Έλληνες. Οι δυο πιο μεγάλες σκάλες της Ανατολής στο 18ο αιώνα υπήρξαν η Σμύρνη, οικονομική πρωτεύουσα της Μικράς Ασίας και η Θεσσαλονίκη, οικονομική πρωτεύουσα της Ευρωπαϊκής Τουρκίας*". (Βλ. Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σελ. 43).

Ο ελληνικός χώρος βρέθηκε πλέον στο επίκεντρο των νέων εμπορικών δρόμων της Μεσογείου, γεγονός που έμελλε να τον επηρεάσει καθοριστικά: Μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα, εξαιτίας και των εμποδίων που δημιούργησε η Οθωμανική κατάκτηση, ο κύριος δρόμος του εμπορίου περνούσε νοτιότερα, παρακάμπτοντας ουσιαστικά τον ελληνικό χώρο. Από το 1650, όμως και ιδιαίτερα από τις αρχές του 18ου αιώνα, ο κεντρικός εμπορικός άξονας της Μεσογείου μετακινήθηκε βορειότερα, προκειμένου να συμπεριλάβει νέες περιοχές, που συγκέντρωναν πλέον το νέο εμπορικό ενδιαφέρον: Νότια Βαλκανική, Μικρά Ασία, Εύξεινος Πόντος. Το Αιγαίο Πέλαγος έγινε πλέον το κέντρο διακίνησης και μεταφοράς του μεγαλύτερου όγκου των εμπορίου από και προς αυτές τις περιοχές (βλ. Κρεμμυδάς Β., «Η οικονομία των Ελλήνων. Πενήντα κρίσιμα χρόνια, 1770-1821», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 1ος Αθήνα 2003, σελ. 279-280). Οι εξελίξεις αυτές επιταχύνθηκαν εντυπωσιακά στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, όταν αρκετές ευρωπαϊκές χώρες έμπαιναν στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης: Ο αστικός πληθυσμός και τα εισοδήματα αυξάνονταν συμπαρασύροντας τη διεθνή ζήτηση για αγροτικά προϊόντα και πρώτες ύλες, ενώ ταυτόχρονα μεγάλωνε η προσφορά βιοτεχνικών και αργότερα βιομηχανικών προϊόντων. Οι αλλαγές αυτές δεν άργησαν να επηρεάσουν το οθωμανικό εξωτερικό εμπόριο και, κατ' επέκταση, την οθωμανική οικονομία. Τμήματα της αγροτικής παραγωγής, ιδιαίτερα στις παράλιες περιοχές, προσανατολίζονταν ολοένα και περισσότερο προς τις εξαγωγές, ενώ το εμπόριο και η ναυτιλία αύξαναν τον κύκλο εργασιών τους και γνώριζαν, κατά τόπους, σημαντική ανάπτυξη. Αυτή η οικονομική "αναγέννηση" του ελληνικού χώρου στο 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα, που συνδυάζεται με την αυξημένη ανάμιξη και συμμετοχή των Ελλήνων στη νέα οικονομική πραγματικότητα, εστιάζεται κυρίως σε τρεις τομείς: στη μεγάλη αύξηση και διεύρυνση των εμπορικών ανταλλαγών με τις ευρωπαϊκές οικονομίες, στην ανάπτυξη και στο νέο οικονομικό ρόλο της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, καθώς και στις νέες βιοτεχνικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στον ελληνικό χώρο.

Τόσο η βιβλιογραφία, όσο και τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, συμπίπτουν στη διαπίστωση ότι το εξωτερικό εμπόριο του ελλαδικού χώρου αυξήθηκε εντυπωσιακά στη περίοδο 1750-1815. Ο όγκος των ανταλλαγών στη Θεσσαλονίκη τετραπλασιάστηκε και στην Πελοπόννησο σχεδόν τριπλασιάστηκε, ενώ ανάλογες ήταν οι μεταβολές και για το εμπόριο της Ηπείρου. Τα κυριότερα λιμάνια-εμπορικά κέντρα του ελληνικού χώρου κατά την περίοδο αυτή ήταν η Μεθώνη, η Κορώνη, το Ναύπλιο και η Πάτρα στην Πελοπόννησο, η Θεσσαλονίκη και η Καβάλα στη Μακεδονία και η Άρτα στην Ήπειρο. Στον νησιωτικό χώρο, στο Αιγαίο κυριαρχούσαν η Ύδρα, οι Σπέτσες, τα Ψαρά, αλλά και η Μύκονος και η Χίος, ενώ στο Ιόνιο είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο τα λιμάνια της Κέρκυρας και της Ζακύνθου. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η αύξηση της εμπορικής σημασίας αυτών των λιμανιών κατά την πεντηκονταετία πριν την Επανάσταση του 1821 ακολούθησε τις διακυμάνσεις του εμπορίου και δεν ήταν ομοιόμορφη: Για παράδειγμα, η ενίσχυση της εμπορικής σημασίας του λιμανιού της Πάτρας στις αρχές του 19ου αιώνα συμβαδίζει, στα πλαίσια της ανακατανομής του Πελοποννησιακού εμπορίου, με την βαθμιαία παρακμή των λιμανιών της Μεθώνης, της Κορώνης και του Ναυπλίου. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν όμως και τα εμπορικά κέντρα της ενδοχώρας στα οποία συνήθως λειτουργούσαν «εμποροπανηγύρεις» - μεγάλα εμπορικά πανηγύρια/αγορές που συγκέντρωναν το ενδιαφέρον και γειτονικών περιοχών. Αυτά τα στεριανά εμπορικά κέντρα βρίσκονταν σε άμεση σύνδεση με τα λιμάνια και συμπλήρωναν ένα πλήρες δίκτυο αγορών, μέσω του οποίου τα εμπορεύματα διοχετεύονταν στα

μικρότερα αγροτικά κέντρα του ελληνικού χώρου ή στα κοντινά κέντρα των γειτονικών βαλκανικών χωρών: Τέτοια ήταν ο Μυστράς και η Τριπολιτσά στην Πελοπόννησο, η Λειβαδιά, τα Φάρσαλα και η Λάρισα στη Θεσσαλία, τα Ιωάννινα, η Μοσχόπολη και οι Σέρρες στα βόρεια. Ειδική αναφορά θα πρέπει να γίνει στη Θεσσαλονίκη, της οποίας η οικονομική ανάπτυξη και η ολοένα αυξανόμενη συμμετοχή των Ελλήνων σε αυτή, σύμφωνα με τον Ν. Σβορώνο, δίνει μια ιδέα για τη συνολική ανάπτυξη της Ελλάδας: «*Με λίγα λόγια, η Θεσσαλονίκη, της οποίας το εμπόριο εκτεινόταν σ' όλα τα Βαλκάνια προς Βορράν, σε όλη την κυρίως Ελλάδα ως την Πελοπόννησο και τα νησιά, Στην Αίγυπτο, στη Συρία, στη Μ. Ασία, στη Ρωσία, στην Αυστρία, στην Ιταλία, στη Γερμανία και στη Γαλλία, μπορεί να θεωρηθεί δικαίως σαν εμπορική πρωτεύουσα όλων των Βαλκανίων*». Βλ. Σβορώνος Ν.*, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, ελλ. μετ. εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1996, σελ. 385.

Αν και η αύξηση της αξίας των ανταλλαγών δεν υπήρξε το ίδιο μεγάλη, εξαιτίας της κάμψης των τιμών, η αύξηση του εμπορίου υπήρξε αναμφισβήτητη και συνέβαλλε αποφασιστικά στους οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς του ελλαδικού χώρου, με κύρια κατεύθυνση την εμπορευματοποίηση της παραγωγής, τη γενίκευση των χρηματικών ανταλλαγών και τη συγκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων στις πόλεις. Υποκίνησε, επίσης, μια ανάλογη αύξηση της εγχώριας αγροτικής παραγωγής, με κύρια χαρακτηριστικά την επέκταση των εξαγωγικών μονοκαλλιεργειών σε βάρος των αγροτικών προϊόντων, που προορίζονταν αποκλειστικά για την εσωτερική αγορά. Από το πλήθος των εμπορευόμενων εθνών, ξεχωρίζει η παρουσία της Γαλλίας, μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα, και της Αγγλίας, στη συνέχεια, που αποτελούν τους ρυθμιστές των εμπορικών ανταλλαγών και, κατά συνέπεια, όλης της οικονομικής λειτουργίας στον ελλαδικό χώρο. Φαίνεται, μάλιστα, ότι η παρακμή του γαλλικού εμπορίου στην Ανατολή προς το τέλος του 18ου αιώνα, συνδυάστηκε με την σταδιακή ανάδειξη και κυριαρχία του ελληνικού εμπορίου στην περιοχή. Η ανάμιξη των Ελλήνων και γενικότερα των μη μουσουλμάνων Οθωμανών υπηκόων στο εξωτερικό εμπόριο, προέκυψε από την ανάγκη των ξένων εμπόρων να έχουν ντόπιους μεσάζοντες που, γνωρίζοντας τις γλώσσες της περιοχής αλλά και τις τοπικές συνθήκες και τα συναλλακτικά ήθη, θα τους βοηθούσαν να διεξάγουν καλύτερα τις εμπορικές τους συναλλαγές. Και αυτό, γιατί όσοι ξένοι έμποροι αναλάμβαναν να διεκπεραιώσουν οι ίδιοι τη σχετική διαδικασία, αντιμετώπιζαν δύο σοβαρά μειονεκτήματα: Το ένα ήταν το πρακτικό ζήτημα της γνώσης του τόπου και της επικοινωνίας. Το άλλο είχε να κάνει με την επιβάρυνση του κόστους από τη μεταφορά και εγκατάσταση εμπορικού προσωπικού. Έτσι, τις εργασίες της μεσιτείας, της προαγοράς, της διερεύνησης της αγοράς, των προσωπικών επαφών, των κοντινών μεταφορών και όλες τις παρεμφερείς, οι ξένοι τις ανέθεταν στους ντόπιους. Μερικούς, μάλιστα, που ήθελαν να τους χρησιμοποιήσουν είτε ως γενικούς εμπορικούς πράκτορές τους, τους εφοδίαζαν και με την υπηκοότητα, τους έθεταν δηλαδή υπό την προστασία της ευρωπαϊκής χώρας που υπηρετούσαν, με όλα τα συνακόλουθα προνόμια. (βλ. Κρεμμυδάς Β., «Η οικονομία των Ελλήνων…όπ.πρ., σελ. 283). Αυτοί ήταν κυρίως Έλληνες, Αρμένιοι και μερικές φορές Εβραίοι, οι οποίοι διορίζονταν με μπεράτι από την Υψηλή Πύλη και γι' αυτό το λόγο αποκαλούνταν μπερατλήδες. Σύμφωνα με το μπεράτι, οι συγκεκριμένοι Οθωμανοί υπήκοοι τελούσαν υπό την προστασία της χώρας, άρα τα δικαιώματά τους εξομοιώνονταν με εκείνα των ξένων εμπόρων, χάνοντας κατά συνέπεια, την ιδιότητα του ραγιά.

Πράγματι, μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα οι Έλληνες έμποροι συνήθως εμφανίζονται ως υπάλληλοι ξένων εμπορικών οίκων, κυρίως γαλλικών. Στη συνέχεια, όμως ανεξαρτητοποιούνται και εκμεταλλευόμενοι την ευνοϊκή συγκυρία που ορίστηκε από τη Γαλλική Επανάσταση και τους πολέμους που την ακολούθησαν, παίρνουν στα χέρια τους το μεγαλύτερο μέρος του γαλλικού εμπορίου της Ανατολής. Σταδιακά και, με κέντρο των δραστηριοτήτων τους τη Θεσσαλονίκη όπου υποκαθιστούν τους Γάλλους εμπόρους, διενεργούν πλέον μόνοι τους ένα μεγάλο τμήμα του βαλκανικού και μεσογειακού εμπορίου, φθάνοντας να ελέγχουν ακόμη και το εμπόριο της Μασσαλίας. Κατά τη διάρκεια του ηπειρωτικού αποκλεισμού, μάλιστα, οι Έλληνες διεκπεραιώνουν το μεγαλύτερο μέρος και του αγγλικού εμπορίου στην περιοχή, ενώ όπως αναφέρει ο Ν. Σβορώνος, μια αναμφισβήτητη ένδειξη της μεγάλης δύναμης που είχαν αποκτήσει οι Έλληνες έμποροι, είναι το γεγονός ότι στις αρχές του 19ου αιώνα απέσπασαν από την Πύλη τα ίδια προνόμια, εγγυημένα με μπεράτια, όπως και οι δυτικοευρωπαίοι έμποροι και σχημάτισαν ένα είδος εμπορικού επιμελητηρίου στην Κωνσταντινούπολη. Ο ίδιος συγγραφέας, υπολογίζει ότι στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, οι Έλληνες είχαν στα χέρια τους περίπου το μισό εξωτερικό εμπόριο της περιοχής, ενώ μετά τη Γαλλική Επανάσταση ήλεγχαν περισσότερο από τα τρία τέταρτα του εμπορίου της Ανατολής (βλ. Σβορώνος Ν., "Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας…όπ.πρ., σελ. 74-76). Έτσι, η διείσδυση του δυτικού εμπορίου στον τουρκοκρατούμενο χώρο της Βαλκανικής χερσονήσου, μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, φαίνεται ότι συνδυάζεται με τη σταδιακή ανάδειξη και κυριαρχία του ελληνικού εμπορίου στην περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου. Όπως σημειώνει ο Σ. Μάξιμος: "*Στο τέλος του αιώνα, το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο έπαιρνε μια ξεχωριστή θέση σ' όλες τις αγορές της Ανατολής και τις συνέδεε με τη λοιπή Μεσόγειο και Ευρώπη*" (βλ. Μάξιμος Σ., *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1973, σελ. 15-16).

Η ανάπτυξη του βαλκανικού και μεσογειακού εμπορίου στο 18ο αιώνα, οδήγησε στη διαμόρφωση μιας ελληνικής εμπορευματικής αστικής τάξης, η οποία, αξιοποιώντας το πυκνό δίκτυο των ελληνικών εμπορικών παροικιών σε πολλές βαλκανικές και ευρωπαϊκές πόλεις, αλλά και τη χρησιμοποίηση της ελληνικής γλώσσας ως lingua franca του εμπορίου, συνέβαλλε αποφασιστικά στην οικονομική ενότητα των Βαλκανίων, αλλά και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία εθνικής συνείδησης και συνθηκών αφύπνισης στους υπόδουλους λαούς της Βαλκανικής χερσονήσου. Όπως σημειώνεται σχετικά: «*Για έναν ολόκληρο αιώνα, μετά το 1750, τα ελληνικά ήταν η μόνη γλώσσα του εμπορίου στα Βαλκάνια και οι Βαλκάνιοι έμποροι, ανεξάρτητα από την εθνική τους προέλευση, μιλούσαν γενικά ελληνικά και έπαιρναν συχνά ελληνικά ονόματα*». Βλ. Stoianovich Τ., «Ο κατακτητής Ορθόδοξος…όπ.πρ…., σελ. 318.

1.3 Η άνθιση της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας 1770-1815

Η μεγάλη ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών μετά το 1750, οδήγησε και σε μια ανάλογη ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας. Όπως αναφέρεται σχετικά, χωρίς να παραβλέπουμε τη ναυτική παράδοση, τη φυσική διαμόρφωση της χώρας και την κακή κατάσταση του οδικού δικτύου, «*στη βάση της δημιουργίας της εμπορικής ναυτιλίας βρισκόταν η εμπορευματοποίηση της παραγωγής που προήλθε από την αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών και η συσσώρευση εμπορικού κεφαλαίου*», βλ. Κρεμμυδάς Β., "Το εμπόριο και η ναυτιλία, 1775-1835", στο Κρεμμυδάς Β. (επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αι.)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σελ. 29. Πράγματι, ο ελληνικός εμπορικός στόλος, που ως τις αρχές του 18ου αιώνα περιοριζόταν στην ακτοπλοΐα, αυξάνεται σε αριθμό και χωρητικότητα πλοίων και επεκτείνει τα όρια της δραστηριότητάς του σε όλο το μεσογειακό χώρο. Χάρη στην πειρατεία, αρχικά, και στην αξιοποίηση, στη συνέχεια, των ευνοϊκών συνθηκών που δημιουργήθηκαν από τη συνθήκη του Κουτσιούκ-Καϊναρτζή και τον αποκλεισμό της ηπειρωτικής Ευρώπης, ο ελληνικός εμπορικός στόλος θα αναπτυχθεί ταχύτατα και θα φθάσει να αριθμεί εκατοντάδες μικρά και μεγάλα πλοία στις αρχές του 19ου αιώνα, καθώς και να διαθέτει σημαντικά ναυτιλιακά κέντρα (Υδρα, Σπέτσες, Ψαρά). Με δεδομένο ότι το εμπορικό κέρδος, ιδιαίτερα στην εξαγωγή του σιταριού, συχνά ξεπερνούσε το 100%, γίνεται φανερό, ότι, στην περίοδο της ακμής του ελληνικού στόλου, μεγάλα κεφάλαια συσσωρεύονταν και συχνά επενδύονταν πάλι στη ναυτιλία. Φαίνεται, μάλιστα, ότι, όπως και στην περίπτωση του εμπορίου, η μεγάλη ακμή της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας συμπίπτει με το πέρασμα της οικονομικής υπεροχής στη Μεσόγειο στα τέλη του 18ου αιώνα από τα γαλλικά στα αγγλικά χέρια, διαδικασία στην οποία τα ελληνικά πλοία, φαίνεται ότι είχαν τη δική τους ξεχωριστή συμμετοχή.

1.3.1 Αποικιακός ανταγωνισμός και ελληνική ναυτιλία

Από τα τέλη του 16ου αιώνα, ένα καινούργιο φαινόμενο έχει παρουσιαστεί στις ελληνικές θάλασσες, αλλά και σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, το οποίο σχετίζεται άμεσα με τη συγκρότηση του οικονομικού χώρου των Ελλήνων. Αυτό το φαινόμενο συνίσταται στη μετάλλαξη της ναυσιπλοΐας, δηλαδή της τεχνικής ικανότητας των νησιωτών να διαπλέουν τη θάλασσα, σε οργανωμένη ναυτιλία, σε οικονομικής δηλαδή σημασίας δραστηριότητα μεταφορών και εμπορίου, όπως την γνωρίζουμε ως σήμερα. Πράγματι, τους δύο τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, 17ο και 18ο, έχουμε στον ευρύτερο νησιωτικό χώρο ναυτιλιακές δραστηριότητες που ξεπερνούν τις ανάγκες επικοινωνίας και επιβίωσης των νησιών και συνιστούν φαινόμενο συγκρότησης ενός οικονομικού κλάδου παροχής υπηρεσιών, των θαλάσσιων μεταφορών, που καλύπτει ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο. Οι δραστηριότητες αυτές ευνοούνται, αν δεν υποκινούνται, από την εμπορική διείσδυση των ευρωπαϊκών χωρών στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την κατακόρυφη αύξηση των ανταλλαγών στον 18ο αιώνα, από τον αγγλογαλλικό ανταγωνισμό για τον έλεγχο της ανατολικής μεσογειακής λεκάνης και από τη ρωσική παρέμβαση στον αποικιακό ανταγωνισμό.

Η ναυτιλία, ως οικονομική λειτουργία συνδέεται, λιγότερο ή περισσότερο, με ευρύτερες διεθνείς, οικονομικές σχέσεις, κάτι που καθιστά αναγκαία μια συνοπτική εισαγωγική αναφορά στα δεδομένα της διεθνούς πραγματικότητας. Στην περίπτωση της δραστηριότητας της ελληνικής ναυτιλίας κατά την περίοδο 1770-1820, τα γεωγραφικά όρια αυτής της διεθνούς πραγματικότητας προσδιορίζονται από τα αντίστοιχα όρια της δραστηριότητας της ελληνικής ναυτιλίας: τη Μεσόγειο και τις ακτές της Πορτογαλίας, παρά το γεγονός ότι κάποια ελληνικά πλοία έφταναν ως το Άμστερνταμ, τη Μεγάλη Βρετανία ή και την Αμερική. Με βάση τα γεωγραφικά αυτά όρια, η αναφορά στα διεθνή γεγονότα σκιαγραφεί τη διεθνή οικονομική και πολιτική συγκυρία:

Το πρώτο χρονικό όριο της περιόδου που εξετάζουμε, το έτος 1770, βρίσκεται πολύ κοντά στον Πρώτο Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1768-1774), στη συνθήκη του Κουτσιούκ-Καϊναρτζή (1774) και στην εξέγερση της Πελοποννήσου (1770), που έληξε με αποτυχία και με πολύ μεγάλες δημογραφικές και υλικές καταστροφές. Μετά τη νίκη της, στον πόλεμο του 1768-1774, η Ρωσία εισήλθε στο διεθνή ανταγωνισμό του μεσογειακού εμπορίου, πράγμα που είχε έμμεσες ευνοϊκές επιπτώσεις στο ελληνικό εμπόριο και στη δραστηριότητα της ελληνικής ναυτιλίας. Όπως είναι γνωστό, με τον πόλεμο αυτό εγκαινιάστηκε η μεσογειακή μεγαλοκρατική πολιτική της Ρωσίας και οξύνθηκε το Ανατολικό Ζήτημα. Η πορεία της Ρωσίας προς τη μεσογειακή της διάσταση ήταν ταχύτατη: το 1774 κατέκτησε το Αζόφ, το 1779 υπέγραψε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία τη συνθήκη του Αϊναλί-Καβάκ, με την οποία επικυρώθηκαν οι όροι της συνθήκης του Κουτσιούκ-Καϊναρτζή και παραχωρήθηκε στα ελληνικά πλοία η δυνατότητα να ταξιδεύουν ελεύθερα με ρωσική σημαία και στις οθωμανικές θάλασσες, και το 1792, με τη συνθήκη του Ιασίου, με την οποία έληξε ο Δεύτερος Ρωσοτουρκικός πόλεμος (1787-1792), προσάρτησε την παραθαλάσσια περιοχή ανατολικά του Δνείστερου, όπου χτίστηκε η Οδησσός.

Ενώ διαρκούσε ο Δεύτερος Ρωσοτουρκικός πόλεμος άρχισε η Γαλλική Επανάσταση (1789), με την οποία ανατράπηκε η υπάρχουσα πολιτική και οικονομική συγκυρία στη Μεσόγειο και δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση μιας νέας: τη στιγμή που η Ρωσία πρόβαλλε ως μεσογειακή δύναμη, η γαλλική εμπορική υπεροχή υποχωρούσε οριστικά, για να διαδεχθεί η αγγλική, και άρχιζε, λίγο αργότερα, μια περίοδος συνεχών πολέμων, είκοσι περίπου χρόνων, στους οποίους επρόκειτο να εμπλακούν όλες σχεδόν οι ευρωπαϊκές χώρες. Η Μεσόγειος ήταν, στην περίοδο αυτή, κεντρικό σημείο συγκρούσεων και στρατηγικών ανακατατάξεων, αφού το μεσογειακό εμπόριο εξακολουθούσε να συνιστά κύριο παράγοντα των διεθνών οικονομικών σχέσεων. Κάποιες εκδηλώσεις της πολεμικής αυτής κρίσης, όπως και άλλων που συνέπεσαν μ' αυτήν, αφορούν ιδιαίτερα την ελληνική ναυτιλία και το ελληνικό εμπόριο:

- το 1798-1799 έγινε η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο, που σήμανε τη μεσογειακή αγγλογαλλική σύγκρουση· με την ήττα του Ναπολέοντα αρχίζει ο έλεγχος της Μάλτας και ολόκληρης της Μεσογείου από τους Άγγλους·
- η επέμβαση του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο προκάλεσε και τη ρωσοτουρκική προσέγγιση και συμμαχία του 1798·
- από το 1797 έως το 1814 τα Επτάνησα καταλήφθηκαν, διαδοχικά, από τους Γάλλους, Ρώσους, Τούρκους, και Άγγλους·
- από το 1806 έως το 1810, με το θαλάσσιο και τον ηπειρωτικό αποκλεισμό, που κάθε εμπόλεμος συνασπισμός επέβαλε εναντίον του άλλου, η τροφοδότηση των αγορών της Ευρώπης σε είδη πρώτης ανάγκης έγινε εξαιρετικά δυσχερής·
- από το 1806 έως το 1812 έχουμε ένα νέο ρωσοτουρκικό πόλεμο, που διακόπηκε το 1807 για να ξαναρχίσει το 1809 και να λήξει με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου· στο πλαίσιο αυτού του πολέμου, το 1807, οι Υδραίοι βοήθησαν ανοιχτά τις επιχειρήσεις του ρωσικού στόλου στο Αιγαίο·
- το 1815 ολοκληρώθηκε η ήττα του Ναπολέοντα και αποκαταστάθηκε η ειρήνη στην Ευρώπη
- ο πόλεμος της ελληνικής ανεξαρτησίας (1821-1827) προκάλεσε δυσχέρειες στη ναυσιπλοΐα του Αιγαίου, κυρίως στα τρία πρώτα χρόνια του
- και το 1829-1829 ένας νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος προκάλεσε σχεδόν πλήρη διακοπή του εμπορίου της Μαύρης θάλασσας.

Από τη συνοπτική αυτή περιγραφή γίνεται φανερό ότι στη χρονική περίοδο 1770-1830, τα ειρηνικά διαστήματα για την ελληνική ναυτιλία ήταν πολύ περιορισμένα και οι αλλαγές ραγδαίες και ριζικές· έχουμε να κάνουμε με μια περίοδο «αταξίας» και αναστατώσεων (βλ. Κρεμμυδάς Β., *Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, σελ. 22-23). Γνωρίζοντας ότι σ' αυτήν ακριβώς την περίοδο αναπτύχθηκε, άκμασε και παράκμασε η ελληνική ναυτιλία, είμαστε περίπου υποχρεωμένοι να το συναρτήσουμε, με αυτή την ευρωπαϊκή και μεσογειακή «αταξία» και με τις ριζικές ανακατατάξεις στο επίπεδο των διεθνών σχέσεων, που τότε συντελούνταν. Οι άμεσα εμφανείς επιπτώσεις της «αταξίας» αυτής στο πεδίο των εμπορικών συναλλαγών ήταν η έξαρση της πειρατείας και του λαθρεμπορίου, η ανατροπή των εμπορικών ισορροπιών, η μεταβολή των δεδομένων λειτουργίας της αγοράς και η αναστάτωση των τιμών και της παραγωγής.

Η διεθνής συγκυρία, λοιπόν, και οι ανατροπές που έφερε στην εξεταζόμενη περίοδο, δημιούργησαν την αναγκαιότητα για τη συγκρότηση ελληνικής ναυτιλίας, ικανής να ανταποκριθεί στις προκλήσεις των

καιρών: Ειδικότερα, τρεις ευμενείς συνθήκες, η μία πολιτικής - θεσμικής τάξεως και οι επόμενες δύο οικονομικής, βοήθησαν τη ναυτιλία να συγκροτηθεί σε οικονομική δύναμη και να αποτελέσει το βασικότερο συντελεστή του οικονομικού χώρου των Ελλήνων και ακολούθως, έναν από τους βασικούς παράγοντες της αναπτυξιακής αναδόμησης της ελληνικής κοινωνίας. Η θεσμικής τάξεως συνθήκη είναι, βεβαίως, η Συνθήκη του Κουτσιούκ-Καϊναρτζή (1774), που έβαλε τέλος στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1768-1774) και η οποία επέτρεψε στον ελληνικό στόλο να επικαλείται τη Ρωσική προστασία γενικώς και να κινείται ελεύθερα στη Μαύρη Θάλασσα. Επίσης, η Ρωσία απέκτησε όχι μόνο δικαιώματα ετεροδικίας, αλλά και το δικαίωμα του εμπορίου μέσα στην οθωμανική επικράτεια (και στην ξηρά και στη θάλασσα), ενώ εγγυόταν αμοιβαία την αρχή του «πλέον ευνοούμενου έθνους». Ουσιαστικά, η Συνθήκη του Κουτσιούκ-Καϊναρτζή, επιτρέποντας στα ρωσικά πλοία ή στα πλοία υπό την προστασία της ρωσικής σημαίας να περνούν από τα Στενά, έθετε τέρμα στο καθεστώς της Μαύρης Θάλασσας ως θάλασσας κλειστής, προορισμένης αποκλειστικά για τις οθωμανικές ανάγκες. Η μεγάλη θεσμική-συμβολική αξία της, όμως, ήταν ότι, σε ένα κρατικο-κοινωνικό σχηματισμό όπως εκείνος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ούτε η ασφάλεια των προσώπων ούτε η ασφάλεια των επιχειρήσεών τους ήταν δεδομένες. Επομένως κάθε θεσμική προστασία της οικονομικής δράσης των χριστιανών υπηκόων της Πύλης, ήταν ένας αναγκαίος όρος για την περαιτέρω ανάπτυξη και επέκταση των δραστηριοτήτων τους, που δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Ας γίνει σαφές, επίσης, ότι η προστασία που έσπευσε να προσφέρει η Ρωσία στην ελληνική εμπορική ναυτιλία με τη ρωσοτουρκική συνθήκη του Κουτσιούκ-Καϊναρτζή (1774), δεν έχει να κάνει τόσο με «συμπάθεια» προς το υπόδουλο ομόδοξο έθνος των Ελλήνων, όσο με την επιδίωξή τους να προωθήσουν τα συμφέροντά τους και να συμμετάσχουν με ίσους όρους με τους λοιπούς Ευρωπαίους στο μεσογειακό εμπόριο. Στην πραγματικότητα, με τη συνθήκη αυτή η Ρωσία παρέμβαινε ως βασικός παράγοντας στον αποικιακό ανταγωνισμό για το εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου και αποκτούσε το δικαίωμα να παρεμβαίνει στα εσωτερικά της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η πρόοδος της προεπαναστατικής εμπορικής ναυτιλίας δεν μπορεί επίσης να γίνει κατανοητή χωρίς την αναφορά σε δύο συγκυριακούς οικονομικούς παράγοντες μεγάλης σημασίας, που ανέτρεψαν τα δεδομένα στις θαλάσσιες μεταφορές του μεσογειακού χώρου: Οι παράγοντες αυτοί ήταν:

- Η μεγάλη αύξηση του όγκου των μεταφορών και των εμπορευμάτων που διακινούνταν στην περιοχή και
- οι ναπολεόντειοι πόλεμοι, που αποτέλεσαν την κορύφωση του αγγλογαλλικού αποικιακού ανταγωνισμού και μέσα από τους οποίους παρουσιάστηκε, μαζί με την αύξηση των κινδύνων και η αύξηση των κερδών.

Κατά τον 18ο αιώνα παρατηρείται, πράγματι, στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, μια προοδευτική αύξηση της παραγωγής εμπορεύσιμων αγροτικών προϊόντων, κυρίως δημητριακών, η οποία συμπίπτει με μία αυξημένη ζήτηση αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών στη Δυτική Ευρώπη. Κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, η επέκταση του ευρωπαϊκού εμπορίου στον Ατλαντικό και στον Ινδικό Ωκεανό και ο πλούτος που έφερε στις χώρες της ευρωπαϊκής Δύσης, επισκίασε το εμπόριο της Μεσογείου. Ο 18ος αιώνας, όμως, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο «χρυσός αιώνας» του μεσογειακού εμπορίου: «*Από το τελευταίο τρίτο του αιώνα Η Μεσόγειος κέρδισε από το άνοιγμα του εμπορίου της Μαύρης Θάλασσας και ιδιαίτερα από τις ραγδαία αναπτυσσόμενες εξαγωγές σιτηρών από τη Νότια Ρωσία. Και οι δυο παράγοντες συνέτειναν στο να φέρουν τις αγορές της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας στο προσκήνιο του ευρωπαϊκού διεθνούς θαλάσσιου εμπορίου*» βλ. Χαρλαύτη Τζ., «Η ναυτιλία των Ελλήνων ως μοχλός ενοποίησης των αγορών. Η μεθοδολογία», στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 42-43. Γενικότερα ο 18ος αιώνας εγκαινιάζει μια περίοδο οικονομικής άνθησης και σταδιακής στροφής του εμπορίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τις χώρες της Δύσης. Οι ευρωπαϊκές οικονομίες εξελίχτηκαν και οι ανάγκες τους για είδη διατροφής και για πρώτες ύλες αυξήθηκαν κατακόρυφα. Στα πλαίσια της πρωτοεκβιομηχάνισης επιμέρους ευρωπαϊκών περιοχών, ιδιαίτερα η ζήτηση για πρώτες ύλες έγινε επιτακτική. Έτσι, δημιουργήθηκε μια αγορά που εκτεινόταν από την Αλεξάνδρεια μέχρι τις παραδουνάβιες περιοχές. «*Κατ' αυτήν την έννοια, το Λεβάντε και οι αγορές του εντάχτηκαν στη σφαίρα οικονομικών συναλλαγών της Αψβουργικής Μοναρχίας, της Γαλλίας, των ιταλικών πόλεων, της Ισπανίας, όπως επίσης των γερμανικών κρατιδίων και της Μεγάλης Βρετανίας. Σε εμπόλεμες περιόδους η έλλειψη ειδών διατροφής ενίσχυε τη ζήτηση και οι ανάγκες εισαγωγής τους από την Ανατολική Μεσόγειο αυξάνονταν δραματικά*» βλ. Παπακωνσταντίνου Κ., «Θαλάσσιες και χερσαίες μεταφορές και διακινούμενα φορτία τον 18ο αιώνα: η συγκρότηση μεταφορικών συστημάτων στην Ανατολική Μεσόγειο»,

στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 283.

Ο δεύτερος, μεγάλης σημασίας, συγκυριακός παράγοντας, αναφέρεται στον αγγλογαλλικό ανταγωνισμό, στους ναπολεόντειους πολέμους και στον αποκαλούμενο Ηπειρωτικό αποκλεισμό. Μέχρι το 1770, οι Γάλλοι της Νότιας Γαλλίας με επίκεντρο το Εμπορικό Επιμελητήριο της Μασσαλίας, ήταν οι κύριοι μεταφορές του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων στη Μεσόγειο. Την ίδια εποχή και με δεδομένη την παρακμή της Βενετίας, εντείνεται ο ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων για τον έλεγχο του εμπορίου της «ασθενούσας» Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με τους Αυστριακούς και τους Ρώσους να επικρατούν στην ξηρά και τους Άγγλους και Γάλλους να μάχονται για τον έλεγχο των θαλάσσιων οδών. Οι διαρκείς συγκρούσεις και οι σχεδόν διαρκείς πόλεμοι μεταξύ Άγγλων και Γάλλων από την εποχή της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας (1775-1783) μέχρι τους πολέμους της Γαλλικής Επανάστασης (1792-1802) και του Ναπολέοντα (1803-1815), σε συνδυασμό με την εξάπλωση των δυτικοευρωπαϊκών δυνάμεων προς την Ανατολή, έμελλαν να αποβούν προς όφελος των Ελλήνων, κατά τη διεξαγωγή τόσο του νόμιμου (έννομου) όσο και του παράνομου (πειρατικού) θαλάσσιου εμπορίου.

Κατά αυτή την έννοια, η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, πρέπει να συσχετιστεί με την έκβαση της αγγλογαλλικής διαμάχης για τον έλεγχο της Μεσογείου. Μετά την μάχη του Αμπουκίρ, η Γαλλία έχασε και της τελευταίες της ελπίδες για τη συνέχιση του ναυτικού της εμπορίου με την Ανατολή. Η επικράτηση, όμως, της Αγγλίας στη Μεσόγειο δεν απέφερε και τα ανάλογα εμπορικά πλεονεκτήματα που υποσχόταν ο μακρύς αγώνας. Οι εμπορικές της σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία παρέμειναν ασήμαντες. αντιπροσώπευαν μόνο τα 0,36% των συνολικών εξαγωγών και 0,51% των εισαγωγών της. Η ρήξη της συνθήκης ειρήνης της Αμιένης, προκάλεσε ακόμη μεγαλύτερη πτώση του αγγλικού εμπορίου στην Μεσόγειο, ενώ η κήρυξη του Αγγλοτουρκικού πολέμου το 1807 αποτέλεσε την χαριστική βολή για την θέση της Αγγλίας στην Ανατολή. Στις παραμονές του ναπολεόντειου ηπειρωτικού αποκλεισμού, η Αγγλία είχε χάσει τις περισσότερες αγορές της στη νότια Ευρώπη. Σύντομα όμως οι νέες εξελίξεις αντέστρεψαν την εικόνα αυτή του αγγλικού εμπορίου. Το 1808 όλα σχεδόν τα λιμάνια της Β. Ευρώπης ήταν κλειστά για το αγγλικό εμπόριο, γεγονός που συνέπεσε και με την απώλεια της αγοράς της Β. Αμερικής όταν άρχισε να ισχύει το 1807 ο αμερικανικός απαγορευτικός νόμος για την χρήση των λιμανιών από ξένα πλοία (embargo). Οι περιστάσεις ανάγκασαν την Αγγλία να αναπροσαρμόσει ριζικά το εμπορικό της δίκτυο: η νότια Αμερική και η Μεσόγειος αποτελούσαν τώρα τους νέους εμπορικούς στόχους της. Η εξάπλωση της στη Μεσόγειο στηριζόταν σε δυο ευνοϊκούς όρους:

- Η ανατολική Μεσόγειος ήταν το ασθενέστερο σημείο του ηπειρωτικού αποκλεισμού, γιατί η Τουρκία και η Αυστρία δεν έπαιρναν κανένα μέτρο για να παρεμποδίσουν το αγγλικό λαθρεμπόριο και
- η Τουρκία έχοντας στερηθεί τους παραδοσιακούς προμηθευτές βιομηχανικών προϊόντων, τη Γαλλία δηλαδή και τη Γερμανία, άνοιξε την αγορά της στα αγγλικά προϊόντα σε μια εποχή που και οι πρώτες ύλες της Ανατολής, ειδικά το βαμβάκι, ήταν απαραίτητες για την αγγλική βιομηχανία.

Τότε ακριβώς η Μάλτα, που είχε γίνει από καιρό βάση του αγγλικού λαθρεμπορίου, μεταμορφώθηκε σε εμπορικό κέντρο των αγγλικών βιομηχανικών προϊόντων και των πρώτων υλών της Ανατολής: στο τέλος του 1808 οι εξαγωγές της Αγγλίας στη Μεσόγειο αντιπροσώπευαν τα 17,1% του συνόλου των εξαγωγών της. Ο μετασχηματισμός αυτός του αγγλικού εμπορίου είχε σημαντικές επιπτώσεις στους Έλληνες εμπόρους και πλοιοκτήτες, που είχαν ήδη κυριαρχήσει στο οθωμανικό διεθνές εμπόριο και εκμεταλλεύτηκαν την νέα αυτή ευκαιρία. Όλο το εμπόριο της Μάλτας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που κυρίως κινείτο στον χώρο του Αιγαίου ανάμεσα στην Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη και τον Μοριά, έπεσε τώρα στα χέρια τους. Ο αριθμός των πλοίων που απέπλεαν από την Μάλτα για την Ανατολή, αυξήθηκε από 262 το 1808 σε 480 το 1809, 508 το 1810 και 600 το 1811. Όπως μαρτυρούν, με ιδιαίτερη έμφαση, πηγές της εποχής, οι Έλληνες έμποροι και πλοιοκτήτες είχαν αναλάβει το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου αυτού. «*Ο ναπολεόντειος αποκλεισμός και ο αγγλικός ανταποκλεισμός έγιναν αφορμή για εκτεταμένη εμπορική κερδοσκοπία και άνοδο των τιμών, που στάθηκαν εξαιρετικά κερδοφόρες για τους παραγωγούς της Ανατολής και τους Έλληνες εμπόρους. Τα σιτηρά που μετέφεραν οι Έλληνες καραβοκύρηδες στα λιμάνια της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ισπανίας, καθώς και στη Μάλτα, σπάζοντας τους ναυτικούς αποκλεισμούς, ήταν τότε η πιο επικερδής επιχείρηση. Τα τεράστια κέρδη που απέφερε το εμπόριο αυτού του είδους, αποτελούσαν πράγματι γενναίο αντιστάθμισμα των κινδύνων που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες καπετάνιοι, όταν διασπούσαν τους αποκλεισμούς των εμπολέμων*». Βλ. Λεονταρίτης Γ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850*), εκδ. Μνήμων, Αθήνα 1981, σελ. 53-54.

Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι στη συγκυρία των Ναπολεόντειων πολέμων δημιουργήθηκαν τα πρώτα σημαντικά κέρδη στην εμπορική ναυτιλία των Ελλήνων, και στα χρόνια ακριβώς αυτά δημιουργήθηκαν τα βασικά χαρακτηριστικά της, όπως τα γνωρίσαμε αμέσως μετά, κατά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας: «*Μέγεθος πλοίων και εξοπλισμός, προσωπικό (καπετάνιοι και ναύτες) με σοβαρές ικανότητες ναυσιπλοΐας και διαχείρισης του πλοίου, εφοπλιστές με οικονομική και κοινωνική επιφάνεια που τους επιτρέπει να πραγματοποιούν επιχειρηματικά σχέδια μεσογειακού μεγέθους, όλα αυτά είναι συνδεδεμένα με κάποιο τρόπο με τους Ναπολεόντειους πολέμους. Είναι προφανές ότι με το εμπορικό ναυτικό, κυρίως στις δεκαετίες του περάσματος από τον 18ο στον 19ο αιώνα, δημιουργείται ένας σταθερός πόλος οικονομικής δράσης των Ελλήνων που αφήνει πίσω του σε σοβαρή καθυστέρηση τους άλλους εξω-αγροτικούς πόλους που θα μπορούσαν να συνδέσουν ένα δυναμικό οικονομικό χώρο*». (βλ. Παναγιωτόπουλος Β., «Ο οικονομικός χώρος…όπ.πρ., σελ. 388).

1.3.2 Από τον στόλο του Ιονίου (Μεσολόγγι, Κεφαλονιά 1730-1760) στον στόλο του Αιγαίου (Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά 1770-1820)

Το πρώτο υπολογίσιμο εμπορικό ναυτικό σχηματίστηκε στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα στα δυτικά παράλια της Ελλάδος, στο Ιόνιο Πέλαγος. Αρχικά λοιπόν στα δυτικά παράλια και, σε άμεση συνάρτηση με την παρακμή της Βενετίας, εντοπίζεται η παρουσία πλοίων από το Μεσολόγγι, την Κεφαλονιά, το Γαλαξίδι και την Ζάκυνθο, τα οποία συγκροτούν πολυάριθμους στόλους και μεταφέρουν εμπορεύματα (σιτάρι, άλλα γεωργικά και ορισμένα χειροτεχνικά προϊόντα) στις αγορές της Αδριατικής. Άρα λοιπόν η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας δεν άρχισε με την Ύδρα και τα άλλα νησιά του Αιγαίου στα τέλη του 18ου αιώνα, όπως λανθασμένα αναφέρεται (ακόμη και σε πολλά σχολικά βιβλία), αλλά στις αρχές του 19ου αιώνα, από τις ακτές της δυτικής Στερεάς Ελλάδας και τα νησιά του Ιονίου. Η άποψη που υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη της ελληνόκτητης ποντοπόρου ναυτιλίας ταυτίζεται με την ανάπτυξη μετά το 1780 του αιγαιακού στόλου, υποτιμά το φαινόμενο της πρώιμης γένεσης της ιόνιας ναυτιλίας και τις επιπτώσεις που δημιούργησε σε οικονομικό επίπεδο.

Από τις αρχές, ακόμη, του 18ου αιώνα υπάρχουν πληροφορίες ότι καπετάνιοι από την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (της βενετικής επικράτειας), όπως επίσης από το Αιτωλικό και το Μεσολόγγι (της οθωμανικής επικράτειας), διέθεταν μικρά πλοία, που χρησιμοποιούνταν κυρίως στη παράκτια ναυτιλία και στο τοπικό εμπόριο. Μισό αιώνα αργότερα, σε λιμάνια της Αδριατικής και της Δυτικής Μεσογείου καταγράφονται πλοία, (πολύ μεγαλύτερα σε μέγεθος και χωρητικότητα) από τα ίδια μέρη. Λιμάνια όπως η Τεργέστη και η Αγκόνα στην Αδριατική, η Βαλέττα στη Μάλτα, η Γένοβα και το Λιβόρνο στο Τυρρηνικό πέλαγος, αποτελούσαν τον προορισμό ή ενδιάμεσο σταθμό καραβιών με καπετάνιους Μεσολογγίτες ή Κεφαλονίτες. Το Μεσολόγγι γνώρισε άνθιση ως κέντρο της ναυτιλίας για έναν περίπου αιώνα (1713-1815) και φαίνεται ότι ανήκει σε εκείνα τα λιμάνια που στη μακρά διάρκεια από ασήμαντα έγιναν σημαντικά, για να επιστρέψουν στην αφάνεια στις αρχές του 19ου αιώνα. Η ναυτιλιακή δραστηριότητα του Μεσολογγίου ενισχύθηκε μετά την παρακμή της Ναυπάκτου (Λεπάντο), που ήταν το κύριο εξαγωγικό λιμάνι της περιοχής και ακολούθησε εκείνες της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου μετά το 1715. Στη διάρκεια του 18ου αιώνα αποτέλεσε τον κόμβο ενός συστήματος λιμανιών του Ιονίου με εσωτερική διασύνδεση και αλληλεξάρτηση στις παραγωγικές δραστηριότητες (βλ. Παπακωνσταντίνου Κ., «Η συμπληρωματικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων: η τριγωνική σύνδεση Μεσολογγίου, Πρέβεζας, Μάλτας», στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 605).

Πράγματι, το Ιόνιο συγκρατεί μια θάλασσα με αυτά τα χαρακτηριστικά: Σε αυτή ανήκουν τα νησιά του Ιονίου τα οποία έως το 1799 βρίσκονταν υπό βενετική διοίκηση, οι ακτές της Ηπείρου, της Αιτωλίας, της Ακαρνανίας, οι βόρειες και δυτικές ακτές της Πελοποννήσου και οι ακτές της Φωκίδας, όπου δέσποζε το λιμάνι του Γαλαξιδίου. Όλες αυτές οι περιοχές (εκτός από την Πρέβεζα) βρίσκονταν υπό οθωμανικό έλεγχο. Με δεδομένο, λοιπόν, ότι οι περιοχές αυτές ανήκαν σε δυο διαφορετικές εξουσίες για μακρό χρονικό διάστημα, οι νέοι ναυτότοποι του Ιονίου (Μεσολόγγι, Γαλαξίδι, Κεφαλονιά, Ζάκυνθος) προσπάθησαν να αξιοποιήσουν τα κενά, τις αντιθέσεις και τις ευκαιρίες που συνδέονταν με τις διαφορετικές ναυτιλιακές πολιτικές που ασκούσε, αφενός η οθωμανική και αφετέρου η βενετική διοίκηση στους υπηκόους της. Ενώ, δηλαδή, τα πλοία με οθωμανική σημαία κατέβαλλαν χαμηλότερους φόρους και δεν πλήρωναν προξενικά δικαιώματα ούτε υπόκειντο σε εξαγωγικούς περιορισμούς (εκτός της απαγόρευσης εξαγωγής σιτηρών), οι βενετοί επιβάρυναν σοβαρά το εξαγωγικό εμπόριο με περιορισμούς, τέλη και απαγορεύσεις. Συνεπώς, οι ακτές της Ηπείρου, της Στερεάς και της Πελοποννήσου λειτουργούσαν σαν εναλλακτικά σημεία φόρτωσης ή εξαγωγής των

εμπορευμάτων που προέρχονταν από τα απέναντι νησιά του Ιονίου, δίνοντας τη δυνατότητα για την αποκόμιση σημαντικών κερδών. «*Το γεγονός αυτό επέτρεπε στους επενδυτές και στους πλοιοκτήτες του Ιονίου να εκμεταλλευτούν τις διαφορετικές κυριαρχίες και τα νομικά και οικονομικά πλαίσια που αυτές διαμόρφωναν: Έτσι, συχνά συνεργάζονταν, επένδυαν και συνεταιρίζονταν. Επενδυτές της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου που αγόραζαν ή κατασκεύαζαν πλοία στο Μεσολόγγι, ύψωναν οθωμανική σημαία στα πλοία τους, προκειμένου να εκμεταλλευτούν το οθωμανικό ναυτιλιακό και φορολογικό καθεστώς*» (βλ. Παπακωνσταντίνου Κ., «Η συμπληρωματικότητα …όπ.πρ., σελ. 609). Οι ευκαιρίες για κέρδη διευρύνθηκαν περαιτέρω με την ανάμιξη του γαλλικού και του αγγλικού εμπορίου στην περιοχή, μετά το 1750.

Οι αναφορές των Γάλλων προξένων από την Άρτα στο διάστημα 1745-1749 καταγράφουν τη σταδιακή κυριαρχία των πλοίων του Μεσολογγίου σε βάρος των ξένων πλοίων στον Αμβρακικό και στα ταξίδια προς την Ιταλία. Σύμφωνα με αυτές τις αναφορές η κυριαρχία αυτή συνδέεται με το χαμηλό μεταφορικό κόστος, τους φθηνούς ναύλους, την ατέλεια προξενικών δικαιωμάτων και την αίσθηση εμπιστοσύνης που ενέπνεε η κοινή καταγωγή καπετάνιων και εμπόρων αλλά και το γεγονός ότι οι Έλληνες καπετάνιοι αντιστάθμιζαν το υψηλό ρίσκο μεταφοράς με οθωμανική σημαία, ασφαλίζοντας το φορτίο στη Βενετία με 2% περίπου. Στους παράγοντες αυτούς, προσθέτουν και την προστασία που πρόσφερε ο Μεγάλος Μάγιστρος της Μάλτας στα ελληνικά πλοία. Η προξενική αλληλογραφία, μάλιστα, αναφέρει τους στενούς δεσμούς των καπετάνιων του Μεσολογγίου με τους εμπόρους των Ιωαννίνων, οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι τα χαμηλά μεταφορικά έξοδα που πρόσφεραν οι Μεσολογγίτες, τους προτιμούσαν ως μεταφορείς των εμπορευμάτων τους. Τα συμφέροντα του Μεσολογγίου ήταν στενά συνδεδεμένα με τα συμφέροντα των εμπόρων και παραγωγών της Ηπείρου και με το διαμετακομιστικό εμπόριο της Άρτας και φαίνεται ότι οι Ηπειρώτες έμποροι έκαναν επενδύσεις στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις του Μεσολογγίου. Γνωρίζουμε πάντως από τις ενετικές προξενικές εκθέσεις του 1764 ότι αριθμός εμπόρων της Κεφαλληνίας, της Ζακύνθου και της Ιθάκης είχαν κάνει επενδύσεις στο 1/3 περίπου των πλοίων του Μεσολογγίου και του Ανατολικού (Αιτωλικού) για να αποφύγουν το εξαιρετικά παρεμβατικό σύστημα της Βενετίας που παρεμπόδιζε τη συμμετοχή των εμπόρων του Ιονίου στο εξωτερικό εμπόριο. Βλ. Λεονταρίτης Γ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία* …όπ.πρ., σελ. 41-42. Σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο της Άρτας το 1745, υπήρχαν στο Μεσολόγγι περισσότερα από 50 πλοία με χωρητικότητα από 1 έως 180 τόνων, «*ικανά να πάρουν τη σκάλα αυτή στα χέρια τους από τα πλοία μας, όταν η ειρήνη αποκατασταθεί. Πρώτο, γιατί όλοι οι έμποροι που εμπορεύονται και που είναι στη Μεσσήνη και εδώ είναι Έλληνες, δίνουν δε ευχαρίστως τη προτίμησή τους στους ομοεθνείς. Δεύτερο, γιατί υπό τη σημαία αυτή εξαιρούνται από τα προξενικά δικαιώματα που υπάγονται υπό κάθε άλλη, πράγμα που έχει μια μεγάλη σημασία. Από τότε που τα πλοία αυτά επέτυχαν την άδεια του Μεγάλου Κυρίου της Μάλτας […] ταξιδεύουν με όλη την ασφάλεια, χωρίς εμπόδια και χωρίς φόβο […] Τώρα που πήραν στα χέρια τους την ακτοπλοΐα, θα είναι πολύ δύσκολο να τα ξεκολλήσει κανείς, εκτός και αν συμβεί κάτι*». Βλ. Μάξιμος Σ., *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον 18ο αιώνα*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1976, σελ. 48-50.

Το 1764, πρόξενος της Βενετίας στο Μεσολόγγι καταγράφει 48 πλοία συνολικής χωρητικότητας 3.245 μετρικών τόνων από το Μεσολόγγι και 29 πλοία συνολικής χωρητικότητας 2.316 μετρικών τόνων από το Αιτωλικό (βλ. Σάθας Κ., *Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας*, Ανατύπωση, Βιβλιοπωλείο Ν. Καραβία, Αθήνα 1977, σελ. 42-43). Και δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι το Μεσολόγγι γίνεται έδρα υποπροξενείου ήδη από το 1729, με σκοπό να ενισχύσει το ενετικό εμπόριο στον Πατραϊκό και στον Κορινθιακό Κόλπο, ειδικά το εμπόριο σιτηρών στο οποίο η Γαληνοτάτη έδινε μεγάλη σημασία. «*Το εμπόριο σιτηρών συχνά ήταν παράνομο, καθώς οι οθωμανικές αρχές συχνά εμπόδιζαν την εξαγωγή του. Ωστόσο, οι τοπικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι, εφόσον δωροδοκούνταν, επέτρεπαν την εξαγωγή τους. Η φόρτωση των σιτηρών στα ευρωπαϊκά πλοία γινόταν με μικρά πλοία του Μεσολογγίου που ειδικεύονταν στο λαθρεμπόριο […]Ευρωπαϊκά και ελληνικά πλοία συνεργάζονταν με στόχο να εξάγουν νόμιμα ή παράνομα προϊόντα της δυτικής ακτής της Ελληνικής Χερσονήσου*» (βλ. Παπακωνσταντίνου Κ., «Η συμπληρωματικότητα …όπ.πρ., σελ. 609). Ο στόλος του Μεσολογγίου καταστράφηκε στη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου το 1770, όταν πυρπολήθηκε από Δουλτσινιώτες πειρατές στο λιμάνι της πόλης. Από το 1780 και μετά, πλοία με προέλευση το Μεσολόγγι καταγράφονται και πάλι στις μεταφορές της Μεσογείου, αλλά με φθίνοντα ρυθμό, ιδιαίτερα με το πέρασμα στον 19ο αιώνα. Το 1813 από τον κατάλογο που συνέταξε ο Pouqueville για τον ελληνικό εμπορικό στόλο, το Μεσολόγγι απουσιάζει.

Η ελληνική ναυτική δραστηριότητα στο Αιγαίο το πρώτο μισό του 18ου αιώνα είναι λιγότερο γνωστή από την αντίστοιχή της στα δυτικά παράλια της Ελλάδος. Με εξαίρεση τα μεγάλα νησιά που βρίσκονται κοντά στα παράλια της Μικράς Ασίας, τη Χίο και τη Λέσβο, τα υπόλοιπα νησιά ήταν φτωχά και άγονα, και συνεπώς μαστίζονταν από την έλλειψη των βασικών ειδών διατροφής. Εν τούτοις, η τοπική παραγωγή τους άφηνε κάποια πλεονάσματα από τα παραδοσιακά εξαγώγιμα προϊόντα (κρασί, ελαιόλαδο, μετάξι, νωπούς και ξηρούς

καρπούς, μέλι, κερί, περιορισμένη ποσότητα δημητριακών και είδη χειροτεχνίας). Η μετανάστευση στα μεγάλα κέντρα της Αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη για παράδειγμα, ήταν φαινόμενο συνηθισμένο για τα μικρά και ιδιαίτερα τα πυκνοκατοικημένα νησιά. Με τη σειρά της, η κινητικότητα αυτή των κατοίκων ενίσχυσε τις οικονομικές σχέσεις ηπειρωτικών περιοχών και νησιών. Παράλληλα, η δημογραφική ανάκαμψη ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και ο σχετικός υπερπληθυσμός που δημιούργησαν, ευνόησε τη ναυτιλία. Για τους πιο ανήσυχους νησιώτες, η θάλασσα ήταν η μόνη διέξοδος, αν δεν ήθελαν να γίνουν υπηρέτες ή φτωχοί τεχνίτες στις πόλεις: έτσι γίνονταν ναυτικοί από ανάγκη. Μέσα από την σχετική ελευθερία και αυτοδιοίκηση των Κυκλάδων, καθώς και την δημογραφική ανάκαμψη στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις μιας εξωαγροτικής απασχόλησης, που στην περίπτωση των νησιών είναι φυσικό να εμφανίζεται στη ναυτιλία υπό την ειδικότερη άποψη της παραδοσιακής ναυπηγικής και των μεταφορών. «*Οι περιορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης της γεωργίας στον μικρόνησιωτικό χώρο και η περιορισμένη, ως τις μέρες μας άλλωστε, οικονομική σημασία της αλιείας στις ελληνικές θάλασσες, ωθούσαν το ανθρώπινο δυναμικό που αναζητούσε συμπληρωματικό εισόδημα, προς τη ναυτιλία (δηλαδή προς τις υπηρεσίες), η οποία έτσι κι αλλιώς, είχε μια οικονομική λειτουργικότητα αφού ανταποκρινόταν σε βασικές ανάγκες επικοινωνίας του νησιωτικού κόσμου. Μια λειτουργικότητα που αναδείχθηκε στη συνέχεια σε συγκριτικό πλεονέκτημα για τη νέα αυτή παράμετρο του οικονομικού χώρου των Ελλήνων*» (βλ. Παναγιωτόπουλος Β., «Ο οικονομικός χώρος…όπ.πρ., σελ. 384).

Το δεύτερο μισό του αιώνα σφραγίζεται από τη ραγδαία ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας – αποτέλεσμα της όλο και πιο στενής επαφής των παραγωγικών κέντρων των νησιών και των ηπειρωτικών περιοχών. Η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά, που έμελλε να σχηματίσουν τους μεγαλύτερους εμπορικούς στόλους στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα, είχαν περιορισμένη δράση πριν το 1750. Η ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας του Αιγαίου συνέπεσε, όπως συνέβη και με το Μεσολόγγι, με τη ραγδαία αύξηση της ελληνικής συμμετοχής στο διεθνές εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τα μέσα του αιώνα. Τότε, η αποχώρηση του ενετικού και του γαλλικού εμπορικού στόλου από την Ανατολική Μεσόγειο εξαιτίας των συνεπειών του Επταετούς Πολέμου (1756-1763) και των διαδοχικών Ρωσο-τουρκικών πολέμων (1768-1774, 1787-1792), ωφέλησε ιδιαίτερα τους Έλληνες πλοιοκτήτες και ναυτικούς. Η ευνοϊκή συγκυρία, αλλά και ειδικές τοπικές συνθήκες (όπως η πειρατεία), συνέβαλαν στο σχηματισμό κεφαλαίου και στην παράλληλη ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας. Ο Γ. Λεονταρίτης, αναφέρει ότι γύρω στα 1760, η ελληνική και η δουλτσινιώτικη εμπορική ναυτιλία είχαν σε τέτοιο βαθμό κυριαρχήσει στο διαμετακομιστικό εμπόριο του Αιγαίου, ώστε το 1766 να θεωρούν οι Γάλλοι ότι με την ανάπτυξη των τοπικών εμπορικών στόλων δεν είχε μείνει χώρος για το δικό τους εμπόριο. Σύμφωνα με γαλλική έκθεση, το 1771 υπήρχαν στο λιμάνι της Ύδρας περίπου 50 μεγάλα πλοία – όλα ελληνικά. Υπολογίζεται ότι, γύρω στα 1780, η Ύδρα είχε πάνω από εκατό πλοία και ότι πολλά από αυτά ήταν αρκετά μεγάλα για να ταξιδεύουν ως το Λιβόρνο και τη Βενετία. Αυτό επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές, αφού σύμφωνα με τα Αρχεία της Ύδρας, το νησί διέθετε στα 1787 εβδομήντα εννιά μεγάλα πλοία και 49 μικρά. Οι Σπέτσες έρχονται δεύτερες στη σειρά της ναυτιλιακής δραστηριότητας και τα Ψαρά είχαν τη τρίτη θέση. Και τα δύο αυτά νησιά περιορίζονταν στο παράκτιο εμπόριο μέχρι τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης. Μόλις το 1792 έφτιαξαν οι Σπέτσες το πρώτο τους μεγάλο πλοίο 254 τόνων. Τα Ψαρά απέκτησαν το πρώτο μεγάλο πλοίο τους (150 τόνων) δύο χρόνια αργότερα. Ο Pouqueville αναφέρει ότι πέντε χρόνια αργότερα τα Ψαρά είχαν 50 μεγάλα πλοία. Μετά το 1780 τα ελληνικά πλοία είχαν κυριαρχήσει και στο διαμετακομιστικό εμπόριο της Αλεξάνδρειας, όπου το 1784, από τα 295 που είχαν καταχωρηθεί σαν οθωμανικά, τα 150 τουλάχιστον από αυτά ήταν ελληνικά με διάφορες ξένες σημαίες. Την ίδια πάλι εποχή οι Υδραίοι, έχοντας συγκεντρώσει αρκετά κεφάλαια για να κάνουν επενδύσεις στις δικές τους πια εμπορικές επιχειρήσεις, έκαναν μεταφορές σιτηρών ως τη Νίκαια, ενώ φτάνουν και σε διάφορα λιμάνια της Βόρειας Αφρικής. Οι Γαλλικές πηγές ανεβάζουν τον αριθμό των ελληνικών πλοίων στις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης σε 400. Βλ. Λεονταρίτης Γ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία* …όπ.πρ., σελ. 49-50. Το 1803, όπως μας πληροφορεί ο Κοραής, τα νησιά διέθεταν 556 ιστιοφόρα συνολικού εκτοπίσματος 131.140 τόνους και με πληρώματα 16.131 άντρες. Σύμφωνα με στοιχεία του Pouqueville ο ελληνικός εμπορικός στόλος το 1813 έφτανε τα 615 πλοία χωρητικότητας 153.580 τόνους και με πληρώματα 17.526 ατόμων. Στα στοιχεία αυτά δεν περιλαμβάνονται τα πλοία των Ιονίων νησιών, του Μεσολογγίου, της Πελοποννήσου, του Πειραια και της Κωνσταντινούπολης που το μισό τουλάχιστον από το ναυτικό της εμπόριο ανήκε σε Έλληνες. Το 1816 με βάση πάλι τα στοιχεία του Pouqueville το ελληνικό εμπορικό ναυτικό διέθετε 530 πλοία με εκτόπισμα πάνω από 100 τόνους που ήταν επανδρωμένα με 16.481 άντρες. Στον αριθμό αυτό δεν περιλαμβάνονται τα πλοία που ανήκαν στο Γαλαξίδι, στην Κύμη, στην Πάτρα και στην Κάσο. Το 1819 η ελληνική ναυτιλία ξεπερνούσε τα 300 καράβια με εκτόπισμα πάνω από 100 τόνους και συνολικό 61.500 τόνους. Ο Β. Κρεμμυδάς θεωρεί ότι οι αριθμοί αυτοί πιθανότατα είναι χαμηλοί και δεν ανταποκρίνονται στον «τρομακτικά μεγάλο» (όπως χαρακτηριστικά αναφέρει) αριθμό

των ελληνικών πλοίων που ταξίδεψαν στα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, τουλάχιστον έως το 1820 (βλ. Κρεμμυδάς Β., *Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835* όπ.πρ., σελ. 144). Παρότι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το μέγεθος του ελληνικού εμπορικού στόλου από το 1770 μέχρι το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων είναι αποσπασματικές, φαίνεται ότι την περίοδο της ακμής του διέθετε τουλάχιστον 700 πλοία με χωρητικότητα 160.000 τόνων και το πλήρωμα προσέγγιζε τους 20.000 άνδρες (βλ. Παπαθανασόπουλος Κ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και Αναπροσαρμογή*, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983, σελ. 25-27).

Ιδιαίτερα το άνοιγμα της Μαύρης Θάλασσας, εξαιτίας της συνθήκης του Κουτσιούκ-Καϊναρτζή σε Ρώσους και έπειτα σε Ευρωπαίους εμπόρους, έδωσε ώθηση στον ελληνικό εμπορικό στόλο, ο οποίος εκμεταλλευόμενος τη ρωσική προστασία και σημαία, επικράτησε στο θαλάσσιο εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας. Μετά το 1774, μάλιστα, οι Έλληνες ναυτικοί αυξάνουν και τον αριθμό των πλοίων τους που έφεραν την οθωμανική σημαία και ανταγωνίζονται τα ευρωπαϊκά πλοία, καταφέρνοντας στην περίοδο αυτή, με τα κέρδη που αποκόμιζαν, να χτίσουν το μεγαλύτερο μέρος του στόλου τους, που θα εξυπηρετούσε το ρωσικό εμπόριο μετά το 1790. Ακόμη, το άνοιγμα αυτής της νέας αγοράς, επέτρεπε στους νησιώτες του Αιγαίου να πουλούν τα πλεονάσματα τους σε κρασί, καρπούς και άλλα προϊόντα στα ρωσικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, από όπου φόρτωναν δημητριακά για το Αιγαίο, την Αγκώνα και το Λιβόρνο. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ στην περίοδο 1774-1787 διακόσια δώδεκα (212) ελληνικά πλοία, κυρίως από τα νησιά του Αιγαίου, διέσχισαν τα Στενά για τα ρωσικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, στην περίοδο 1792-1806 ο αντίστοιχος αριθμός φθάνει τα εννιακόσια ενενήντα τρία (993), δηλαδή σχεδόν πενταπλασιάζεται.

Πράγματι, η κατάληψη της βόρειας ακτής της Μαύρης Θάλασσας από την Οδησσό μέχρι την Αζοφική, ως αποτέλεσμα των δυο Ρωσο-οθωμανικών πολέμων και η επεκτατική πολιτικής της Μεγάλης Αικατερίνης προς το νότο, που περιλάμβανε και τον εποικισμό των περιοχών με ξένους υπηκόους, προκάλεσε τεράστια ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου και της ναυτιλίας των Ελλήνων στην περιοχή. Την ίδια εποχή, τα ρωσικά δημητριακά απέκτησαν ξεχωριστή σημασία για τα μεγάλα αστικά κέντρα της δυτικοευρωπαϊκής αγοράς και οι πρώτες ύλες για την αναπτυσσόμενη βιομηχανία τους. Φυσικό επακόλουθο αυτής της εξέλιξης, ήταν η άνοδος των εισαγωγών αγροτικών αγαθών από τη Ρωσική αυτοκρατορία στη Δύση, γεγονός που συνέπεσε χρονικά με την εγκατάσταση Ελλήνων ομογενών σε παραθαλάσσιες πόλεις της νότιας Ρωσίας και τη συγκρότηση ελληνικών εμπορικών δικτύων, τα οποία απέκτησαν προνομιακή θέση όχι μόνο στην εξαγωγή του ρωσικού σίτου στη Δύση αλλά και στην προώθηση των τελικών προϊόντων της αγγλικής υφαντουργίας στην περιοχή. Σιτάρι και βαμβακερά υφάσματα, οι δύο προσοδοφόρες κατηγορίες εμπορευμάτων (βλ. Καρδάσης Β., *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σελ. 126), διακινούνταν σε μεγάλο βαθμό από Έλληνες εμπόρους και πλοιοκτήτες, οι οποίοι είχαν συγκροτήσει ένα θαλάσσιο εμπορικό δίκτυο μεταξύ των ρωσικών λιμανιών, των λιμανιών του Αιγαίου και των μεγάλων ευρωπαϊκών λιμανιών. Έχοντας άμεση σύνδεση με την αγροτική ενδοχώρα και απλώνοντας εμπορικά δίκτυα με υποκαταστήματα στις σημαντικότερες πιάτσες της Ευρώπης, εξασφάλιζαν ισχυρές προσβάσεις τόσο στους τόπους παραγωγής της ενδοχώρας όσο και στις δυτικές αγορές, όπου προωθούνταν το αγροτικό προϊόν. Η Τζ. Χαρλαύτη επισημαίνει τον σημαντικό ρόλο των Ελλήνων ναυτικών, όχι μόνο στην Οδησσό, αλλά και στον εποικισμό του πρώτου και μεγαλύτερου εξαγωγικού λιμανιού της Νότιας Ρωσίας του Ταγκανρόκ (Ταϊγάνιο), όταν Έλληνες από τις ναυτικές οικογένειες των κύριων ναυτότοπων του Ιονίου και του Αιγαίου εγκαταστάθηκαν στη νέα πόλη - λιμάνι, στην ανάπτυξη του οποίου έπαιξαν καταλυτικό ρόλο, καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό τα πρώτα βήματα της πόλης. Είναι αυτοί οι «επιχειρηματίες της θάλασσας», όπως λέει, που ουσιαστικά άνοιξαν την Αζοφική στο διεθνές εμπόριο στα τέλη του 18ου αιώνα, μεταφέροντας με τα καράβια τους τα ρωσικά σιτάρια προς τη Μάλτα, το Λιβόρνο, τη Γένοβα, τη Μασσαλία και τη Βαρκελώνη. *«Η επιτυχία τους έγκειτο στα ήδη διαμορφωμένα επιχειρηματικά δίκτυα των Ελλήνων σε όλη τη Μεσόγειο για τη διακίνηση του θαλάσσιου εμπορίου από την Ανατολή στη Δύση, που τους εξασφάλιζαν μειωμένο κόστος στη λειτουργία των ναυτιλιακών τους επιχειρήσεων και επομένως ανταγωνιστικότητα στη διεθνή αγορά της Μεσογείου»* βλ. Χαρλαύτη Τζ., «Η εισβολή της ναυτιλίας των Γραικών στο μεγάλο εμπόριο της Μεσογείου, 1714-1815», στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση,* εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 242-243.

1.3.3 Γεωγραφική διασπορά και οργάνωση της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας

Αλλά και το εμπόριο ανάμεσα στο Αιγαίο και την Ιταλία ήταν αξιόλογο. Δεδομένου ότι οι εξαγωγές του Αιγαίου και της Πελοποννήσου στην Αγκώνα αντιπροσώπευαν το 1/5 του συνόλου των εισαγωγών του λιμανιού αυτού, η εμπορική κίνηση του Αιγαίου σε σύγκριση με άλλες περιοχές δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητη. Την ίδια εποχή οι Έλληνες ήταν εδραιωμένοι στο Λιβόρνο, το κύριο κέντρο για τη διανομή των αγγλικών

εμπορευμάτων, και είχαν ήδη ιδρύσει εμπορικούς οίκους στη Μασσαλία. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Β. Κρεμμυδάς, η εξέταση της γεωγραφίας της δραστηριότητας της ελληνικής ναυτιλίας δείχνει ότι στη μακρά διάρκεια της περιόδου 1776-1835 και παρά την αναμφισβήτητη επέκταση προς τα λιμάνια της Δυτικής Ευρώπης, η δραστηριότητα του ελληνικού πλοίου παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανατολικομεσογειακή (βλ. Κρεμμυδάς Β., *Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835* …όπ.πρ., σελ. 146). Για την ακρίβεια, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις φάσεις σχετικά με τη γεωγραφική διασπορά των ελληνικών πλοίων:

- Η πρώτη, από τα μέσα του 18ου αιώνα μέχρι το 1789, κατά την οποία η γεωγραφία δράσης των ελληνικών πλοίων περιοριζόταν στα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, εξυπηρετώντας δηλαδή το ναυτικό εμπόριο κυρίως εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ μετά το 1774 εμπλέκεται ενεργά και στη μεταφορά σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα.
- Η δεύτερη από το 1790 μέχρι το 1815, που συμπίπτει με την εμπλοκή των ευρωπαϊκών χωρών στους ναπολεόντειους πολέμους. Τότε, η ελληνική ναυτιλία μπόρεσε να επεκταθεί προς δυσμάς, αναλαμβάνοντας, κατά κύριο λόγο, την τροφοδοσία των ευρωπαϊκών χωρών με τα σιτηρά της Ανατολικής Μεσογείου.
- Και η τρίτη φάση, μετά το 1815, όταν η ειρήνευση στην περιοχή επανάφερε το παλαιό σύστημα ισορροπιών (με την πρωταγωνίστρια πλέον την αγγλική ναυτιλία στη θέση της γαλλικής) και την ελληνική ναυτιλία στην πρότερη ανατολικομεσογειακή γεωγραφική της θέση.

Με βάση τα παραπάνω, δεν είναι ίσως αυθαίρετο να προτείνουμε τρεις χρονολογίες - σταθμούς, που ορίζουν την εξέλιξη της εμπορικής ναυτιλίας του Αιγαίου στη περίοδο 1750-1820: Καταρχήν το 1774 που, μετά την πρώτη δειλή ανάπτυξη στις δεκαετίες 1750 και 1760, σηματοδοτεί την εμπλοκή του ελληνικού ναυτικού στο προσοδοφόρο εμπόριο σιτηρών της Μαύρης Θάλασσας. Ο αριθμός των πλοίων και η μεταφορική ικανότητα αυξάνονταν συνεχώς και τα κέρδη που απέφεραν τα ταξίδια επενδύονταν πάλι στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Έτσι φτάνουμε στη δεύτερη καθοριστική χρονολογία, το 1789, όταν με τη Γαλλική Επανάσταση και τους πολέμους του Ναπολέοντα, διαταράσσεται το μεσογειακό εμπόριο και αλληλοεξουδετερώνονται οι μέχρι τότε κυρίαρχες Αγγλία και Γαλλία ως εμπορικές δυνάμεις. Η ελληνική ναυτιλία είναι έτοιμη να καλύψει το κενό, οι ναύλοι απογειώνονται, τα κέρδη πολλαπλασιάζονται, ο αριθμός των πλοίων και η χωρητικότητα αυξάνονται ραγδαία. Η χρονική περίοδος συμπίπτει με το άνοιγμα των σιτοβολώνων της Νότιας Ρωσίας και την ίδρυση, το 1792, του μεγάλου λιμανιού της Οδησσού. Είναι η «χρυσή εποχή» της ναυτιλίας του Αιγαίου (1790-1810), που πέρα από την κυριαρχία της στα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, γίνεται και ο κατεξοχήν τροφοδότης των αποκλεισμένων από τις πολεμικές συγκρούσεις ευρωπαϊκών λιμανιών και αγορών. Η τρίτη κρίσιμη χρονολογία συμπίπτει με την λήξη των πολεμικών συγκρούσεων (1815). Ήδη από το 1812-13, η ελληνική ναυτιλία είχε εισέλθει σε μια περίοδο παρατεταμένης κρίσης, που έφτασε μέχρι τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης. Η αποκατάσταση της ειρήνης στην περιοχή της Μεσογείου ανέκοψε την άνοδο της προηγούμενης περιόδου, σταθεροποίησε τον αριθμό των ταξιδιών και μείωσε τα κέρδη (στο 18%-20%), τα οποία πιέζονταν ακόμη περισσότερο εξαιτίας της απότομης πτώσης των τιμών των σιτηρών μετά το 1815. (Βλ. Παπαθανασόπουλος Κ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία* …όπ.πρ., σελ. 29).

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η μορφή οργάνωσης των ελληνικών ναυτιλιακών επιχειρήσεων και ο τρόπος διεξαγωγής του εμπορίου από αυτές. Πράγματι, η μεγάλη ανάπτυξη του ελληνικού εμπορικού στόλου αυτή την εποχή, βασίστηκε και στο ιδιόμορφο καθεστώς ιδιοκτησίας και εμποροναυτικής οργάνωσης και λειτουργίας των καραβιών και διευκολύνθηκε από δύο «λειτουργικούς» παράγοντες:

- Ο ένας ήταν ότι το κεφάλαιο για την κατασκευή ή την αγορά του πλοίου σχηματιζόταν συνεταιρικά, επρόκειτο, δηλαδή, για ένα εταιρικό κεφάλαιο και κάθε πλοίο αποτελούσε μια εταιρία. Συγκεκριμένα, η μέθοδος της συνιδιοκτησίας, μέσω της ίδρυσης εταιρείας για την αγορά ή ναυπήγηση ενός καραβιού, εκτός του ότι αντανακλούσε τον συμμετοχικό και συντροφικό χαρακτήρα των νησιώτικων κοινωνιών, επέτρεπε στους πλοιοκτήτες να μειώνουν τους κινδύνους για τα κεφάλαιά τους και διεύρυνε σημαντικά τη μετοχική βάση της κάθε εταιρείας. Κατά συνέπεια, η μέθοδος της συνιδιοκτησίας, από τη μια έδινε τη δυνατότητα σε λίγες οικογένειες καραβοκύρηδων να ελέγχουν το μεγαλύτερο τμήμα του εμπορικού στόλου ώστε κάθε σημαντική πρωτοβουλία να περνάει πρώτα από όλα από την έγκρισή τους, από την άλλη άφηνε σημαντικά περιθώρια σε ένα πλήθος μικρών επιχειρηματιών να επενδύσουν τις οικονομίες τους και να γίνουν μικρομέτοχοι σε κάποιο καράβι.

- Κατά δεύτερο λόγο, τα ελληνικά πλοία δεν λειτουργούσαν απλά ως μεταφορικά μέσα, τα οποία ναύλωναν άλλοι έμποροι, αλλά συνήθως διεξήγαν εμπόριο τα ίδια, με τη μέθοδο της σερμαγιάς, δηλαδή του εταιρικού κεφαλαίου που συγκεντρωνόταν για να αγοραστεί το φορτίο του καραβιού. Για κάθε νέο ταξίδι, δηλαδή, απαιτούνταν η άτυπη ίδρυση μιας νέας εταιρείας, η ισχύς της οποίας εξέπνεε με το τέλος του ταξιδιού, την εκκαθάριση των λογαριασμών και τη διανομή των κερδών. Η μέθοδος της σερμαγιάς ήταν ένας κλασικός τρόπος, με τον οποίο τα μεγαλύτερα κεφάλαια αποκόμιζαν κέρδη με τη βοήθεια μικρότερων. Αν και, πολύ συχνά οι συνιδιοκτήτες όφειλαν να εξασφαλίσουν ένα μεγάλο μέρος της σερμαγιάς, ίσως μεγαλύτερο από το 50%,το υπόλοιπο μπορούσε να καλυφτεί από πρόσωπα που δεν συνδέονταν με σχέση ιδιοκτησίας με το σώμα του καραβιού. Οι καραβοκύρηδες - εφοπλιστές, δηλαδή, εξασφάλιζαν την κίνηση του καραβιού τους και με ξένα κεφάλαια και έτσι τους παρεχόταν η δυνατότητα να επενδύσουν τα δικά τους σε περισσότερα καράβια.

Η πλοιοκτησία, λοιπόν ήταν εταιρική, σπάνια υπήρχαν πλοία που ανήκαν σε ένα μόνο άτομο. Οι εταίροι συνήθως ήταν από 5 έως 10 και το μικρότερο ποσοστό συμμετοχής σπάνια έπεφτε κάτω από το 5%. Η εταιρική πλοιοκτησία ήταν η ελληνική έκδοση της ευρωπαϊκής επώνυμης μετοχικής εταιρείας. Σύμφωνα με τον Β. Κρεμμυδά, η εταιρική ιδιοκτησία δεν οφειλόταν σε έλλειψη διαθέσιμων κεφαλαίων. «*Οφειλόταν σε συγκεκριμένη επιχειρηματική τακτική που απέβλεπε στον πολλαπλασιασμό των δυνατοτήτων κερδοφορίας μέσω του κατακερματισμού του διαθέσιμου κεφαλαίου και της επένδυσής του σε μικρότερες επιχειρηματικές μονάδες […] Αυτή η επιχειρηματική τακτική ίσως υπαγορεύτηκε και από το ότι η ελληνική ναυτιλία δεν γνώρισε την ακμή της μέσω του μεταφορικού της ρόλου. Το ελληνικό πλοίο - το μεγάλο – ήταν μεταφορέας του εμπορεύματος που ανήκε στο ίδιο […] το ελληνικό πλοίο ήταν έμπορος. Όταν το πλοίο ήταν έτοιμο για ταξίδι, οι πλοιοκτήτες, οι μέτοχοί του, καλούνταν να συμβάλλουν κατά το ποσοστό της πλοιοκτησίας καθένας, στο σχηματισμό ενός νέου εταιρικού κεφαλαίου, προκειμένου το πλοίο να αγοράσει και να πουλήσει εμπορεύματα για λογαριασμό τους. Εκείνοι προκειμένου να μη δεσμεύσουν μεγάλα ποσά δικά τους, καλούσαν ενδιαφερόμενους να συμμετάσχουν στο σχηματισμό του κεφαλαίου που χρειαζόταν, ώστε το πλοίο τους 'να πάει να κάνει εμπόριο' και να κερδίσει. Το κεφάλαιο που σχηματιζόταν γι' αυτό το σκοπό λεγόταν σερμαγιά – εταιρικό κεφάλαιο θα πει. Οι μικρομέτοχοι δεν αποκτούσαν φυσικά κανένα δικαίωμα στην πλοιοκτησία, παρά μόνο προσδοκούσαν κέρδη από το εμπόριο που θα ασκούσε το πλοίο σε ένα μόνο ταξίδι. Θεωρητικά, η λειτουργία της σερμαγιάς εξαντλούνταν σε ένα ταξίδι και χρειαζόταν σχηματισμός νέας ή ανανέωση της ίδιας για δεύτερο ταξίδι.[…] Ο καπετάνιος, ήταν λοιπόν, το κεντρικό πρόσωπο όλης της λειτουργίας της ναυτιλίας: διαχειριστής και των δύο εταιριών της πλοιοκτησίας και του κεφαλαίου του φορτίου, κυβερνήτης του πλοίου, αγοραστής και πωλητής του εμπορεύματος, εκκαθαριστής των επιχειρήσεων, διανομέας των κερδών, υπεύθυνος για την συντήρηση του πλοίου, μέτοχος, πολλές φορές με το υψηλότερο ποσοστό, και των δύο εταιριών· ήταν ένα πρόσωπο με οικονομική ισχύ και κοινωνικό κύρος*». (Βλ. Κρεμμυδάς Β., «Η οικονομία των Ελλήνων …όπ.πρ., σελ. 287-291).

1.4 Η ανάπτυξη και ο μετασχηματισμός της βιοτεχνικής παραγωγής.

1.4.1 Οικοτεχνία και βιοτεχνία

Τέλος, η γενικότερη ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών και του εξωτερικού εμπορίου υποκίνησε ανάλογες αλλαγές και στο χώρο της βιοτεχνικής παραγωγής, με κύρια χαρακτηριστικά τη δημιουργία νέων τομέων βιοτεχνικής παραγωγής και την απόσπαση της βιοτεχνίας από την οικιακή οικονομία. Δημιουργήθηκαν βιοτεχνικές-εμπορικές συντροφιές συνεργατικού-μετοχικού χαρακτήρα, στις οποίες συμμετείχαν μικροί και μεγάλοι κεφαλαιούχοι ή και απλοί εργαζόμενοι. Τα σημαντικότερα βιοτεχνικά κέντρα οργανώθηκαν και άκμασαν στον ορεινό χώρο, αποφεύγοντας έτσι την αρπακτικότητα της τουρκικής διοίκησης και των οργάνων της. Η αύξηση του κύκλου εργασιών και η δημιουργία νέων βιοτεχνικών κλάδων ήταν συνέπειες της ανάπτυξης των εμπορικών ανταλλαγών και της διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς.

Όπως σημειώνει ο Σπ. Ασδραχάς, οι μαρτυρίες δεν λείπουν για την ύπαρξη βιοτεχνιών που δουλεύουν το βαμβάκι, το λινάρι, το μετάξι, τα δέρματα, το ξύλο ή τα μέταλλα εν όψει της αγοράς: τούτο συμβαίνει και στα χωριά και στις πόλεις, μολονότι οι τελευταίες είναι εκείνες που ελκύουν την προσοχή των παρατηρητών. Οι γούνες της Καστοριάς, που παίρνουν τους δρόμους του εμπορίου των μεγάλων αποστάσεων, δρόμους που ακολουθούν οι τοπικοί έμποροι και φτάνουν να συγκροτούν μια ισχυρή συντεχνία στην Κωνσταντινούπολη, το

μετάξι στην Καστοριά, αλλά και στα Σέρβια, στο Πήλιο και στον Γαλατά, *αλλά και στο* Μυστρά, από όπου παίρνει το δρόμο του μεγάλου εμπορίου, τους αμπάδες, τις βελέντζες και τις «χαβλούδες» της Βέροιας, που εξυπηρετούν τα λουτρά της Πόλης, τα Γιάννενα που μαζί με τους αλατζάδες των Τρικάλων και του Τυρνάβου, εξάγουν κάπες πού υφαίνονταν στους Καλαρρύτες και στα χωριά του Ασπροπόταμου και που φτάνουν σε όλα τα λιμάνια της Αδριατικής της Βενετίας, της Ραγούζας, της Τεργέστης, της Αγκώνας, του Λιβόρνου, της Γένοβας και της Μεσσήνης, αλλά και της Μάλτας και της Ισπανίας, τα υφαντά και οι κάπες της Ζαγοράς, που παίρνουν μέσω του Βόλου το δρόμο για τη Θεσσαλονίκη κι από κει εξάγονται κατά κύριο λόγο στην Αίγυπτο, στα νησιά του Αιγαίου και στην Αδριατική. «*Οι ενδεικτικές αυτές πληροφορίες δείχνουν, όπως και οι προηγούμενες, ότι υπάρχει μια κάθετη σχέση ανάμεσα στην κτηνοτροφία και στη βιοτεχνία και ότι ή τελευταία, ανεξάρτητα από τούς όρους παραγωγής της εντάσσεται στο σύστημα της εμπορίας συμμετέχοντας ταυτοχρόνως στην εσωτερική και στην εξωτερική αγορά και τούτο μέσω των ιδιαίτερων ρόλων πού διαδραματίζουν οι συντελεστές της, κατά πρώτιστο λόγο οι παραγγελιοδότες και οι έμποροι πού παίρνουν μέρος στο παιχνίδι όταν πλέον το προϊόν έχει παραχθεί*». (Βλ. Ασδραχάς Σπ., «Η κατανομή και η σύνθεση της βιοτεχνίας. Βιοτεχνία της υπαίθρου και βιοτεχνία των πόλεων», στο Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ. 391-393).

Οι σημαντικότεροι βιοτεχνικοί κλάδοι του 18ου αιώνα ήταν η νηματουργία, η μεταξουργία, η υφαντουργία, η βυρσοδεψία και η σαπωνοποιία στην Κρήτη. Όπως γράφει ο Κ. Μοσκώφ, επικαλούμενος στοιχεία του Pouqueville, "*στα 1800 η βιοτεχνία απασχολεί ένα σύνολο 40.000-50.000 ατόμων και κινητοποιεί κεφάλαια το λιγότερο 50.000.000 χρυσών φράγκων, με ένα ετήσιο κέρδος κυμαινόμενο από 12% ως 30%*". (Βλ. Μοσκώφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 79). Οι ξένοι περιηγητές αναφέρουν ότι παράγονταν κυρίως χοντρά υφάσματα, γούνες και γουναρικά, δέρματα, αλλά και βαμβακερά νήματα, ανάμεσα στα οποία και τα περιζήτητα στην Ευρώπη κόκκινα νήματα. Ο Leake που επισκέπτεται το 1809 το Πήλιο, αναφέρει ότι δούλευαν 600 ως 800 αργαλειοί για την ύφανση βαμβακερών ή μεταξωτών υφασμάτων. Την πρώτη θέση στη βιοτεχνική παραγωγή κατείχε η Θεσσαλία (Αμπελάκια, Ραψάνη Τύρναβος), όπου αναπτύχθηκε η υφαντουργία, η μεταξουργία και η νηματουργία. Ακολουθούσαν η Μακεδονία, η Ήπειρος, ο Μωριάς, η Αττική και τέλος η περιοχή της Λειβαδιάς (βλ. Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1700-1800)*, Τόμος Β', Αθήνα 1981, σελ. 691 και 697). Σημαντική ανάπτυξη παρουσίασαν και οι κλάδοι παραγωγής όπλων και πυρομαχικών στη Δημητσάνα, καθώς και οι μεταλλευτικές εξορυκτικές δραστηριότητες στα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής. Τέλος, στο βιοτεχνικό χώρο κατατάσσονται και οι αξιόλογες ναυπηγικές δραστηριότητες στα παράλια του ελλαδικού χώρου, που στη διάρκεια της πεντηκονταετίας της ακμής της ναυτιλίας του Αιγαίου κατασκεύασαν εκατοντάδες καινούργια πλοία, αποτέλεσμα της εντυπωσιακής συσσώρευσης κεφαλαίου στο χώρο αυτό, κεφάλαια που στη μεγάλη τους πλειοψηφία επενδύθηκαν και πάλι στις ναυτιλιακές – εφοπλιστικές δραστηριότητες, τουλάχιστον μέχρι το 1820.

Η ελαιουργία, η βυρσοδεψία και η σαπωνοποιία αποτελούν, μαζί με τη νηματουργία, τους κλάδους της δευτερογενούς παραγωγής που παρουσιάζουν τόσο εντατική αύξηση της παραγωγής όσο και βελτίωση του παραγόμενου προϊόντος. Οι δυο τελευταίοι κλάδοι, μάλιστα, εμφανίζουν «εργοστασιακού τύπου» παραγωγή, μολονότι δεν μπορεί να γίνει σύγκριση με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές μονάδες. Τα προϊόντα τους, πάντως, διαφέρουν στην ποιότητα του τελικού προϊόντος. Ενώ τα νήματα είχαν μεγάλη ζήτηση στην Ευρώπη γιατί διακρίνονταν για την υψηλή ποιότητά τους, η ποιότητα των σαπουνιών ήταν συνήθως μέτρια, εξαιτίας της ελλιπούς επεξεργασίας στην οποία υποβάλλονταν, με αποτέλεσμα τις περιορισμένες εξαγωγές τους, κυρίως στη Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια. Η ελαιουργία γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά τον 18ο αιώνα τόσο σε ποσότητες παραγωγής όσο και σε αριθμητική αύξηση των ελαιοτριβείων. Η βυρσοδεψία, τέλος, εμφανίζει κυρίως ποσοτική αύξηση στα εξαγόμενα δέρματα, αλλά χωρίς βελτίωση στο σκέλος της επεξεργασίας, με αποτέλεσμα τα περισσότερα δέρματα να εξάγονται είτε τελείως ακατέργαστα, είτε ελάχιστα κατεργασμένα. Παρότι στους περισσότερους από αυτούς τους κλάδους η εντατική αύξηση των παραγόμενων ποσοτήτων δεν συνοδεύεται με αλλαγή του χαρακτήρα και της οργάνωσής τους, η πρόοδος που καταγράφεται και στο βιοτεχνικό τομέα κατά τον 18ο αιώνα είναι αναμφισβήτητη. Μεγαλύτερες ποσότητες παραγωγής ή παραγόμενο έργο, περισσότεροι και πιο εξειδικευμένοι εργαζόμενοι-τεχνίτες, γενίκευση των εμπορευματικών σχέσεων, μεγαλύτερη εξαγωγική δυναμική και στενότερη σύνδεση με την ευρωπαϊκή αγορά. Η υφαντουργία – νηματουργία στη Θεσσαλία (Τύρναβος και κυρίως Αμπελάκια), αποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση που ενσωματώνει τις παραπάνω αλλαγές.

1.4.2 Η «Κοινή Συντροφιά» των Αμπελακίων

Τα Αμπελάκια δεν αποτελούσαν μια μεμονωμένη νησίδα βιοτεχνικής δραστηριότητας αλλά τμήμα ενός ευρύτερου βιοτεχνικού χώρου, που αγκάλιαζε το Πήλιο, τα χωριά του Κισσάβου και τον Όλυμπο, την Αγιά, τη Ραψάνη, με τις θαλάσσιες εξόδους στον Βόλο και το Τρίκερι. Κατά παράδοξο τρόπο, ένα σημαντικό πεδινό κέντρο, ο Τύρναβος, γύρω στα 1800, είχε μια βιομηχανική παραγωγή περίπου 3 εκατ. χρυσών φράγκων ετησίως και συναγωνιζόταν επάξια τα Αμπελάκια. Ο Τύρναβος, δεν περιοριζόταν στην παραγωγή κόκκινων νημάτων, όπως τα Αμπελάκια, αλλά επί πλέον παρήγε και εμπορευόταν προϊόντα στο τελευταίο στάδιο επεξεργασίας, μεταξωτά και βαμβακερά. Τα γειτονικά χωριά προσέφεραν νήμα για τους αργαλειούς της πόλης, ενώ ένα μεγάλο μέρος της βαμμένης κλωστής πουλιόταν στα Αμπελάκια. Ωστόσο, η εσωτερική ζήτηση παρέμεινε ασθενής, η πώληση των προϊόντων εξαρτιόταν με την πάροδο του χρόνου όλο και περισσότερο από τις παραγγελίες των εργαστηρίων στα Αμπελάκια, με τα οποία φαίνεται ότι ταυτίστηκε απόλυτα μετά το 1800 η τοπική βιοτεχνική παραγωγή.

Ο οικισμός των Αμπελακίων στήριξε την ανάπτυξή του στην παραγωγή και τη βαφή νημάτων με κόκκινο χρώμα, από ερυθρόδανο (ριζάρι), ανάπτυξη που απογειώθηκε κατά την περίοδο 1770-1815, όταν όλος ο πληθυσμός της μικρής πόλης (4.500 άτομα) αφιερώνεται εξ ολοκλήρου στην παραγωγή και την εμπορία νημάτων, εργαζόμενος στα βαφεία, τα νηματουργεία και τις λοιπές υφαντουργικές δραστηριότητες. Η νηματοποίηση ήταν προϊόν της οικοτεχνίας και έργο των γυναικών ως τη στιγμή (1817), όπου γίνεται προσπάθεια εισαγωγής μηχανών στην παραγωγική διαδικασία. Η βαφή, αντίθετα, γίνεται, σε εργαστήρια, τους «κιρχανάδες» (νηματοβαφεία). Οι πρώτες ύλες έρχονται από την ενδοχώρα, αλλά και από μακρινότερες περιοχές: το βαμβάκι από τη Μακεδονία, το ριζάρι από τη Σμύρνη, το λουλάκι με τις δυτικές εισαγωγές. Τα χρωματιστά νήματα έπαιρναν το δρόμο του εξωτερικού εμπορίου με κύριο προορισμό τη Βιέννη. Προς τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα στα Αμπελάκια παράγονταν ετησίως γύρω στις 2.500 με 3.000 μπάλες χρωματιστού νήματος. Η βιοτεχνία αυτή απασχολούσε έναν πληθυσμό, που οι μαρτυρίες τον θέλουν να ποικίλει από 1.500 ως 6.000 άτομα: ο βαθμός απασχόλησης ήταν φυσικά άνισος, αφού κυμαινόταν ανάλογα με την κάθε φάση της παραγωγής και το εύρος του εμπορικού δικτύου. Το 1806, πέρασε από τα Αμπελάκια ένας από τους πιο αξιόπιστους περιηγητές, ο Άγγλος Leake, ο οποίος μας μεταφέρει την εξής εικόνα: *«Οι Αμπελακιώτες ασχολούνται με την βαφή κόκκινων βαμβακερών νημάτων τα οποία στέλνουν, οδικώς, στη Γερμανία και στην Ουγγαρία. Οι άρχοντες των Αμπελακίων διέμεναν αρκετά χρόνια στη χριστιανική Δύση, ομιλούν γερμανικά και, μολονότι είναι πολύ εμπορικοί στις ιδέες τους, είναι ευχάριστοι στους τρόπους τους και συγκριτικά πιο φωτισμένοι. Συντηρούν ένα ελληνικό σχολείο το οποίο φαίνεται πως σημειώνει καλή πρόοδο […] Τα νήματα που βάφουν οι Αμπελακιώτες τα προμηθεύονται από όλη τη Θεσσαλία και γνέθονται εδώ από τις γυναίκες και τα παιδιά. Όλο το νήμα κατασκευάζεται με το αδράχτι. Το ριζάρι ή ερυθρόδανο, πιο λαϊκά αλιζάρι, το οποίο αποτελεί το βασικό συστατικό της βαφής, εισάγεται από τη Σμύρνη και τρίβεται εδώ σε μύλους που περιστρέφονται από άλογα […] Κάθε χρόνο στέλνονται στη Γερμανία 150.000-200.000 οκάδες νημάτων, όπου χρησιμοποιούνται στα υφάσματα, από τα οποία μεγάλο μέρος στέλνεται στην Ισπανία, με προορισμό τις αποικίες της στην Αμερική. […] Πέρυσι [1805] διέτρεξαν όλες μεγάλο κίνδυνο εξαιτίας των πολλών πτωχεύσεων στη Βιέννη […] και όλοι φοβούνται οικονομική κατάρρευση εάν πέσει και άλλο η αξία του αυστριακού νομίσματος»* (βλ. Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες* …όπ.πρ., σελ. 703).

Όλες οι πηγές συμφωνούν ότι τα κεφάλαια που επενδύθηκαν στην Εταιρεία των Αμπελακίων προέρχονταν από προηγούμενες εμπορικές δραστηριότητες των ιδρυτών της. Πρόκειται για το κλασσικό σχήμα της «μεταπήδησης» του εμπορικού κεφαλαίου στη βιομηχανία, προσπαθώντας να βρει παραγωγική διέξοδο σε νέες επενδυτικές οδούς. Στη διαδικασία αυτή η βιοτεχνία άρχισε να παρουσιάζει τάσεις διαφοροποίησής της από την οικοτεχνία και τη χειροτεχνία, στην προσπάθεια να ανταποκριθεί στις ανάγκες που επέβαλλε ο διαμορφούμενος νέος καταμερισμός εργασίας, ως αποτέλεσμα της βαθμιαίας επέκτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο. «*Κάτω από την πίεση της νέας αυτής πραγματικότητας και, πιο ειδικά, μπροστά στις απαιτήσεις που δημιουργούσε το εμπόριο των μακρινών αποστάσεων και η ανάγκη για πιο μαζική παραγωγή ορισμένων προϊόντων η γοργά αναπτυσσόμενη βιομηχανία των μεγάλων οικονομιών και ιδιαίτερα η κεντροευρωπαϊκή, εμφανίστηκαν στον ελληνικό χώρο νέες οικονομικές μορφές, όπως οι Συντροφιές, οι οποίες στηρίζονταν σε έναν πιο εξελιγμένο καταμερισμό εργασίας, που συχνά αποτελούσε το κυρίαρχο γνώρισμα ολόκληρων περιοχών, προσδίδοντάς τους ειδικευμένο παραγωγικό χαρακτήρα και στις οποίες άνθισαν τα νέα αυτά οικονομικά και θεσμικά μορφώματα*». Βλ. Νικολόπουλος Η., *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1988, σελ. 159. Ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Beaujour, στην έκθεσή του, στις 24 Ιουλίου 1797, που στέλνει στο Παρίσι, αναφέρει πως μοιάζει *«μάλλον με κωμόπολη της Ολλανδίας παρά με χωριό της Τουρκίας […]. Το χωριό*

αυτό σκορπίζει, με τη βιοτεχνία του, την κίνηση και τη ζωή σε όλη τη γύρω χώρα και δημιουργεί ένα απέραντο εμπόριο που συνδέει τη Γερμανία με την Ελλάδα με χίλια νήματα. Ο πληθυσμός του, που τριπλασιάστηκε εδώ και 15 χρόνια, ανέρχεται σήμερα σε τέσσερις χιλιάδες άτομα και όλος αυτός ο πληθυσμός ζει μέσα στα βαφεία. […] Τα κακά και οι έγνοιες που γεννά η οκνηρία είναι άγνωστα. Κανένας Τούρκος δεν μπορεί να κατοικήσει ή να μείνει ανάμεσά τους και διοικούνται από τους πρωτόγερους και από τους δικούς τους άρχοντες. Όλα τα χέρια, ακόμα και εκείνα των παιδιών, χρησιμοποιούνται στα βαφεία των Αμπελακίων και ενώ οιάνδρες βάφουν το βαμβάκι, οι γυναίκες το κλώθουν και το ετοιμάζουν. […] Υπάρχουν είκοσι τέσσερα εργαστήρια όπου βάφουν κάθε χρόνο δύο χιλιάδες πεντακόσιες μπάλες βαμβάκι των εκατό οκάδων η μπάλα. Τα κέρδη του μερίσματος του κάθε μετόχου ρυθμίστηκαν σε 10% τον χρόνο και το περίσσευμα αποφασίστηκε να αυξάνει το αρχικό κεφάλαιο, που έφτασε σε δυο χρόνια από 600.000 πιάστρα σε 1.000.000 πιάστρα». (Βλ. Beaujour F., *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην τουρκοκρατία (1787-1797)*, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1974, σελ. 60-61).

Το νέο παραγωγικό σύστημα των Αμπελακίων βασιζόταν στο γεγονός ότι όλοι οι εταίροι του πλούτου (σύντροφοι) είχαν μερίδιο στα αποτελέσματα, ανάλογο με τη μορφή και τη σημασία της δουλειάς τους. Γύρω από την κεντρική αυτή ομάδα εταίρων – εμπόρων και βαφειάδων – που ανέρχονταν σε 150-200 άτομα, εργαζόταν μια πολυπληθέστερη ομάδα εταίρων, των οποίων η ευθύνη και η φερεγγυότητα εξαρτιόταν από την πρώτη ομάδα. Περαιτέρω, χιλιάδες άλλα πρόσωπα, άνδρες και γυναίκες, Αμπελακιώτες και κάτοικοι γειτονικών χωριών, εργάζονταν με μισθό, άλλοι σε μόνιμη βάση και άλλοι ως εποχιακοί. Τέλος, υπήρχαν μεταφορείς πρώτων υλών προς τα Αμπελάκια και μεταποιημένων προϊόντων προς τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, την Οδησσό, τη Βιέννη και άλλες περιοχές της Ευρώπης. Άλλωστε, ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά των Κοινών Συντροφιών και ένα από τα βασικά τους πλεονεκτήματα, ήταν η καλή εμπορική τους οργάνωση. Κύριο υποκατάστημα λειτουργούσε στη Βιέννη και μικρότερα σε διάφορες μεγαλουπόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και στα μεγαλύτερα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης. Ο Κ. Σιμόπουλος επισημαίνει: «*Η βιομηχανία των νηματοβαφείων στα Αμπελάκια, που κατέκτησε τις ευρωπαϊκές αγορές και η συσσώρευση τόσου πλούτου σε αυτό το βουνίσιο θεσσαλικό χωριό, δεν αποτελούν φαινόμενο μοναδικό. Βρίσκονται μέσα στο πλαίσιο της οικονομικής πορείας του Ελληνισμού της τουρκοκρατίας, αποτελούν έκφραση, θα έλεγε κανείς, για ανάπτυξη και πρόοδο, κυρίως στο εμπορικό πεδίο*» (βλ. Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες* …όπ.πρ., σελ. 718). Αυτή η Κοινή Συντροφιά αποτελούνταν από πολλές μικρότερες, οι οποίες δρούσαν χωριστά από τις άλλες και αποκλειστικά για τον εαυτό τους, και οι οποίες, ύστερα από συζητήσεις αρκετών ετών, κατά τη δεκαετία του 1770, αποφάσισαν να συνενωθούν σε μία και μόνη, την Κοινή Συντροφιά. Έτσι, το 1777, περίπου 80 έμποροι και οι βαφείς από τα 24 βαφεία οδηγήθηκαν στην ίδρυση αυτής της ενιαίας επιχείρησης εμπόρων και παραγωγών, της Κοινής Συντροφιάς και Αδελφότητας. Η Γενική Συνέλευση της Συντροφιάς, στο τέλος του χρόνου, κατένεμε τα κέρδη ως ακολούθως: Αφαιρούσε τους φόρους που χρωστούσε η κωμόπολη στους Τούρκους, καθώς και τα διάφορα έξοδα ένα σημαντικό χρηματικό ποσό προοριζόταν για τους φτωχούς, τους αρρώστους και τις οικογένειές τους. Τέλος, αφαιρούσαν τα έξοδα για τα σχολεία, τις εκκλησίες, τα νοσοκομεία, τους δρόμους και μόνο μετά μοίραζαν τα υπόλοιπα κέρδη στους μερισματούχους, ανάλογα με τα μερίδιά τους. Η πρώτη Κοινή Συντροφιά διαλύθηκε μετά από 17 χρόνια, το 1794 μετά από συνεχείς διαφωνίες και διαμάχες των βασικών εταίρων και τη δεύτερη Κοινή Συντροφιά, που υπήρξε σχετικά βραχύβια (1795-1799). Το 1804 ιδρύθηκε η Τρίτη Κοινή Συντροφιά, από τους ίδιους σχεδόν μετόχους με τη δεύτερη και η οποία επιβίωσε μέχρι το 1812, όταν πλέον η βιομηχανική νηματουργία στη Θεσσαλία φαινόταν να μπαίνει στο στάδιο της τελικής παρακμής της.

Το 1806, ο Γεώργιος Σβαρτς φυλακίζεται από τον Αλή πασά στα Γιάννενα, για μη πληρωμή φόρων και καταχρήσεις. Το 1807, με τους ναπολεόντειους πολέμους και τους αποκλεισμούς, πτωχεύει η Τράπεζα της Βιέννης, στην οποία η Κοινή Συντροφιά έχει καταθέσεις 10 εκ. φράγκων. Το 1812, διαλύεται η Συντροφιά (τουλάχιστον επίσημα) και πάλι ο Σβαρτς φυλακίζεται στη Βιέννη για χρέη και καταχρήσεις. Το 1814 όμως, η Συντροφιά επανεμφανίζεται (τουλάχιστον ότι απέμεινε από αυτή) και κάνει μια τελευταία προσπάθεια ανάκαμψης, μιμούμενη την ανταγωνίστριά της αγγλική νηματουργία: Αγοράζει κλωστική μηχανή από την Αγγλία, για να μπορέσει να αντισταθεί στον αγγλικό ανταγωνισμό, η οποία όμως λόγω τεχνικών προβλημάτων δεν επρόκειτο να λειτουργήσει ποτέ. Με τονθάνατο του Γ. Σβαρτς, το 1818, μοιάζει να παίρνει τέλος μια εκπληκτική περίοδος άνθησης, που ήταν ταυτόχρονα και άνθηση του ορεινού βιοτεχνικού κόσμου της Κεντρικής Ελλάδας και η κοινότητα Αμπελακίων, από τα 20-30 εκατομμύρια φράγκα που διέθετε ως κεφάλαια, κυρίως στις τράπεζες της Βιέννης, όχι μόνο θα χάσει σταδιακά το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου της, και θα βρεθεί, τον ίδιο χρόνο, το 1818, με ένα εταιρικό χρέος που ανερχόταν σε 86.000 γρόσια.

Η προσπάθεια εξήγησης της παρακμής της βιομηχανικής νηματουργίας – υφαντουργίας στα Αμπελάκια της Θεσσαλίας μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι αυτό που καθόρισε τον «ημιτελή» χαρακτήρα και τις αποτυχίες της βιοτεχνίας και συνολικά της διαδικασίας εκβιομηχάνισης στο 18ο αιώνα, ήταν το ότι

ολόκληρος ο δευτερογενής τομέας δεν λειτουργούσε με αυτόνομη βιομηχανική λογική, αλλά με τη λογική του εμπόρου και του εμπορικού κεφαλαίου. Σχετικά με τον χαρακτήρα και τον προσανατολισμό των κεφαλαίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο Σπ. Ασδραχάς επισημαίνει: «*Τα κεφάλαια προσανατολίζονται σε τρεις κυρίως τομείς επένδυσης: την ενοικίαση των φορολογικών προσόδων, το εμπόριο και το δανεισμό˙ οι επενδύσεις στη βιοτεχνία και στη ναυτιλία είναι υποταγμένες στην εμπορική λειτουργία του κεφαλαίου, ενώ οι αντίστοιχες στη γη δεν συνιστούν επενδύσεις καπιταλιστικού τύπου, καθώς δεν έχουν καμία επίπτωση στον τρόπο παραγωγής. Ότι χαρακτηρίζει τη στρατηγική των κεφαλαίων είναι η ένταξή τους στο κύκλωμα της κυκλοφορίας και όχι της παραγωγής με βασική λειτουργία τη διαιώνιση του προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της άνισης ανταλλαγής*». Βλ. Ασδραχάς Σπ., «Εισαγωγικό σημείωμα: Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της τουρκοκρατίας», στο Ασδραχάς Σπ., (εισαγωγή-επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σελ. 28-29. Συνεπώς λογική βιομηχανικού κεφαλαίου δεν υπήρχε «*γιατί δεν υπήρχε βιομηχανικό κεφάλαιο. Το κεφάλαιο που επενδυόταν στη βιομηχανία-βιοτεχνία επενδυόταν με όρους εμπορίου […] για να αναπαραχθεί ως εμπορικό κεφάλαιο […] Μέχρι το 1821 ο εφοπλιστής, ο βιομήχανος, ο βιοτέχνης δεν είχε αυτονομηθεί από την εμπορική ιδιότητα και την εμπορική λογική του. Και η δευτερογενής παραγωγή ήταν οργανωμένη σε εμπορικές εταιρείες και λειτουργούσε με τους ορισμούς αντίστοιχων καταστατικών*», βλ. Κρεμμυδάς Β., «Η οικονομία των Ελλήνων…όπ.πρ., σελ. 298-299. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της εμπορικής ναυτιλίας, όπου οι επενδυτές περίμεναν την απόδοση του επενδυμένου κεφαλαίου τους, όχι από τη λειτουργία του πλοίου ως μεταφορικού μέσου, αλλά από τις εμπορικές δραστηριότητές του. Ακόμη περισσότερο η «Συντροφιά των Αμπελακίων» είχε δεκάδες εμπορικά πρακτορεία σε μεγάλα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης, λειτουργούσε, δηλαδή, ημι-εμπορικά, όπως προκύπτει και από τα Καταστατικά της, που υπογραμμίζουν τον κατεξοχήν εμπορικό χαρακτήρα της λειτουργίας της. Αυτό υπογραμμίζει και ένα άλλο χαρακτηριστικό των βιοτεχνικών μονάδων: Το γεγονός, δηλαδή ότι η διαφορά ανάμεσα στο πάγιο και στο μεταβλητό κεφάλαιο ήταν πολύ μεγάλη˙ η επένδυση σε πάγιο κεφάλαιο αντιπροσώπευε πολύ μικρό μέρος της συνολικής επένδυσης: «*Είναι αναμφισβήτητο ότι στη βιοτεχνική παραγωγή γίνεται επένδυση ενός κεφαλαίου, παγίου και μεταβλητού: αυτό δεν αρκεί για να χαρακτηριστεί ως καπιταλιστικού τύπου η παραγωγή που πραγματοποιείται στις βιοτεχνικές εκμεταλλεύσεις. Η χαμηλή συγκέντρωση και, κυρίως ο χαμηλός βαθμός της τεχνολογίας, καθιστούν το πάγιο κεφάλαιο αμελητέο σε σχέση με το μεταβλητό*». Βλ. Ασδραχάς Σπ., «Εισαγωγικό σημείωμα…όπ.πρ., σελ. 30. Η αδυναμία ολοκλήρωσης των παραγωγικών μονάδων – υπό το δεδομένο οθωμανικό πλαίσιο –ως σύγχρονων καπιταλιστικών επιχειρήσεων, έκανε κάθε προσπάθεια προς τη κατεύθυνση αυτή είτε να αποτελματώνεται είτε να μετατρέπονται σε εμποροεσιτικές δραστηριότητες.

1.5 Από την "αναγέννηση στην κρίση" - Ο ελληνισμός στις παραμονές του 1821

Συνοψίζοντας, η πρόοδος που συντελέστηκε στην οικονομική ζωή του τουρκοκρατούμενου νότιου τμήματος της Βαλκανικής χερσονήσου, από τα μέσα του 18ου αιώνα μέχρι τις παραμονές της Επανάστασης του 1821, υπήρξε αναμφισβήτητη και είχε σημαντικές επιπτώσεις στο οικονομικό περιβάλλον αλλά και στην κοινωνική δομή του ελλαδικού χώρου, ενώ συνέβαλε αποφασιστικά στη διαδικασία εθνικής αφύπνισης, η οποία οδήγησε στη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους. Η ανάδειξη του πρωταγωνιστικού ρόλου των Ελλήνων στο εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Βαλκανίων, η συγκρότηση εμπορικών δικτύων στα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης και η σύνδεση της εγχώριας παραγωγής με αυτά, η μεγάλη ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας, που πέρα από την Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα γίνεται, στην περίοδο των ναπολεόντειων πολέμων τροφοδότης του εμπορίου και της Δυτικής Μεσογείου, η δημιουργία νέων τομέων βιοτεχνικής παραγωγής και η απόσπαση της βιοτεχνίας από την οικιακή οικονομία, αποτελούν σαφείς ενδείξεις προς την κατεύθυνση αυτή. Ταυτόχρονα, όμως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η οικονομική «αναγέννηση» του ελλαδικού χώρου, μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, προήλθε κυρίως εξαιτίας της διείσδυσης του δυτικού εμπορίου στον τουρκοκρατούμενο χώρο της Βαλκανικής χερσονήσου, ως συνέπεια, δηλαδή, της μεγάλης ζήτησης αγροτικών πρώτων υλών από τις ευρωπαϊκές βιομηχανίες και αγροτικών προϊόντων διατροφής για τους πληθυσμούς των αναπτυσσόμενων αστικών κέντρων της Δυτικής Ευρώπης. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια οικονομική δραστηριότητα απόλυτα εξαρτημένη από τη ζήτηση και τις ανάγκες της ευρωπαϊκής αγοράς, η οποία μέσω του αποικιακού χαρακτήρα των εμπορικών ανταλλαγών, είχε από νωρίς επιβάλλει την ηγεμονία της στην περιοχή. Πράγματι, το γεγονός ότι εξάγονταν κυρίως πρώτες ύλες και τρόφιμα και εισάγονταν βιομηχανικά προϊόντα και είδη πολυτελείας, πιστοποιεί ότι το εξωτερικό εμπόριο, που διεξαγόταν στον ελλαδικό χώρο, είχε χαρακτήρα αποικιακό και ήταν απόλυτα ευθυγραμμισμένο με τις ανάγκες των μεγάλων ευρωπαϊκών χωρών. Η αναμφισβήτητη ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, επίσης,

οφειλόταν στην ευνοϊκή διεθνή συγκυρία και αυτό το στοιχείο της έδινε ένα χαρακτήρα περιπτωσιακό. Έτσι, όταν με το τέλος του ευρωπαϊκού πολέμου, στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, οι θαλάσσιες μεταφορές θα ομαλοποιηθούν, η ελληνική ναυτιλία θα γνωρίσει μια βαθιά κρίση. Τέλος, η βιοτεχνική παραγωγή, παρά την εντυπωσιακή της μεγέθυνση, δεν κατάφερε ποτέ να ολοκληρωθεί σε σύνθετη βιομηχανική διαδικασία και να ξεφύγει από το ρόλο της ως τροφοδότη της ευρωπαϊκής βιομηχανίας με μισοεπεξεργασμένες πρώτες ύλες. (Βλ. Κρεμμυδάς Β., *Εισαγωγή στην ιστορία της Νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976, σελ. 146).

Ακόμη και η νηματουργία-υφαντουργία, που με προεξάρχον το παράδειγμα της Συντροφιάς των Αμπελακίων φαινόταν να ξεφεύγει από αυτόν τον κανόνα, είχε τους δικούς της περιορισμούς να αντιμετωπίσει: ενώ, δηλαδή, ήταν ολοκληρωτικά συνδεδεμένη με την ευρωπαϊκή αγορά και άρα εξαρτημένη από τις διακυμάνσεις της, δεν είχε τα ανάλογα στηρίγματα στην εσωτερική αγορά ώστε να καταστεί ανταγωνιστική απέναντι στην ευρωπαϊκή νηματουργία και να μετατραπεί σε κέντρο εκβιομηχάνισης του ελλαδικού χώρου. Εκεί, νομίζουμε, πρέπει να αναζητηθούν και τα βαθύτερα αίτια της παρακμής της Συντροφιάς των Αμπελακίων στις αρχές του 19ου αιώνα: πέρα από συγκυριακούς παράγοντες, όπως η χρεοκοπία της Τράπεζας της Βιέννης το 1811, στην οποία είχαν κατατεθειμένα μεγάλα ποσά ή οι εσωτερικές αντιθέσεις και έριδες στους κόλπους της Συντροφιάς, η κύρια αιτία της παρακμής της οικονομίας των Αμπελακίων, φαίνεται ότι πήγαζε από την αδυναμία της να ανταγωνιστεί αποτελεσματικά τον ανταγωνισμό της αγγλικής και κεντροευρωπαϊκής νηματουργίας. «*Αντιμέτωπες με τη βιομηχανική επανάσταση οι αρχαϊκές παραγωγικές δομές του οθωμανικού χώρου δεν είχαν καμία πιθανότητα να υπερισχύσουν. Η εξαγώγιμη βιοτεχνική παραγωγή αντικρύζει τώρα μια ευρωπαϊκή αγορά που ολοένα περιορίζεται. Με το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων, η διαδικασία είναι πια ανεπίστρεπτη. Ο οθωμανικός χώρος κατακλύζεται από βιομηχανικά προϊόντα δυτικής προέλευσης, κυρίως βαμβακερά υφάσματα. […] Αναπόφευκτος είναι πια ο καταποντισμός της βαλκανικής πρωτο-βιομηχανικής παραγωγής*». (Βλ. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σελ. 278). Η κρίση και αποσύνθεση της οθωμανικής κοινωνίας, η τουρκική αυθαιρεσία και βία, όξυναν ακόμη περισσότερο τα προβλήματα που δημιουργούσε η μειωμένη απορροφητικότητα της ντόπιας αγοράς και καταδίκαζαν τα προϊόντα της τοπικής νηματουργίας σε απόλυτη εξάρτηση από τις διακυμάνσεις της ευρωπαϊκής συγκυρίας, χωρίς τη στήριξη μιας δυναμικά αναπτυσσόμενης και καλά προστατευόμενης εσωτερικής αγοράς. (Βλ. Νικολόπουλος Η., *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία…*όπ.πρ. σελ. 332-333).

Στις παραμονές του 1821 είχαν διαμορφωθεί, από οικονομική και ιδεολογική άποψη, τρεις σαφείς κοινωνικοί ταξικοί σχηματισμοί στην ελληνική κοινωνία: Η Διοικητική Αριστοκρατία, που την αποτελούσαν ο Ανώτερος Κλήρος, οι Φαναριώτες που κατείχαν αξιώματα στον κρατικό μηχανισμό και μερικοί πρόκριτοι, κατά κανόνα μεγάλοι γαιοκτήμονες, η Αστική Τάξη που περιλάμβανε τα κοινωνικά στοιχεία που είχαν δημιουργηθεί από την ανάπτυξη των τομέων της οικονομίας. Σ' αυτήν πρέπει να κατατάξουμε όλους τους εμπόρους, τους βιοτέχνες που η παραγωγή τους είχε εμπορευματοποιηθεί, τους εφοπλιστές, τους καραβοκύρηδες, τους κάθε μορφής χρηματιστές και χρηματοδότες, τους διανοούμενους, όλους όσοι ζούσαν από τη συμμετοχή τους στα κέρδη του εμπορίου, της βιοτεχνίας και της εμπορικής ναυτιλίας, ακόμη και Φαναριώτες που ασχολούνταν με το εμπόριο, όπως επίσης και μεγάλους γαιοκτήμονες που ασκούσαν παράλληλα και το εμπόριο. Τέλος, ο Λαός αποτελούνταν από την πολυπληθή μάζα των μικροκτηματιών, των μικροκαλλιεργητών, των ημερομίσθιων, του κατώτερου κλήρου, των κάθε είδους εργαζομένων με μικρή αμοιβή κ.λ.π. Το βασικότερο χαρακτηριστικό της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στις παραμονές του 1821 ήταν η παρουσία μιας εμπορικής αστικής τάξης, η οποία παρότι μεγέθυνε εντυπωσιακά την παρουσία και τα κέρδη της στην περίοδο 1750-1815 και κατάφερε να ελέγχει, σε ένα βαθμό τους οικονομικούς μηχανισμούς, σπάνια συμμετείχε στους διοικητικούς μηχανισμούς. Μάλιστα, υπό συνθήκες συντριπτικού ανταγωνισμού των βιομηχανικών προϊόντων της Δύσης και με δεδομένη την ανελαστικότητα των οθωμανικών δομών, όπου απουσίαζε παντελώς μια πολιτική αγοράς, η ελληνική εμπορική αστική τάξη αντιμετώπιζε πλέον σοβαρό υπαρξιακό πρόβλημα. Οι επιλογές της και οι εναλλακτικές διέξοδοι συνεχώς στένευαν, καθώς η παρακμή των βιοτεχνικών κέντρων του ορεινού χώρου, μεταφέρθηκε με την κρίση της εμπορικής ναυτιλίας μετά το 1810 και στα παραλιακά και νησιωτικά κέντρα. Με αυτά τα δεδομένα, η νέα αυτή αστική τάξη, ασφαλώς με ιδιομορφίες και με ατελή χαρακτηριστικά, αν τη συγκρίνουμε με τη δυτικοευρωπαϊκή αστική τάξη, καλούνταν να παίξει κρίσιμο και καθοριστικό ρόλο στα ανοικτά κοινωνικά και εθνικά ζητήματα, καθώς οι εξελίξεις προς την εθνική επανάσταση επιταχύνονταν. Όπως γράφει ο Τάσος Βουρνάς, με τη δημιουργία των συνθηκών που οδήγησαν στην οικονομική ανάπτυξη της περιόδου αυτής, έκαναν ταυτόχρονα την εμφάνισή τους και οι όροι που προετοίμασαν την επανάσταση του 1821: «*Σ' αυτή την περίοδο αποκρυσταλλώνονται και παγιοποιούνται οι ανακατατάξεις επαναστατικού χαρακτήρα που πραγματώνονται τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα στον*

ελληνικό χώρο, οι οποίες στην μεν πολιτική και κοινωνική μας ιστορία επισημαίνονται με την επίμονη πλέον επιδίωξη της ανεξαρτησίας του έθνους […] και στην οικονομική οργάνωση, με το ορόσημο εκείνου που ονομάζουμε αυγή του νεοελληνικού καπιταλισμού […] Τα εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα της Ελλάδας, στο μεταίχμιο του 18ου προς τον 19ο αιώνα, γίνονται ταχύτατα οι πυρήνες συγκέντρωσης των εθνικών δυνάμεων της αλλαγής και τα θερμοκήπια της αστικής διαφοροποίησης. Από τα Αμπελάκια, τον Τύρναβο, τη Λάρισα, τη Ραψάνη ως την Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες – για να περιοριστούμε εδώ στον ελληνικό χώρο – αρχίζει μια επαναστατικού χαρακτήρα διαφοροποίηση, που θέτει σε τελευταία ανάλυση, το πρόβλημα της δημιουργίας ανεξάρτητου εθνικού κράτους και ενιαίας εσωτερικής αγοράς». (Βλ. Βουρνάς Τ., «Σχεδίασμα της οικονομικής ζωής της Ελλάδας στο μεταίχμιο του 18ου προς τον 19ο αιώνα», στο Beaujour F., *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην τουρκοκρατία (1787-1797)*, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1974, σελ. 7 και 22).

Η βαθιά κρίση σε όλους τους τομείς της οικονομίας συγκλόνιζε την ελληνική οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα στις παραμονές του 1821 ανατρέποντας τα μέχρι τότε δεδομένα και θέτοντας κρίσιμα ερωτήματα για το μέλλον και τον προσανατολισμό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Επίσης η δεινή θέση στην οποία βρέθηκαν μετά την έναρξη της κρίσης οι Έλληνες έμποροι και κεφαλαιούχοι, μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή έξω από αυτήν, διαμόρφωνε πλέον ένα νέο πνεύμα αντίδρασης: «*Η αντίθεσή τους στο οικονομικό σύστημα των Τούρκων ενίσχυε την εθνική τους αντίθεση. Η θρησκευτική αντίθεση ή απλώς και μόνο η φυλετική αντίθεση, που πάντοτε υπήρχε, έπαιρνε τώρα μορφή και αποκτούσε συγκεκριμένο στόχο: την απελευθέρωση της Ελλάδας.[…] η μειονεκτική θέση στην οποία βρίσκονταν οι Έλληνες που ήταν εγκατεστημένοι στην Ευρώπη, τους έκανε φανερή την ανάγκη να έχουν ένα κράτος ελεύθερο, όπου θα μπορούσαν όπως και οι όμοιοί τους στην Ευρώπη, να αναπτύξουν τις δυνατότητές τους. Είναι λοιπόν φυσικό ότι οι φιλελεύθερες ιδέες και ιδιαίτερα η ιδέα της εθνικής ανεξαρτησίας που κατείχε την Ευρώπη ολόκληρη μετά τη Γαλλική Επανάσταση, είχαν βαθύτατη απήχηση στους Έλληνες εμπόρους. Για όλους αυτούς τους λόγους, αυτή η αστική τάξη γινόταν ο φορέας της εθνικής ιδέας και οργάνωσε με τη Φιλική Εταιρεία τον αγώνα για την ανεξαρτησία της Ελλάδας*» βλ. Σβορώνος Ν., "Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας…όπ.πρ., σελ. 82.

Στο σημείο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε ένα απόσπασμα του Φρ. Ένγκελς που αναφέρεται στην Ελληνική Επανάσταση, στα πλαίσια ενός κειμένου του σχετικά με την εξωτερική πολιτική της Ρωσίας. Όπως σημείωνε το 1890 ο Ένγκελς, η Ελληνική Επανάσταση μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε συνάρτηση με τη διάλυση του ασιατικού τρόπου παραγωγής προς όφελος των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων: «*Οι Έλληνες […] ήταν ένας εμπορικός λαός και οι έμποροι υπέφεραν περισσότερο από όλους από την καταπίεση των Τούρκων πασάδων. Ο χριστιανός αγρότης που βρισκόταν υπό τουρκική κυριαρχία περνούσε από υλική άποψη καλύτερα από οπουδήποτε αλλού. Είχε διαφυλάξει τους προ της Τουρκοκρατίας θεσμούς του, την πλήρη αυτοκυβέρνησή του. Όσο πλήρωνε φόρους δεν ασχολούταν, κατά κανόνα, ο Τούρκος μαζί του. Μόνο σπάνια υπόκειτο σε βιασμούς ανάλογους με εκείνους που αναγκαζόταν να υπομένει ο Δυτικοευρωπαίος αγρότης από τον φεουδάρχη […] Αντίθετα, το εμπόριο των Ελλήνων άνθιζε τόσο γρήγορα και είχε γίνει τόσο σημαντικό από τότε που η τουρκική κυριαρχία το ελευθέρωσε από τον εκμηδενιστικό ανταγωνισμό των Βενετών και των Γενουατών, ώστε να μην μπορεί πλέον να ανεχθεί την τουρκική κυριαρχία. Πραγματικά, η τουρκική, όπως και κάθε ανατολική κυριαρχία, είναι ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική κοινωνία. Η αποκτώμενη υπεραξία δεν μπορεί να διαφυλαχθεί από τους ληστρικούς σατράπες και πασάδες. Απουσιάζει η πρώτη θεμελιακή συνθήκη του αστικού κέρδους: η ασφάλεια του εμπορευομένου προσώπου και της ιδιοκτησίας του. Δεν είναι, λοιπόν, παράξενο που οι Έλληνες ξεσηκώθηκαν για μια ακόμη φορά, αφού είχαν ήδη από το 1774 επιχειρήσει άλλες δυο φορές να εξεγερθούν […] και ποιοι άλλοι ήταν οι Φιλέλληνες που συγκέντρωναν χρήματα και έστελναν βοηθητικά σώματα, ποιοι άλλοι εκτός από τους Καρμπονάρους και τους άλλους φιλελεύθερους της Δύσης;*» Μαρξ Κ. και Ένγκελς Φ., Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα, (επιμ.) Π. Κονδύλης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985, σελ. 473-474.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Ασδραχάς Σπ., «Εισαγωγικό σημείωμα: Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της τουρκοκρατίας», στο Ασδραχάς Σπ., (εισαγωγή-επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σελ. 17-39.

Ασδραχάς Σπ., «Η κατανομή και η σύνθεση της βιοτεχνίας. Βιοτεχνία της υπαίθρου και βιοτεχνά των πόλεων», στο Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ. 357-422.

Beaujour F., *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην τουρκοκρατία (1787-1797)*, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1974.

Βουρνάς Τ., «Σχεδίασμα της οικονομικής ζωής της Ελλάδας στο μεταίχμιο του 18ου προς τον 19ο αιώνα», στο Beaujour F., *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην τουρκοκρατία (1787-1797)*, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1974, σελ. 5-40.

Δημητρόπουλος Δ., «Η κατάσταση των Ελλήνων. Β. Ο πληθυσμός», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 1ος Αθήνα 2003, σελ. 75-86.

Καρδάσης Β., *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

Κατσιαρδή-Hering Ολ., «Η ελληνική διασπορά. Το εμπόριο ως γενικευμένη εθνική εξειδίκευση», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.)*Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 1ος Αθήνα 2003, σελ. 87-112.

Κατσιαρδή-Hering Ολ., «Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης», στο Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ. 446-461.

Κρεμμυδάς Β., *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα*, Αθήνα 1972,

Κρεμμυδάς Β., *Εισαγωγή στην ιστορία της Νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976

Κρεμμυδάς Β., *Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985.

Κρεμμυδάς Β., "Το εμπόριο και η ναυτιλία, 1775-1835", στο Κρεμμυδάς Β., (επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αι.)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σελ. 13-43.

Κρεμμυδάς Β., *Νεότερη ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2001

Κρεμμυδάς Β., «Η οικονομία των Ελλήνων. Πενήντα κρίσιμα χρόνια, 1770-1821», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.)*Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 1ος Αθήνα 2003, σελ. 275-304.

Λαΐου Σ., «Η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και ο ρόλος του οθωμανικού κράτους στις αρχές του 19ου αιώνα», στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 127-145.

Λεονταρίτης Γ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850*), εκδ. Μνήμων, Αθήνα 1981.

Μάξιμος Σ., *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1973.

Μάξιμος Σ., *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον 18ο αιώνα*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1976.

Μαρξ Κ. και Ένγκελς Φ., *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, (επιμ.) Π. Κονδύλης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985.

Μοσκώφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979.

Νικολόπουλος Η., *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1988.

Παναγιωτόπουλος Β., *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985.

Παναγιωτόπουλος Β., «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, περιοδικό *Επιλογή*, 1993, σελ. 379-389.

Παπαδοπούλου Α., «Από το τοπικό στο παγκόσμιο: η ενσωμάτωση των ναυτότοπων του Αιγαίου στο μεσογειακό εμπορικό σύστημα, τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα», στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 703-735.

Παπαθανασόπουλος Κ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή,* έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983.

Παπακωνσταντίνου Κ., «Θαλάσσιες και χερσαίες μεταφορές και διακινούμενα φορτία τον 18ο αιώνα: η συγκρότηση μεταφορικών συστημάτων στην Ανατολική Μεσόγειο», στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 283-352.

Παπακωνσταντίνου Κ., «Η συμπληρωματικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων: η τριγωνική σύνδεση Μεσολογγίου, Πρέβεζας, Μάλτας», στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 603-630.

Πατρώνης Β., «Η οικονομική ‘αναγέννηση’ του 18ου αιώνα», στο *Αμπελάκια, το οικονομικό θαύμα*, Ιστορικά-ένθετο της εφ. Ελευθεροτυπία, τεύχος 268, 13/1/2005, σελ. 6-14.

Σάθας Κ., *Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας*, Ανατύπωση, Βιβλιοπωλείο Ν. Καραβία, Αθήνα 1977.

Σβορώνος Ν., Επισκόπηση της *Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981

Σβορώνος, Ν., “Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας των ελλήνων της βαλκανικής χερσονήσου στο 18ο αιώνα”, στο Δερτιλής Γ. Β. – Κωστής Κ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ός αι.)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.

Σβορώνος Ν., *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

Σβορώνος Ν.*, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, ελλ. μετ. εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1996.

Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1700-1800)*, Τόμος Β’, Αθήνα 1981.

Stoianovich Τ., «Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο Ασδραχάς Σπ., (εισαγωγή-επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σελ. 287-331.

Stoianovich Τ., «Διασπορές και εδαφική τριμερής κατανομή», στο Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ. 446-461.

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2009.

Χαρλαύτη Τζ., «Η ναυτιλία των Ελλήνων ως μοχλός ενοποίησης των αγορών. Η μεθοδολογία», στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 39-90.

Χαρλαύτη Τζ., «Η εισβολή της ναυτιλίας των Γραικών στο μεγάλο εμπόριο της Μεσογείου, 1714-1815», στο Χαρλαύτη Τ. – Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σελ. 224-282.

Κεφάλαιο 2: Η Εποχή της Ανασυγκρότησης, 1832-1871

Περίληψη

Η περίοδος που καλύπτει τις πρώτες τέσσερις δεκαετίες οικονομικής ζωής του ελληνικού κράτους, από το 1832 έως την αγροτική μεταρρύθμιση του Αλ. Κουμουνδούρου (1871), είναι το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου. Πρόκειται για μια μακρά περίοδο ανασυγκρότησης του Νέου Βασιλείου, που περιλαμβάνει την αναδιοργάνωση της κρατικής του φυσιογνωμίας και την ανασύσταση των οικονομικών του λειτουργιών και των κοινωνικών του δομών. Αρχικά, εξετάζεται το νέο καθεστώς της γαιοκτησίας και οι αλλαγές που επέφερε στην παραγωγή και στις καλλιέργειες η δημόσια κυριότητα των εθνικών γαιών και το σύστημα ενοικίασής τους στους ακτήμονες καλλιεργητές. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στον αστικό τομέα της οικονομίας και περιγραφή της οικονομικής-παραγωγικής φυσιογνωμίας των σημαντικότερων αστικών κέντρων της εποχής, που ήταν η Ερμούπολη της Σύρου, ο Πειραιάς και η Πάτρα. Η οργάνωση του εμπορίου, η ανασυγκρότηση της εμπορικής ναυτιλίας και η εμφάνιση των πρώτων βιομηχανικών μονάδων, εξετάζονται και αναλύονται στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου, ως μέρος μιας ευρύτερης διαδικασίας οικονομικού μετασχηματισμού, η οποία θα επιτρέψει στη χώρα να ενταχθεί με νέους όρους στο ευρωπαϊκό οικονομικό σύστημα που δημιούργησε το πέρασμα στη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση

Λέξεις-κλειδιά

- εθνικές γαίες, έγγειος ιδιοκτησία, εθνικά κτήματα, ακτήμονες
- πλήρης ιδιοκτησία, δεκάτη, ενοίκιο
- σιτάρι, δημητριακά, Κορινθιακή σταφίδα, καπνός
- ελληνική γεωργία, αγροτική παραγωγή
- οδικό δίκτυο, κόστος μεταφοράς, κατακερματισμός της αγοράς
- εμπορική ναυτιλία
- Εθνική Τράπεζα, χορήγηση δανείων, τοκογλυφία
- εξωτερικό εμπόριο, εξαγωγές, εμπορικό ισοζύγιο
- Πάτρα, Πειραιάς, Σύρος, Ερμούπολη
- βιοτεχνία, οικοτεχνία, βιομηχανία

2.1 Εισαγωγικά

Η Ελλάδα του 1832 είναι μια μικρή χώρα με περιορισμένη εδαφική έκταση, σχεδόν κατεστραμμένη από τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας, με πληθυσμό κατά 95% αγροτικό και με ανύπαρκτες υποδομές. Η αγροτική παραγωγή είχε υποστεί τεράστιες καταστροφές και χρειαζόταν χρόνο για να ανασυγκροτηθεί. Αλλά και ο αστικός τομέας δεν ήταν σε καλύτερη κατάσταση. Με τη δημιουργία του Ελληνικού Βασιλείου, τα κύρια εμπορικά κέντρα που υποδήλωναν την ελληνική οικονομική αναγέννηση στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Βόλος), βρέθηκαν έξω από τα όρια του ανεξάρτητου κράτους. Έτσι, το νέο κράτος δεν ήταν καν κέντρο του ελληνισμού, αφού καμία σημαντική πόλη δεν περιλαμβανόταν εντός των συνόρων του. Το νεοελληνικό κράτος άρχισε, λοιπόν, την ιστορική του πορεία στη δεκαετία του 1830, μετά από μία δεκαετία σκληρών αγώνων, μεγάλων καταστροφών και ανθρώπινων απωλειών. Τα οξυμένα προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα δεν περιοριζόταν, όμως, μόνο στην αποκατάσταση των καταστροφών. Σχεδόν όλες της οι δομές και οι λειτουργίες, ειδικά στον χώρο της οικονομίας, ήταν απαρχαιωμένες και βρίσκονταν σε πλήρη αναντιστοιχία με την εξέλιξη και τις προόδους, που τα κράτη της δυτικής Ευρώπης είχαν ήδη πετύχει στον τομέα αυτό την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης. Η παγίωση της τάξης, της στοιχειώδους έστω κρατικής λειτουργίας και η αρχή της ανοικοδόμησης ήταν ο πρώτος στόχος της οθωνικής διοίκησης και της βαυαρικής δυναστείας. Το επόμενο σοβαρό ζήτημα, για μια χώρα αγροτική όπως η Ελλάδα του 1830, ήταν η αποσαφήνιση του γαιοκτητικού καθεστώτος, δηλαδή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των γαιών που περιήλθαν στην επικράτεια του νέου κράτους, μετά την αναγνώριση της ανεξαρτησίας του.

2.2 Ο Αγροτικός Τομέας

2.2.1 Παραγωγή και καλλιέργειες στις εθνικές γαίες

Η ατομική ιδιοκτησία της γης είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στη γεωργία, αφού χωρίς αυτήν εκλείπει το κίνητρο του κέρδους. Θεωρητικά, λοιπόν, η ύπαρξη των εθνικών γαιών, δηλαδή μεγάλων εκτάσεων που δίνονταν για ενοικίαση στους χωρικούς, χωρίς οι τελευταίοι να έχουν την κυριότητα των κτημάτων που καλλιεργούσαν, αποτελούσε τροχοπέδη στην ανάπτυξη της γεωργίας. Οι καλλιεργητές, δεν μπορούσαν ούτε να δανειστούν κεφάλαια ούτε να επιχειρήσουν οποιαδήποτε βελτίωση στα κτήματά τους. Στην πράξη, όμως, τουλάχιστον κατά τις πρώτες δεκαετίες ύπαρξης του νέου κράτους, η ασάφεια των δικαιωμάτων και η αφθονία εθνικής γης σε ορισμένες περιοχές φαίνεται ότι, σε ένα βαθμό, λειτουργούσαν υπέρ των χωρικών, που, πολλές φορές, άλλαζαν κάθε χρόνο τα κτήματα που καλλιεργούσαν, αποφεύγοντας τη μέριμνα για τη μακροπρόθεσμη διατήρηση της παραγωγικότητας του εδάφους: «*οι 'εθνικές γαίες', όπου ήταν διαθέσιμες, πρόσφεραν στους χωρικούς φθηνή πρόσβαση σε καλλιεργήσιμη γη. Με δεδομένη μάλιστα τη σχετική αφθονία εθνικής γης, η δυνατότητα αυτή των χωρικών ασκούσε πιέσεις και στην τιμή ενοικίασης των ιδιωτικών γαιών. Οι γαιοκτήμονες που δεν ήταν οι ίδιοι χωρικοί, ακόμη και αν επιθυμούσαν να καλλιεργήσουν άμεσα τη γη τους, δυσκολεύονταν να βρουν την απαραίτητη εργατική δύναμη και ήταν συνήθως υποχρεωμένοι να την εκμισθώσουν εισπράττοντας μια σχετικά χαμηλή γαιοπρόσοδο. Ως αποτέλεσμα, όταν οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις δεν διέθεταν επαρκή έκταση γης, μπορούσαν να ενοικιάσουν την απαιτούμενη έκταση σε σχετικά φθηνή τιμή*» (βλ. Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007, σελ. 25-26). Συνεπώς, παρά την ατελή ιδιοκτησία της γης, οι επιπτώσεις στην αγορά γης και χρήματος ήταν ανεπαίσθητες, τουλάχιστον μέχρι το 1855-1860. Η αγορά γης, η χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής και οι επενδύσεις στη γεωργία λειτούργησαν, έστω και αν ένα μεγάλο τμήμα της γης, οι εθνικές γαίες, βρίσκονταν θεωρητικά εκτός αγοράς: «*Σε όλα τα χρόνια της εκκρεμότητας, οι εθνικές γαίες ήταν κανονικά ενταγμένες στο εμπορευματικό κύκλωμα, ως αντικείμενο αγοραπωλησιών, ανταλλαγών, προικοδοσιών και εκμισθώσεων μεταξύ των ιδιωτών. Αυτό υποδηλώνει ότι η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου δεν οδηγεί αυτομάτως ή δεν είναι επαρκής από μόνη της για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η σημαντική τομή της αναγνώρισης του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας δεν μπορούσε από μόνη της να μετασχηματίσει την ύπαιθρο.[…] Ο καθοριστικός παράγοντας εδώ δεν ήταν το καθεστώς της ιδιοκτησίας, αλλά η αυξημένη ζήτηση της σταφίδας στις αγορές του εξωτερικού*», βλ. Καρούζου Ε., «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία» στο Κωστής Κ.-Πετμεζάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ. 186.

Πράγματι, όπως αναλύουμε λεπτομερειακά στο επόμενο κεφάλαιο, η μεγάλη ζήτηση της Κορινθιακής σταφίδας από τις ευρωπαϊκές αγορές και η συνακόλουθη δραστική αύξηση του ξένου συναλλάγματος που εισέρρεε στη χώρα, αποτέλεσε τον καθοριστικό παράγοντα που ώθησε την ελληνική πολιτεία να ξεπεράσει τις τελευταίες αναστολές της και να οδηγηθεί στη διανομή της εθνικής γης στους ακτήμονες καλλιεργητές. Το 1871, ασφαλώς, αποτελεί σημείο τομής και ποιοτικής διαφοράς σε σχέση με το παρελθόν. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η δημόσια κυριότητα της εθνικής γης αποδιοργάνωνε πλήρως τις παραγωγικές δυνάμεις της γεωργίας στα χρόνια 1830-1871, όπως μερικές φορές γράφεται υπερβολικά. Αντίθετα, «*η δημόσια κυριότητα των «εθνικών γαιών» αποτέλεσε μια ευέλικτη λύση που συγκέντρωνε πολλαπλά πλεονεκτήματα για το νέο, αστικής εμπνεύσεως, καθεστώς. Αφενός, απομάκρυνε το ενδεχόμενο να παγιωθεί η τοπική κυριαρχία προεστών και πολεμάρχων, μέσα από τη συγκέντρωση μεγάλης γαιοκτησίας προ-αστικού τύπου, σε μια εποχή που η κεντρική εξουσία δεν είχε ακόμη πλήρως επιβληθεί. Αφετέρου, εξασφάλιζε την πρόσβαση των χωρικών στη γη, με ένα σχετικά χαμηλό ενοίκιο και άρα εκτόνωνε τις κοινωνικές πιέσεις. Ταυτόχρονα, αποφεύγοντας τη δωρεάν διανομή, διατηρούσε την προοπτική πώλησης της γης στους καλλιεργητές ή σε άλλους ενδιαφερόμενους. Εμπέδωνε έτσι την έννοια του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, κάνοντας σαφές προς όλες τις κατευθύνσεις ότι το δικαίωμα αυτό δεν κατακτάται με βίαιες εξεγέρσεις αλλά αποκτάται έναντι προσδιορισμένου τιμήματος και με τη μεσολάβηση γραφειοκρατικών διατυπώσεων που ορίζει το κράτος*». (βλ. Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία … όπ. πρ.*, σελ. 26).

Άλλωστε στη περίοδο τη μη διανομής της γης 1832-1871, ή καλύτερα της διανομής με το σταγονόμετρο, ο Έλληνας αγρότης, παρόλο που δεν είχε πάντοτε πλήρη δικαιώματα πάνω στη γη που καλλιεργούσε, συμπεριφερόταν σαν να είναι πραγματικός ιδιοκτήτης. «*Το γεγονός ότι ανάμεσα στο κράτος και τους καλλιεργητές των εθνικών γαιών δεν παρεμβαλλόταν ένα στρώμα μεγαλοϊδιοκτητών, που μέσα από το*

μηχανισμό της γαιοπροσόδου θα προσανατόλιζε την αγροτική οικονομία σύμφωνα με τα δικά του συμφέροντα, επέτρεπε στους αγρότες να αισθάνονται σαν ανεξάρτητοι παραγωγοί και να δραστηριοποιούνται προς την κατεύθυνση των εντατικών καλλιεργειών. Στο σημείο αυτό, το αστικό κράτος κατάφερε να παίξει τέλεια το ρόλο του: Εμποδίζοντας το σχηματισμό μιας τάξης μεγαλογαιοκτημόνων και οργανώνοντας τις νέες εμπορευματικές καλλιέργειες στη βάση της μικρής παραδοσιακής μονάδας, ανέπτυξε κατά θεαματικό τρόπο την αγροτική παραγωγή και άφησε ελεύθερο το πεδίο στη δράση του εμπορίου και σε όλα τα ταξικά συμφέροντα που απορρέουν από αυτό. Έτσι ενίσχυσε τον αστικό, ή μάλλον μικροαστικό, χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας» βλ. Παναγιωτόπουλος Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα» στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο 1980, σελ. 228.

Στα 1861 η πυκνότητα του πληθυσμού ήταν 24 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, ενώ την ίδια περίοδο στην Αγγλία ήταν 30, και στη Γαλλία 40 κάτοικοι. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα μεγάλες εκτάσεις γης να μένουν ακαλλιέργητες. Όπως σε όλη τη Μεσόγειο, έτσι και στην Ελλάδα οι κυρίαρχες καλλιέργειες ήταν τα δημητριακά, η ελιά και το αμπέλι. Από τα 7,5 εκατομμύρια στρέμματα που καλλιεργούνταν, τα 6 καταλάμβαναν τα δημητριακά, κυρίως το σιτάρι (40%) και το καλαμπόκι (22%). Στην πραγματικότητα όμως, από τα έξι αυτά εκατομμύρια στρέμματα των δημητριακών δεν καλλιεργούνταν κάθε χρόνο παρά κάτι λιγότερο από τρία, καθώς, λόγω της έλλειψης λιπάσματος για να μπορέσει η γη να παραγάγει και πάλι, έπρεπε μετά από κάθε σοδειά για ένα χρόνο να μείνει αχρησιμοποίητη. Παρόλα αυτά, αν και η απόδοση (παραγωγή: σπορά) του σιταριού ποίκιλλε ανάλογα με την ποιότητα των εδαφών, ήταν σε γενικές γραμμές της τάξης του 6:1, και βρισκόταν στα ίδια επίπεδα με αυτά της γαλλικής γεωργίας. Πίσω από αυτό το από πρώτη όψη παράδοξο γεγονός κρύβεται η αφθονία γαιών στο ελληνικό βασίλειο, που έδινε τη δυνατότητα να καλλιεργούνται μόνο οι πιο γόνιμες από αυτές, παράγοντας 100 κιλά σιτηρών ανά στρέμμα. Τα υπόλοιπα 1,5 εκατομμύρια στρέμματα ήταν φυτείες, από τις οποίες το 1/3 ήταν αμπέλια και άλλο τόσο σχεδόν ελιές.

Τα στοιχεία της απογραφής του 1861 επιβεβαιώνουν τις παραπάνω εκτιμήσεις: Σύμφωνα με αυτή, η συνολική έκταση των καλλιεργούμενων γαιών ανερχόταν το 1860 σε 7.360.000 στρέμματα, επιφάνεια που αντιστοιχούσε στο 15,5% περίπου της συνολικής έκτασης της χώρας και ενώ μεγάλες εκτάσεις παρέμεναν ακαλλιέργητες. Από τα καλλιεργούμενα στρέμματα, 1.360.000 κατέχονταν από φυτείες και 6.000.000 ήταν αρόσιμες γαίες, από τις οποίες, όμως, εξαιτίας της αγρανάπαυσης, σπέρνονταν κάθε χρόνο μόνο 2.500.000 στρέμματα. Κύριο γεωργικό προϊόν ήταν τα δημητριακά που καταλάμβαναν το 90% περίπου των καλλιεργούμενων εδαφών, με πρώτο το σιτάρι. Οι φυτείες, ιδίως οι εξαγώγιμες, είχαν μεγάλη εμπορική αξία και αντιπροσώπευαν σημαντικό τμήμα των ελληνικών εξαγωγών. Μαζί με την Κορινθιακή σταφίδα και τα αμπέλια, σημαντική ήταν η καλλιέργεια της ελιάς (με χαμηλές όμως αποδόσεις σε ελαιόλαδο), της μουριάς (που ήταν σημαντική για τη σηροτροφία) και της βελανιδιάς (τα βελανίδια αποτελούσαν την πρώτη ύλη της βυρσοδεψίας και όλη η παραγωγή εξαγόταν στην Αγγλία και τη Γαλλία). Για τον τεχνολογικό εξοπλισμό του έλληνα αγρότη τα αμέσως μετά την Επανάσταση χρόνια, διαθέτουμε τη μαρτυρία του φιλέλληνα F. Thiersch, που γράφει στα 1833: «*Ο Έλληνας χωρικός που κάπως τα βολεύει, διαθέτει συνήθως για να οργώνει τη γη, ένα άροτρο και ένα «ζευγάρι» από βόδια και μερικά γαϊδούρια για τη μεταφορά των προϊόντων από τα χωράφια του. Η μορφή του αρότρου αντιστοιχεί ακόμα και σήμερα ακριβώς με τις περιγραφές που έκανε ο Ησίοδος. Εδώ και τρεις χιλιάδες χρόνια τίποτα δεν άλλαξε […] Γενικά τα χωράφια δεν λιπαίνονται και οι χωρικοί δεν ξέρουν άλλον τρόπο για να τους δώσουν και πάλι δυνάμεις παρά την αγρανάπαυση που διαρκεί δύο ή τρία χρόνια μετά τη σοδειά. Τα ελαιοτριβεία βρίσκονται ακόμη στην πιο αρχαία τους μορφή, χωρίς καμιά από τις τελειοποιήσεις της σύγχρονου τεχνικής […] Τα ρούχα της οικογένειας γίνονται στο σπίτι χωρίς καμιά ξένη βοήθεια. Ο χωρικός ετοιμάζει ακόμα και το πετσί που φτιάνει παπούτσια, που τα δένουν ακόμα με τον τρόπο των αρχαίων, ενώ η γυναίκα του και οι κόρες του γνέθουν με το αδράχτι και υφαίνουν το μπαμπάκι και το μαλλί με τα οποία φτιάχνουν κάθε είδους ρούχα.*» (Αναφέρεται στο Μπουρνόβα Ε. – Προγουλάκης Γ., «Ο Αγροτικός κόσμος, 1830-1940», στο Κρεμμυδάς Β. (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σελ. 51-52).

2.2.2 Οι δυσχέρειες ανάπτυξης καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία

Οι παραπάνω αναφορές δείχνουν τις δυσκολίες διείσδυσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στην ελληνική γεωργία του 19ου αιώνα: ο κάτοχος χρήματος που θα επένδυε στη γεωργία, ακόμα και αν χρησιμοποιούσε δική του γη για την οποία δεν θα πλήρωνε ενοίκιο (*γαιοπρόσοδο*), μπορούσε να ελπίζει σε ένα ανώτατο ποσοστό κέρδους ίσο με 28% επί της αξίας του παραγόμενου προϊόντος και τούτο πάλι μόνο αν μπορούσε να βρει εργάτες γης που θα δέχονταν να καλλιεργήσουν τη γη, αμειβόμενοι μόνο με την αξία των απαραίτητων για τη συντήρηση των οικογενειών τους δημητριακών. Τόσο χαμηλοί μισθοί, όμως, δεν υπήρξαν στην

πραγματικότητα. Αντίθετα, όλες οι πληροφορίες που διαθέτουμε, κάνουν λόγο για υψηλά ημερομίσθια ιδιαίτερα στις περιόδους αιχμής των αγροτικών εργασιών (την εποχή της συγκομιδής, του μαζέματος της ελιάς κ.λπ.), πράγμα που οφείλεται στο ότι διαθέσιμες γαίες υπήρχαν και άρα ελάχιστοι ήταν διατεθειμένοι να εργάζονται σε ξένη γη.

Τα υψηλά ημερομίσθια δεν ήταν η μονή δυσκολία που θα αντιμετώπιζε ο κεφαλαιούχος. Οι ελλείψεις στο οδικό δίκτυο αύξαναν τόσο το κόστος μεταφοράς, ώστε στην πραγματικότητα τα προϊόντα μπορούσαν να διακινηθούν μόνο διά θαλάσσης. Έτσι, για παράδειγμα, το 1868 η έλλειψη αμαξιτού δρόμου είχε ως αποτέλεσμα η τιμή του σιταριού στην Αθήνα να είναι μεγαλύτερη κατά 33% από αυτήν που ίσχυε στην σιτοπαραγωγή περιοχή της Λιβαδειάς, ενώ δέκα χρόνια πριν η διαφορά είχε φτάσει το 100%. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η πρωτεύουσα προμηθευόταν τα αναγκαία δημητριακά από την Τουρκία και τη Ρωσία, ενώ τα σιτάρια της Πελοποννήσου και της Στερεάς έμεναν απούλητα. Το παράδειγμα του σιταριού δείχνει τον κατακερματισμό του ελληνικού χώρου σε επιμέρους αγορές, συνδεδεμένες μεταξύ τους μόνο χάρη στις εμποροπανηγύρεις, που κάποτε συνέπιπταν με τοπικές θρησκευτικές γιορτές και διαρκούσαν μέχρι και οκτώ μέρες. Εκεί έβρισκε να πουλήσει ο γεωργός το κρασί ή το λάδι του, για να αγοράσει στην συνέχεια από τον έμπορο κάποιο ύφασμα ή μια μικρή ποσότητα σιδήρου απαραίτητη για το άροτρό του, κατασκευασμένο τις περισσότερες φορές από τον ίδιο. Τα υψηλά ημερομίσθια και ο κατακερματισμός της αγοράς ήταν, λοιπόν, δύο βασικοί ανασταλτικοί παράγοντες για τις επενδύσεις στη γεωργία. Μα και αν ακόμα ο κεφαλαιούχος κατόρθωνε να ξεπεράσει αυτά τα προβλήματα, θα έπρεπε να αντιμετωπίσει ένα τρίτο: τη ληστεία που μάστιζε την ύπαιθρο ολόκληρο το 19ο αιώνα, δυσχεραίνοντας τις συναλλαγές και τη διακίνηση των εμπορευμάτων και εντείνοντας τα φαινόμενα απομόνωσης και κατακερματισμού των επιμέρους αγορών.

Τέλος, ένας άλλος παράγοντας που καθιστούσε δυσχερή τη διείσδυση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στην ελληνική ύπαιθρο ήταν η έλλειψη αγροτικής πίστης. Οι μικροί καλλιεργητές ήταν ουσιαστικά αποκλεισμένοι από τον τραπεζικό δανεισμό, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Και αυτό, παρότι, σε επίπεδο διακηρύξεων τουλάχιστον, η χορήγηση δανείων στη γεωργία αποτέλεσε έναν από τους πρωταρχικούς στόχους των ιδρυτών της Εθνικής Τράπεζας, οι οποίοι δεν παρέλειπαν να το επισημαίνουν σε κάθε ευκαιρία. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές του Γ. Σταύρου το 1842 για την αναγκαιότητα εισαγωγής της αγροτικής πίστης και ανάπτυξης της γεωργίας. Παρά τις προθέσεις της ΕΤΕ όμως, και παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε αμφιβολία ως προς τη σημασία που είχε για την ελληνική οικονομία η τραπεζική χρηματοδότηση της γεωργίας, στην πράξη τα δάνεια δεν χορηγούνταν ούτε στους μικροϊδιοκτήτες γεωργούς ούτε στους καλλιεργητές της γης. Έτσι, αν και ο ιδρυτικός της νόμος της 30ής Μαρτίου 1841 καθιέρωνε το διφυές της ΕΤΕ ως προεξοφλητικής και κτηματικής τράπεζας, οι πιστωτικές της δραστηριότητες όσον αφορά τον αγροτικό χώρο φαίνεται ότι υπήρξαν εξαιρετικά φτωχές, τουλάχιστον κατά τα πρώτα είκοσι χρόνια λειτουργίας της Τράπεζας. (για το θέμα αυτό, βλ. Μπρέγιαννη Κ. – Πατρώνης Β., *«Από τη θεσμική απουσία στον «φιλελεύθερο» προστατευτισμό και τον παρεμβατικό αυταρχισμό: οι μεταμορφώσεις της αγροτικής πίστης στην Ελλάδα 1880-1940»*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου στη μνήμη του Στάθη Δαμιανάκου *Αγροτική Κοινωνία και Λαϊκός Πολιτισμός,* Αθήνα 25-27 Μαΐου 2005, έκδοση σε CD, 2006). Σε μια χώρα με μη ρυθμισμένο ιδιοκτησιακό καθεστώς και με συντριπτική επικράτηση της μικρής καλλιέργειας, για τη νεοϊδρυθείσα ΕΤΕ η άσκηση είτε της κτηματικής είτε - πολύ περισσότερο - της αγροτικής πίστης δεν αποτελούσε έναν τομέα τραπεζικής δραστηριότητας με προσδοκία κερδοφορίας, αλλά ένα πεδίο υψηλού επιχειρηματικού ρίσκου. Οι εργασίες της ενυπόθηκης πίστης συνδέθηκαν σχεδόν αποκλειστικά με την ενίσχυση της αστικής ιδιοκτησίας, κυρίως στην περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ οι ισχνές μακροπρόθεσμες πιστώσεις προς ορισμένες αγροτικές περιοχές, ελάχιστα διαφοροποιούσαν την εικόνα αυτή.

Η πρώτη αλλαγή προσανατολισμού στο θέμα αυτό, επήλθε κάτω από κρατική πίεση το 1861, οπότε στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την ανανέωση του εκδοτικού προνομίου της Τράπεζας, η Εθνική αποδέχθηκε να χορηγεί στο εξής δάνεια «*προς γεωργοκτηματίας*». Επρόκειτο για βραχυπρόθεσμες χορηγήσεις, που η διάρκεια τους δεν μπορούσε να υπερβαίνει τους εννιά μήνες και που στόχευαν να διευκολύνουν τον καλλιεργητή να αντιμετωπίσει τις ταμιακές του ανάγκες μεταξύ των δυο εσοδειών. Αν και τα δάνεια αυτά ήταν προσωπικής ασφάλειας τελούσαν υπό την γραπτή εγγύηση τρίτου ατόμου. Ωστόσο, απευθύνονταν κυρίως σε εμπορευόμενους κτηματίες, μιας και μόνον αυτοί είχαν τη στοιχειώδη πιστωτική επιφάνεια για να δανειστούν από ένα τραπεζικό ίδρυμα και παρέμεναν έτσι απρόσιτα για τη μεγάλη μάζα των καλλιεργητών. Οι διαπιστώσεις αυτές, υποστηρίζονται από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία και ταυτίζονται με τα συμπεράσματα παλαιότερης έρευνάς στα αρχεία του υποκαταστήματος της ΕΤΕ στην Πάτρα για την περίοδο 1846-1880. Σύμφωνα με αυτή, «*οι αγροτικές χορηγήσεις κατευθύνονταν κυρίως προς ένα περιορισμένο στρώμα μεγάλων και μεσαίων κτηματιών, που παρείχαν τα εχέγγυα εξόφλησης των πιστώσεων και σε πολύ μικρό βαθμό τους λοιπούς παραγωγούς. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, η εξάρτηση αυτή εντάθηκε ακόμη περισσότερο, αφού η Τράπεζα*

χορηγούσε με σχετική ευκολία πιστώσεις στους εμπόρους (με επιτόκιο 8%), που με τη σειρά τους χρηματοδοτούσαν την παραγωγή με επιτόκιο που συνήθως κυμαίνονταν μεταξύ 12% και 24%. Με αυτό τον τρόπο η κτηματική πίστη ενίσχυε την αστική ιδιοκτησία και εμπέδωνε μέσω του «αλυσιδωτού δανεισμού» (μέσω δηλαδή των άτυπων δικτύων της πίστης) τις δανειστικές σχέσεις κυριαρχίας, τόσο σε τοπικό-ιεραρχικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο». Βλ. Πατρώνης Β., "Η χρηματοδότηση της μονοκαλλιέργειας: αγροτική και εμπορική πίστη στην Πάτρα του 19ου αιώνα"*, Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. 12, Νοέμβριος 1994, σελ. 61-62. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι ακόμη και στη χρηματοδότηση της σταφιδοκαλλιέργειας, που ήταν το δυναμικότερο αγροτικό προϊόν της χώρας και η οποία υπαγορευόταν εν πολλοίς από τις ανάγκες του εμπορικού κύκλου και των εξαγωγών, οι τράπεζες ακολουθούσαν εξαιρετικά επιφυλακτική στάση. Σε άλλα αγροτικά προϊόντα λιγότερο εμπορευματικά και σε άλλες περιοχές της χώρας, η χρηματοδότηση των τραπεζών υπήρξε ακόμη πιο φειδωλή, επιβεβαιώνοντας το «συντηρητικό πνεύμα» και την «άπωση» των τραπεζών προς κάθε επέκταση των αγροτοπιστωτικών τους λειτουργιών. Η εποχή της εμπλοκής και της έντονης παρέμβασης στα αγροτικά πράγματα δεν έχει έρθει ακόμη ούτε για το ελληνικό κράτος ούτε για την Εθνική Τράπεζα. (για το θέμα αυτό, βλ. Δερτιλής Γ., *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980).

Υπό τις συνθήκες αυτές, ο αγροτικός χώρος στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1832-1871, ήταν υποχρεωμένος να ακολουθήσει μια αργή και βασανιστική πορεία ανάπτυξης, η οποία θα ενταθεί και θα ολοκληρωθεί μόνο κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η έλλειψη επενδυτικών και δανειακών κεφαλαίων στη γεωργία και τα υψηλά ημερομίσθια της εποχής, οι απαρχαιωμένες μέθοδοι καλλιέργειας και συλλογής της παραγωγής, ο κατακερματισμός και η απομόνωση των αγορών εξαιτίας της απουσίας στοιχειώδους οδικού δικτύου και τα κυριαρχίας της ληστείας στην ελληνική ύπαιθρο, η σύγχυση για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης και η «διανομή με το σταγονόμετρο» των εθνικών γαιών μέχρι το 1871, υπήρξαν σοβαροί ανασταλτικοί παράγοντες που επιδείνωναν περαιτέρω τα επιμέρους χαρακτηριστικά της ελληνικής γεωργίας και καταδίκαζαν σημαντικά τμήματα της υπαίθρου σε φαινόμενα υπανάπτυξης και οικονομικής καθυστέρησης. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω περιγραφή-ανάπλαση της καθημερινής ζωής στον ελληνικό αγροτικό χώρο κατά τον 19ο αιώνα:

«Τα σπίτια των φτωχών χωρικών αποτελούνταν από ένα δωμάτιο που φωτιζόταν από ένα ή δύο παράθυρα, χωρίς τζάμια. Ο μισός χώρος καταλαμβανόταν από την οικογένεια και ο υπόλοιπος από τα ζώα, ενώ ο καπνός του τζακιού έβγαινε είτε από μια τρύπα της οροφής είτε απ' την πόρτα και τα παράθυρα. Στο εσωτερικό αυτών των σπιτιών υπήρχαν μερικά απλά έπιπλα, λίγα κεραμικά σκεύη και συχνά ένας αργαλειός. Όλη η οικογένεια κοιμόταν στο πάτωμα και σπάνια χρησιμοποιούσαν στρώμα από άχυρο η φύλλα καλαμποκιού. Ο φωτισμός γινόταν με λάδι στο λυχνάρι και η θέρμανση με ξύλα. Το ψωμί αποτελούσε το βασικό στοιχείο της διατροφής και όταν το σιτάρι δεν ήταν αρκετό τότε παρασκευαζόταν και από κριθάρι. Την τροφή του χωρικού αποτελούσαν, εκτός από τα δημητριακά, τα λαχανικά και τα όσπρια μαγειρεμένα σε λάδι, το τυρί (κυρίως στις κτηνοτροφικές περιοχές), τα παστά ψάρια, και το κρασί που παραγόταν και καταναλωνόταν παντού. Η κατανάλωση κρέατος, αρνίσιου ή χοιρινού, ήταν πολύ περιορισμένη: σε πολλές περιοχές αυτό συνέβαινε μερικές φορές το χρόνο, τις ημέρες των εορτών, ενώ τα πουλερικά και το κυνήγι συμπλήρωναν τις ανάγκες της οικογένειας σε κρέας. Τα βοοειδή αντίθετα, προορίζονταν για τις αγροτικές εργασίες και θανατώνονταν μόνο όταν ήταν γερασμένα και ανίκανα για εργασία. Οι χωρικοί μας, όπως άλλωστε και οι κάτοικοι των πόλεων, πέθαιναν νέοι: η προσδοκώμενη διάρκεια ζωής κατά τη γέννηση δεν ξεπερνούσε τα 35 χρόνια. Στα 1861 η θνησιμότητα ανερχόταν στο 2,5% και η βρεφική θνησιμότητα στο 20%, δηλαδή ένα παιδί στα πέντε πέθαινε πριν να γίνει ενός έτους. Η ελονοσία ήταν μία από τις σημαντικότερες αίτιες θανάτου για τους αγρότες που ζούσαν κοντά σε λίμνες και έλη. Ο τύφος και τα αναπνευστικά νοσήματα (βρογχίτιδα, πνευμονία) συνιστούσαν επίσης βασικές αίτιες θανάτου, ενώ η ευλογιά, η ιλαρά, η οστρακιά και η γαστρεντερίτιδα, ευθύνονταν κυρίως για τη μεγάλη παιδική θνησιμότητα. Σε σχέση με τη μέση ηλικία θανάτου, ο γάμος ήταν αργοπορημένος: οι άνδρες έπρεπε να φτάσουν στα 28 τους χρόνια για να παντρευτούν, ενώ οι γυναίκες στα 25, αφού είχαν εργαστεί και συνεισφέρει στην οικογένεια των γονιών τους. […] Καθώς πρακτικές αντισύλληψης δεν εφαρμόζονταν, γεννιόταν ένα παιδί κάθε δύο χρόνια· με δεδομένο ότι η αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών φτάνει μέχρι τα 40 τους, θα είχαμε επτά παιδιά από κάθε «πλήρη» οικογένεια, από κάθε ζευγάρι δηλαδή που και τα δύο μέλη του θα βρίσκονταν στη ζωή για 15 τουλάχιστον χρόνια μετά το γάμο. Αυτό, όμως, λόγω της υψηλής θνησιμότητας δεν συνέβαινε συχνά, και επιπλέον ένα 10% των ζευγαριών δεν έκαναν παιδιά. Θα πρέπει να υπολογίσουμε λοιπόν πέντε με έξι παιδιά ανά οικογένεια, από τα οποία τουλάχιστον δύο δεν έφταναν σε ηλικία γάμου. Χάρη σε αυτή την υψηλή γεννητικότητα (4%) που διατηρήθηκε όλο το 19ο αιώνα, και παρά τη μετανάστευση, ο πληθυσμός που βρισκόταν στα εδάφη που αρχικά συγκρότησαν το ελληνικό κράτος σχεδόν διπλασιάστηκε από το 1830 μέχρι τις αρχές του αιώνα μας. (Βλ. Μπουρνόβα Ε. – Προγουλάκης Γ., «Ο Αγροτικός κόσμος…όπ.πρ., σελ. 58-61).

2.3 Το Εμπόριο

Τα οικονομικά μεγέθη της χώρας, ο μικρός πληθυσμός, η περιορισμένη αγοραστική δυνατότητα των κατοίκων της, η απουσία παραγωγικών μονάδων μεγάλου μεγέθους, καθήλωναν, σε ολόκληρο το 19ο αιώνα, την εσωτερική εμπορική κίνηση σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Μόνο προς τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα δημιουργήθηκε στις μεγαλύτερες πόλεις μια άξια λόγου εμπορική κίνηση, η οποία όμως, σε μεγάλο ποσοστό, τροφοδοτήθηκε από εισαγόμενα καταναλωτικά προϊόντα. Ωστόσο, το εμπόριο της χώρας συνδέθηκε με το εξωτερικό από πολύ νωρίς, από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας. Το εξωτερικό εμπόριο ήταν σχεδόν μόνιμα παθητικό για τη χώρα, η Ελλάδα δηλαδή αγόραζε από το εξωτερικό πολύ περισσότερα από όσα πωλούσε εκεί, δημιουργώντας ένα διαρκές έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών. Παρ' όλα αυτά, η σημασία του εμπορίου ήταν μεγάλη. Όχι μόνο συνέβαλλε στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος της χώρας, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσε και την πλέον αξιόπιστη πηγή εσόδων για τα δημόσια ταμεία. Τα έσοδα των τελωνείων αποτελούσαν πραγματικά ένα σημαντικό ποσοστό των δημοσίων εσόδων.

Ήδη από την καποδιστριακή περίοδο, το εμπόριο αποτέλεσε αντικείμενο σημαντικών ρυθμίσεων και παρεμβάσεων από την πλευρά του ελληνικού κράτους. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις που καθόριζαν τις προϋποθέσεις άσκησης του εμπορίου καθώς και τους κανόνες της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων στηριζόταν στις αρχές της καλώς εννοούμενης ελευθερίας του εμπορίου και ο εμπορικός νόμος που υιοθετήθηκε ήταν πιστή μεταφορά του αντίστοιχου γαλλικού του 1807. Η οργάνωση του θεσμικού πλαισίου στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στο γραφείο Δημόσιας Οικονομίας του υπουργείου Εσωτερικών. Τα κρατικά μέτρα αφορούσαν κυρίως το τελωνειακό δασμολόγιο που συντάχθηκε το 1830, είχε φιλελεύθερη βάση και θέσπιζε δασμούς σε ποσοστό 6% επί της αξίας των εμπορευμάτων στις εξαγωγές και 10% στις εισαγωγές. Το κράτος, εκτός από τη σταθεροποίηση και προστασία του εμπορίου, ίδρυσε Υπηρεσία Ταχυδρομείου και εμπορικά δικαστήρια (εμποροδικεία) στο Ναύπλιο, στην Πάτρα και στη Σύρο, προώθησε την ίδρυση εμπορικών επιμελητηρίων στις μεγάλες πόλεις και την καλύτερη οργάνωση των εμπορικών πανηγύρεων στις επαρχιακές πόλεις της χώρας. Εισήγαγε μαθήματα εμπορικού χαρακτήρα στα γυμνάσια της χώρας, αρχίζοντας το 1856 από αυτά της Πάτρας και της Σύρου. Δημιούργησε, επίσης, τελωνειακό δίκτυο που εκτεινόταν σε 179 λιμάνια, δίκτυο διαμετακομιστικού εμπορίου και δίκτυο υγειονομικού ελέγχου. Οργάνωσε, ακόμη, τον προξενικό κλάδο και υπέγραψε συνθήκες εμπορίου και ναυτιλίας με πολλές χώρες. Τέλος, προστάτευσε τα συμφέροντα του ελληνικού ναυτικού απέναντι στους ξένους και καθιέρωσε εγγυήσεις που περιέστειλαν τους κινδύνους και τις ζημίες των ασφαλιστικών εταιρειών, (βλ. Παπαθανασόπουλος Κ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή,* έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983, σελ. 50-54).

Στο χερσαίο εμπόριο, από την αρχή της ανόδου του Όθωνα στον θρόνο, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην κατασκευή οδικού δικτύου, το οποίο, εκτός από στρατιωτικούς σκοπούς, θα ενίσχυε σημαντικά το εσωτερικό εμπόριο και τη μεταφορά των εμπορευμάτων. Εκπονήθηκε ένα ιδιαίτερα φιλόδοξο σχέδιο που πρόβλεπε την κατασκευή πέντε συνολικά δρόμων:

- Πάτρας-Μυστρά-Γυθείου
- Ναυαρίνου-Μεγαλόπολης-Τρίπολης-Κορίνθου
- Αθηνών-Θήβας-Λειβαδιάς-Αγρινίου-Βόνιτσας
- Άμφισσας-Λαμίας-συνόρων και
- Μεσολογγίου-Αγρινίου.

Τελικά το μεγαλεπήβολο αυτό σχέδιο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, κυρίως εξαιτίας της δημοσιονομικής καχεξίας αλλά και της προβληματικής συνεισφοράς εθελοντικής εργασίας των κατοίκων των γειτονικών περιοχών. Παρόλα αυτά, μέχρι το 1843 είχαν κατασκευαστεί τρεις μικρότεροι δρόμοι που συνέδεαν το Ναύπλιο με το Άργος, το Λουτράκι με το Καλαμάκι και την Αθήνα με τον Πειραιά. Στα σαράντα περίπου χρόνια μέχρι το 1870, κατασκευάστηκαν περίπου 460 χιλιόμετρα οδικού δικτύου, έργο ελάχιστο συγκριτικά με τα 2.600 χιλιόμετρα της δεκαετίας 1870-1880. Η εξήγηση νομίζω συνδέεται με το ότι αυτή την εποχή το σύνολο σχεδόν του εμπορίου στη χώρα μεταφέρεται μέσω θαλάσσης: «*Η χερσαία κυκλοφορία των εμπορευμάτων δεν φαίνεται να βιάζει καθόλου τα πράγματα, αντίθετα με τη θάλασσα, η οποία αντιστοιχεί σε μια εντατική εμπορική δραστηριότητα. Πράγματι, τα λιμάνια απορροφούν τους πόρους ενός εμπορίου που βρίσκεται σε διαρκή ανάπτυξη. Αν η διοχέτευση των αγροτικών προϊόντων προς τα λιμάνια και την ενδοχώρα γίνεται πάνω σε άλογα και σε μουλάρια, οι παράκτιες μεταφορές αναλαμβάνουν τα υπόλοιπα*», βλ. Συναρέλλη Μ., «Το οδικό δίκτυο. Κρατική πολιτική και οδοποιία το 19ο αιώνα», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-*

2000, τόμος 4ος Αθήνα 2003, σελ. 119. Αντίθετα, από τη δεκαετία του 1870 το εγχείρημα της οδοποιίας γνωρίζει επιτάχυνση χάρη στα ειδικά κονδύλια που δημιούργησε ο Αλ. Κουμουνδούρος για την κατασκευή δρόμων. Η διαδικασία αυτή θα ενταθεί περαιτέρω στην επόμενη δεκαετία και η χώρα θα αποκτήσει πραγματικό οδικό δίκτυο, όταν ο Χ. Τρικούπης προσφεύγει στον εσωτερικό και εξωτερικό δανεισμό και επιπλέον το οδικό δίκτυο συμπληρώνεται με το σιδηροδρομικό. Το βασικό κίνητρο αυτής της δυναμικής εξέλιξης βρίσκεται αναμφίβολα στις νέες ανάγκες που δημιούργησε στο μεταξύ η ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας και ο προσανατολισμός της προς το εξαγωγικό εμπόριο, αλλά και οι γενικότερες αλλαγές στη δομή της οικονομίας, όπως η εκμηχάνιση ορισμένων τομέων της και η επιταχυνόμενη αστικοποίηση ορισμένων περιοχών, που δημιουργούσαν σταδιακά τις προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση ενιαίας εθνικής αγοράς. Βασική συνέπεια όλων αυτών υπήρξε η αναγκαιότητα επιτάχυνσης της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων στο εσωτερικό της χώρας (βλ. και Συναρέλλη Μ., «Το οδικό δίκτυο. Κρατική πολιτική… όπ.πρ., σελ. 126).

Η εμπορία των προϊόντων στο εσωτερικό της χώρας και η ενίσχυση των συναλλαγών επιτεύχθηκε με τις επαρχιακές «εμποροπανηγύρεις και ζωοπανηγύρεις», η προέλευση των οποίων σχετίζεται με τα παλαιότερα παζάρια της οθωμανικής περιόδου. Οι εμποροπανηγύρεις λειτουργούσαν στα επαρχιακά κέντρα της ενδοχώρας (Κυπαρισσία, Καλάβρυτα, Λιβαδειά, Άμφισσα, Λαμία) με σταθερή περιοδικότητα, συνήθως σε μεγάλες θρησκευτικές γιορτές και αποτελούσαν, σε μεγάλο βαθμό, τον εμπορικό σύνδεσμο μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Μεταξύ 1847 και 1867 γίνονταν σε όλη τη χώρα 29 εμποροπανηγύρεις το χρόνο, οι οποίες έφτασαν τις 40 το 1880, παρά το γεγονός ότι η έλλειψη δρόμων και οι δυσκολίες μεταφοράς επιβάρυναν την τελική τιμή των προϊόντων. Η ανάπτυξη του συγκοινωνιακού δικτύου και του μικροεμπορίου των πόλεων στο τέλος του 19ου αιώνα περιόρισε την οικονομική τους σημασία. «*Εις εποχήν καθ' ην το εσωτερικόν εμπόριον υπεβάλλετο εις περιορισμούς, αι τοιαύται συναθροίσεις έχαιρον προνόμιά τινα και ατελείας, και η ύπαρξίς των καθίστατο αναγκαία, αλλ' αφ' ότου το εσωτερικόν εμπόριον εκτήσατο πλήρη ελευθερίαν, ου μόνον απώλεσαν αύται την σπουδαιότητά των αλλά και αποκρούονται παρά τίνων οικονομολόγων ως ενισχύουσαι την αγοράν*». (Βλ. Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867, σελ. 57). Χαρακτηριστικό παράδειγμα του θεσμικού πλαισίου του εμπορίου, που οργανώνεται από την περίοδο της Αντιβασιλείας στην Ελλάδα, είναι τα διαπύλια τέλη. Θεσπίστηκαν το 1830 από τον Καποδίστρια, αλλά ουσιαστικά ενεργοποιήθηκαν από την οθωνική διοίκηση. Τα τέλη αυτά προέρχονταν κυρίως από τον δημοτικό φόρο που επιβάρυνε τα εισαγόμενα από άλλους δήμους εμπορεύματα: «*Εξαιτίας τους δημιουργήθηκαν σιγά-σιγά διαφοροποιήσεις στα ελληνικό κράτος, που μακροχρόνια καθυστερούσαν την ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς. Ήταν ένα είδος δημοτικού φόρου, στον οποίο υποβάλλονταν τα εισερχόμενα προς κατανάλωση σε μια πόλη εμπορεύματα, εγχώρια ή εισαγόμενα. Τα διαπύλια τέλη ήταν διαφορετικά από δήμο σε δήμο, ακόμη και για τα ίδια εμπορεύματα. Αρχικά, αφορούσαν την εσωτερική διακίνηση ορισμένων προϊόντων αλλά μετά επεκτάθηκαν σε όλα τα εισαγόμενα προϊόντα. Η διακίνηση των δημητριακών στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους κτυπήθηκε ιδιαίτερα από αυτό τον νόμο, που από απλός έμμεσος φόρος είχε καταστεί εσωτερικός δασμός*», βλ. Χατζηϊωάνου Μ.-Χ., «Το ελληνικό εμπόριο», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4ος Αθήνα 2003, σελ. 77-78.

Η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου ακολούθησε ρυθμούς ανάλογους με τη γενικότερη βελτίωση των εθνικών οικονομικών μεγεθών αλλά και με τη συνολική ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου στον 19ο αιώνα. Όποιο και αν είναι το έτος εκκίνησης, στατιστικά η αύξηση της αξίας των συναλλαγών παρουσιάζεται εντυπωσιακή. Η Μ. Συναρέλλη υπολογίζει ότι το ελληνικό εξωτερικό εμπόριο αυξήθηκε κατά 14 φορές μεταξύ 1851 και 1914 (βλ. και Συναρέλλη Μ., «Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα», στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 351). Αν και θα πρέπει να συνυπολογίσουμε την αύξηση του πληθυσμού (αφού ίδιο διάστημα η Ελλάδα διευρύνθηκε με την προσάρτηση των Ιόνιων νησιών και της Θεσσαλίας), παρόλα αυτά η αύξηση της αξίας του εμπορίου είναι πολλαπλάσια της αντίστοιχης αύξησης του πληθυσμού. Φαίνεται ότι η αύξηση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου κινείται σε απόλυτη αναλογία με την πορεία του ευρωπαϊκού εξωτερικού εμπορίου, που σύμφωνα με τον P. Bairoch αυξήθηκε κατά 13 φορές κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα (βλ. Bairoch P., *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*, ed. Mouton, Paris-La Haye 1976, σελ. 63).

Όπως θα ήταν αναμενόμενο, το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου αφορούσε γεωργικά προϊόντα, γεγονός απόλυτα συμβατό με τις παραγωγικές δυνατότητες της χώρας. Περισσότερο από τα 2/3 της αξίας των εξαγωγών αφορούσε γεωργικά προϊόντα, ποσοστό που διαρκώς διευρύνεται όσο βαδίζουμε προς το τέλος του αιώνα. Στην κατηγορία αυτή την πρώτη θέση είχε η σταφίδα, που από μόνη της πλησίαζε σε αξία το 50% των συνολικών εξαγωγών, για να το ξεπεράσει μετά το 1865, όταν εμφανίζεται στις διεθνείς αγορές ως χώρα μονοεξαγωγική. Μάλιστα στην περίοδο 1857-1891 η αξία των εξαγωγών αυξάνεται με μέσο ετήσιο

ρυθμό περίπου 7% και το ποσοστό εμπορευματοποίησης αγγίζει το 100%, αφού όλες οι παραγόμενες ποσότητες εξάγονται. Πάντως, είναι αξιοσημείωτο ότι την ίδια περίοδο, ο όγκος των εξαγωγών αυξάνεται πολύ πιο γρήγορα από την αξία των εξαγωγών, γεγονός που πρέπει να σχετίζεται με την επέκταση της καλλιέργειας σε εδάφη κατώτερης ποιότητας. Σε κάθε περίπτωση, η σημασία του συναλλάγματος που εισέρρεε στη χώρα από τις εξαγωγές σταφίδας υπήρξε πρωταρχική για τα καχεκτικά δημόσια οικονομικά του κράτους για όλον τον 19ο αιώνα, όπως αναλύουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Ακολουθούσε με μεγάλη διαφορά το ελαιόλαδο και, μετά το 1900, το κρασί. «*Η κυριαρχία των προϊόντων αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους ήταν σχεδόν απόλυτη σε αυτή την περίοδο. Από ένα διάλογο της εποχής, που αναπαράγει ο Εντ. Αμπού, διαφαίνεται η εμπιστοσύνη στο φυσικό πλούτο της χώρας. Στην ερώτηση ποια προϊόντα θα μπορούσε να στείλει η Ελλάδα στην Παγκόσμια Έκθεση Παρισιού το 1855 η απάντηση ήταν: κορινθιακή σταφίδα, μέλι Υμηττού, ελαιόλαδο, κρασί Σαντορίνης, βαμβάκι, ρυζάκι, σύκα, βελανίδια, μετάξι, μάρμαρο Πάρου, σμύριδα Νάξου, γαιάνθρακες Κύμης και ως «βιομηχανικό προϊόν», μια ελληνική στολή. Τα ίδια, πάνω κάτω, προϊόντα είχε στείλει η Ελλάδα και στην Παγκόσμια Έκθεση του Λονδίνου, το 1851. Ας σημειωθεί εδώ, ότι στο διεθνές επίπεδο η θέσπιση των Παγκόσμιων Εκθέσεων από τα μέσα του 19ου αιώνα είχε ως στόχο την ευρύτερη παρουσίαση και κυκλοφορία των εθνικών προϊόντων υποστηρίζοντας το παιχνίδι της πολιτικής εξουσίας των ευρωπαϊκών κρατών*», βλ. Χατζηϊωάνου Μ.-Χ., «Το ελληνικό εμπόριο…όπ.πρ., σελ. 78.

Εκτός από τα παραπάνω είδη, εξάγονταν μικρές ποσότητες φυτικών προϊόντων για βιομηχανική επεξεργασία. Το παράδειγμα του βαμβακιού είναι χαρακτηριστικό. Η εξάπλωση της καλλιέργειάς του στην Ελλάδα εξαιτίας της συγκυριακής ζήτησης την εποχή του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου δεν είχε συνέχεια. Με την παρέλευση της αμερικανικής κρίσης, οι ελληνικές εξαγωγές υποχωρούν διαρκώς. Οι εξαγωγές καπνού αυξάνονται σταθερά, αντιπροσωπεύουν όμως ακόμα ασήμαντο ποσοστό των εξαγωγών που δεν ξεπερνάει το 3% του συνόλου. Στην κατηγορία των πρώτων υλών, τις εξαγωγές συμπλήρωναν τα μεταλλευτικά προϊόντα, που από το τέλος του 19ου αιώνα πλησίαζαν το 1/5 της συνολικής αξίας των εξαγωγών. Η ανάπτυξη των εξαγωγών ορυκτών είναι εντυπωσιακή και δείχνει την εμφάνιση νέων κλάδων στην ελληνική οικονομία. Το 1866 εξάγεται για πρώτη φορά μόλυβδος, προϊόν των ορυχείων του Λαυρίου και μέχρι το 1873 η αξία του διπλασιάζεται. Άλλα ορυκτά που εξάγονταν, ήταν τα μεταλλεύματα μαγγανίου, η σμύριδα και η θηραϊκή γη. Οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων αντιπροσώπευαν πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου των εξαγωγών. Σε αυτές κυριαρχούν, με συνεχείς αυξητικές τάσεις, τα επεξεργασμένα δέρματα, ένδειξη ασφαλώς της μεγάλης άνθησης του κλάδου. Σύμφωνα με τον Αλ. Μανσόλα, «*Προ τινων ετών εσυστήθησαν διάφορα βυρσοδεψικά καταστήματα άτινα κατεργάζονται τα δέρματα κατά την τέχνην ταύτην εν Ευρώπη*». (Βλ. Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι* …όπ.πρ., σελ. 115). Πράγματι, σε διάστημα 13 ετών (1863-1875) ο όγκος τους αυξάνεται 8 φορές και η αξία τους 10 φορές. Ο εκσυγχρονισμός των μεθόδων της βυρσοδεψίας που περιγράφηκε νωρίτερα από τον Μανσόλα, καθώς επίσης και ο νόμος του 1867, που όριζε τη δασμολογικά ατέλεια των εισαγόμενων δερμάτων που προορίζονται για επεξεργασία και επανεξαγωγή, δεν πρέπει να είναι άσχετος με τις εξαγωγικές επιτυχίες του κλάδου (βλ. και Συναρέλλη Μ., «Το εξωτερικό εμπόριο …,όπ.πρ., σελ. 355).

Ανάλογη ανοδική εξέλιξη κατέγραψαν και οι εισαγωγές της χώρας, εξαιτίας της γενικότερης ανοδικής συγκυρίας αλλά και της δημογραφικής ανάπτυξης στο ελληνικό κράτος, που συνοδεύτηκε από αύξηση στη ζήτηση αγαθών πρώτης ανάγκης. Στις εισαγωγές, τα αγροτικά είδη αντιπροσώπευαν σταθερά το 1/3 του συνόλου. Στην πρώτη θέση βρίσκονταν τα δημητριακά, το σιτάρι ιδιαίτερα, καθώς η εγχώρια παραγωγή δεν ήταν σε θέση να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού. Ο ρυθμός αύξησης των εισαγωγών του σιταριού ήταν μάλιστα ταχύτερος από τον ρυθμό αύξησης των εξαγωγών σταφίδας, με συνέπεια να μεγαλώνει συνεχώς το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, το οποίο από 4 εκατομμύρια δραχμές το 1856 έφτασε στα 66 εκατομμύρια δραχμές το 1882. Οι διαρκώς αυξανόμενες εισαγωγές σιταριού ακόμη και μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 καταδεικνύουν την αδυναμία της χώρας να καλύψει τις επισιτιστικές της ανάγκες από την παραγωγή των τσιφλικιών. «*Έτσι, μεγάλωνε το διατροφικό έλλειμμα της χώρας και η δαπάνη ξένου συναλλάγματος για την εισαγωγή σιτηρών απορροφούσε όλο και μεγαλύτερο μέρος του αποθέματος που εξοικονομούσε στην οικονομία η εξαγωγή σταφίδας*», (βλ. Παπαθανασόπουλος Κ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία* …όπ.πρ., σελ. 133). Στα βιομηχανικά προϊόντα που εισάγονταν, κυριαρχούσαν τα υφάσματα και τα νήματα που προέρχονταν από την Αγγλία και τη Γαλλία. Η σταθερή ζήτησή τους από την ελληνική αγορά δείχνει τον χαμηλό βαθμό ανάπτυξης της εσωτερικής παραγωγής. Μετά το 1865, προοδευτικά μεγαλώνουν τα ποσοστά των ορυκτών (άνθρακας), της ξυλείας, των χημικών προϊόντων και των μηχανημάτων, γεγονός που δείχνει ότι οι ενεργειακές ανάγκες της χώρας αυξάνονταν καθώς έμπαινε σε βάση επέκτασης της βιομηχανίας.

Οι χώρες με τις οποίες η Ελλάδα ανέπτυξε στο διάστημα αυτό εμπορικούς δεσμούς ήταν, ως επί το πλείστο, τα βιομηχανικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Η Αγγλία απορροφούσε το σύνολο σχεδόν των

εξαγωγών σταφίδας αλλά και ένα σημαντικό ποσοστό των μεταλλευμάτων (μόλυβδου). Η Γαλλία αλλά και μικρότερα ευρωπαϊκά κράτη, όπως ήταν π.χ. το Βέλγιο, ακολουθούσαν. Αντίθετα, οι εμπορικές σχέσεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία, κυμαίνονταν σε χαμηλότερα επίπεδα. Μετά το 1835, το νεοσύστατο κράτος άρχισε να συνάπτει εμπορικές συνθήκες με άλλα κράτη στη βάση «*της απεριορίστου ρήτρας του μάλλον ευνοούμενου κράτους*», που αποτελούσε γνωστό τύπο εμπορικής σύμβασης της εποχής. Το κράτος υπέρ του οποίου συμφωνείτο αυτή η ρήτρα διασφάλιζε ότι κανένας άλλος ανταγωνιστής του είχε ευνοϊκότερη δασμολογική μεταχείριση. Με βάση αύτη τη ρήτρα, οποιαδήποτε ευνοϊκή δασμολογική μεταχείριση που τυχόν παραχωρείτο σε άλλο κράτος, επεκτείνονταν αυτόματα και στο κράτος, υπέρ του οποίου ίσχυε η ρήτρα. Ας σημειωθεί ότι μεταξύ 1851 και 1871, οι εισπράξεις των ελληνικών τελωνείων αυξήθηκαν σχεδόν κατά 5 φορές. Η φιλελεύθερη ταμιευτική και δασμολογική πολιτική του ελληνικού κράτους στις πρώτες δεκαετίες φαίνεται ότι είχε αποτελέσματα. Το σύστημα του ελεύθερου εμπορίου κυριαρχούσε, άλλωστε, αυτή την εποχή στο ευρωπαϊκό χώρο: Η Βρετανία, με την ισχύ των προϊόντων της βιομηχανικής επανάστασης, είχε πρωτοστατήσει στη διάδοση των φιλελεύθερων οικονομικών ιδεών, προωθώντας τους κανόνες του ελεύθερου εμπορίου. Κύριοι ανταγωνιστές της ήταν η Γαλλία και η Γερμανία, που προσπάθησαν, ιδίως η δεύτερη, να αναχαιτίσουν τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Στο ελληνικό κράτος, οι ιδέες του φιλελευθερισμού είχαν κερδίσει έδαφος έναντι του προστατευτισμού ήδη από τη δεκαετία του 1860.

Η ελληνική εμπορική δραστηριότητα δεν περιοριζόταν μέσα στα σύνορα του ελληνικού κράτους. Ισχυροί ελληνικοί εμπορικοί οίκοι είχαν επεκτείνει τον ίδιο καιρό τις δραστηριότητές τους στις γύρω από την Ελλάδα περιοχές, γεγονός που ασφαλώς επηρέασε θετικά και την εξέλιξη του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου: Στη Νότια Ρωσία, στις χώρες από τις οποίες διέρχεται ο Δούναβης, στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα λιμάνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια, οι εμπορικές δραστηριότητες των Ελλήνων αναπτύσσονταν ανταγωνιστικά ως προς τις δραστηριότητες όχι μόνο των εγχώριων εμπόρων, αλλά και των εμπορικών οίκων των ισχυρών βιομηχανικών κρατών της Δύσης. (βλ. Χατζηϊωάνου Μ.-Χ., «Το ελληνικό εμπόριο…όπ.πρ., σελ. 80-81). Εκτός από το εμπόριο, τα πεδία της οικονομίας που μπορούσαν να προσελκύσουν το ενδιαφέρον ντόπιων εμπόρων, επιχειρηματιών της Διασποράς αλλά και ξένων επιχειρηματιών να εγκατασταθούν και να επενδύσουν στο Βασίλειο της Ελλάδος, ήταν πεδία συναρτόμενα με τις εμπορικές δραστηριότητες, όπως η εγχώρια χρηματαγορά σε δάνεια, ασφάλειες, συναλλαγματικές και χρηματιστηριακές εργασίες και η αγορά αστικών ιδιοκτησιών και αγροκτημάτων.

2.4 Ο Αστικός Τομέας

Στη δεκαετία του 1830 τρία λιμάνια που μονοπωλούν το εξωτερικό εμπόριο του νέου κράτους: στο διαμετακομιστικό-εισαγωγικό εμπόριο η Σύρος και ο Πειραιάς και στο εξαγωγικό εμπόριο (σταφίδα), η Πάτρα. Τριάντα χρόνια αργότερα, το 1864 και, παρά τις μικρές διαφοροποιήσεις, οι ρόλοι δεν έχουν αλλάξει: Τα κύρια λιμάνια του ελληνικού κράτους εξακολουθούσαν να είναι η Σύρος, η οποία κάλυπτε σε αξία το 30% του συνολικού εξαγωγικού εμπορίου, ο Πειραιάς και η Πάτρα, που κάλυπταν μαζί το 42%. Η Πάτρα διακινούσε το 40% των συνολικών εξαγωγών ενώ η Σύρος και ο Πειραιάς έφθαναν μόλις το 13%, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του γραφείου της Δημόσιας Οικονομίας του υπουργείου Εσωτερικών. Αυτές οι πόλεις-λιμάνια, εμπορικά κέντρα και σημεία συγκέντρωσης των πρώτων βιομηχανικών μονάδων, αναδείχτηκαν στα σπουδαιότερα αστικά κέντρα του ελληνικού Βασιλείου στον 19^{ο} αιώνα. Η Ερμούπολη γίνεται το κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ Δύσης και Ανατολής, ενώ ο Πειραιάς - σε στενή συνάφεια με την Αθήνα - αναπτύσσεται ταχύτατα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και γίνεται σπουδαίο εμπορικό κέντρο, αλλά και λίκνο της πρώτης βιομηχανικής ανάπτυξης. Η Πάτρα, τέλος, κέντρο αγροτικής παραγωγής και εξαγωγικού εμπορίου, γίνεται το σημαντικότερο εξαγωγικό λιμάνι της χώρας.

2.4.1 Σύρος: Το Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου

Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και στη συνέχεια η ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους το 1832 σηματοδότησαν σπουδαίες ανακατατάξεις στους τομείς του εμπορίου και της ναυτιλίας στον ελλαδικό χώρο. Τα παραδοσιακά εμπορικά και ναυτικά κέντρα της προεπαναστατικής περιόδου (Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά) απώλεσαν την κυρίαρχη οικονομική τους θέση παραχωρώντας την πρωτοκαθεδρία στη Σύρο. Η ανάδειξη της Σύρου σε σημαντικό κέντρο του εμπορίου και της ναυτιλίας στην ανατολική Μεσόγειο έχει χρονική αφετηρία την περίοδο της ελληνικής επανάστασης. Η γαλλική προστασία, η ουδετερότητα, αλλά και η φυσική θέση του

νησιού στο μέσο του Αιγαίου, προσέλκυσαν στη Σύρο μεγάλες μάζες προσφύγων από τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, τα παράλια της Μ. Ασίας και την εμπόλεμη Ελλάδα. Οι έποικοι έμελλαν να καταστήσουν την Ερμούπολη κέντρο του διεθνούς εμπορίου στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, αφού διέθεταν:

- Ιδιόκτητα κεφάλαια: Είναι τα ίδια κεφάλαια, που μετέφεραν οι πρόσφυγες στη Σύρο.
- Δανειακά κεφάλαια: Οι συγγενικές και συνεργατικές σχέσεις που διατηρούσαν οι πρόσφυγες με τους Έλληνες παροίκους στο εξωτερικό ευνόησαν τη ροή κεφαλαίων στην Ερμούπολη και την ίδρυση εμπορικών καταστημάτων.
- Εμπορικό know-how: Η γνώση και η εμπειρία του εμπορεύεσθαι σε ένα εκτεταμένο δίκτυο αγορών σε Ανατολή και Δύση με τη συνεργασία των κατά τόπους ανταποκριτών, βλ. Καρδάσης Β., «Η Σύρος σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου», στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 324.

Η Ερμούπολη, λοιπόν, αναδείχθηκε ως το σημαντικότερο αστικό – οικονομικό κέντρο της Ελλάδας τουλάχιστον μέχρι το 1865-1870. Η πόλη, που έχτισαν εκ του μηδενός οι πρόσφυγες της Επανάστασης, έγινε ήδη από το 1830 «το σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου», κέντρο ναυτιλιακό και χρηματοπιστωτικό, αλλά κυρίως κέντρο του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου. Το νησί ανέπτυξε παράλληλα ένα πλήθος από βιοτεχνίες «*χάρη στο εργατικό δυναμικό και τις τεχνικές δεξιότητες που διέθετε ο κόσμος των προσφύγων – εποίκων: συντελεστές που σπάνιζαν αλλού, στην ολιγάνθρωπη χώρα, και που εδώ αξιοποιήθηκαν στα ποικίλα εργαστήρια που εξυπηρετούσαν την πόλη, τη ναυτιλία, τα διερχόμενα καράβια και εκμεταλλεύονταν τις ευκαιρίες που προσέφερε ο διεθνής χαρακτήρας του λιμανιού, από όπου περνούσαν, μαζί με τα αναγκαία υλικά, άνθρωποι και τεχνογνωσίες*», βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4ος Αθήνα 2003, σελ. 69. Έτσι, κατά τα πρώτα σαράντα χρόνια της ύπαρξής του, η Σύρος θα είναι ουσιαστικά η οικονομική πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους: «*Η Ερμούπολη, το λιμάνι της Σύρου βρισκόταν σε άμεση σύνδεση με όλα τα λιμάνια της Μεσογείου, της Μαύρης Θάλασσας και της δυτικής Ευρώπης, διέθετε ασφαλιστικές εταιρείες, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, αντιπροσώπους διεθνών νηομογνώμων, ναυτικές προμηθευτικές εταιρείες, τεχνίτες, ναυτικούς από όλη την ανατολική Μεσόγειο, γαλλικές, αγγλικές και ιταλικές εφημερίδες, ναυτεμπορικές εφημερίδες κ.λ.π. Εκεί βρίσκονταν τα μεγαλύτερα ναυπηγεία της χώρας αλλά και η έδρα της Πανελλήνιας Ατμοπλοΐας, της πρώτης μετοχικής ατμοπλοϊκής εταιρείας, που ιδρύθηκε το 1856. Το νησί διέθετε και μια ισχυρή ομάδα εμπόρων-τραπεζιτών, οι οποίοι συνέβαλαν στη μετάβαση από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια μέχρι τις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου*», βλ. Χαρλαύτη Τζ., «Ιστιοφόρος Ναυτιλία. Η περίοδος της μεγάλης ακμής, 1833-1871», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4ος Αθήνα 2003, σελ. 112.

Η ταχύτατη ανάπτυξη της Σύρου οφείλεται πρωταρχικά στην ευνοϊκή πορεία που ακολούθησαν οι διεθνείς εμπορικές ανταλλαγές στην Ανατολική Μεσόγειο με το τέλος των ελληνοτουρκικών εχθροπραξιών. Το σιτάρι που παραγόταν στην Ανατολή και ιδιαίτερα τη Νότια Ρωσία, τις παραδουνάβιες περιοχές και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν απαραίτητο στις αγορές της Δύσης προκειμένου να καλύψει τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες διατροφής των ευρωπαϊκών πληθυσμών. Την κατάσταση αυτή επέκτεινε ο Κριμαϊκός πόλεμος που ξέσπασε το 1852 ανάμεσα στις χώρες υψηλής παραγωγής και ζήτησης δημητριακών, δηλαδή τη Ρωσία, την Τουρκία και τις δυτικές μεγάλες δυνάμεις. Το αποτέλεσμα ήταν η απότομη ύψωση των ναύλων στη Μεσόγειο, γεγονός από το οποίο επωφελήθηκαν σε μεγάλο βαθμό η διαμετακόμιση, τα συριανά ιστιοφόρα και το τοπικό εμπόριο. Την ίδια εποχή, τα βιομηχανικά αγαθά της Δυτικής Ευρώπης εισχωρούσαν με ταχύ ρυθμό στις νέες αγορές μεταβάλλοντας ραγδαία τα καταναλωτικά δεδομένα των λαών της Ανατολικής Μεσογείου: «*Με βάση τη νέα κατάσταση πραγμάτων που είχε δημιουργηθεί, η Ερμούπολη έγινε η φυσική γέφυρα στις ανταλλαγές εμπορευμάτων ανάμεσα στους δύο κόσμους. Βιομηχανικά αγαθά της Ευρώπης και αγροτικά προϊόντα της Ανατολής συνιστούσαν έναν τεράστιο όγκο εμπορευμάτων, τα οποία, με ενδιάμεσο τη Σύρο, κατευθύνονταν στα εμπορικά λιμάνια της Ασίας, της Μαύρης θάλασσας και της Δυτικής Ευρώπης. Αυτό το ευρύ πλέγμα επικοινωνιών με Ανατολή και Δύση στηριζόταν στην ιστιοφόρο ναυτιλία, που συνένωνε το λιμάνι της Σύρου με τα μεγαλύτερα λιμάνια του μεσογειακού χώρου και της Αγγλίας. Τα λιμάνια του εξωτερικού, στα οποία ήταν συγκεντρωμένος ο παροικιακός ελληνισμός, δηλαδή η Τεργέστη, η Μασσαλία, το Λονδίνο, η Κωνσταντινούπολη, η Οδησσός, το Ταϊγάνιο, το Γαλάτσι κ.ά. ήταν οι κατεξοχήν τόποι προέλευσης και προορισμού των εμπορευμάτων που περνούσαν από την Ερμούπολη*», βλ. Καρδάσης Β., «Η Σύρος σταυροδρόμι …όπ.πρ., σελ. 324-325. Ας σημειωθεί, ότι σε αυτή την εμπορική δραστηριότητα συμμετέχουν σε μεγάλο βαθμό και οι μεγάλοι ελληνικοί

εμπορικοί οίκοι της διασποράς, οι οποίοι αξιοποιούν την αλματώδη ανάπτυξη των εξαγωγών σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα σε συνεργασία με Έλληνες καραβοκύρηδες. «*Ένας από τους βασικούς παράγοντες της επιτυχίας των ελληνικών επιχειρηματικών οίκων της διασποράς που ανέπτυξαν τις δραστηριότητές τους στο θαλάσσιο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου προς τη Δύση ήταν το χαμηλό μεταφορικό κόστος. Η διακίνηση των εκατομμυρίων τόνων σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα δια θαλάσσης μέχρι και τη δεκαετία του 1880 γινόταν με τα ιστιοφόρα των καραβοκύρηδων, εγκατεστημένων στους ναυτότοπους του Ιονίου και του Αιγαίου πελάγους*», βλ. Χαρλαύτη Τζ., «Ναυτιλία», στο Κωστής Κ.-Πετμεζάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ. 430.

Είναι φανερό ότι ο χαρακτήρας του συριανού εμπορίου ήταν, κατά κύριο λόγο, διαμετακομιστικός και, κατά δεύτερο λόγο, εισαγωγικός (το 1861 η Ερμούπολη διακινούσε το 86% των εισαγωγών και της διαμετακόμισης στο ελληνικό κράτος, βλ. Χατζηϊωάνου Μ.-Χ., «Το ελληνικό εμπόριο…όπ.πρ., σελ. 79. Το εμπόρευμα που είχε παραγγελθεί από τον έμπορο της Ερμούπολης, ερχόταν στη Σύρο για να κατατεθεί στην αποθήκη διαμετακόμισης (transit): «*Ο έμπορος ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει στο Τελωνείο Σύρου τέλος διαμετακόμισης 1% επί της αξίας του εμπορεύματος για δικαίωμα αποθήκευσης 4 μηνών. Σε όλο αυτό το διάστημα ο έμπορος είχε την ευχέρεια να πουλήσει το εμπόρευμα στην πιο συμφέρουσα τιμή, ανάλογα με τη ζήτηση που εκδηλωνόταν στις διάφορες αγορές. Οι ανταποκριτές του τον ενημέρωναν για την κατάσταση των τιμών και τις προσδοκίες τους γι' αυτές στον τόπο τους. Στο βαθμό που ο έμπορος έκρινε τις τιμές πολύ χαμηλές για να του αποφέρουν ικανοποιητικό κέρδος, κρατούσε το εμπόρευμα στη διαμετακόμιση, με την ελπίδα να υψωθούν οι τιμές στους τόπους διοχέτευσης του προϊόντος. Είχε τη δυνατότητα να ανανεώσει το δικαίωμα αποθήκευσης για ένα ακόμη τετράμηνο, καταβάλλοντας το ανάλογο διαμετακομιστικό τέλος. Όλα αυτά με έναν αντικειμενικό περιορισμό που προερχόταν από τη φυσική ουσία του προϊόντος, ήτοι τους κινδύνους φθοράς και αλλοίωσής του*», βλ. Καρδάσης Β., «Η Σύρος σταυροδρόμι…όπ.πρ., σελ. 325. Ας σημειωθεί, ότι μια από τις παράπλευρες συνέπειες του διαμετακομιστικού εμπορίου, ήταν το ότι έμμεσα πρόσφερε ευκαιρίες ανάπτυξης και σε άλλους τομείς της οικονομίας, όπως για παράδειγμα στο δευτερογενή τομέα. Τις ευκαιρίες που προσέφερε το διαμετακομιστικό εμπόριο στη συριανή βιομηχανία τις εκμεταλλεύτηκε κυρίως η βυρσοδεψική, χάρη στις διαθέσιμες τεχνογνωσίες: «*Οι Χιώτες και κρητικοί τεχνίτες, με τα μεγάλα δέρματα που εισάγονταν από τη νότια Αμερική έφτιαχναν σολοδέρματα, που κατέκτησαν τις αγορές της ανατολικής Μεσογείου. Τα βυρσοδεψικά εργοστάσια ήταν τα πρώτα που έφεραν ατμομηχανές στην Ερμούπολη, στα 1857 και ως το τέλος της περιόδου η πόλη διέθετε περίπου δέκα σημαντικά βυρσοδεψεία, που τροφοδοτούσαν τις εξαγωγές. Πρόκειται για τον δεύτερο, μετά τη μεταξουργία, βιομηχανικό κλάδο της Ελλάδας, με εξαγωγικό προσανατολισμό*», βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο …όπ.πρ., σελ. 69. Ενδεικτική είναι η παρατήρηση του Αλ. Μανσόλα το 1867: «*Η βυρσοδεψική βιομηχανία είναι μια από τας μάλλον ευδοκιμησάσας εν Ελλάδι, αν όχι η μόνη*». (Βλ. Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι* …όπ.πρ., σελ. 115).

Σπουδαία συμμετοχή στο συνολικό εμπόριο της πόλης είχαν και οι εισαγωγές, οι οποίες σαφώς υπερτερούσαν σημαντικά των εξαγωγών. Στην ουσία, η Σύρος υπήρξε αφενός η αγορά διοχέτευσης των δυτικών και ανατολικών προϊόντων προς τη Δύση και την Ανατολή αντίστοιχα και αφετέρου ο τόπος εισόδου των εξωτερικών αγαθών προς την ελληνική ενδοχώρα. «*Κύρια προϊόντα εισαγωγής ήταν τα δυτικά υφάσματα που συνιστούσαν το 30% περίπου του συνολικού όγκου των εισαγωγών. Ακολουθούσαν τα δημητριακά (8%), τα αποικιακά (8%) και τα ακατέργαστα δέρματα (6,5%), πρώτη ύλη της συριανής βυρσοδεψίας. Στις εξαγωγές τα κατεργασμένα δέρματα των τοπικών βυρσοδεψείων αποτελούσαν το 67% περίπου του συνολικού όγκου. Αρκεί να σημειωθεί πάντως ότι τα 2/3 των συνολικών εισαγωγών του ελληνικού κράτους στα μέσα περίπου του περασμένου αιώνα πραγματοποιούνταν από το λιμάνι της Ερμούπολης και ότι τα τέλη διαμετακόμισης που εισπράχθηκαν στο τελωνείο Σύρου ξεπερνούν το 70% των εισπράξεων της κατηγορίας αυτής από όλα τα τελωνεία του κράτους*», βλ. Καρδάσης Β., «Η Σύρος σταυροδρόμι …όπ.πρ., σελ. 329-330. Μεγάλη δραστηριότητα με πολύ μεγάλη σημασία για την οικονομία της Σύρου είχε ο τομέας των μεταφορών και πιο συγκεκριμένα η ιστιοφόρος ναυτιλία. Πολλοί μεγαλέμποροι ήταν αποκλειστικοί κάτοχοι ή συνιδιοκτήτες καραβιών. Αυτοί είχαν την κυριότητα του εμπορεύματος και εξασφάλιζαν τον πλήρη έλεγχο της διαδικασίας μεταφοράς του φορτίου. Με άλλα λόγια, η πλοιοκτησία εξυπηρετούσε την εμπορική δραστηριότητα του κατόχου του πλοίου. Ακόμη αυτή η μορφή λειτουργίας της ναυτιλιακής επιχείρησης επέτρεπε τη συμμετοχή του πλοίου και στις μεταφορές εμπορευμάτων που δεν ανήκαν στον έμπορο-πλοιοκτήτη, συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση των κερδών του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η Σύρος αποδείχθηκε πόλος έλξης για τους ναυτικούς-πλοιοκτήτες όχι μόνο του Ανατολικού Αιγαίου, αλλά ακόμη και του Ιονίου πελάγους: «*Τα ονόματα των καραβοκύρηδων που δραστηριοποιούνται στην Ερμούπολη αποκαλύπτουν το μέγεθος και τη γεωγραφική προέλευση της μετανάστευσης[…] Γαλαξιδιώτες, Σαντορινιοί, Κεφαλλονίτες, Σκοπελίτες, Σπετσιώτες και άλλοι, νηολογούσαν ένα, δύο ή και περισσότερα πλοία στη Σύρο*», βλ. Χαρλαύτη Τζ., «Ναυτιλία» …όπ.πρ., σελ. 438. Προοδευτικά

το τοπικό νηολόγιο συγκέντρωνε, τουλάχιστον μέχρι το 1860, τα ιστιοφόρα πλοία μεγάλης χωρητικότητας (το 1855 τα συριανά καράβια αποτελούσαν το 45% της συνολικής χωρητικότητας του ελληνικού στόλου). Αυτό βεβαιώνει ότι η ναυτιλία της Σύρου προοδευτικά προσανατολιζόταν όλο και περισσότερο στις διεθνείς μεταφορές, αφήνοντας ελεύθερο το χώρο της μικρής ακτοπλοΐας σε άλλα ναυτικά κέντρα των νησιών του Αιγαίου. Τέλος θα πρέπει να σημειώσουμε την ίδρυση το 1857 της «Ελληνικής Ατμοπλοΐας, της πρώτης μετοχικής ατμοπλοϊκής εταιρείας της Ελλάδας από ομάδα εμπόρων της διασποράς με τη συνδρομή της Εθνικής Τράπεζας. Παρά τα προβλήματα που αντιμετώπισε μέχρι την οριστική διάλυσή της το 1892, πρόσφερε σημαντικό έργο και λειτούργησε παραδειγματικά για τις επόμενες προσπάθειες επένδυσης στην ατμοκίνητη ναυτιλία.

Το ναυπηγείο της πόλης ήταν ένας από τους ζωτικότερους τομείς της τοπικής οικονομίας: Σιδηρουργεία και χυτήρια, χαλκουργεία, σχοινοποιεία, χρωματοποιεία δούλευαν για το ναυπηγείο της Ερμούπολης, όπου φημισμένοι καραβομαραγκοί έχτισαν εκατοντάδες ιστιοφόρα. Αξιοσημείωτο είναι ότι το προσωπικό του ναυπηγείου στην εποχή της ακμής του ξεπερνούσε τα 1.000 άτομα, σε έναν οικονομικά ενεργό πληθυσμό που έφτανε τα 7.650 άτομα το 1850. «*Το συριανό ναυπηγείο εξυπηρετούσε απόλυτα τους προσανατολισμούς του τοπικού εμπορικού στόλου, δηλαδή τις μακρινές θαλάσσιες μεταφορές στον ευρύ χώρο της Μεσογείου και κατά προτεραιότητα τις μεταφορές σίτου από τη Μαύρη Θάλασσα. Για τούτο και οι ναυπηγήσεις περιλάμβαναν κατά κύριο λόγο ιστιοφόρα σχετικά μεγάλης χωρητικότητας, όπως μπρίκια, βομβάρδες και γολέτες*», βλ. Καρδάσης Β., «Η Σύρος σταυροδρόμι …όπ.πρ., σελ. 334. Αυτό φανερώνουν και οι ναυπηγήσεις που έγιναν στο διάστημα 1843-1858 και δείχνουν ότι η Σύρος κατασκεύαζε το 25,3% του συνόλου των πλοίων της χώρας και το 52,5% της συνολικής χωρητικότητας. «*Η σημαντικότερη κίνηση στο χώρο αυτό, τον εξαρτημένο από τη ναυτιλία, σηματοδοτεί ήδη μια αλλαγή εποχής: το 1861 ιδρύθηκε το πρώτο ατμοκίνητο μηχανουργείο – ναυπηγοεπισκευαστικός σταθμός (το σημερινό Νεώριο) της εταιρείας της «Ελληνικής Ατμοπλοΐας», που είχε ιδρυθεί το 1857 στη Σύρο*», βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο …όπ.πρ., σελ. 69.

Η χρηματοδότηση του εμπορίου και της ναυτιλίας αποτελεί πολύ σημαντικό ζήτημα στην οικονομική ιστορία της Σύρου. Φαίνεται ότι οι εμπορικοί οίκοι των ομογενών στις παροικίες του εξωτερικού, υπήρξαν οι αρχικοί χρηματοδότες των προσφύγων στη φάση της έναρξης των εμπορικών επιχειρήσεων. Παράλληλα, οι ασφαλιστικές εταιρείες πολυμετοχικού χαρακτήρα που ίδρυσαν οι έποικοι της Ερμούπολης ήδη από το τέλος της περιόδου του Αγώνα, συνεισέφεραν σημαντικά στη ροή κεφαλαίων προς τους εμπόρους της πόλης. Σημαντικό ρόλο έπαιζαν, επίσης, οι πάσης φύσεως διευκολύνσεις που παρείχαν οι προμηθευτές των προϊόντων από το εξωτερικό. Αυτές έδιναν τη δυνατότητα στους συριανούς εμπόρους να εξοφλούν την αξία της συναλλαγής σε διάστημα τριών και τεσσάρων μηνών, ώστε η συναλλαγή είχε αντικειμενικά το χαρακτήρα ισόχρονης πίστωσης από τον έμπορο της Μασσαλίας, της Τεργέστης ή του Λονδίνου προς τον έμπορο της Ερμούπολης. Επιπροσθέτως λειτούργησε στη Σύρο ένα κύκλωμα αυτοχρηματοδότησης της εμπορικής τάξης: «*Το υψηλό κέρδος που επιτύγχαναν πρόσφερε σε ορισμένους εμπόρους τη δυνατότητα παροχής δανείων σε άλλους συναδέλφους τους. Έτσι οι περισσότεροι από αυτούς ήταν συγχρόνως δανειστές και δανειζόμενοι, με τα εμπορικά κέρδη να επανεπενδύονται στο εμπόριο με τη μορφή πιστώσεων. Την όλη κατάσταση διευκόλυνε αποφασιστικά ο προσανατολισμός όλων των εμπόρων της αγοράς στις χαλαρές εγγυήσεις με την κατάθεση γραμματίων ισόποσης αξίας, που έφεραν υπογραφές δύο ή και ανάλογα με τον δανειζόμενο μιας υπογραφής εμπόρου της πόλης που εγγυούνταν το δάνειο*», βλ. Καρδάσης Β., «Η Σύρος σταυροδρόμι …όπ.πρ., σελ. 334-335). Το υποκατάστημα της Εθνικής τράπεζας στη Σύρο ιδρύθηκε το 1845 και άρχισε να λειτουργεί μέσα σε πνεύμα αμοιβαίας δυσπιστίας. Σε πρώτη φάση η υπεροχή ανήκε στους Συριανούς εμπόρους, τους οποίους διέκρινε υπεροψία, καχυποψία και πλήρης αδιαφορία για συναλλαγές με την τράπεζα. Βαθμιαία όμως τα πράγματα μεταβλήθηκαν. Μετά το 1857 η Εθνική κυριάρχησε στη χρηματοπιστωτική αγορά της Ερμούπολης και εδραιώθηκε ως ο αδιαφιλονίκητος φορέας του πιστωτικού τομέα του νησιού.

Ο προοδευτικός μαρασμός του συριανού εμπορίου μετά το 1860, θα πρέπει ασφαλώς να σχετίζεται με την επέκταση των ατμοπλοϊκών συγκοινωνιών στην Ανατολική Μεσόγειο, που έκανε περιττή τη διαμεσολάβηση της Σύρου στις διεθνείς εμπορικές ανταλλαγές. Και αυτό, επειδή οι διεθνείς ατμοπλοϊκές γραμμές συνέδεσαν απευθείας τα λιμάνια της Δυτικής Ευρώπης με τα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Ανατολής και κυρίως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γεγονός που είχε μεγάλη σημασία, διότι εξαφάνιζε το κέρδος του συριανού μεσολαβητή εμπόρου και παράλληλα μείωνε την τιμή αγοράς του εμπορεύματος προς όφελος του εμπόρου που ήταν εγκατεστημένος στον τόπο κατανάλωσης. Επίσης, η σταδιακή κυριαρχία της ατμοκίνητης ναυτιλίας, συγκέντρωσε τους εφοπλιστές και ιδιοκτήτες ατμόπλοιων στο λιμάνι του Πειραιά, που κατέστη πλέον το νέο ναυτιλιακό κέντρο της χώρας: «*Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι η ίσια η Σύρος, το αδιαμφισβήτητο διαμετακομιστικό κέντρο του Αιγαίου, που συγκεντρώνει το 1864 τα μισά περίπου σκάφη, δοκίμασε από το 1884 τις ίδιες περίπου συνέπειες με τα παραδοσιακά ναυτιλιακά κέντρα, παραχωρώντας τη θέση της στα λιμάνια και τα*

κέντρα του εξαγωγικού εμπορίου (Πειραιάς, Πάτρα, Βόλος, Καλαμάτα), εκεί δηλαδή που είχε μεταφερθεί αναπόφευκτα το οργανωτικό κέντρο της νέας ναυτιλίας και ανθούσε το ελληνικό κεφάλαιο του εξωτερικού», βλ. Παπαθανασόπουλος Κ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία* …όπ.πρ., σελ. 95. Στο τέλος της δεκαετίας του 1860, το τέλος της ηγεμονίας της Ερμούπολης ως διαμετακομιστικού σταθμού ήταν ορατό και αρκετοί επιχειρηματίες της πόλης αναζήτησαν άλλες κατευθύνσεις. Μέσα από μια δύσκολη και αντιφατική πορεία, η Ερμούπολη προσπάθησε να μετατραπεί σε βιομηχανική πόλη και να αναπροσανατολίσει τον παραγωγικό ιστό της προς την εσωτερική αγορά, όπως επέβαλλαν, πλέον, οι συνθήκες του ύστερου 19ου αιώνα.

2.4.2 Πειραιάς: Το Λίκνο της Ελληνικής Βιομηχανίας

Μέχρι τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης, ο Πειραιάς ήταν μια τοποθεσία άσημη και αραιοκατοικημένη. Η δημογραφική του ανάπτυξη αρχίζει μετά το 1834, όταν η Αθήνα ορίστηκε πρωτεύουσα του νέου κράτους και ο Πειραιάς έγινε το επίνειό της. Η τύχη του λιμανιού φαίνεται ότι καθορίστηκε αποφασιστικά από εκείνη την απόφαση, όπως φαίνεται από τη γρήγορη εξέλιξη του πληθυσμού του: από 1.000 περίπου κατοίκους το 1836 θα φτάσει τους 11.000 το 1870 και τους 73.000 το 1907. Πέρα από την πρώτη εγκατάσταση Υδραίων και Χιωτών, ο Πειραιάς γίνεται πόλος έλξης για Στερεοελλαδίτες, Πελοποννήσιους, Κυκλαδίτες, Κρητικούς και Ηπειρώτες. Επίσης, οι ευρύτερες αλλαγές του 19ου αιώνα (κρίση του ορεινού χώρου, παρακμή της ιστιοφόρου ναυτιλίας), ωθούν τους τοπικούς πληθυσμούς στη μετανάστευση και ενισχύουν δημογραφικά τη νέα πόλη, η οποία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα θα έχει το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό πληθυσμιακής αύξησης (45%), μετά την Αθήνα.

Το λιμάνι του Πειραιά συνδέει την πρωτεύουσα του κράτους με την υπόλοιπη χώρα και το εξωτερικό. Η ναυτιλιακή κίνηση του λιμανιού αρχίζει στα 1834-1835, με ιστιοφόρα που ταξιδεύουν από τον Πειραιά για την Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. Αργότερα, συνάπτονται ταχυδρομικές συμβάσεις με την εταιρεία Messageries Maritimes και με το αυστριακό Λόϋδ στις γραμμές Μασσαλία - Πειραιάς - Κωνσταντινούπολη, Τεργέστη - Πειραιάς - Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια - Πειραιάς. Σταδιακά, ο Πειραιάς συνδέεται με τα υπόλοιπα λιμάνια της ηπειρωτικής χώρας και των νησιών του Ιονίου και του Αιγαίου, με τα κύρια ελληνικά λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Θεσσαλονίκη, Βόλο, Χανιά) και, φυσικά, με τις διεθνείς γραμμές. (βλ. Τσοκόπουλος Β., *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1984, σελ. 154-158). Όσο η ναυτιλιακή κίνηση εντείνεται, το εισαγωγικό εμπόριο θα αναδεικνύεται σε κυρίαρχη οικονομική δραστηριότητα του Πειραιά. Οι εμπορικοί οίκοι της πόλης που ασχολούνται με το εμπόριο σιτηρών, βαμβακιού ή μεταξιού, πραγματοποιούν στις αρχές της δεκαετίας του 1860 σημαντικά κέρδη και μετά το 1880 το εισαγωγικό εμπόριο του Πειραιά ξεπερνά το αντίστοιχο της Ερμούπολης. Το εξαγωγικό εμπόριο, περιορισμένο ως τη δεκαετία του 1860, γνωρίζει μια αύξηση των εξαγωγών βαμβακιού λόγω της αύξησης της ζήτησης στις διεθνείς αγορές, που όμως δεν θα έχει ανάλογη συνέχεια, προφανώς λόγω των υψηλών δασμών και των επιβαρύνσεων στα τέλη εξαγωγής. Όλο και λιγότεροι έμποροι θα δραστηριοποιούνται πλέον στις εξαγωγές του Πειραιά, ο οποίος διατηρεί στο εξής τη θέση του κυρίως ως εισαγωγικό λιμάνι. Η σύνθεση των εισαγωγών του (δημητριακά, γαιάνθρακες, πρώτες ύλες, σίδηρος, μηχανήματα, υφάσματα) συνδέεται άμεσα τόσο με την αύξηση της ζήτησης από την πρωτεύουσα όσο και με το είδος των παραγωγικών δραστηριοτήτων του Πειραιά και καταδεικνύει τη στενή συνάφεια των εμπορικών δραστηριοτήτων με τη βιομηχανία της πόλης.

Οι μεταφορές από το επίνειο προς την πρωτεύουσα εκτελούνταν, ως τη δεκαετία του 1870, με υποζύγια και κάρα διά μέσου της λιθόστρωτης οδού Πειραιώς - Αθηνών, η κατασκευή της οποίας ολοκληρώθηκε στα 1835-36. Με την κατασκευή της σιδηροδρομικής σύνδεσης Αθηνών - Πειραιώς, που εγκαινιάστηκε το 1869, αρχίζει μια νέα εποχή στη σύνδεση της πόλης με την πρωτεύουσα. Στα τέλη του 19ου αιώνα η θέση του Πειραιά ενισχύεται σε σχέση με τα υπόλοιπα ελληνικά λιμάνια, χάρη στα δύο μεγάλα τεχνικά έργα της εποχής, την διάνοιξη της Διώρυγας της Κορίνθου (1893) και την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου μετά το 1870. Από τη δεκαετία του 1880, μάλιστα, το λιμάνι του Πειραιά γίνεται πόλος εγκατάστασης μεγάλων ναυτιλιακών εταιρειών, γραφείων ταχυδρομικών εταιρειών που εξυπηρετούν την Ανατολή, καθώς και πρακτορείων ξένων εταιρειών. Κατέχει επίσης την πρώτη θέση στο εθνικό νηολόγιο, αφού εδώ είναι πλέον εγγεγραμμένα τα περισσότερα μεγάλης χωρητικότητας φορτηγά ατμόπλοια του εμπορικού στόλου και τα περισσότερα μεσαίας χωρητικότητας ταχυδρομικά ατμόπλοια. Η σύγκριση με την Σύρο, το λιμάνι της οποίας είχε γνωρίσει ως κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου έντονη κίνηση μέχρι τη δεκαετία του 1860, είναι εντυπωσιακή, λόγω ακριβώς της αντιστροφής της συγκυρίας. Ο Πειραιάς, αντίθετα με τη Σύρο, από τη γένεσή του έμαθε να αφουγκράζεται την εγχώρια αγορά, στην οποία είχε προνομιακή πρόσβαση και αυτό φαίνεται ότι ήταν το μεγάλο πλεονέκτημά του, αφού η γειτονική πρωτεύουσα, η μεγαλύτερη και πιο διαφοροποιημένη αγορά κατανάλωσης, πλησίαζε τις

50.000 ψυχές. Αν και τα πρώτα παράτολμα σχέδια βιοτεχνικής παραγωγής το 1844-45, όπως ο ατμόμυλος του Μπόνη ή το υαλουργείο του σαινσιμονιστή Α. Φουρναίρ απέτυχαν, η βιοτεχνική του βάση χτίστηκε στέρεα με επίκεντρο το λιμάνι (ποτοποιεία, σαπωνοποιεία, σχοινοποιεία, σιδηρουργεία), αλλά και τις οικοδομικές ανάγκες της πρωτεύουσας (κεραμοποιεία).

Ο Πειραιάς θα γίνει, λοιπόν, το λιμάνι που εξυπηρετεί συγκοινωνιακά και ανεφοδιάζει την πρωτεύουσα, η οποία μεγαλώνει με γοργούς ρυθμούς. «*Στο λιμάνι του εγκαθίσταται από νωρίς ένα πλήθος εμπόρων, τεχνιτών και μικροεπαγγελματιών, που προσφέρει τις υπηρεσίες του στους ταξιδιώτες. Η μεταποιητική δραστηριότητα που αρχικά παίρνει σημαντικές διαστάσεις είναι η κατασκευή οικοδομικών υλικών για την οικοδόμηση της πρωτεύουσας: τα πρώτα κεραμοποιεία είναι προσωρινές εγκαταστάσεις με πρόχειρους φούρνους και εποχικό εργατικό δυναμικό, πιθανότατα από εσωτερικούς μετανάστες. Η μικρή βιοτεχνία τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης αναπτύσσεται καθώς αυξάνεται η κίνηση του λιμανιού: αλευροποιία, βιοτεχνία ζυμαρικών, ποτοποιία, σαπωνοποιία. Τα ξένα στρατεύματα κατοχής κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1857), σχεδόν 5.000 άνδρες, διευρύνουν την πελατεία των βιοτεχνών και εμπόρων της πόλης*» (βλ. Παπαστεφανάκη Λ., *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σελ. 45). Το 1846 ιδρύεται στην πόλη το ναυπηγείο του Α. Καλούδη που ειδικεύεται στις επισκευές, αλλά και στις κατασκευές νέων πλοίων. Το 1847 κατασκευάζει 11 μπρίκια, ενώ το 1853-55 καταγράφεται ως ένα από τα πληρέστερα ναυπηγεία της χώρας, που κατασκευάζει ετησίως 20 περίπου πλοία, τη στιγμή που σε όλη τη χώρα κατασκευάζονταν 100-120 πλοία. Ωστόσο, ακόμα και κατά τη δεκαετία του 1850, η παραγωγική δραστηριότητα του Πειραιά αναφέρεται σε έναν κόσμο μικροπαραγωγών και σε μεταποιητικές δραστηριότητες με «αρχαϊκά» χαρακτηριστικά. Τίποτα δεν προμηνύει την βιομηχανική ανάπτυξη των επόμενων δεκαετιών· εκτός ίσως από το μοναδικό ατμοκίνητο εργοστάσιο, το μεταξουργείο του Λουκά Ράλλη, που απασχολεί 50-80 εργάτες ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1850.

Στο τέλος αυτής της δεκαετίας, η αξία της βιοτεχνικής παραγωγής υπολογίζεται στο 1.500.000 δραχμές. Το ποσό αυτό είναι μικρό σε σύγκριση με τον πολλαπλάσιο τζίρο του εμπορίου, το οποίο κυριαρχεί στην οικονομία της πόλης. Οι έμποροι, άλλωστε, είναι οι πρώτοι που παίρνουν πρωτοβουλίες στο χώρο της δευτερογενούς παραγωγής. «*Όμως, κάποια στιγμή τα πράγματα αλλάζουν˙ οι έμποροι αποτραβιούνται από τις βιοτεχνικές απασχολήσεις ίσως διότι έβρισκαν '...εις άλλας εμπορικάς επιχειρήσεις κέρδη ανώτερα και ανετώτερον πως αποκτώμενα'. Οι έμποροι πουλάνε τις βιοτεχνίες που έχουν και οι καινούριοι βιοτέχνες δεν προέρχονται από το εμπορικό στρώμα. Η βιοτεχνία περνάει ολοκληρωτικά πλέον στα χέρια των ανθρώπων του* métier. *Η διαδικασία τώρα αντιστρέφεται ˙ θα είναι η σειρά των παραγωγών να γίνουν οι ίδιοι έμποροι προκειμένου να διακινήσουν τα προϊόντα τους σε ευρύτερες αγορές. Η τάση αυτή αρχίζει μετά το 1848 και έκτοτε γενικεύεται σταδιακά*» (βλ. Τσοκόπουλος Β., *Πειραιάς, 1835-1870*…όπ.πρ., σελ. 200-201. Το εμπόριο παραμένει αυτή την εποχή η κινητήριος δύναμη της οικονομικής ανάπτυξης, όμως προς το τέλος της δεκαετίας του 1860 η αίσθηση της βιομηχανίας αρχίζει να εμφανίζει δυναμικότερα χαρακτηριστικά. Σταδιακά, ο Πειραιάς εξελίσσεται στο πρώτο λιμάνι εισαγωγής σιτηρών και με τον τρόπο αυτό, στη δεκαετία του 1860 εμφανίζεται εδώ δυναμικά η αλευροβιομηχανία. Σχεδόν συγχρόνως, και απροσδόκητα, φθάνει και ένα άλλο, στρατηγικής σημασίας αγαθό: το βαμβάκι. Ο αμερικανικός εμφύλιος (1861 - 1865), πράγματι, πυροδότησε τις τιμές και την καλλιέργεια του προϊόντος. Το βαμβάκι εξαγόταν μέσω του Πειραιά και σταδιακά ο εμπορικός κόσμος εξοικειώθηκε με τη διακίνηση του και ιδρύθηκαν, μετά την κρίση, τα νηματουργεία. Στο μεταξύ είχε ιδρυθεί, από το 1860 και το πρώτο μηχανικό μηχανουργείο από τον Γεώργιο Βασιλειάδη. Ο Πειραιάς βρισκόταν κιόλας στο κατώφλι της βιομηχανικής εποχής (βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4ος Αθήνα 2003, σελ. 70).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1860, χτίζονται τα πρώτα ατμοκίνητα εργοστάσια στον Πειραιά. Στα τέλη της ίδιας δεκαετίας και μέχρι το 1875 η βιομηχανία αναπτύσσεται στο σύνολο της χώρας, για λόγους που συνδέονται με την διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, με τον αναπτυξιακό κύκλο της διεθνούς οικονομίας, την εσωτερική διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου και τον σχηματισμό της εργατικής τάξης. Αλευρόμυλοι, νηματουργεία και μηχανουργεία είναι τα ατμοκίνητα εργοστάσια που ιδρύονται και λειτουργούν στον Πειραιά κατά την πρώτη αυτή φάση της εκβιομηχάνισης. «*Μέχρι το 1860 η έννοια της τοπικής βιομηχανίας ταυτιζόταν με το μικρό ατμοκίνητο εργοστάσιο του Ράλλη. Στην επόμενη δεκαετία θα χτιστούν άλλα δεκατρία εργοστάσια, μεγαλύτερα και καλύτερα εξοπλισμένα από αυτό του Ράλλη. Για τη μικρή πόλη που είναι τότε ο Πειραιάς δεκατρία εργοστάσια σε δέκα χρόνια είναι ένα γεγονός με σημασία. Η βιομηχανία θα μπει έτσι στο επίκεντρο της τοπικής συνείδησης. Οι τσιμινιέρες θα συμβολίζουν, μετά από μικρό διάστημα, την υπεροχή του Πειραιά και τη μοναδικότητά του σε όλη την Ανατολή*». (Βλ. Τσοκόπουλος Β., *Πειραιάς, 1835-1870* …όπ.πρ., σελ. 221). Πράγματι, οι ατμόμυλοι αυξάνουν την δυναμικότητά τους επωφελούμενοι από το σιτεμπόριο που διεξάγεται

στο λιμάνι εφοδιάζοντας με αλεύρι «*τας πλείστας πόλεις της Ελλάδος*», τα νηματουργεία περνούν στην καθετοποίηση της παραγωγής ιδρύοντας υφαντήρια και συνδέονται ταχύτατα με τις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο κλάδος της κατεργασίας μετάλλου εκσυγχρονίζεται και επεκτείνεται. Τα νέα μηχανουργεία που ιδρύονται αρχικά, είναι μικρής κλίμακας και μοιράζονται την πελατεία του αγροτικού χώρου, τις επισκευές τις βιομηχανίας και των καραβιών, ενώ τα δύο μεγαλύτερα και αρχαιότερα μηχανουργεία της πόλης («Ήφαιστος» του Τζων Μακ Δούαλ και «Ελληνικό Μηχανοποιείο – Ναυπηγείο Βασιλειάδη») αναλαμβάνουν πιο σύνθετες εργασίες. Το εργοστάσιο του Βασιλειάδη θα εξυπηρετεί ταυτόχρονα τις ανάγκες σε εργαλεία και μηχανές της γεωργίας, της βιομηχανίας, της ναυπηγικής και των δημοσίων έργων. Υπάρχουν επίσης και τα μηχανοστάσια της Εταιρείας Σιδηροδρόμων, αποκλειστικά για τις επισκευές του σιδηροδρομικού υλικού. Η καθίζηση του εμπορικού κέρδους μετά το 1865 και η κρίση της εμπορικής ναυτιλίας στο μεταβατικό στάδιο από το ιστίο στον ατμό, φαίνεται ότι έστρεψε ένα αποφασιστικό μέρος του εμπορικού – επενδυτικού κεφαλαίου του Πειραιά προς την ατμοκίνητη βιομηχανία, με αποτέλεσμα το 1870 ο Πειραιάς να είναι ήδη, μια μικρή βιομηχανική πόλη (βλ. Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σελ. 100-105 και 152-55 και Τσοκόπουλος Β., *Πειραιάς, 1835-1870* …όπ.πρ., σελ. 192-208 και 227).

Οι ρυθμοί της βιομηχανικής ανάπτυξης επιβραδύνονται τη δεκαετία 1875-1885, εξαιτίας της Μεγάλης Ύφεσης. Τα δυο καθετοποιημένα υφαντουργεία του Πειραιά, με 5.000 και 3.000 ατράκτους αντίστοιχα, αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες και οι ιδιοκτήτες είτε αποχωρούν από την επιχείρηση αποσύροντας τα κεφάλαιά τους (όπως οι Τσάτσης & Σταματόπουλος) είτε κηρύσσουν πτώχευση και το εργοστάσιο αγοράζεται από την Εθνική Τράπεζα (όπως οι Τρίπος & Πανάς). Παρόμοια προβλήματα αντιμετωπίζει και το νηματουργείο Ρετσίνα, που όμως θα ξεπεραστούν είτε με εκτεταμένες κρατικές παραγγελίες είτε με το αναθεωρημένο προστατευτικό δασμολόγιο του 1887 που όριζε υψηλούς δασμούς για τα εισαγόμενα υφάσματα (βλ. Παπαστεφανάκη Λ., *Εργασία, τεχνολογία και φύλο* …όπ.πρ., σελ. 120-121). Ωστόσο, ο Πειραιάς δεν πλήττεται τόσο αποφασιστικά όσο άλλες πόλεις (η Ερμούπολη π.χ.). Παρά τις πτωχεύσεις και τη διακοπή εργασιών εκείνων των χρόνων, ο Πειραιάς έχει ήδη αποκτήσει συμπαγή βιομηχανική δομή, ικανή να δημιουργήσει πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα. Η βιομηχανία αποκτά, επομένως, την δική της δυναμική στον Πειραιά, ενώ ως πόλη - λιμάνι, επωφελείται επίσης από ευνοϊκούς δημογραφικούς και συγκοινωνιακούς όρους για τη βιομηχανική ανάπτυξη. Τα βιομηχανικά προϊόντα βρίσκουν διέξοδο τόσο στη διαρκώς αυξανόμενη αγορά της πόλης και στον κινητό πληθυσμό της (επιβάτες και πληρώματα των πλοίων) όσο και στην υπό διαμόρφωση εθνική αγορά και στις εξωτερικές αγορές. Έτσι, όταν οι συνέπειες της ύφεσης θα υποχωρήσουν μετά το 1887, ο Πειραιάς θα πρωταγωνιστήσει στην ανάκαμψη της ελληνικής βιομηχανίας, έχοντας να επιδείξει καθετοποιημένες επιχειρήσεις, διαφοροποίηση της παραγωγής και οικονομίες κλίμακας. Στο τέλος του 19ου αιώνα ο Πειραιάς είναι πλέον η κατεξοχήν βιομηχανική πόλη της χώρας, ενώ την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα η πόλη γίνεται πόλος έλξης για την εγκατάσταση των νέων βιομηχανιών που ανήκουν στη δεύτερη φάση της εκβιομηχάνισης (ενέργεια, χημικά, οικοδομικά υλικά, καπνός), βλ. Αγριαντώνη Χρ., Οι *απαρχές της εκβιομηχάνισης* …όπ.πρ., σελ. 343.

2.4.3 Πάτρα: Το Λιμάνι της Σταφίδας

Κόμβος των εμπορικών ρευμάτων Ανατολής και Δύσης ήδη από το 16ο αιώνα, η Πάτρα περιγράφεται από όλους τους περιηγητές ως πόλη εμπορική, ως εμπορικό κέντρο. Ο Φρανσουά Πουκεβίλ, πρόξενος της Γαλλίας στην Πάτρα στις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης, περιγράφει την Άνω πόλη του 1820 ως το κυριότερο εμπορικό κέντρο της Πελοποννήσου, αλλά και συγκοινωνιακό κόμβο για την Τεργέστη, την Αγκόνα, το Λιβόρνο και τη Μασσαλία. Μάλιστα, στην περίοδο από τα τέλη του 18ου αιώνα μέχρι τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, η Πάτρα γίνεται όχι μόνο το σπουδαιότερο λιμάνι της περιοχής (από το οποίο εξάγεται περίπου το 60% των συνολικών εξαγωγών της Πελοποννήσου), αλλά και το σημαντικότερο αστικό κέντρο στη νότια Ελλάδα. Αλλά και μετά την απελευθέρωση, η Πάτρα, επειδή βρίσκεται στον εμπορικό άξονα που οδηγεί προς τα λιμάνια της δυτικής Ευρώπης, ανακτά σύντομα τις δραστηριότητές της στο διαμετακομιστικό εμπόριο. Σε τακτική επαφή με τις μικρότερες πόλεις που την περιτριγυρίζουν (Αίγιο, Καλάβρυτα, Πύργος, Μεσολόγγι, Γαλαξίδι), συγκεντρώνει και διαχειρίζεται όλες τις εμπορικές πράξεις της ευρύτερης περιοχής της, από τη βορειοδυτική Πελοπόννησο ως τη νοτιοδυτική Στερεά Ελλάδα.

Η βασική δραστηριότητα της πόλης την εποχή αυτή είναι η καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας, που κινητοποιεί όλο το ανθρώπινο δυναμικό και τα διαθέσιμα κεφάλαια της πόλης. Εξαιτίας της συνεχώς αυξανόμενης ζήτησης της σταφίδας στην αγγλική αγορά, οι αγρότες της Αχαΐας στρέφονται αποκλειστικά προς τη σταφιδοκαλλιέργεια, εγκαταλείποντας, όπως σημειώνει ο Γάλλος πρόξενος στην Πάτρα *«…τις ελιές, τις*

μουριές και τα άλλα δέντρα, που άλλοτε ήταν ο μοναδικός τους πλούτος, αφού η σταφίδα αποδίδει δέκα φορές περισσότερο από κάθε άλλη καλλιέργεια». (Βλ. Πατρώνης Β., «Η οικονομική ζωή της Πάτρας», στο *Πάτρα: Η πόλις-λιμάνι*, Ιστορικά-ένθετο της εφ. Ελευθεροτυπία, τεύχος 119, 24/1/2002, σελ. 24). Ο ίδιος πρόξενος, μας πληροφορεί για την ύπαρξη σημαντικών κεφαλαίων που κατευθύνονται αποκλειστικά στις εκχερσώσεις, ενώ στον τομέα αυτό σημαντική ήταν η συμβολή των «ετερόχθονων» Ελλήνων εμπόρων, που εγκαθίστανται μετά την απελευθέρωση στην Πάτρα φέρνοντας μαζί τους κεφάλαια, τα οποία επενδύουν στη σταφιδοπαραγωγή. Πολλοί έμποροι και κεφαλαιούχοι δανείζουν κεφάλαια με δυσβάστακτους όρους, γεγονός που κάνει τους γεωργούς και μικροϊδιοκτήτες να ζητούν, από το 1835 ήδη, την ίδρυση δανειστικής τράπεζας. Έτσι, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η εξάρτηση των καλλιεργητών από τους σταφιδέμπορους και τους τοκογλύφους θα αποτελέσει κύριο χαρακτηριστικό της σταφιδοπαραγωγής στην περιοχή της Πάτρας. Η ίδρυση του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος στην Πάτρα, το 1846, ελάχιστα θα αλλάξει αυτή την εικόνα, αφού το κύριο μέρος των συναλλαγών του υποκαταστήματος δεν θα ξεφύγει από το πλαίσιο του κυριάρχου κοινωνικού στρώματος της πόλης. (βλ. Πατρώνης Β., «Η χρηματοδότηση της μονοκαλλιέργειας …όπ.πρ., σελ. 59).

Παρόλα αυτά, η σταφιδοκαλλιέργεια απέδιδε περισσότερο από τις άλλες καλλιέργειες, γι' αυτό και η επέκταση της συνεχίζεται αμείωτη και στις επόμενες δεκαετίες. Οι εξαγόμενες ποσότητες σταφίδας από το λιμάνι της Πάτρας αυξάνονται εντυπωσιακά και το συνάλλαγμα που εισρέει στην περιοχή πολλαπλασιάζεται. Μαζί τους αυξάνονται και οι εισαγωγές ευρωπαϊκών προϊόντων, που αποτελούνται κυρίως από σιτηρά, αποικιακά και βιομηχανικά προϊόντα. Έτσι, η αξία του εξωτερικού εμπορίου του λιμανιού της Πάτρας από 2 εκατομμύρια γαλλικά φράγκα το 1833, θα φθάσει τα 10 εκατομμύρια το 1849 και τα 17 εκατομμύρια γαλλικά φράγκα το 1860. Εμπορική, λοιπόν, πόλη ήδη από τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας, η Πάτρα γίνεται μετά την ανεξαρτησία το κύριο εξαγωγικό κέντρο της χώρας, γεγονός που τη διαφοροποιεί τόσο από την Ερμούπολη (κέντρο εισαγωγικό-διαμετακομιστικό) όσο και από τον Πειραιά (λιμάνι εισαγωγικό, που ενέχει όμως τα σπέρματα της βιομηχανικής ανάπτυξης). Στην Πάτρα θα ιδρυθεί, την εποχή αυτή, η πρώτη ελληνική ασφαλιστική εταιρεία (η «Αχαϊκή Ασφαλιστική», το 1836), καθώς και το πρώτο υποκατάστημα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (το 1846, πέντε χρόνια μετά την ίδρυση του κεντρικού καταστήματος της τράπεζας στην Αθήνα). Το 1836, έξαλλου, με βασιλικό διάταγμα το λιμάνι της Πάτρας θα γίνει το δεύτερο λιμάνι της χώρας (μετά τη Σύρο, 1834), υπέρ του οποίου επιβάλλεται φορολογία στα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα. Όλα αυτά αποτελούν ασφαλείς ενδείξεις για το σημαντικό οικονομικό ρόλο που διαδραμάτιζε, ήδη από πολύ νωρίς, η αχαϊκή πρωτεύουσα στο πλαίσιο του νέου ελληνικού κράτους.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η οικονομική ζωή της βόρειας Πελοποννήσου αναπτύσσεται και εμπλουτίζεται ακόμη περισσότερο. Η σταφίδα, το προϊόν που ευνοείται από τη διεθνή εμπορική συγκυρία, αποτελεί τον άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφεται κάθε οικονομική δραστηριότητα στην πόλη της Πάτρας και στην ευρύτερη περιοχή της. Η καλλιέργεια της, που βαθμιαία μετατρέπεται σε μονοκαλλιέργεια, η οργάνωση της παράγωγης και του εμπορίου της καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την εμπορική κίνηση της πόλης. Η συνεχής αύξηση των εξαγωγών σταφίδας (ιδιαίτερα μετά τη μείωση, κατά 60%, του δασμού εισαγωγής στην Αγγλία το 1860) και η συνακόλουθη αύξηση των εισοδημάτων και του βιοτικού επίπεδου του ντόπιου πληθυσμού συντελούν στην αύξηση των εισαγωγών ευρωπαϊκών βιομηχανικών και αποικιακών προϊόντων. Η Πάτρα κυριολεκτικά ζει από τη σταφίδα. Σφύζει από ζωή την εποχή των εξαγωγών, όταν δεκάδες ατμόπλοια και ιστιοφόρα - αγγλικά τα περισσότερα - φθάνουν στο λιμάνι της Πάτρας. Ύστερα η πόλη ξαναβρίσκει το συνηθισμένο ρυθμό της και οι κάτοικοι τις συνηθισμένες τους ασχολίες. Από την επιτυχία της σοδειάς και των εξαγωγών εξαρτάται και η ποσότητα των εμπορευμάτων που αγοράζει η πόλη από το εξωτερικό, για να τα διανείμει αργότερα στην αγροτική της ενδοχώρα. Έτσι λοιπόν, η Πάτρα του 19ου αιώνα θα συνδέσει την τύχη της με αυτήν της καλλιέργειας και του εμπορίου της σταφίδας. (Βλ. Πατρώνης Β., «Η οικονομική ζωή της Πάτρας …όπ.πρ., σελ. 24).

Από τις χώρες με τις οποίες συναλλάσσεται η πόλη, τη σημαντικότερη θέση κατέχει η Αγγλία, προς την οποία κατευθύνεται το 72% των εξαγωγών της και από την οποία προέρχεται το 35% των εισαγωγών της. Η Αυστροουγγαρία, η Ρωσία, η Γερμάνια, η Ολλανδία, η Τουρκία και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής διατηρούν, επίσης, αξιόλογες συναλλαγές με το λιμάνι της Πάτρας. Τέλος, η εμπορική συμμετοχή της Γαλλίας, από μηδαμινή μέχρι το 1875, θα ανέλθει σε πολύ υψηλά επίπεδα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, χάρη στις μαζικές παραγγελίες σταφίδας από τις γαλλικές βιομηχανίες σταφιδίτη οίνου μετά το 1878. Η σταφίδα αποτελεί το κύριο προϊόν εξαγωγής της πόλης και η αξία των εξαγωγών της θα φθάσει στην περίοδο αυτή να αντιπροσωπεύει το 90-95% των συνολικών εξαγωγών της Πάτρας. Από τα άλλα εξαγόμενα εμπορεύματα της πόλης, σπουδαιότερο είναι τα βαλανίδια, τα ακατέργαστα δέρματα, το λάδι και το κρασί. Από τα εισαγόμενα εμπορεύματα, σημαντική είναι η συμμέτοχη των δημητριακών, των βιομηχανικών προϊόντων (κυρίως

υφάσματα και προϊόντα υφαντουργίας) και των αποικιακών προϊόντων. Η Τεργέστη, το Λίβερπουλ και το Λονδίνο, η Μάλτα, η Μασσαλία, το Αμβούργο, το Άμστερνταμ και η Νέα Υόρκη είναι τα λιμάνια με τα οποία η Πάτρα έχει συχνή επικοινωνία. Εξαιτίας της σταφίδας, οι θαλάσσιοι δρόμοι ανοίγουν από πολύ νωρίς και κάνουν την Πάτρα το κέντρο μιας ναυσιπλοΐας που αριθμεί εκατοντάδες πλοία, ιστιοφόρα η ατμόπλοια. Κάθε Αύγουστο το λιμάνι της Πάτρας γεμίζει από μεγάλα πλοία - κυρίως αγγλικά ατμόπλοια - που έρχονται να φορτώσουν σταφίδα. Αλλά και η τοπική ακτοπλοΐα αναπτύσσεται, αφού η μεταφορά της σταφίδας από τους τόπους παράγωγης προς τα εξαγωγικά λιμάνια γίνεται, κατά μεγάλο μέρος, ακτοπλοϊκά, γεγονός που υποκινεί την ανάπτυξη των ανταλλαγών γενικότερα: τα καΐκια της Καλαμάτας, επιστρέφοντας από την Πάτρα όπου έχουν παραδώσει τη σταφίδα, φέρνουν μαζί τους εμπορεύματα που έχουν εισαχθεί στην Πάτρα από το εξωτερικό (υφάσματα, ζάχαρη, σίδερο κ.λπ.). Την εικόνα συμπληρώνουν τα πλοία του αυστριακού Λόιντ, που συνδέουν την Πάτρα με την Τεργέστη, την Αγκόνα και το Μπρίντιζι, *«μεταφέροντας αδιάκοπα, για έναν ολόκληρο αιώνα, επιβάτες, εμπορεύματα, αλληλογραφία, πόλκες, βαλς, ιδέες, τυχοδιώκτες, προσφυγές, θιάσους όπερας και μετανάστες»,* βλ. Μπακουνάκης Ν., *Το κρασί του Γουσταύου, Αφήγημα οινικών περιπετειών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σελ. 89. Παρ' όλ' αυτά, το νηολόγιο του λιμανιού της εμφανίζεται φτωχό και μειώνεται με την πάροδο του χρόνου, όταν η αντικατάσταση των ιστιοφόρων από τα ατμόπλοια ανέδειξε τον εμπορικό ρόλο του Πειραιά σε βάρος της αχαϊκής πρωτεύουσας, το λιμάνι της οποίας δεν διέθετε την ανάλογη υποδομή που απαιτούσαν τα νέα δεδομένα (μεγάλες αποθήκες για εμπορεύματα, εγκαταστάσεις επισκευής πλοίων κ.λπ.). Μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα η Πάτρα θα παραμείνει πόλη εμπόρων και όχι πλοιοκτητών. Έτσι, παρά τη μεγάλη εμπορική και ναυτιλιακή κίνηση, το δυναμικό του νηολογίου της θα παραμείνει ασήμαντο και οι ναυπηγικές και εφοπλιστικές δραστηριότητες στην πόλη πολύ περιορισμένες.

Σε ό,τι αφορά τη δευτερογενή παραγωγή, διαπιστώνουμε ότι μέχρι το 1860 η μεταποιητική δραστηριότητα στην Πάτρα ήταν πολύ περιορισμένη. Και μετά την ημερομηνία αυτή, όμως, η βιομηχανική κίνηση της πόλης παραμένει στη σκιά της σταφιδικής οικονομίας. Η οργάνωση της παραγωγής και του εμπορίου της σταφίδας καθορίζει τόσο την κινητικότητα των κεφαλαίων όσο και την κινητικότητα του πληθυσμού, μην αφήνοντας ευνοϊκό έδαφος για την ανάπτυξη της δευτερογενούς παραγωγής. Βέβαια, στα τελευταία 30 χρόνια του 19ου αιώνα, η βιομηχανία της Πάτρας αναπτύσσεται σημαντικά. Το 1876, ήδη, η Πάτρα διαθέτει 13 εργοστάσια (τα 7 ατμοκίνητα), που απασχολούν 400 εργάτες. Η αλευροβιομηχανία και η κλωστοϋφαντουργία αποτελούν τους κινητήριους άξονες της ανάπτυξης της περιόδου αυτής. Ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα (1900), η Πάτρα διαθέτει 30 βιομηχανικά καταστήματα, με ιπποδύναμη 1.400 ατμοΐππων, που απασχολούν περίπου 2.500 εργάτες και εργάτριες. Η πρόοδος της βιομηχανίας της πόλης είναι αδιαμφισβήτητη. Μετά την παρακμή της Ερμούπολης, μάλιστα, η Πάτρα γίνεται η δεύτερη βιομηχανική πόλη της χώρας. Ωστόσο, παρά την ποσοτική της αύξηση, η δομή της βιομηχανίας της πόλης δεν παρουσιάζει καμιά ενδιαφέρουσα ποιοτική μεταβολή, όπως η παρουσία νέων βιομηχανικών τομέων, ή αξιοσημείωτων τεχνολογικών καινοτομιών στους ήδη υπάρχοντες. Πρόκειται, δηλαδή, για μια βιομηχανία μικρού (και σπάνια μεσαίου) μεγέθους, που αναπτύχτηκε στη σκιά των αναγκών της αγροτικής παραγωγής και του εξαγωγικού εμπορίου και περιοριζόταν στην παραγωγή είτε καταναλωτικών αγαθών πρώτης ανάγκης είτε προϊόντων και εφοδίων σχετικών με τη σταφιδοπαραγωγή, βλ. Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές* …όπ.πρ., σελ. 407 και 416.

Ο πληθυσμός της Πάτρας γνωρίζει σταθερή αύξηση σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Στην περίοδο 1828-1856 ο πληθυσμός της πόλης θα τετραπλασιαστεί, κυρίως εξαιτίας του δημογραφικού ρεύματος προς την Πάτρα, ενώ οι 15.100 κάτοικοι του 1856 θα γίνουν 25.500 το 1879 και 38.000 το 1896. Τα επικρατέστερα επαγγέλματα στην πόλη είναι γεωργοί, έμποροι, υπάλληλοι, υπηρέτες, κτηματίες, βιομήχανοι και εργάτες. Αυτόχθονες πρόκριτοι-κτηματίες, ετερόχθονες Έλληνες έμποροι και Ευρωπαίοι έμποροι και επιχειρηματίες συνθέτουν το ανώτερο κοινωνικό στρώμα της πόλης. Οι πρώτοι κατάγονται από τις παραδοσιακές οικογένειες των πατρινών προκρίτων και διατηρώντας σημαντικές έγγειες ιδιοκτησίες, αλλά κυρίως την αίγλη του προκρίτου, ασχολούνται με την εκμετάλλευση των κτημάτων τους ή, συχνότερα, στρέφονται προς την πολιτική και τον κρατικό μηχανισμό. Οι δεύτεροι φθάνουν στην πόλη μετά την Ανεξαρτησία, φέρνοντας μαζί τους σημαντικά κεφάλαια, τα οποία επενδύουν στο εμπόριο της σταφίδας. Εμπορεύονται τη σταφίδα, ασχολούνται με τους λοιπούς κλάδους του εμπορίου και την τοκογλυφία και ορισμένοι θα στραφούν προς τη δευτερογενή παραγωγή και θα αποτελέσουν τους ιδρυτές των πρώτων αξιόλογων βιομηχανιών της πόλης, μετά το 1875. Η Πάτρα, όμως, προσελκύει και ξένους εμπόρους και τραπεζίτες, που φθάνουν στην πόλη είτε με την ιδιότητα του προξένου είτε με την ιδιότητα του εμπορικού αντιπροσώπου. Δημιουργούν ισχυρούς οικονομικούς και διαπροσωπικούς δεσμούς, εγκαθίστανται μόνιμα στην πόλη και ενσωματώνονται γρήγορα στη ζωή της. (για το θέμα αυτό, βλ. Μπακουνάκης Ν., *Πάτρα 1828-1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1988). Πέρα από τον αέρα κοσμοπολιτισμού που φέρνουν μαζί τους, πρωτοστατούν στην οργάνωση του εμπορικού κόσμου και της κοινωνικής ζωής της Πάτρας και, στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα,

ιδρύουν τις χαρακτηριστικές οινοποιητικές μονάδες, που στο εξής θα αποτελέσουν σήμα κατατεθέν της περιοχής. Τέτοιες είναι, μεταξύ άλλων, οι περιπτώσεις του Βαυαρού Γουσταύου Κλάους (που υπήρξε διευθυντής του εμπορικού οίκου Fels & Co, πρόξενος της Βαυαρίας και μετέπειτα της Γαλλίας και ιδρυτής, το 1873, της οινοποιητικής εταιρείας «Αχαΐα»), του Γερμανού Θεόδωρου Άμβουργερ (που επίσης έφθασε στην Πάτρα ως διευθυντής σταφιδικής εταιρείας, διετέλεσε πρόξενος της Πρωσίας και της Γερμανίας, αλλά και ιδρυτής του Εμπορικού Συλλόγου και της Εμπορικής Λέσχης της πόλης, ενώ ο γιος του Αλβέρτος ίδρυσε το 1891 την οινοποιητική εταιρία Hambourger & Co). Η εξαγωγή και το εμπόριο της σταφίδας δημιούργησαν λοιπόν στη βόρεια Πελοπόννησο μία ηγετική, αστικής υφής, εμπορική ομάδα με εύρος, με συνέχεια και με σπουδαίες επιπτώσεις πάνω στο σύνολο της οικονομικής, κοινωνικής, αλλά και πολιτικής ζωής της περιοχής. (Βλ. Πατρώνης Β., «Η οικονομική ζωή της Πάτρας…όπ.πρ., σελ. 27).

Στο κατώτερο στρώμα του πληθυσμού θα κατατάξουμε τους μικρούς γεωργούς, τους εργάτες γης (που έρχονται να εργαστούν στις φυτείες, κυρίως από τα Ιόνια νησιά), τους υπηρέτες, τους ναυτικούς, τους κατώτερους υπαλλήλους και τους εργάτες. Οι συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής ήταν άθλιες για ένα μεγάλο τμήμα του κατώτερου κοινωνικού στρώματος, με αποτέλεσμα τη συχνή εξάπλωση της ελονοσίας και άλλων επιδημικών ασθενειών. Η υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα, τα έκθετα παιδιά που συνεχώς πληθαίνουν, η έξαρση της εγκληματικότητας, είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της ζωής του κατώτερου στρώματος του πληθυσμού. Η άνθηση της σταφιδικής οικονομίας και τα υπέρογκα κέρδη ορισμένων εμπόρων συμβαδίζουν με την εξαθλίωση ενός μέρους του κατώτερου στρώματος του πληθυσμού. Ιδιαίτερα μετά την έκρηξη της σταφιδικής κρίσης, το 1893, η εξαθλίωση εξαπλώνεται σε μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού, που συρρέει στην πόλη αναζητώντας την όποια επιβίωση. Τότε οι φύλακες γεμίζουν από μικροϊδιοκτήτες οφειλέτες του Δημοσίου, που αδυνατούν να πληρώσουν τα χρέη τους. Η κατώτερη τάξη του πληθυσμού θα αισθανθεί τις οδυνηρές συνέπειες της σταφιδικής κρίσης περισσότερο από κάθε άλλη.

2.5. Η βιομηχανία, 1830-1870

2.5.1 Ελλάδα και εκβιομηχάνιση

Στις 25 Ιανουαρίου 1837, η ελληνική κυβέρνηση θέσπιζε τον πρώτο νόμο «για την ενθάρρυνση της εθνικής βιομηχανίας» και δημιουργούσε μια εθνική επιτροπή που θα αναλάμβανε την εφαρμογή της πολιτικής της για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Είκοσι χρόνια αργότερα, όμως, η στατιστική υπηρεσία του Υπουργείου Οικονομικών διαπιστώνει με έκπληξη ότι καμία πρόοδος δεν έχει σημειωθεί προς την κατεύθυνση αυτή, αφού, σύμφωνα με τα στοιχεία της, μεταξύ 1853 και 1856 καταγράφηκε μείωση των απασχολούμενων στη βιοτεχνία και στη ναυτιλία και αύξηση των απασχολούμενων στη γεωργία, που είχε απορροφήσει όλη τη φυσικά αύξηση του πληθυσμού. Και σαν να μην έφτανε αυτό, ένας νέος νόμος (στις 10 Ιουνίου 1857), έρχεται να απαλλάξει από τους τελωνειακούς δασμούς τα εισαγόμενα από το εξωτερικό αγροτικά εργαλεία, προφανώς με σκοπό να διευκολύνει την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής. Ο Β. Παναγιωτόπουλος (από τον οποίο δανειστήκαμε αυτά τα στοιχεία καθώς και την αντιπαραβολή για τη βιομηχανία μεταξύ 1837 και 1857) σημειώνει ότι η ψήφιση αυτού του νόμου «*θα μπορούσε να πει κανείς ότι αποτελεί την επίσημη, από την πλευρά του ελληνικού κράτους, αναγνώριση της αδυναμίας της εγχώριας βιομηχανίας, που ωστόσο είχε 'ενθαρρυνθεί' είκοσι χρόνια πριν με έναν καλοπροαίρετο νόμο, να προμηθεύσει στη γεωργία της χώρας τον απαραίτητο για την ανάπτυξή της τεχνικό εξοπλισμό*», βλ. Παναγιωτόπουλος Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα …όπ.πρ., σελ. 218. Δύο αποσπάσματα από αναφορές της εποχής είναι αποκαλυπτικά για τις δυσχέρειες που αντιμετώπιζε η «υποδοχή» του βιομηχανικού φαινομένου στην Ελλάδα. Το πρώτο αποτελεί μέρος της έκθεσης του Εμπορικού Επιμελητηρίου Ναυπλίου προς την κυβέρνηση: *«[…]ενταύθα εις την Αργολίδα βιομηχανικά καταστήματα δεν εισήχθησαν […] το φιλεμπορικόν και γεωπονικόν πνεύμα αναπτυσσόμενον οσημέραι παρέχει ισχυράν αφορμήν να εικάση τις ευλόγως ότι ο προορισμός των κατοίκων της είναι γεωπονικός και εμπορικός μόνον*». Στο δεύτερο, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος στην έκθεσή του για την πορεία της χώρας, που απευθύνει ως υπουργός Οικονομικών στον Όθωνα, γράφει στις 4.12.1857: «*Καθ' όσον δ΄ αφορά την βιομηχανίαν, και δια την σμικρότητα του πληθυσμού της και το δυσανάλογον αυτού ως προς την πλεονάζουσαν έκτασιν των γαιών, και δια την έλλειψιν των κεφαλαίων, η Ελλάς δεν δύναται να επιδείξη μεγάλας προόδους*» (αναφέρονται στο Αγριαντώνη Χρ., «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα …όπ.πρ., σελ. 68.

Είναι φανερό ότι η εποχή της βιομηχανίας δεν είχε φτάσει ακόμα για την ελληνική οικονομία, που στηριζόταν πρωταρχικά στην επέκταση της αγροτικής παραγωγής και του εξαγωγικού εμπορίου των αγροτικών

προϊόντων. Δεν είχαν ακόμη δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις εκείνες που θα οδηγούσαν στη διαμόρφωση εθνικής αγοράς, στην εκμηχάνιση τομέων της οικονομίας και, τελικά, στην «απογείωση» της βιομηχανικής παραγωγής. Όπως σημειώνει ο Β. Παναγιωτόπουλος: «*Η ιστορία της εκβιομηχάνισης της μετεπαναστατικής Ελλάδας είναι η ιστορία μιας καθυστέρησης, που δεν μπορεί να ερμηνευθεί αν δεν τοποθετηθεί με ακρίβεια στο τοπικό και διεθνές πλαίσιό της. Διαρκεί επί μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τη συγκρότηση του ελεύθερου και ανεξάρτητου κράτους και επιβιώνει με οξύτατη μορφή ως το 1871, εποχή όπου συντελούνται γενικότερες αλλαγές στην ελληνική και βαλκανική οικονομία. Για την περίοδο από το 1832 ως το 1871, δεν θα ήταν υπερβολή να μιλάμε για παράταση μάλλον των οικονομικών χαρακτηριστικών που εμφανίστηκαν στη χώρα προς το τέλος του 18ου αιώνα, παράταση όμως που δεν πρέπει να τη συλλάβουμε ως στατική επιβίωση των παλαιών δομών, αλλά ως λειτουργική συνέχεια οικονομικών διαδικασιών που χαρακτηρίζονται από το εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και ιδιαίτερα από την κυριαρχία μιας αρχαϊκής αγροτικής παραγωγής στο σύνολο της οικονομίας*», βλ. Παναγιωτόπουλος Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση …όπ.πρ., σελ. 219-221, που αναφέρει ότι οι κύριοι παράγοντες αυτής της καθυστέρησης είναι οι παρακάτω:

- Η απουσία κεφαλαίων στη χώρα, φαινόμενο που οφείλεται στο χαμηλό επίπεδο συσσώρευσης κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.
- Η διάχυση, για λόγους ιστορικούς, των δραστηριοτήτων της ελληνικής αστικής τάξης στον ευρύτερο γεωγραφικό-οικονομικό χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης.
- Η ευνοϊκή συγκυρία για την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής που δημιουργείται αυτή την εποχή (1832-1871) από την σταθερά αυξανόμενη ζήτηση ορισμένων αγροτικών προϊόντων σε διεθνές επίπεδο.

Στο κεφάλαιο 6 ακολουθώντας το σκεπτικό που αναπτύχθηκε στο Δερτιλής Γ., «Σύγκριση και σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τη Δ. Ευρώπη» στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 289-299, καταγράφουμε αναλυτικά αυτή την «επενδυτική αποχή» των κεφαλαίων απέναντι στην ελληνική βιομηχανία. Εδώ αρκούμαστε να σημειώσουμε ότι η έλλειψη κεφαλαίων οφείλονταν στο ότι:

- Επενδύσεις και δάνεια από το ξένο κεφάλαιο δεν υπήρχαν, εξαιτίας των εκκρεμοτήτων με τα δάνεια του απελευθερωτικού αγώνα.
- Οι επενδύσεις από το Κράτος (δημόσιες επενδύσεις) ήταν εξαιρετικά αδύναμες για να μπορέσουν να επηρεάσουν θετικά τη συνολική οικονομική δραστηριότητα.
- Οι επενδύσεις από τους φορείς της αγροτικής παραγωγής, εξαιτίας της θετικής συγκυρίας για τα εξαγώγιμα αγροτικά προϊόντα, δεν είχαν λόγο να αναζητήσουν εκτός της γεωργίας αποδοτικότερες αποδόσεις των κεφαλαίων τους.
- Τέλος, όπως αναλύουμε και σε άλλα σημεία του βιβλίου, το ομογενειακό κεφάλαιο, διεσπαρμένο σε όλο το χώρο της ανατολικής Μεσογείου, απέφευγε, τουλάχιστον μέχρι το 1870, τις τοποθετήσεις κεφαλαίων στην Ελλάδα.

Ωστόσο ακόμη κι αν αποφάσιζε κάποιος κεφαλαιούχος να επενδύσει στην Ελλάδα, τα εμπόδια που θα συναντούσε στο δρόμο του ήταν αξεπέραστα: Αδύναμος αστικός τομέας που δεν μπορούσε να στηρίξει οποιοδήποτε καινούργιο εγχείρημα, μικρές και κατακερματισμένες αγορές στις επαρχίες, ελλείψεις στο οδικό δίκτυο, κυριαρχία των ληστρικών ομάδων και πλήρης ανασφάλεια στην ύπαιθρο, υψηλά ημερομίσθια σχεδόν σε όλο τον 19ο αιώνα.

2.5.2 Εργατικές αμοιβές και εκβιομηχάνιση

Παρότι η ελληνική ιστοριογραφία δεν έχει ενσκήψει σε αυτό όσο ίσως θα έπρεπε, το θέμα της εξέλιξης των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, αποτελεί κομβικής σημασίας ζήτημα για την κατανόηση των οικονομικών μετασχηματισμών και της εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Τα διαθέσιμα στοιχεία και οι πηγές μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι, τουλάχιστον μέχρι το 1880, τα ημερομίσθια στην Ελλάδα κυμαίνονταν σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα, σε σύγκριση με τα γενικά επίπεδα των εισοδημάτων και το σύνολο της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης της χώρας. Μάλιστα, δεν πρόκειται για φαινόμενο που

περιορίζεται μόνο στους εργάτες γης και στον γεωργικό τομέα της οικονομίας, όπως ήδη επισημάναμε στο σχετικό κεφάλαιο, αλλά είναι φαινόμενο που συναντάμε και στον αστικό τομέα της οικονομίας, γεγονός που φαίνεται ότι λειτούργησε ανασταλτικά στη διαδικασία εκβιομηχάνισης της χώρας. Όπως σημείωνε ο Παύλος Καλλιγάς το 1867: «*Τα ημερομίσθια εν γένει είναι ανώτερα ή εν τη λοιπή Ευρώπη και ούτος είναι ο κυριότερος λόγος που δεν δύναται να ευδοκιμήσει η βιομηχανία […] αι εργατικαί χείρες ελλείπουσι, αι δε υπάρχουσαι αδρώς αμείβονται*». (Βλ. Καλλιγάς Π., «Και πάλιν περί φόρων», *Παλιγγενεσία* Ε΄ (1867), αρ. 1109). Δεκαέξι χρόνια αργότερα, ο Χ. Τρικούπης αναφέρει στη Βουλή ότι το επίπεδο των εργατικών μισθών στην Ελλάδα προσελκύει και ξένους εργάτες στη χώρα: «*Ου μόνον ο Έλλην απολαμβάνει ημερομίσθιον ανώτερον των ημερομισθίων άτινα κατά μέσον όρον επικρατούσιν παρ' άλλοις έθνεσιν, αλλά και η Ελλάς προσελκύει δια του όρου των ημερομισθίων εργάτας εκ του εξωτερικού*». (Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περ. Θ', Συν. Β', Συνεδρίαση 5 Μαρτίου 1883). Παρόμοιες μαρτυρίες μπορεί κανείς να βρει μελετώντας τις αθηναϊκές εφημερίδες της εποχής ή τις συζητήσεις στη Βουλή των Ελλήνων. Αντίθετα, δεν θα βρει μαρτυρίες ή στοιχεία για εκτεταμένη ανεργία ή για συρροή προλεταριοποιημένων μαζών στα αστικά κέντρα, όπως συνέβη σε όλες τις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες κατά την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης. Συνεπώς, τα υψηλά ημερομίσθια θα πρέπει να συνδέονται με την περιορισμένη, σχετικά, προσφορά εργατικής δύναμης και τη συνακόλουθη περιορισμένη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Σε αυτό καταλήγει και ο Κ. Τσουκαλάς σε μια πρώτη, αλλά εμπεριστατωμένη προσέγγιση του ζητήματος το 1979, γεγονός που δικαιολογεί ότι στην Ελλάδα δεν φαίνεται να συναντάμε, τουλάχιστον μέχρι τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα, άθλιες εργατουπόλεις ή την κατάσταση της απόλυτης εξαθλίωσης που βρίσκουμε στο προλεταριάτο των άλλων χωρών. Αντίθετα, οι σχετικά ανεκτές οικιστικές συνθήκες των εργατικών στρωμάτων συνδυάζονται με το χαμηλό κόστος ζωής στην Ελλάδα, σε σύγκριση με τις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες, γεγονός που δείχνει, σε συνδυασμό με τη σταθερότητα των αμοιβών, «*ότι η εμβρυακή και ολιγάριθμη εργατική τάξη στην Ελλάδα δεν φαίνεται σε κανένα σημείο να συμπιέστηκε τόσο που να προσεγγίζει έστω το βαθμό συμπίεσης που υπέστησαν σε ορισμένες περιόδους τα ημερομίσθια στην Ευρώπη*», βλ. Τσουκαλάς Κ., «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Ο Πολίτης*, τεύχος 31, Δεκέμβριος 1979, σελ. 26.

Η ευνοϊκή συγκυρία για τα αγροτικά προϊόντα στην Ελλάδα μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, είναι φανερό ότι συγκρατούσε τα δημογραφικά πλεονάσματα του αγροτικού χώρου και περιόριζε τη συρροή εργατικών χεριών προς τα αστικά κέντρα. Η κορινθιακή σταφίδα, ιδιαίτερα, συνιστούσε μια εντατική καλλιέργεια, η οποία ήταν τελείως συμβατή με τη μικρή ιδιοκτησία που επικρατούσε στην ύπαιθρο και δημιούργησε ένα πλέγμα εποχικών απασχολήσεων, το οποίο συγκρατούσε τους πληθυσμούς στην ύπαιθρο. Δεν έλαβε χώρα, δηλαδή, όπως στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, η κλασσική διαδικασία της κατάλυσης των παραδοσιακών προ-καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, έτσι ώστε η εξαθλιωμένη εργατική δύναμη της υπαίθρου να διοχετευτεί αναγκαστικά προς τις καπιταλιστικές αγορές εργασίας που διαμορφώνονταν στα αστικά κέντρα. Αντίθετα, η σχετική σταθερότητα των παραδοσιακών παραγωγικών σχέσεων στο μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής υπαίθρου, απέτρεψε τη διαδικασία προλεταριοποίησης του αγροτικού πληθυσμού. Αυτό έλεγε, με άλλα λόγια, ο Ι. Σούτσος το 1868, όταν σημείωνε: «*παρ' ημίν, οι εργατικοί μισθοί εισίν υψωμένοι ένεκα της αραιότητος του εργατικού πληθυσμού και της επικρατούσης πατριαρχικής καλλιεργείας, υπό το κράτος της οποίας ο γεωργός περιβεβλημένος συνάμα και την ιδιότητα του ιδιοκτήτου, του κεφαλαιούχου και του επιμελητού φιλοπονεί υπέρ εαυτού, ουδόλως εκμισθών την εργασίαν αυτού*». Βλ. Σούτσος Ι. Α., *Πλουτολογία*, Τόμος Α΄, Αθήναι 1868, σελ. 367. Άρα, η μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία στην Ελλάδα, διέθετε ακόμη τρόπους ώστε να μπορεί να αντέχει και να αντιστέκεται στους δύο αποδιαρθρωτικούς παράγοντες που, όπως και σε όλον τον κόσμο άλλωστε, απειλούσαν την ίδια της την υπόσταση: τον υπερπληθυσμό και τις πιέσεις της καπιταλιστικής αγοράς. «*Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, τουλάχιστον μέχρι την κρίση της σταφίδας, η μικρή γεωργική εκμετάλλευση όχι μόνο αντιστάθηκε αποτελεσματικά στις αποδιαρθρωτικές πιέσεις, αλλά φαίνεται ότι σε μεγάλο βαθμό σταθεροποιήθηκε. Αυτό δεν μπορεί παρά να συνδέεται με τους παράγοντες που επέτρεπαν στις γεωργικές οικογενειακές επιχειρήσεις να διοχετεύουν τους 'υπεράριθμους' γόνους τους έξω από τη γεωργία, αλλά και έξω από την αγορά της ανειδίκευτης εργατικής δύναμης*», βλ. Τσουκαλάς Κ., «Η εξέλιξη των ημερομισθίων… όπ.πρ., σελ. 29. Με δεδομένο μάλιστα ότι η αγροτική έξοδος αποτελούσε μέρος της στρατηγικής των αγροτικών νοικοκυριών προκειμένου να αποφύγουν την «παγίδα της φτώχειας» και παρέμεινε αδιάπτωτη σε όλο τον 19ο αιώνα, αξίζει να αναρωτηθούμε όχι τόσο για το εύρος αυτής της εξόδου όσο για τον προσανατολισμό της: Όσοι εγκατέλειπαν την ύπαιθρο για την πρωτεύουσα ή τις ελληνικές κοινότητες της διασποράς δεν το έκαναν για να ενταχθούν στη νέα εργατική τάξη, αλλά για να βρουν κάποια θέση εργασίας στον τριτογενή τομέα της οικονομίας και να ενταχθούν μακροπρόθεσμα στα μικροαστικά στρώματα των πόλεων. «*Πράγματι, η ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από μια δυνατότητα ευρύτατης διεύρυνσης των τριτογενών παρασιτικών στρωμάτων. Τόσο στην ελληνική πρωτεύουσα όσο και στις ελληνικές*

κοινότητες που βρίσκονταν έξω από τα ελληνικά σύνορα, οι τριτογενείς δραστηριότητες αναπτύσσονται με ραγδαίους ρυθμούς επί ένα σχεδόν αιώνα. Ο αγροτικός υπερπληθυσμός που εγκατέλειπε την ύπαιθρο κατευθυνόταν, λοιπόν, κατά προτίμηση προς τις πολυάριθμες θέσεις που ανοίγονταν στους τομείς αυτούς, ώστε να μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η κύρια ροή της κοινωνικής κινητικότητας, που χαρακτηρίζει τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό μέχρι το 1880, είναι η μαζική μετάβαση από την μικρή γεωργική εκμετάλλευση στη μικροαστική τάξη των πόλεων. Το γεγονός ότι σε μια καθυστερημένη αγροτική χώρα η ακατάπαυστη αγροτική έξοδος δεν συνοδεύεται από τη συνακόλουθη συγκέντρωση ενός εξαθλιωμένου υπερπληθυσμού στα αστικά κέντρα και επιτρέπει τον καθορισμό της αμοιβής της εργασίας σε επίπεδα υψηλά, τονίζει τη σημασία των άλλων κοινωνικών διεξόδων που ανοίγονταν στον αγροτικό υπερπληθυσμό», βλ. Τσουκαλάς Κ., «Η εξέλιξη των ημερομισθίων… όπ.πρ., σελ. 30.

2.5.3 Η βιοτεχνία και τα πρώτα βήματα της βιομηχανίας

Η Ελλάδα της δεκαετίας του 1830 διατηρούσε, σχεδόν ακέραιο, το πλέγμα των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων του 18ου αιώνα, που ήταν διάσπαρτη στην ύπαιθρο και είχε είτε τη μορφή εγκατεστημένων σε ορισμένο τόπο βιοτεχνιών είτε εκείνη των περιπλανώμενων ομάδων τεχνιτών. Στο πλέγμα αυτό περιλαμβάνονταν οι οικιακές βιοτεχνίες, οι πλανόδιοι τεχνίτες και οι βιοτεχνίες/εργαστήρια της πόλης. Η κυριαρχία των δύο πρώτων μορφών, έναντι της (αναιμικής και στοιχειωδώς εξοπλισμένης) τρίτης, αποτελεί μια σαφή ένδειξη για το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στο χώρο της βιοτεχνίας, παρότι, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις αυτές πήραν και πρώιμες εργοστασιακές μορφές (μεταξουργία, βυρσοδεψία). Το βιοτεχνικό υπόβαθρο, λοιπόν, το οποίο σε όλη την Ευρώπη αποτέλεσε πρόδρομο της βιομηχανίας, ήταν υπαρκτό - τηρουμένων τον αναλογιών - και στην Ελλάδα. Οι τεχνίτες από τα χωριά του ορεινού χώρου και των νησιών, που ειδικεύονταν σε ορισμένες τέχνες, εξακολούθησαν τον 19ο αιώνα να ασκούν τα επαγγέλματά τους μεταναστεύοντας εποχικά στους τόπους κατανάλωσης, ιδίως στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα. Τα πιο συνηθισμένα παραδείγματα της διαδικασίας αυτής είναι τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την οικοδομή και οι πιο γνωστές περιπτώσεις, οι κεραμοποιοί από τα νησιά του Αιγαίου, που κατασκεύαζαν τούβλα και κεραμίδια στον Πειραιά, οι Τήνιοι μαρμαρογλύπτες και οι Αναφιώτες μαστόροι, που εργάζονταν στις οικοδομές της Αθήνας. Ακόμη, ομάδες μαστόρων, όπως οι Λάκωνες κλώστες μεταξιού και οι τεχνίτες μετάλλου από τη Στεμνίτσα, μετακινούνταν ανά την επικράτεια, προσφέροντες τις τεχνικές τους.

Η οικιακή βιοτεχνία αφορούσε, κατά κύριο λόγο, τον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας, που όμως φαίνεται ότι, στη μεγαλύτερη έκτασή της, εξυπηρετούσε τις αυτοκαταναλωτικές ανάγκες των αγροτικών νοικοκυριών. Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις, τα προϊόντα της προορίζονταν για το εμπόριο, σε μικρότερη ή μεγαλύτερη ακτίνα. Η φεσοποιία της Αθήνας, η τυποβαφική της Ερμούπολης, η υφαντουργία μεταξωτών της Καλαμάτας, η μεταξουργία της Λακωνίας, της Μεσσηνίας ή της Άνδρου, η παραγωγή καραβόπανων της Αργολίδας, είναι τέτοιες περιπτώσεις βιοτεχνιών οι οποίες, οργανωμένες σε οικιακή βάση, σε αστικό περιβάλλον ή στην ύπαιθρο, πάντοτε όμως με επίκεντρο και «οργανωτική αρχή» την κοντινή πόλη, είχαν σαφώς εμπορευματικό χαρακτήρα. Τα διακριτικά γνωρίσματα της βιοτεχνικής δραστηριότητας στην ελληνική ύπαιθρο - περιορισμένη εδαφικότητα, χαμηλή τεχνικότητα και απουσία αξιόλογων μόνιμων εγκαταστάσεων - άφησαν τα χνάρια τους τόσο στη διαδικασία εκβιομηχάνισης όσο και στο εργατικό δυναμισμό. Αφενός, σημειώθηκε γεωγραφική ασυνέχεια ανάμεσα στη παραδοσιακή βιομηχανία και στη νεότερη βιομηχανία, καθώς η τελευταία εγκαταστάθηκε κυρίως στις πόλεις - λιμάνια. Αφετέρου, το εργατικό δυναμικό ήταν προσαρμοσμένο σε καταστάσεις υψηλής κινητικότητας και αυξημένης μεταναστευτικής ετοιμότητας (βλ. Μαυροειδή Μ., «Εμβρυώδης βιομηχανία, μισθωτή εργασία και μετανάστευση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο *1893-1912, Από τη χρεωκοπία στην ανάκαμψη*, Ιστορικά-ένθετο της εφ. Ελευθεροτυπία, Απρίλιος 2011, σελ. 74).

Σύμφωνα με την Χ. Αγριαντώνη, πολλές ενδείξεις πείθουν ότι τα μέσα του 19ου αιώνα οριοθετούν μια περίοδο καμπής για αυτές της παραδοσιακές μορφές βιοτεχνικής δραστηριότητας, οικιακή και πλανόδια, κάτι που μοιάζει να συντονίζεται με ανάλογα φαινόμενα που παρατηρούνται στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Το 1845 ότι η παραγωγή των καραβόπανων, που παλαιότερα τροφοδοτούσε και το Βασιλικό Ναυτικό, είχε πλέον σταματήσει, λίγο αργότερα, παράκμασε η οικιακή μεταξουργία της Πελοποννήσου, αφού η κρίση της γαλλικής σηροτροφίας, τη δεκαετία του 1850, ώθησε τους αγρότες να στραφούν στην εξαγωγή των κουκουλιών και να εγκαταλείψουν την παραγωγή του ωμού μεταξιού. Τον ίδιο δρόμο ακολούθησε και η φεσοποιία της Αθήνας, «*λόγω και των μεταβολών στις ενδυματολογικές συνήθειες, ενώ η εμφάνιση των πρώτων μηχανικών τυποβαφείων στην Ερμούπολη (1860) υποδεικνύει ότι ανάλογα προβλήματα αντιμετώπιζε και εκεί η οικιακή οργάνωση της παραγωγής. Διαφορετικοί, ενδεχομένως, μηχανισμοί και διαδικασίες, μοιάζουν να συγκλίνουν στην αποδιάρθρωση των παραδοσιακών παραγωγικών συστημάτων στον κόσμο της μεταποίησης, μετά τα μέσα του*

19ου αιώνα, στοιχείο που άνοιγε τον δρόμο στα νεότερα εργοστασιακά συστήματα», βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα …όπ.πρ.,, σελ. 65. Οι εξελίξεις αυτές προηγήθηκαν στον κλάδο της μεταξουργίας, όπου αναπτύχθηκαν μερικές από τις πιο σημαντικές και πρώιμες «βιομηχανικές» επενδυτικές πρωτοβουλίες στο νέο κράτος.

Η μεταξουργία, η παλαιότερη εμπορευματική μεταποιητική δραστηριότητα του ελληνικού χώρου, παράκμασε στις αρχές του 19ου αιώνα και «*κατήντησεν αθλιωτάτη και προϊόντος του χρόνου η μέταξα της Ελλάδος παντελώς άγνωστος. Η κατάστασις αύτη εξηκολούθησε μέχρι του 1837 ότε κατά πρώτον εσυστήθησαν επτά μεταξουργεία, έν εις Πειραιά, δυο εις Καλάμας, έν εις Άνδρον, έν εις Ζάκυνθον και έν εις Ύδραν*», βλ. βλ. Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι* …όπ.πρ., σελ. 111. Πράγματι, η μεταξουργία αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα των δυσκολιών που αντιμετώπισε η εγκατάσταση οργανωμένης επιχείρησης βιομηχανικού τύπου στην Ελλάδα της εποχής. Πολύ περισσότερο που οι επιχειρηματίες ήταν υποχρεωμένοι να πηγαίνουν οι ίδιοι στους τόπους παραγωγής της πρώτης ύλης (της σηροτροφίας), όπου εγκαθιστούσαν αναπηνιστήρια, αφού ήταν πιο οικονομικό να μεταφέρεται το μετάξι από ότι τα κουκούλια, που ήταν πολλαπλάσια σε όγκο. Άρα, είχαν να αντιμετωπίσουν επιπλέον και τις αντιστάσεις του αγροτικού περίγυρου στη νέα παραγωγική διαδικασία. Τέτοια ήταν η περίπτωση του Κωνσταντίνου Δουρούτη, ο οποίος ίδρυσε στο τέλος της δεκαετίας του 1830 τα δύο πρώτα μηχανικά μεταξουργεία στη Σπάρτη και τη Μεσσήνη (παραδοσιακά κέντρα της ελληνικής σηροτροφίας) για την αναπήνιση του μεταξιού «*κατά τον ιταλικόν τρόπον*», έχοντας εξασφαλίσει μια σειρά από προνόμια και διευκολύνσεις από το ελληνικό κράτος. Παρότι ο Δουρούτης έφερε τεχνίτες και τεχνίτριες του μεταξιού από την Ιταλία, δεν κατόρθωσε να πειθαρχήσει και να δεσμεύσει το εργατικό δυναμικό, ιδίως το ειδικευμένο, που διεκδικούσε περιθώρια ελευθερίας και υψηλές αμοιβές ούτε να κυριαρχήσει στο κύκλωμα προμήθειας της πρώτης ύλης (κουκούλια). Ακόμα και οι ειδικευμένοι τεχνίτες της περιοχής, οι οποίοι, αφού εκπαιδεύονταν στις νέες μεθόδους, σύντομα ξανάρχιζαν να εργάζονται για δικό τους λογαριασμό, γυρίζοντας στα χωριά τους. «*Στην πράξη, πρόκειται για τις τελευταίες αναλαμπές των παμπάλαιων, οικιακών συστημάτων παραγωγής. Η εισαγωγή του εργοστασιακού συστήματος στη μεταξουργία του εργοστασιακού συστήματος στη μεταξουργία δεν ανακόπηκε, παρά τις δυσκολίες, έστω και αν χρειάστηκε να απομακρυνθεί προσωρινά από τις παλαιές εστίες της. Στη δεκαετία του 1840 ιδρύθηκαν νέα μεταξουργεία στον Πειραιά – το σημαντικότερο, του Λουκά Ράλλη, Χιώτη μεγαλέμπορου, που είχε έλθει από την Ερμούπολη και αργότερα διατέλεσε δήμαρχος, ήταν το πρώτο εργοστάσιο της πόλης – στο Ναύπλιο και στην Άνδρο ενώ την επόμενη δεκαετία ακολούθησαν η Καλαμάτα και η Πάτρα. Η σημαντικότερη επένδυση στον τομέα έγινε όμως στην πρωτεύουσα, όταν, το 1850, μια αγγλική εταιρεία ίδρυσε στην περιοχή του σημερινού Μεταξουργείου ένα μεγάλο εργοστάσιο αναπήνισης, με μηχανήματα που μετέφερε από τη Λυών. Την εταιρεία αυτή, που σύντομα χρεωκόπησε, τη διαδέχθηκε η ελληνική «Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος Αθανάσιος Δουρούτης & Σία», υπό τη διεύθυνση του μικρότερου αδελφού του Κωνσταντίνου Δουρούτη, η οποία συμπλήρωσε την εγκατάσταση με αλευρόμυλο και ελαιοτριβείο, δημιουργώντας το πρώτο σημαντικό βιομηχανικό συγκρότημα της χώρας – με πολλαπλές, μάλιστα, χρήσεις, ένα χαρακτηριστικό που περιορισμένου μεγέθους της αγοράς και του εποχικού χαρακτήρα ορισμένων παραγωγικών κλάδων*», βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα…, όπ.πρ., σελ. 66.

2.5.4 Από τα «βασιλικά εργοστάσια» στο πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης

Η προστασία της «βιομηχανίας» θεωρείτο από πολλούς «*καθήκον μιας φωτισμένης και πατρικής διοικήσεως*» και οδήγησε σε επανειλημμένες απόπειρες εφαρμογής του θεσμού του προστατευμένου, «βασιλικού εργοστασίου» στην Ελλάδα του Όθωνα. Γι' αυτόν το σκοπό, άλλωστε, ιδρύθηκε το 1837 η «Επιτροπή επί της Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας», με σκοπό την υποβολή προτάσεων για την ανάπτυξη της γεωργίας και της βιομηχανίας και με πρώτο πρόεδρο τον Γεώργιο Κουντουριώτη. Η Επιτροπή αυτή ανέλαβε τη διοργάνωση των Ολυμπίων, δηλαδή βιομηχανικών ολυμπιάδων, με εκθέσεις ανά τετραετία και με εκπαιδευτικά προγράμματα «*προς τελειοποίησιν της εγχωρίου βιομηχανίας*», με χορηγία του μεγαλοεπιχειρηματία Ευαγγέλη Ζάππα. Επιπλέον, η Επιτροπή επί της Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας μερίμνησε και για τη συμμετοχή της χώρας σε διεθνείς εκθέσεις «*γεωργίας, βιομηχανίας και ωραίων τεχνών*» στο Παρίσι (1867) και στη Βιέννη (1873). Ωστόσο, παρά το φιλόδοξο τίτλο της, η ίδια η Επιτροπή δεν επέδειξε ανάλογο έργο. Ας μη ξεχνάμε ότι ο όρος «βιομηχανία» σε αυτή τη πρώιμη περίοδο ενσωμάτωνε σχεδόν κάθε παραγωγική δραστηριότητα.

Επίσης, στα πλαίσια της κρατικής μέριμνας για την εγκαθίδρυση βιομηχανίας και των προσπαθειών διαμόρφωσης οικονομικής πολιτικής εναρμονισμένης με τις διεθνείς προοπτικές, οι κυβερνήσεις και ο ίδιος ο Όθωνας αντιμετώπισαν σε πολλές περιπτώσεις θετικά το αίτημα ορισμένων επιχειρηματιών για υποστήριξη προκειμένου να ιδρύσουν εργοστάσια. Οι απόπειρες αυτές οφείλονταν κυρίως σε επιχειρηματίες, Έλληνες ή

ξένους, που έρχονταν από το εξωτερικό: τυχοδιώκτες ή σαινσιμονιστές οραματιστές, τεχνίτες της Κωνσταντινούπολης ή έμποροι της Διασποράς, επιχειρούσαν να αποσπάσουν αποκλειστικά προνόμια, προστασία και άλλες διευκολύνσεις για να ιδρύσουν «βιομηχανικά καταστήματα» κάθε λογής στην Ελλάδα. Συνολικά, στα 1834 – 1845, υποβλήθηκαν πάνω από 25 σχέδια και προτάσεις προς την κυβέρνηση, η οποία, στις περισσότερες περιπτώσεις, με τη συνεργασία και της Επιτροπής Εμψυχώσεως, ανταποκρινόταν στα αιτήματα με την παραχώρηση γαιών, προνομίων και ατελειών. «*Ωστόσο, από αυτές ελάχιστες επέζησαν, καθώς ούτως ή άλλως οι συνθήκες στις πρώτες αυτές δεκαετίες δεν ευνοούσαν τη βιομηχανία, ενώ και η παρέμβαση του ίδιου του κράτους ήταν αποσπασματική και δεν υπήρξε πρόνοια για την τύχη της παραγωγής αυτών των εργοστασίων*», βλ. Μαυροειδή Μ., «Εμβρυώδης βιομηχανία, μισθωτή εργασία …όπ.πρ., σελ. 74.

Στο πλαίσιο που περιεγράφηκε παραπάνω, οι πιο χαρακτηριστικές απόπειρες ίδρυσης «βιομηχανικών καταστημάτων» ήταν:

- Το εργοστάσιο παρασκευής ζάχαρης στην Αταλάντη των ξένων επιχειρηματιών Roberti και Villroi, που θέλησαν το 1839 να αξιοποιήσουν μια συγκυριακή έκρηξη των τιμών της ζάχαρης στην Ευρώπη και έχτισαν ένα μεγάλο εργοστάσιο για να παράγει ζάχαρη από κοκκινογούλια, τα οποία θα καλλιεργούνταν επί τόπου, σε εκτάσεις που είχε παραχωρήσει το ελληνικό κράτος. Αλλά ούτε για την καλλιέργεια ούτε για το εργοστάσιο έγινε δυνατό να εξασφαλιστεί το αναγκαίο εργατικό δυναμικό, ενώ στο μεταξύ οι τιμές της ζάχαρης κατέρρευσαν, οι επιχειρηματίες χρεοκόπησαν και το εργοστάσιο εγκαταλείφθηκε.
- Το πρώτο (υδροκίνητο) νηματουργείο βαμβακιού, που ίδρυσε το 1846 στα περίχωρα της Πάτρας ο Παναγιώτης Φωτεινός, ο οποίος είχε σπουδάσει με υποτροφία στη Βιέννη. Το εργοστάσιο, μικρής δυναμικότητας, λειτούργησε ως το 1860 περίπου.
- Το εργοστάσιο φωταερίου (Γκάζι) στην Αθήνα. Το σχετικό αποκλειστικό δικαίωμα είχε εξασφαλίσει ο Γάλλος Φραγκίσκος Φεράλδης με νόμο του 1857. Η πρώτη φάση κατασκευής του συγκροτήματος στη συμβολή της Πειραιώς με την Ιερά Οδό ολοκληρώθηκε το 1862, προκειμένου να φωτιστεί ένα τμήμα της πόλης με λαμπτήρες φωταερίου.
- Ένας ακόμη παράγοντας από το πλαίσιο της διεθνούς συγκυρίας με ευνοϊκές επιδράσεις στις απαρχές της εγχώριας βιομηχανίας υπήρξε ο αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος του 1861-1865, ο οποίος οδήγησε σε αύξηση της τιμής του βαμβακιού. Η συνθήκη αυτή ενθάρρυνε την ίδρυση της βαμβακοκαλλιέργειας στη Λιβαδειά και την ίδρυση των πρώτων υδροκίνητων εκκοκκιστηρίων και στη συνέχεια νηματουργείων στην περιοχή.

Πάντως, τα περισσότερα από τα σχέδια αυτά δεν απέδωσαν ή δεν έγινε δυνατό να εφαρμοστούν, πολύ περισσότερο αν λάβουμε υπόψη μας ότι η αντίληψη που κυριαρχούσε τότε (και στην Ελλάδα), ήταν υπέρ του ελεύθερου ανταγωνισμού και κατά της κρατικής προστασίας. Και ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1840 (όπως είδαμε και στις αναφορές της εποχής), άρχιζε να εδραιώνεται η πεποίθηση ότι, εξαιτίας των ιδιόμορφων συνθηκών του νέου κράτους, η βιομηχανία δεν μπορούσε να «ευδοκιμήσει» στην Ελλάδα. Για να γίνει αυτό έπρεπε να φτάσουμε στη δεκαετία του 1860, όταν η βιομηχανία άρχισε πλέον να συγκεντρώνεται στις πόλεις – λιμάνια και ιδιαίτερα στη Σύρο και στον Πειραιά. Οι πόλεις αυτές, σε αμεσότερη επαφή με τον διεθνή περίγυρο, με καλύτερες προσβάσεις σε αγαθά, σε ιδέες ή σε αγορές, έμελλε, εκτός από εμπορικά κέντρα, να μετασχηματιστούν και σε κοιτίδες βιομηχανικής ανάπτυξης και να διαδραματίσουν τον πιο δυναμικό ρόλο στους οικονομικούς μετασχηματισμούς που καταγράφονται στην Ελλάδα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.

Ο αναπτυξιακός κύκλος της περιόδου 1856-1873 επηρέαζε θετικά και την ελληνική οικονομία και σε συνδυασμό με τις ευνοϊκές συνθήκες στη χώρα, δημιουργούσε θετικό έδαφος για την ανάπτυξη της δευτερογενούς παραγωγής. Η έξοδος κεφαλαίων, τα οποία είχαν συσσωρευτεί γύρω από τις παραδοσιακές δραστηριότητες του εμπορίου και του δανεισμού της αγροτικής παραγωγής, προς τη βιομηχανία, ενθαρρυνόταν την εποχή εκείνη και από το ευνοϊκό φορολογικό σύστημα. Αξιοπρόσεκτη ήταν αυτή την εποχή, επίσης, η ίδρυση τραπεζών που φιλοδοξούσαν να επενδύσουν στη βιομηχανία, όπως η Γενική Πιστωτική Τράπεζα (1872) και η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως (1873). Η ευνοϊκή διεθνής συγκυρία συμπίπτει με την αποκατάσταση ενός ομαλού πολιτικού κλίματος στην Ελλάδα μετά την έξωση του Όθωνα (1862), την ψήφιση του νέου συντάγματος και την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων (1864) και τη διανομή των εθνικών γαιών το 1871.

Πράγματι, στην περίοδο 1865-1875 τίθενται οι βάσεις ενός «πρώτου κύματος» εκβιομηχάνισης, με κύριο χαρακτηριστικό την ίδρυση νέων ατμοκίνητων εργοστασίων, προσανατολισμένων στην εγχώρια αγορά και στους κλάδους κυρίως των τροφίμων (αλευροβιομηχανία, ελαιουργία, οινοποιία), της κλωστοϋφαντουργίας

(βαμβάκι και μετάξι), της μηχανουργίας, του δέρματος, του γυαλιού, του ξύλου και του χαρτιού βλ. Μαυροειδή Μ., «Εμβρυώδης βιομηχανία… όπ.πρ., σελ. 78. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών ως επί το πλείστο. Το 1866-1867 ο Αλέξανδρος Μανσόλας κατέγραψε 27 εργοστάσια, τα οποία ήταν εγκατεστημένα στις μεγαλύτερες πόλεις και αφορούσαν τα βασικά καταναλωτικά αγαθά, δηλαδή τα τρόφιμα και τα προϊόντα της βαμβακουργίας, (βλ. Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι* …όπ.πρ., σελ. 100-120). Παράλληλα εκδηλώνεται «μεταλλευτικός πυρετός», με εντατικές έρευνες του υπεδάφους και συστηματικές προσπάθειες εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου της χώρας, μεταξύ των οποίων ηγετική θέση το 1865 κατέχει η μεταλλουργία μόλυβδου στο Λαύριο. Πάντως, ο μηχανολογικός εξοπλισμός, η τεχνογνωσία και τα καύσιμα της «εμβρυώδους» βιομηχανίας εξακολουθούν να εισάγονται από το εξωτερικό, ενώ σημαντικά προβλήματα αντιμετωπίζει στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας και ιδιαίτερα στη συγκρότηση ειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Παρά αυτό το «πρώτο κύμα» εκβιομηχάνισης οι αδυναμίες της υποδομής είναι ορατές και όπως επισημαίνει και ο Ιωάννης Σκαλτσούνης το 1868, «*η εγχώριος βιομηχανία κατά την πρώτην αυτής εποχήν δείται συνδρομής, προστασίας και εμψυχώσεως, εάν δεν θέλωμεν να ίδωμεν αυτήν μαραινομένην και θνήσκουσαν εν τη γενέσει της*…», βλ. Σκαλτσούνης Ι., *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας*, Αθήναι 1868, σελ. 21.

2.5. Η ανασυγκρότηση της ιστιοφόρου ναυτιλίας

Η ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους το 1832 δημιούργησε ένα ενιαίο εθνικό οικονομικό σύνολο. Η κακή κατάσταση του οδικού δικτύου και οι δυσκολίες στις χερσαίες μεταφορές ανέδειξαν τη ναυτιλία στα νησιά και τα ηπειρωτικά λιμάνια του Αιγαίου και του Ιονίου ως τον κύριο μοχλό οικονομικής ανάπτυξης στο νεοσύστατο κράτος. Ταυτόχρονα, το νέο κράτος έγινε το κέντρο ευρύτερων ναυτικών-επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των ελληνικών εμπορικών κοινοτήτων που ήταν διασκορπισμένες στα κυριότερα λιμάνια της ανατολική Μεσογείου και της βόρειας Ευρώπης.

Η παγκόσμια οικονομία στην περίοδο αυτή βρίσκεται στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης, της αύξησης της παγκόσμιας παραγωγής και της εκρηκτικής ανάπτυξης του διεθνούς εμπορίου (βλ. Bairoch P., *Commerce extérieur* …όπ.πρ.). Η μεγέθυνση του διεθνούς θαλάσσιου εμπορίου οδήγησε στην ανάγκη για ταχύτερες επικοινωνίες και φθηνότερες μεταφορές, συνεπώς αύξησε κατακόρυφα τη ζήτηση μεταφορικού έργου. Ιδιαίτερα η αύξηση του εμπορίου των λεγομένων χύδην φορτίων (σιτηρά, βαμβάκι, κάρβουνο) όχι μόνο έφερε την άμεση σύνδεση της αγοράς της ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας (που αποτέλεσε τον σιτοβολώνα της Ευρώπης τον 19ο αιώνα) με την «ατλαντική οικονομία», αλλά ξανάφερε τη Μεσόγειο στο προσκήνιο της παγκόσμιας αγοράς. Οι Έλληνες ναυτικοί έχοντας την εμπειρία της προεπαναστατικής περιόδου, αλλά και σαφή γνώση του διαμορφωμένου εμπορικού δικτύου και των θαλασσίων δρόμων της Μεσογείου, απάντησαν στην πρόκληση της συγκυρίας αναδιοργανώνοντας τον εμπορικό στόλο ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες. Η συγκυρία υπήρξε εξαιρετικά ευνοϊκή για την ελληνική εμπορική ναυτιλία και για έναν επιπρόσθετο λόγο: Η παρατεταμένη συρρίκνωση και παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά το 1830 αντιμετωπίστηκε από όλους τους Σουλτάνους με άνοιγμα προς τη δυτική Ευρώπη, προκειμένου να μεταρρυθμίσουν το ξεπερασμένο οθωμανικό σύστημα και να ενισχύσουν το εξωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας. Οι ευρωπαϊκές βιομηχανικές χώρες δεν έχασαν την ευκαιρία της διείσδυσης σε μια μεγάλη και ανεκμετάλλευτη αγορά, με αποτέλεσμα την εκρηκτική άνοδο του εμπορίου και της ναυτιλίας στην ανατολική Μεσόγειο, από την οποία οι Έλληνες ναυτικοί και έμποροι αποκόμισαν μεγάλα κέρδη. «*Η άνθιση της ελληνικής ναυτιλίας στη Μεσόγειο στηρίχτηκε στα μεγάλα ιστιοφόρα και στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων, με προορισμούς που ξεπερνούσαν τα στενά όρια της ανατολικής Μεσογείου. Τα εμπορεύματα που μεταφέρονταν δια θαλάσσης από την ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα προς τη δυτική Μεσόγειο και τη βόρεια Ευρώπη και αντιστρόφως, διακρίνονται σε δυο κατηγορίες: γενικά φορτία και χύδην φορτία. Τα είδη γενικού φορτίου αποτελούνται κυρίως από επεξεργασμένα ή ημιεπεξεργασμένα προϊόντα υψηλού κόστους ανά μονάδα, όπως τρόφιμα, υφάσματα, φαρμακευτικά προϊόντα και χρωστικές ουσίες[…] Τα χύδην φορτία αποτελούνται συνήθως από φθηνά προϊόντα μεγάλου όγκου[…] όπως τα δημητριακά (στάρι, καλαμπόκι, κριθάρι, βρώμη), το βαμβάκι, το μαλλί, η ζάχαρη. Τα προϊόντα αυτά προέρχονταν κυρίως από τη Μαύρη Θάλασσα και την Αλεξάνδρεια*». (Βλ. Χαρλαύτη Τζ., «Ιστιοφόρος Ναυτιλία. Η περίοδος της μεγάλης ακμής, 1833-1871», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4ος Αθήνα 2003, σελ. 107).

Η αναγνώριση της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους το 1832 έρχεται, λοιπόν, σε μια εξαιρετικά ευνοϊκή συγκυρία για την ελληνική ναυτιλία, δίνοντας της ευκαιρία όχι μόνο στους υπηκόους του, αλλά σε όλους τους Έλληνες της ανατολικής Μεσογείου να τη χρησιμοποιήσουν ως βάση για την ανάπτυξη των

δραστηριοτήτων τους. Κατά συνέπεια, οι Έλληνες ναυτικοί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, διέθεταν σημαντικές προσβάσεις στα εμπορικά κέντρα του εξωτερικού, όπου είχε εγκατασταθεί η ελληνική ομογένεια, η οποία έλεγχε ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου αυτών των περιοχών. Ιδιαίτερα στα λιμάνια της Ανατολής (Δούναβης, Μαύρη θάλασσα, παράλια της Μ. Ασίας), οι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι διακινούσαν το μεγαλύτερο όγκο των εξαγωγών δημητριακών προς την Δύση, ενώ συμμετείχαν ενεργά και στο εμπόριο των εισερχόμενων βιομηχανικών προϊόντων από την Ευρώπη. Η κυριαρχία των Ελλήνων εμπόρων στη διακίνηση αυτών των προϊόντων της Ανατολής, ήταν φυσικό να ενισχύσει θεαματικά το μεταφορικό έργο του ελληνικού εμπορικού στόλου: «*Προσφέροντας χαμηλούς ναύλους, με αναλογικά ολιγομελές και λιτοδίαιτο πλήρωμα σε σχέση με τα πλοία ξένης σημαίας, οι Έλληνες πλοιοκτήτες κέρδιζαν την προτίμηση των εξαγωγέων της Ανατολής. Τα κέρδη ήταν εντυπωσιακά, ακόμη περισσότερο στις φάσεις κατακόρυφης ανόδου της ζήτησης και των τιμών των δημητριακών στις ευρωπαϊκές αγορές. Για παράδειγμα τη διετία 1846-1848, όταν οι καιρικές συνθήκες στη Δύση κατέστρεψαν μεγάλο μέρος του παραγόμενου προϊόντος, τα κέρδη των πλοιοκτητών ήταν τόσο ψηλά, ώστε αρκούσαν τρία ταξίδια στη Μεσόγειο για να αποσβεστεί η αξίας αγοράς του πλοίου*». (Βλ. Καρδάσης Β., «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1832-1914» στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 340-341). Πάντως, η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας δεν θα είχε αγγίξει ποτέ τα μεγέθη στα οποία έφθασε, αν δεν υπήρχαν οι εμπορικές παροικίες και δεν είχε εξελιχθεί η νεοελληνική Διασπορά στη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα: «*Η εξάπλωση των εύρωστων οικογενειακών επιχειρήσεων σε όλα τα κεντρικά λιμάνια, από τη Μαύρη Θάλασσα μέχρι την Αλεξάνδρεια, σε συνδυασμό με την ισχυρή παρουσία των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης στο εμπόριο και στις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες και με τη διαμόρφωση της σύρου ως ναυτιλιακού κέντρου της ανατολικής Μεσογείου, ανέδειξαν τους Έλληνες σε κυρίαρχους εμπόρους, ναυτικούς και τραπεζίτες του Λεβάντε. Η ανάπτυξη στην Ανατολή ήταν αλληλένδετη με την ανάπτυξη των εμπορικών παροικιών στη Δύση, στα κύρια ιταλικά λιμάνια, από την Τεργέστη μέχρι το Λιβόρνο και τη Γένοβα, στη Μασσαλία που παρέμεινε το μεγαλύτερο εμπορικό λιμάνι της δυτικής Μεσογείου καθώς και στα αγγλικά λιμάνια και στα λιμάνια της βόρειας Ευρώπης μέχρι τη Βαλτική. Όμως οι Έλληνες της Διασποράς ήταν κυρίως έμποροι και, παρόλο που επένδυαν και στα ιστιοφόρα, κατά κανόνα ναύλωναν τα χιλιάδες ποντοπόρα ιστιοφόρα των συμπατριωτών τους από τους ναυτότοπους του Ιονίου και του Αιγαίου*». (Βλ. Χαρλαύτη Τζ., «Ιστιοφόρος Ναυτιλία …όπ.πρ., σελ. 109-110).

Πριν από όλα, όμως, η ναυτιλία έπρεπε να αποκαταστήσει τις απώλειες από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας και να αναδιοργανωθεί. Έτσι, το νεοσύστατο κράτος έπρεπε να δημιουργήσει την απαραίτητη νομοθετική υποδομή για την ανασυγκρότηση της εμπορικής ναυτιλίας, διαδικασία η οποία ολοκληρώθηκε από τον Όθωνα στις αρχές της δεκαετίας του 1840. Σε αυτό το πλαίσιο, δημοσιεύτηκαν διατάγματα, που καθόρισαν τις προϋποθέσεις πλοιοκτησίας και τοποθέτησης της ελληνικής σημαίας, την οργάνωση της λιμενικής διοίκησης, τον τρόπο καταμέτρησης της χωρητικότητας, το χωρισμό σε ναυτιλιακά διαμερίσματα και ακόμη τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα πλοιάρχου και προσωπικού, τη σύνθεση των πληρωμάτων και τέλος την κατάταξη των πλοίων σε Α΄ ή Β΄ τάξης. Με ξεχωριστή πράξη προσδιορίστηκαν οι κάθε είδους εισφορές προς τις κρατικές υπηρεσίες, όπως λιμενικά, υγειονομικά και προξενικά τέλη. Παράλληλα το κράτος υπέγραψε εμποροναυτιλιακές συνθήκες με τις ισχυρές ναυτικές δυνάμεις της εποχής με όρους αμοιβαιότητας στη εξυπηρέτηση των εθνικών πλοίων, όταν αυτά προσέγγιζαν στα ξένα λιμάνια. Επίσης κατασκευάστηκαν λιμάνια, αποβάθρες και δίκτυο παράκτιων φάρων. Τέλος η θέσπιση τελωνειακής νομοθεσίας με ότι αυτή συνεπάγεται (τελωνειακοί δασμοί, ίδρυση και οργάνωση τελωνείων), συμπλήρωσε το πλαίσιο λειτουργίας της ιστιοφόρου εμπορικής ναυτιλίας. (βλ. Παπαθανασόπουλος Κ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία* …όπ.πρ., σελ. 71-84).

Θετικά συνέβαλαν στην ανασυγκρότηση του εμπορικού ναυτικού οι ασφαλιστικές εταιρείες που δημιουργήθηκαν στα εμπορικά κέντρα του ελλαδικού χώρου, ήδη από την περίοδο του Καποδίστρια. Μετά την ίδρυση του νέου κράτους οι πρώτες ασφαλιστικές εταιρείες δημιουργήθηκαν σε περιοχές με έντονη εμπορική - ναυτιλιακή δραστηριότητα, όπως η Σύρος, η Πάτρα και το Ναύπλιο. Πρόκειται για ανώνυμες μετοχικές εταιρείες, με κύριο χαρακτηριστικό τη συμμετοχή πολλών προσώπων στα ιδρυτικά κεφάλαια και με κύριες δραστηριότητες την ασφάλιση εμπορευμάτων και πλοίων, καθώς και τη χρηματοδότηση ναυτιλιακών επιχειρήσεων, είτε στη φάση της κατασκευής του πλοίου, είτε στη ναύλωση. Ας σημειωθεί, ότι οι μέτοχοι προέρχονταν κατά πλειοψηφία από την εμπορική τάξη των τόπων της εγκατάστασης και επιπλέον ότι ορισμένοι μεγαλέμποροι τοποθετούσαν κεφάλαια σε περισσότερες από μια εταιρείες. Δημιουργήθηκε, έτσι, μια κοινότητα συμφερόντων μεταξύ των εταιρειών και των κύριων μετόχων, στηριγμένη σε ισχυρότερη κεφαλαιακή συγκρότηση και σε ευθεία συνάρτηση με την εξέλιξη των εμπορικών επιχειρήσεων αυτών των μετόχων. Αυτή η κατάσταση μείωνε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις ασφαλιστικές εταιρείες, διευκόλυνε την συνεργασία τους

και βοηθούσε στην αντιμετώπιση του ανταγωνισμού των ξένων ασφαλιστικών καταστημάτων, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα οξύς.

Στον νέο οικονομικό χώρο που δημιούργησε το ανεξάρτητο κράτος, υπήρξαν ανατροπές στη σειρά κατάταξης των ναυτιλιακών κέντρων της χώρας, ανάλογα με τα νηολόγιά τους: Νέοι τόποι ανέλαβαν την ηγεμονία στις οικονομικές δραστηριότητες του ελλαδικού χώρου με προεξάρχουσα την Ερμούπολη της Σύρου, η οποία αποτέλεσε τον πόλο συγκέντρωσης του εμπορίου και της ναυτιλίας. Η Ύδρα από την πρώτη θέση προεπαναστατικά περνάει στην τέταρτη θέση, ενώ οι Σπέτσες παραμένουν σταθερές στη δεύτερη θέση. Τρίτο από έβδομο είναι το Γαλαξίδι, ενώ ο Πειραιάς που δεν αναφερόταν καν προεπαναστατικά, τώρα καταλαμβάνει την πέμπτη θέση. Την πρώτη δεκάδα συμπληρώνουν η Άνδρος, η Σαντορίνη, η Μήλος και η Σκόπελος. Οι Κυκλάδες είναι πλέον το νέο κέντρο δραστηριοτήτων της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας στον 19ο αιώνα. Η Ερμούπολη της Σύρου, οικοδομημένη από Χιώτες πρόσφυγες μετά το 1822 και ωφελημένη τόσο από την προστασία της Γαλλίας όσο και από την προνομιακή για τις θαλάσσιες συγκοινωνίες γεωγραφική της θέση, γίνεται το πρώτο ελληνικό λιμάνι και σπουδαίο διαμετακομιστικό κέντρο με σημαντικές ναυπηγικές εγκαταστάσεις. Παρότι δεν είχε καμία παράδοση στη ναυτιλία, η Σύρος άρχισε μετά το 1825 να έλκει τη ναυτική επιχειρηματικότητα από τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους: «*Οι σπουδαιότεροι 'Συριανοί' καραβοκύρηδες ιστιοφόρων ήταν Σπετσιώτες, Υδραίοι, Ψαριανοί, Κασιώτες, Χιώτες, Ανδριώτες, Λέριοι, Σαντορινιοί, Σάμιοι, κ.ο.κ., οι οποίοι λειτουργούσαν κατά κύριο λόγο σε υπο-ομάδες, κλειστά κυκλώματα που εξυπηρετούσαν τη διεξαγωγή των ναυτιλιακών τους επιχειρήσεων και ιδιαίτερα τη στελέχωση των πλοίων τους με συντοπίτες*». (Βλ. Χαρλαύτη Τζ., «Ιστιοφόρος Ναυτιλία …όπ.πρ., σελ. 112).

Ενδιαφέροντα στοιχεία για την εξέλιξη του αριθμού των πλοίων, της χωρητικότητας και του αριθμού των ναυτικών δίνουν πηγές της εποχής ((βλ. Παπαθανασόπουλος Κ, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία*…όπ.πρ., σελ. 87-92).

- Από το 1838 ως το 1850 η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου υπερτριπλασιάστηκε (από 88.502 τόνους το 1838, η χωρητικότητα ανέβηκε στους 266.201 τόνους το 1850.
- Το διάστημα 1851-1852 η δύναμη της ναυτιλίας μειώθηκε κατά 18.450 τόνους λόγω της ύφεσης του διεθνούς εμπορίου και του αποκλεισμού των ελληνικών παραλίων από τον αγγλικό στόλο.
- Το 1853 έχουμε ελαφρά μείωση του αριθμού των πλοίων και επίσης ελαφρά αύξηση της χωρητικότητας. Η αυξομείωση αυτή είναι ένα από τα χαρακτηριστικότερα στοιχεία της εξέλιξης της ελληνικής ναυτιλίας, γιατί δείχνει ότι οι Έλληνες αρχίζουν να ναυπηγούν μεγαλύτερα πλοία, αποτολμώντας πλέον και ναυτικές γραμμές έξω από τον Εύξεινο και τη Μεσόγειο (Β. Ευρώπη, Ατλαντικός).
- Κατά τη δεκαετία 1845-1855, η χωρητικότητα και τα πληρώματα του εμπορικού στόλου αυξήθηκαν κατά δυο φορές περίπου (από 161.103 τόνους και 15.000 ναύτες το 1845, φθάνουν το 1855 η συνολική χωρητικότητα τους 296.801 τόνους και οι άνδρες περίπου τους 30.000.

Συνεπώς, παρά τη γενικά αυξητική τάση, ο εμπορικός στόλος γνωρίζει και φάσεις ύφεσης ή αδράνειας, στις οποίες οφείλει να αναπροσαρμοστεί. Για παράδειγμα, την κατακόρυφη άνοδο των ναύλων στην τριετία 1846-49 διαδέχτηκε μια εξίσου έντονη πτώση το 1849-1850 προκαλώντας έντονη κρίση στην ελληνική ναυτιλία. Και αυτό, γιατί στις «καλές» εποχές, όταν υπήρχε ευφορία στη ναυλαγορά, οι Έλληνες επένδυσαν υπέρογκα ποσά παραγγέλνοντας νέα ιστιοφόρα. Αυτή η υπέρμετρη επένδυση οδήγησε στην υπερπροσφορά πλοίων και τελικά στην ύφεση της ναυλαγοράς με συνέπεια πολλά ιστιοφόρα να παραμένουν αδρανή στα λιμάνια αναζητώντας ναύλωση. Ακριβώς σε αυτές τις φάσεις της ύφεσης οι πλοίαρχοι - που συχνά ήταν πλοιοκτήτες – κατέφευγαν, κάποιες φορές στις ναυταπάτες και τα δόλια ναυάγια. Με αυτόν τον τρόπο απαλλάσσονταν από τα χρέη προς τους ναυτοδανειστές, τα οποία υποχρεώνονταν πλέον να τα καταβάλλουν ο ασφαλιστικές εταιρείες.

Οι συνέπειες αυτών των μεθοδεύσεων ήταν οδυνηρές, διότι αφενός οδηγούσαν τις ασφαλιστικές εταιρείες στην χρεωκοπία και αφετέρου διότι έπλητταν ανεπανόρθωτα το κύρος της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας στο εξωτερικό. Πραγματικά οι περισσότερες ασφαλιστικές εταιρείες που είχαν ιδρυθεί στον ελλαδικό χώρο πριν από το 1850 διαλύθηκαν την περίοδο της κρίσης του 1849-1851, η οποία επέδρασε αρνητικά στις οικονομίες των ευρωπαϊκών χωρών. Την ίδια εποχή οι ξένες κυβερνήσεις συμβούλευσαν τις ασφαλιστικές εταιρείες των κρατών τους να αποφεύγουν την ασφάλιση ελληνικών πλοίων και τους εμπόρους να μη ναυλώνουν τα εμπορεύματά τους. Ως αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης υψώθηκαν υπέρογκα τα ασφάλιστρα των πλοίων της ελληνικής σημαίας και των φορτίων που αυτά διακινούσαν, με φυσική συνέπεια να μειωθεί

ακόμη περισσότερο η παρουσία των ελληνικών πλοίων στις μεταφορές της Μεσογείου. Η κατάσταση επιδεινώθηκε τον Ιανουάριο του 1850, όταν αγγλικά πολεμικά σκάφη απέκλεισαν τα σημαντικότερα λιμάνια της Ελλάδας, προκαλώντας τρομακτική καθίζηση των εμπορικών ανταλλαγών. Τα ελληνικά πλοία ανίκανα να αποπλεύσουν ή να προσεγγίσουν στα λιμάνια, απώλεσαν σπουδαία κέρδη. Το 1852 η έκρηξη του Κριμαϊκού οδήγησε σε απότομη μείωση των φορτίων όταν η ρωσική κυβέρνηση απαγόρεψε τις εξαγωγές δημητριακών από το έδαφος της, στην προσπάθειά της να ανακόψει την τροφοδοσία των ευρωπαϊκών πληθυσμών και να πιέσει τους ευρωπαίους συμμάχους της Τουρκίας. Οι επιπτώσεις για τους ελληνικούς σιτεμπορικούς οίκους της Ανατολής και συνεπώς για τον εθνικό εμπορικό στόλο, που μετέφερε κατά κύριο λόγο αυτά τα προϊόντα στη Δύση, ήταν περισσότερο από δυσμενείς. (Βλ. Καρδάσης Β., «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία …όπ.πρ., σελ. 341-342.

Το τέλος των περιορισμών στις ρωσικές εξαγωγές και η λήξη του Κριμαϊκού πολέμου το 1856 επαναδραστηριοποίησαν την ελληνική ναυτιλία Αυτή η περίοδος συμπίπτει χρονικά με την επέκταση της νέας τεχνολογίας του ατμού στον τομέα των θαλάσσιων συγκοινωνιών. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα νέα και τα παλαιά μέσα μεταφορών ήταν έντονος, ενώ την ίδια στιγμή αναπτύσσονταν ολοένα και περισσότερο η τεχνολογία στους τομείς παραγωγής που σχετίζονταν με τα θαλάσσια συγκοινωνιακά μέσα. Πάντως αν και τα ατμόπλοια πρωτοεμφανίστηκαν στην ανατολική Μεσόγειο στη δεκαετία του 1840, η εισαγωγή τους σε ευρεία κλίμακα δεν έγινε πριν τη δεκαετία του 1860 και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1870. Παρότι η σχετική συμμετοχή τους τις θαλάσσιες μεταφορές μειώθηκε, αυτό δεν σημαίνει ότι τα ιστιοφόρα σκάφη τέθηκαν στο περιθώριο, Για 30-40 χρόνια ακόμη, τα ογκώδη και τα βαριά εμπορεύματα διακινούνταν αποκλειστικά σχεδόν από τα ιστιοφόρα πλοία, των οποίων άλλωστε βελτιώθηκε αρκετά η τεχνολογία της κατασκευής.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

Αγριαντώνη Χρ., «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4ος Αθήνα 2003, σελ. 61-74.

Bairoch P., *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*, ed. Mouton, Paris-La Haye 1976

Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.

Δερτιλής Γ., *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980.

Δερτιλής Γ., «Σύγκριση και σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τη Δ. Ευρώπη» στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 289-299.

Έϊχταλ Γκ. *Η Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση μετά το 1821*, εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1974.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής 1881-1885.

Καλλιγάς Π., «Και πάλιν περί φόρων», *Παλιγγενεσία* Ε΄ (1867), αρ. 1109.

Καρδάσης Β., «Η Σύρος σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου», στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 323-336.

Καρδάσης Β., «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1832-1914» στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 337-350.

Καρούζου Ε., «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία» στο Κωστής Κ.-Πετμεζάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ. 175-218.

Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867.

Μπουρνόβα Ε. – Προγουλάκης Γ., «Ο Αγροτικός κόσμος, 1830-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σελ. 45-104.

Μαυροειδή Μ., «Εμβρυώδης βιομηχανία, μισθωτή εργασία και μετανάστευση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο *1893-1912, Από τη χρεωκοπία στην ανάκαμψη*, Ιστορικά-ένθετο της εφ. Ελευθεροτυπία, Απρίλιος 2011, σελ. 73-113.

Μπακουνάκης Ν., *Πάτρα 1828-1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1988.

Μπακουνάκης Ν., *Το κρασί του Γουσταύου, Αφήγημα οινικών περιπετειών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997.

Μπρέγιαννη Κ. – Πατρώνης Β., *«Από τη θεσμική απουσία στον «φιλελεύθερο» προστατευτισμό και τον παρεμβατικό αυταρχισμό: οι μεταμορφώσεις της αγροτικής πίστης στην Ελλάδα 1880-1940»*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου στη μνήμη του Στάθη Δαμιανάκου *Αγροτική Κοινωνία και Λαϊκός Πολιτισμός,* Αθήνα 25-27 Μαϊου 2005, έκδοση σε CD, 2006.

Παναγιωτόπουλος Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα» στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο 1980, σελ. 216-235.

Παπαθανασόπουλος Κ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή,* έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983.

Παπαστεφανάκη Λ., *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.

Πατρώνης Β., «Η χρηματοδότηση της μονοκαλλιέργειας: αγροτική και εμπορική πίστη στην Πάτρα του 19ου αιώνα», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. 12, Νοέμβριος 1994, σελ. 54-72.

Πατρώνης Β., «Η οικονομική ζωή της Πάτρας», στο *Πάτρα: Η πόλις-λιμάνι*, Ιστορικά-ένθετο της εφ. Ελευθεροτυπία, τεύχος 119, 24/1/2002, σελ. 22-27.

Σκαλτσούνης Ι., *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας*, Αθήναι 1868.

Σούτσος Ι. Α., *Πλουτολογία*, Τόμος Α΄, Αθήναι 1868.

Strong F., *Greece as a Kingdom*, London 1842.

Συναρέλλη Μ., «Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα», στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 351-363.

Συναρέλλη Μ., «Το οδικό δίκτυο. Κρατική πολιτική και οδοποιία το 19ο αιώνα», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4ος Αθήνα 2003, σελ. 119-130.

Τσοκόπουλος Β., *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1984.

Τσουκαλάς Κ., «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Ο Πολίτης*, τεύχος 31, Δεκέμβριος 1979, σελ. 22-30.

Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007.

Χαρλαύτη Τζ., «Ναυτιλία», στο Κωστής Κ.-Πετμεζάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ. 421-462.

Χαρλαύτη Τζ., «Ιστιοφόρος Ναυτιλία. Η περίοδος της μεγάλης ακμής, 1833-1871», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4ος Αθήνα 2003, σελ. 105-118.

Χατζηϊωάνου Μ.-Χ., «Το ελληνικό εμπόριο», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4ος Αθήνα 2003, σελ. 75-84.

Κεφάλαιο 3: Το Αγροτικό Ζήτημα Ι- Από τις Εθνικές Γαίες στην Κορινθιακή Σταφίδα

Περίληψη

Το κεφάλαιο αυτό επιχειρεί να καταγράψει την ιστορική εξέλιξη του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα, με επίκεντρο τις ζώνες της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης που προέκυψαν από την πορεία προς τη διανομή της εθνικής γης στους ακτήμονες καλλιεργητές. Αναλύονται τα ιδιαίτερα γαιοκτητικά χαρακτηριστικά του συστήματος των «εθνικών γαιών» και η αδυναμία του να συνυπάρξει με τις ανάγκες επέκτασης των εμπορευματικών καλλιεργειών της Πελοποννήσου, αντίφαση που θα αρθεί τελικά με την αγροτική μεταρρύθμιση και τη διανομή της εθνικής γης (1871). Άμεση συνέπεια της μεταρρύθμισης ήταν η μεγάλη ανάπτυξη της καλλιέργειας και του εμπορίου της Κορινθιακής Σταφίδας, που αναλύονται εκτενώς στα πλαίσια του παρόντος κεφαλαίου. Η σταφίδα θα αποτελέσει το κύριο εξαγωγικό προϊόν της χώρας και θα δημιουργήσει για τρεις επιπλέον δεκαετίες εισοδήματα, θέσεις απασχόλησης και μεγάλα κέρδη στη Βόρεια και τη Δυτική Πελοπόννησο. Ωστόσο, η άκριτη επέκταση των καλλιεργειών και η μετατροπή της σταφίδας σε μονοκαλλιέργεια, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την κρίση υπερπαραγωγής της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, η οποία είχε εξαιρετικά αρνητικές συνέπειες, όχι μόνο για τους καλλιεργητές της Πελοποννήσου, αλλά και για την εθνική οικονομία συνολικά.

Λέξεις - κλειδιά

- Εθνικές γαίες, διανομή της εθνικής γης
- Σχέσεις γαιοκτησίας, γαιοκτήμονες, μικρή ιδιοκτησία
- Αγροτικό Ζήτημα, Αγροτική Μεταρρύθμιση
- Εμπορευματικές καλλιέργειες
- Χρηματοδότηση, αγροτική πίστη, δανεισμός, τοκογλυφία
- Σταφίδα, σταφιδοκαλλιέργεια, σταφιδική κρίση
- Έμποροι, Εξαγωγικό εμπόριο, Εισαγωγικό εμπόριο
- Δασμολόγιο, εισαγωγικοί δασμοί, προστατευτισμός
- Κρατική παρέμβαση, διαχείριση της κρίσης

3.1 Εισαγωγικά

Αυτό που εντυπωσιάζει το μελετητή του ελληνικού αγροτικού χώρου το 19ο αιώνα είναι το ότι παρουσιάζει δύο όψεις: Στις πρώτες δεκαετίες αμέσως μετά την ανεξαρτησία διαπιστώνεται μια αργή ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, και ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του, η ελληνική ύπαιθρος μεταμορφώνεται με κύριο γνώρισμα τον εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας και την ταχύτατη ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και των εξαγωγικών αγροτικών προϊόντων. Πράγματι, στην πρώτη αυτή περίοδο, ο ελληνικός αγροτικός χώρος φαίνεται να κινείται με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς. Η επιβολή του καθεστώτος των εθνικών γαιών και της ενοικίασής τους στους ακτήμονες γεωργούς, επιδείνωσε πολλά προβλήματα που είχε κληροδοτήσει στην αγροτική παραγωγή η οθωμανική κατοχή και ο πόλεμος της ανεξαρτησίας. Το χάος γύρω από το νομικό και οικονομικό καθεστώς της γης, η βαριά φορολογία, η βαθμιαία εγκατάλειψη της καλλιέργειας των εθνικών εδαφών και η χαμηλή δημογραφική πυκνότητα στις πεδιάδες, αποτελούν κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής υπαίθρου. Αν, όμως, αυτή είναι η εικόνα του ελληνικού αγροτικού χώρου στην πρώτη αυτή περίοδο, στις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η εικόνα αυτή φαίνεται να αλλάζει ριζικά. Η επιβολή της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης και η στροφή προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες, η αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών και της αγροτικής παραγωγής, η κάθοδος των ορεινών και ημιορεινών πληθυσμών στις πεδιάδες και η συνακόλουθη βελτίωση της πληθυσμιακής πυκνότητας, ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας, η δημιουργία πόλεων-εξαγωγικών κέντρων με ταχύρρυθμη πληθυσμιακή ανάπτυξη και κοινωνική διαφοροποίηση, αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου.

Πρόκειται για τον σημαντικότερο μετασχηματισμό που γνωρίζει η ελληνική ύπαιθρος το 19ο αιώνα. Όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, ο μετασχηματισμός αυτός οφείλεται στην αλληλεπίδραση δύο εξαιρετικά σημαντικών γεγονότων: της διανομής των "εθνικών γαιών" το 1871 και της τεράστιας επέκτασης των εξαγωγικών φυτειών και ιδιαίτερα της κορινθιακής σταφίδας.

3.2 Το πρόβλημα της γης στην Ελλάδα

Το πρόβλημα της γης και η αγροτική μεταρρύθμιση, αποτέλεσαν ιστορικά ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα των αστικών επαναστάσεων. Η μετατροπή της φεουδαρχικής ή άλλης, προαστικού τύπου ιδιοκτησίας σε σύγχρονη ατομική, απεριόριστη και ελεύθερη ιδιοκτησία αποτέλεσε το κοινό περιεχόμενο όλων των αγροτικών μεταρρυθμίσεων. Ο εκσυγχρονισμός της οικονομικής ζωής, η οικονομική ανάπτυξη και η πορεία προς την εκβιομηχάνιση μιας χώρας, εξαρτήθηκε σε σημαντικό βαθμό από την κατάργηση κάθε προαστικού, εμπράγματου βάρους στην αγροτική ιδιοκτησία και από τη μετατροπή της τελευταίας σε απεριόριστη ατομική ιδιοκτησία. Κατ' αυτή την έννοια, με την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας του νέου ελληνικού κράτους, ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που ζητούσε άμεση λύση ήταν αυτό της "απελευθέρωσης" της γης, αφού οικονομική ανόρθωση και ανάπτυξη δεν μπορούσαν να επιτευχθούν χωρίς να λυθεί προηγουμένως το πρόβλημα της ιδιοκτησίας. Αυτή, άλλωστε, ήταν και η διαπίστωση όλων των σημαντικών μελετητών του 19ου αιώνα, που έβλεπαν την ευθεία διασύνδεση που υπήρχε μεταξύ της αναγνώρισης από το κράτος της απεριόριστης, πλήρους και αποκλειστικής ατομικής κυριότητας επί της γης με την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, με την αύξηση της παραγωγικότητας και των επενδύσεων στη γεωργία, άρα και με τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Ο Ι. Σούτσος, τόνιζε με αφορμή το θέμα των εθνικών γαιών, ότι βασικός στόχος της ελληνικής πολιτείας πρέπει να είναι η εξασφάλιση της ιδιοκτησίας. Ο Γουσταύος Έϊχταλ, επίσης υποστήριζε το 1834 ότι το νέο γραφείο της Πολιτικής Οικονομίας δεν μπορεί να κάνει τίποτε "*αν δεν κανονιστεί οριστικώς το ζήτημα της ιδιοκτησίας*." (Βλ. Έϊχταλ Γκ. *Η Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση μετά το 1821*, εκδ. Μπάϋρον, 1974, σελ. 19). Από το 1821 έως το 1922 το ζήτημα της γης βρέθηκε στο επίκεντρο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου και οι προσπάθειες για την επίλυσή του επηρέασαν αποφασιστικά τους οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς του ελληνικού χώρου στο 19ο αιώνα.

Το πρόβλημα των γαιοκτητικών σχέσεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα είναι εξαιρετικά περίπλοκο. Αρχικά, επειδή από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους το 1828, η ελληνική γεωργία βρέθηκε ανάμεσα σε δύο ανταγωνιστικές επιρροές : αφενός η κληρονομιά των οθωμανικών κοινωνικών μηχανισμών και αφετέρου η απεριόριστη ατομική ιδιοκτησία στη γη, που (θεωρητικά τουλάχιστον) εισήγαγε το γερμανορωμαϊκό δίκαιο: "*Η οθωμανική πολυμορφία ως προς τον τρόπον κτήσεως του εδάφους, αντεκαταστάθη από της ιδρύσεως του Ελληνικού Κράτους υπό της ατομιστικής αντιλήψεως μιας ατομικής ιδιοκτησίας ελευθέρου και απεριορίστου*." Βλ. Στεφανίδης Δ., *Αγροτική Πολιτική*, Τόμ. Ι, Αθήνα 1948, σελ. 65. Κατά δεύτερο λόγο, επειδή ένα σημαντικό μέρος του ελληνικού χώρου βρισκόταν εκτός των ορίων του νέου ελληνικού κράτους του 1830: Αναφερόμαστε στις τουρκοκρατούμενες περιοχές που ενσωματώνονται μεταγενέστερα και βαθμιαία στον εθνικό κορμό. Στη Θεσσαλία και στην περιοχή της Άρτας η ένταξη της γης στα εθνικά εδάφη κηρύσσεται το 1881, με μισό αιώνα καθυστέρηση. Στις άλλες περιοχές (Μακεδονία, Θράκη, λοιπή Ήπειρο, Κρήτη), η αγροτική μεταρρύθμιση ολοκληρώνεται μετά τη λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Κατά συνέπεια, η διαδικασία ιδιωτικοποίησης και εξατομίκευσης της γης στον ελληνικό χώρο δεν ήταν μια στιγμιαία πράξη που συνδέθηκε με ένα νομικό διάταγμα, αλλά μια μακρόχρονη, σταδιακή διαδικασία, που διήρκεσε σχεδόν έναν αιώνα (1828-1922). Είναι, επομένως, απαραίτητο όταν εξετάζουμε τις γαιοκτητικές σχέσεις στον 19ο αιώνα, να κάνουμε διάκριση μεταξύ ελληνικού και ελλαδικού χώρου, αφού σε κάθε τμήμα επικρατούσαν διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις. Πρέπει, επίσης, να μη διαφεύγει της προσοχής μας το γεγονός ότι μεταρρυθμίσεις στο καθεστώς γαιοκτησίας στη διάρκεια αυτής της περιόδου έχουμε όχι μόνο στα πλαίσια του ελληνικού βασιλείου, αλλά και στο τουρκοκρατούμενο τμήμα του ελλαδικού χώρου, μεταρρυθμίσεις που προέκυψαν από τις εσωτερικές ανάγκες του οθωμανικού συστήματος. Έτσι, η διαδικασία "απελευθέρωσης" της γης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα πέρασε μέσα από δύο δρόμους: Ο πρώτος ταυτίστηκε με τις πράξεις εθνικής απελευθέρωσης εθνικών εδαφών (1832 ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, 1881 απελευθέρωση της Θεσσαλίας και τμήματος της Ηπείρου, 1912/13 απελευθέρωση της Μακεδονίας, της Θράκης και των Ιωαννίνων). Ο δεύτερος, εξελικτικός, προέκυψε από τις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Οι μεταρρυθμίσεις αυτές, που προέκυψαν σαν ώριμη εσωτερική απαίτηση της οθωμανικής κοινωνίας στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού, επέδρασαν αποφασιστικά τόσο στις γαιοκτητικές και κοινωνικές

σχέσεις, όσο και στην "προσωπική απελευθέρωση" των αγροτών από τα φεουδαρχικά δεσμά στις τουρκοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Πριν την εθνική απελευθέρωση των περιοχών αυτών, μεσολάβησαν οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (1839), του Χάτι Χουμαγιούν (1856) και ο νόμος περί γαιών (1858), που μετέβαλλαν τη θέση του αγρότη-καλλιεργητή των τσιφλικιών. Αναγνωρίστηκε πλήρως η ασφάλεια ζωής, τιμής και περιουσίας, επιβλήθηκε η νομική, πολιτική και θρησκευτική ισότητα και επεκτάθηκαν τα κληρονομικά δικαιώματα των κατοίκων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αν και οι μεταρρυθμίσεις αυτές δεν άλλαξαν ριζικά τις σχέσεις γαιοκτησίας, είναι φανερό ότι εξασθένησαν το τιμαριωτικό σύστημα και απελευθέρωσαν σημαντικές παραγωγικές δυνάμεις. Ορισμένοι συγγραφείς, μάλιστα, υποστηρίζουν ότι οι μεταρρυθμίσεις αυτές από την άποψη των πολιτικών αναγκών του καπιταλισμού, «*εκμηδένισαν στην πράξη τις επιπτώσεις της ελληνικής εθνικής επανάστασης για τις ελληνικές περιοχές που βρίσκονταν ακόμη κάτω από τον τουρκικό ζυγό, το δε εθνικό κράτος παρέμενε πλέον μόνο ως πολιτισμική απαίτηση.*" Βλ. Παναγιωτόπουλος Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα» στο Εκσυγχρονισμός *και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο 1980, σελ. 223. Γίνεται φανερό ότι διαφορετικό γαιοκτητικό και θεσμικό καθεστώς κληρονόμησε το ελληνικό κράτος μετά την απελευθέρωση του 1830 και διαφορετικό βρήκε το 1881 (Θεσσαλία, Άρτα), ή το 1912/13 και το 1922 (Μακεδονία, Θράκη και λοιπή Ήπειρος). Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, καθιερώνοντας τη νομική, πολιτική και θρησκευτική ισότητα των πολιτών, "*αφαίρεσαν από την απελευθερωτική πράξη σε μεγάλο βαθμό το κοινωνικό περιεχόμενο, διατηρώντας μόνο το εθνικό της*." Βλ. Σακελλαρόπουλος, Θ., *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 18830-1922*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991, σελ. 51.

Συνεπώς, η ιστορία της γαιοκτησίας στα πλαίσια του νέου ελληνικού κράτους μέχρι το 1922, μπορεί να συνοψιστεί σε δύο μεγάλα ζητήματα :

- το ζήτημα των "εθνικών γαιών," που κυριάρχησε στις γαιοκτητικές σχέσεις στην περίοδο 1828-1871 και
- το ζήτημα των τσιφλικιών, που συγκεντρώθηκαν κυρίως στις βόρειες επαρχίες της χώρας. Αυτό το ζήτημα κυριάρχησε στην οικονομική ζωή της χώρας στην περίοδο 1881-1922 και θα το εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

3.3 Εθνικές και ιδιωτικές γαίες

Στις συνθήκες αυτές, το κύριο πρόβλημα του νέου ελληνικού κράτους ήταν αυτό της επιβίωσής του και της οικονομικής του ανάπτυξης. Και πρώτα απ' όλα θα έπρεπε να δοθεί λύση στο αγροτικό πρόβλημα της χώρας και ειδικότερα στο ζήτημα της ιδιοκτησίας της γης, που άφησαν φεύγοντας οι Οθωμανοί και είχε περιέλθει προσωρινά στην ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους. Πράγματι, την επαύριον της ανεξαρτησίας, το ερώτημα που απασχολούσε τον αγροτικό πληθυσμό της χώρας, ήταν η τύχη των πρώην οθωμανικών γαιών. Πως θα ρύθμιζε το καθεστώς της γαιοκτησίας το νέο ελληνικό κράτος; Η γη που αναγκαστικά εγκατέλειψαν οι Τούρκοι θα περιέρχονταν στους ακτήμονες χωρικούς ή θα περνούσε στα χέρια των μεγάλων ιδιοκτητών; Ήδη αρκετές μεγάλες εκτάσεις καταπατήθηκαν από τους οπλαρχηγούς και τους τοπικούς φεουδάρχες και προστέθηκαν στις προσωπικές τους κτήσεις. Η τύχη όμως του μεγάλου μέρους των ελεύθερων εθνικών γαιών παρέμεινε εκκρεμής και αποτέλεσε το πεδίο της πρώτης σοβαρής κοινωνικής αναμέτρησης στα πλαίσια του νέου ελληνικού κράτους.

Ουσιαστικά, το ζήτημα των εθνικών γαιών δημιουργήθηκε όχι ως αποτέλεσμα της Επανάστασης, αλλά ταυτόχρονα με την έκρηξη της Επανάστασης, όταν τα ελληνικά στρατιωτικά σώματα και οι χωρικοί κατέλαβαν τη γη, τις φυτείες και τα αγροκτήματα που ανήκαν σε μουσουλμάνους μετά το σφαγιασμό ή την αποχώρησή τους. Κατέλαβαν επίσης τις γαίες που ανήκαν στο Οθωμανικό Δημόσιο, καλλιεργημένες και ακαλλιέργητες. «*Η κρίσιμη συμβολή των αγροτικών πληθυσμών στη στρατιωτική επικράτηση της Επανάστασης επηρέασε αποφασιστικά την τύχη των πρώην μουσουλμανικών γαιών. Παρότι οι κατά τόπους ισχυροί προεστοί και πολέμαρχοι προσπάθησαν να τις ιδιοποιηθούν, στις περιοχές που κατέκτησε ο επαναστατικός στρατός η κυριότητα των 'εθνικών γαιών', όπως τώρα πλέον αποκαλούνταν, πέρασε στο επαναστατικό κράτος. Προκειμένου να αποφύγουν κοινωνικές εξεγέρσεις, οι επαναστατικές διοικήσεις αναγκάστηκαν να απαγορεύσουν κάθε μεταβίβαση εθνικής γης κατά τη διάρκεια του πολέμου, παρά τις επείγουσες χρηματικές ανάγκες της Επανάστασης*» (βλ. Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007, σελ. 25). Ο Σπ. Τρικούπης μεταφέρει το

παρακάτω επεισόδιο από τα χρόνια της Επανάστασης, σχετικά με τις αντιδράσεις των ακτημόνων απέναντι στα σχέδια εκποίησης της εθνικής γης: «*Στη διάρκεια της Β΄ Εθνικής Συνέλευσης (Άστρος 1823) αρκετοί αγανακτισμένοι ακτήμονες στρατιώτες, μόλις πληροφορήθηκαν ότι είχε υποβληθεί από μερικούς στη Συνέλευση σχέδιο ψηφίσματος 'περί εκποιήσεως εθνικών γαιών' - που θα κατέληγαν ευνόητα στους προύχοντες γαιοκτήμονες, τους μόνους που διέθεταν χρήματα – έγραψαν σε ένα μεγάλο χαρτί 'Εκποίηση Γης'(της πρώην οθωμανικής και νυν εθνικής). Το έστησαν και άρχισαν να το πυροβολούν. Από τους πυροβολισμούς αυτής της πρωτότυπης κίνησης διαμαρτυρίας προκλήθηκε μεγάλη αναστάτωση*», βλ. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Τόμος Γ, επανέκδοση Αθήνα 1978, σελ. 36. Η εθνικοποίηση της πρώην οθωμανικής γης κατά την Επανάσταση και το ρευστό και ασαφές καθεστώς τους προσφέρονταν για κάθε λογής αυθαιρεσίες και αποτέλεσε μια καλή ευκαιρία για τους προύχοντες να αυξήσουν την έγγεια ιδιοκτησία τους: «*Ωστόσο η Επανάσταση της οποίας ηγούνταν, απαιτούσε τη στρατολόγηση χωρικών για τη συνέχιση του αγώνα. Έτσι η εθνική γη πήρε συμβολική μορφή, ήταν η γη των προγόνων την οποία οι χωρικοί έπρεπε να ανακτήσουν. Όλες οι εθνοσυνελεύσεις αναγνώριζαν τόσο το δικαίωμα των Ελλήνων στην ελευθερία όσο και το δικαίωμά τους στη γη*», (βλ. Καρούζου Ε., «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία» στο Κωστής Κ.-Πετμεζάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ. 183).

Συνεπώς, η εθνικοποίηση της γης δεν υπήρξε μία αυθαίρετη πράξη της κεντρικής διοίκησης, χωρίς σύνδεση με το παρελθόν. Ήδη, οι Εθνικές Συνελεύσεις κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, είχαν διακηρύξει την πρόθεση της επαναστατικής αρχής να αναλάβει όχι μόνο την πολιτική, αλλά και την οικονομική εξουσία, καθώς και τη διαχείριση της γης, που ασκούσαν προηγουμένως οι ηττημένοι Τούρκοι. Πιο συγκεκριμένα, η Γερουσία της Πελοποννήσου, που συνήλθε στις 30/5/1821 στη Στεμνίτσα της Γορτυνίας, έστειλε "*προς πάντας τους εν Πελοποννήσω επαρχιακούς εφόρους*", μια εγκύκλιο που καθόριζε τον τρόπο διαχείρισης της γης, που μέχρι τότε ανήκε στους Τούρκους. Πρόκειται για την "*εγκύκλιο της Στεμνίτζης*", που σύμφωνα με τον Δ. Ψυχογιό "*αποτελεί τη ληξιαρχική πράξη γεννήσεως των εθνικών γαιών*." (Βλ. Ψυχογιός Δ, *Το Ζήτημα των Εθνικών Γαιών*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1994 σελ. 58-59). Η εγκύκλιος αυτή είχε δημιουργήσει στους αγωνιστές την ελπίδα ότι η εθνική γη επρόκειτο να μοιραστεί στους ίδιους, ως ανταμοιβή για τη συμμετοχή τους στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Επίσης, σύμφωνα με μια άλλη εκτίμηση, η προοπτική αυτή είχε ήδη υιοθετηθεί από τον πρώτο Κυβερνήτη της χώρας Ι. Καποδίστρια για τη δημιουργία ενός έθνους μικροϊδιοκτητών με παράλληλη μείωση της δύναμης των προεστών, αλλά και από την αντιβασιλεία και τον Όθωνα, που απέβλεπαν στη δημιουργία μικρών ιδιοκτητών γης, υποστηρικτών του θρόνου. (Βλ. Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες, Πελοπόννησος 1893-1905*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999, σελ. 35).

Πράγματι, οι εθνικές γαίες αποτέλεσαν, από την ίδρυσή του σχεδόν, το κεντρικό πεδίο σύγκρουσης ανάμεσα στο κράτος και τις κοινωνικές ομάδες που προσπαθούσαν να τις οικειοποιηθούν – ιδιαίτερα μάλιστα αν επρόκειτο για φυτείες όπου μπορούσαν να προβάλουν και νομικά επιχειρήματα για να στηρίξουν τη θέση τους στα δικαστήρια, όταν τα πράγματα έφταναν εκεί. Άλλες φορές πάλι, μετά από τριάντα χρόνια συνεχούς κατοχής, η γη που αυθαίρετα είχε καταληφθεί από τους χωρικούς μετατρεπόταν αυτόματα σε ιδιοκτησία τους χάρη στην άσκηση του δικαιώματος της χρησικτησίας, όπως προέβλεπε το βυζαντινό-ρωμαϊκό δίκαιο. Παρόλο, όμως, ότι ένα τμήμα της δημόσιας γης καταπατήθηκε, φαίνεται ότι αυτό δεν έγινε συστηματικά από τους τοπικούς προκρίτους της κάθε περιοχής, τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1840 και μετά και δεν οδήγησε στη δημιουργία μεγάλων ιδιοκτησιών σε αυτά τα εδάφη. Το ζήτημα του σφετερισμού μεγάλων εκτάσεων εθνικής γης από τους προύχοντες έχει απασχολήσει επανειλημμένα την ελληνική ιστοριογραφία. Και αυτό, γιατί τέτοιες πρακτικές είχαν καταγραφεί, τόσο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης όσο και κατά την πρώτη δεκαετία του ανεξάρτητου κράτους: Έχοντας έναν πολλαπλό εξουσιαστικό ρόλο ήδη πριν (γαιοκτήμονες, έμποροι, ενοικιαστές φόρων και προσόδων, διαχειριστές της τοπικής πολιτικής εξουσίας) και μη γνωρίζοντας ποια θα είναι τελικά η θέση τους στη νέα τάξη πραγμάτων που θα προέκυπτε στο νέο κράτος, οι προύχοντες συγκέντρωναν εθνική γη, όποτε και όταν μπορούσαν και παρά τις ρητές απαγορεύσεις των εθνοσυνελεύσεων: «*Μετά τη δεκαετία του 1840, όταν αρχίζει να διαφαίνεται ο τρόπος ενσωμάτωσής τους στο νέο κράτος, κυρίως με την ένταξή τους στο χώρο της πολιτικής και της διοίκησης, τότε αποσύρονται σταδιακά από τις άλλες τους δραστηριότητες. Το ίδιο συμβαίνει και με την ιδιότητά τους ως γαιοκτήμονες. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι παύουν να κατέχουν μεγάλες εκτάσεις γης. Σημαίνει ότι η κυριαρχία τους στον κόσμο της υπαίθρου και της αγροτικής παραγωγής δεν βασίζεται πλέον στην ιδιοκτησία της γης. Η γη που είχαν συγκεντρώσει προεπαναστατικά και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης άρχισε να υπηρετεί όλο και περισσότερο το πολιτικό τους προφίλ, κυρίως χρηματοδοτώντας την πολιτική τους καριέρα*». Βλ. Καρούζου Ε., «Θεσμικό πλαίσιο και…, όπ.πρ., σελ. 185.

Στο κρίσιμο αυτό ζήτημα, που προέκυψε αμέσως μετά την απελευθέρωση της χώρας, το ελληνικό κράτος προτίμησε - αντί να παραχωρήσει τις εκτάσεις αυτές στους γαιοκτήμονες ή να τις διανείμει δωρεάν στους ακτήμονες καλλιεργητές - να τις κρατήσει για δικό του λογαριασμό και να τις ενσωματώσει στη περιουσία του Δημοσίου. Η θέλησή του να μην υποκύψει στις απαιτήσεις των γαιοκτημόνων αλλά και η δειλία του ως προς τη διανομή της γης στους καλλιεργητές, απέφεραν στο ελληνικό κράτος την επομένη της ανεξαρτησίας την ιδιοκτησία επί μεγάλου τμήματος των καλλιεργούμενων εκτάσεων της χώρας. Πράγματι, σύμφωνα με τις Συνθήκες που αναγνώρισαν την ανεξαρτησία της χώρας, τα εδάφη που περιλαμβάνονταν στα όρια του νέου κράτους και που ανήκαν πριν στους Οθωμανούς ανακηρύχθηκαν "εθνική ιδιοκτησία." Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του 1830 το ελληνικό κράτος εμφανίζεται ως ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας του ελληνικού χώρου κατέχοντας σύμφωνα με τους πλέον μέτριους υπολογισμούς το 35%-50% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων του ελληνικού βασιλείου. Ας μη ξεχνάμε ότι για τις ελληνικές κυβερνήσεις η εθνική γη αποτέλεσε το μόνο, ουσιαστικά, κεφάλαιο που διέθεταν στη διάρκεια του πολέμου της ανεξαρτησίας, γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκε ως υποθήκη για τη σύναψη δανείων ή ως μέσα εξασφάλισης εσόδων, μέσω της εκποίησής της. Υπολογίζεται ότι η έκταση των εθνικών κτημάτων ανερχόταν χονδρικά σε 4.000.000 έως 5.000.000 στρέμματα.

Είναι φανερό, ότι το ελληνικό κράτος με την «εθνικοποίηση» της γης, «*κατέστησε φανερή την πρόθεσή του να εμποδίσει τη δημιουργία μιας αστικής τάξης γαιοκτημόνων με βάση τους παλιούς κοτζαμπάσηδες*». (Βλ. Ανδρεάδης Α., *Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία*, Αθήνα 1939, σελ. 37). Ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν μάλιστα ότι η εθνικοποίηση της γης υπήρξε έργο της εμπορομεσιτικής και της δημοσιοϋπαλληλικής αστικής τάξης, με κύριο εισηγητή τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, (βλ. Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975,* σελ.106). Ο ίδιος συγγραφέας (Βεργόπουλος, όπ.πρ. σελ. 88), υποστηρίζει ότι την ίδια άποψη διατύπωσε στο παρελθόν και ο Γ. Ζεύγος: «*Η εθνικοποίηση της γης υπήρξε έργο του Μαυροκορδάτου, πολιτικού εκπροσώπου των εμπόρων. Αυτοί οι τελευταίοι κυρίως υπεράσπισαν την εθνικοποίηση με την πρόθεση να αυξήσουν έτσι τα δημόσια έσοδα*». Κατ' αυτόν τον τρόπο, το μεγαλύτερο μέρος των ακτημόνων χωρικών μετατράπηκαν σε «ενοικιαστές» των εθνικών γαιών, αντί να γίνουν οι πραγματικοί τους ιδιοκτήτες. Το νέο ελληνικό κράτος, μάλιστα, διαμόρφωσε μια συμπεριφορά ενεργού ατομικού ιδιοκτήτη των εθνικών γαιών, ζητώντας από τους ακτήμονες καλλιεργητές υψηλότερους φόρους από όσους πλήρωναν επί Τουρκοκρατίας. Αξίωνε από τους χωρικούς όχι μόνο το φόρο της δεκάτης – η οποία είχε διατηρηθεί από τους Τούρκους ως κύρια μορφή φορολογίας του αγροτικού πληθυσμού – αλλά και την επιπρόσθετη πληρωμή του 15% επί του ακαθαρίστου προϊόντος ως ενοίκιο προς τον ιδιοκτήτη, λόγω της υποτιθέμενης μίσθωσης. Συνολικά, δηλαδή, ο ενοικιαστής της γης υποχρεωνόταν να καταβάλλει στο δημόσιο ταμείο περίπου το 25% της ακαθάριστης παραγωγής. Σε κάθε περίπτωση, ο αγροτικός κλήρος πήρε μικροσκοπικές διαστάσεις, αντίστοιχες προς τις οικονομικές δυνατότητες της μονάδας στην οποία «ανατέθηκε» η βασική παραγωγική διαδικασία, δηλαδή της οικογένειας. «*Η αγροτική οικογένεια κατά πλειοψηφία μονο-εστιακή και σχετικά ολιγομελής, είχε περιορισμένες δραστηριότητες σε εργατικά χέρια και, καθώς έβγαινε πάμπτωχη από την τουρκοκρατία και τον αγώνα της ανεξαρτησίας, αδυνατούσε, κυριολεκτικά, να κάνει και την παραμικρότερη επένδυση για να αυξήσει την παραγωγικότητα του κλήρου της. Γενικότερα, το χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο της χώρας και η ανυπαρξία έστω και στοιχειωδών μορφών εκμηχάνισης στη γεωργία, ωθούσε σε ακόμη μεγαλύτερη συρρίκνωση τον αγροτικό κλήρο, σε μια εποχή που η διαθεσιμότητα ακαλλιέργητων γαιών επέτρεπε τη δημιουργία πολύ μεγαλύτερων αγροτικών εκμεταλλεύσεων*», βλ. Παναγιωτόπουλος Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση…όπ.πρ., σελ. 227-228.

3.4 Το Ζήτημα των Εθνικών Γαιών και η Λύση του

Στα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας, λοιπόν, οι γαιοκτητικές σχέσεις στο νέο ελληνικό κράτος προσδιορίστηκαν αποφασιστικά από το καθεστώς των εθνικών γαιών. Σύμφωνα με μια άποψη που υποστηρίζεται από ορισμένους συγγραφείς με την ανεξαρτησία και την εισαγωγή του γερμανορωμαϊκού δικαίου επικράτησε η ατομικιστική άποψη για την ιδιοκτησία με αποτέλεσμα να αποτελέσουν οι εθνικές γαίες μια αστικής μορφής έγγεια ιδιοκτησία. Σύμφωνα με την άποψη αυτή το νέο ελληνικό κράτος με την εισαγωγή του γερμανορωμαϊκού δικαίου, "*αναγνώρισε, για πρώτη φορά, την πλήρη και απεριόριστη ατομική ιδιοκτησία του εδάφους και επέτρεψε την ανάλογη ερμηνεία των προγενεστέρως κεκτημένων δικαιωμάτων*." (Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα* … όπ.πρ., σελ. 101 και παρακάτω στη σελ. 114) : "*Είναι πλέον σαφές ότι οι εθνικές γαίες δεν ξεπήδησαν ως ένα "υπόλειμμα" του προκαπιταλιστικού οθωμανικού συστήματος, αλλά μάλλον ως μία πρωτότυπη δημιουργία του νεότερου αστικού κράτους*." Την ίδια άποψη φαίνεται να συμμερίζεται και ο

Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σελ. 277 : "*Οι εθνικές γαίες δεν αποτελούν λοιπόν προκαπιταλιστικό κατάλοιπο μιας "γενικής" εθνικής, κεντρικής ή βασιλικής ιδιοκτησίας της γης. Εντάσσονται αντίθετα μέσα σ' ένα σύστημα αστικής έμπνευσης ατομικής ιδιοκτησίας της γης, στο πλαίσιο του οποίου το κράτος δεν είναι επικυρίαρχος ή συμβολικός ιδιοκτήτης, αλλά ιδιοκτήτης-ιδιώτης με την έννοια του καπιταλιστικού αστικού δικαίου*." Στον αντίποδα αυτής της θέσης αναπτύχθηκε η άποψη ότι το καθεστώς των εθνικών γαιών αποτελούσε κληρονομιά των γαιοκτητικών σχέσεων του οθωμανικού κράτους, κατά συνέπεια αποτελούσε έκφραση φεουδαρχικών σχέσεων. Σύμφωνα με αυτή τη θέση, στην περίοδο 1832-1871, "*οι φεουδαρχικές σχέσεις όχι μόνο δεν είχαν διαλυθεί, αλλά επικρατούσαν συντριπτικά στη βάση της αγροτικής παραγωγής*." (Βλ. Αγιάνογλου Π., *Το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό στην Ελλάδα*, Αθήνα 1982, σελ. 273).

Ωστόσο, φαίνεται ότι και οι δύο αυτές θέσεις δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα: Σύμφωνα με τις Συνθήκες που αναγνώρισαν την ανεξαρτησία της Ελλάδας (και ιδιαίτερα αυτήν της Κωνσταντινούπολης της 9/21 Ιουλίου 1832, που καθόρισε τα σύνορα μεταξύ της Τουρκίας και του νέου ελληνικού κράτους), τα εδάφη που περιλαμβάνονταν στα όρια του νέου κράτους και που ανήκαν πριν στους Τούρκους ανακηρύχθηκαν "εθνική ιδιοκτησία:" «*Οι τουρκικές ιδιοκτησίες που ανήκαν προηγουμένως στο Σουλτάνο, στα τεμένη και στους τούρκους γαιοκτήμονες που σκοτώθηκαν ή εγκατέλειψαν την Ελλάδα, αναγνωρίστηκαν σαν ιδιοκτησία του ελληνικού δημοσίου. Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του 1830 το ελληνικό κράτος εμφανίζεται σαν ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας του ελληνικού χώρου κατέχοντας σύμφωνα με τους μετριότερους υπολογισμούς το 35%-50% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων του ελληνικού βασιλείου*». (Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός Μετασχηματισμός* …όπ.πρ., σελ. 66. Ο Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα* … όπ.πρ., σελ. 106, υπολογίζει ότι οι εθνικές γαίες κατελάμβαναν το 35% των καλλιεργούμενων εκτάσεων της χώρας, ενώ ο Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σελ. 74, ανεβάζει αυτό το ποσοστό στο 50%. Περισσότερα συγκριτικά στοιχεία δίνει ο Δ. Στεφανίδης, *Αγροτική Πολιτική*, Τομ. Ι, Αθήνα 1948, σελ. 71).

Το μεγαλύτερο μέρος των εθνικών γαιών βρισκόταν στην Πελοπόννησο: Σύμφωνα με τον καθηγητή Α. Ανδρεάδη, *Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία*, Αθήνα 1939, Τόμ. Β', σελ. 327, το 80% των εθνικών γαιών βρίσκονταν στην Πελοπόννησο (6.620.000 στρέμματα), ενώ το υπόλοιπο 20% (1.900.000 στρέμματα) στην Στερεά Ελλάδα. Ο F. Strong (Strong F., *Greece as a Kingdom*, London 1842, σελ. 13), μιλάει για 6.000.000 στρέμματα στην Πελοπόννησο, 4.000.000 στρέμματα στην Στερεά Ελλάδα και 40.000 στρέμματα στα νησιά. Είναι φανερό ότι το μεγαλύτερο μέρος των γαιών βρίσκονταν στην Πελοπόννησο, ένα μικρότερο μέρος στην Ανατολική Στερεά (κυρίως στη Βοιωτία, στη Λοκρίδα και στην Εύβοια), ενώ στην υπόλοιπη Στερεά Ελλάδα οι εθνικές γαίες καταλάμβαναν λιγότερο από το 10% της καλλιεργημένης γης. Συνεπώς, θα πρέπει καταρχήν να σημειώσουμε ότι η ζητούμενη διανομή της γης αφορούσε κυρίως την αγροτική παραγωγή της Πελοποννήσου και δευτερευόντως την υπόλοιπη χώρα. Τέλος, το 15% της ακαθάριστης παραγωγής αυτών των γαιών κατευθυνόταν στα δημόσια ταμεία, σαν ενοίκιο για την υποτιθέμενη μίσθωση της γης. Μαζί με τη δεκάτη, ο ενοικιαστής της γης υποχρεωνόταν να καταβάλλει στο κράτος περίπου το 25% της ακαθάριστης παραγωγής Με βάση τα χαρακτηριστικά των εθνικών γαιών που περιγράψαμε παραπάνω η άποψη που θέλει τη ρύθμιση της γαιοκτησίας ενταγμένη σε ένα αστικό πλαίσιο, το οποίο επιβλήθηκε επαναστατικά με μία πράξη το 1832, μας φαίνεται αστήρικτη. Το βασικό κριτήριο για τον ορισμό του κοινωνικοοικονομικού χαρακτήρα των εθνικών γαιών δεν μπορεί να είναι άλλο από αυτό της ιδιωτικοποίησης και της εμπορευματοποίησης της γης. Αποτέλεσαν οι εθνικές γαίες, μέχρι τη διανομή τους το 1871, αντικείμενο ατομικής κυριότητας και ιδιοκτησίας; Κατά συνέπεια, θα μπορούσαν να πωληθούν ή αντίθετα η κρατική ιδιοκτησία φρόντισε για πολλές δεκαετίες να τις κρατήσει μακριά από τη σφαίρα της ανταλλαγής; Με δεδομένη λοιπόν την κρατική ιδιοκτησία της γης και ότι αυτή συνεπαγόταν, η εθνική γη δεν έγινε ποτέ ελεύθερη και απεριόριστη ιδιοκτησία, δεν αποτέλεσε αντικείμενο συναλλαγών και αγοροπωλησίας, συνεπώς δεν μπορούμε να μιλάμε για αστική έγγειο ιδιοκτησία. Και αυτό, γιατί ο χώρος των εθνικών γαιών για 40 περίπου χρόνια, "*είχε ξεφύγει de facto και de jure από τις διαδικασίες συγκέντρωσης της γης*." (Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., Οι θεσμικές αιτίες για την καθυστερημένη ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων στον ελληνικό αγροτικό χώρο, *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, Τόμος 1, Τεύχος 3/1986, σελ. 11).

Ασφαλώς η εκμίσθωση της εθνικής γης στους ακτήμονες καλλιεργητές δημιουργούσε νομικές δεσμεύσεις, αφού οι εκμισθωτές των εθνικών εδαφών ήταν αυτοί που τελικά αποφάσιζαν για τον τύπο και τους τρόπους καλλιέργειας, για το όργωμα και την περίφραξη των χωραφιών, αυτοί που αναλάμβαναν τις ζημιές, ενώ δεν απειλούνταν με απαλλοτρίωση και τα δικαιώματά τους ήταν κληρονομικά και απαραβίαστα. Τούτο όμως δεν επαρκεί για να υποστηρίξουμε ότι "*οι εκμισθωτές των εθνικών εδαφών είχαν την πλήρη οικονομική κυριότητα των εδαφών*." (Βλ. Τσουκαλάς Κ., Εξάρτηση και αναπαραγωγή …όπ.πρ., σελ. 76). Ο ίδιος συγγραφέας αντιφάσκει με την παραπάνω άποψη, διαπιστώνοντας σε άλλο έργο του: "[…] *Έτσι, το μέτρο της*

ιδιοτυπίας της ελληνικής λύσης στο ζήτημα των γαιοκτητικών σχέσεων μας δίνεται από το συνδυασμό της τυπικής και νομικής (αστικής) απελευθέρωσης των γαιών με την ουσιαστική κοινωνική και οικονομική δέσμευσή τους." (Βλ. Τσουκαλάς Κ., Κοινωνική ανάπτυξη…όπ.πρ., σελ. 277). Όλα τα διαθέσιμα στοιχεία συνηγορούν στο ότι μέχρι το 1871, τουλάχιστον, η εθνική γη δεν εξατομικεύτηκε, δεν μετατράπηκε σε προσωπική ατομική ιδιοκτησία, πολύ περισσότερο δεν εξελίχθηκε σε αστική απεριόριστη ιδιοκτησία. Αν όμως δεν μπορούμε να δεχθούμε την άποψη ότι με το θεσμό των εθνικών γαιών εισήχθη στην Ελλάδα η αστικού τύπου έγγεια ιδιοκτησία, το ίδιο κατηγορηματικά θα πρέπει να απορρίψουμε την παρακάτω θέση που θεωρεί το καθεστώς των εθνικών γαιών σαν ιδιοκτησία φεουδαρχικής μορφής: "*Ως το 1871, υπήρχε αναμφισβήτητα επικράτηση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής και μάλιστα στην πιο οπισθοδρομική του μορφή, γιατί η κρατική ιδιοκτησία ενός μεγάλου μέρους της γης, ενίσχυε τις φεουδαρχικές σχέσεις και εκμηδένιζε με το βαρύ ενοίκιο την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων*." (Βλ. Αγιάνογλου Π., *Το πέρασμα από τη φεουδαρχία* … όπ.πρ., σελ. 273). Η άποψη αυτή πάσχει θεωρητικά όταν υποστηρίζει ότι η κρατική ιδιοκτησία της γης ενίσχυσε τις φεουδαρχικές σχέσεις στην ύπαιθρο, ενώ αδυνατεί να απαντήσει σε βασικά ερωτήματα που η ίδια θέτει (ποια "φεουδαρχική" κοινωνική τάξη καρπώνονταν τη γαιοπρόσοδο; Το ελληνικό κράτος της περιόδου 1832-1871 μπορεί σε καμιά περίπτωση να χαρακτηριστεί φεουδαρχικό;) Άλλωστε, όπως σημειώσαμε παραπάνω, το ζήτημα της γης αποτέλεσε το πεδίο της πρώτης σοβαρής κοινωνικής αναμέτρησης στα πλαίσια του νέου ελληνικού κράτους και η λύση των "εθνικών γαιών", που επιλέχθηκε, απέτρεψε ακριβώς τη δημιουργία μιας φεουδαρχικής τάξης γαιοκτημόνων με βάση τους παλιούς κοτζαμπάσηδες. Δύσκολα, επομένως, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το καθεστώς των εθνικών γαιών αποτελούσε είτε αστικού τύπου είτε φεουδαρχικής μορφής έγγεια ιδιοκτησία. Αν και είναι εξαιρετικά παράτολμο να αποφανθούμε οριστικά για τον κοινωνικό και οικονομικό χαρακτήρα του καθεστώτος γαιοκτησίας στην Ελλάδα κατά την περίοδο1832-1871, νομίζουμε ότι όλα τα δεδομένα συγκλίνουν στην υπόθεση ότι ο θεσμός των εθνικών γαιών αποτελούσε μια θολή, μεταβατική μορφή ιδιοκτησίας μη αστικού τύπου, που ενείχε όμως τα σπέρματα του εκσυγχρονισμού της, αφού τα πρακτικά αποτελέσματα της εφαρμογής του συστήματος των εθνικών γαιών στην ύπαιθρο (κακή εκμετάλλευση και βαθμιαία εγκατάλειψη της γης, αραίωση του αγροτικού πληθυσμού) οδηγούσαν αναπόφευκτα στη διανομή και την εξατομίκευση της γης.

Πράγματι, το νέο ελληνικό κράτος επιλέγοντας τη μέση και μεταβατική λύση του καθεστώτος των εθνικών γαιών έδωσε ουσιαστικά μία αναβολή στη λύση του αγροτικού ζητήματος. Η δημιουργία των "εθνικών γαιών" δηλαδή δεν συνδυάστηκε με μια ενεργητική παρουσία του κράτους σαν πραγματικού ιδιοκτήτη και οικονομικού διαχειριστή της γης. Αντίθετα, αν εξαιρέσει κανείς την είσπραξη των δημοσίων εσόδων από την ενοικίαση της γης, μέχρι το 1871 τουλάχιστον, το ελληνικό κράτος δε δείχνει να ενδιαφέρεται σοβαρά για την τύχη των δημοσίων εδαφών, γεγονός που επέτρεπε (σε περιορισμένη έκταση) τις καταπατήσεις και τον σφετερισμό εθνικών γαιών από ισχυρά πολιτικά ή στρατιωτικά πρόσωπα. (Για το θέμα των καταπατήσεων βλ. Στεφανίδης Δ., *Αγροτική πολιτική*…όπ.πρ., σελ. 93-98 και Mc Grew W.W., *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881*, Kent OH, The Kent State University Press 1985 σελ.65-66 και 73-79). Αξιόπιστα στοιχεία για το μέγεθος των εκτάσεων που αποτέλεσαν αντικείμενο ιδιωτικής καταπάτησης δεν διαθέτουμε, πάντως φαίνεται ότι εξίσου σημαντικές με τις καταπατημένες, ήταν και οι γαίες που παρότι ανήκαν στο κράτος δεν είχαν καν καταγραφεί ως δημόσιες, ή ήταν ουσιαστικά παρατημένες λόγω λάθους, αμέλειας ή δόλου του διοικητικού προσωπικού. Σε κάθε περίπτωση, ο εμπνευστής της μεταρρύθμισης υπουργός Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλος χρησιμοποίησε το θέμα των καταπατήσεων ως επιχείρημα για την αναγκαιότητα της διανομής της γης : *"[...] Δύναμαι, κύριοι, να σας διαβεβαιώσω ότι, αν δεν λάβητε όσον ένεστιν εν μέτρον περί διαθέσεως της εθνικής γης, το δημόσιον μετ' ολίγα έτη δεν θέλει έχει καθόλου γην να διαθέση. Διότι εν όσω η γη αυτή μένει αδιάθετος, την αρπάζει ο είς και ο άλλος, και την οικειοποιείται προς ζημίαν του δημοσίου και προς καταστροφήν της γεωργικής τάξεως...*", (Βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Γ' Περίοδος, Β' Σύνοδος, σελ. 414).

Αν λάβουμε μάλιστα υπόψη τους νόμους περί "προικοδοτήσεως" των παλαιών αγωνιστών, τη "διανομή με το σταγονόμετρο" της περιόδου 1832-1871, την τακτική των δικαστηρίων να αντιστρατεύονται τις επιδιώξεις της κεντρικής κυβέρνησης, διαπιστώνουμε ότι το ελληνικό κράτος "*ενώ επεδίωκε από τη μια να υποκαταστήσει το τουρκικό κράτος, από την άλλη δεν λάμβανε όλα τα απαραίτητα μέτρα που θα διασφάλιζαν αυτή τη διαδικασία, δηλαδή την έκδοση ενός σαφούς ρυθμιστικού νομοθετικού διατάγματος*." (Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός*… όπ.πρ., σελ. 71). Άμεση συνέπεια αυτής της στάσης ήταν τόσο η κακή διαχείριση και η χαμηλή παραγωγή των ενοικιαζόμενων εθνικών γαιών όσο και η σύγχυση γύρω από το θεσμικό καθεστώς τους. Η ασάφεια για τον ακριβή καθορισμό του νομικού και οικονομικού καθεστώτος των εθνικών γαιών είχε ήδη επισημανθεί από το 1828, όταν ο Καποδίστριας βρέθηκε σε αδυναμία να δώσει ακριβή στοιχεία γι' αυτό το θέμα στις εγγυήτριες Μεγάλες Δυνάμεις. Σαράντα περίπου χρόνια αργότερα, το 1867, ο Α. Μανσόλας διαπίστωνε το θεσμικό χάος που χαρακτήριζε ακόμη το καθεστώς της γαιοκτησίας στην Ελλάδα :

"Πληροφορίας ακριβείς και θετικάς περί της καταστάσεως της ημετέρας γεωργίας δεν έχομεν, καθόσον ελλείπουσιν ημίν τα στοιχεία εφ' ων στηριζόμενοι δυνάμεθα να προσδιορίσωμεν την έκτασιν των καλλιεργούμενων, καλλιεργήσιμων και μη καλλιεργήσιμων γαιών [...] αλλά και ένεκα της αβεβαίας καταστάσεως εις ην έτι ευρίσκεται παρ' ημίν η ακίνητος ιδιοκτησία." (Βλ. Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867, σελ. 43).

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι οι εκτιμήσεις για τη συνολική έκταση των εθνικών γαιών ποικίλουν από το ένα στο δύο. Υπεύθυνη ασφαλώς θα πρέπει να ήταν εδώ και η κακή διοικητική οργάνωση του νέου ελληνικού κράτους. Το γεγονός αυτό όμως, από μόνο του, δεν μπορεί να δικαιολογήσει την απόλυτη σύγχυση που επικρατούσε, όχι μόνο για τις συγκεκριμένες εκτάσεις που συγκροτούσαν την κρατική ιδιοκτησία, αλλά και γι' αυτήν ακόμα τη συνολική τους έκταση. Η κακή και αδιαφανής διαχείριση των εθνικών γαιών επέτεινε το θεσμικό χάος γύρω από το καθεστώς της γης: «*Η διαχείρησις της περιουσίας αυτής εγένετο υπό τους χειρίστους όρους*», βλ. Ψαρρός Δ. Κ., «Η οικονομική και δημοσιονομική πολιτική και οι παρεμβάσεις του ελληνικού κράτους εις τον οικονομικόν και κοινωνικόν βίον», στην *Οικονομική και Λογιστική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Δ', Αθήνα 1958, σελ. 170. Αν προστεθεί, μάλιστα, και η έλλειψη κτηματολογίου (σε μια χώρα όπου οι "εθνικές γαίες" αποτελούσαν σημαντική πηγή κρατικών εσόδων το κράτος δεν μερίμνησε ποτέ να τις καταμετρήσει), τότε έχουμε την εικόνα μιας κρατικής αρχής που εθνικοποιεί μεν τη γη στη δεκαετία του 1830, στη συνέχεια όμως και μέχρι το 1871 την αφήνει κυριολεκτικά στην τύχη της.

3.5 Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση

Πριν φτάσουμε στους παράγοντες που ώθησαν στην αγροτική μεταρρύθμιση, ας εξετάσουμε τους λόγους που εμπόδισαν τη διανομή των εθνικών γαιών νωρίτερα από το 1871. Για ποιούς λόγους, δηλαδή το ελληνικό κράτος περίμενε 40 περίπου χρόνια μέχρι να καταλήξει στη διανομή της γης και ενώ οι αντιφάσεις του θεσμικού πλαισίου των εθνικών γαιών είχαν γίνει από νωρίτερα φανερές; Κατά καιρούς έχουν αναφερθεί οι παρακάτω παράγοντες που συνέτειναν στη διατήρηση του καθεστώτος των εθνικών γαιών:

- Η απαγόρευση διανομής τους από τις προστάτιδες δυνάμεις, αφού οι εθνικές γαίες είχαν χρησιμοποιηθεί ως εγγύηση για τη σύναψη των εθνικών δανείων.
- Οι μεγάλες δημοσιονομικές δαπάνες του ελληνικού κράτους, που δύσκολα θα μπορούσαν να καλυφθούν αν το κράτος είχε παραιτηθεί από το δικαίωμα επικαρπίας επί των εθνικών γαιών.
- Η έλλειψη αγροτικού κινήματος, που θα μπορούσε να διεκδικήσει επιτακτικά τη διανομή της γης.
- Η αντίδραση των προκρίτων.
- Η χρησιμοποίηση των εθνικών γαιών ως εγγύηση για τη σύναψη μελλοντικών δανείων και
- ο φόβος των καταχρήσεων σε ενδεχόμενη διανομή της γης.

Αν και όλες αυτές οι αιτίες συνέβαλλαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην απομάκρυνση της προοπτικής της διανομής, είναι φανερό ότι κανένας από τους παράγοντες που προαναφέρθηκαν δεν μπορεί από μόνος του να θεωρηθεί πειστικός λόγος για τη διατήρηση αυτών των γαιών υπό κρατική ιδιοκτησία. Στη γενικότητά τους πάντως οι παράγοντες αυτοί εξέφραζαν μια βαθύτερη ιστορική πραγματικότητα: το πόσο ανέτοιμη, δηλαδή, ήταν η ελληνική οικονομία και κοινωνία λίγα χρόνια μετά την ανεξαρτησία να δεχθεί ένα νέο θεσμό, τη διανομή της γης σε ακτήμονες, που μόνο η γαλλική επανάσταση είχε επιβάλλει από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Πράγματι, όπως εύστοχα σημειώνεται : "*η μεγάλη κρατική γαιοκτησία αντιπροσώπευε ακόμη την τυπική μορφή κίνησης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στην Ευρώπη, αλλά κυρίως στην Ασία. Η ελεύθερη ατομική ιδιοκτησία και μάλιστα με τη μορφή μικρής γαιοκτησίας δεν είχε καθιερωθεί ακόμη σε πλατιά κλίμακα. [.....] Ήταν συνεπώς πολύ δύσκολο για τις ηγεσίες των Ελλήνων να αποδεσμευτούν πρακτικά και ιδεολογικά από θεσμούς και πρότυπα που επέβαλλε ασφυκτικά το στάδιο ανάπτυξης της κοινωνικής εξέλιξης όπως εκφραζόταν στις πιο προχωρημένες, εκείνη τη στιγμή, κοινωνίες.*" (Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός*…όπ.πρ., σελ. 78). Όταν όμως τα εμπόδια αυτά ξεπεράστηκαν, ποιες ήταν οι βαθύτερες κοινωνικές αιτίες και δυνάμεις που οδήγησαν στη διανομή της γης στους ακτήμονες αγρότες το 1871; Σύμφωνα με την επικρατέστερη αντίληψη η διανομή της γης επιβλήθηκε εξαιτίας της συνεχούς μείωσης της προσόδου του δικαιώματος επικαρπίας που εισέπραττε το κράτος, γεγονός που όξυνε ακόμη περισσότερο τα δημοσιονομικά του προβλήματα. Όπως σημειώσαμε παραπάνω, οι εκμισθωτές πλήρωναν στο κράτος, εκτός από τη δεκάτη, και την επιπρόσθετη εισφορά του 15% του ακαθάριστου προϊόντος τους σαν ενοίκιο, λόγω της υποτιθέμενης

μίσθωσης. Είναι βέβαιο ότι η είσπραξη αυτού του φόρου δεν επιτυγχανόταν παρά μόνο μερικά : η φτώχεια των χωρικών και η κακή διαχείριση των εθνικών εδαφών, συνετέλεσαν στο να περιορίσουν σημαντικά το ύψος των πραγματικών εισπράξεων : 572.000 δρχ. το 1834, 805.000 δρχ. το 1843, για να φτάσουν τα 2.000.000 δρχ. το 1869.

Δεν διαθέτουμε ακριβή στοιχεία για τη διαχρονική εξέλιξη των κρατικών εσόδων από το δικαίωμα επικαρπίας, καθώς στους δημόσιους προϋπολογισμούς αυτά καταχωρίζονταν μαζί με το φόρο της δεκάτης. Επίσης θα πρέπει να συνυπολογίσουμε ότι η πτωτική τάση των εγγείων φόρων είναι γενικότερο φαινόμενο και συνδέεται κυρίως με τη μετατόπιση του δίαυλου άντλησης κρατικών φορολογικών εσόδων από τις αγροτικές στις εξωαγροτικές οικονομικές δραστηριότητες. Παρά τον όποιο αντίλογο, όμως, δύσκολα μπορεί κανείς να αρνηθεί τη σημασία της μείωσης των κρατικών εσόδων από τον φόρο επικαρπίας ως παράγοντα που οδήγησε στην αγροτική μεταρρύθμιση του 1871. Η συνεχής επιδείνωση του καθεστώτος των εθνικών γαιών δημιούργησε την αντίφαση μεταξύ των αυξανόμενων δημοσιονομικών αναγκών του ελληνικού κράτους και της βαθμιαίας μείωσης του φόρου επικαρπίας από την ενοικίαση της γης. Η αντίφαση αυτή δεν μπορούσε να λυθεί παρά με την αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και τη διανομή (πώληση) των εθνικών γαιών. Αυτό θα οδηγούσε στη βελτίωση των εσόδων του δημοσίου τόσο άμεσα (με την εισροή του αντιτίμου της πώλησης στο δημόσιο ταμείο), όσο και έμμεσα (με την αύξηση των φορολογικών εσόδων που θα προέρχονταν από την αύξηση της αγροτικής παραγωγής). Όπως σημειώνεται σχετικά: «*Κάθε ποσοτική αύξηση και επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας προϋποθέτει την εξασφάλιση της οικογενειακής εργασίας. Ο καλύτερος δε τρόπος για την αποκατάσταση διαρκούς σύνδεσης μεταξύ σταφιδοκαλλιέργειας και οικογενειακής εργασίας ήταν η διανομή της γης και η μετατροπή των μικροκαλλιεργητών σε μικροϊδιοκτήτες*». (Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός Μετασχηματισμός…* όπ. πρ. σελ. 90*)*. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι εμπνευστές της μεταρρύθμισης, αν και εκκινούσαν από τη μείωση των έγγειων φόρων και του δικαιώματος επικαρπίας, επικαλέστηκαν, για την απόφασή τους να προχωρήσουν στη διανομή της γης, κυρίως αναπτυξιακά και όχι ταμιευτικά κριτήρια. Σύμφωνα με τον πρωθυπουργό της μεταρρύθμισης Α. Κουμουνδούρο, η διανομή της γης ήταν απαραίτητη "[...] *διότι μετά την λύσιν του ζητήματος τούτου το κεφάλαιον αυτό το εκ πολλών εκατομμυρίων θα κυκλοφορήση εις την κοινωνίαν, θα αυξήση τα μέσα του πολίτου, θα ελαττώση ίσως τους τόκους οι οποίοι καταπιέζουν τον κόσμον και θα λύση τας χείρας της κοινωνίας*..." , ενώ ο υπουργός Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλος τόνιζε στη Βουλή : *"[...] ενόσω η γη μένει εις την κυριότητα του δημοσίου, εκείνοι οι οποίοι την κατέχουν και την καλλιεργούν, δεν δύνανται να την βελτιώσουν, υποχρεωμένοι δε όντες να πληρώνουν το τέταρτον των παραγομένων καρπών εις το δημόσιον λόγω εγγείου φόρου και δικαιώματος επικαρπίας, δεν δύνανται ν' αυξήσουν την παραγωγήν, ούτε να καταβάλλουν κεφάλαιον και εργασίαν. Ο κύριος λοιπόν σκοπός είναι ν' απαλλοτροιώσομεν την εθνικήν γην και κάμωμεν να περιέλθη εις χείρας ιδιωτών, οι οποίοι θα την καταστήσουν μάλλον παραγωγικήν προς όφελος του δημοσίου και της κοινωνίας.*" (Βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Γ' Περίοδος, Β' Σύνοδος, σελ. 180 και 430).

Από τα παραπάνω, γίνονται, νομίζουμε, φανερές οι αναπτυξιακές και εκσυγχρονιστικές προθέσεις των εμπνευστών της αγροτικής μεταρρύθμισης, οι οποίοι επεδίωκαν τη διανομή της γης, όχι μόνο για να αυξήσουν τα δημόσια έσοδα, αλλά κυρίως γιατί πίστευαν ότι αποδίδοντας την κυριότητα στους κατόχους των εθνικών γαιών θα αναπτύσσονταν η αγροτική παραγωγή και η οικονομία συνολικά. Και αυτό θα επιτυγχανόταν με την άνοδο του προσωπικού ενδιαφέροντος των καλλιεργητών, με την αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά και με την ένταξη της γης στο εμπορευματικό κύκλωμα. Ενδεικτική είναι η αγόρευση του Σ. Σωτηρόπουλου στη Βουλή, ο οποίος, αφού αναφέρεται στη δυσχέρεια κάλυψης των ταμιευτικών αναγκών του ελληνικού κράτους, μας δίνει το μέτρο των αναπτυξιακών βλέψεων της ηγετικής πολιτικής ομάδας : "*Διά ταύτα, κύριοι, οφείλομεν άπαντες να επιζητήσωμεν την βελτίωσιν των οικονομικών μας εις μέτρα ριζικώτερα, εις μέτρα τα οποία υπόσχονται την ανάπτυξιν και αύξησιν του εθνικού πλούτου και των παραγωγικών δυνάμεων του έθνους, διότι όταν οι πολίται ευημερούν, το δημόσιον ταμείον δύναται να εισπράττη πολλά, χωρίς ν' αφαιρή από τους πολίτας ούτε τα μέσα της παραγωγής, ούτε τα μέσα της ευζωΐας. Εις τοιούτου είδους βελτιώσεις των οικονομικών μας εστρέψαμεν και έχομεν εστραμμένην την προσοχήν μας*..." (Βλ. *Εφημερίς*…όπ.πρ., σελ. 430). Η αναπτυξιακή διάσταση της επιχειρούμενης αγροτικής μεταρρύθμισης, κατά τη γνώμη μας, δεν οφειλόταν τόσο σε μία αφηρημένη μεταρρυθμιστική βούληση του ελληνικού κράτους, όσο στα προβλήματα που αντιμετώπιζε υπό το καθεστώς των εθνικών γαιών η αγροτική παραγωγή, και ιδίως το σημαντικότερο αγροτικό και εξαγωγικό προϊόν της χώρας, η κορινθιακή σταφίδα. Συνεπώς, ένας δεύτερος - και σημαντικότερος κατά την άποψή μας - παράγοντας που ώθησε στη διανομή των εθνικών γαιών, ήταν η μεγάλη επέκταση της καλλιέργειας, της παραγωγής και των εξαγωγών της κορινθιακής σταφίδας και η μεγάλη οικονομική σημασία που αυτή απέκτησε στα πλαίσια του νέου ελληνικού κράτους μετά το 1830. Η συνεχής και υψηλή διεθνής ζήτηση της σταφίδας, δημιουργούσε ένα μόνιμο κίνητρο για την εντατικοποίηση των καλλιεργειών κάτι που ερχόταν, όπως θα

δείξουμε, σε αντίθεση με το καθεστώς της ενοικιαζόμενης εθνικής γης, το οποίο έθετε αντικειμενικά όρια στην ανάπτυξη της καλλιέργειας.

Πράγματι, στη δεκαετία του 1860, η ανάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας στις ενοικιαζόμενες εθνικές γαίες φαίνεται να φτάνει στα όριά της. Στην περίοδο 1865-1870 η επέκταση των καλλιεργειών συνεχίζεται, όχι όμως με το ρυθμό των προηγουμένων ετών. Αυτό έχει ως συνέπεια τη σχετική επιβράδυνση της αύξησης της παραγωγής που παρατηρείται μεταξύ 1870 και 1875. Το μοντέλο ανάπτυξης της σταφιδικής οικονομίας, που βασίζονταν στην ενοικίαση εθνικών γαιών, είχε πλέον φθάσει στα όριά του και η υπέρβασή του ήταν αναγκαία. Η συνεχώς διευρυνόμενη ζήτηση της διεθνούς αγοράς προσέκρουε στο ιδιοκτησιακό καθεστώς που απαιτούσε από τον σταφιδοκαλλιεργητή την καταβολή του 25% της παραγωγής του στο κράτος και δυσχέραινε έτσι κάθε απόπειρα βελτίωσης και επέκτασης των κτημάτων ενώ αποθάρρυνε την επένδυση κεφαλαίων στον ιδιαίτερα κερδοφόρο αυτό τομέα. Μόνο η απόδοση της κυριότητας στους καλλιεργητές των εθνικών γαιών θα μπορούσε να λύσει την αντίφαση μεταξύ της συνεχώς διευρυνόμενης εξωτερικής ζήτησης και του περιοριστικού ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Με την ένταξη της γης στο εμπορευματικό κύκλωμα και την ανάπτυξη της κτηματικής πίστης καθώς και με την άνοδο του προσωπικού ενδιαφέροντος των καλλιεργητών και την αύξηση της παραγωγικότητας η αγροτική οικονομία της Πελοποννήσου θα βελτιωνόταν και θα μπορούσε να ανταποκριθεί αμεσότερα στην αύξηση της διεθνούς ζήτησης της σταφίδας. Αυτό θα είχε ως συνέπεια την αύξηση των εσόδων των κτηματιών και των σταφιδεμπόρων αλλά και της εθνικής οικονομίας συνολικά. Η σημασία της παραγωγής και του εμπορίου της κορινθιακής σταφίδας για την εθνική οικονομία έχει επισημανθεί από όλες τις πηγές. Εκτός του συναλλάγματος που εισέρρεε στη χώρα, αυξάνονταν κατακόρυφα και τα φορολογικά έσοδα του δημοσίου. Από τη στιγμή λοιπόν που το καθεστώς των εθνικών γαιών έθετε φραγμούς στην παραπέρα ανάπτυξη της καλλιέργειας και του εμπορίου της κορινθιακής σταφίδας, άρα και στην συνεχή αύξηση των δημοσίων εσόδων από τη σταφίδα, το ελληνικό κράτος δεν είχε λόγους να είναι αντίθετο σε μια διανομή της γης από την οποία ευελπιστούσε ακόμη μεγαλύτερη αύξηση τόσο του συναλλάγματος που εισέρρεε στη χώρα όσο και των φορολογικών του εσόδων.

Ευνοϊκά αντιμετώπιζαν την προοπτική της διανομής των εθνικών γαιών και οι ακτήμονες καλλιεργητές. Και αυτό όχι μόνο γιατί γενικά ήθελαν να γίνουν ιδιοκτήτες γης αλλά ειδικά επειδή ευελπιστούσαν ότι σαν ιδιοκτήτες θα απαλλάσσονταν από το φόρο επικαρπίας και θα μπορούσαν έτσι να αυξήσουν τα κέρδη που τους υπόσχονταν η καλλιέργεια των φυτειών και ιδιαίτερα της σταφίδας. Άλλωστε, τόσο οι στρεμματικές αποδόσεις της κορινθιακής, όσο και οι τιμές πώλησής της ήταν πολύ ανώτερες από κάθε άλλο αγροτικό προϊόν. Σύμφωνα με την Στατιστική της Γεωργίας του Υπουργείου Εσωτερικών, το 1860 η στρεμματική απόδοση της σταφίδας ήταν 170 οκάδες/στρέμμα, ενώ η μέση στρεμματική απόδοση των δημητριακών ήταν 80 οκάδες/στρέμμα, των οσπρίων ήταν επίσης 80 οκάδες/στρέμμα, του καπνού 40 οκάδες/στρέμμα, και του βαμβακιού 35 οκάδες/στρέμμα. Η υψηλή τιμή πώλησης της σταφίδας στις ευρωπαϊκές αγορές αποτελούσε, επίσης, πρόκληση για τους μικροκαλλιεργητές της βόρειας και της δυτικής Πελοποννήσου, με αποτέλεσμα να στραφούν μαζικά προς τη σταφιδοπαραγωγή, αν και το κόστος της ήταν μεγαλύτερο από κάθε άλλη καλλιέργεια. Πράγματι, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, τα έξοδα που απαιτούσε η καλλιέργεια της σταφίδας ήταν υπερπενταπλάσια των εξόδων καλλιέργειας του σίτου, υπερτριπλάσια αυτών των οσπρίων και υπερδιπλάσια των εξόδων της πατάτας. Μόνο μια μεγάλη διαφορά αποδόσεων και η προσμονή μεγάλων μελλοντικών κερδών μπορεί να δικαιολογήσει την επιμονή του αγροτικού κόσμου στην καλλιέργεια της σταφίδας. Πολύ περισσότερο που η σταφιδάμπελος απαιτούσε αρχική χρηματική επένδυση και συγχρόνως οικονομική αντοχή των παραγωγών ώστε να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες 4-5 χρόνων που απαιτούσαν τα φυτώρια ώσπου να αρχίσουν να αποδίδουν πλήρως καρπό.

Η βαθμιαία αντικατάσταση των αρόσιμων καλλιεργειών από την σταφιδάμπελο, θέτει βεβαίως το ζήτημα της σιτάρκειας που όπως γνωρίζουμε, επιδεινώθηκε δραματικά προς το τέλος του αιώνα. Το ζήτημα αυτό είναι βέβαια εξαιρετικά πολύπλευρο και δεν μπορεί να αναλυθεί στα πλαίσια αυτού του κειμένου. Ας σταθούμε λοιπόν στη διαπίστωση που κάναμε παραπάνω: το αίτημα της διανομής της εθνικής γης στους ακτήμονες, που είχε τεθεί για πρώτη φορά στον αγώνα της ανεξαρτησίας, παίρνει μια νέα, "υλική" διάσταση με την ανάπτυξη των κερδοφόρων εμπορευματικών φυτειών. Οι αγρότες της Πελοποννήσου ιδιαίτερα είχαν κάθε λόγο να επιδιώκουν την κατάργηση του θεσμικού καθεστώτος των "εθνικών γαιών", το οποίο έθετε αντικειμενικούς φραγμούς στην επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας, και τελικά τη διανομή της γης στους ίδιους. Άλλωστε η καλλιέργεια της σταφίδας ταίριαζε απόλυτα με το μοντέλο της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης. Παραγωγή σταφίδας σε μεγάλα κτήματα με μισθωτή εργασία δεν μπορούσε να γίνει ενώ τα ημερομίσθια σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα κυμαίνονταν σε υψηλά επίπεδα, λόγω της έλλειψης διαθέσιμων εργατικών χεριών. Η μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία και εκμετάλλευση ήταν, συνεπώς, το καταλληλότερο σχήμα για την ανεμπόδιστη περαιτέρω επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας. Γι' αυτό τον λόγο

στο νομοσχέδιο περί διανομής των εθνικών γαιών τέθηκε το όριο των 60 στρεμμάτων ανά οικογένεια, αφού μεγαλύτερη έκταση δεν ήταν δυνατόν να καλλιεργηθεί στα πλαίσια της οικογενειακής εκμετάλλευσης (για το θέμα αυτό, βλ. αναλυτικά Πατρώνης Β., «Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1993, σελ. 57-85). Ευνοϊκά αντιμετώπιζε την προοπτική της διανομής της εθνικής γης και το κοινωνικό στρώμα των μεγαλοκτηματιών - σταφιδεμπόρων - χρηματιστών και τοκογλύφων που κυριαρχούσε στην οικονομική ζωή της Πελοποννήσου σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Όπως αναλύουμε και στο επόμενο κεφάλαιο, τα μέλη του κυρίαρχου αυτού στρώματος, που είχαν κατορθώσει από νωρίς να ελέγχουν την παραγωγή και την εμπορία του προϊόντος μέσω του άμεσου ή/και έμμεσου δανεισμού των καλλιεργητών και μικροκτηματιών, είχαν κάθε συμφέρον να ωθούν προς την εντατικοποίηση της σταφιδοκαλλιέργειας και την αύξηση των εξαγωγών, αφού έτσι έβλεπαν τα κέρδη τους να πολλαπλασιάζονται και δεν είχε λόγους να αντιτίθεται στη διανομή των εθνικών γαιών στους ακτήμονες καλλιεργητές. Αντίθετα, μέσα από αυτή τη διαδικασία προσέβλεπε στη μεγέθυνση των κερδών του και στην περαιτέρω εδραίωση της κυριαρχίας του.

Τέλος, δεν πρέπει να αγνοούμε ότι το θέμα των εθνικών γαιών ουσιαστικά είχε στενό τοπικό χαρακτήρα, αφού το μεγαλύτερο μέρος των επίδικων γαιών βρισκόταν στην Πελοπόννησο. Έτσι, δεν είναι τυχαίο το ότι ο νόμος για τη διανομή της γης προωθείται στη Βουλή από μια ομάδα βουλευτών και κυβερνητικών στελεχών που εκλέγονταν στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής και Νοτιοδυτικής Πελοποννήσου. Ο πρωθυπουργός της μεταρρύθμισης Κουμουνδούρος και ο πρόεδρος της επί των οικονομικών επιτροπής της Βουλής Δαγρές εκλέγονταν στη Μεσσήνη και ο υπουργός Οικονομικών Σωτηρόπουλος στην Τριφυλία. Αντίθετα, οι βουλευτές που εκλέγονταν στη Στερεά Ελλάδα και στα νησιά εναντιώθηκαν στη διανομή της γης, χαρακτηρίζοντάς την χαριστική πράξη υπέρ των αγροτών της Πελοποννήσου. Σύμφωνα με τον βουλευτή Ναυπακτίας Ροντήρη, "[...] *Ο νόμος, ως εισάγεται, είναι καθαρά σύλλησις της ιδιοκτησίας του λαού, ιδιοποίησις της περιουσίας του δημοσίου*," (Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Γ' Περίοδος, Β' Σύνοδος, σελ. 413), ενώ ο βουλευτής Αττικής Λέκκας μίλησε για θυσία της εθνικής γης προς χάριν των χωρικών της Πελοποννήσου: «[…]*Τι μας είπαν αι κατά καιρούς συνελεύσεις; Θέλομεν τον Έλληνα, τον Πελοποννήσιον, τον Στερεοελλαδίτην και τον Επτανήσιον και πάντας τους Έλληνας θέλωμεν να κάμωμεν κτηματίας. Ο παρών νόμος δεν κάμνει τον Έλληνα κτηματίαν, αλλά μόνον κάμνει εκείνους κτηματίας, όσοι τυχαίως έχουν εις τας επαρχίας των εθνικάς γαίας, δια δε τους λοιπούς δεν υπάρχει ουδέν να λάβωσι*». (Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων*…, όπ.πρ. σελ. 411-412). Παρόμοιο χαρακτήρα είχαν και οι αγορεύσεις των βουλευτών Παρνασσίδος Κεχαγιά και Λαμίας Χατζίσκου, οι οποίοι κατήγγειλαν ότι οι αγρότες των περιφερειών τους δεν θα είχαν κανένα όφελος από τη διανομή της γης, αφού σε αυτές δεν υπήρχαν εθνικές γαίες. Στις αιτιάσεις αυτές, καθώς και στις κατηγορίες ότι από τη διανομή της γης ωφελημένοι θα είναι κυρίως οι οικονομικά ισχυροί απάντησε ο υπουργός Οικονομικών Σωτηρόπουλος : "[...] *Οι ισχυροί και οι έχοντες κεφάλαια δεν ήσαν ανόητοι να φυτεύσουν εθνικάς γαίας διά να πληρώνωσι δικαίωμα επικαρπίας και να ακούουν καθ' εκάστην τοιαύτας ύβρεις και προσβολάς*." (Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων*…, όπ.πρ. σελ.122). Απαντώντας, τέλος, σε όσους τον είχαν κατηγορήσει ότι ο ίδιος είχε καταπατήσει εθνική γη στην εκλογική του περιφέρεια, δήλωνε: «*Δεν έχω ούτε σπιθαμην και δεν έχω, διότι κατά τους υπολογισμούς μου το ευρίσκω λίαν επιζήμιον*». (Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων*…, όπ.πρ. σελ.122).

Συνοψίζοντας, επισημαίνουμε ότι σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση λειτουργώντας αμφίδρομα, επηρέασαν καθοριστικά την ελληνική ύπαιθρο κατά το 19ο αιώνα. Απαντώντας άμεσα στην ευνοϊκή πορεία των τιμών της κορινθιακής στην ευρωπαϊκή αγορά οι αγρότες της βόρειας Πελοποννήσου έσπευσαν να επεκτείνουν τις σταφιδαμπέλους, περιορίζοντας τις άλλες καλλιέργειας με αποτέλεσμα από τη δεκαετία του 1840 η σταφίδα να πάρει την όψη μονοκαλλιέργειας στην περιοχή. Στις δύο επόμενες δεκαετίες η παραπέρα επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας και προς τη δυτική Πελοπόννησο μονιμοποίησε αυτά τα χαρακτηριστικά και είχε ως συνέπεια να ενταχθεί η Ελλάδα ως μονοεξαγωγική χώρα στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Απέναντι σε αυτή τη δυναμική, που ωθούσε προς τη συνεχή ανάπτυξη της σταφιδικής οικονομίας, το καθεστώς των εθνικών γαιών λειτουργούσε ανασταλτικά. Η κατάργησή του και η διανομή της γης αποτελούσε επιθυμία τόσο των ακτημόνων αγροτών, όσο κυρίως του κυρίαρχου κοινωνικού στρώματος των μεγαλοκτηματιών, σταφιδεμπόρων και τοκογλύφων, που δέσποζε στην οικονομική ζωή της περιοχής. Αν όμως η οικονομική σημασία της παραγωγής και των εξαγωγών της κορινθιακής αποτέλεσε μία από τις κυριότερες αιτίες της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871, η παραπέρα επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας και του σταφιδεμπορίου κατά την περίοδο 1871-1892 υπήρξε συνέπεια της διανομής της γης. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε, η μεγάλη επέκταση των σταφιδαμπέλων που προκάλεσε το αιφνίδιο άνοιγμα της γαλλικής αγοράς, θα εκδηλωθεί ακριβώς στην περιοχή όπου υπήρχε το μεγαλύτερο μέρος των ανεκμετάλλευτων, μέχρι τότε, εθνικών γαιών, στη δυτική και νοτιοδυτική Πελοπόννησο.

3.6 Η Οικονομία της Σταφίδας

3.6.1 Οι τρεις κρίσεις της σταφιδικής οικονομίας στο 19ο αιώνα

Πολλοί συγγραφείς έχουν χαρακτηρίσει τον ελληνικό 19ο αιώνα, από την άποψη της οικονομικής ιστορίας, ως "*τον αιώνα της σταφίδας*." Πράγματι, οι αλλεπάλληλες κρίσεις του εμπορίου της κορινθιακής σταφίδας στο 19ο αιώνα, ήταν ίσως το σημαντικότερο οικονομικό γεγονός στην Ελλάδα, από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Η καλλιέργεια της σταφίδας είχε αρχίσει να εξαπλώνεται στα βορειοδυτικά παράλια της Πελοποννήσου και στα Ιόνια νησιά ήδη από το τέλος του 18ου αιώνα, χάρη στη μεγάλη ζήτηση της αγγλικής αγοράς. Μετά την απελευθέρωση της χώρας, η καλλιέργεια και η παραγωγή αυτού του προϊόντος γνωρίζει ακόμη μεγαλύτερη ανάπτυξη : ανάμεσα στο 1830 και το 1860 ο όγκος της παραγωγής δεκαπλασιάστηκε, ενώ ανάλογη ήταν και η αύξηση των εξαγωγών. Το σύνολο σχεδόν της παραγόμενης κορινθιακής σταφίδας προοριζόταν για εξαγωγή στις αγορές της Ευρώπης.«*Όταν ομιλώμεν περί της γεωργικής ημών παραγωγής, δεν λέγομεν άλλον τι παρά σταφίδα, και πάλιν και αιωνίως σταφίδα*» (Βλ. Χαλικιόπουλος Π., *Περί βελτιώσεως και εμψυχώσεως της εν Ελλάδι γεωργίας*, Αθήναι 1880, σελ. 108), έγραφε το 1881 ένας από τους κορυφαίους Έλληνες γεωπόνους της εποχής, δίνοντας έτσι την ατμόσφαιρα του «σταφιδικού πυρετού» που επικρατούσε στις επαρχίες της Βόρειας και της Δυτικής Πελοποννήσου στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όταν αρχίζει η «χρυσή εποχή» της κορινθιακής σταφίδας στις ευρωπαϊκές αγορές.

Τα λιμάνια του Λονδίνου, του Λίβερπουλ, της Μασσαλίας, της Τεργέστης, του Άμστερνταμ και της Οδησσού είναι ο προορισμός των πλοίων που φεύγουν φορτωμένα με σταφίδα από τα λιμάνια της Πάτρας, του Κατάκωλου, της Καλαμάτας και της Ζακύνθου. Από εκεί, η κορινθιακή θα κατευθυνθεί οδικώς ή σιδηροδρομικώς στα μεγάλα αστικά κέντρα των ευρωπαϊκών χωρών. Εκεί θα καταναλωθεί σαν ξηρός καρπός, θα αποτελέσει τη βάση για την κατασκευή της πουτίγκας και του σταφιδόψωμου ή του πιροσκί, θα χρησιμοποιηθεί στη ζαχαροπλαστική, ή θα αποτελέσει την πρώτη ύλη για την παρασκευή φθηνού σταφιδίτη οίνου και άλλων οινοπνευματωδών ποτών: «*Στην επαρχία Πατρών οι εκχερσώσεις και οι φυτεύσεις σταφιδαμπέλων αρχίζουν το 1828 και μέσα σε μια εικοσαετία όλη η καλλιεργήσιμη επιφάνεια της επαρχίας έχει καλυφθεί. Ακριβή στοιχεία για το ύψος των κεφαλαίων που επενδύθηκαν στη σταφιδοκαλλιέργεια δεν έχουμε, σύμφωνα όμως με τον γάλλο πρόξενο στην Πάτρα θα πρέπει να ήταν σημαντικά. Ελληνικοί και ξένοι εμπορικοί οίκοι σταφίδας εγκαθίστανται στην περιοχή, ενώ σημαντική είναι και η παρουσία «ετεροχθόνων» ελλήνων εμπόρων, που προερχόμενοι από την Ήπειρο, τα Ιόνια νησιά, τη Σμύρνη, το Λιβόρνο, την Κωνσταντινούπολη ή την Τεργέστη φέρνουν μαζί τους σημαντικά κεφάλαια, τα οποία επενδύουν στην παραγωγή και στο εμπόριο της σταφίδας*». Βλ. Πατρώνης Β., "Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1993, σελ. 79.

Ως τις αρχές της δεκαετίας του 1860 η νέα καλλιέργεια κέρδισε περισσότερα από 120.000 στρέμματα μόνο στην Πελοπόννησο, κυρίως νέες γαίες ακαλλιέργητες ως τότε. Το γεγονός αυτό συνοδεύτηκε από τον εσωτερικό "αγροτικό εποικισμό" για τον οποίο έχει μιλήσει ο Β. Παναγιωτόπουλος, από την κάθοδο δηλαδή μεγάλου τμήματος του πληθυσμού των ορεινών περιοχών της Πελοποννήσου προς τις πεδιάδες. Με την προσάρτηση των Ιονίων νήσων το 1864, η παραγωγή ξεπερνάει τους 50.000 τόνους, ενώ το 1870 φθάνει στους 75.000 τόνους. Η επέκταση των σταφιδαμπέλων ευνοείται τώρα και από δυο νέους παράγοντες: την ψήφιση του νόμου περί διανομής των εθνικών γαιών του 1871 και δεύτερον από τη διάδοση του «χαράγματος» των αμπελιών, που επέτρεψε την επέκταση των αμπελώνων σε ευρεία κλίμακα στις πεδιάδες της Ηλείας και της Μεσσηνίας, όπου παραγόταν σταφίδα κατώτερης ποιότητας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες και εξαιτίας των σημαντικών αποδόσεων της σταφίδας, η αγροτική οικονομία της Πελοποννήσου άρχισε να διαφοροποιείται από το μοντέλο της παραδοσιακής πολυκαλλιέργειας που κυριαρχούσε μέχρι το 1870, σε ένα μονοδιάστατο μοντέλο μονοκαλλιέργειας, που όμως ήταν απόλυτα εξαρτημένο από τη διεθνή συγκυρία και τις διακυμάνσεις της. Είναι η εποχή που οι αγρότες της Πελοποννήσου αποφασίζουν να ξεριζώσουν όλες τις άλλες φυτείες και τα δέντρα, προκειμένου να φυτέψουν παντού αμπέλια για να καλύψουν την αιφνίδια γαλλική ζήτηση που προέκυψε κυρίως κατά τη δεκαετία του 1880. Το άνοιγμα της γαλλικής αγοράς απομάκρυνε μεν το φάσμα της κρίσης για μερικά χρόνια και προσπόρισε κέρδη σε σταφιδοπαραγωγούς και σταφιδεμπόρους, όμως είχε ως συνέπεια την πλήρη αποσταθεροποίηση των τιμών – όχι μόνο από χρόνο σε χρόνο αλλά και από μήνα σε μήνα – καθώς και τη γενική πτώση της ποιότητας της σταφίδας: «*Ενώ δηλαδή πριν, όταν οι Άγγλοι ήταν οι κύριοι αγοραστές της σταφίδας, οι αγορές γίνονταν έγκαιρα και διακρίνονταν από μια κανονικότητα, όταν προστέθηκε η γαλλική αγορά – που απορροφούσε μεγάλες ποσότητες σταφίδας, αλλά σε χαμηλές τιμές επειδή τις χρησιμοποιούσε ως πρώτη ύλη στην οινοποιία - αυξήθηκε κατά πολύ η παραγωγή κατώτερων ποιοτήτων και οι τιμές παρουσίασαν*

τεράστιες διακυμάνσεις. Επιπρόσθετα οι γάλλοι αγοραστές περίμεναν πρώτα να πέσουν οι τιμές και μετά έκαναν τις παραγγελίες, με αποτέλεσμα να αυξάνεται τόσο η κερδοσκοπία των εμπόρων όσο και η ανασφάλεια των σταφιδοπαραγωγών». (Βλ. Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το Σταφιδικό Ζήτημα*… όπ.πρ., σελ. 48).

Τρεις μεγάλες κρίσεις συγκλόνισαν τη σταφιδική οικονομία κατά το 19ο αιώνα. Και οι τρεις ήταν κρίσεις υπερπαραγωγής, από τις οποίες οι δύο πρώτες δεν έλαβαν μεγάλες διαστάσεις χάρη σε τυχαίους παράγοντες ενώ η τρίτη απέβη μοιραία για το κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας.

- Η πρώτη εκδηλώνεται γύρω στο 1850 και αποσοβείται χάρη στην ασθένεια των αμπελώνων (1851-1857), που αποκαθιστά την προσφορά στις ανάγκες της ζήτησης.
- Η δεύτερη εκδηλώνεται το 1875-1878, αλλά η αιφνίδια αύξηση της γαλλικής ζήτησης θα καθυστερήσει την έκρηξη της κρίσης για 15 περίπου χρόνια.
- Τότε, το 1893, θα εκδηλωθεί η τρίτη και οδυνηρότερη σταφιδική κρίση (1893-1905).

Οι εξελίξεις που έλαβαν χώρα ανάμεσα στη δεύτερη και την τρίτη κρίση της σταφίδας (ανάμεσα στο 1878 και το 1893, δηλαδή), συμπυκνώνουν, κατά τη γνώμη μας, τα βασικά χαρακτηριστικά της σταφιδικής οικονομίας κατά το 19ο αιώνα. Πράγματι, γύρω στο 1875 μια κρίση υπερπαραγωγής απειλεί τη σταφιδική οικονομία: οι τιμές πέφτουν διεθνώς, απούλητες ποσότητες κορινθιακής σταφίδας συσσωρεύονται στις αποθήκες των εμπόρων και το μέλλον του προϊόντος στη διεθνή αγορά προδιαγράφεται σκοτεινό. Όμως, κατά την ίδια περίοδο, συνέπεσε η μεγάλη επιδημία της φυλλοξήρας στη Γαλλία. Μεγάλο μέρος των αμπελώνων, κυρίως στη μεσημβρινή Γαλλία, καταστράφηκε για αρκετά χρόνια και η γαλλική παραγωγή κρασιού κατέρρευσε. Η ελληνική σταφίδα εμφανίσθηκε έτσι, σαν λύση σωτηρίας, για τους γάλλους οινοπαραγωγούς. Και αντιστρόφως, το άνοιγμα της γαλλικής αγοράς εμφανίσθηκε σαν μια μοναδική ευκαιρία για τους έλληνες σταφιδοπαραγωγούς. Στην περίοδο 1878-1893 η ελληνική σταφίδα αποτέλεσε την πρώτη ύλη για την κατασκευή φθηνού σταφιδίτη οίνου που αναπλήρωνε τα ελλείμματα που προκάλεσε στη γαλλική οινοπαραγωγή η καταστρεπτική φυλλοξήρα των αμπελώνων. Γύρω στο 1890 όμως η βαθμιαία ανάρρωση των γαλλικών αμπελιών αποκατέστησε τις ισορροπίες στη γαλλική οινοπαραγωγή. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την επικράτηση των οπαδών του προστατευτισμού και την άνοδο των δασμών είχαν σαν συνέπεια την πτώση της ζήτησης και των τιμών της κορινθιακής στη γαλλική αγορά και την έκρηξη μιας κρίσης υπερπαραγωγής, που το 1892/93 συγκλόνισε την ελληνική οικονομία.

Συνεπώς, η γαλλική ζήτηση αποτέλεσε τον κινητήριο μοχλό των εντυπωσιακών αυξομειώσεων που γνώρισε η ζήτηση του κυριότερου εξαγωγικού προϊόντος της χώρας στη περίοδο 1878-1893. Τόσο η εντυπωσιακή επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας στη δεκαετία του 1880 όσο και τα τεράστια αποθέματα της ελληνικής σταφίδας που παρέμεναν απούλητα στις αποθήκες από το 1892/93, οφείλονται στο άνοιγμα και στο κλείσιμο αντίστοιχα της μεγάλης αυτής αγοράς για το κύριο αγροτικό προϊόν της Πελοποννήσου. Το άνοιγμα της γαλλικής αγοράς το 1878/79, σε μια εποχή που το μέλλον της σταφιδικής οικονομίας φαινόταν σκοτεινό, ήρθε σαν από μηχανής Θεός για να γλυτώσει τους σταφιδοπαραγωγούς και τους σταφιδεμπόρους από την επερχόμενη κρίση. Οι αγρότες της Πελοποννήσου πίστεψαν ότι βρήκαν μια ανέλπιστη διέξοδο μπροστά στο μαρασμό που απειλούσε το προϊόν τους. Προχώρησαν, έτσι, σε μια περαιτέρω επέκταση των σταφιδαμπέλων, πιστεύοντας ότι το γαλλικό ενδιαφέρον θα ήταν διαρκές. Στη δεκαετία 1880-1890 η σταφιδοκαλλιέργεια κέρδισε 140.000 στρέμματα γης (κυρίως στη Δυτική και Νοτιοδυτική Πελοπόννησο) και η ετήσια παραγωγή σταφίδας αυξήθηκε κατά 40.000 τόνους περίπου. Έτσι όμως, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις ώστε να εκδηλωθεί κρίση υπερπαραγωγής του προϊόντος, όταν από το 1892 η γαλλική ζήτηση άρχισε να περιορίζεται δραματικά. Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η γαλλική παρέμβαση στη διεθνή αγορά της Κορινθιακής σταφίδας το 1878/79 έσωσε πρόσκαιρα τη σταφιδική οικονομία, ταυτόχρονα όμως μετέθεσε την έκρηξη της σταφιδικής κρίσης για το 1892/93, κάνοντάς την έτσι περισσότερο επώδυνη για τους αγρότες της Πελοποννήσου, που σε όλη τη δεκαετία του 1880 είχαν επενδύσει σημαντικούς χρηματικούς και ανθρώπινους πόρους στη σταφιδοκαλλιέργεια.

Ασφαλώς στα πλαίσια του παρόντος κειμένου δεν μπορούμε να εξαντλήσουμε τα τεράστια ζητήματα που θέτει το μονοεξαγωγικό μοντέλο που με βάση την κορινθιακή σταφίδα αναπτύχθηκε στην ελληνική αγροτική οικονομία στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Θα περιοριστούμε στην επισήμανση μερικών βασικών όψεων της σταφιδοκαλλιέργειας τα οποία επέδρασαν καθοριστικά στη διαμόρφωση του νεοελληνικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα

3.6.2 Η χρηματοδότηση της σταφιδοκαλλιέργειας από το εμπορικό κεφάλαιο των αστικών κέντρων

Η εξάρτηση των καλλιεργητών από τους σταφιδεμπόρους και τους τοκογλύφους, μοντέλο του οποίου πρώτοι διδάξαντες ήταν οι Άγγλοι έμποροι της κορινθιακής στο τέλος του 18ου αιώνα, παγιώθηκε μετά την ανεξαρτησία και αποτέλεσε στη συνέχεια κύριο χαρακτηριστικό της σταφιδοπαραγωγής για όλο τον 19ο αιώνα. Η κατάτμηση της ιδιοκτησίας σε μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις και το υψηλό κόστος που απαιτούσε η καλλιέργεια της σταφίδας ανάγκαζαν τους μικρούς παραγωγούς να ζητούν δάνεια από τους εμπόρους. Η διοχέτευση του δανείου και η εξόφλησή του γινόταν απλά. Οι έμποροι των πόλεων, με κάποιες διαμεσολαβήσεις τοπικών μικρεμπόρων ή παραγγελιοδόχων στις επαρχίες, διοχέτευαν χρήμα ή και εμπορεύματα για τις ποικίλες ανάγκες των χωρικών. Ως εγγύηση προαγόραζαν το εμπορεύσιμο τμήμα της καλλιέργειας του επόμενου χρόνου, εισέπρατταν δηλαδή σε είδος το μικρό κεφάλαιο που δάνειζαν, συν τους τόκους. (Επειδή οι υποθήκες ήταν πολύ μικρής αξίας, εγγύηση αποτελούσε η ίδια η σοδειά). Ο τόκος κυμαινόταν από 18% έως 24%, πολλές φορές δε ήταν ακόμη υψηλότερος, ενώ ο παραγωγός ήταν υποχρεωμένος να παραδώσει όλο τον σταφιδόκαρπο στο δανειστή του. Έτσι η παραγωγή του ήταν πάντα προαγορασμένη και ο έμπορος μπορούσε να κερδοσκοπεί επί της τιμής αγοράς του προϊόντος: «*Το θέμα του καθορισμού της τιμής της σταφίδας που αγόραζαν οι έμποροι από τους παραγωγούς, υπήρξε το κεντρικό ζήτημα της υπόρρητης κοινωνικής πάλης μεταξύ καλλιεργητών και σταφιδεμπόρων, που διατρέχει την κοινωνική ιστορία της Βόρειας και της Δυτικής Πελοποννήσου σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Το 1859 οι αγρότες της Αχαΐας θα έρθουν σε σύγκρουση με τις μονοψωνιακές διαθέσεις του οίκου Burff & Co, που μετά τη χρεοκοπία του κύριου ανταγωνιστή του οίκου Igget & Co, θα επιχειρήσει να επιβάλλει εξευτελιστικές τιμές στην αγορά του προϊόντος. Το 1866 επίσης, οι κτηματίες του Αιγίου θα προχωρήσουν σε ομαδικά διαβήματα και στη διοργάνωση συλλαλητηρίου για να καταγγείλουν τις καταδολιευτικές εμπορικές πρακτικές που επιδίωκαν τη φόρτωση της σταφίδας χωρίς να προηγηθεί ο προσδιορισμός της τιμής της, επισημαίνοντας ότι 'είχε οικοδομηθεί ένα ολόκληρο σύστημα με βάση το οποίο ο έμπορος απομυζά τον παραγωγό'. Σε κάθε παρόμοια διαμάχη μέχρι το τέλος του αιώνα, πάγιο αίτημα των μικρών κτηματιών ήταν ο διακανονισμός της τιμής αγοράς της σταφίδας πριν τη φόρτωσή της*». (Βλ. Πατρώνης Β., "Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1993, σελ. 78).

Η μαζική επέκταση των σταφιδαμπέλων στη διάρκεια των περιόδων 1833-1848 και 1858-1865, χρηματοδοτείται ουσιαστικά από το εμπορικό κεφάλαιο των αστικών κέντρων της Β. Πελοποννήσου. Το γεγονός αυτό θα καθορίσει αποφασιστικά τη δομή και την εξέλιξη της παραγωγής και του εμπορίου της σταφίδας μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα : " *Η διαβίωση των αγροτών στους χειμερινούς μήνες εξαρτάται από τις προκαταβολές που τους δίνουν οι έμποροι με εγγύηση την σοδειά του επομένου έτους*", γράφει το 1867 σε μια αναφορά του ο βρετανός πρόξενος στην Πάτρα και φαίνεται ότι η κατάσταση αυτή δεν αλλάζει ριζικά, ακόμη και μετά την εγκατάσταση της Ε.Τ.Ε. στην Πάτρα. Έτσι ο μικρός καλλιεργητής παρέμεινε εξαρτημένος από τον έμπορο-τοκογλύφο που θα έχει στο εξής τον πρώτο λόγο, όχι μόνο στον καθορισμό της τιμής της σταφίδας αλλά και στο μέγεθος της παραγωγής, στην ποιότητα του προϊόντος κ.λ.π. Οι μόνοι κάτοχοι ρευστού χρήματος σε μεγάλη κλίμακα, οι έμποροι, ήταν λοιπόν για τις κατώτερες τάξεις οι αγοραστές των προϊόντων τους και ταυτόχρονα η μόνη πηγή δανειακού χρήματος. Ο προεστός, ο μεγαλέμπορος και ο μεγαλοϊδιοκτήτης, λειτουργώντας σαν πωλητές του χρήματος, συναποτελούσαν ένα τοπικό χρηματιστικό ολιγοπώλιο. Οι ίδιοι άνθρωποι, λειτουργώντας και σαν αγοραστές αγροτικών προϊόντων (συγκεκριμένα της σταφίδας στη Βόρεια και τη Δυτική Πελοπόννησο), αποτελούσαν αντιστοίχως ένα τοπικό ολιγοψώνιο στην τοπική αγορά εμπορευμάτων. Οι δραστηριότητες αυτές συνδυάζονταν, συχνά και με άλλες συμπληρωματικές εμπορικές ασχολίες. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του σταφιδικού οίκου Κουνινιώτη στην Αιγιαλεία, όπου: «*Το εμπόριο αλεύρων, το παντοπωλείο και η εμπορική σταφιδική φίρμα αποτελούν ένα μοντέλο συμπληρωματικών εμπορικών δραστηριοτήτων, με κέντρο βάρους την τελευταία επιχείρηση. Η επιχείρηση γενικού εμπορίου δρα ως πιστωτής σε είδος των παραγωγών-πωλητών σταφίδας, δεσμεύοντας τους πελάτες του με συμβόλαια και γραμμάτια και εγγράφοντας προσημειώσεις για τα χρέη τους. Η ίδια οικογένεια είναι κάτοχος αρκετών στρεμμάτων σταφιδοφυτειών, τις οποίες επεκτείνει με το σύστημα των πλειστηριασμών […] Τα χρέη εκτός των άλλων, θα εξοφλούνται σε είδος (σταφίδα) ή με παροχή εργασίας (ημερομίσθια στα κτήματα της οικογένειας)*». Βλ. Καλαφάτης Θ., *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο,* εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, τόμος Β', σελ. 223. Έτσι, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα ο τοκογλυφικός δανεισμός εξακολουθεί να αποτελεί θεμελιακή σχέση μεταξύ εμπορικού τοκογλυφικού κεφαλαίου και αγροτικής παραγωγής, όπως στον 18ο αιώνα.

Η ίδρυση υποκαταστημάτων της Ε.Τ.Ε. στις σταφιδοφόρες επαρχίες της Πελοποννήσου και η εισαγωγή της αγροτικής προσωπικής πίστης το 1861 από την Ε.Τ.Ε. θα υπονομεύσει, σε κάποιο βαθμό, το μοντέλο χωρίς όμως να το διαταράξει σοβαρά. Βέβαια δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι τριάντα περίπου χρόνια μετά την ίδρυση της Ε.Τ.Ε. τα μισά της περίπου υποκαταστήματα λειτουργούν είτε στο σταφιδοφόρο τόξο της Βόρειας και της Δυτικής Πελοποννήσου, είτε σε πόλεις που λίγο έως πολύ εμπλέκονται στο εμπόριο της σταφίδας. Το κύριο όμως μέρος των συναλλαγών της Ε.Τ.Ε. δεν θα ξεφύγει από τα πλαίσια του κυρίαρχου κοινωνικού στρώματος. Η πιστοληπτική υπεροχή τους θα παραμείνει κύριο χαρακτηριστικό της λειτουργίας της τράπεζας μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα. Οι υπόλοιποι κτηματίες της περιοχής είναι αναγκασμένοι να προσφεύγουν για δανεισμό στους εμπόρους με τοκογλυφικούς όρους. Η εγκατάσταση της Ε.Τ.Ε. στην Πελοπόννησο δεν επιφέρει λοιπόν κάποια ριζική αλλαγή στα δεδομένα της αγροτικής πίστης στην περιοχή: η απόλυτη εξάρτηση των κτηματιών από το εμπορικό κεφάλαιο της περιοχής, ελάχιστα διαταράχτηκε. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα η εξάρτηση αυτή εντάθηκε περισσότερο αφού η τράπεζα χορηγούσε σχετικά εύκολα πιστώσεις στους εμπόρους που με τη σειρά τους χρηματοδοτούσαν την παραγωγή με τοκογλυφικούς όρους. Ο Γ. Δερτιλής αναφέρει ότι εκείνος που ωφελήθηκε από την κτηματική πίστη υπήρξε "η αστική και ημιαστική ιδιοκτησία" και μιλά για ένα σύστημα "αλυσιδωτού δανεισμού" που φαίνεται ότι επικρατούσε στις σταφιδοφόρες επαρχίες της Πελοποννήσου : *"...καθώς ο τόκος που ζητά η Τράπεζα είναι κατά πολύ κατώτερος της ελεύθερης αγοράς, η Τράπεζα δανείζει τον ιδιώτη χρηματιστή ή μεγαλέμπορο της Πάτρας π.χ. με 7% ή 8%, αυτός κατόπιν δανείζει τον έμπορο της Κυπαρισσίας προς 12% ή 15%, εκείνος με τη σειρά του δανείζει προς 18%-24% τον τοκογλύφο της Μεσσήνης, ο οποίος πιστοδοτεί την περιφέρειά του προς 20%-30%, ή και περισσότερο..."* (Βλ. Δερτιλής Γ., *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα*, Αθήνα 1984, σελ. 35-36). Έτσι, οι έμποροι και οι χρηματιστές αποσπούσαν ένα μεγάλο μέρος του οικονομικού πλεονάσματος που δημιουργούσε η αγροτική παραγωγή δανείζοντας με υπέρογκο τόκο τους μικροκαλλιεργητές και προαγοράζοντας την παραγωγή τους, όχι μόνο στην Αχαΐα, αλλά και σε άλλες επαρχίες της Πελοποννήσου. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Πάτρας προς την Ε.Τ.Ε. το 1886, σύμφωνα με την οποία, το εμπορικό κεφάλαιο της Πάτρας είχε αναπτύξει δανειστικές σχέσεις όχι μόνο με τους κτηματίες της Αχαΐας και των γειτονικών επαρχιών της Αιγιαλείας και της Ηλείας, αλλά και με τους κτηματίες της Πυλίας, της Τριφυλίας, ακόμη και της Αιτωλοακαρνανίας.

Η εξαγωγή και το εμπόριο της σταφίδας δημιούργησαν λοιπόν στη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο μία αστικής υφής, ηγετική εμπορική ομάδα με εύρος, με συνέχεια και με σπουδαίες επιπτώσεις πάνω στο σύνολο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Με κέντρο των επιχειρήσεών της την πόλη της Πάτρας και το εμπόριο της κορινθιακής σταφίδας, η αστική αυτή εμπορική ομάδα, που αποτελούνταν από αυτόχθονες προκρίτους-κτηματίες, ετερόχθονες έλληνες εμπόρους και ευρωπαίους εμπόρους και επιχειρηματίες, επέκτεινε γρήγορα τις δραστηριότητές της σε όλες τις σταφιδοφόρες επαρχίες της Πελοποννήσου και σε άλλους τομείς της οικονομικής ζωής : χρηματιστικές εργασίες, αγροτική και εμπορική πίστη, ασφαλιστικές εταιρείες, εισαγωγικό εμπόριο, πρώτες προσπάθειες εκβιομηχάνισης. Αναδείχθηκαν έτσι σε κυρίαρχη κοινωνική ομάδα που ήλεγχε ασφυκτικά την οικονομική, κοινωνική αλλά και πολιτική ζωή της περιοχής. Όπως αναφέρει ο Βεργόπουλος: «*Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ένας σημαντικός αριθμός ηγετικών οικογενειών της ελληνικής πολιτικής ζωής είχε σαν άξονα σχηματισμού του τη λωρίδα Κόρινθος-Πάτρα-Πύργος-Καλαμάτα και είχε από πολύ νωρίς συνδεθεί με το εμπόριο της σταφίδας*» (βλ. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^{ο} αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ. 102). Στη δεκαετία του 1850 μάλιστα επηρεασμένοι από τις συνέπειες της σταφιδικής κρίσης των ετών 1851-1857, επιχείρησαν να ιδρύσουν την εταιρεία "Ελληνική Ατμοπλοΐα" (1853) και την "Ελληνική Οινοποιητική Εταιρεία" (1858), με την πεποίθηση ότι μόνο η δημιουργία νέων επιχειρήσεων μπορούσε να απεξαρτήσει την τοπική οικονομία από τις συνεχείς διακυμάνσεις του εμπορίου της σταφίδας. Αυτή η αστικής υφής, ηγετική εμπορική ομάδα της βόρειας και της δυτικής Πελοποννήσου χρηματοδοτεί ουσιαστικά την επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

3.6.3 Η μεγάλη σημασία της σταφίδας για τις ελληνικές εξαγωγές

Μετά το 1830 και ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, η κορινθιακή σταφίδα αναδείχθηκε σαν το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν του ελληνικού βασιλείου. Η ταχεία ανάπτυξη της διεθνούς ζήτησης για το προϊόν αυτό, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση της Ελλάδας στις διεθνείς συναλλαγές ως χώρας μονοεξαγωγικής. Η κορινθιακή σταφίδα έφθασε να καλύπτει περισσότερο από το 50% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας και σύμφωνα με τη διατύπωση του Ξ. Ζολώτα ήταν για την ελληνική οικονομία "*ότι ο καφές για την οικονομία της Βραζιλίας*." (Αναφέρεται στο Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική* …όπ.πρ., σελ.

102). Για το λόγο αυτό, οι ελληνικές κυβερνήσεις επεδίωκαν με διακρατικές συμφωνίες να διευκολύνουν το διεθνές εμπόριο της κορινθιακής, αφού έτσι συνέρρεε συνάλλαγμα στη χώρα και τα φορολογικά και άλλα έσοδα του κράτους αυξάνονταν συνεχώς. Πράγματι, από την πορεία των εξαγωγών της σταφίδας εξαρτιόνταν όχι μόνο οι άμεσα απασχολούμενοι σε αυτήν, αλλά και η εθνική οικονομία και το κράτος, εφόσον αυτές απέφεραν στη χώρα ξένο συνάλλαγμα που ήταν απαραίτητο για τις εισαγωγές της.

Η σημασία της παραγωγής και του εμπορίου της κορινθιακής σταφίδας για το ελληνικό εξωτερικό εμπόριο και την εθνική οικονομία φαίνεται από το ότι η μέση ποσοστιαία συμμετοχή της αξίας της εξαγόμενης σταφίδας στη συνολική αξία των ελληνικών εξαγωγών από 45,6% για τη δεκαετία 1861-1870, έφθασε 58,4% και 60,9% αντίστοιχα για τις δύο επόμενες δεκαετίες, που αποτέλεσαν τη "χρυσή εποχή" της σταφιδικής οικονομίας (βλ. αναλυτικά Πιζάνιας Π., *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1988). Εκτός του συναλλάγματος που εισέρρεε στη χώρα, αυξάνονταν και τα φορολογικά έσοδα του δημοσίου. Ο φόρος για τη σταφίδα, που πληρωνόταν στα τελωνεία εξαγωγής, αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη σημασία για το δημόσιο ταμείο. Από το 1,3% του συνόλου των εισπραχθέντων φόρων που αντιπροσώπευε το 1833, θα φθάσει στο 12,2% του συνόλου το 1859. Οι εισπραχθέντες έγγειοι φόροι στα τελωνεία εξαγωγής το 1864 θα φθάσουν τις 1.333.308 δραχμές, από τις οποίες οι 832.954 δραχμές, ήτοι το 62,4% του συνόλου, θα καταβληθούν για την εξαγωγή της σταφίδας. Το ίδιο έτος στο τελωνείο του λιμανιού της Πάτρας, που ήταν το κυριότερο εξαγωγικό κέντρο της κορινθιακής σταφίδας, εισπράχθηκε το 55% του συνόλου των εγγείων φόρων της χώρας. Για τις μεγάλες και συνεχείς ανάγκες του πολυδάπανου ελληνικού κρατικού μηχανισμού το εμπόριο της σταφίδας αποτελούσε μια σταθερή πηγή αυξανόμενων κάθε χρόνο εσόδων. Στην πραγματικότητα, τον 19ο αιώνα η σταφίδα ήταν το προϊόν που έδινε οικονομική υπόσταση στις ελληνικές εξαγωγές, ή καλύτερα, που συνέδεε την ελληνική οικονομία με τη διεθνή αγορά, δίνοντας ωστόσο στις εξαγωγές έναν μονοσήμαντο ή αδιαφοροποίητο χαρακτήρα ως προς την ποικιλία των εξαγόμενων εμπορευμάτων. Αυτό το γεγονός το είχαν αντιληφθεί όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις του 19ου αιώνα, από τον Καποδίστρια ως τον Χ. Τρικούπη και έκαναν ότι ήταν δυνατό για να ενισχύσουν τη θέση του κύριου εξαγωγικού προϊόντος της χώρας στις ευρωπαϊκές αγορές. Το 1829 ο Καποδίστριας έγραφε προς τον Εϋνάρδο: «*Αι πρόσοδοι της Ελλάδος εδιπλασιάσθησαν αφ' ότου εγώ ήλθον. Το μεν προηγούμενο έτος έδωκαν 3.000.000 φράγκα, το δε παρόν υπόσχονται περί τα 5.000.000, αν η σταφίς της Κορίνθου δεν πέση*». (Βλ. Ζωγράφος Δ., Ιστορία της Σταφίδας, Αθήναι 1923, σελ. 156). Εξήντα, περίπου, χρόνια αργότερα, σε μια αγόρευσή του στην ελληνική Βουλή για το θέμα της σταφίδας, ο Χ. Τρικούπης εξέφραζε την αγωνία της κυβέρνησής του για την απειλούμενη αύξηση του εισαγωγικού δασμού της σταφίδας στη Γαλλία, που είχε γίνει στο μεταξύ, ρυθμιστικός παράγοντας στη διεθνή αγορά του προϊόντος: «*Δια της συμβάσεως θα εξασφαλίσωμεν τουλάχιστον την σημερινήν φορολογίαν της σταφίδος εν Γαλλία, ήτις δεν είναι υπερβαλλόντως βαρεία και πρέπει να είμεθα ευχαριστημένοι εις τούτο […]Επιτυχόντες δε, της συμπράξεως της γαλλικής κυβερνήσεως προς διάσωσιν της σταφίδος από αυξήσεως του εισαγωγικού τέλους εν Γαλλία, έπρεπε ήδη να δώσωμεν εις την κυβέρνησιν την γαλλικήν πάσαν συνδρομήν, την οποίαν αυτή ήθελε θεωρήση χρήσιμον εις ευόδωσιν των υπέρ της νομοθετικής κυρώσεως των πεπραγμένων ενεργειών αυτής*». (Βλ. Γεννάδιος Π., «Συζήτησις περί σταφίδος εις την Βουλήν», *Ελληνική Γεωργία*, 1888, σελ. 212-213).

Ασφαλώς, ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης κυριαρχεί και επηρεάζει αποφασιστικά το εμπόριο της σταφίδας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Η μεγάλη ζήτηση της αγγλικής αγοράς μετά το 1865 δημιουργεί τις προϋποθέσεις για το πολλαπλασιασμό των καλλιεργειών, το άνοιγμα της γαλλικής αγοράς μετά το 1879 οδηγεί στη παραπέρα επέκταση των καλλιεργειών, ενώ το κλείσιμο αυτής της ίδιας αγοράς μετά το 1892 θα προκαλέσει τη σταφιδική κρίση. Εκτός όμως από τους μηχανισμούς της αγοράς, ένας άλλος παράγοντας που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο εμπόριο της κορινθιακής και επηρέασε αποφασιστικά τους μηχανισμούς αυτούς, ήταν η πολιτική παρέμβαση εκ μέρους των ενδιαφερομένων κυβερνήσεων με σκοπό τη προστασία των οικονομικών τους συμφερόντων. Οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου 1860-1900, για παράδειγμα, έκαναν ότι μπορούσαν για να διευκολύνουν το εμπόριο της σταφίδας, αφού έτσι συνέρρεε συνάλλαγμα στη χώρα και τα φορολογικά έσοδα του κράτους αυξάνονταν συνεχώς. Έτσι, το 1890 η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη συνυπέγραψε εμπορική συμφωνία με την αγγλική κυβέρνηση, που προέβλεπε τη μείωση του εισαγωγικού δασμού της σταφίδας στην Αγγλία κατά 70%. Σε αντάλλαγμα, μειώθηκε ο εισαγωγικός δασμός πολλών αγγλικών προϊόντων που εισάγονταν στην Ελλάδα. Αντίθετα, χωρίς αποτέλεσμα έμειναν οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης για τη σύναψη εμπορικής συνθήκης με τη Γαλλία, που άρχισαν το 1886. Η συνθήκη αυτή θα απορριφθεί τελικά το 1889 από τη Γαλλική βουλή, μέσα στο κλίμα του προστατευτισμού των γαλλικών αμπελουργικών προϊόντων, που κυριαρχούσε τότε στη χώρα. Η απόρριψη της ελληνογαλλικής εμπορικής σύμβασης και η ψήφιση του νόμου του Griffe που ακολούθησε, σηματοδότησαν το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς για τη σταφίδα και την απαρχή της σταφιδικής κρίσης (βλ. αναλυτικά Πατρώνης

Β., «Η κορινθιακή σταφίδα στη γαλλική αγορά», *Τα Ιστορικά*, τ. 10, τχ. 18-19, 1993, σελ. 53-78). Την ίδια τύχη είχαν και οι προσπάθειές της ελληνικής κυβέρνησης για τη σύναψη εμπορικής συνθήκης με τη Ρωσία το 1895. Οι προσπάθειες αυτές απέτυχαν μετά τη συντονισμένη εκστρατεία των ενώσεων των ρώσων αμπελουργών και οινοπαραγωγών κατά της ελληνικής σταφίδας. Προβλήματα αντιμετώπισε επίσης η ελληνική κυβέρνηση με τις εξαγωγές σταφίδας στις Η.Π.Α. μετά το 1894, όταν δηλαδή επιχειρούσε με την αύξηση των εξαγωγών σταφίδας προς τη χώρα αυτή, να μειώσει κάπως τα τεράστια αποθέματα του προϊόντος που παρέμειναν απούλητα μετά το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς. Τότε συνάντησε την αποφασιστική αντίδραση των σταφιδοπαραγωγών της Καλιφόρνιας, των οποίων η παραγωγή απειλούνταν από τις εισαγωγές της κορινθιακής σταφίδας.

Είναι λοιπόν προφανές ότι οι παραγωγοί και οι έμποροι της ελληνικής σταφίδας, εκτός από τις ανισορροπίες μεταξύ προσφοράς και ζήτησης του προϊόντος, είχαν να αντιμετωπίσουν και την δασμολογική και νομοθετική παρέμβαση των χωρών-εισαγωγέων της σταφίδας που επεδίωκαν την προστασία των παραγωγών τους. Τα προβλήματα αυτά επιδεινώθηκαν από το γεγονός ότι στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα στις ευρωπαϊκές χώρες αναβίωσαν οι οικονομικοί εθνικισμοί και ο προστατευτισμός. Η Γερμανία άνοιξε το δρόμο το 1879 και ακολούθησαν στη δεκαετία 1880-1890 η Γαλλία, η Ισπανία, η Ελβετία, η Σουηδία, το Βέλγιο, η Ολλανδία και η Δανία. Μοναδική νησίδα και προπύργιο του ελευθέρου εμπορίου παρέμεινε η Αγγλία.

3.6.4 Ο απολογισμός: Σταφίδα και εθνική οικονομία

Στην Ελλάδα του 19ου αιώνα η ανάπτυξη της καλλιέργειας και του εμπορίου της σταφίδας υπήρξε ο κεντρικός "μοχλός" της ανάπτυξης της οικονομίας αγοράς και συνέβαλλε πολυποίκιλα στους οικονομικούς μετασχηματισμούς του ελλαδικού χώρου, δίνοντας ώθηση στην αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, στην κάθοδο του πληθυσμού των ορεινών περιοχών στην πεδιάδα, στον εκχρηματισμό των οικονομικών σχέσεων στην ύπαιθρο, στην ανάπτυξη ορισμένων πόλεων-εξαγωγικών κέντρων. Όμως, η μεγάλη επέκταση των σταφιδαμπέλων της περιόδου 1878-1892 είχε εξαιρετικά αρνητικές συνέπειες, όχι μόνο για τους καλλιεργητές της Πελοποννήσου, αλλά για την εθνική οικονομία γενικότερα. Όπως σημειώνει η Χρ. Αγριαντώνη, "*Η εθνική οικονομία υπέγραψε ένα ληξιπρόθεσμο γραμμάτιο σπαταλώντας αλόγιστα το προϊόν της προεξόφλησης [...] αφού εξακολούθησε καταχρηστικά να διοχετεύει σημαντικούς ανθρώπινους και χρηματικούς πόρους σε ένα τομέα που δεν ήταν πλέον ο μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης, όπως την προηγούμενη περίοδο*." (Βλ. Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σελ. 277).

Πρόκειται πράγματι, για σπατάλη γιατί, πρώτα απ' όλα, η τεράστια χρηματική δαπάνη που απαιτήθηκε για την καλλιέργεια των νέων φυτειών στη δεκαετία του 1880 δεν απέδωσε τα προσδοκώμενα κέρδη. Πρόκειται για σπατάλη γιατί, δεύτερον, η επένδυση στη σταφιδοπαραγωγή συνδυάστηκε με το ξερίζωμα αιωνόβιων ελαιώνων για να μετατραπούν σε αμπέλια. Δηλαδή, από τη μια πλευρά γινόταν επένδυση σε αμπελώνες και από την άλλη ολοσχερής καταστροφή ελαιώνων, δηλαδή αποεπένδυση παγίου κεφαλαίου. Αλλά οι σταφιδοφυτείες ήταν ένα φυτικό κεφάλαιο που έπρεπε να αποσβεστεί το πολύ σε ορισμένες δεκαετίες. Αντίθετα, οι ελαιώνες ουσιαστικά δεν έχουν κόστος απόσβεσης, αφού το φυτικό κεφάλαιο παράγει αδιάκοπα επί αιώνες. Επιπλέον, η ανασύσταση του κεφαλαίου αυτού θα χρειαζόταν, αν γινόταν ποτέ, πολλές δεκαετίες, πράγμα ανέφικτο. Τελικά, το οικονομικό αποτέλεσμα αυτής της μεταστροφής από τον ελαιώνα στο αμπέλι ήταν μηδενικό και μακροχρόνια αρνητικό. Πρόκειται τέλος για σπατάλη γιατί τρίτον, τα κέρδη από τη καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας δεν διοχετεύθηκαν σε παραγωγικούς σκοπούς. Πράγματι, το πλεόνασμα που συγκεντρώθηκε διοχετεύθηκε προς δύο κατευθύνσεις. Οι μικροί καλλιεργητές το χρησιμοποίησαν στην ίδια την επέκταση των φυτειών τους, ενώ το πλεόνασμα που συγκεντρώθηκε στα χέρια των ευπορότερων κτηματιών, των σταφιδεμπόρων και των τοκογλύφων και *"[...] ακολούθησε το ρυθμό της εποχής και το παράδειγμα των ανωτέρων τάξεων των Αθηνών και της ομογένειας : αποθησαύριση, παίγνιο με τις μετοχές, επιδεικτική κατανάλωση και επένδυση σε ακίνητα, όπως δείχνουν όχι μόνο οι γραπτές αλλά και οι αρχιτεκτονικές μαρτυρίες, τα αστικής μορφής και ευρυχωρίας σπίτια που σώζονται έναν αιώνα αργότερα στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο*." (Βλ. Δερτιλής Γ., *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα*, Αθήνα 1984, σελ. 79).

Εξάλλου, η υπερανάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας προσέδιδε μια ιδιαίτερη ευπάθεια στην αγροτική οικονομία και αυτό, γιατί την εξαρτούσε από ένα μόνο προϊόν και την εξέθετε στους κινδύνους της εξαγωγικής μονοκαλλιέργειας σε μια αγορά με ασταθείς τιμές. Ουσιαστικά μετά το 1850 η Ελλάδα είχε γίνει χώρα μονοεξαγωγής, η δε Βόρεια και Δυτική Πελοπόννησος ζώνες μονοκαλλιέργειας. Είναι ενδεικτικό ότι στα τέλη του 19ου αιώνα η καλλιέργεια της κορινθιακής σταφίδας έφτασε να καταλαμβάνει το 25% του συνόλου της καλλιεργήσιμης γης και να απασχολεί περισσότερο από το 30% του ενεργού πληθυσμού της χώρας. Για χάρη

της ξεριζώνονταν ελιές, μουριές, συκιές και άλλες καλλιέργειες ενώ είχε εγκαταλειφθεί και η κτηνοτροφία και οι πρώην κτηνοτρόφοι και βοσκοί είχαν γίνει σταφιδοκτήμονες και σταφιδεργάτες. Η κρίση δεν ξέσπασε βέβαια το 1893 ως κεραυνός εν αιθρία. Προετοιμαζόταν από τα τέλη της δεκαετίας του 1870, από τότε που άνοιξε ανέλπιστα η αγορά της Γαλλίας, προκαλώντας, στη μικρή διάρκεια, ανοδικές τάσεις στην παραγωγή, στις εξαγωγές και στις τιμές: «*Οι διορατικότεροι των σταφιδεμπόρων και των σταφιδοπαραγωγών διέβλεπαν την εξέλιξη, αφού κάποτε οι γαλλικοί αμπελώνες θα συνέρχονταν. Αλλά η σωφροσύνη και ο ορθολογισμός δεν μπορούσαν να κάμψουν τον σταφιδικό πυρετό. Έτσι κι αλλιώς οι βραχύχρονες κινήσεις είναι εκείνες που επιβάλλουν τους ρυθμούς τους στην ιστορία. Και, για τους αγροτικούς πληθυσμούς, αυτές αποτελούν την καθημερινή πραγματικότητα*». Βλ. Μπακουνάκης Ν., *Το κρασί του Γουσταύου, Αφήγημα οινικών περιπετειών*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σελ. 73). Πράγματι, οι σταφιδοπαραγωγοί της Πελοποννήσου στήριξαν στην προοπτική εξαγωγής μεγάλων ποσοτήτων σταφίδας προς τη Γαλλία, υπέρμετρες ελπίδες για μόνιμη διοχέτευση του προϊόντος τους σε αυτή την αγορά. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια του εύκολου πλουτισμού χάρη στο άνοιγμα της γαλλικής αγοράς, ποτέ δεν διανοήθηκαν την πιθανότητα μιας νέας κρίσης: «*Υπαινιγμοί και υποδείξεις, από όπου κι αν προέρχονταν ότι, όπως για κάθε χώρα και κάθε προϊόν, έτσι και για την Ελλάδα και για τη σταφίδα ήταν ριψοκίνδυνη η καθ' ολοκληρίαν αφοσίωση στη μονοκαλλιέργεια ενός προϊόντος, απορρίπτονταν από τους σταφιδοπαραγωγούς με περιφρόνηση. Όποιος δε επιχειρούσε να προβάλει μια τέτοια προοπτική θεωρείτο ότι διέδιδε ανυπόστατες και ψευδείς φήμες*». (Βλ. Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το Σταφιδικό Ζήτημα* …όπ.πρ., σελ. 34). Άλλωστε ο ίδιος ο συγκυριακός χαρακτήρας του φαινομένου δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει στην κρίση. Μετά τις καλές χρονιές και την ευφορία της δεκαετίας 1880-1890, πολλοί μικροκληρούχοι που είχαν επενδύσει μαζικά στην επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας (πολλές φορές δανειζόμενοι με υπέρογκο τόκο), βρέθηκαν ξαφνικά μπροστά στο φάσμα της υπερπαραγωγής και της πτώσης των τιμών. Πρόκειται για το γνώριμο φαύλο κύκλο άνοδος τιμών - αγροτική επένδυση - επέκταση καλλιεργειών - υπερπροσφορά - πτώση τιμών, που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των μονοκαλλιεργειών.

Η κυριαρχία της παραγωγής και του εμπορίου της σταφίδας στην οικονομική ζωή της χώρας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα κατέστησε την ελληνική οικονομία μονόπλευρη και εύθραυστη, αφού την ταύτιζε με μια οικονομική δραστηριότητα απόλυτα εξαρτημένη από τη διεθνή συγκυρία και τις διακυμάνσεις της. Ταυτόχρονα την εμπόδιζε να μετεξελιχθεί προς μορφές οικονομικής ζωής πιο σύγχρονες και παραγωγικές, αφού δέσμευε στη γη τα διαθέσιμα εργατικά χέρια, στερώντας τα από την εκκολαπτόμενη ελληνική βιομηχανία. Ας μη ξεχνάμε, άλλωστε, ότι επρόκειτο για ένα είδος διατροφής που δεν απαιτούσε καμία μεταποίηση προτού παραδοθεί στην κατανάλωση, ότι επρόκειτο για μια καλλιέργεια εντατικής μορφής που δεν απαιτούσε ριζική ανανέωση των τεχνικών και των μεθόδων της. Έτσι, η σταφιδοκαλλιέργεια όχι μόνο δεν αποδέσμευε εργατικά χέρια από τη γη, αλλά και απορροφούσε, σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19ου αιώνα την εργατική δύναμη που προέκυψε από τη δημογραφική αύξηση και από την εγκατάλειψη των λοιπών παραδοσιακών αγροτικών δραστηριοτήτων.

3.6.5 Η Σταφιδική Κρίση και η Πτώχευση

Τον Αύγουστο του 1893 τα "πριμαρόλια", τα πρώτα ατμόπλοια που φθάνουν στο λιμάνι της Πάτρας για να φορτώσουν τη σταφίδα και να τη μεταφέρουν στις ευρωπαϊκές αγορές γίνονται δεκτά με τις συνήθεις πανηγυρικές εκδηλώσεις: *«Κανονιοβολισμοί άπειροι ερρίφθησαν παρά των σημαιοστολίστων ατμοπλοίων, επί των οποίων ήρξατο σήμερον η φόρτωσις των σταφίδων… Το θέαμα του λιμένος είναι έκτακτον… Τα φορτώνοντα ατμόπλοια προορίζονται διά Λονδίνον, Λιβερπούλην και Αμβούργον …»* Εφ. *Ακρόπολις*, 19 Αυγούστου 1893.
Παρά τη πανηγυρική ατμόσφαιρα, όμως, η επίσημη έναρξη του νέου σταφιδικού έτους δε φαινόταν να γίνεται με τους καλύτερους οιωνούς για το σταφιδεμπόριο. Το φάσμα της κρίσης που πλανάται από το 1890, όταν οι εξαγωγές σταφίδας προς τη Γαλλία μειώθηκαν κατακόρυφα, δεν απομακρύνεται από την περιοχή παρά την πρόσκαιρη βελτίωση της εσοδείας 1891. Το έτος 1892 θα καταγράψει νέα μείωση των εξαγωγών με παράλληλη πτώση των τιμών της κορινθιακής διεθνώς, ενώ οι ελπίδες κτηματιών και εμπόρων, που στηρίζονται στην ιδιαίτερα καλή ποιότητα της νέας εσοδείας 1893, γρήγορα θα διαψευστούν από τα μηνύματα της ευρωπαϊκής αγοράς. Η αγγλική ζήτηση για την Κορινθιακή σταφίδα παραμένει στάσιμη, ενώ στη Γαλλία η σταδιακή ανάρρωση των αμπελώνων της από τη φυλλοξήρα και η επιβολή προστατευτικού δασμολογίου στα εισαγόμενα αγροτικά προϊόντα, περιορίζουν στο ελάχιστο (11.100 τόνοι) τις εισαγωγές σταφίδας. Η επικράτηση του προστατευτισμού και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες ελαχιστοποιούν τις εναλλακτικές λύσεις και κάνουν αδύνατη την απορρόφηση της τεράστιας παραγωγής των 180.000 τόνων του 1893. Η κρίση υπερπαραγωγής που θα ξεσπάσει θα είναι χωρίς προηγούμενο και θα συμπαρασύρει τις τιμές του προϊόντος σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα: Στην αγορά του Λονδίνου η τιμή ενός εκατόλιτρου σταφίδας από 21 σελίνια που κόστιζε το

1892 θα πέσει στα 6 σελίνια το 1893, τιμή που δεν κάλυπτε ούτε τα έξοδα μεταφοράς. Η κρίση θα είναι ιδιαίτερα οδυνηρή όχι μόνο για τους σταφιδοπαραγωγούς, τους σταφιδεμπόρους και την οικονομική ζωή της Βόρειας και Δυτικής Πελοποννήσου, αλλά και για την εθνική οικονομία συνολικά.

Στα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου τα απούλητα πλεονάσματα της σταφίδας συσσωρεύονταν στις αποθήκες, ενώ οι πτωχεύσεις και οι χρεοκοπίες σταφιδικών εμπορικών οίκων διαδέχονταν η μια την άλλη και επεκτάθηκαν γρήγορα και σε άλλους κλάδους, αφήνοντας εκατοντάδες εργάτες χωρίς εργασία. Σε ιδιαίτερα δυσμενή θέση βρέθηκαν και οι μικροί σταφιδοκτηματίες, που παρασυρμένοι από τον «σταφιδικό πυρετό» της προηγούμενης δεκαετίας χρεώθηκαν υπέρμετρα προκειμένου να επεκτείνουν τις φυτείες τους. Οι πλειστηριασμοί κτημάτων ήταν πλέον καθημερινό φαινόμενο χωρίς, πολλές φορές, να εμφανίζονται καν ενδιαφερόμενοι αγοραστές. Η οικονομική δυσπραγία ευρύτατων στρωμάτων του πληθυσμού δημιούργησε μια εκρηκτική κοινωνική ατμόσφαιρα με συλλαλητήρια, μαζικές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, συγκρούσεις με την χωροφυλακή, καθώς και τη συγκρότηση και δραστηριοποίηση των πρώτων αναρχικών-σοσιαλιστικών ομάδων στην Ελλάδα με έδρα την Πάτρα και τον Πύργο. Η σταφιδική κρίση έπληξε επίσης και την εθνική οικονομία, εξαιτίας της βαρύνουσας συμμετοχής της σταφίδας στην αξία των ελληνικών εξαγωγών. Η γαλλική αγορά, ο «αδύνατος κρίκος» της διεθνούς αγοράς σταφίδας που με το αιφνίδιο άνοιγμά της το 1878/79 οδήγησε στην τεράστια και αλόγιστη επέκταση των σταφιδοφυτειών στη Βορειοδυτική Πελοπόννησο, το 1893 έκλεινε πλέον οριστικά τις πύλες της στο κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας, προκαλώντας ταυτόχρονα τη μεγάλη σταφιδική κρίση που συντάραξε την ελληνική οικονομία και κοινωνία στη τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα: «Μιλήσαμε *για σταφιδικό πυρετό. Η φράση δεν ενέχει καμία υπερβολή. Στο διάστημα που η Γαλλία λειτουργεί ως σημαντική αγορά της σταφίδας, οι νοτιότερες περιοχές της Πελοποννήσου κυριολεκτικά μεταμορφώνονται. Οι χωρικοί μετατρέπονται από τη μια μέρα στην άλλη σε αμπελουργούς. Το μόνο που τους ενδιαφέρει είναι να καλλιεργήσουν όλο και περισσότερα αμπέλια. Δεν νοιάζονται για την ποιότητα αλλά μόνο για την ποσότητα. Και για να καλλιεργήσουν όλο και περισσότερο, χρειάζονται κεφάλαια και εργατικά χέρια. Δανείζονται και προσλαμβάνουν εποχικούς εργάτες. Οι καλλιεργητικές δαπάνες αυξάνονται, αλλά οι τιμές είναι ακόμα πολύ ικανοποιητικές. Όταν ξεσπάει όμως η κρίση, αυτοί οι αμπελουργοί-δημιουργήματα της συγκυρίας αποδεικνύονται ένα σύνολο ασταθές, άναρχο, βίαιο στις εκδηλώσεις της δυσφορίας του, αλλά και έτοιμο να διαλυθεί με την ίδια ευκολία που δημιουργήθηκε*». (Βλ. Μπακουνάκης Ν., *Το κρασί του Γουσταύου* …όπ.πρ., σελ. 58-59).

Μερικούς μήνες μετά την έκρηξη της σταφιδικής κρίσης η ελληνική κυβέρνηση υποχρεώθηκε να κηρύξει τη χώρα σε κατάσταση πτώχευσης. Αν και τα δύο γεγονότα ήταν εν πολλοίς ανεξάρτητα μεταξύ τους, αφού τα σημάδια της επερχόμενης χρεοκοπίας είχαν γίνει φανερά ακόμη και από την εποχή της ακμής του σταφιδεμπορίου, είναι φανερό ότι η κρίση της σταφιδικής οικονομίας από το 1892 και μετά επιδείνωσε ακόμη περισσότερο τα δημοσιονομικά και συναλλαγματικά προβλήματα του ελληνικού κράτους. Μολονότι η μείωση των φορολογικών εσόδων από τη σταφίδα δεν ήταν τόσο σημαντική, ιδιαίτερα καθοριστική υπήρξε για το εμπόριο και την ελληνική οικονομία η πτώση του πολύτιμου ξένου συναλλάγματος που έφερνε η σταφίδα στη χώρα, σε μια εποχή μάλιστα που η τελευταία το χρειαζόταν περισσότερο παρά ποτέ. Όπως επισήμανε και ο Σ. Σωτηρόπουλος, που αντικατέστησε τον Χ. Τρικούπη στην πρωθυπουργία από τον Μάϊο ως τον Οκτώβριο του 1893: *«Η κρίσις, βλέπετε, είναι καθαρώς σταφιδική…Δια τας ανάγκας του εμπορίου έχομεν ανάγκην συναλλάγματος, το οποίον δεν εισάγεται λόγω αζητησίας της σταφίδος…Αν λοιπόν εξακολουθήση η κρίσις της σταφίδος, πολύ φυσικά θα εξακολουθήση και η κρίσις του νομίσματος»*. Εφ. *Ακρόπολις*, 7 και 8 Σεπτεμβρίου 1893. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η κρίση του σημαντικότερου εξαγωγικού προϊόντος της χώρας, που επισημοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1893 (λίγους δηλαδή μήνες πριν τη κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πτώχευσης) έκανε, στο μεσοδιάστημα αυτό, τους ξένους δανειστές ακόμη πιο επιφυλακτικούς απέναντι στο ελληνικό δημόσιο και δυσχέραινε ακόμη περισσότερο τις ύστατες προσπάθειες για την αποφυγή της πτώχευσης. Ενδεικτικές είναι οι λεπτομέρειες για τη σύναψη του «δανείου κεφαλαιοποιήσεως που έλαβε ο Σωτηρόπουλος από τον οίκο «Χάμπρο», καθώς και τις απέλπιδες προσπάθειες του Τρικούπη για τη σύναψη νέου δανείου τον Νοέμβριο του 1893.

Τέλος, ο αντίκτυπος της σταφιδικής κρίσης συγκλόνισε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία, υπενθυμίζοντας με επώδυνο τρόπο πόσο αναγκαίο ήταν να ξεπεραστούν οι παλιές αγρο-εμπορευματικές δομές και να προσανατολιστεί η χώρα σε νέες κατευθύνσεις, περισσότερο παραγωγικές. Έμελλε έτσι να επαληθευτεί ο αφορισμός του δημοσιογράφου Βλάσση Γαβριηλίδη *«είναι ανάγκη να αποτάξωμεν την απαισίαν νωθρότητα ήτις μαλθακύνει ημάς υπό την σκιάν των σταφιδαμπέλων ή υπό τας οροφάς των δημοσίων κτιρίων»*, (βλ. Γαβριηλήδης Βλ., «Η βιομηχανία μας», εφημερίς *Ακρόπολις*, 28 Ιουλίου 1885). Η κρίση του 1893, που συνέβαλε στην απομάκρυνση του Τρικούπη από την εξουσία, μετατράπηκε πλέον σε χρόνια κρίση του προϊόντος μετά την αποτυχία του μέτρου του παρακρατήματος, της «Σταφιδικής Τραπέζης» και της «Προνομιούχου Εταιρείας» και οδήγησε στις αρχές του 20ού αιώνα στον ευρύτερο παρεμβατισμό του κράτους

στην αγροτική οικονομία με τη δημιουργία ημικρατικών οργανισμών που συγκέντρωναν και διαχειρίζονταν την κορινθιακή, εξασφαλίζοντας στους παραγωγούς κατώτατες τιμές ασφαλείας. Οι σταφιδοπαραγωγοί της Πελοποννήσου μετά την περίοδο της αναρχικής διαμαρτυρίας τους, στρέφονται προς την εσωτερική και την υπερατλαντική μετανάστευση. Η μαζική μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, που εγκαινιάστηκε ήδη από τη δεκαετία του 1890, εξασθένησε τη σταφιδική οικονομία, ενώ ταυτόχρονα σημαντικά ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης οδηγούν μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών προς την περιοχή Αθηνών-Πειραιώς που θα αποτελέσει το νέο οικονομικό κέντρο της χώρας με βάση τις καινούργιες μεταποιητικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται εκεί.

3.6.6 Η διαχείριση της κρίσης

Διαπιστώσαμε παραπάνω ότι η αιφνίδια συρρίκνωση της γαλλικής ζήτησης είχε ως αποτέλεσμα ο κλάδος να οδηγηθεί σε οξεία κρίση υπερπροσφοράς, οι τιμές να καταρρεύσουν και η συνολική αξία των εξαγωγών να μειωθεί δραματικά. Έως το 1893, οι εμπορικές πρακτικές ήταν προσαρμοσμένες στις συνθήκες που δημιούργησε η συνεχής επέκταση της ζήτησης. Το σταφιδεμπόριο ήταν προσανατολισμένο αποκλειστικά στη γρήγορη ανακύκλωση του επενδυμένου κεφαλαίου, χωρίς κανέναν περιορισμό επί της εξαγόμενης ποσότητας και των τιμών. Το φιλελεύθερο αυτό πλαίσιο είχε, χωρίς αμφιβολία, συμβάλει κατά πολύ στη ραγδαία επέκταση του κλάδου για εξήντα χρόνια περίπου. Το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς, που στις αρχές της δεκαετίας του 1890 είχε φτάσει να απορροφά σχεδόν το ένα τρίτο της παραγωγής, ανέτρεψε πλήρως τις προηγούμενες ισορροπίες, καθώς επιπρόσθετα, δεν διαγραφόταν στον ορίζοντα καμία εναλλακτική δυνατότητα να διαθέτει η υπερβάλλουσα παραγωγή. Η σοβαρότητα της κρίσης και οι βαρύτατες επιπτώσεις της επέβαλλαν τη λήψη άμεσων και δραστικών μέτρων, όπως το να κατασκευαστούν κατάλληλες αποθήκες επαρκούς χωρητικότητας, να ελεγχθούν οι προσφερόμενες ποσότητες, να αναζητηθούν νέες αγορές. Όμως οι εξαγωγικοί οίκοι, που έως τότε κατείχαν ηγετική θέση στην οργάνωση του κλάδου, δεν ήταν πλέον σε θέση να αναλάβουν τις απαιτούμενες πρωτοβουλίες, δεδομένου μάλιστα ότι βρίσκονταν πλέον σε δεινή οικονομική θέση. Οι σημαντικότεροι από αυτούς, μάλιστα, επρόκειτο σύντομα να χρεοκοπήσουν. Κατά συνέπεια, ως μοναδική λύση πρόβαλλε η άμεση κρατική παρέμβαση. Σύμφωνα με τον Κ. Βεργόπουλο, το Κράτος επιχείρησε να εγκαθιδρύσει ένα είδος κρατικού μονοπωλίου του εμπορίου της κορινθιακής, πλην όμως, η πίεση των σταφιδεμπόρων ήταν τόσο μεγάλη, ώστε υιοθετήθηκε τελικά η πρότασή τους (βλ. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική* …όπ.πρ., σελ. 107).

Πράγματι, το ελληνικό κράτος, ανατρέποντας τη φιλελεύθερη παράδοσή του, παρενέβη ενεργά, αποβλέποντας στη ρύθμιση της προσφοράς. Το 1895, εισήχθη ο φόρος παρακρατήματος, που αποτέλεσε τη βάση και όλων των επόμενων λύσεων του σταφιδικού ζητήματος. Προκειμένου να αποσυρθεί η υπερβάλλουσα προσφορά από την αγορά, κάθε χρόνο, το Δημόσιο παρακρατούσε στην εξαγωγή 10% έως 25% του προϊόντος. Η κυβέρνηση όριζε κατ' έτος το ποσοστό του παρακρατήματος ανάλογα με το συνολικό μέγεθος της σοδειάς, τα αποθέματα και τις συνθήκες της ζήτησης. «*Το παρακράτημα ήταν εκδήλωση της πολιτικής παρέμβασης στην αγορά της σταφίδας και χρησιμοποιήθηκε με τρόπο που να αντισταθμίζει τις διακυμάνσεις της ζήτησης τμημάτων της διεθνούς αγοράς και να τις εξισορροπεί με τις αντίστοιχες της προσφοράς*» βλ. Πιζάνιας Π., *Οικονομική Ιστορία* …όπ.πρ., σελ. 98-99. Το παρακρατούμενο προϊόν σωρευόταν στις κρατικές αποθήκες, από όπου αγόραζαν στη συνέχεια οι βιομηχανίες οίνου και οινοπνεύματος. Το 1899, η διαχείριση του παρακρατήματος ανατέθηκε στη Σταφιδική Τράπεζα, που δημιουργήθηκε με κρατικά κεφάλαια, με στόχο, μεταξύ άλλων, να παράσχει πιστώσεις στους καλλιεργητές σε ευνοϊκούς όρους. Από το 1903, η Σταφιδική Τράπεζα προσπάθησε να εγγυηθεί στους καλλιεργητές ελάχιστη τιμή για το προϊόν τους. Η προσπάθεια αυτή αποδείχθηκε υπέρμετρα φιλόδοξη για τους περιορισμένους κεφαλαιακούς πόρους και για την άπειρη διοίκηση της τράπεζας, που ήταν, επιπρόσθετα, ιδιαίτερα ευάλωτη σε πολιτικές πιέσεις. Το οικονομικό αδιέξοδο της Σταφιδικής Τράπεζας προετοίμασε το έδαφος για την ιδιωτική «*Προνομιούχο Εταιρεία διά την Προστασίαν της Παραγωγής και της Εμπορίας της Σταφίδος*», η οποία ιδρύθηκε το 1905. Η *Ενιαία*, όπως συνήθως την αποκαλούσαν, διέθετε σημαντικά κεφάλαια, που ανήκαν σε ομογενείς κεφαλαιούχους, οργανωμένους γύρω από την Τράπεζα Αθηνών, καθώς και σε γάλλους και βρετανούς τραπεζίτες. Το ελληνικό Δημόσιο παραχώρησε με νόμο στην Ενιαία το προνόμιο να διαχειρίζεται κατ' αποκλειστικότητα το παρακράτημα για 20 χρόνια. Σε αντάλλαγμα, η Ενιαία εγγυήθηκε ελάχιστη τιμή και χαμηλότοκα δάνεια στους παραγωγούς.

Η επιτυχία της Ενιαίας οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι στον όμιλο της Τράπεζας Οίνων και Οινοπνευμάτων, προς την οποία η Ενιαία πωλούσε, σε χαμηλές τιμές, τις σταφίδες του παραρτήματος. Η Εταιρία Οίνων και Οινοπνευμάτων τις χρησιμοποιούσε για να παράγει κρασί, οινόπνευμα και οινοπνευματώδη ποτά για εξαγωγή. Με τον τρόπο αυτό, ο τραπεζικός και βιομηχανικός όμιλος της Τράπεζας Αθηνών κατόρθωσε

να ελέγξει ταυτόχρονα τόσο τον κλάδο της σταφίδας, όσο και τη βιομηχανία οίνου και οινοπνεύματος. Η Τράπεζα Αθηνών κατέλαβε με αυτό τον τρόπο στρατηγική θέση στην οικονομική ζωή της χώρας και απέκτησε ισχυρή διαπραγματευτική δύναμη απέναντι στο κράτος. Η καινοτόμος προσέγγιση της Τράπεζας Αθηνών βασίστηκε στην αποφασιστικότητά της να επενδύσει, σε μακροπρόθεσμη βάση, σημαντικά κεφάλαια προκειμένου να αντιμετωπίσει τους κινδύνους των αυξομειώσεων της παραγωγής και της ζήτησης. Έπραξε, δηλαδή, ακριβώς ό, τι είχαν αποφύγει επί εξήντα χρόνια οι εμπορικοί οίκοι που έλεγχαν τον σταφιδικό κλάδο έως το 1893. Η εφαρμογή αυτής της στρατηγικής διευκολύνθηκε, βεβαίως, τόσο από την αποδυνάμωση της θέσης των εμπόρων και των παραγωγών, λόγω της κρίσης, όσο και από την ισχυρή κρατική υποστήριξη, που πήρε τη μορφή του μονοπωλιακού προνομίου.

Η απόσυρση μέρους της προσφοράς μέσω του παρακρατήματος συγκράτησε την ελεύθερη πτώση των τιμών και τις βοήθησε σταδιακά να επανέλθουν στα επίπεδα πριν από την κρίση. Ενώ, σε σχέση με την περίοδο 1887-1893, στα έτη 1894-1896 η μέση τιμή εξαγωγής μειώθηκε σχεδόν κατά 60%, στην περίοδο 1897-1912 ανέκτησε το σύνολο σχεδόν των απωλειών. Σε ό, τι αφορά τη συνολική αξία, ενώ, σε σχέση με την περίοδο 1887-1893, οι ετήσιες εξαγωγές σταφίδας στα έτη 1894-1896 μειώθηκαν κατά 56%, στην περίοδο 1897-1912 επανήλθαν στο 72% του αρχικού επιπέδου. «*Επιπλέον, η οινοποίηση των σταφίδων του παρακρατήματος αύξησε σημαντικά την βιομηχανική παραγωγή κρασιού και οινοπνεύματος. Η αύξηση των οινικών εξαγωγών αντιστάθμισε σημαντικό μέρος της απώλειας συναλλάγματος που προκάλεσε η μείωση των εξαγωγών σταφίδας. Στην περίοδο 1897-1912, η μέση ετήσια αξία του συνόλου των εξαγωγών σταφίδας, οίνου και οινοπνευματωδών ποτών ανήλθε στο 85% του επιπέδου της περιόδου 1887-1893. Μεγάλος μέρος των εσόδων από τις εξαγωγές οίνου και οινοπνευματωδών περιήλθε, βεβαίως, στον όμιλο της Τράπεζας Αθηνών: Αυτή ήταν η τιμή που πληρώθηκε για τη διαχείριση του παρακρατήματος και τη σταθεροποίηση του σταφιδικού κλάδου*.» Βλ. Φραγκιάδης Α., «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο» στο Κωστής Κ.,-Πετμεζάς Σ., (επιμ), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 167. Κυρίως, όμως, μειώθηκαν οι ποσότητες της κατώτερης ποιότητας της σταφίδας, που είχαν εκτοξευθεί στην περίοδο του «σταφιδικού πυρετού» και τώρα πλέον είχαν μηδενική ζήτηση από τις διεθνείς αγορές. Η κατώτερη ποιότητα του προϊόντος που θεωρήθηκε, από αρθρογράφους και συγγραφείς της εποχής ως υπεύθυνη για τη δραματική πτώση της τιμής της σταφίδας στις διεθνείς αγορές, αποτελούσε τώρα το 80%-90% του παρακρατήματος. Σύμφωνα με τον Π. Πιζάνια, η μεγάλη έκταση της κοινωνικής αντίδρασης απέναντι στην κρίση, οφειλόταν στο γεγονός ότι αυτή αντιπροσώπευε κατά μέσο όρο τα 2/3 της συνολικής παραγωγής της κορινθιακής, ή αλλιώς την πλειοψηφία των παραγωγών (βλ. Πιζάνιας Π., *Οικονομική Ιστορία* …όπ.πρ., σελ. 100-101).

Το παρεμβατικό σχήμα που διαμορφώθηκε στις αρχές του αιώνα άντεξε, τελικά, για πολλές δεκαετίες. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, στο πλαίσιο του ευρύτερου ρόλου που αναλάμβανε πλέον η πολιτική στην οικονομία, η ρύθμιση της αγοράς ανατέθηκε στον Αυτόνομο Σταφιδικό Οργανισμό, ο οποίος κινήθηκε στο πλαίσιο που είχε χαράξει η Προνομιούχος (βλ. περισσότερα για τη δράη του ΑΣΟ στο Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία-Κοινωνία-Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1991, σελ. 33-43). Γενικότερα πάντως, μπορούμε να πούμε ότι, παρά τη μεγάλη κρίση της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα, η σταφιδική κρίση δεν οδήγησε στην οριστική καταστροφή του κλάδου. Η σταφιδοπαραγωγή συνέχισε για εβδομήντα τουλάχιστον χρόνια στον 20ό αιώνα να αντιπροσωπεύει σημαντικό τμήμα των εξαγωγών της χώρας. Βεβαίως, από την κρίση του 1893 και μετά, η παραγωγή παρέμεινε ουσιαστικά στάσιμη. Η στασιμότητα αυτή δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στα ορεινά χωριά της Πελοποννήσου και στα νησιά του Ιονίου, που ως τότε εκτόνωναν τα πληθυσμιακά τους «πλεονάσματα» προς τις περιοχές ανάπτυξης της σταφιδοκαλλιέργειας. Οι φυτεύσεις σταφιδαμπέλων σταμάτησαν, λόγω ποικίλων απαγορεύσεων, αλλά κυρίως λόγω της αβέβαιης προοπτικής του κλάδου, γεγονός που περιόρισε τη ζήτηση εποχικών εργατών: «*Η κυριότερη συνέπεια της σταφιδικής κρίσης ήταν, λοιπόν, ότι ανέδειξε την αδυναμία της ελληνικής οικονομίας γενικότερα, να εξασφαλίσει τους παραγωγικούς πόρους που αποδεσμεύονταν από την παραδοσιακή γεωργία εναλλακτικές διεξόδους απασχόλησης, με όρους διεθνώς ανταγωνιστικούς. Η άμεση διέξοδος που πρόβαλε τότε στον ορίζοντα ήταν η μετανάστευση στις ΗΠΑ. Η υπερατλαντική μετανάστευση, πιθανότητα, δεν αποτελούσε μια απλή αμυντική λύση για τα ελληνικά νοικοκυριά εγγραφόταν σε μια επιθετική στρατηγική για τη βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου. Σε κάθε περίπτωση πάντως, εκτόνωνε το πρόβλημα της υποαπασχόλησης και ενίσχυε αποφασιστικά, μέσω των μεταναστευτικών εμβασμάτων, τόσο τα εισοδήματα των οικογενειών που παρέμεναν στην πατρίδα, όσο και το εξωτερικό ισοζύγιο πληρωμών. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, η αλλαγή της μεταναστευτικής πολιτικής των ΗΠΑ θα κλείσει αυτή την ασφαλιστική δικλείδα, που ήταν τόσο πολύτιμη για τον κόσμο της ελληνικής υπαίθρου*» βλ. Φραγκιάδης Α., «Αγροτική οικονομία …όπ.πρ., σελ.167-168. Πέρα, όμως, από την υπερατλαντική μετανάστευση, φαίνεται ότι η κρίση της κορινθιακής κινητοποίησε τους αγρότες και προς άλλες κατευθύνσεις: Κοινωνικά κινήματα έκαναν την εμφάνισή τους στη Δυτική Πελοπόννησο και από εκεί διαδόθηκαν και σε

άλλους χώρους της ελληνικής κοινωνίας. Κατά δεύτερο λόγο, δημιουργήθηκαν ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης κατά την ίδια περίοδο, που οδήγησαν μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών προς τα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα της περιοχής Αθηνών-Πειραιώς. «Με δύο λόγια, η σταφιδική κρίση λειτούργησε και σαν ένας καταλύτης για τη μετατροπή του χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας» (βλ. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική* …όπ.πρ., σελ. 108).

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αγιάνογλου Π., *Το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό στην Ελλάδα,* Αθήνα 1982.

Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

Ανδρεάδης Α., *Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία,* Αθήνα 1939.

Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες, Πελοπόννησος 1893-1905,* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999.

Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975.

Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα,* εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.

Γαβριηλήδης Βλ., «Η βιομηχανία μας», εφημερίς Ακρόπολις, 28 Ιουλίου 1885.

Γεννάδιος Π., «Συζήτησις περί σταφίδος εις την Βουλήν», *Ελληνική Γεωργία*, 1888.

Δερτιλής Γ., "Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", στο συλλογικό έργο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, σελ. 41-72, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1977.

Δερτιλής Γ., *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1984.

Έϊχταλ Γκ. *Η Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση μετά το 1821,* εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1974.

Εφημερίς *Ακρόπολις*, 1892-1895.

Ζολώτας Ξ., *Αγροτική Πολιτική*, Αθήναι 1934.

Ζωγράφος Δ., *Γεωργικαί Μελέται*, Τεύχος Α', Αθήναι 1932.

Ζωγράφος Δ., *Ιστορία της Σταφίδας*, Αθήναι 1923.

Καλαφάτης Θ., *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, 3 τόμοι, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991.

Καρούζου Ε., «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία» στο Κωστής Κ.,-Πετμεζάς Σ., (επιμ), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 175-218.

Mc Grew W.W., *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881*, Kent OH, Kent State University Press 1985.

Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867.

Μουζέλης Ν., 1978, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξ*ης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

Μπουρνόβα Ε. – Προγουλάκης Γ., *Ο Αγροτικός κόσμος, 1830-1940*, στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), "Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)", εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999.

Μπακουνάκης Ν., *Πάτρα 1828-1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1988.

Μπακουνάκης Ν., *Το κρασί του Γουσταύου, Αφήγημα οινικών περιπετειών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997.

Παναγιωτόπουλος Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα» στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο 1980, σελ. 216-235.

Πατρώνης Β., "Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1993, σελ. 57-85.

Πατρώνης Β., "Η χρηματοδότηση της μονοκαλλιέργειας: αγροτική και εμπορική πίστη στην Πάτρα του 19ου αιώνα"*, Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. 12, Νοέμβριος 1994, σελ. 54-72.

Πατρώνης Β., «Η κορινθιακή σταφίδα στη γαλλική αγορά», *Τα Ιστορικά*, τ. 10, τχ. 18-19, 1993, σελ. 53-78.

Πιζάνιας Π., *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1988.

Σακελλαρόπουλος Θ., 1986, «Οι θεσμικές αιτίες για την καθυστερημένη ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων στον ελληνικό αγροτικό χώρο», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, Τόμος Ι, Τεύχος 3, σελ. 3-20.

Σακελλαρόπουλος, Θ., *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 18830-1922*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991.

Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία-Κοινωνία-Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1991

Σίδερις Α., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήναι 1934.

Στεφανίδης Δ., *Αγροτική Πολιτική*, Τομ. Ι, Αθήνα 1948.

Στεφανίδης Δ., *Μαθήματα Αγροτικής Πολιτικής,* Αθήναι 1952.

Strong F., *Greece as a Kingdom*, London 1842.

Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Τόμος Γ, επανέκδοση Αθήνα 1978.

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

Φραγκιάδης Α., «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο» στο Κωστής Κ.,-Πετμεζάς Σ., (επιμ), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 153-173.

Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007.

Χαλικιόπουλος Π., Περί βελτιώσεως και εμψυχώσεως της εν Ελλάδι γεωργίας, Αθήναι 1880.

Ψαρρός Δ. Κ., «Η οικονομική και δημοσιονομική πολιτική και οι παρεμβάσεις του ελληνικού κράτους εις τον οικονομικόν και κοινωνικόν βίον», στην *Οικονομική και Λογιστική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Δ', Αθήνα 1958, σελ. 138-172.

Ψυχογιός Δ., *Το Ζήτημα των Εθνικών Γαιών*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1994.

Κεφάλαιο 4: Το Αγροτικό Ζήτημα ΙΙ- Η Μεγάλη Γαιοκτησία: Η περίπτωση των τσιφλικιών στη Θεσσαλία, 1881-1923

Περίληψη

Στο κεφάλαιο αυτό αναλύονται οι επιπτώσεις της προσάρτησης της Θεσσαλίας (1881) στις γαιοκτητικές σχέσεις της περιοχής, καθώς και στη συνολική εξέλιξη του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα. Η δημιουργία των τσιφλικιών είχε δραματικές συνέπειες για τους Θεσσαλούς καλλιεργητές, οι οποίοι έπαψαν πλέον να απολαμβάνουν τα προνόμια που τους παρείχε το Οθωμανικό δίκαιο και μετατράπηκαν σταδιακά σε απλούς αγρομισθωτές. Η σύγκρουση τσιφλικούχων-κολίγων συγκλόνισε την κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας στην περίοδο 1881-1910 και σηματοδότησε μια νέα πολιτική του ελληνικού κράτους (και ιδιαιτέρως των κυβερνήσεων του Χ. Τρικούπη) απέναντι στη μεγάλη ιδιοκτησία, το οποίο υπό την πίεση των νέων γαιοκτημόνων και μεγάλων κεφαλαιούχων του εξωτερικού έκανε τα πάντα προκειμένου να προστατεύσει την μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία των τσιφλικιών. Στο συμπερασματικό μέρος, επισημαίνονται οι αρνητικές συνέπειες του θεσσαλικού ζητήματος για την εθνική οικονομία συνολικά, οι οποίες σε συνδυασμό με την σταφιδική κρίση του τέλους του 19^{ου} αιώνα οδήγησαν σε αποτελμάτωση τη γεωργική παραγωγή και το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, μεταθέτοντας την οριστική επίλυσή του για την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Λέξεις-Κλειδιά

- Αγροτικό Ζήτημα, Κοινωνικό ζήτημα, Θεσσαλικό Ζήτημα
- Μεγάλη αγροτική ιδιοκτησία
- Τσιφλίκια
- Προσάρτηση Θεσσαλίας
- Σχέσεις γαιοκτησίας
- Επίμορτη καλλιέργεια, δικαίωμα εξουσίασης
- Αγροτικό κίνημα, κοινωνικές συγκρούσεις, εξέγερση του Κιλελέρ
- Διανομή της γης, αναγκαστική απαλλοτρίωση
- Ακτήμονες, κολίγοι
- Αγροτικοί συνεταιρισμοί

4.1 Εισαγωγικά

Η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος στα 1875-78 επιτάχυνε με γρήγορο ρυθμό τις εξελίξεις στα Βαλκάνια. Η αγροτική εξέγερση στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη το καλοκαίρι του 1875 κατά των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων και η βουλγαρική εξέγερση τον Απρίλιο του 1876 οδήγησαν στη σύρραξη Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου τον Μάρτιο του 1878, η οποία προέβλεπε μεταξύ των άλλων την ανεξαρτησία της Σερβίας και της Ρουμανίας και τη δημιουργία ανεξάρτητου βουλγαρικού κράτους. Το ενδεχόμενο μιας μεγάλης Βουλγαρίας υπό ρωσική επιρροή αλλά και η προοπτική μιας μονομερούς συνολικής ρύθμισης του Ανατολικού Ζητήματος προς όφελος της Ρωσίας θορύβησαν την Αυστροουγγαρία και τη Μεγάλη Βρετανία, οι οποίες απαίτησαν και πέτυχαν μια περισσότερο «ισορροπημένη» ρύθμιση του Ανατολικού Ζητήματος στο Συνέδριο του Βερολίνου (Ιούνιος 1878). Η Ελλάδα, προ των ανακατατάξεων που επέκειντο στα Βαλκάνια, είχε προσπαθήσει να γίνει μέτοχος των εξελίξεων εγκαταλείποντας την πολιτική καλής γειτονίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αν και η εισβολή του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία στις αρχές του 1878 κατέληξε σε φιάσκο, οι διπλωματικές εξελίξεις μετά το Συνέδριο του Βερολίνου γίνονταν ολοένα και πιο συμβατές με τις απαιτήσεις του ελληνικού βασιλείου: Οι πιέσεις προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Διάσκεψη των Πρεσβευτών των Μεγάλων Δυνάμεων τον Φεβρουάριο του 1881 στην Κωνσταντινούπολη υπήρξαν αφόρητες για εδαφικές παραχωρήσεις προς την Ελλάδα. Για τη δημιουργία εντυπώσεων συνδιαλλαγής και με τη σιγουριά ότι η ελληνική πλευρά ενεργώντας μαξιμαλιστικά θα απέρριπτε τις παραχωρήσεις της, η Υψηλή Πύλη έπαιξε το τελευταίο της χαρτί: Πρότεινε στη διάσκεψη την παραχώρηση ολόκληρης σχεδόν της Θεσσαλίας (εκτός ενός μικρού τμήματος στην περιοχή της Ελασσόνας) και της περιοχής της Άρτας στην

Ήπειρο: «*Ταυτοχρόνως πάσαι αι ευρωπαϊκαί κυβερνήσεις συνεβούλευον τον Κουμουνδούροον ν' αποδεχθή την γραμμήν ταύτην ήν ήθελεν αποσύρει η Τουρκία εν περιπτώσει αρνήσεως αυτού. Ο Κουμουνδούρος ζυγίσας τας περιστάσεις, κατανοήσας ότι παρά μεν των δυνάμεων ουδέν πλειότερον ηδύνατο να αναμένη, απεδέχετο την γραμμήν την 31 Μαρτίου. Η Πύλη ήτις παρέσχε πλείονα επ' ελπίδι της απορρίψεως αυτών υπό της Ελλάδος, αιτούσης ολόκληρον την γραμμήν την χαραχθείσαν υπό της Βερολινείου Συνδιασκέψεως, εκούσα άκουσα ηναγκάσθη να εκπληρώσει την υποχρέωσιν ταύτην*». (Βλ. Κυριακίδης Επ., «Η Προσάρτησις της Θεσσαλίας», περιοδικό ΗΩΣ, *Αφιέρωμα στη Θεσσαλία*, Αθήνα 1966, σελ. 85).

Η ταχύτητα των εξελίξεων και ο «τελεσιγραφικός» χαρακτήρας των αποφάσεων που έπρεπε να ληφθούν, είχαν σημαντικές συνέπειες στην κατάρτιση της ελληνοτουρκικής σύμβασης προσάρτησης που υπογράφτηκε τον Ιούνιο του 1881, ιδιαίτερα σε ότι αφορά στον τρόπο διευθέτησης των περιουσιών των Οθωμανών υπηκόων στην Θεσσαλία. Η επιμονή της οθωμανικής πλευράς να διασφαλίσει τους Οθωμανούς δικαιούχους επέβαλε τελικά τον σεβασμό όσων δικαιωμάτων απέρρεαν από νόμιμους οθωμανικούς τίτλους και οδήγησε στην πλήρη αναγνώριση του γαιοκτητικού καθεστώτος της Θεσσαλίας, όπως αυτό είχε ήδη διαμορφωθεί από την εποχή του Αλή Πασά και των γιών του. Το γεγονός αυτό, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των σχέσεων γαιοκτησίας αλλά και των κοινωνικών συγκρούσεων του θεσσαλικού χώρου μετά την προσάρτησή του στην Ελλάδα. Στις 31 Αυγούστου 1881 ο ελληνικός στρατός εφαρμόζοντας τη Συνθήκη Προσάρτησης απελευθέρωσε τη Λάρισα. Δυο εβδομάδες αργότερα η εφημερίδα της πόλης *Αστήρ της Θεσσαλίας* στο κύριο άρθρο της με τίτλο "*Το αγροτικό ζήτημα*" σημείωνε τα εξής: "*Και ενταύθα ήρξαντο να αναφαίνονται εκ μέρους των χωρικών αναρχικαί τάσεις˙ παραπειθόμενοι οι απλοϊκοί ούτοι άνθρωποι υπό δημαγωγών τινων επιδιωκόντων πολιτικούς σκοπούς και χρηματικά συμφέροντα, αρνούνται να τηρήσωσι τα κεκανονισμένα και να πληρώσωσι ως καλλιεργηταί εις τους γαιοκτήμονας το ανήκον εις αυτούς ίμορον. […] Οφείλει λοιπόν η ελληνική κυβέρνηση ίνα διατάξη τους βασιλικούς επιτρόπους και τας στρατιωτικάς αρχάς ίνα υποστηρίξωσι δι' όλων αυτών των μέσων τα δίκαια των ιδιοκτητών και υποχρεώσωσι τους χωρικούς ίνα και εφέτος αποδώσωσι το συμπεφωνημένον ίμορον*." (Βλ. Εφημερίς *Αστήρ της Θεσσαλίας*, Λάρισα, 15/9/1881).

Πρόκειται για την απαρχή του περίφημου "Θεσσαλικού Ζητήματος", που για περισσότερο από τέσσερις δεκαετίες θα αποτελέσει κεντρικό σημείο αναφοράς στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας, αλλά και επίκεντρο μιας οξύτατης κοινωνικής σύγκρουσης μεταξύ τσιφλικούχων και κολίγων, με αποκορύφωμα την εξέγερση στο Κιλελέρ τον Μάρτιο του 1910 και την «μακρά πορεία» προς την επίλυσή του το 1923.

4.2 Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και η περιπλοκή του ζητήματος της γαιοκτησίας στην Ελλάδα

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) δεν αποτέλεσε μόνο την πρώτη επέκταση των συνόρων του νέου ελληνικού κράτους σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως αποτέλεσμα της νέας συγκυρίας που εγκαινίασε στη Βαλκανική το Συνέδριο του Βερολίνου (1878). Οδήγησε επίσης στην αύξηση της έκτασης του ελληνικού κράτους κατά 26,7% και του πληθυσμού του κατά 18%, αύξηση που θεωρείται σημαντική, αν ληφθεί υπόψη η στενότητα του ελληνικού χώρου. Ταυτόχρονα, περιέπλεξε ακόμη περισσότερο το καθεστώς γαιοκτησίας της χώρας, που μόλις μια δεκαετία νωρίτερα (1871) με τη διανομή των «εθνικών γαιών» από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου, φαινόταν να καταλήγει στην κυριαρχία της μικρής οικογενειακής αγροτικής ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης στα εδάφη της Παλαιάς Ελλάδας: «*Περνώντας από την Πελοπόννησο στη Θεσσαλία, δεν αλλάζουμε απλώς γεωγραφικό χώρο, αλλά ίσως και ιστορική περίοδο: περνάμε από έναν κόσμο σ' έναν άλλο. Το πρόβλημα εδώ δεν είναι η υπερπαραγωγή στην οποία μοιραία οδήγησε η μαζική στροφή των μικρών παραγωγών προς τις ευνοημένες από τη συγκυρία εμπορευματικές καλλιέργειες. Εδώ το πρόβλημα είναι η ακινησία της μεγάλης γαιοκτησίας και της σιτοπαραγωγής, η αδράνεια των ημιφεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής*». (Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σελ. 281).

Την εποχή την ενσωμάτωσής της στην Ελλάδα, η Θεσσαλία ήταν μια επαρχία αραιοκατοικημένη. Η απογραφή του 1881 κατανέμει 270.890 κατοίκους σε 12.630 τετραγωνικά χιλιόμετρα (άρα 21 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, ενώ στην Παλιά Ελλάδα αντιστοιχούσαν 32). Σε ότι αφορά στο θρήσκευμα, σύμφωνα με την ίδια απογραφή, το 90% του πληθυσμού ήταν Ορθόδοξοι Χριστιανοί, το 9,1% Μουσουλμάνοι και το 0,9% Εβραίοι. Η έκταση που καταλάμβαναν τα 395 τσιφλίκια της Θεσσαλίας στα τέλη του 19ου αιώνα

ανέρχονταν σε 6 εκατομμύρια στρέμματα περίπου. Σε κάθε χωριό συνήθως αντιστοιχούσε ένα τσιφλίκι, τα μεγαλύτερα χωριά μοιράζονταν σε δύο τσιφλίκια, ενώ ανάλογα με την περιοχή υπήρχαν και λίγα «ελεύθερα» κεφαλοχώρια, όπου κυριαρχούσαν οι μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1881 που προσαρτήθηκε η Θεσσαλία στην Ελλάδα, σε σύνολο 658 χωριών, τα 460 ήταν τσιφλίκια και μόνο τα 198 «ελεύθερα» κεφαλοχώρια. Η μεγάλη πλειοψηφία των τσιφλικιών βρισκόταν στις επαρχίες Καρδίτσας, Λάρισας και Τρικάλων. Τα τσιφλίκια διακρίνονταν σε μισακάρικα και τριτάρικα, ανάλογα με τη συμμετοχή του τσιφλικούχου στις καλλιεργητικές δαπάνες. Η κολληγική σχέση παρουσίαζε έντονες διαφοροποιήσεις ακόμη και ανάμεσα στα τσιφλίκια της ίδιας περιοχής: "*Εν Θεσσαλία περί τας 400 ιδιοκτησίαι γης (τσιφλίκια) κατέχουσαι περί τα 6.000.000 στρεμμάτων, ών πλέον του ημίσεος αποτελείται εκ των καλλίστων πεδινών γαιών, εν αίς εγκαταβιούσι 18.000 γεωργοί, εξ ών απαρτίζονται 11.000 γεωργικών οικογενειών περίπου ή περί τας 44.000 ατόμων. Η δε επιφάνεια της θεσσαλικής γης η μεν πεδινή ασφαλώς χωρογραφικώς υπολογίζεται ουχί άνω των 4.000.000 στρεμμάτων, η όλη δε Θεσσαλία μετά των ορέων, των δασών και των λιμνών της υπολογίζεται ουχί πλέον των 13.000.000 στρεμμάτων. Συνεπώς άπαν σχεδόν το πεδινόν μέρος, το ήμισυ δε του όλου, ου μόνον του καλλιεργησίμου, αλλά και του ανεπιδέκτου οιασδήποτε καλλιεργείας ανήκει εις ευαρίθμους κυρίους». (*Βλ. Πρόντζας Β., *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912*), εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982, σελ. 425).

Το κύριο χαρακτηριστικό της γαιοκτησίας στη Θεσσαλία αποτελούσε η ύπαρξη των μεγάλων αγροκτημάτων, των τσιφλικιών, τα οποία εκτείνονταν σε πολλές χιλιάδες στρέμματα και κάλυπταν περισσότερο από τα 2/3 των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Την αρχική τιμαριωτική κατάτμηση της Θεσσαλίας στην εποχή της ακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, είχαν σταδιακά υποκαταστήσει τα τσιφλίκια, για την προέλευση και των χαρακτήρα των οποίων υπάρχουν αποκλίνουσες απόψεις μεταξύ των ερευνητών, καθώς ορισμένοι τα θεωρούν ως μια εκφυλισμένη μορφή γαιοκτησίας ύστερα από τη βαθμιαία παρακμή του οθωμανικού τιμαριωτικού συστήματος, ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι πρόκειται για ένα θεσμό που δημιουργήθηκε κατά ανώμαλο τρόπο εξαιτίας της ανάγκης προσαρμογής της οθωμανικής δικαιοταξίας προς τα δυτικά καπιταλιστικά πρότυπα. Το τσιφλίκι, σύμφωνα με τον Καραβίδα, στα χρόνια της ακμής του πρόσφερε στους χωρικούς την επιβίωσή τους και ασφάλεια μεγαλύτερη από εκείνην που είχαν οι αγρότες μικροϊδιοκτήτες: Ήταν ένας ιδιότυπος κοινοτικός σχηματισμός ο οποίος αποτελούσε και από οικονομική πλευρά μια πλήρη, σύνθετη και καλώς διοικούμενη (από τον τσιφλικούχο, με την ενεργό συμμετοχή των κολλήγων), παραγωγική αυτάρκη μονάδα. Στα πλαίσια του τσιφλικιού λειτουργούσε αποδοτικά ένα δανειοδοτικό και ασφαλιστικό σύστημα που μείωνε τους κινδύνους του καλλιεργητή σε εποχές σιτοδείας και εξασφάλιζε τη διατροφή της οικογένειάς του και των ζώων του μέχρι την επόμενη συγκομιδή. Η μεταβολή του γαιοκτητικού συστήματος διατάραξε τις αρμονικές σχέσεις συνεργασίας των δυο μερών, «*διότι τόσο ο ιδιοκτήτης όσο και οι κολλήγοι επεδίωξαν ιδιοτελώς να επιτύχουν περισσότερα κέρδη έκαστος δι' ίδιον λογαριασμόν εις βάρος του όλου οργανισμού, όστις εκλονίσθη εις αυτάς τας εταιρικάς δυναμικάς βάσεις του*». (Βλ. Καραβίδας Κ., *Τα Αγροτικά*, επανέκδοση εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1982, σελ. 111-112).

Τα τσιφλίκια καλλιεργούνταν με το σύστημα της επίμορτης αγροληψίας, ενός θεσμού που βασιζόταν κατά κύριο λόγο στο εθιμικό δίκαιο. Στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η ψιλή κυριότητα των δημόσιων γαιών ανήκε στο κράτος, το οποίο παραχωρούσε το δικαίωμα εξουσίασης ή οριζόντιας ιδιοκτησίας (tesarrouf) σε Οθωμανούς γαιοκτήμονες. Αυτοί με τη σειρά τους ανέθεταν τη καλλιέργεια της γης σε επίμορτους καλλιεργητές έναντι ενός ποσοστού της παραγωγής, της μορτής. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια μορφή «διαρκούς εταιρίας» μεταξύ γαιοκτήμονα και καλλιεργητή, στην οποία όμως ο καλλιεργητής διατηρούσε σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο ενισχυμένα δικαιώματα, γεγονός που περιόριζε την κυριότητα του γαιοκτήμονα. Για παράδειγμα, ο καλλιεργητής ήταν συνδεδεμένος δια βίου με τη γη του και είχε μεταβιβαζόμενο κληρονομικό δικαίωμα καλλιέργειάς της, ενώ με την πάροδο του χρόνου διασφάλισε δικαιώματα χρήσης στην οικία του, σε δάση, βοσκοτόπια, πηγές και ρέοντα ύδατα και σε άλλους κοινόχρηστους χώρους του τσιφλικιού. Αυτά τα χαρακτηριστικά της οθωμανικής γαιοκτησίας στη Θεσσαλία θα επηρεάσουν καθοριστικά - μετά την προσάρτηση στο ελληνικό βασίλειο - τόσο την τύχη των γαιών όσο και τη φύση του ιδιοκτησιακού τους καθεστώτος. Ήδη, αμέσως μετά το Συνέδριο του Βερολίνου, η αναμενόμενη απόσχιση της περιοχής από την Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε οδηγήσει σε μαζικές αποχωρήσεις των Οθωμανών κατοίκων της, ενώ μετά το 1881 άρχισαν και οι Κονιάροι μικροϊδιοκτήτες να εκποιούν τα κτήματά τους και να μεταναστεύουν. Μάλιστα, οι αρχικά χαμηλές τιμές εκποίησης των μικροϊδιοκτησιών προκάλεσαν προσδοκίες για εύκολο πλουτισμό και οδήγησαν τους Έλληνες μικροκεφαλαιούχους της Θεσσαλίας αλλά και της Παλαιάς Ελλάδας σε έναν ιδιότυπο πλειστηριασμό, αποτέλεσμα του οποίου ήταν η συνεχής αύξηση των τιμών των κτημάτων: «*Άμα υπεγράφη η μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας περί παραχωρήσεως της Θεσσαλίας συνθήκη, ήρξατο η εκποίησις των μικροϊδιοκτησιών και η αθρόα των οθωμανών μικροϊδιοκτητών, Κονιάρων, μετανάστευσις […] ». Ήτο δε τηλικαύτη η ζήτησις, ώστε αντί να υποτιμηθώσιν, ως ηλπίζετο, αι γαίαι υπερετιμήθησαν απιστεύτως.[…]*

κατά τα έτη 1880, 1881, 1882, 1883 και 1884 παρετηρείτο καθ' άπασαν την Θεσσαλίαν απερίγραπτος ζωηρότης εις τας αγοραπωλησίας μικρών ιδιοκτησιών». (Βλ. Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1964, σελ. 15 και 19).

Όμως εκείνο που χαρακτηρίζει το διάστημα λίγο πριν και λίγο μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας είναι η συγκρότηση νέων μεγάλων ιδιοκτησιών που διαμορφώνουν ένα νέο καθεστώς γαιοκτησίας, σημαντικά διαφοροποιημένο από το παλαιότερο οθωμανικό. Βάσει των άρθρων 4 και 6 της Ελληνοτουρκικής Σύμβασης του 1881 και προκειμένου να εξασφαλιστούν πλήρως οι Οθωμανοί δικαιούχοι, αναγνωρίστηκαν από το Ελληνικό Δημόσιο όλα τα έγγεια ιδιοκτησιακά και εμπράγματα δικαιώματα των Οθωμανών υπηκόων, ανεξαρτήτως θρησκεύματος. Η Σύμβαση δηλαδή επέβαλε το σεβασμό των υπαρχόντων δικαιωμάτων όσων κατείχαν νόμιμους οθωμανικούς τίτλους σε κάθε είδους γαίες ή ακίνητα, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τους τίτλους αυτούς ως αποδεικτικά στοιχεία ιδιοκτησίας. Με δεδομένη μάλιστα την ισχύ της απόλυτης ατομικής ιδιοκτησίας στην ελληνική νομοθεσία (σε αντίθεση με τους περιορισμούς που επέβαλε ο Οθωμανικός νόμος), οι τίτλοι αυτοί θεωρήθηκαν ως αναμφισβήτητα αποδεικτικά στοιχεία ιδιοκτησίας, εξομοιώθηκαν δε απολύτως με τους τίτλους πλήρους ιδιοκτησίας: «*Επρόκειτο για ''πλασματική'' αναγνώριση των κεκτημένων εμπράγματων δικαιωμάτων σαν δικαιωμάτων ''ιδιοκτησίας'', σύμφωνα με το άρθρο 4 της σύμβασης. Ουσιαστικά, δηλαδή, αναγνωρίστηκε μια ''τεχνητή'' νομική αντιστοιχία των κεκτημένων αυτών ιδιωτικών δικαιωμάτων με το καθεστώς της πλήρους αστικής ιδιοκτησίας, που ίσχυε στην Ελλάδα. Επήλθε με τον τρόπο αυτό η νομική ''αφομοίωση'' δυο μη ισοδύναμων τίτλων, με αποτέλεσμα τη μεταβολή στο όλο ιδιοκτησιακό καθεστώς, την αθρόα εκποίηση των οθωμανικών ''ιδιοκτησιών'' και στην ουσία την απώλεια σημαντικών δημόσιων εκτάσεων υπέρ Οθωμανών ιδιοκτητών*». Βλ. Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγ., «Ο Χ. Τρικούπης και οι εθνικές γαίες», στο Ιστορικά τεύχ. 125 (ένθετο της εφ. «Ελευθεροτυπία»), *Το Αγροτικό Ζήτημα*, 7 Μαρτίου 2002, σελ. 30.

Στην πραγματικότητα το ελληνικό κράτος εξομοίωσε τίτλους που δεν ήταν ισοδύναμοι και έτσι αντί να κληρονομήσει ως διάδοχη κατάσταση τη δημόσια οθωμανική γη, τη χάρισε στους τούρκους γαιοκτήμονες, στους οποίους είχε παραχωρηθεί από τον Σουλτάνο μόνο προς κάρπωση και εξουσίαση και όχι κατά την πλήρη κυριότητα. Η νομική αυτή ρύθμιση δεν εμπόδισε τη μαζική αποχώρηση των Τούρκων νομέων, οι οποίοι, εφοδιασμένοι με τους νεοπαγείς τίτλους πλήρους κυριότητας, παρουσιάστηκαν στη χρηματιστική αγορά της Κωνσταντινούπολης αναζητώντας αγοραστές. Σε διάστημα τριών μόνο ετών, μια πελώρια μεταβίβαση τίτλων και μια συγκέντρωση της γαιοκτησίας πραγματοποιήθηκαν σε όφελος των μεγάλων Ελλήνων κεφαλαιούχων και χρηματιστών της διασποράς. Μάλιστα, όπως επισημαίνεται σχετικά, οι Τούρκοι γαιοκτήμονες ξεπουλούσαν βιαστικά τα κτήματά τους φοβούμενοι μήπως, παρά τις ρητές διατάξεις της Σύμβασης προσάρτησης, το ελληνικό κράτος τελικά υπαναχωρήσει και προχωρήσει σε εθνικοποίηση της γης: Περίπου σαράντα Έλληνες κεφαλαιούχοι της διασποράς, *«οι οποίοι ζούσαν μεταξύ Κωνσταντινούπολης, Οδησσού, Αλεξάνδρειας, Βουκουρεστίου αφενός και Παρισιού, Λονδίνου, Τεργέστης αφετέρου»,* διαδέχτηκαν τους Οθωμανούς τσιφλικούχους: *«Ζάππας, Αβέρωφ, Ζαρίφης, Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης, Ζωγράφος, Συγγρός, Χαροκόπος, Καραπάνος και από κοντά διάφοροι ντόπιοι τσιφλικούχοι, Τερτίπης στην Καρδίτσα,, Καρτάλης, Κασαβέτης, Τοπάλης, Τσοποτός στον Βόλο, Χατζηγάκης, Μπασδέκης, Γιαννούσης στα Τρίκαλα κ.ά. αγόρασαν εκατομμύρια στρέμματα μέσα στα οποία υπήρχαν περισσότερα από 350 χωριά και στα οποία ζούσε κάτι παραπάνω από τον μισό πληθυσμό της Θεσσαλίας*». (Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σελ. 121 και Ψύρρας Θ., *Κιλελέρ. Στον ήλιο μοίρα. Από το ξεκίνημα του αγώνα ως την εξέγερση και την τελική λύση (1881-1923)*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σελ. 35).

Κατά συνέπεια, η Θεσσαλική προσάρτηση του 1881 οδήγησε σε αλλαγές στο ζήτημα της γαιοκτησίας μέσω της μεταβίβασης των ιδιοκτησιών των Τούρκων γαιοκτημόνων σε μεγάλους Έλληνες χρηματιστές και εμπόρους της διασποράς, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό απέκτησαν τεράστιες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης. Δεν επρόκειτο όμως για απλή αλλαγή ιδιοκτησίας της γης. Οι συνέπειες για τους καλλιεργητές υπήρξαν δραματικές, αφού έπαψαν πλέον να απολαμβάνουν τα προνόμια που τους παρείχε το Οθωμανικό δίκαιο. Το καθαρά εμπράγματο δικαίωμα που διατηρούσαν πάνω στην καλλιεργούμενη γη, με όλες τις συνέπειες που απέρρεαν από αυτό, καταργήθηκε και σταδιακά μετατράπηκαν σε απλούς αγρομισθωτές. «*Η νομική δηλ. σχέση της ιδιότητας του καλλιεργητή της γης, από εμπράγματη που ήταν, έγινε ενοχική. Ο ιδιοκτήτης της ήταν απόλυτα κύριος και κάτοχός της. Και όλα αυτά στηρίχτηκαν στις ρωμαιοβυζαντινές διατάξεις περί της έγγειας ιδιοκτησίας, τελείως διαφορετικές από τις Οθωμανικές*». (Βλ. Μουγογιάννη Γ., *Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία*. Ανάτυπο από τον Ζ' τόμο του Αρχείου Θεσσαλικών Μελετών, Βόλος 1985, σελ. 102).

Οι ιδιοκτήτες, αντίστοιχα, γίνονταν απόλυτα κύριοι της γης που κατείχαν και (σε αντίθεση με το Οθωμανικό tesarrouf που απαγόρευε την χωρίς σοβαρό λόγο έξωση των κολίγων), μπορούσαν πλέον με την εκπνοή των μισθωτηρίων συμβολαίων να εκδιώκουν τους καλλιεργητές από το τσιφλίκι. Προς αυτή την

κατεύθυνση συνέτεινε η ασάφεια του άρθρου 6 της Σύμβασης το οποίο, ενώ όριζε ότι δεν θα γινόταν καμία τροποποίηση στις σχέσεις ανάμεσα στους ιδιοκτήτες και τους καλλιεργητές «*ειμή δια νόμου γενικού, εφαρμοστέου καθ' όλον το βασίλειον*», δεν όριζε επακριβώς τα δικαιώματα των καλλιεργητών τα οποία μέχρι τότε ορίζονταν από το εθιμικό δίκαιο. Ο ορισμός αυτών ακριβώς των δικαιωμάτων αποτέλεσε το επίκεντρο της σφοδρής κοινωνικής σύγκρουσης που ξέσπασε ανάμεσα στους κολλήγους και τους νέους τσιφλικούχους της Θεσσαλίας. Οι τελευταίοι υποχρέωναν τους κολίγους να υπογράφουν ετήσιες συμβάσεις μίσθωσης σαν να ήταν μισθωτές της γης και όχι επίμορτοι καλλιεργητές, αναγνωρίζοντας έμμεσα την πλήρη ιδιοκτησία των γαιοκτημόνων.

Ακόμη περισσότερο οι νέοι ιδιοκτήτες στα τσιφλικοχώρια της Θεσσαλίας θεώρησαν ότι εκτός από τη γη, στην έννοια της απόλυτης κυριότητας συμπεριλαμβανόταν και οτιδήποτε άλλο υπήρχε στο κάθε τσιφλίκι: σπίτια, αποθήκες, ζώα και εργαλεία. Όσοι δηλαδή δεν ήταν διατεθειμένοι να υπογράψουν συμβάσεις μίσθωσης με τους ιδιοκτήτες, ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν τις κατοικίες που η οικογένειά τους διατηρούσε από γενιά σε γενιά μέσα στα όρια του τσιφλικιού. Το αποτέλεσμα ήταν η ραγδαία υποβάθμιση της κατάστασης των αγροτών, λόγω του περιορισμού των δικαιωμάτων που μέχρι τότε απολάμβαναν σε κτήματα, σπίτια και σε κοινόχρηστους χώρους του τσιφλικιού. Όπως σημείωνε σχετικά *Ο Αιών* του Ι. Φιλήμονος :*"[...] Και όμως τις θα πιστεύη ότι οι νέοι κύριοι των χωρίων, οι από της Πύλης αγοράσαντες ταύτα εισίν απαιτητικώτεροι των Τούρκων προς τους μέχρι τούδε εν τοις χωρίοις οικούντας ή γεωργούντας Έλληνας γεωργούς; Παρά τοις Τούρκοις ανεγνωρίζετο τοις χωρικοίς η κυριότης της οικίας και της περιοχής αυτής [...] οι νέοι κύριοι ου μόνον την νομήν απαρνούνται αυτοίς, αλλ' εκβιάζουσι τους δυστυχείς να τους πληρώσωσι και ενοίκιον δια τας οικίας, εις ας κατοικούσιν και ας οι χωρικοί θεωρούσι προ αμνημονεύτων χρόνων ως ιδίας. Αλλ' αι ενστάσεις των χωρικών εις μάτην. Επιδείκνυται αυτοίς το της αγοραπωλησίας έγγραφον, εν ω και αι οικίαι επωλήθησαν τω νέω κυρίω.*" (Εφ. *Ο Αιών*, 24/9/1881).

Συνεπώς, για τους Θεσσαλούς αγρότες το νέο γαιοκτητικό καθεστώς σηματοδότησε περιορισμό των δικαιωμάτων τους ως καλλιεργητών και μια περαιτέρω επιδείνωση της θέσης τους σε σχέση με αυτή που είχαν επί οθωμανικού καθεστώτος. Ένα δείγμα των σφοδρών αντιδράσεων και επικρίσεων του πολιτικού και δημοσιογραφικού κόσμου απέναντι στη νέα κοινωνική πραγματικότητα που διαμορφώθηκε στον θεσσαλικό κάμπο παρατίθεται παρακάτω: «*Οι νέοι ιδιοκτήται περιώρισαν κατά πολύ τα δικαιώματα των χωρικών [...] και απέβησαν τόσον τυραννικοί εις την είσπραξιν του ιμόρου, ώστε οι χωρικοί ήρχισαν να δυσφορώσι και να ομολογούσιν ότι η κατάστασίς των ήτο ασυγκρίτως καλυτέρα υπό τους Τούρκους διοικητάς*». (Βλ. Ραδινού Γ.Κ., "Μελέτη περί του εν Θεσσαλία αγροτικού ζητήματος", εφημερίδα *Η Θεσσαλία*, 13-17 Ιουλίου 1909). Ενώ ο βουλευτής Αττικής Ζυγομαλάς ανέφερε στη Βουλή: «*Υπάρχουσι χωρία, κύριοι, και τι χωρία, κωμοπόλεις περιέχουσαι εκατοντάδες οικιών, και έρχεται ο λεγόμενος ιδιοκτήτης και αμφισβητεί την κυριότητα των οικιών [...] και έρχονται σήμερον δι' αυτών των εγγράφων, τα οποία αποστάζουν το αίμα των χωρικών, και σας λέγουσι είμαι ιδιοκτήτης [...] Και θέλετε να αισθανθή ο Θεσσαλός ότι έχει πατρίδα και απέκτησεν ελευθερίαν, όταν είναι είλως, δούλος του αυτού αυθέντου; [...] Αισθάνεται τουναντίον, ότι είναι άπατρις, φερέοικος, ανέστιος [...] Είτε ευρίσκεται υπό του Σουλτάνου Χακμίτ, είτε υπό χριστιανού Βασιλέως, το σύστημα της κατακτήσεως είναι το αυτό*». (Βλ. Αγόρευση Χρ. Ζυγομαλά, ΕΣΒ, Περ. Θ', Συν. Β', Συνεδρ. 12 Φεβρουαρίου 1883, σελ. 908). Σύμφωνα με τον Χρ. Ζωγράφο: «*Ο Θεσσαλός χωρικός εν τη προσαρτήσει της πατρίδος αυτού μετά κράτους ομοεθνούς, διέβλεπε ουχί μόνον την εκπλήρωσιν πόθου πατριωτικού, αλλά την μεταβολήν της προς την γην σχέσεώς του. Συνδέων και συγχέων την ιδέαν της Οθωμανικής κυριαρχίας προς την της ιδιοκτησίας, ενόμιζεν ότι καταλυομένης της μεν, έδει και η ετέρα να καταρρεύσει συγχρόνως. Όθεν, ευθύς μετά την προσάρτησιν της Θεσσαλίας και της Άρτας οι καλλιεργηταί διεκδίκησαν την ιδιοκτησίαν της γης. Επεμβάσης όμως της Πολιτείας προς φρούρησιν νομίμως κεκτημένων δικαιωμάτων, μετά είδον ματαιωμένας τας προσδοκίας των*». (Βλ. Ζωγράφος Χρ. Γ., *Το αγροτικόν ζήτημα εν Θεσσαλία*, Αθήνα 1911, σελ. 22).

Ο αγώνας των κολίγων καλλιεργητών πήρε τα χαρακτηριστικά της πάλης κατά των εξώσεων από τα κτήματα. Οι εξώσεις στρέφονταν κατά όσων αρνούνταν να υπογράψουν συμβόλαια μίσθωσης, μέσω των οποίων οι γαιοκτήμονες επιχειρούσαν να θεμελιώσουν τα δικαιώματα κυριότητάς τους. Από την πλευρά τους οι γαιοκτήμονες χρησιμοποιώντας τη χωροφυλακή και το στρατό, αλλά και ομάδες μισθοφόρων, επιχειρούσαν να τρομοκρατήσουν τους χωρικούς με στόχο να εξασφαλίσουν τη πληρωμή του γήμορου, την υπογραφή μισθωτηρίων συμβολαίων και την έξωση από τα κτήματα όσων καλλιεργητών πρωτοστατούσαν στην αμφισβήτηση των δικαιωμάτων τους. Η σύγκρουση τσιφλικούχων-κολίγων συγκλόνισε την κοινωνική ζωή της Θεσσαλίας στις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και αποτυπώθηκε τόσο στα συχνά δημοσιεύματα των αθηναϊκών και τοπικών εφημερίδων, όσο και στις οξείες αντιπαραθέσεις που προκλήθηκαν κατά τη συζήτηση του θέματος στη Βουλή: Σύμφωνα με τον Σοφ. Τριανταφυλλίδη *«[...] Κυβέρνησις, διοίκησις,, δικαστήρια δια της ευνοίας προς τους ιδιοκτήτας και δια της δυσμενούς ερμηνείας της κολληγικής σχέσεως, ηνάγκασαν τους*

κολλήγους να συντάξωσι κολληγικά συμβόλαια, δι' ών κατελύοντο οι προϋπάρχοντες ουσιώδεις περιορισμοί της κυριότητος των τσιφλικούχων και τα βαρύτατα δικαιώματα των καλλιεργητών». (Βλ. Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι*…,όπ.πρ., σελ. 42). Ήδη από το 1882 η εφημερίδα *Ανεξαρτησία* μας πληροφορεί για μαζικές συλλήψεις κολίγων που αρνούνταν να αναγνωρίσουν τις νέες σχέσεις ιδιοκτησίας: "*Αν επισκεφθή κανείς τας φυλακάς Τρικάλων και Καρδίτσης, θα εύρη περί τους τριακοσίους αγρότας, φυλακιζομένους αγεληδόν και αμοιβαδόν, ένεκα αμφισβητήσεως περί κατοχής γαιών και διανομής καρπών*." (Εφ. *Ανεξαρτησία*, 8 Αυγούστου 1882). Την ίδια χρονιά ο βουλευτής Μεσσηνέζης μεταφέρει στη Βουλή τη δεινή θέση των καλλιεργητών, όπως αυτή περιγράφεται σε τηλεγράφημα διαμαρτυρίας τους: "*Τα παθήματά μας είναι απερίγραπτα. Τα αγαθά της ελευθερίας δεν τα αισθανόμαστε. Πίεση, δαρμοί, παράνομες συλλήψεις από χωροφύλακες εξακολουθούν χειρότερα από πριν. […] Ολόκληρες οικογένειες με δικαστικές αποφάσεις διώχνονται από τη γη τους. Αποφασισμένοι να υπερασπιστούμε τα δικαιώματά μας, παρακαλούμε να υψώσετε φωνή στο όνομα της δικαιοσύνης και της φιλανθρωπίας*." (Αγόρευση του βουλευτή Μεσσηνέζη, βλ. Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις 28/5/1882). Τα κτήματα μετατρέπονται σε τόπους αιματηρών συγκρούσεων, όταν οι επιστάτες απαγορεύουν την πρόσβαση στους αγρότες που αρνούνται να υπογράψουν νέα συμβόλαια: *"[…] Χθες δε πάλιν εξελθόντες οι χωρικοί να καλλιεργήσωσι τας γαίας αυτών, εμποδίσθησαν παρά των μισθοφόρων υπηρετών της επιστασίας οίτινες απείλησαν θάνατον κατά παντός γεωργού θελήσαντος να καλλιεργήση. Αυτά είναι πρωτοφανή τω όντι και μαρτυρούσι κατάστασιν αγρίαν ήτις ασχημίζει το έθνος*." Εφ. *Οι Εργάται*, Τρίκαλα, 5/3/1884. Σε πολλές περιπτώσεις, προκειμένου να πεισθούν οι κολίγοι να υπογράψουν τα συμβόλαια μίσθωσης, παρεμβαίνουν ανοιχτά η αστυνομία και οι επίσημες διοικητικές αρχές: "*Ο καιρός εξακολουθεί να ήναι ευχάριστος και λείαν χρήσιμος δια τας γεωργικάς εργασίας, αίτινες όμως παρεμποδίζονται δυστυχώς υπό των αστυνομικών οργάνων τη διαταγή του κ. Νομάρχου Τρικάλλων, όπως δια του μέσου τούτου εξαναγκασθώσιν οι εν Θεσσαλία καλλιεργηταί των λεγόμενων τσιφλικιών, να συνάψωσιν επίσημα συμβόλαια μετά των αυτοκαλουμένων ιδιοκτητών, αναγνωρίζοντες αυτούς τελείους κυρίους των γαιών […]*" Εφ. *Καρδίτσα*, 31/10/1882. Στο ίδιο πνεύμα η αθηναϊκή εφημερίδα Αιών θα κάνει λόγο για την εμφάνιση «επί της κοινωνικής σκηνής του αγροτικού ζητήματος»: *«[…] Δέον η Πολιτεία να εννοήση εγκαίρως ότι, τριακόσιαι χιλιάδες γεωργικού πληθυσμού μένουσιν άνευ ιδιοκτησίας. Δύναται η ελληνική κυβέρνησις να αγωνίζεται κατά διαρκούς σάλου κοινωνικού; […] δύναται πας ραδίως να κατανοήση το μέγεθος του γενικού, υποκώφου μεν ήδη αλλ' εκρηγνυομένου ταχέως γογγυσμού των αγροτών, όν επιταχύνωσιν αι υπερβάλλουσαι των κυρίων αξιώσεις και η άκρα αυτών επί της δυστυχίας των αγροτών πλεονεξία. Αναπόφευκτος έσεται και παρ' ημίν, αδαέσι ευτυχώς άχρι του νυν αγροτικών ζητημάτων, η επί της κοινωνικής σκηνής εμφάνισις αγροτικού ζητήματος*». Βλ. εφ. *Αιών*, 24 Σεπτέμβρίου 1881.

Σε αυτή την πρώτη φάση το αγροτικό κίνημα έλαβε μεγάλες διαστάσεις κυρίως στα τριτάρικα πεδινά χωριά των της Δυτικής Θεσσαλίας (επαρχίες Καρδίτσας και Τρικάλων), ενώ στην Κεντρική και Ανατολική Θεσσαλία τα περισσότερα χωριά ήταν μεγάλα μισακάρικα τσιφλίκια στα οποία τα περιθώρια αντίστασης των καλλιεργητών ήταν περιορισμένα. Συνήθως στα μισακάρικα τσιφλίκια τα δικαιώματα κυριότητας του ιδιοκτήτη ήταν πιο ισχυρά, ενώ στα τριτάρικα, όπως επισημαίνει ο Σ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι*, όπ.πρ., σελ. 72, οι κολίγοι "ασκούσαν αναμφισβήτητα δικαιώματα" έχοντας, σε πολλές περιοχές, διαμορφώσει έντονη και ενεργό συνείδηση ιδιοκτήτη. Άλλος συγγραφέας σημειώνει: «*Η κατάσταση στα μισακάρικα συγκρινόμενη με τα τριτάρικα ήταν πολύ πιο άσχημη. Ο κολίγος στο μισακάρικο ήταν απομονωμένος στη μορτή του και συνάμα διαρκώς κάτω από τον έλεγχο των επιστατών μέσα στην αχανή ιδιοκτησία του τσιφλικά. Διαμόρφωνε φοβισμένος μια συνείδηση υπακοής που ακύρωνε τη σκέψη για ανάληψη συλλογικής δράσης. Αντίθετα οι καλλιεργητές στα τριτάρικα ζούσαν σε πιο πυκνοκατοικημένα χωριά γεγονός που διαμόρφωνε μια αξιοσημείωτη συλλογικότητα, διέφευγαν ευκολότερα τον έλεγχο των επιστατών και ασχολούνταν με πολλές διαφορετικές καλλιέργειες […] Γενικά ο καλλιεργητής του μισακάρικου ένοιωθε κολίγος, ενώ ο καλλιεργητής του τριτάρικου ένοιωθε ότι του άρπαξαν τη γη και ήταν έτοιμος να αντισταθεί*». (Βλ. Ψύρρας Θ., *Κιλελέρ*, ό. π. σελ. 36-37).

Έντονα συμμετείχαν επίσης στις κινητοποιήσεις οι αγρότες στα χωριά που είχε μετατρέψει ο Αλή Πασάς σε τριτάρικα και όπου οι κάτοικοι διατηρούσαν νωπές τις μνήμες από την εποχή που τα χωριά τους ήταν ελεύθερα κεφαλοχώρια. Στα χωριά αυτά οι καλλιεργητές αμφισβήτησαν ευθύς εξαρχής την «απόλυτη κυριότητα» των τσιφλικούχων, προβάλλοντας και οι ίδιοι δικαιώματα ιδιοκτησίας. «*Σε πολλά χωριά «ζούσαν ακόμη γέροντες, αφηγούμενοι κατά τινα τρόπον ο σατράπης των Ιωαννίνων ήρπασε τας ιδιοκτησίας των, και κατά τινα τρόπον ο Σουλτάνος εσφετερίσθη, όσα ο Αλής και ο Βελής ήρπασαν*» (βλ. Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι*…,όπ.πρ., σελ. 38). Μερικά χρόνια αργότερα η εφημερίδα Πανθεσσαλική συγκρίνοντας τα κεφαλοχώρια με τα τσιφλίκια έγραφε: *«[…] Δια τούτο εις τα τσιφλίκια επικρατεί ερημία, αθλιότης, δυστυχία, αποκλεισμός. Ουδέν ίχνος προόδου ή ατομικής δραστηριότητος. […] Ενώ ο επισκέπτης των κεφαλοχωρίων ευρίσκεται αμέσως κατάπληκτος εκ της κινήσεως, εκ της δραστηριότητος, εκ της ζωής, εκ της φαιδρότητος των*

κατοίκων[…]». (Βλ. εφ. *Πανθεσσαλική,* 8 Σεπτεμβρίου 1901). Τέτοια ήταν η περίπτωση του χωριού Σοφάδες που έγινε τσιφλίκι επί Αλή Πασά και στη συνέχεια πουλήθηκε το 1879 στον πλούσιο ομογενή της Κωνσταντινούπολης Γ. Ζαρίφη. Οι χωρικοί αντιτάχτηκαν εξαρχής στην εξέλιξη αυτή και ήδη πριν την προσάρτηση ήρθαν σε σύγκρουση με επιστάτες του τσιφλικιού Ζαρίφη από τους οποίους, «*εδάρησαν σκληρώς […] επειδή ηρνήθησαν να υπογράψωσι έγγραφον δι' ού να δηλώσιν ότι ουδεμίαν έχουσι επί των ιδίων οίκων απαίτησιν*». Αλλά και μετά την άφιξη των ελληνικών αρχών, η κατάσταση δεν φαίνεται να βελτιώθηκε για όσους κολλήγους αντιδρούσαν στους νέους γαιοκτήμονες. Μαρτυρία της εποχής μιλάει για κατατρομοκράτηση των χωρικών από τον επιστάτη ο οποίος «*παρεμβαίνει εις τον δημόσιον και τον ιδιωτικόν βίον των χωρικών, εκβιάζων αυτούς να εργάζονται τας Κυριακάς, να μη συνάπτωσι γάμους απαρέσκοντας αυτώ, να μη ευρίσκωνται εις τας οδούς μετά την δύσιν του ηλίου […] να μη τολμώσι να έχωσι γνώμην ιδίαν ή σκέψιν, να μη λαλώσι όταν δεν θέλη[…]*». (Βλ. Παγανέλης Σπ., *Οδοιπορικαί Σημειώσεις*, Αθήνα 1882, σελ. 270-273).

Αλλά η περίπτωση που συνοψίζει καλύτερα τον χαρακτήρα των αγροτικών αγώνων σε αυτή την πρώιμη φάση ανάπτυξης του αγροτικού κινήματος στη Θεσσαλία είναι αυτή του χωριού Ζάρκο των Τρικάλων, το οποίο (μαζί με τα χωριά Νεοχώρι, Κριτσίνι και Γριζάνο) είχε αγοράσει από τους κληρονόμους του Αλή Πασά ο πλούσιος ομογενής Χρηστάκης Ζωγράφος από την Οδησσό της Ρωσίας το 1874, δηλαδή πολύ πριν την προσάρτηση. Ας σημειωθεί ότι το Ζάρκο δεν υπήρξε ποτέ τσιφλίκι μέχρι την κατάληψή του από τον Αλή, οι δε κάτοικοί του είχαν διατηρήσει ανελλιπώς δικαιώματα ιδιοκτησίας. Οι αγώνες τους κατά του νέου ιδιοκτήτη που είχαν αρχίσει πριν την προσάρτηση της Θεσσαλίας κορυφώθηκαν μετά από αυτήν, όταν ο Ζωγράφος επιχείρησε να τους υποχρεώσει να υπογράψουν κολιγικά συμβόλαια, αμφισβητώντας τα πατροπαράδοτα δικαιώματά τους στη γη, στις κατοικίες και στα βοσκοτόπια του χωριού. Ο Ζωγράφος είχε στην υπηρεσία του ένα σώμα 100 περίπου μισθοφόρων, οι οποίοι με τη βία πέτυχαν εξώσεις των χωρικών από τα σπίτια τους, απαγόρευση καλλιέργειας των κτημάτων και βοσκής για τα ζώα τους στα κοινόχρηστα λιβάδια του χωριού, καταστροφή των γεωργικών εργαλείων τους, καθώς και αρπαγή ολόκληρης της σοδειάς τους: «*Εν τοις χωρίοις Γριζάνω, Νεοχωρίω και ιδίως εν Ζάρκω, η εκεί επιστασία του Χρηστάκη Ζωγράφου μετετράπη εις αληθές κράτος εν κράτει. Επειδή ούτε δια της δικαστικής εξουσίας δύναται να υποστηρίζη, όπως επί Τουρκοκρατίας, τας παρανόμους αξιώσεις του, συνεκέντρωσε περί τους 100 Αλβανούς μισθοφόρους, ανθρώπους κακίστης διαγωγής, ων οι μεν εχρημάτισαν ληισταί, διαπράξαντες φοβερά κακουργήματα, οι δε φυγοδικούντες δι εγκλήματα εν τη πατρίδι των Αλβανία. Οι άνθρωποι ούτοι αδρώς μισθοδοτούμενοι, επαξίως βεβαίως του σκοπού, δι' ον εισί προωρισμένοι, περιέρχονται εν φοβερά πανοπλία τας αγυιάς προς εκφοβισμόν των πνευμάτων […] τύπον και υπογραμμόν έχοντες την βίαν, τον εξαναγκασμόν και τους φόνους προς υποστήριξιν των παρανόμων αυτών αξιώσεων*». Βλ. Αγόρευση Ν. Ταρμπάζη, ΕΣΒ, Περ. Θ', Συν. Β', Συνεδρ. 5 Μαρτίου 1883.

Η αντίσταση των αγροτών είχε σαν αποτέλεσμα συνεχείς και συχνά αιματηρές συμπλοκές με τουλάχιστον τέσσερις νεκρούς και πολλούς τραυματίες. Η επέμβαση της χωροφυλακής οδήγησε δεκάδες αγρότες στα κρατητήρια και σε δίκες για διατάραξη της τάξης. Υπέρμαχος του αγώνα των αγροτών υπήρξε ο βουλευτής της περιοχής Ν. Ταρμπάζης, ο οποίος με επανειλημμένες αγορεύσεις και ερωτήσεις μετέφερε στο ελληνικό κοινοβούλιο τα δεινά των κατοίκων του Ζάρκου, «[…] *ών παν παράπονον καταπνίγεται δια της λόγχης της χωροφυλακής*». Βλ. Αγόρευση Ν. Ταρμπάζη, ΕΣΒ, Περ. Θ', Συν. Β', Συνεδρ. 17 Δεκεμβρίου 1882. Χαρακτηριστικό είναι και το παρακάτω απόσπασμα από την επερώτησή του προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης, στην ίδια συνεδρία: «*Παρακαλώ τον κύριον επί της δικαιοσύνης υπουργόν να πληροφορήση την Βουλήν, επί τίνος αποφάσεως στηριζόμενος ο εισαγγελεύς Τρικάλων διέταξε, το θέρος εφέτος και έθραυσαν τας θύρας των οικιών τινων των κατοίκων του χωρίου Κριτσινίου και αφήρεσαν εξ αυτών τους συλλεγέντες καρπούς; […] Διατί κρατούνται προ πέντε περίπου μηνών οι πρόκριτοι του χωρίου τούτου, και ποία ενέργεια εγένετο επί των καταγγελιών κατά των οργάνων της εξουσίας;*». Συμπαραστάτης των αγροτικών αγώνων ήταν και η εφημερίδα *Οι Εργάται* των Τρικάλων που δεν παραλείπει να εκφράσει την αντίθεσή της στην απροκάλυπτη παρέμβαση των κρατικών αρχών και της χωροφυλακής υπέρ του Χρηστάκη Ζωγράφου: *«[…] Μάτην μέχρι σήμερον αναμέναμεν εκ μέρους της κυβερνήσεως συμπεριφοράν δικαίαν και ανδρικήν εις την υπόθεσιν του Ζάρκου. Το δίκαιον κατεπνίγη απέναντι της παντοδυναμίας του χρυσού και ήδη αι στρατιωτικαί λόγχαι αντικατέστησαν το γιαταγάνι των μισθοφόρων του Ζωγράφου*» βλ. Εφ. *Οι Εργάται*, Τρίκαλα, 31/3/1884.

4.3 Η «*αξιοθρήνητη αδράνεια*» του ελληνικού κράτους και η αγροτική πολιτική του Χ. Τρικούπη

Μοναδική ελπίδα του αγροτικού κόσμου αποτελούσε πλέον η συζήτηση του θέματος στη Βουλή, την οποία επιχείρησαν να προκαλέσουν τόσο με αλλεπάλληλα τηλεγραφήματα και αναφορές προς το Σώμα και την Κυβέρνηση όσο και με τις επερωτήσεις των φιλοαγροτιστών βουλευτών, όπως ο Γ. Φιλάρετος (Βόλου), Ν. Ταρμπάζης και Κ. Ραδινός (Τρικάλων), Τ. Αδαμόπουλος και Δ. Τερτίπης (Καρδίτσας), οι οποίοι υποστήριξαν ότι απαιτείται επίλυση του αγροτικού ζητήματος που δημιουργήθηκε στις περιοχές Θεσσαλίας και Άρτας. Η κυβέρνηση Τρικούπη πάντως τηρούσε παρελκυστική τακτική και απέφευγε με συνεχείς αναβολές τη συζήτηση του θέματος στη Βουλή. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ η πρόταση για τη συζήτηση είχε υποβληθεί από τις αρχές της άνοιξης του 1882, λόγω των συνεχών αναβολών που επιτύγχανε η κυβερνητική πλειοψηφία, το θέμα δεν ήλθε προς συζήτηση παρά στις 5 Φεβρουαρίου 1883. Τότε σε απανωτές συνεδριάσεις που διήρκεσαν ένα μήνα έγιναν οι αναλυτικές τοποθετήσεις των βουλευτών πάνω στο αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας και της Ηπείρου και περιστράφηκαν γύρω από τους εξής άξονες: αν υπήρξε αγροτικό ζήτημα, αν ήταν κοινωνικό ή νομικό ζήτημα, αν συνέτρεχαν λόγοι για την επίλυσή του και αν, τέλος, η Βουλή των Ελλήνων είχε αρμοδιότητα να επιληφθεί επί του θέματος. Στη σύντομη παρέμβασή του στις 5 Μαρτίου 1883 ο Χ. Τρικούπης οριοθέτησε με σαφήνεια τις κυβερνητικές προθέσεις: «*Η Κυβέρνησις ου μόνον δεν προεκάλεσε συζήτησιν περί του αγροτικού λεγομένου ζητήματος, αλλ' απεναντίας προσεπάθησε να αποτρέψη την Βουλήν από της τοιαύτης συζητήσεως, δεν είχεν, όμως, και το δικαίωμα να εμποδίση τοιαύτην συζήτησιν. Αλλ' ευθής εξ αρχής η Κυβέρνησις εδήλωσεν ότι εθεώρει ότι δεν υφίσταται αγροτικόν ζήτημα*». (ΕΣΒ, Περ. Θ', Συν. Β', Συνεδρ. 5 Μαρτίου 1883). Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή το θέμα ήταν καθαρά νομικό και υπαγόταν στην αρμοδιότητα των δικαστηρίων, ενώ αν αναμιγνυόταν η Βουλή με διαρκείς συζητήσεις και σύσταση επιτροπών θα έδινε διαστάσεις σε ένα «ανύπαρκτο» ζήτημα, κάτι που διαδιδόμενο στο εξωτερικό και στις ενδιαφερόμενες επαρχίες θα έπληττε τα συμφέροντα της χώρας. Σύμφωνα με τον Κορδάτο ο ίδιος ο Χ. Τρικούπης εξήγησε πως «*αν επιβάλωμεν την διανομήν των κτημάτων εις τους καλλιεργητάς, όπως μου το ζητείτε, θα εκδιώξωμεν εξ Ελλάδος το χρήμα των Ελλήνων του εξωτερικού. Αντιθέτως, οφείλομεν να προσελκύσωμεν τα κεφάλαια αυτών των Ελλήνων και όχι να τους εκφοβίσωμεν*». Ζήτησε μάλιστα, "*η κατάστασις να παραμείνη ως έχει διότι τούτο απαιτούν τα γενικώτερα συμφέροντα της χώρας*". (Βλ. Κορδάτος Γ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα 1959, τόμος 4ος, σελ. 427).

Είναι φανερό ότι το βασικό επιχείρημα που έπεισε τον Τρικούπη να ακολουθήσει αυτή την πολιτική ήταν η ιδιότητα των νέων αγοραστών των κτημάτων: Για τον Τρικούπη δεν ήταν νοητό, από τη μια πλευρά να ικανοποιεί όλες τις υπερβολικές αξιώσεις των ομογενών στον αστικό χώρο και από την άλλη πλευρά να τους κηρύξει τον πόλεμο στον τομέα της γεωργίας. Εφ' όσον μόνιμος στόχος του παρέμεινε η προσέλκυση των κεφαλαίων των Ελλήνων του εξωτερικού και η ενθάρρυνση των πρωτοβουλιών τους εν γένει, ήταν αδύνατο να τους δυσαρεστήσει στην περίπτωση της Θεσσαλίας, καθ' όσον κινδύνευε να θέσει σε δοκιμασία τη γενικότερη πολιτική του: *"Πράγματι, η επιλογή της διατήρησης της μεγάλης ιδιοκτησίας από τον Τρικούπη φαίνεται ότι έγινε επειδή οι ομογενείς κεφαλαιούχοι που αγόρασαν τα κτήματα στη Θεσσαλία υπήρξαν κατά καιρούς άμεσοι πιστωτές του ελληνικού κράτους, χρηματοδότες των δημόσιων έργων ή ιδρυτές νέων τραπεζών στην Ελλάδα (ο όμιλος Α. Συγγρού είχε μόλις ιδρύσει την Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας), από τους οποίους ο Τρικούπης ανέμενε περισσότερες επενδύσεις κεφαλαίων στην Ελλάδα καθώς και τον εκσυγχρονισμό και την εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής στη Θεσσαλία. Με δεδομένη λοιπόν την επιθυμία του να προσελκύσει κεφάλαια από το εξωτερικό για την αναδιοργάνωση της χώρας, η αναγνώριση της μεγάλης ιδιοκτησίας στη Θεσσαλία θεωρείται ότι αποτελούσε ένα μικρό δείγμα της δημιουργίας όρων ασφαλείας για το ομογενειακό κεφάλαιο. Η κυβέρνηση Τρικούπη λοιπόν εργάστηκε προς την κατεύθυνση της περισσότερο ανώδυνης λύσης, που συνίστατο στη διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης, όπως επέβαλλε και η σύμβαση της προσάρτησης. Με εγκυκλίους προς τις τοπικές διοικητικές και αστυνομικές αρχές συνιστούσε τη λήψη προσωρινών μέτρων για την πρόληψη ταραχών και τη διατήρηση της δημόσιας τάξης".* (Βλ. Πατρώνης Β., «Μεγάλη γαιοκτησία και αγροτικό κίνημα: Η περίπτωση της Θεσσαλίας (1881-1923)» στο Α. Μωϋσίδης (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από τον 19ο αιώνα ως σήμερα*, εκδ. νήσος/Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2011, σελ. 71).

Σε κάθε περίπτωση, η πολιτική του Τρικούπη σηματοδότησε την ανατροπή της πολιτικής του ελληνικού κράτους απέναντι στη μεγάλη ιδιοκτησία, η οποία μέχρι τότε ήταν εχθρική. Επιδεικνύοντας μια "*αξιοθρήνητη αδράνεια*" (Alivizatos B., *La réforme agraire en Grèce*, Paris 1932, σελ. 147), το ελληνικό κράτος απεμπόλησε τα δικαιώματα που θα μπορούσε να ασκήσει ως διάδοχο του οθωμανικού κράτους. Υπό την πίεση των νέων γαιοκτημόνων και μεγάλων κεφαλαιούχων του εξωτερικού, η κυβέρνηση Τρικούπη μετέβαλλε ολοσχερώς την πάγια γεωργική πολιτική του ελληνικού κράτους, προκειμένου να προστατεύσει την μεγάλη

έγγειο ιδιοκτησία των τσιφλικιών. Πράγματι, στην Παλιά Ελλάδα τα τσιφλίκια αποτελούσαν περιθωριακό φαινόμενο, καταλαμβάνοντας λιγότερο από το 5% των συνολικών εδαφών. Βρίσκονταν κυρίως στην Αττική, στην Εύβοια και στη Φθιώτιδα, επαρχίες οι οποίες δεν απελευθερώθηκαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Η ενσωμάτωση αυτών των επαρχιών βασίστηκε σε μια ειδική ρύθμιση που περιλήφθηκε στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου για την ανεξαρτησία της Ελλάδας (1830), μετά από την επιμονή της Υψηλής Πύλης και την παρέμβαση της Βρετανίας υπέρ των δικαιωμάτων των Οθωμανών υπηκόων που κατοικούσαν σε αυτές τις περιοχές.

Όπως αποδείχτηκε, άλλωστε, οι ομογενείς κεφαλαιούχοι δεν έδειξαν καμία διάθεση να μετατραπούν σε ενεργούς γαιοκτήμονες και να αναπτύξουν μια μεγάλης κλίμακας εκμηχανισμένη καλλιέργεια. Ο τρόπος καλλιέργειας των σιτηρών παρέμεινε αρχαϊκός και εκτός λίγων εξαιρέσεων, ελάχιστα έκαναν προς την κατεύθυνση της βελτίωσης των καλλιεργητικών μεθόδων και εργαλείων, της εισαγωγής λιπασμάτων, της πραγματοποίησης εγγειοβελτιωτικών έργων ή της εισαγωγής κάποιων τεχνολογικών καινοτομιών στη γεωργία. Αποδείχτηκε επίσης ότι οι περισσότερες αγορές τσιφλικιών της Θεσσαλίας από πλούσιους ομογενείς κεφαλαιούχους ήταν κυρίως ευκαιριακές αγορές ή εξασφαλιστικές τοποθετήσεις κεφαλαίου, χωρίς να υπάρχει ουσιαστικό ενδιαφέρον των νέων ιδιοκτητών για να αυξηθεί η απόδοση των κτημάτων τους, χωρίς δηλαδή να υπάρχει κίνητρο για επενδύσεις. Όπως επισημαίνει ο Γ. Δερτιλής: «*Οι αγορές που πραγματοποιήθηκαν μετά το 1881 έγιναν εν μέρει και σε οθωμανικό νόμισμα, επειδή πολλοί από τους πωλητές κτημάτων στις νέες επαρχίες ήταν Οθωμανοί που έφευγαν οριστικά για την Ανατολή. Εκείνη την εποχή η χρηματιστική κατάσταση στην Αυτοκρατορία είχε εξωθήσει τους ομογενείς επιχειρηματίες σε αθρόες εκποιήσεις τίτλων του Οθωμανικού Δημοσίου. Τα ηπειροθεσσαλικά κτήματα ήταν γι' αυτούς μια ευκαιρία να απαλλαγούν από τα επισφαλή οθωμανικά τους διαθέσιμα, αποκτώντας περιουσιακά στοιχεία που ήταν πολύ ασφαλέστερα επειδή αφενός ήταν γαίες και αφετέρου βρίσκονταν στο εξωτερικό της οθωμανικής επικράτειας. Επειδή αυτή η ρύθμιση ήταν πολύ συμφέρουσα για τους κεφαλαιούχους, μπορεί να υποτεθεί ότι πολλές, ίσως και οι περισσότερες, αγοραπωλησίες έγιναν με αυτό τον διακανονισμό. […]Έτσι, αν αληθεύει, η υπόθεση αυτή δείχνει ότι αυτό ήταν το κύριο κίνητρο που ώθησε τους ομογενείς κεφαλαιούχους στις ηπειροθεσσαλικές τοποθετήσεις τους και όχι ένα οποιοδήποτε ενδιαφέρον τους για γεωργικές επιχειρήσεις. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι η διάθεσή τους για βελτιωτικές επενδύσεις στα κτήματα ήταν πολύ περιορισμένη και ακόμη μικρότερη ή ανύπαρκτη η τάση να μετατραπούν οι ίδιοι σε ενεργούς γαιοκτήμονες*». (Βλ. Δερτιλής Γ., *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910,* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σελ. 73-74).

Υπό τις συνθήκες αυτές, οι ελπίδες ότι μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα θα λυνόταν το πρόβλημα της αυτάρκειας της χώρας σε δημητριακά (και κατά συνέπεια και το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου) σύντομα διαψεύστηκαν, αφού αντί για αύξηση τελικά σημειώθηκε μείωση στην παραγωγή σίτου και γενικά δημητριακών. Παράλληλα το ξέσπασμα της μεγάλης οικονομικής ύφεσης του τέλους του 19ου αιώνα έριξε κατακόρυφα τις τιμές των σιτηρών (στην Ελλάδα εκδηλώθηκε στο τέλος του 1882) και κατέκλυσε τις ευρωπαϊκές αγορές με φθηνό σιτάρι από την Ινδία και από την Αμερική. Ως άμεση συνέπεια της παραπάνω κατάστασης οι μεγάλοι γαιοκτήμονες διεκδίκησαν και πέτυχαν την προστασία της εγχώριας σιτοπαραγωγής: για το λόγο αυτό οι κυβερνήσεις Χ. Τρικούπη αύξησαν τον εισαγωγικό δασμό του φθηνού ρωσικού σίτου αρχικά κατά 35% το 1884 και κατά ανάλογα ποσοστά το 1887 και το 1892. Ενώ λοιπόν, η Ελλάδα είχε συνεχώς όλο και μεγαλύτερο έλλειμμα σε δημητριακά, οι προστατευτικοί δασμοί των τρικουπικών κυβερνήσεων επί της εισαγωγής σιτηρών αυξάνονταν προς όφελος των γαιοκτημόνων. Αποτέλεσμα ήταν να περιορίζουν οι τσιφλικούχοι τις καλλιέργειες δημητριακών, αφού είχαν εξασφαλίσει την τεχνητή υπερτίμησή τους στην εγχώρια αγορά, μέσω των προστατευτικών δασμών. Επιπλέον, μειώνοντας τις καλλιέργειες δημητριακών απελευθέρωναν όλο και περισσότερες εκτάσεις τις οποίες νοίκιαζαν στους νομάδες κτηνοτρόφους έναντι όχι ευκαταφρόνητων ενοικίων. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι καλλιεργούμενες με σιτηρά εκτάσεις μειώθηκαν από το 1885 ως το 1897 κατά 42,4%. Δηλαδή, καθώς η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας συνέπεσε με την κάθετη πτώση των τιμών στην παγκόσμια αγορά, λόγω της εισόδου των φθηνών υπερπόντιων προϊόντων, οι ιδιοκτήτες αντί να απαντήσουν με αύξηση της παραγωγικότητας και πτώση του κόστους – που θα απαιτούσε βέβαια κάποιες επενδύσεις – προτίμησαν τη δασμολογική προστασία. Συνεπώς, όπως σημειώνει και ο Κ. Βεργόπουλος, ο ιδιοκτήτης απέχοντας από του να καταβάλλει οποιαδήποτε επιχειρηματική δαπάνη, «*αρκείτο στο να εισπράττει απλώς τα δικαιώματα του εισοδηματία, δηλαδή την έγγειο πρόσοδο*», (Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*…, όπ.πρ., σελ. 128-129), ενώ όπως σημείωνε το 1894 ο πρώην δήμαρχος Βόλου και πρώην βουλευτής Μαγνησίας Ν. Γεωργιάδης: «*Όπως έχωσι νυν τα της κτηματικής περιουσίας εν Θεσσαλία πλέον ή το ήμισυ του εισοδήματος καρπούνται κύριοι των κτημάτων διαμένοντες εν τη αλλοδαπή, επομένως τα εκ τούτου χρήματα δεν κυκλοφορούσιν εντός της Ελλάδος. Τότε μόνον το προϊόν θα μείνη εντός της χώρας και το από τούτου χρήμα θα*

αυξάνη την χρηματικήν κυκλοφορίαν, όταν κύριοι της γης γίνωσιν οι χωρικοί οι καλλιεργούντες αυτήν». (Βλ. Γεωργιάδης Ν., *Θεσσαλία*, Βόλος 1894, επανέκδοση εκδ. 'Ελλα, Λάρισα 1995 σελ. η').

Προς όφελος των γαιοκτημόνων λειτούργησαν και δύο άλλα μέτρα πολιτικής που έλαβαν οι κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη στη δεκαετία του 1880. Ήταν η αντικατάσταση της φορολογίας της δεκάτης με τον φόρο των αροτριώντων κτηνών (1880) και η κατάργηση του τελωνείου Θεσσαλίας (1884). Η κατάργηση της δεκάτης στα δημητριακά ήταν αναμφίβολα θετικό μέτρο, αφού ταυτόχρονα καταργούσε και τους φοροεισπράχτορες-ενοικιαστές της δεκάτης, που αποτελούσαν μάστιγα για τον πληθυσμό της υπαίθρου. Αντικαταστάθηκε όμως από ένα εξίσου αν όχι περισσότερο άδικο φόρο επί των αροτριώντων, που τελικά δεν φορολογούσε την ιδιοκτησία της γης αλλά τους ίδιους τους καλλιεργητές, σύμφωνα με τον αριθμό των ζώων με τα οποία καλλιεργούσαν τα κτήματα. Ο νέος νόμος ωφέλησε τους τσιφλικούχους που φρόντισαν να τον μετακυλήσουν στους ώμους των καλλιεργητών (ως υποτιθέμενο ενοίκιο βοσκής), ζημίωσε το δημόσιο αφού απέφερε περίπου το 1/3 των εσόδων της δεκάτης και τέλος απέβη εις βάρος της γεωργίας αφού οι χωρικοί αναγκάστηκαν να μειώσουν τον αριθμό των ζώων που χρησιμοποιούσαν στην καλλιέργεια. Όπως είπε στην αγόρευσή του στη Βουλή ο βουλευτής Καρδίτσας Τ. Αδαμόπουλος: *«[...] Εν τούτοις ο νόμος απειλεί αυτούς με αναγκαστικήν εκποίησιν των βοών των, εάν δεν πληρώσωσιν εις το δημόσιον, τον φόρον τον αναλογούντα αυτοίς, αλλά και τον αναλογούντα τω ιδιοκτήτη των γαιών*». (Βλ. ΕΣΒ, Περ. Θ', Συν. Β', Συνεδρ. 17 Δεκεμβρίου 1882).

Η κατάργηση του τελωνείου Θεσσαλίας είχε σκοπό να διευκολύνει τους κτηνοτρόφους των παραμεθόριων περιοχών στις εποχικές μετακινήσεις των κοπαδιών τους για ανεύρεση τροφής διαμέσου των ελληνοτουρκικών συνόρων. Και αυτό το μέτρο ωφέλησε τους γαιοκτήμονες, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να αυξήσουν τα ενοίκια των βοσκήσιμων εκτάσεών τους και ζημίωσε τα δημόσια έσοδα (κατά 300.000 δραχμές σε ετήσια βάση). Επίσης συνέβαλλε στη μείωση της καλλιέργειας δημητριακών, αφού οι τσιφλικούχοι έβρισκαν περισσότερο προσοδοφόρα την ενοικίαση των κτημάτων τους στους κτηνοτρόφους, περιορίζοντας τις καλλιεργούμενες με σιτηρά εκτάσεις τους. Οι ευνοϊκές ρυθμίσεις των κυβερνήσεων του Χ. Τρικούπη προς όφελος των γαιοκτημόνων και υπέρ της διατήρησης της μεγάλης ιδιοκτησίας, πέραν του ότι καταδίκαζε την περιοχή της Θεσσαλίας στην καθυστέρηση, υπονόμευε στην πράξη και την αποτελεσματικότητα άλλων αναπτυξιακών προσπαθειών του, όπως ήταν η κατασκευή των Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας και η ίδρυση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας. Η κατασκευή μεταξύ 1884 και 1887 ενός εκτεταμένου σιδηροδρομικού δικτύου 200 χιλιομέτρων που κατέληγε στο λιμάνι του Βόλου, ενίσχυσε την ανάπτυξη της πόλης ως βασικού εμπορικού και βιομηχανικού κέντρου της περιοχής, αλλά δε βελτίωσε την ανταγωνιστικότητα της θεσσαλικής σιτοκαλλιέργειας: Όπως ανέφερε εύστοχα στην ομιλία του στη Βουλή ο Θεσσαλός βουλευτής Ν. Ταρμπάζης: «*Σιδηρόδρομοι, οδοί και άλλα ευεργετικά έργα δεν δύναται να έχωσιν ουδεμίαν αξίαν πριν δοθή τέρμα εις αυτήν την κατάστασιν*». (Βλ. ΕΣΒ, Περ. Θ', Συν. Β', Συνεδρίαση 5 Μαρτίου 1883).

Τέλος, η ίδρυση της Προνομιούχου Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας τον Ιανουάριο του 1882 από τον όμιλο του Α. Συγγρού, δημιούργησε βάσιμες ελπίδες στους αγρότες της Θεσσαλίας για τη διοχέτευση δανειακών κεφαλαίων στην απόκτηση γης και στη βελτίωση της αγροτικής παραγωγής. Στην πράξη όμως, το μεγάλο μέρος των χορηγήσεων της Τράπεζας (μέχρι το 1899 που συγχωνεύτηκε με την Εθνική Τράπεζα) διοχετεύτηκε κυρίως στους μεσαίους και μεγάλους γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας. Από τους πίνακες που παραθέτει η Χιωτάκη Α., *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική οικονομία (τέλη ΙΘ΄ αιώνα). Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σελ. 352-354 και 383-384, φαίνεται ότι οι χορηγήσεις προς γεωργούς και κτηματίες της τράπεζας κυμαίνονται σε ελάχιστα ποσοστά των ενυπόθηκων δανείων των αντίστοιχων χρονικών περιόδων: *«[...] περί αγροτικής πίστεως ουδέποτε ησχολήθη [...] τα χρήματά της εδανείζοντο τσιφλικούχοι, έμποροι και τοκισταί, μετατοκίζοντας αυτά επί βαρύτατοις τόκοις εις γεωργούς και μικροκτηματίας*». Βλ. Σ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι*…ό.π, σελ. 30. Τέλος, ο Ι. Βαλαωρίτης για τις εργασίες της Τράπεζας σημειώνει ότι «*λίαν ατελώς κατόρθωσεν ως προφανέστατα εξάγεται εκ της συγκρίσεως των εργασιών αυτής, εν Θεσσαλία και Ηπείρω, προς την δοθείσαν από την Εθνικήν Τράπεζαν ώθησιν εις τας εργασίας ταύτας μετά την συγχώνευσιν*». Βλ. Βαλαωρίτης Ι.Α., *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήναι 1902, σελ. 315.

4.4 Κοινωνικές συγκρούσεις και δικαστικές διαμάχες

Μετά το 1885 η πρώτη φάση στους αγροτικής διαμαρτυρίας φαίνεται να ολοκληρώνεται και οι ενδιαφερόμενες πλευρές προσφεύγουν στα δικαστήρια προκειμένου να εξασφαλίσουν τα δικαιώματά τους. Συνήθως οι δικαστικές αποφάσεις αναγνώριζαν το δικαίωμα της απόλυτης κυριότητας των γαιοκτημόνων εκλαμβάνοντας την επίμορτη αγροληψία ως απλή μίσθωση και προκαλώντας την οργή των καλλιεργητών: *«[...] Εν χώρα, ένθα*

πομπωδώς αναγράφεται η ισότης των νόμων μεταξύ πάντων των πολιτών είναι γελοίον άμα και λυπηρόν να λαμβάνωσι χώρα διακρίσεις διότι ο εις επί τη υποθέσει έτυχε να γεννηθή Βέης και ο έτερος χωρικός. Και τίνος λοιπόν ελευθερίας απήλαυσαν οι δυστυχείς χωρικοί στους Θεσσαλίας, οι μέχρι στους χθες τρέμοντες υπό των Βέηδων και των Αγάδων; Πρέπει άραγε και σήμερον ακόμη να κύπτωσιν ευλαβώς προ των εξοχοτήτων τούτων, ους η τύχη έθεσεν υπεράνω αυτών κατά τον πλούτον;» (Βλ. εφ. *Οι Εργάται,* Τρίκαλα 11 Φεβρουαρίου 1884). Τάσσονταν δηλαδή υπέρ στους πλήρους ιδιωτικοποίησης στους γης, όπως προκύπτει από σειρά δικαστικών αποφάσεων. Η αναγνώριση του ταπιού ως αποδεικτικού τίτλου κυριότητας (ενώ στην οθωμανική δικαιακή τάξη αντιπροσώπευε μόνο το δικαίωμα εξουσίασης) άνοιξε το δρόμο για την αναγνώριση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε σειρά κατόχων οθωμανικών τίτλων, προσωρινών διαταγμάτων, σουλτανικών φιρμανίων, κ.λ.π. Ακόμη περισσότερο, αυτές οι δικαστικές αποφάσεις που παρείχαν στον γαιοκτήμονα το δικαίωμα έξωσης των κολίγων, επέδρασαν ‘‘ιδρυτικά’’ και θέσπισαν δικαιώματα κυριότητας εκεί που δεν υπήρχαν. Κατ’ αυτόν τον τρόπο η δικαιοσύνη στην απονομή της έτεινε να αναιρέσει σε σημαντικό βαθμό τη Συνθήκη η οποία απαγόρευε οποιαδήποτε μεταβολή στη σχέση γαιοκτημόνων και κολίγων. Σε ότι αφορά στα σπίτια και στα άλλα κτίσματα που βρίσκονταν μέσα στα τσιφλίκια, τα πράγματα γίνονταν απλούστερα από τη στιγμή που η κυριότητα του εδάφους είχε αποδοθεί στους τσιφλικούχους: «*Έτσι, ανατρέποντας τα δεδομένα του εθιμικού δικαίου που αναγνώριζαν δικαίωμα κυριότητας στους καλλιεργητές που κατοικούσαν σ’ αυτά, τα δικαστήρια εφάρμοσαν το αξίωμα του ρωμαϊκού δικαίου ‘‘τα επικείμενα είκι τοις υποκειμένοις’’. Με άλλα λόγια, ο ιδιοκτήτης του εδάφους αποκτούσε καταρχήν κυριότητα και στα διάφορα κτίσματα που είχαν γίνει πάνω σε αυτό*». (Βλ. Κατηφόρης Κ., «Η νομική άποψη του ζητήματος των τσιφλικιών στη Θεσσαλία και στην περιοχή στους Άρτας», στο Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα 1988, σελ. 528). Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, όπ.πρ., σελ. 530, *«[…]αποβλέποντας στην ενσωμάτωση των τσιφλικιών στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα, τα δικαστήρια επεζήτησαν να εφαρμόσουν όλα εκείνα τα δόγματα που μέχρι τότε χρησιμοποιούσε η ευρωπαϊκή νομική σκέψη για να αναδείξει ανεξάρτητους παραγωγούς ή με άλλα λόγια, ελεύθερους συμβαλλόμενους*».

Ωστόσο, υπήρξαν και δικαστικές αποφάσεις που δεν αναγνώρισαν την απεριόριστη κυριότητα των γαιοκτημόνων επί των κτημάτων, εκλαμβάνοντας την επίμορτη αγροληψία ως σχέση εταιρίας και όχι ως σχέση μίσθωσης. Μάλιστα, φαίνεται ότι το Ανώτατο Δικαστήριο, ο Άρειος Πάγος - πιθανώς λόγω στους μεγάλης αποστασιοποίησης από στους επίμαχες περιοχές - αποφαινόταν περισσότερες φορές υπέρ ης άποψης ότι η κοληγική σχέση ήταν σχέση εταιρίας, σε αντίθεση με στους αποφάσεις των κατώτερων δικαστηρίων. Κατά συνέπεια, η ελληνική δικαστική εξουσία εμφανίστηκε διχασμένη στο ζήτημα της αναγνώρισης της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας και οι αντιφατικές αποφάσεις των δικαστηρίων καταδεικνύουν το μέγεθος του προβλήματος που καλούνταν να κρίνουν. Από την άλλη πλευρά όμως, παραμένει συζητήσιμο το κατά πόσο οι φτωχοί και αγράμματοι κολίγοι του θεσσαλικού κάμπου είχαν την αντικειμενικά τη δυνατότητα της προσφυγής στο Ανώτατο Δικαστήριο στους χώρας. Όπως σημείωνε την εποχή εκείνη ο Τριανταφυλλίδης: «*Αν οι ιδιοκτήται δεν καταφεύγουσι σήμερα εις την συνδρομήν στους δικαστικής αρχής, στους εξώσωσι στους κολλίγους, τούτο οφείλεται εις δύο περιστάσεις. Ή ο κολλίγος εδέχθη πάντας στους όρους του ιδιοκτήτου, ήτοι υπετάχθη καθ’ όλην την γραμμήν εις τα θελήματα αυτού, ή ο κολλίγος απεχώρησε του κτήματος άνευ αντιστάσεως, φοβούμενος την ισχύν του ιδιοκτήτου και γνωρίζων την αδυσώπητον γνώμην των ελληνικών δικαστηρίων περί των δικαιωμάτων του*». (Βλ. Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολίγο*ι… όπ.πρ., σελ. 65).

Στις 30 Μαΐου 1890 με εισήγηση της κυβέρνησης Χ. Τρικούπη ψηφίστηκε ο νόμος «Περί εγγυήσεως του κράτους εις ενυπόθηκα δάνεια γεωργοκτηματιών». Σύμφωνα με την αιτιολογική του έκθεση, σκοπός του νόμου ήταν να διευκολύνει «*ιδία την εν ταις νέαις επαρχίαις εξαγοράν τσιφλικίων εκ των κολλήγων*». (Σίδερις Α., *Η γεωργική πολιτική στους Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήναι 1934, σελ. 72*)*, ο οποίος σημειώνει ότι σύμφωνα με τον νόμο, όταν τα δάνεια αφορούσαν στην εξαγορά ολόκληρων τσιφλικιών εκ μέρους των ακτημόνων, οι Προνομιούχες Τράπεζες είχαν τη δυνατότητα να χορηγούν ενυπόθηκα χρεολυτικά δάνεια, ισόποσα με την αξία των κτημάτων, ενώ ο Υπουργός Οικονομικών είχε τη δυνατότητα να προσφέρει κρατική εγγύηση για το ήμισυ του δανείου. Στην πράξη, όμως, η αναφορά στους Θεσσαλούς κολίγους φαίνεται ότι ήταν προσχηματική, αφού οι μόνοι που ωφελήθηκαν από την ψήφιση του συγκεκριμένου νόμου ήταν οι γεωργοκτηματίες πέντε κοινοτήτων του νομού Αττικοβοιωτίας στους οποίους δόθηκε εγγύηση του κράτους με Βασιλικό Διάταγμα, που εκδόθηκε λίγο μετά την ψήφιση του νόμου και μερικούς μήνες πριν στους βουλευτικές εκλογές του 1890. Ο νόμος αυτός δεν επεκτάθηκε για στους ακτήμονες στους Θεσσαλίας, ακόμη και όταν παρουσιάστηκε συγκεκριμένη πρόταση εξαγοράς του τσιφλικιού Χαροκόπου από ακτήμονες στους επαρχίας Καρδίτσας. Πρόκειται για 70 οικογένειες του χωριού Καλογριανά, οι οποίοι αφού εξασφάλισαν τη συγκατάθεση του Π. Χαροκόπου για τη μεταβίβαση του τσιφλικιού του αντί 11.500 λιρών (στην αρχική τιμή αγοράς του), προχώρησαν στον τεμαχισμό του σε ισάριθμα αγροτεμάχια ξοδεύοντας 20.000 δρχ. σε

μηχανικούς, δικηγόρους, κ.λ.π. Συνάντησαν όμως την άρνηση στους κυβέρνησης να δώσει την απαραίτητη εγγύηση και να εκδώσει το σχετικό διάταγμα. Η νέα κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη, που ορκίστηκε στους 31 Μαΐου 1895, παρουσίασε συγκεκριμένο και συγκροτημένο πρόγραμμα επίλυσης του Θεσσαλικού ζητήματος με την κατάθεση 5 νομοσχεδίων στη Βουλή τον Ιανουάριο του 1896, τα οποία αν και εν πολλοίς ήταν μεταξύ στους αντιφατικά και αλληλοαναιρούμενα, συνιστούσαν τομή στην μέχρι τότε πολιτική του ελληνικού κράτους και για πρώτη φορά αντιμετώπιζαν ζήτημα των τσιφλικιών ως κοινωνικό ζήτημα. Στους σημείωνε ο Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι…* όπ.πρ., σελ. 35: *«Από στους προσαρτήσεως μέχρι του 1896 πάσαι αι Ελληνικαί Κυβερνήσεις, ειργάσθησαν επί του αυτού προγράμματος, στους καταπνίξεως των δικαιωμάτων των κολλίγων και στους ενισχύσεως στους απολύτου κυριότητος των τσιφλικίων».*

Τα νομοσχέδια αυτά προέβλεπαν την αναγκαστική απαλλοτρίωση του 1/8 των εκτάσεων από κάθε θεσσαλικό τσιφλίκι και την παραχώρηση σε κάθε οικογένεια αγροτών 20-25 στρεμμάτων, καθώς και της οικίας στην οποία μένει. Προέβλεπαν επίσης την τακτοποίηση των σχέσεων ανάμεσα στους γαιοκτήμονες και τους καλλιεργητές με τη θέσπιση συμβολαίου «εταιρικής καλλιέργειας» στο οποίο θα καθορίζονταν επακριβώς οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα κάθε πλευράς και η σύσταση Ειδικού Γεωργικού Ταμείου που θα εξασφάλιζε τη χρηματοδότηση των καλλιεργητών και θα συνέβαλε στην ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής στη Θεσσαλία. Τέλος, προέβλεπαν την κατάργηση του φόρου των αροτριόντων ζώων και την εισαγωγή έγγειου φόρου στα παραγόμενα δημητριακά. Τα προτεινόμενα νομοσχέδια συνάντησαν σφοδρές αντιδράσεις στη Βουλή, τόσο από την αντιπολίτευση όσο και από κυβερνητικούς βουλευτές που τάχθηκαν υπέρ των συμφερόντων των γαιοκτημόνων. Είναι χαρακτηριστικό ότι 20 από στους 28 κυβερνητικούς βουλευτές στους Θεσσαλίας ήταν οι ίδιοι ιδιοκτήτες μεγάλων γεωργικών εκτάσεων στη Θεσσαλία. Μπροστά στον κίνδυνο να καταψηφιστούν τα νομοσχέδια, ο Δηλιγιάννης δεν προχώρησε σε ψηφοφορία και πρότεινε στη Βουλή να συσταθεί εξεταστική επιτροπή για τη μελέτη του Θεσσαλικού ζητήματος. Η επιτροπή αυτή αφού περιόδευσε στη Θεσσαλία επί ένα μήνα υπέβαλλε έκθεση στο Υπουργείο Οικονομικών, η οποία αποτελεί την πληρέστερη και πλέον εμπεριστατωμένη αποτύπωση του Θεσσαλικού ζητήματος που έγινε μέχρι τότε. Παρόλα αυτά, τα πορίσματα της επιτροπής δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα στην προώθηση και επίλυση του αγροτικού ζητήματος της Θεσσαλίας. Πέρα από την της αντίδραση των τσιφλικούχων που παρέμενε ισχυρή, η προωθούμενη επίλυση του ζητήματος ματαιώθηκε εξαιτίας του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, που οδήγησε τη χώρα στην καταβολή μεγάλων πολεμικών αποζημιώσεων και στο Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο. Η ίδια η Θεσσαλία τότε αποτέλεσε πεδίο μαχών, η οικονομική και κοινωνική στους ζωή αποδιαρθρώθηκε, ενώ οι Θεσσαλοί επί 14 μήνες υπέστησαν τα πάνδεινα λόγω στους τουρκικής κατοχής. «*Η διατροφή των 100.000 ανδρών του τουρκικού στρατού στηρίχτηκε στην παραγωγή των Θεσσαλών αγροτών. Αρπάχθηκαν στους οι εσοδείες αγροτικών προϊόντων του 1897 και καταδικάσθηκαν σε πείνα οι αγρότες. Σφάχθηκαν κοπάδια πρόβατα και άλλα ζώα, μέχρι και αροτριώντα. Λεηλατήθηκαν και αποδιοργανώθηκαν χιλιάδες αγροτικά νοικοκυριά. Μη γνωρίζοντας πόσο θα κρατήσει η νέα θεομηνία, οι αγρότες εγκατέλειψαν στους εστίες στους και κατέφυγαν πρόσφυγες στην περιοχή στους Λαμίας για να γλιτώσουν από τη νέα τουρκοκρατία*». Βλ. Αρσενίου Λ., *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις στους, 1881-1993,* Τρίκαλα 1994, σελ. 112.

Επιπλέον, οι τσιφλικούχοι επωφελήθηκαν από την πρόσκαιρη απομάκρυνση του αγροτικού πληθυσμού από στους εστίες του προβάλλοντας επιπρόσθετες διεκδικήσεις σε κτήματα και κοινόχρηστους χώρους των τσιφλικιών. Η θέση των Θεσσαλών αγροτών επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο από το 1899 όταν η κυβέρνηση Θεοτόκη υπό την πίεση των γαιοκτημόνων έφερε στη Βουλή τον Νόμο ΒΧΗ' «*Περί εξώσεως δυστροπούντων ενοικιαστών*». Παρά στους αντιδράσεις του αγροτικού κόσμου ότι ο νόμος ήταν αντίθετος στο εθιμικό δίκαιο και στα πατροπαράδοτα δικαιώματά του, τελικά ψηφίστηκε από τη Βουλή δίνοντας στους τσιφλικούχους ένα επιπλέον μέσο πειθάρχησης των κολίγων.

4.5 Η αναπόφευκτη σύγκρουση: Η πορεία προς την εξέγερση του Κιλελέρ (1910)

Παρά την ύφεση που διαπιστώθηκε στους αγροτικούς αγώνες μετά το 1885, τα επεισόδια και οι συγκρούσεις ανάμεσα στους κολίγους, τους επιστάτες των τσιφλικιών και τη χωροφυλακή δεν έλειψαν σχεδόν ποτέ από την ημερήσια διάταξη του θεσσαλικού κάμπου. Μετά το 1895 μάλιστα, εξαιτίας της διαρκούς επιδείνωσης της θέσης του αγροτικού πληθυσμού τα περιστατικά αυτά εντείνονται και πυκνώνουν. Έτσι, φαίνεται ότι σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1881-1900 η αντίσταση των κολίγων κατά της καταπάτησης των δικαιωμάτων τους υπήρξε έντονη και συνεχής. Το στοιχείο αυτό προσέδωσε συνέχεια στον αγώνα τους, ο οποίος αυτοτροφοδοτούνταν από τα συνεχή έκτακτα γεγονότα που επιδείνωναν τη θέση τους (καταστροφή της γεωργικής παραγωγής κατά τον "άτυχο" πόλεμο του 1897, κακές σοδειές, πλημμύρες, κλπ), καθώς και από την

ασυδοσία των γαιοκτημόνων που είχε κάνει τους χωρικούς "προθύμους δέκτας ενός επαναστατικού ευαγγελίου". (Μπούσδρας Δ., *Η απελευθέρωσις των σκλάβων αγροτών*, Αθήνα 1951, σελ. 2).

Τον αγώνα τους, που σταδιακά έλαβε τη μορφή κινήματος για τη διανομή της γης, ενίσχυε και το γεγονός ότι οι ίδιοι είχαν κρατήσει ζωντανές τις μνήμες για τα δικαιώματα που απολάμβαναν και τη συνείδηση ιδιοκτήτη που είχαν ήδη αναπτύξει, από την περίοδο πριν το 1881. Αυτό, άλλωστε, υπογράμμιζε και η άρνησή τους να υπογράψουν μισθωτήρια συμβόλαια, το γεγονός, δηλαδή, ότι δεν ήταν διατεθειμένοι να παραιτηθούν από τις ιδιοκτησιακές βλέψεις τους για τη γη που καλλιεργούσαν από γενιά σε γενιά. Η διανομή της γης αποτέλεσε και το κύριο αίτημα των γεωργικών συλλόγων που από τις αρχές του 20ού αιώνα άρχισαν να ιδρύονται στη Θεσσαλία: το 1904 ιδρύθηκε ο "*Θεσσαλικός Γεωργικός Σύλλογος*" στη Λάρισα, το 1906 ο "*Γεωργικός Σύνδεσμος Τρικκάλων*" και το 1909 ο "*Γεωργικός Πεδινός Σύνδεσμος προς εμψύχωσιν της γεωργίας*" στην Καρδίτσα (ο οποίος διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στα γεγονότα του 1909-1910 και στην εξέγερση του Κιλελέρ), με πρόεδρο τον δικηγόρο Δημήτριο Μπούσδρα. Η ίδρυση στην Αθήνα το 1907 Πανθεσσαλικού Συλλόγου υπό την επωνυμία «*Κοινόν των Θεσσαλών*» με πρώτο πρόεδρο τον βουλευτή Γ. Φιλάρετο συνέβαλε επίσης αποφασιστικά στη δημοσιοποίηση και ζύμωση των αιτημάτων του αγροτικού κινήματος στους κύκλους των νέων αστικών στρωμάτων και των διανοούμενων της πρωτεύουσας. Τέλος, η ίδρυση στα τέλη του 1900 του "*Μετοχικού Γεωργικού Ταμείου*" στον Αλμυρό του Βόλου, του πρώτου, δηλαδή, σύγχρονου αγροτικού συνεταιρισμού, αν και δεν είχε άμεση σχέση με το ζήτημα των τσιφλικιών, ήταν ασφαλώς ενδεικτική της περιρρέουσας ατμόσφαιρας και της κινητικότητας γύρω από το αγροτικό ζήτημα που επικρατούσε στον Θεσσαλικό κάμπο στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Σημαντική ήταν η συμπαράσταση που εύρισκαν τόσο από συλλόγους, σωματεία και ενώσεις (για παράδειγμα ο *Εμπορικός Σύλλογος Βόλου* είχε ταχθεί υπέρ της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών και της διανομής τους στους αγρότες), όσο και από προσωπικότητες του αστικού χώρου (διανοούμενους, επαγγελματίες, δικηγόρους, δημοσιογράφους των θεσσαλικών πόλεων). Από τα τέλη του 19ου αιώνα ο αγώνας τους στηριζόταν πλέον ανοιχτά και από τις σημαντικότερες εφημερίδες της Θεσσαλίας, οι οποίες απηχούσαν την κοινή γνώμη της περιοχής. Ο Βόλος, με την *Πανθεσσαλική* και το "*Κόμμα Φιλελευθέρων εν Θεσσαλία*" του δικηγόρου και δημοσιογράφου Σοφοκλή Τριανταφυλλίδη (ιδιαίτερη αίσθηση είχε προκαλέσει στο Πανελλήνιο η αγόρευση του Τριανταφυλλίδη στο Α' Γεωργικό Συνέδριο του Ναυπλίου με τίτλο «*Η γη ανήκει εις τους καλλιεργητάς*»), αλλά και τις πρώτες εκδηλώσεις του αναδυόμενου εργατικού κινήματος, γίνεται τώρα το ιδεολογικό κέντρο του αγώνα για την αποκατάσταση των κολίγων: «[…] *και αληθώς εφ' όσον υπάρχουσι τα τσιφλίκια και καλλιεργούνται υπό ακτημόνων γεωργών, μισούντων τους ιδιοκτήτας και ουδέν εχόντων συμφέρον προς βελτίωσιν της γης και της καλλιεργείας, ούτε η θεσσαλική παραγωγή είναι δυνατόν να προαχθή σοβαρώς, ούτε η αθλιότης και κακοδαιμονία των κατοίκων να εκλείψη. Διότι άμεσον αποτέλεσμα της καταστάσεως ταύτης είναι η οκνηρία και η νωθρότης των γεωργικών οικογενειών, αίτινες όχι μόνον αποφεύγουσι πάσαν γνώσιν τείνουσαν εις βελτίωσιν της τέχνης αυτών αλλά εκτελούσι τα γεωργικά εν τοις τσιφλικίοις ως έργα αναγκαστικά*». (Βλ. εφ. *Πανθεσσαλική,* 8 Σεπτεμβρίου 1901). Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ακόμη και οι συντηρητικές τοπικές εφημερίδες θεωρούσαν υποχρέωσή τους να συνηγορήσουν και αυτές υπέρ της διανομής της γης στους ακτήμονες κολίγους. Βλ. Αρσενίου Λ., *Το έπος των Θεσσαλών*…, ό. π., σελ. 165. Επίσης χαρακτηριστική της απήχησης των αγροτικών αιτημάτων στα αστικά στρώματα της Θεσσαλίας αποτελεί η περίπτωση του γιατρού, πρώην δημάρχου Βόλου και πρώην βουλευτή Μαγνησίας, Ν. Γεωργιάδη, ο οποίος θεωρούσε την επίλυση του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη και τον μετασχηματισμό όχι μόνο της Θεσσαλίας αλλά της ελληνικής κοινωνίας συνολικά: «*Η επίλυσις του καλουμένου αγροτικού ζητήματος της Θεσσαλίας παρίσταται ούτω, όχι πλέον ως μεταρρύθμισις κοινωνιστική, αλλ' ως επιτακτική οικονομική ανάγκη, όχι μόνον της Θεσσαλίας, αλλ' αμέσου επιρροής εφ' όλης της Ελλάδος*». (Γεωργιάδης Ν., Θεσσαλία, όπ.π., σελ. θ').

Στη νέα του φάση το αγροτικό κίνημα ισχυροποιείται, αποκτά κοινωνικούς συμμάχους και αλλάζει μορφή και περιεχόμενο. Δεν αρκείται πλέον στις περιστασιακές συγκρούσεις με την επιστασία και τη χωροφυλακή στην ύπαιθρο όπως στη δεκαετία του 1880. Υιοθετεί νέες, σύγχρονες μορφές πάλης για τη διεκδίκηση των αιτημάτων του, όπως οι μαζικές κινητοποιήσεις και τα συλλαλητήρια στις μεγάλες πόλεις της Θεσσαλίας, που καταλήγουν στη διατύπωση ψηφισμάτων προς τη Βουλή, την Κυβέρνηση και το Βασιλιά. Το κέντρο βάρος του αγροτικού κινήματος μετατίθεται πλέον από την ύπαιθρο της Δυτικής Θεσσαλίας στα αστικά κυρίως κέντρα της Ανατολικής Θεσσαλίας. Έτσι, προοδευτικά, η αντίσταση των κολίγων κατά των εξώσεων και των λοιπών αυθαιρεσιών των τσιφλικούχων διευρύνθηκε και από απλή αγροτική διαμαρτυρία μετατράπηκε σε κίνημα πανθεσσαλικού χαρακτήρα με πλατιά κοινωνική βάση και ισχυρή υποστήριξη από τα αστικά κέντρα και με κεντρικό αίτημα τη διανομή της γης στους καλλιεργητές της. Χαρακτηριστικός της νέας τακτικής του αγροτικού κινήματος είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισε το νομοσχέδιο «*Περί μορτής*» που κατέθεσε στη Βουλή η κυβέρνηση Θεοτόκη το φθινόπωρο του 1906. Το νομοσχέδιο απορρίφθηκε από τον αγροτικό

κόσμο και τις υποστηρικτές του, αφού οι ανεπαίσθητες αλλαγές που επέφερε δεν έθιγαν σε καμία περίπτωση το καθεστώς της απόλυτης κυριότητας των κτημάτων από τους τσιφλικούχους. Ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, προκειμένου να αντικρούσει τις διατάξεις του νομοσχεδίου δημοσίευσε το έργο του *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας. Μελέτη περί μορτής*, ενώ ανάλογα άρθρα γραμμένα από φιλοαγροτιστές δημοσιεύτηκαν στο θεσσαλικό και τον αθηναϊκό τύπο. Ακόμη, ο νεοσυσταθείς *Γεωργικός Σύνδεσμος Τρικάλων* υπέβαλλε στη Βουλή ένα πολυσέλιδο, λεπτομερειακό και εμπεριστατωμένο υπόμνημα, καταθέτοντας τις θέσεις του αγροτικού κινήματος και ζητώντας την άμεση απόσυρσή του. Παράλληλα, έγιναν και συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σε πόλεις και χωριά της Θεσσαλίας εναντίον του συγκεκριμένου νομοσχεδίου. Τελικά το νομοσχέδιο αποσύρθηκε αφού και οι τσιφλικούχοι εναντιώθηκαν τελικά σε αυτό, η σύγκρουση όμως γύρω από την ψήφισή του ανέδειξε το γεγονός ότι οι ακτήμονες της Θεσσαλίας δεν ήταν πλέον μόνοι τους στον αγώνα τους κατά της μεγάλης γαιοκτησίας. Είχαν στο πλευρό τους εκπροσώπους των αστικών στρωμάτων και διανοούμενους, οι οποίοι διαμόρφωναν το ιδεολογικό πλαίσιο του αγροτικού κινήματος και καθόριζαν τα ζητήματα της τακτικής και του συντονισμού του.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα, μάλιστα, ο αγώνας για τη διανομή των τσιφλικιών στρέφεται και εναντίον του κράτους, που σύμφωνα με τον Τριανταφυλλίδη είχε γίνει στο μεταξύ ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας στη Θεσσαλία. Περισσότερα από 500.000 στρέμματα από τα τσιφλίκια των Ζάππα, Στεφάνοβικ, Ζαρίφη είχαν περιέλθει στο δημόσιο, είτε ως κληροδοτήματα μετά τον θάνατο των ιδιοκτητών είτε με εξαγορά έναντι χαμηλού τιμήματος. Αρχικά το κράτος τηρούσε παρελκυστική τακτική απέναντι στο αίτημα για τη διανομή τους, αναθέτοντας τη εκμετάλλευσή τους σε κατά τόπους επιτροπές διαχείρισης. Ο μηχανισμός ιδιοποίησης και σφετερισμού της κρατικής γης που δημιουργήθηκε από επιστάτες, ενοικιαστές, καταπατητές, διοικητικούς και δικαστικούς υπαλλήλους αποδείχθηκε εξίσου ληστρικός με τους ιδιώτες τσιφλικάδες, οξύνοντας περαιτέρω τις αντιθέσεις. Το αγροτικό κίνημα με κινητοποιήσεις και υπομνήματα ενέτεινε περαιτέρω τις πιέσεις του για τη διανομή των κτημάτων, ιδιαίτερα των Στεφανοβίκειων, η παραχώρηση των οποίων προς το Δημόσιο είχε κυρωθεί από τη Βουλή ήδη από το 1902. Οι εξελίξεις επιταχύνθηκαν λόγω της ανάγκης που δημιουργήθηκε για την εγκατάσταση των ομογενών προσφύγων της Ανατολικής Ρωμυλίας, της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας που κατέφυγαν στην Ελλάδα το 1906, εξαιτίας των διωγμών που υπέστησαν. Τον Απρίλιο του 1907 ιδρύθηκε το "*Θεσσαλικό Γεωργικό Ταμείο*" με στόχο την ολοκλήρωση των εξαγορών (στις οποίες είχαν προστεθεί και τα τσιφλίκια Τοπάλη, Καρτάλη-Μπαλτατζή και Καλογριανά), την εκκαθάριση των κτημάτων και την διανομή τους στους δικαιούχους. Σε αυτούς συμπεριελήφθησαν, εκτός των 3.194 προσφυγικών οικογενειών και 1.510 οικογένειες κολίγων που κατοικούσαν για πολλές γενιές στα κτήματα αυτά και κατόρθωσαν να κατοχυρώσουν τις μικροϊδιοκτησίες τους έναντι χαμηλού τιμήματος. Μέχρι το 1911 άλλες 3.000 οικογένειες επίμορτων καλλιεργητών εγκαταστάθηκαν στα κτήματα Ζάππα, Μουφήτ Βέη, Νεκή Πασά, κλπ., που εξαγοράστηκαν από το δημόσιο. *«[…] Ως εκ τούτου παρέστη ανάγκη να ληφθούν συστηματικά μέτρα, τα οποία συνεδυάσθησαν και με την αποκατάστασιν των κολλήγων που ευρίσκοντο εις τα κτήματα, τα οποία εχρησιμοποιήθησαν δια την εγκατάστασιν των εκ Βουλγαρίας προσφύγων. Ούτω τα πρώτα αποτελεσματικά μέτρα προς αποκατάστασιν κολλήγων συνδέονται με την εγκατάστασιν ομοεθνών προσφύγων*». Βλ. Παπαναστασίου Αλεξ., «Πρόλογος..» σελ. στ'. Στη δεύτερη περίπτωση, μέχρι τον Απρίλιο του 1911 «*είχον αποκατασταθεί δι' αυτού εις τους μεσογείους και παραθαλασσίους συνοικισμούς των Στεφανοβικείων αγροκτημάτων, των Καλογρηανών, των αγροκτημάτων Τοπάλη, Καρτάλη και Μπαλτατζή ως και επί των λεγομένων 'εθνικών λιβαδίων' 4.704 οικογένειαι, εκ των οποίων […] 1.510 εντόπιαι οικογένειαι και 3.194 προσφυγικαί[…] Δεδομένου ότι ο εποικισμός εξηκολούθησε και μετά το 1911 επί των βραδύτερον κτηθέντων αγροκτημάτων Ζάππα, Μουφήτ βέη, Νεκή πασά κτλ., επ' αυτών δε απεκαταστάθησαν περί τας 3.000 οικογενείας εντοπίων επιμόρτων καλλιεργητών, φθάνομεν εις συνολικόν αριθμόν εποικισθέντων δια του Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου περίπου 7.700 εντοπίων και προσφυγικών οικογενειών*». (Βλ. την έκθεση του τότε Διευθυντή του Ταμείου Ι. Παναγιωτόπουλου προς το Υπουργείο Οικονομικών (1911), όπως αναπαράγεται στο Στεφανίδης Δ., *Αγροτική Πολιτική*… Τόμ. Α΄, σελ. 248).

Επρόκειτο για μια σημαντική εξέλιξη, που λειτούργησε παραδειγματικά για τον λοιπό αγροτικό πληθυσμό και ενίσχυσε ακόμα περισσότερο τον αγώνα τους για την ολοκληρωτική διανομή των τσιφλικιών. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή απείχε ακόμη πολύ από την οριστική επίλυση του θεσσαλικού ζητήματος, όπως ισχυρίστηκε από το βήμα της Βουλής ο τότε πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης. Αντίθετα τα επεισόδια και οι συγκρούσεις εξακολουθούσαν να αποτελούν καθημερινό φαινόμενο στον Θεσσαλικό κάμπο. Το 1906, είκοσι πέντε χρόνια μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, διαβάζουμε σε εφημερίδα του Βόλου: «*Εξώσεις έγιναν πάρα πολλές. Επίσης ερημώσεις χωριών με την αυθαίρετη βούληση κτηματοδεσποτών […] Πολλές εκατοντάδες από τους εξωσθέντες έμειναν άστεγοι μέσα στο χειμώνα, για να ικανοποιηθεί έτσι η φιλανθρωπία και η ευσπλαχνία των διωκτών, οι οποίοι πέτυχαν με την απάνθρωπη εκβίαση την πλήρη υποταγή των καλλιεργητών που γύρισαν*

και την επαίσχυντη υποδούλωσή τους». (Βλ. εφ. *Θεσσαλία* 29-30 Νοεμβρίου 1906). Σύμφωνα με τον συντάκτη της εφημερίδας «*πολλοί εγκαταλείποντας τα αδύνατα μέλη της οικογένειας πηγαίνουν στην Αμερική και αλλού, άλλοι που δεν ανέχονταν τον εξευτελισμό των υποδουλωθέντων και δεν μπόρεσαν να εξοικονομήσουν τα ναύλα για την Αμερική, έπιασαν τα βουνά και προτίμησαν λίγη, αλλά υποφερτή ζωή*». Την ίδια χρονιά ο Σ. Τριανταφυλλίδης μας πληροφορεί ότι οι κολίγοι στις κοινότητες Νεοχωρίου, Παλαμά, Λασποχωρίου, Ζάρκου και Γριζάνου δεν είχαν δεχτεί ακόμη να υπογράψουν συμβόλαια. "*Υπάρχουν πολλοί έτι οι ανθιστάμενοι*", προσθέτει, περιγράφοντας το κλίμα της κοινωνικής αναταραχής που εξακολουθεί να κυριαρχεί στη Θεσσαλία και κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: "*Όσοι κατοικούν την Θεσσαλίαν ενθυμούνται ότι προ ολίγων μηνών εις τα χωρία της επαρχίας Λαρίσσης, Λασποχωρίου, κλπ, αιματηραί διεδραματίσθησαν σκηναί μεταξύ των κολλίγων και των ενόπλων μισθοφόρων του ιδιοκτήτου κ. Χαλκιόπουλου. Προ ολίγων ακόμη μηνών άλλαι σκηναί επηκολούθησαν εις το χωρίον Γκερλί. Εις δε την επαρχίαν Καρδίτσης δεν παρέρχεται μην χωρίς να μη εξεγερθώσι κατά των ιδιοκτητών και ενοικιαστών των τσιφλικιών οι κολλίγοι αυτών, ανθιστάμενοι κατά νέων ακρωτηριασμών των δικαιωμάτων των. Προ ενός και ημίσεος έτους οι χωρικοί του χωρίου Παλαμά ωδηγήθησαν αγεληδόν εις την Καρδίτσαν υπό της ενόπλου δυνάμεως διότι δεν έστερξαν να ικανοποιήσωσι τας απαιτήσεις των ιδιοκτητών κατά την συγκομιδήν του αραβοσίτου. Και εν γένει ελάχιστα είναι τα χωρία εις τα οποία βασιλεύει ειρήνη μεταξύ κολλίγων και ιδιοκτητών*." (Βλ. Τριανταφυλλίδη Σ., *Οι Κολλίγοι…,* όπ.πρ., σελ. 66).Σε άλλες περιοχές της Θεσσαλίας οι εξώσεις κολίγων από τα κτήματα πλήθαιναν, ενώ η δολοφονία του Μαρίνου Αντύπα, τον ίδιο χρόνο πυροδοτούσε ακόμη περισσότερο την ατμόσφαιρα. Το καλοκαίρι του 1909 κοινοποιήθηκαν σε ολόκληρα χωριά μαζικές αγωγές εξώσεων, πυροδοτώντας ανάλογες αντιδράσεις: «*Τώρα, λοιπόν, υπό τα απατηλά κηρύγματα της προστασίας των δικαίων του ατόμου και του πολίτου, οι κολλίγοι των θεσσαλικών πεδιάδων αποβάλλονται, παρά τα πασίδηλα κεκτημένα δικαιώματα, ου μόνο από των γαιών, ας καλλιεργούσιν, αλλά και από των καλυβών, εν αις προφυλάσσονται οπωσδήποτε από του ψύχους και των βροχών. Εκδιώκονται οι κολλίγοι εκάστοτε. Αλλ' ουδείς ερωτά αυτούς που θα ζητήσουν άσυλον, που θα στησωσι την καλύβην ή την σκηνήν. Εις τους ιερούς ναούς; Όχι, διότι και τούτων την κυριότητα αξιούν οι τσιφλικούχοι. Εις τα νεκροταφεία; Ποτέ! Διότι και αυτά εις τον αφέντην ανήκουσι!*» Βλ. Χατζηγιάννης Δ., *Το αγροτικόν πρόβλημα*… όπ.πρ. σελ. 18. "*Η υπομονή εξηντλήθη",* γράφει η Θεσσαλία του Βόλου και συμπληρώνει: *"Απειλείται γενική εξέγερσις, αι διαστάσεις και τα αποτελέσματα της οποίας θα είναι ανυπολόγιστα, εν η περιπτώσει ο εντός των ορίων της νομιμοφροσύνης αρξάμενος αγών ούτος των γεωργών αποβή άγονος*". (Βλ. Εφ. *Θεσσαλία*, 14/11/1909).

Η δυναμική που απελευθέρωσε το Κίνημα στο Γουδί, θα ανατρέψει το σκηνικό και θα απελευθερώσει την αγροτική διαμαρτυρία. Συσκέψεις, συγκεντρώσεις και συλλαλητήρια οργανώνονται στις μεγάλες πόλεις αλλά και στα χωριά. Η Πανθεσσαλική επιτροπή, που στο μεταξύ συγκροτείται, επισκέπτεται στην Αθήνα τον πρωθυπουργό Δραγούμη και τους πολιτικούς αρχηγούς, αλλά δεν λαμβάνει παρά αόριστες υποσχέσεις. Η σύγκρουση έχει γίνει πλέον αναπόφευκτη…

4.6 Προς την Τελική Λύση (1911-1923)

Η εξέγερση του Κιλελέρ και τα αιματηρά γεγονότα που ακολούθησαν άνοιξαν τον δρόμο για την τελική επίλυση του αγροτικού ζητήματος της Θεσσαλίας. Επίσης, φαίνεται ότι οδήγησαν την ανερχόμενη ηγεσία των Φιλελευθέρων στη διαπίστωση ότι με το αγροτικό ζήτημα ανοικτό, το εσωτερικό μέτωπο δεν θα ήταν ποτέ αρραγές, αλλά και η απήχηση της Ελλάδας μεταξύ των πληθυσμών της Μακεδονίας, της Θράκης και της Ηπείρου, όπου το αγροτικό ζήτημα ήταν κατά τόπους ιδιαίτερα οξύ, θα δεχόταν σοβαρό πλήγμα. Το 1911 η κυβέρνηση Βενιζέλου κατάργησε τον νόμο του 1899 «Περί εξώσεως δυστροπούντων ενοικιαστών» και απαγόρευσε τις εξώσεις των κολίγων από τα κτήματα. Επίσης στην αναθεώρηση του Συντάγματος επέβαλε ρυθμίσεις (όπως το άρθρο 17 που προέβλεπε τη δυνατότητα απαλλοτρίωσης ιδιοκτησιών όχι μόνο για λόγους «δημόσιας ανάγκης» αλλά και για λόγους «δημόσιας ωφέλειας»), οι οποίες άνοιξαν το δρόμο για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών.

Παρόλα αυτά η πορεία προς την διανομή της μεγάλης ιδιοκτησίας στους ακτήμονες ούτε εύκολη ήταν ούτε σύντομη υπήρξε. Η εμπλοκή της χώρας στους Βαλκανικούς πολέμους και στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η κατάκτηση των «Νέων Χωρών» και η αποκατάσταση των προσφύγων της Μ. Ασίας κατά την «μακρά» δεκαετία 1912-1922, παραμέρισαν την κρατική ενασχόληση από τα αγροτικά θέματα της Παλαιάς Ελλάδας και έθεσαν το θεσσαλικό ζήτημα σε δεύτερη μοίρα. Βεβαίως η διαφαινόμενη επικράτηση των Φιλελευθέρων και των οπαδών του "αστικού εκσυγχρονισμού", δηλαδή του ευρύτατου ρεύματος θεσμικών παρεμβάσεων και αλλαγών που κυριάρχησε την εποχή αυτή στην ελληνική κοινωνία, προδίκαζε και την προώθηση της επίλυσης του ζητήματος των τσιφλικιών. Από την άλλη όμως, οι τσιφλικούχοι δεν φαίνονταν

διατεθειμένοι να παραιτηθούν από τις βλέψεις τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και η συνταγματική επιταγή περί απαλλοτρίωσης των κτημάτων δεν ήταν εύκολο να εφαρμοσθεί, γιατί τα μεγάλα γαιοκτητικά συμφέροντα είχαν ισχυρές πολιτικές διασυνδέσεις και επηρέαζαν ακόμη και την κυβέρνηση Βενιζέλου. Φαίνεται, μάλιστα, ότι παρά την συνεχή επιδείνωση του αγροτικού ζητήματος, οι κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων, τουλάχιστον μέχρι την είσοδο της χώρας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν είχαν διαμορφώσει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα αγροτικών μεταρρυθμίσεων. Συνέχιζαν απλώς την πολιτική της σταδιακής απαλλοτρίωσης με αποζημιώσεις και μάλιστα με πολύ βραδύ ρυθμό. Είναι ενδεικτικό ότι μεταξύ των ετών 1907-1914, το Δημόσιο αγόρασε και μεταπώλησε το 1/6 του συνόλου των τσιφλικιών σε ακτήμονες καλλιεργητές και πρόσφυγες. (Βλ. Αρώνη-Τσίχλη, Κ., *Αγροτικό Ζήτημα και Αγροτικό Κίνημα, Θεσσαλία 1881-1923,* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σελ. 90). Ακόμη και το θέμα των εξώσεων δεν είχε ξεκαθαριστεί κατά τρόπο οριστικό. Εξαίρεση αποτέλεσε η θεσμοθέτηση των αγροτικών συνεταιρισμών με το νόμο 602 του 1914.

Το αποφασιστικό, όμως, βήμα για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών έγινε με το νόμο 1702 του 1917 από την Κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και με κύριους εμπνευστές τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο και τον Αλέξανδρο Μυλωνά. Στο νόμο ενσωματώθηκαν και τέσσερα νομοθετικά διατάγματα με τα οποία ρυθμιζόταν νομοθετικά η αναγκαστική απαλλοτρίωση της μεγάλης ιδιοκτησίας σε όλη την ελληνική επικράτεια και άνοιγε ο δρόμος για την διανομή των κτημάτων στους ακτήμονες καλλιεργητές. Επειδή όμως παρότι το θέμα διευθετήθηκε νομικά, στην πράξη η εφαρμογή του καθυστερούσε, οι αγρότες της Θεσσαλίας συγκάλεσαν Παναγροτική Σύσκεψη στη Λάρισα τον Σεπτέμβριο του 1919. Η ανάγκη περαιτέρω συντονισμού του αγροτικού κόσμου απέναντι στις καθυστερήσεις και την ασυνέπεια της κεντρικής εξουσίας οδήγησαν στην ίδρυση της *Πανθεσσαλικής Αγροτικής Ένωσης*. Πρόεδρός της εξελέγη ο αγρότης Γ. Οικονομίδης από το Βελεστίνο, ουσιαστικός εμψυχωτής της όμως ήταν ο δημοσιογράφος και εκδότης της εφημερίδας του Βόλου *Ταχυδρόμος*, Αλέξανδρος Μέρος. Οι φόβοι της *Πανθεσσαλικής Αγροτικής Ένωσης* επαληθεύτηκαν με την πολιτική μεταβολή του Νοεμβρίου 1920 και την ανατροπή της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων. Τότε η αγροτική μεταρρύθμιση διακόπηκε και ανακλήθηκαν 150 διατάγματα απαλλοτρίωσης. Επίσης, μερικούς μήνες αργότερα εξαιτίας των ισχυρών πιέσεων των γαιοκτημόνων, ο πρωθυπουργός Δ. Γούναρης υποχρεώθηκε να αποσύρει από τη Βουλή σχέδιο νόμου που προέβλεπε τη συνέχιση των απαλλοτριώσεων, γεγονός που προκάλεσε οργή και ταραχές στη Θεσσαλία, για την αντιμετώπιση των οποίων, σύμφωνα με τον Σίδερι, χρειάστηκε να μεταβεί επιτόπου μονάδα στρατού. Το 1922 νέο σχέδιο νόμου της κυβέρνησης Γούναρη για το αγροτικό ζήτημα εισήχθη στη Βουλή για συζήτηση από τον υπουργό Γεωργίας Κ. Τερτίπη. Το νέο νομοσχέδιο συνάντησε την έντονη αντίδραση του αγροτικού κόσμου και την κινητοποίηση της *Πανθεσσαλικής Αγροτικής Ένωσης*, που με συνεχή ψηφίσματα κατά το πρώτο εξάμηνο του 1922 καταφερόταν «κατά της ενεργούμενης αναβολής ή παρελκύσεως της λύσεως του αγροτικού ζητήματος, της ανατροπής και καταπατήσεως κεκτημένων των αγροτών δικαιωμάτων, κατά της κατόπιν εντολής του Υπουργείου επανόδου τσιφλικούχων εις οργώματα εκδικασθέντων τσιφλικιών, των εξώσεων, κ.τ.λ.». Παρά την αντίδραση των Θεσσαλών αγροτών και της *Πανθεσσαλικής Αγροτικής Ένωσης*, το νομοσχέδιο ψηφίστηκε ως Νόμος 2922 του 1922 διακόπτοντας τη μεταρρυθμιστική πορεία στο χώρο της αγροτικής οικονομίας.

Τελικά ότι δεν μπόρεσαν να επιτύχουν οι κινητοποιήσεις του αγροτικού κόσμου επιτεύχθηκε τελικά λόγω των Μικρασιατικών γεγονότων, της Καταστροφής και της Επανάστασης του 1922. Η ανάγκη άμεσης αγροτικής αποκατάστασης εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων ώθησε την Επαναστατική Κυβέρνηση του Νικ. Πλαστήρα (με υπουργό Γεωργίας τον Γ. Σίδερη), στην έκδοση του Νομοθετικού Διατάγματος της 15ης Φεβρουαρίου 1923 «*Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών*». Με το Διάταγμα αυτό θεσπίστηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση ιδιωτικών κτημάτων και η παραχώρηση δημόσιων, δημοτικών και κοινοτικών κτημάτων για γεωργική αποκατάσταση επίμορτων καλλιεργητών και προσφύγων, ορίζοντας μάλιστα την άμεση εγκατάσταση των ακτημόνων στα κτήματα που απαλλοτριώθηκαν, πριν ακόμη την καταβολή της αποζημίωσης στους ιδιοκτήτες, η οποία καθοριζόταν με βάση την προπολεμική αξία των κτημάτων. Το επαναστατικό αυτό Νομοθετικό Διάταγμα ήρθε να συμπληρώσει τον νόμο 1702/1917 της κυβέρνησης Βενιζέλου και να ολοκληρώσει την αγροτική μεταρρύθμιση στη χώρα, επιλύοντας ταυτόχρονα και το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας 42 χρόνια μετά τη δημιουργία του.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

Alivisatos B., *La Reforme Agraire en Grece au point de vue economique et sociale*, Αθήνα 1939.

Αρσενίου Λ, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους*, Τρίκαλα 1994.

Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικό Ζήτημα και Αγροτικό Κίνημα, Θεσσαλία 1881-1923,* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005.

Βαλαωρίτης Ι.Α*., Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήναι 1902.

Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975.

Γεωργιάδης Ν., Θεσσαλία, Βόλος 1894, επανέκδοση εκδ. 'Ελλα, Λάρισα 1995.

Δερτιλής Γ., *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910,* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1984.

Ζωγράφος Γ. Χρ., *Το αγροτικόν ζήτημα εν Θεσσαλία*, Αθήνα 1911.

Καραβίδας Κ.Δ., *Τα Αγροτικά*, Αθήνα 1931, επανέκδοση εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1982.

Καραπάνος Κ., *Η Δημοκοπία αγωνιζομένη να δημιουργήσει αγροτικόν ζήτημα εν Ηπείρω και Θεσσαλία*, Αθήνα 1882, στο Ντοκουμέντα, πρόλογος Α. Πεπελάση, επανέκδοση ΑΤΕ, Αθήνα 1981.

Κατηφόρης Κ., «Η νομική άποψη του ζητήματος των τσιφλικιών στη Θεσσαλία και στην περιοχή της Άρτας», στο Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα 1988, σελ. 521-531.

Κορδάτος Γ., *Η αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ*, Αθήνα 1945.

Κορδάτος Γ*., Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα 1959.

Κορδάτος Γ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973.

Κυριακίδης Ε., «Η προσάρτησις της Θεσσαλίας», περιοδικό ΗΩΣ, *Αφιέρωμα στη Θεσσαλία*, 1966, σελ. 80-89.

Μουγογιάννης Γ., «Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία και μια ανέκδοτη μαρτυρία του Αλεξ. Μέρου», περ. Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών, τομ. Ζ΄, Βόλος 1985, σελ. 93-125.

Μπούσδρας Δ., *Η απελευθέρωσις των σκλάβων αγροτών*, Αθήνα 1951.

Νάκος Γ.Π., *Το νομικό καθεστώς των τέως Δημόσιων Οθωμανικών Γαιών 1821-1912,* Θεσσαλονίκη 1984.

Παγανέλης Σπ., *Οδοιπορικαί Σημειώσεις*, Αθήνα 1882.

Πατρώνης Β., «Μεγάλη γαιοκτησία και αγροτικό κίνημα: Η περίπτωση της Θεσσαλίας (1881-1923)» στο Α. Μωϋσίδης (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από τον 19ο αιώνα ως σήμερα*, εκδ. νήσος/Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2011, σελ. 57-100.

Πετμεζάς Σ., *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.

Πρόντζας Β., *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.

Ραδινός Γ.Κ., «Μελέτη περί του εν Θεσσαλία αγροτικού ζητήματος», εφ. *Θεσσαλία,* 13-17 Ιουλίου 1909.

Σίδερις Α., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήναι 1934.

Στεφανίδης Δ., *Αγροτική Πολιτική*, Τόμ. Α΄, Γαιοκτησία και Γαιοκτητική Πολιτική, Υπουργείο Γεωργίας, Αθήναι 1934.

Σφήκα-Θεοδοσίου Α., «Ο Χ. Τρικούπης και οι εθνικές γαίες», στο Ιστορικά τεύχ. 125 (ένθετο της εφ. «Ελευθεροτυπία»), *Το Αγροτικό Ζήτημα*, 7 Μαρτίου 2002, σελ. 28-37.

Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1974.

Τσιοβαρίδου Θ., «Η αλλαγή της δομής της γεωργίας μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας», Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου: *Η τελευταία φάσις της Ανατολικής κρίσεως και ο Ελληνισμός 1878-1881*, Αθήναι 1983, σελ. 483-494.

Τσοποτός Δ.Κ., *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Α' εκδ. Βόλος 1912, ανατύπωση εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1974.

Χατζηγιάννης Δ.Α., *Το αγροτικόν πρόβλημα της Θεσσαλίας. Γένεσις, ανέλιξις και λύσις αυτού*, Αθήνα 1910.

Χιωτάκη Α., *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική οικονομία (τέλη ΙΘ΄ αιώνα). Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994.

Ψύρρας Θ., *Κιλελέρ. Στον ήλιο μοίρα. Από το ξεκίνημα του αγώνα ως την εξέγερση και την τελική λύση (1881-1923)*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2010.

<u>Εφημερίδες</u>

- *Αιών* (Αθήνα) 1881
- *Ανεξαρτησία* (Λάρισα) 1882
- *Αστήρ της Θεσσαλίας* (Λάρισα) 1881-1884
- *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* 1881-1885
- *Θεσσαλία* (Βόλος) 1882, 1900-1910
- *Θεσσαλική* (Βόλος) 1901-1902
- *Καρδίτσα* (Καρδίτσα 1882)
- *Οι Εργάται* (Τρίκαλα) 1883-1884
- *Πανθεσσαλική* (Βόλος) 1900-1910

Κεφάλαιο 5: Η Συγκρότηση του Ελληνικού Καπιταλισμού, 1871-1909

Περίληψη

Η περίοδος του εξετάζεται στο κεφάλαιο αυτό, είναι εποχή κρίσιμων αλλαγών για την ελληνική κοινωνία και οικονομία. Πρόκειται για τη συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού στην εποχή που περικλείεται από την διανομή των εθνικών γαιών το 1871 μέχρι το Κίνημα στο Γουδί το 1909. Στον διεθνή ορίζοντα τα γεγονότα αναφοράς είναι όσα περικλείονται στην περίοδο από την εποχή της Μεγάλης Ύφεσης (1873) έως την έκρηξη του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου (1914). Στο πλαίσιο αυτό, οι επιπτώσεις της Μεγάλης Ύφεσης 1873-1896 συζητούνται αρχικά στο πλαίσιο των δυο εντελώς διαφορετικών δρόμων για την αστική ανάπτυξη που προτάθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα στην Ελλάδα (Τρικούπης-Δηλιγιάννης) και οδήγησαν στην αποκρυστάλλωση δυο διακριτών οιονομικο-κοινωνικών παρατάξεων στη χώρα. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στις μείζονες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της εποχής, με έμφαση στις δημογραφικές εξελίξεις, στα μεγάλα δημόσια έργα, στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και της ατμοκίνητης ναυτιλίας και στην επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων και τραπεζών στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Τέλος, εξετάζεται η εκτεταμένη δανειοδότηση της χώρας, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί το φιλόδοξο πρόγραμμα του Χ. Τρικούπη, η οποία τελικά οδήγησε στη χρεωκοπία της ελληνικής οικονομίας (1893) και στην υπαγωγή της υπό καθεστώς αυστηρού Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (1897).

Λέξεις – κλειδιά

- Μεγάλη Ύφεση της ευρωπαϊκής οικονομίας 1873-1896 , Belle Époque
- Δεύτερη βιομηχανική επανάσταση, ελληνική βιομηχανία, εκβιομηχάνιση
- Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Χαρίλαος Τρικούπης, Θεόδωρος Δηλιγιάννης
- Οικονομική πολιτική
- Σταφιδική κρίση
- Τράπεζες, τραπεζικό σύστημα, ομογενειακό κεφάλαιο
- Διανομή των εθνικών γαιών, αγροτική μεταρρύθμιση
- Φόροι, φορολογία, δημοσιονομική πολιτική, δασμολόγιο
- Εξωτερικός δανεισμός, δάνεια, δημόσιο χρέος, πτώχευση
- Δημόσια έργα, σιδηρόδρομος, οδοποιία, Ισθμός της Κορίνθου

5.1 Η ελληνική οικονομία από τη Μεγάλη Ύφεση στη Belle Époque, 1873-1909

Στην περίοδο 1830-1870, όπως είδαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, η ελληνική οικονομία ήταν ευαίσθητη στις διεθνείς διακυμάνσεις, λόγω της μεγάλης βαρύτητας που είχε το εξωτερικό εμπόριο, όπου κυριαρχούσαν τα εξαγόμενα αγροτικά προϊόντα της χώρας (σταφίδα κ.ά.), αλλά και το εισαγόμενο σιτάρι. Τότε, χάρη στη ραγδαία ανάπτυξη του εξωτερικού της εμπορίου, η Ελλάδα μπόρεσε να συμμετάσχει στον διεθνή ανοδικό κύκλο των μέσων του 19ου αιώνα. Αντίστοιχα, στη περίοδο 1870-1909 που εξετάζουμε, η ελληνική οικονομία δεν θα μπορούσε να μείνει ανέγγιχτη από τους δύο μεγάλους κυματισμούς της διεθνούς οικονομίας, τη Μεγάλη Ύφεση του 19ου αιώνα που έληγε και τη «Belle Époque» του 20ου αιώνα, που άρχιζε. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 οι ευρωπαϊκές οικονομίες πέρασαν σε μία περίοδο παρατεταμένης ύφεσης, με κύριο χαρακτηριστικό την πτωτική κίνηση επιτοκίων, κερδών και τιμών. Συμβατικά, η έναρξη της ύφεσης τοποθετείται στο έτος 1873, όταν η υπερθέρμανση του προηγούμενου αναπτυξιακού κύκλου, με επίκεντρο την κερδοσκοπία στα γερμανικά χρεόγραφα, οδήγησε σε χρηματιστηριακό κραχ, στη χρεοκοπία μιας σημαντικής τράπεζας της Βιέννης και σε αλυσίδα υποτιμήσεων και πτωχεύσεων. Η λήξη της ύφεσης τοποθετείται στο έτος 1896, όταν η ανακάλυψη νέων κοιτασμάτων χρυσού στον Καναδά και τη Νότια Αφρική, πυροδότησε τη νέα αναπτυξιακή έκρηξη της περιόδου 1896-1914. Οι δύο αυτοί μεγάλοι κύκλοι δεν ήταν, φυσικά, ενιαίοι. Στη σύνθεσή τους, όμως, φαίνεται ότι δημιούργησαν μια εξαιρετικά κινητική και δημιουργική εποχή, κατά την οποία κυοφορήθηκε το νέο τεχνικό σύστημα της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης και συντελέστηκαν σημαντικές ανακατατάξεις ως προς την οικονομική ισχύ των ευρωπαϊκών κρατών. Στην πραγματικότητα, το κεντρικό χαρακτηριστικό της εποχής ήταν ο οξύτατος ανταγωνισμός, που προκαλούσε η διάχυση της εκβιομηχάνισης στην ηπειρωτική Ευρώπη, το τέλος

της Βρετανικής πρωτοκαθεδρίας και η δυναμική άνοδος της Γερμανίας, η θεαματική επιτάχυνση των τεχνολογικών καινοτομιών, η συγκέντρωση/συγκεντροποίηση των επιχειρήσεων αλλά και η επάνοδος του προστατευτισμού. Στον ανοδικό κύκλο της «Belle Époque» που θα ακολουθήσει, τα χαρακτηριστικά αυτά θα προσδώσουν στον επεκτατικό, ευρωπαϊκό και αμερικανικό, καπιταλισμό όλο τον επιθετικό δυναμισμό του. Οι επιπτώσεις των νέων αυτών συνθηκών στην ελληνική οικονομία ήταν πολλαπλές:

- Οι σημαντικότερες, μακροπρόθεσμα, αφορούσαν τον αγροτικό χώρο, μιας και η Μεγάλη Ύφεση σήμανε το τέλος του ευνοϊκού καθεστώτος, με το οποίο ο χώρος αυτός είχε αναπτυχθεί επί ένα σχεδόν αιώνα. «*Οι πιέσεις στο αγροτικό εισόδημα βρίσκονται στη βάση της μεταναστευτικής κίνησης, εσωτερικής και εξωτερικής, ενώ η εμπορική ύφεση και η κάμψη των εξαγωγών οδηγούν σε συρρίκνωση των εξαρτημένων από αυτό δημοσιονομικών εσόδων. Η διόγκωση του σταφιδικού τομέα στην περίοδο 1878-1980 υπήρξε αποκλειστικά συγκυριακό φαινόμενο, που κόστισε μακροπρόθεσμα μια χρόνια κρίση υπερπαραγωγής, από το 1892/1893 και έπειτα, και την αποδιοργάνωση του αγροτικού κόσμου της Πελοποννήσου. Ο ανταγωνισμός των αμερικανικών δημητριακών προκάλεσε έντονη πτώση των τιμών του σιταριού, την εποχή ακριβώς που η Ελλάδα προσαρτούσε τη Θεσσαλία, πράγμα που ώθησε τις ελληνικές κυβερνήσεις να υιοθετήσουν προστατευτικούς δασμούς για το θεσσαλικό σιτάρι*». Βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 5ος Αθήνα 2003, σελ. 56.
- Μια άλλη κατηγορία επιπτώσεων των τάσεων της διεθνούς οικονομίας στην Ελλάδα, σχετίζεται με το φαινόμενο εξαγωγής κεφαλαίων, που για πρώτη φορά πήρε τέτοιες διαστάσεις. Τα χαμηλά επιτόκια και η περίσσεια κεφαλαίων που αναζητούσαν απασχόληση προκάλεσαν μαζική εξαγωγή κεφαλαίων από τις αναπτυγμένες χώρες, που κατευθύνθηκαν προς το δανεισμό των κυβερνήσεων και τις επενδύσεις σε άλλες χώρες. Η Ελλάδα, ασφαλώς επωφελήθηκε από την τάση αυτή, αλλά συγχρόνως «εθίστηκε» στη σχετική ευκολία του εξωτερικού δανεισμού και, καθώς δεν κατόρθωσε να εξισορροπήσει τις δάνειες δαπάνες με τους εγχώριους πόρους, οδηγήθηκε σε υπερχρέωση και στην πτώχευση του 1893.
- Τέλος, στον διεθνή περίγυρο θα πρέπει να αποδοθεί το πρόβλημα της οξυμένης ανταγωνιστικότητας που είχε να αντιμετωπίσει η νεοσύστατη βιομηχανία της χώρας, προκειμένου να επιβιώσει σε μία εποχή που τα νέα συγκοινωνιακά μέσα, σιδηρόδρομοι και ατμόπλοια, είχαν ουσιαστικά καταργήσει τα «φυσικά» προστατευτικά σύνορα. Η ταχύτητα των τεχνολογικών εξελίξεων εξωθούσε σε όλο και πιο χαμηλές θέσεις της ιεραρχίας την ελληνική βιομηχανία, μολονότι προς το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου έγιναν κάποιες προσπάθειες κάλυψης του χάσματος.

Στο σύνολο της εξεταζόμενης περιόδου, οι εξελίξεις στην ελληνική οικονομία διαγράφουν δύο ευδιάκριτους κύκλους, οι οποίοι λίγο πολύ συμβαδίζουν με τους κυματισμούς της διεθνούς οικονομίας.

- Ο πρώτος κύκλος, καλύπτει την περίοδο από το 1875 έως το 1898 και είναι κύκλος διαταραχών, αστάθειας και διαδοχικών κρίσεων. Εγκαινιάζεται με την εμπορική κρίση, απόηχο της διεθνούς ύφεσης, που εκδηλώθηκε στα 1874-1875 και εξελίχτηκε σε διακοπή των ανταλλαγών στην ανατολική Μεσόγειο λόγω του ρωσο-τουρκικού πολέμου. Η επακόλουθη ύφεση, διακόπτεται από τη σύντομη έξαρση των ετών 1880-1882 και βαθαίνει με την πολύπλευρη κρίση του 1884-1885. Η περίοδος αυτή ολοκληρώνεται με τη δημοσιονομική κρίση του 1893 και την ταυτόχρονη κατάρρευση του σταφιδεμπορίου, ενώ οι απόηχοι της ύφεσης φθάνουν ως τον πόλεμο του 1897. Στην περίοδο αυτή, δεσπόζει η φυσιογνωμία του Χαρίλαου Τρικούπη και η δράση του για την εδραίωση του πολιτικού συστήματος, τον εκσυγχρονισμό του κράτους, τη δημιουργία της συγκοινωνιακής υποδομής και τον εξωτερικό δανεισμό, εκβιάζοντας κατά κάποιο τρόπο την ανάπτυξη της χώρας, με μια πρωτοφανή, για τα ως τότε δεδομένα, ανάμειξη του κράτους στην οικονομία, το οποίο όμως, φαίνεται ότι δεν ακολουθούσε τις αλλαγές στον οικονομικό περίγυρο με τους επιθυμητούς ρυθμούς.
- Η δεύτερη φάση, συμβατικά εγκαινιάζεται με την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, ενώ η ανάκαμψη γίνεται αισθητή σε όλους τους τομείς στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα. Μικρότερες ή μεγαλύτερες διαταραχές καταγράφονται και στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα,

όπως η κρίση στις εξαγωγές κρασιού στα 1906-1908 και οι αρνητικές επιπτώσεις της ανάκαμψης της δραχμής στη βιομηχανία, ενώ ο κύκλος κλείνει με μία εκτεταμένη κοινωνικο-πολιτική αναταραχή, που εκφράστηκε με το κίνημα στο Γουδί. Ωστόσο, στο σύνολο της η περίοδος αυτή, μέχρι τους βαλκανικούς πολέμους, υπήρξε ανοδική: είναι η εποχή της διαμόρφωσης ισχυρών οικονομικών συγκροτημάτων στον τραπεζικό τομέα και στη βιομηχανία, είναι η «μπελ επόκ του ελληνικού κεφαλαίου» (βλ. Χατζηιωσήφ Χ., «Η μπελ επόκ του κεφαλαίου», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20ό αι., τ. Α1, 1900-1922, Οι απαρχές*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σελ. 309-349).

5.2 Δεκαετία του 1870: Οι απαρχές της συγκρότησης του ελληνικού καπιταλισμού

Ο ελληνικός 19ος αιώνας, όπως διαπιστώσαμε και αλλού, παρουσιάζει δυο διαφορετικές, όψεις: Η περίοδος 1830-1870, που είναι εποχή ανασυγκρότησης της χώρας μετά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας, δεν παρουσιάζει μεγάλες αλλαγές και διαφοροποιήσεις και η στασιμότητα μπορεί να θεωρηθεί ένα από τα κυρίαρχα στοιχεία στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Αντίθετα, κατά την περίοδο 1870-1900, οι αλλαγές και οι εξελίξεις αποκτούν μεγάλη ταχύτητα και δυναμική και οδηγούν τη χώρα σε σημαντικούς οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Στις αρχές του 20ού αιώνα η ελληνική οικονομία έχει καλύψει μεγάλο μέρος της διαφοράς που τη χώριζε από τις προηγμένες χώρες της Ευρώπης, λειτουργώντας πλέον ως σημαντικός εμπορικός και στρατηγικός τους εταίρος στη Νότια Βαλκανική. Με αυτή την έννοια, η δεκαετία του 1870 έχει μεγάλη σημασία αφού αποτελεί «σημείο τομής» ανάμεσα στην περίκλειστη μετα-οθωμανική Ελλάδα της στασιμότητας και της οικονομικής καχεξίας και στην Ελλάδα που υποδέχεται τον 20ό αιώνα, προσπαθώντας να συντονίσει τα βήματά της με τη βιομηχανική εποχή. Τα σημαντικότερα επιτεύγματα της δεκαετίας του 1870 συνδέονται με την πολιτική που άσκησε ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Τα κύρια σημεία του προγράμματός του αφορούσαν μέτρα που σκόπευαν στη βελτίωση των δημόσιων οικονομικών, στην ανάπτυξη των χερσαίων και θαλάσσιων συγκοινωνιών, στη δημιουργία αξιόμαχου στρατού, στη διανομή των εθνικών γαιών και στον οριστικό διακανονισμό του εξωτερικού χρέους.

Η οικονομική πολιτική που χάραξε ο Κουμουνδούρος για την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας είχε κύριο άξονά της την αγροτική μεταρρύθμιση. Είναι γνωστό ότι η επιβολή του καθεστώτος των εθνικών γαιών και της ενοικίασής τους στους ακτήμονες γεωργούς μετά το 1830, επιδείνωσε πολλά προβλήματα που είχε κληροδοτήσει στην αγροτική παραγωγή η οθωμανική κατοχή και ο πόλεμος της ανεξαρτησίας. Το χάος γύρω από το νομικό και οικονομικό καθεστώς της γης, η βαριά φορολογία, η βαθμιαία εγκατάλειψη της καλλιέργειας των εθνικών εδαφών και η χαμηλή δημογραφική πυκνότητα στις πεδιάδες αποτελούν κύρια χαρακτηριστικά της ελληνικής υπαίθρου, από την Τρίτη έως την όγδοη δεκαετία του 19ου αιώνα. Πράγματι, η κρατική ιδιοκτησία της γης και η βαριά φορολογία αποτέλεσαν φραγμούς στην ανάπτυξη και τη βελτίωση της παραγωγής, με συνέπεια τη βαθμιαία εγκατάλειψη της κρατικής γης, που σε μεγάλο ποσοστό έμενε ακαλλιέργητη. Εξάλλου, η βαριά φορολογία συμπίεζε ασφυκτικά το εισόδημα των αγροτών, που πολλές φορές αδυνατούσαν να πληρώσουν το ενοίκιο που όφειλαν στο κράτος. Έτσι, τα δημόσια έσοδα από τις εθνικές γαίες μειώνονταν συνεχώς και το σύστημα της κρατικής ιδιοκτησίας της γης και της ενοικίασής της στους ακτήμονες καλλιεργητές, αποδεικνύονταν όλο και πιο αντιοικονομικό. Ως λύση στο αδιέξοδο αυτό προτάθηκε από διάφορους υπεύθυνους της αγροτικής πολιτικής, όπως ο Υπουργός Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλος και ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ι. Σούτσος, η διανομή των εθνικών γαιών στους ακτήμονες καλλιεργητές. Σύμφωνα με τις προτάσεις αυτές, η λύση της διανομής της γης θα παρακινούσε τους καλλιεργητές στην ολοένα πιο εντατική καλλιέργεια των δικών τους πλέον κτημάτων, με συνέπεια όχι μόνο την αύξηση του εισοδήματός τους, αλλά και τη σημαντική βελτίωση των φορολογικών εσόδων του κράτους. Οι προτάσεις αυτές, που υποστηρίζονταν και από τους ακτήμονες καλλιεργητές, μετά από δισταγμούς δεκαετιών του πολιτικού κόσμου, τελικά υλοποιήθηκαν από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, που επιθυμούσε να συνδυάσει τη βελτίωση των δημόσιων οικονομικών με τη λύση ενός χρόνιου κοινωνικού προβλήματος, όπως ήταν η αποκατάσταση των άκληρων αγροτών. Όταν έγινε πρωθυπουργός για τέταρτη φορά μέσα σε πέντε χρόνια, πέτυχε την ψήφιση του νόμου της 25ης Μαρτίου 1871, με τον οποίο διανεμηθήκαν 2.650.000 στρέμματα εθνικών γαιών. Έτσι, κατά συμβολικό τρόπο, πενήντα ακριβώς χρόνια μετά την κήρυξη της επανάστασης του 1821 που οδήγησε στη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, το σύνολο σχεδόν των αγροτών απέκτησαν αγροτική ιδιοκτησία με μέσο μέγεθος κλήρου από 7 μέχρι 10 στρέμματα. Για τη διαδικασία που οδήγησε στη

διανομή του 1871, βλ. αναλυτικά Πατρώνης Β., «Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1993, σελ. 68-85.

Τα αναμενόμενα για το κράτος, αλλά και για το σύνολο της οικονομίας αποτελέσματα, φάνηκαν αμέσως. Μόλις οι αγρότες έγιναν ιδιοκτήτες της γης, που μέχρι τότε καλλιεργούσαν ως ενοικιαστές, προσανατόλισαν την παραγωγή τους στις πιο κερδοφόρες καλλιέργειες και ιδιαίτερα σε εκείνες που προορίζονταν για εξαγωγή (σταφίδα, βαμβάκι, καπνός). Οι ανερχόμενες εξαγωγές απέφεραν αυξανόμενα δημόσια έσοδα από τους τελωνειακούς δασμούς εξαγωγής και ραγδαία εισροή ξένου συναλλάγματος. Η επέκταση όμως των φυτειών είχε και ανεπιθύμητα αποτελέσματα για την οικονομία. Η καλλιέργεια των δημητριακών περιορίστηκε μόνο στα λιγοστά μεγάλα αγροκτήματα, που είχαν εξαιρεθεί από τη μεταρρύθμιση. Έτσι, μεγάλωσε το διατροφικό έλλειμμα της χώρας και η δαπάνη ξένου συναλλάγματος για την εισαγωγή σιτηρών απορροφούσε ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του αποθέματος που εξοικονομούσε στην οικονομία η εξαγωγή σταφίδας. Ο Κουμουνδούρος υπολόγιζε ότι θα έλυνε οριστικά το σιτικό πρόβλημα με την προσάρτηση της Θεσσαλίας, αφού ο πλούσιος σε σιτηρά θεσσαλικός κάμπος θα γινόταν εφεξής ο ελληνικός σιτοβολώνας και το πολύτιμο συνάλλαγμα που έφερνε στη χώρα η εξαγωγή της σταφίδας θα διοχετευόταν σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες.

Η γρήγορη ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής παρέσυρε στο ρυθμό της και το εξωτερικό εμπόριο, που γνώρισε την ίδια ανάπτυξη. Με εξαίρεση τα χρόνια της κρίσης του ανατολικού ζητήματος (1875-78), οι εξαγωγές σημείωσαν μεγάλη άνοδο σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας που ακολούθησε την αγροτική μεταρρύθμιση. Η άνοδος αυτή οφειλόταν κυρίως στην αύξηση των εξαγωγών της σταφίδας, που έφτασε να καλύπτει το 50-70% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας. Αμέσως μετά τη σταφίδα, ακολουθούσαν οι εξαγωγές βιομηχανικών πρώτων υλών. Πρώτα σ' αυτή την κατηγορία έρχονταν τα ορυκτά και ιδιαίτερα ο μόλυβδος, του οποίου είχε αυξηθεί η ζήτηση από τις βιομηχανίες της Αγγλίας και του Βελγίου. Αντίθετα, μειώθηκαν αισθητά οι εξαγωγές των αγροτικών προϊόντων που χρησίμευαν ως πρώτες ύλες στη βιομηχανία. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του βαμβακιού, του οποίου οι εξαγωγές είχαν γνωρίσει θεαματική άνοδο στα χρόνια του αμερικανικού εμφύλιου πολέμου (1862-67). Η αποκατάσταση, όμως, της αμερικανικής προσφοράς βαμβακιού στην Ευρώπη μετά το 1867 δημιούργησε κρίση στην ελληνική βαμβακοπαραγωγή και την ανάγκασε να προσανατολίσει την πρόσφορα της στην εσωτερική αγορά. Τέλος, σημαντική ήταν η παρουσία των προϊόντων της βιομηχανίας ανάμεσα στα εξαγώγιμα προϊόντα, με πρώτα σε εξαγωγές τα επεξεργασμένα δέρματα. Ανάλογη εξέλιξη είχαν και οι εισαγωγές. Ακολούθησαν ανοδική πορεία και η σύνθεσή τους έμεινε η ίδια σ' όλη τη δεκαετία. Τα αγροτικά προϊόντα διατροφής παρέμειναν στην πρώτη θέση, με κύριο εισαγόμενο προϊόν το σιτάρι. Ο ρυθμός αύξησης των εισαγωγών του σιταριού ήταν, μάλιστα, πιο γρήγορος από το ρυθμό αύξησης των εξαγωγών της σταφίδας, με αποτέλεσμα να μεγαλώνει συνέχεια το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Αμέσως μετά τα αγροτικά, έρχονταν τα βιομηχανικά προϊόντα. Η κατηγορία αυτή περιλάμβανε την εισαγωγή νημάτων, υφασμάτων, κατεργασμένου σιδήρου, κατεργασμένων δερμάτων, χαρτιού και φαρμακευτικών ειδών. Συμπερασματικά, λοιπόν, η εξέλιξη του εξωτερικού εμπορίου ανέδειξε δύο βασικά προϊόντα, τη σταφίδα για τις εξαγωγές και το σιτάρι για τις εισαγωγές.

Όσον αφορά το εσωτερικό εμπόριο και τη διεύθυνση της εσωτερικής αγοράς, η έλλειψη δρόμων επιδρούσε καταλυτικά στην αργή ανάπτυξή τους, εξαιτίας του κόστους και των δυσκολιών στη μεταφορά των προϊόντων. *«Στο γεγονός αυτό οφειλόταν η ταυτόχρονη εισαγωγή και εξαγωγή των ίδιων προϊόντων, καθώς και οι ποικίλες τιμές του ίδιου αγαθού από περιοχή σε περιοχή μέσα στη χώρα. Για παράδειγμα, τα τούβλα που έφτιαχναν στον Μαραθώνα κόστιζαν δεκαέξι δραχμές η χιλιάδα. Ύστερα από ταξίδι οκτώ ωρών μέχρι την Αθήνα η τιμή τους ανέβαινε στις εξήντα δραχμές. Την κατάσταση αυτή θέλησε να ανατρέψει ο Κουμουνδούρος, με την ψήφιση του νόμου της 20ης Απριλίου 1867. Ο νόμος αυτός θέσπιζε ταμείο για τις χερσαίες συγκοινωνίες και επέβαλλε νέους φόρους. Η χρηματοδότηση όμως δεν στάθηκε επαρκής για τη δημιουργία ενός εθνικού οδικού δικτύου, που θα διευκόλυνε τις εσωτερικές συναλλαγές»*, βλ. Παπαθανασόπουλος Κ., «Ναυτιλία, κράτος και πολιτική στο 19ο αιώνα», στο Κρεμμυδάς Β. (επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αι.)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σελ. 134-135. Αντίθετα, το εμπόριο που γινόταν από τη θάλασσα, είχε αναπτυχθεί περισσότερο. Σε αυτό συνέβαλε και η κρίση της ιστιοφόρου ναυτιλίας, που είχε στρέψει τις δραστηριότητες της στην εξυπηρέτηση των εγχώριων συναλλαγών, μέχρι να αντικαταστήσει τα ιστιοφόρα με ατμόπλοια και να ριχτεί πάλι στον ανταγωνισμό με τη ναυτιλία των ευρωπαϊκών κρατών.

Αλλά η δεκαετία του 1870 είναι, επίσης, το ορόσημο της πρώτης ανάπτυξης της βιομηχανίας στην Ελλάδα. Τα πρώτα εργοστάσια είχαν κάνει δειλά την εμφάνιση τους αμέσως μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου. Επρόκειτο για οινοποιεία και οινοπνευματοποιεία, που ιδρύθηκαν για τη μετατροπή του πλεονάσματος που είχε δημιουργήσει η συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου της σταφίδας, κατά τη διάρκεια

του Κριμαϊκού πολέμου. Η μεικτή δασμολογική πολιτική, που καθιερώθηκε με το δασμολόγιο του 1867 και ήταν φιλελεύθερη για τις πρώτες ύλες της βιομηχανίας και προστατευτική για τα εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα, έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Ανάμεσα στα χρόνια 1867-78 ιδρύθηκαν πολυάριθμα βιομηχανικά καταστήματα. Οι αλευρόμυλοι ήταν τα πρώτα εργοστάσια που δημιουργήθηκαν. Η επιβολή υψηλού δασμού στα εισαγόμενα άλευρα και χαμηλού στα σιτηρά, που θεωρηθήκαν πρώτη ύλη για την εγχώρια βιομηχανία στο δασμολόγιο του Κουμουνδούρου, ευνόησαν τη δημιουργία των πρώτων εργοστασίων της αλευροβιομηχανίας. Εκτός από το δασμολόγιο, ευνοϊκή υπήρξε και η διεθνής συγκυρία. Μετά τη λήξη του αμερικανικού εμφυλίου (1867), αποκαταστάθηκαν οι εμπορικές σχέσεις της Ευρώπης με την Αμερική και η ελληνική βαμβακοπαραγωγή έχασε σιγά σιγά τους ευρωπαίους πελάτες της και αναγκάστηκε να στρέψει την προσοχή της στην εγχώρια αγορά. Η προσφορά άφθονου βαμβακιού, ευνόησε την εμφάνιση των πρώτων νηματουργείων και υφαντουργείων. Στη συνέχεια, η ανάπτυξη της υφαντουργίας ήταν τέτοια, που απορροφούσε ολόκληρη την εγχώρια παραγωγή βαμβακιού και επιπλέον εισήγε βαμβάκι από το εξωτερικό. Άλλα είδη εργοστασίων, που έκαναν την εμφάνισή τους ήταν τα βυρσοδεψεία, τα ελαιοτριβεία και, ειδικά στον Πειραιά, τα σιδηρουργεία. Για την «απογείωση» της ελληνικής βιομηχανίας στη περίοδο 1868-1875, βλ. αναλυτικά Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σελ. 109-203.

Την ίδια εποχή έχουμε την ίδρυση της Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας, η οποία γίνεται με κεφάλαια των ομογενών: «*Η ίδρυση της τράπεζας αυτής ήταν το πρώτο βήμα για την εισροή των ομογενειακών κεφαλαίων στην Ελλάδα. Γι' αυτό και οι ελληνικές κυβερνήσεις, που θεωρούσαν ότι οι επενδυτικές δραστηριότητες των ομογενών θα εξασφάλιζαν την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και ήθελαν να προσελκύσουν τα κεφάλαια τους, παρείχαν όλες τις δυνατές διευκολύνσεις για την ίδρυση της Γενικής Πιστωτικής. Τη Γενική Πιστωτική ακολούθησε η ίδρυση της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστεως, η εξαγορά των μεταλλείων του Λαυρίου και οι διαπραγματεύσεις για την κατασκευή των σιδηροδρομικών γραμμών Αθηνών - Λαμίας και Αθηνών - Ρίου – Βόνιτσας*». (βλ. Παπαθανασόπουλος Κ., «Ναυτιλία, κράτος, ... ,όπ.πρ., σελ. 136-137). Αν, όμως, η διετία 1871-73 υπήρξε κρίσιμη για την προσέλκυση των ομογενειακών κεφαλαίων, το 1878 ήταν αποφασιστική χρονιά για την εισροή των ξένων κεφαλαίων, στην ελληνική οικονομία. Ευνοημένος από τη διεθνή πολιτική (βαλκανική κρίση 1875 – Συνέδριο Βερολίνου 1878) και οικονομική (διεθνής οικονομική ύφεση) συγκυρία, ο Κουμουνδούρος πέτυχε την υπογραφή συμφωνίας για τη ρύθμιση των εξωτερικών δανείων της Ανεξαρτησίας. Έτσι, έληξε ο αποκλεισμός του ελληνικού κράτους από τις διεθνείς αγορές κεφαλαίου και άνοιξε ο δρόμος για τον εξωτερικό δανεισμό του και την εισροή ξένων κεφαλαίων στην ελληνική οικονομία για πρώτη φορά από την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου. Στις 3 Ιανουαρίου 1879, το ελληνικό κράτος πήρε το πρώτο δάνειο, μετά το διακανονισμό του εξωτερικού χρέους (εξήντα εκατομμυρίων φράγκων). Επίσης, η δυνατότητα του ελληνικού κράτους να συνάπτει στο εξής δάνεια στο εξωτερικό, άλλαξε το ρόλο του μέσα στην οικονομία, εφόσον μπορούσε πλέον να συμμετέχει ενεργά στην ανάπτυξη της οικονομίας με την κατασκευή δημόσιων έργων. Ήδη το 1881 υπογράφηκαν τρεις συμβάσεις για την κατασκευή ισάριθμων σιδηροδρομικών γραμμών (Πειραιά-Λάρισας, Πειραιά-Πάτρας και Βόλου-Λάρισας). Ωστόσο, η ανάπτυξη που επιτεύχθηκε στη δεκαετία του 1870 είχε και τα όριά της. Στηριγμένη στην ευνοϊκή συγκυρία του διεθνούς εμπορίου, ήταν φυσικό να καμφθεί και να δοκιμαστεί με την αλλαγή των εξωτερικών δεδομένων.

5.3 1880-1895: Οι δύο «δρόμοι» για την αστική ανάπτυξη

5.3.1 Οι συνέπειες της ευρωπαϊκής ύφεσης στην ελληνική οικονομία

«Μεγάλη ύφεση» είναι ο χαρακτηρισμός που δόθηκε στην οικονομική κρίση των ευρωπαϊκών χωρών κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Από το 1873 έως το 1896, οι ευρωπαϊκές οικονομίες, παρότι κυριαρχούν στη διεθνή αγορά, εν τούτοις αντιμετωπίζουν ανυπέρβλητα δομικά προβλήματα. Η κρίση αγορών, οι δασμολογικοί πόλεμοι, η συνδικαλιστική αφύπνιση των εργαζομένων στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, στένεψαν προοδευτικά τα περιθώρια για το επιχειρηματικό κέρδος και για τις νέες επενδύσεις. Το ενδιαφέρον των κύκλων του κεφαλαίου στράφηκε, όχι μόνον προς την εξασφάλιση νέων αγορών, αλλά και προς την αναζήτηση νέων χωρών για επικερδείς τοποθετήσεις κεφαλαίων. Η πτώση των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων διευκόλυνε τη διοχέτευση τους προς τις αγορές των εξαρτημένων χωρών. Επίσης, οι κάτοχοι χρηματικών κεφαλαίων, τράπεζες ή ιδιώτες, άρχισαν να στρέφονται όλο και περισσότερο προς τοποθετήσεις έξω-ευρωπαϊκές. Η

«διαρροή» αυτή των κεφαλαίων από το κέντρο του διεθνούς συστήματος προς την περιφέρεια καθοδηγήθηκε από μια διπλή συνθήκη:

- ότι το επιτόκιο στις περιοχές των περιφερειακών χωρών ήταν 5 ή 6 φορές ανώτερο απ' ότι στο κέντρο και
- ότι οι περισσότερες τοποθετήσεις κεφαλαίων γίνονταν με τη μορφή δάνειων προς τα κράτη της περιφέρειας και με πολλαπλές εγγυήσεις, ώστε ο κίνδυνος και η αβεβαιότητα του κεφαλαιούχου να περιορίζονται στο ελάχιστο.

Έτσι, η ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση, κατέληξε να έχει σαν συνέπεια την τροφοδότηση – έστω και με σχετικά επαχθείς όρους – των εξαρτημένων χωρών, με έναν αξιόλογο όγκο κεφαλαίων. Βέβαια, τα κεφάλαια αυτά δεν διετέθησαν γενικά σ' όλες ανεξαιρέτως τις εξαρτημένες χώρες, αλλά κυρίως σε εκείνες, όπου υπήρχε ήδη μια ορισμένη οικονομική υποδομή, μια εγχώρια αγορά εν δυνάμει. Για αυτή την ειδική κατηγορία των χωρών, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, η διεθνής οικονομική ύφεση του 19ου αιώνα ενεργοποίησε, σε τοπική κλίμακα, μια πρώτη αξιοσημείωτη φάση εκβιομηχάνισης. Παρόμοιο φαινόμενο, αλλά με μικρότερη ένταση παρατηρήθηκε στην Ανατολική Ευρώπη, στα Βαλκάνια και σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην Ελλάδα, η διεθνής ύφεση επιφέρει μια σειρά από οδυνηρά, αλλά ταυτόχρονα και ευεργετικά αποτελέσματα. Ένα από αυτά είναι ότι, χάρη στην κρίση του εξωτερικού εμπορίου, για πρώτη φορά στη χωρά μας διαμορφώνεται μια εσωτερική αγορά. Παράλληλα, μια ακόμη συνέπεια της διεθνούς κρίσης ήταν ότι η Ελλάδα πλημμύρισε με χρήμα από κάθε προέλευση, με κεφαλαιούχους, με επενδυτικά σχεδία, αλλά και με ένα πρωτοφανές πλήθος κερδοσκόπων. Για πρώτη φορά στη νεοελληνική ιστορία, οι κάτοχοι κεφαλαίων άρχισαν να αντιμετωπίζουν την Ελλάδα σαν ένα χώρο για μια πιθανή ανάπτυξη των επιχειρήσεων.

Μια επιπρόσθετη ειδική συνθήκη για την περίπτωση της Ελλάδας ήταν το πρόβλημα των Ελλήνων κεφαλαιούχων του ελληνισμού των παροικιών. Οι Έλληνες αυτοί του εξωτερικού είχαν πράγματι αναδείξει μια αξιοσημείωτη οικονομική οντότητα σαν μεσολαβητές, ανάμεσα στις τοπικές συνθήκες παράγωγης (στις περιοχές της Ρουμανίας, Βουλγαρίας, Τουρκίας, Ρωσίας κ.λ.π.) και στη διεθνή αγορά. Όμως, από τη στιγμή που το διεθνές εμπόριο πέρασε σε μια χρόνια κάμψη, εξαιτίας της ευρωπαϊκής οικονομικής ύφεσης, ήταν λογικό να καμφθεί και το δυναμικό των Ελλήνων τοπικών αντιπρόσωπων του. Επίσης, η ανάπτυξη των τοπικών εθνικιστικών κινημάτων ήλθε πολλές φορές να καταφέρει καίρια πλήγματα στον παροικιακό ελληνισμό. Οι πλούσιοι Έλληνες των παροικιών, απειλούνται πλέον όχι μόνο οικονομικά από τη συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου, αλλά και εθνικά από τη δημιουργία εθνικών κρατών στους χώρους των παροικιών. Εμπρός σε αυτή την κατάσταση, οι Έλληνες κεφαλαιούχοι του εξωτερικού είχαν να επιλέξουν ανάμεσα στους εξής πιθανούς δρόμους:

- Πολιτογράφηση στους κόλπους των ανερχόμενων τοπικών αστικών τάξεων, ήτοι αποκοπή από κάθε οργανική σχέση με τον ελλαδικό χώρο.
- Αναδίπλωση στους μητροπολιτικούς χώρους του διεθνούς συστήματος (Λονδίνο, Παρίσι, κ.λ.π.), με εγκατάλειψη του παραδοσιακού παροικιακού διαμεσολαβητικού τους ρόλου.
- Αναδίπλωση σε χώρους όπου τα τοπικά εθνικιστικά κινήματα ήταν λιγότερο ανεπτυγμένα και συνεπώς ο κίνδυνος από την ανάπτυξη εγχώριων αστισμών λιγότερο άμεσος (π.χ. οθωμανικό κράτος, Αίγυπτος, Αφρική κ.λ.π.)
- Επιστροφή και οριστική εγκατάσταση στον ελλαδικό χώρο.

Παρά το γεγονός ότι ένα μέρος των Ελλήνων πάροικων ακολούθησαν την τρίτη οδό και συγκεντρώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη και Αλεξάνδρεια, εν τούτοις το μεγαλύτερο μέρος αυτών οδηγήθηκε μάλλον στην τέταρτη λύση, σαν λιγότερο επιζήμια. Υπήρξαν βεβαίως και άλλοι που προτίμησαν να αποτραβηχτούν στα δυτικοευρωπαϊκά κέντρα και να επιδοθούν όπως σημειώνει ο Α Συγγρός, *στην «ολέθριων και επάρατων χρηματιστικών κερδοσκοπιών». Γι αυτούς τους τελευταίους, η κατάληξη ήταν η πλήρης παρακμή και η αποσύνθεση: «οι έλληνες αυτοί ή κατεστράφησαν εν κερδοσκοπίες χρηματιστικές ή κοκαλίζουν το εισόδημα της περιουσίας των άεργοι και πιθηκίζοντες τους ευγενείς εισοδηματίας εις συλλογάς καλλιτεχνικάς, συντηρήσεις ίππων… κατάλληλων δι' ιπποδρομία, εν γένει σπορίζοντες, ετοιμάζουσιν εάν όχι την ιδίαν καταστροφήν αλλά βεβαίως την των τέκνων των»* (βλ. Συγγρός Α., *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1908 τόμος 2, σ. 266).

Σε τελευταία ανάλυση η διεθνής ύφεση και η συνακόλουθη άνοδος τω εθνικισμών στην Βαλκανική και στην Ανατολική Μεσόγειο, οδήγησε σε μια κρίση και σχετική συρρίκνωση του παροικιακού ελληνισμού. Ο

ελληνισμός, για πρώτη φορά στη νεότερη ιστορία του συγκεντρώθηκε, σχεδόν ολόκληρος, στις περιοχές γύρω από το Αιγαίο. Αυτό είχε σαν συνέπεια ότι οι πάροικοι άρχισαν να εντάσσονται όλο και περισσότερο οργανικά στην ελλαδική κοινωνία. Ένα από τα κυριότερα προβλήματα της οικονομικής πολιτικής στο ελληνικό κράτος, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και ιδίως κατά τη λεγόμενη τρικουπική περίοδο, ήταν ακριβώς η διαμόρφωση των συνθηκών υποδοχής των επαναπατριζόμενων κεφαλαιούχων των παροικιών: *«Η ένταξη των Ελλήνων του εξωτερικού στον εθνικό χώρο δεν ήταν και ούτε θα μπορούσε να είναι ένα μονοσήμαντο γεγονός. Κατ' αρχήν πρέπει βέβαια να επισημάνουμε το γενικό και μακροχρόνιο όφελος που άντλησε από αυτή τη διαδικασία η νεοελληνική κοινωνία. Χάρη σ' αυτήν το ελληνικό βασίλειο, για πρώτη φορά στην ιστορία του παρουσίαζε ένα θετικό ισοζύγιο στις μετακινήσεις κεφαλαίων και κεφαλαιούχων. Η κρίση του παροικιακού ελληνισμού εξελίσσεται απροσδόκητα σε μια σπουδαία αφορμή για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου. Αυτό βέβαια είχε και άλλες συνέπειες στο πεδίο της ιδεολογίας και της πολιτικής. Η εξασθένηση των πάροικων είχε σαν αποτέλεσμα την ανάδειξη του ελληνικού κράτους σαν αδιαμφισβήτητου «εθνικού κέντρου» για το σύνολο του ελληνισμού. Παρ' όλους τους συγκλονιστικούς αγώνες της Κρήτης και των άλλων υπόδουλων περιοχών (Μακεδονία, Ήπειρος, Θεσσαλία, κ.λπ.) γινόταν όλο και περισσότερο σαφές ότι η «Μεγάλη Ιδέα» για την «Ανάσταση του «Γένους» δεν ήταν δυνατόν να έχει ως άξονα παρά μόνο την πολίτη του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Τόσο η τακτική της «διάβρωσης» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τους Έλληνες όσο και η μέθοδος των αυθόρμητων τοπικών επαναστατικών κινημάτων στις υπόδουλες περιοχές άρχισαν να χάνουν έδαφος προς όφελος της πολίτικης που κατέτεινε στην επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους».* Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ. 17-18.

Μέσα στα πλαίσια αυτού ακριβώς του κράτους, ετέθη και το πρόβλημα της εθνικής ένταξης των επαναπατριζόμενων Ελλήνων του εξωτερικού. Η πρακτική της εθνικής ευεργεσίας χαρακτήρισε, σε έναν αξιοσημείωτο βαθμό, την αρχική φάση της ένταξης των πρώην πάροικων. Όμως δεν ήταν δυνατό να καλυφτεί με αυτό τον τρόπο το πρόβλημα της εθνικής αναδίπλωσης. Το όλο πρόβλημα ετέθη με περισσότερο άμεσα οικονομικούς όρους, εφόσον μάλιστα για αναδίπλωση κεφαλαίων επρόκειτο. Γνωρίζουμε ότι οι κάτοχοι αυτών των κεφαλαίων ενδιαφερθήκαν πρωτίστως, όχι τόσο για την παραγωγική αξιοποίησή τους, όσο για την διασφάλισή τους αφενός και για το εύκολο κέρδος αφετέρου. Παρόλα αυτά, ήταν η πρώτη φορά που το διεθνές σύστημα και οι Έλληνες του εξωτερικού ένιωσαν την ανάγκη να υπάρξει στην Ελλάδα μια κυβέρνηση, όχι απλώς διατεθειμένη να εγγυηθεί τα κατεστημένα συμφέροντα, αλλά που να λάβει πρωτοβουλίες και να συνεργαστεί θετικά μαζί τους, με σκοπό την ομαλή μετάβαση προς ένα καινούριο διεθνές και εσωτερικό οικονομικό status quo, προς έναν ανανεωμένο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Η ελληνική οικονομική πολιτική όφειλε, σε σύμπραξη με τους διεθνείς και ελληνικούς χρηματιστικούς κύκλους, να αναζητήσει τη νέα φυσιογνωμία της ελληνικής κοινωνίας, περιορίζοντας στο ελάχιστο τους αναπόφευκτους κλυδωνισμούς από τη διεθνή κρίση και τη συνακόλουθη κρίση του παροικιακού ελληνισμού. Ο πολιτικός που διατύπωσε τις βάσεις αυτής της πολιτικής αναγκαιότητας ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης. Ο πολιτικός που αντιτάχθηκε στην ομαλότητα αυτής της μετάβασης ήταν ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Ο πρώτος αντιμετώπισε τα προβλήματα της μετάβασης και της αναπροσαρμογής από τη σκοπιά του διεθνούς συστήματος και των ιδιωτών κατόχων κεφαλαίων. Ο δεύτερος αντιμετώπισε τα ιδία προβλήματα από τη σκοπιά της πολιτικής και διοικητικής γραφειοκρατίας που διαμορφωνόταν ήδη στα πλαίσια του νεοελληνικού κράτους.

5.3.2 Οι διαφορετικοί δρόμοι για την αστική ανάπτυξη

Παρά τις φιλελεύθερες διακηρύξεις των ελληνικών συνταγμάτων του 19ου αιώνα, η νεοελληνική κοινωνία συνέχιζε να φέρει ορισμένα γνωρίσματα που τη διέκριναν οργανικά από τις δυτικό-ευρωπαϊκές. Όσο και αν, με το ανεξάρτητο νεοελληνικό κράτος, το γραπτό δίκαιο αντικατέστησε το εθιμικό, όσο και αν οι εξουσίες τυπικά διακρίθηκαν (συμφώνα με το γαλλικό πολιτειακό υπόδειγμα), εν τούτοις, αυτά δεν ήταν αρκετά για να συγκαλύψουν έναν ενυπάρχοντα ελληνικό «κοινωνικό ολοκληρωτισμό»: ο ατομικός βίος, η ιδιωτική κοινωνία στην Ελλάδα, ήταν αδύνατον να εννοηθούν ξεχωριστά από την αναφορά στην κοινότητα, δηλαδή το Κράτος.

Στις δυτικές κοινωνίες, ο αστισμός είχε εμφανιστεί σαν μια διαδικασία προοδευτικού αποχωρισμού του πεδίου των ιδιωτικών σχέσεων από το Κράτος, το οποίο μονοπωλείτο από τις εκκλησιαστικές δυνάμεις. Ο αγώνας για την από-κληρικοποίηση της κοινωνίας στη Δύση εμφάνισε τον αστισμό σαν ένα κίνημα για την χειραφέτηση των ιδιωτικών σχέσεων από τον έλεγχο του (εκκλησιαστικού) Κράτους. Έτσι, οι αστικές κοινωνικές σχέσεις στη Δύση αναπτύχτηκαν σε μια προοπτική για την «αποσυμφόρηση» των επίπεδων της κοινωνικής ζωής και των εξουσιών, που ήταν συσσωρευμένες στο (εκκλησιαστικό) Κράτος. Δηλαδή, οι αστικές σχέσεις στη Δύση όχι μόνον διαμορφωθήκαν χωρίς οργανική αναφορά στο Κράτος, αλλά ορίστηκαν και σε αντιδιαστολή με αυτό. Για το λόγο αυτό, το Κράτος εμφανίστηκε μόνον αργότερα σαν ένα επιπρόσθετο

στοιχείο στη συγκρότηση της αστικής κοινωνίας, έχοντας σαν αποστολή να διαφυλάσσει την ομαλή λειτουργιά των ιδιωτικών σχέσεων, που είχαν διαμορφωθεί έξω από αυτό.

Φαίνεται ότι στην Ελλάδα η παρουσία του Κράτους ήταν όχι επιπρόσθετη, αλλά σύμφυτη, οργανικά απαραίτητη, για την διαμόρφωση των αστικών κοινωνικών σχέσεων. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, οι ιδιωτικές σχέσεις στην Ελλάδα ήταν απολύτως συγχωνευμένες και αξεχώριστες με τις σχέσεις εξουσίας και τις σχέσεις του κρατικού μηχανισμού. Στην Ελλάδα, η κυρίως «ιδιωτική κοινωνία», ως ξεχωριστό μέγεθος, ήταν εξαιρετικά ατροφική και συνήθως απορροφημένη από την «πολιτική κοινωνία», δηλαδή το Κράτος. Η κατάσταση αυτή συνιστούσε έναν ιδιότυπο «κοινωνικό ολοκληρωτισμό», δηλαδή τη σύγχυση των επίπεδων της κοινωνικής ζωής και τη συγκέντρωση όλων των εξουσιών στο χώρο του κρατικού μηχανισμού και στο πεδίο της πολιτικής. Το ιδιωτικό στοιχείο, στην Ελλάδα δεν ήταν έτσι ούτε πρωτογενές ούτε αυθύπαρκτο, αλλά παράγωγο και απολύτως εξαρτημένο από το δημόσιο. Ενώ στη Δύση ο αστισμός εμφανίστηκε σαν αντί-συγκεντρωτισμός και αντί-ολοκληρωτισμός, στην Ελλάδα, τουλάχιστον για μια περίοδο 1828-1880, ο αστισμός δεν ήλθε σε σύγκρουση με τον ιδιότυπο ελληνικό «κοινωνικό ολοκληρωτισμό», αλλά αντίθετα στηρίχτηκε σε αυτόν και αναπτύχτηκε σε συνεργασία μαζί του. Πού οφείλεται αυτή η ελληνική ιδιοτυπία; Οι απαντήσεις σε αυτό ερώτημα μπορεί να είναι ποικίλες και ανεξάντλητες. Στα πλαίσια της παρούσης μελέτης μπούμε να συγκρατήσουμε την ακόλουθη: Ο Ελληνισμός παρουσίασε εξαρχής, στη νεότερη εποχή, μια πρώιμη αστική ανάπτυξη. Αυτή συνδέθηκε όχι τόσο με διαδικασίες για την αστικοποίηση της εγχώριας ελλαδικής κοινωνίας, όσο κυρίως με τη διαμόρφωση των εμπορευματικών κυκλωμάτων στον ευρύτερο χώρο των Βαλκάνιων και της ανατολικής Μεσόγειου. Η πρώιμη αυτή φάση της ανάπτυξης του ελληνισμού ανταποκρίνεται κυρίως στην περίοδο 1750-1815. Με τη βιομηχανική επανάσταση στη Δυτική Ευρώπη και τις συνέπειες της στους εξαρτημένους χώρους, η οικονομική δύναμη του ελληνισμού αρχίζει να συρρικνώνεται και ο ελληνισμός να εντοπίζεται όλο και περισσότερο στον υπό κατασκευήν εθνικό χώρο. Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η διαδικασία κατά την οποία ο ελληνισμός περνά από το κοσμοπολιτικό στάδιο στο εθνικό αρχίζει πλέον να συγκεκριμενοποιείται. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα ότι η πορεία της αστικοποίησης του ελληνισμού παίρνει πλέον διαφορετικές μορφές. Μεταξύ άλλων, η έντονη και δυναμική αστικοποίηση των δρόμων του ελληνικού χώρου, δεν καταλήγει πλέον στη δημιουργία μιας τάξης αστών επιχειρηματιών: ο Έλληνας αστός επιχειρηματίας, ενώ ήταν ένα σύνηθες είδος στα πλαίσια του κοσμοπολίτικου ελληνισμού, αποβαίνει ένα είδος προβληματικό και σπάνιο στα πλαίσια του ανεξάρτητου εθνικού κράτους. Η κοινωνική διαφοροποίηση και αστικοποίηση στην ανεξάρτητη Ελλάδα σπανίως μόνον αποδίδουν επιχειρηματίες, ενώ αντιθέτως διαμορφώνουν συνήθως ενοικιαστές των φόρων του δημόσιου, πολιτικούς άνδρες, κομματάρχες, δημοσίους υπαλλήλους, δικαστικούς, εκπαιδευτικούς, δικηγόρους, στρατιωτικούς. Στην Ελλάδα, το έμβλημα της κοινωνικής ανόδου σε όλο τον 19ο αιώνα, ήταν η πρόσβαση σε κάποια θέση του δημοσίου: *«Στην ουσία, το δημόσιο αποβαίνει η μονή βατή οδός για να προχωρήσει η εσωτερική κοινωνική διαφοροποίηση. Η διόγκωση των μηχανισμών που συνδέονται άμεσα η έμμεσα με το Κράτος δεν εκφράζει παρά την κοινωνική εσωτερίκευση των συνθηκών της διεθνούς εξάρτησης. Το πάθος του Νεοέλληνα για την πολιτική, για την εκπαίδευση, για τα διπλώματα, η παθολογική διόγκωση της δημοσιοϋπαλληλίας, της δικηγορίας, των υπηρεσιών εν γένει, όπως και πλήθος αλλά παρεμφερή φαινόμενα, τα όποια εμφανίζονται ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του ανεξάρτητου νεοελληνικού βίου, βρίσκονται ακριβώς σε στενή σχέση με την αδυναμία να αναπτυχτεί η Ελλάδα μια ξεχωριστή (έξω από το Κράτος) κοινωνία των ιδιωτικών σχέσεων, δηλαδή με την αδυναμία να αναπτυχτεί μια ιδιωτική επιχειρηματική οικονομία. Οι διαδικασίες της κοινωνικής διαφοροποίησης, μη βρίσκοντας διέξοδο προς το χώρο του επιχειρηματικού πεδίου, καταλήγουν έτσι σε ένα φαινόμενο «κοινωνικής συστροφής» και εξαντλούνται σχεδόν αποκλειστικά στη διόγκωση των υπηρεσιών του δημοσίου και των περί αυτό χωρών. Επειδή στους χώρους αυτούς, η κλίμακα και η ένταση των διαφοροποιητικών διαδικασιών είναι εξ ορισμού μάλλον περιορισμένες, ο μικροαστισμός εγκαθιδρύεται από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, σαν μια μόνιμη, αναπόφευκτη και οργανική διάσταση της νεοελληνικής κοινωνίας. Όμως ο μικροαστισμός αυτός, όπως υπογραμμίστηκε ήδη, δεν συνδέεται τόσο με το μικρό επιχειρηματία- παραγωγό όσο με το Κράτος και με τις «υπηρεσίες».* Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική*… όπ.πρ. σελ. 22-23.

Η ισορροπία αυτή μεταξύ Κράτους και ιδιωτικού στοιχείου θα αρχίσει να αμφισβητείται μόνο από τη δεκαετία του 1880 και εντεύθεν, όταν χάρη στην πραγματοποιούμενη εισροή κεφαλαίων εκ του εξωτερικού και στις σημαντικές επενδύσεις, αρχίζει επί τέλους να συγκεκριμενοποιείται και στην Ελλάδα μια διαδικασία κοινωνικής διαστρωμάτωσης με επίκεντρο το χώρο των ιδιωτικών σχέσεων: *«Οι μεταβολές αυτές στη συμπεριφορά των κεφαλαιούχων και του Κράτους κατατείνουν για πρώτη φορά στη διαμόρφωση ενός στρώματος επιχειρηματιών αφενός και σημαντικών στρωμάτων εργαζόμενων στις πόλεις αφετέρου. Μπορούμε να πούμε ότι στη δεκαετία του 1880, εκδηλώνονται οι πρώτες σοβαρές προσπάθειες για τον αποχωρισμό και τη συγκρότηση μιας ιδιωτικής κοινωνίας έξω από το Κράτος. Το ακαθόριστο κοινωνικό συνονθύλευμα (δηλαδή ο νεοελληνικός*

«κοινωνικός ολοκληρωτισμός») που έχει σχηματισθεί γύρω από το Κράτος, καλείται από τη στιγμή αυτή να συμμορφωθεί με το ευρωπαϊκό υπόδειγμα του χωρισμού της κοινωνίας από το Κράτος». Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική*… όπ.πρ. σελ. 24.

Αυτό επιδιώκεται προς δυο κατευθύνσεις:

- Ανάδειξη του πεδίου των ιδιωτικών σχέσεων ως του κατεξοχήν επιχειρηματικού και διαφοροποιητικού κοινωνικού χώρου.
- Βαθμιαία αποδυνάμωση του Κράτους και υπαγωγή του στις ανάγκες της κοινωνίας των πολιτών.

Ο τρικουπισμός αυτόν τον διπλό στόχο επιδίωξε. Κεντρική ιδέα του Τρικούπη ήταν η λεγόμενη «διάκριση των εξουσιών», δηλαδή η αποσυμφόρηση της εξουσίας από το χώρο της πολιτικής και του Κράτους. Επεδίωκε την αποδυνάμωση του πολιτικού ελέγχου, με μετάθεση ενός μέρους της εξουσίας προς τον αναπτυσσόμενο χώρο της ιδιωτικής οικονομίας. Όμως οι αδυναμίες και τα όρια της πολιτικής είναι εμφανείς. Ο Τρικούπης επεδίωξε την ανεξαρτητοποίηση της κρατική μηχανής, δηλαδή τον αποχωρισμό της από την ιδιωτική κοινωνία και τη σχετική αποδυνάμωσή της. Όμως, πως ήταν δυνατόν να φτάσει στο αποτέλεσμα αυτό, όταν από μια άλλη πλευρά ήταν υποχρεωμένος να το επιδιώκει δια μέσου ενός εντεινόμενου κρατικού παρεμβατισμού; Η εισροή των κεφαλαίων έφερνε ορισμένα αποτελέσματα στο ζήτημα της εγχώριας αστικοποίησης, όμως τα αποτελέσματα αυτά δεν ήταν δυνατόν να ολοκληρωθούν χωρίς την κρατική συμπαράσταση και πρωτοβουλία. Έτσι, η ελληνική κοινωνία των ετών 1880 βρέθηκε σε μια περίεργη αντίφαση: επεδίωκε δια τους Κράτους να ξεφύγει από τον κρατικό εναγκαλισμό. Υπό τους όρους αυτούς, κάθε ανάπτυξη της κοινωνίας συνεπέφερε αναπόφευκτα και μια νέα ανάπτυξη του ρόλου του Κράτους. Κατ' αυτήν την έννοια, η διαδικασία του εγχειρήματος ήταν ταυτόχρονα και η διαδικασία της αποτυχίας του. Ο τρικουπισμός στοιχημάτισε υπέρ του εγχειρήματος, επιδιώκοντας τον εξευρωπαϊσμό. Ο δηλιγιαννισμός υποστηρίζοντας τον ιδιότυπο «κοινωνικό ολοκληρωτισμό», στοιχημάτισε εναντίον του εγχειρήματος.

5.3.3 Η αποκρυστάλλωση δυο οικονομικό-κοινωνικών παρατάξεων

Πράγματι στις αρχές της δεκαετίας του 1880, είναι η πρώτη φορά που το ελληνικό πολιτικό σύστημα πολώνεται ανάμεσα σε δυο μόνο παρατάξεις. Η διχοτόμηση αυτή, συγκεκριμενοποιείται οριστικά στις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και βαθαίνει ακόμη περισσότερο με το κίνημα του Γουδί (1909) και με τον «Εθνικό Διχασμό» που ακολούθησε. Στην πραγματικότητα, η διχοτόμηση της ελληνικής κοινωνίας κατά τα έτη 1880-1895 είναι τόσο έντονη και σαφής, ώστε δικαιολογημένα να μπορεί να χαρακτηριστεί σαν ένας «πρώτος εθνικός διχασμός», ο οποίος μπορεί να αναγνωσθεί ως το αποτέλεσμα των διεθνών και των εσωτερικών ανακατατάξεων. Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από τη μακροχρόνια οικονομική ύφεση των δυτικών οικονομιών και από την επέκταση του αστικού συστήματος προς ορισμένες περιοχές της περιφέρειας. Μια τέτοια περιοχή είναι και τα Βαλκάνια και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην περιοχή αυτή, ήδη από τη δεκαετία του 1860, αναπτύσσονται νέα φαινόμενα:

- εισροή κεφαλαίων,
- εθνικές αγορές,
- κρατικοί μηχανισμοί,
- εθνικοί στρατοί,
- σιδηρόδρομοι,
- δίκτυα τραπεζών,
- εθνικισμοί

Στην πραγματικότητα, οι μεταβολές αυτές έρχονται να οριοθετήσουν την αστική ανάπτυξη στην περιοχή των Βαλκανίων. Με τη διαφορά ότι εδώ η αστική ανάπτυξη δεν επέρχεται με τον κλασικό τρόπο. Η ιδιοτυπία του φαινόμενου συνίσταται στο ότι τα Βαλκάνια περνούν σε μια φάση αστικής ανάπτυξης, η οποία δεν αντιστοιχεί κατ' ανάγκην στο επίπεδο ανάπτυξης του επιχώριου αστισμού. Αυτό γίνεται διότι η φάση αυτή προκαλείται από τις μακροχρόνιες διακυμάνσεις της διεθνούς συγκυρίας. Εμπρός στην αιφνίδια δυνατότητα για αστική ανάπτυξη, παρουσιάζονται δυο εναλλακτικές και αντιτιθέμενες προοπτικές:

- ο ιδιωτικός αστισμός, με την υποστήριξη τω εγχωρίων και των αλλοδαπών κεφαλαιούχων και

- ο γραφειοκρατικός αστισμός, με την ανάπτυξη των δημοσιοϋπαλληλικών στρωμάτων, των πολιτικών και του στρατού.

Πράγματι, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, οι πολιτικές γραφειοκρατίες και οι εθνικοί στρατοί αναπτύσσονται στα βαλκανικά κράτη και διεκδικούν μια ιδιότυπη αστική ανάπτυξη για δικό τους λογαριασμό. Έρχονται μοιραία σε σύγκρουση με τις ομάδες των ιδιωτών κεφαλαιούχων, οι όποιοι επιδιώκουν μια αστική ανάπτυξη κλασικού τύπου. Στην Ελλάδα, ο Τρικούπης εξέφρασε την οπτική του ιδιωτικού αστισμού, ενώ ο Δηλιγιάννης υπεράσπισε τις διαθέσεις της διοικητικής υπαλληλίας. Οι «πλουτοκράτες» συγκρούστηκαν με τους «γραφειοκράτες της πολιτικής», στην «αριστοκρατία του χρήματος» αντιτάχθηκε μια ιδιότυπη «αριστοκρατία της πολιτικής» (ή μια «φατριαστική υπαλληλία», όπως έλεγε ο ίδιος ο Χ. Τρικούπης). «*Ο τρικουπισμός σχηματίζεται τη στιγμή όπου η «ουτοπία» του εξευρωπαϊσμού αρχίζει να εμφανίζεται σαν μια ρεαλιστική δυνατότητα. Γύρω από τον Τρικούπη συσπειρώνονται οι κύκλοι του ξένου κεφαλαίου και οι κορυφαίοι του ελληνισμού της διασποράς. Είναι η πρώτη φορά στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους, κατά την όποια οι κύκλοι αυτοί επιδιώκουν κάτι το θετικά προσδιορισμένο στον ελλαδικό χώρο: ν' ανοίξουν στην Ελλάδα έναν καινούριο επιχειρηματικό χώρο, σαν μια απάντηση, μεταξύ άλλων, στη διεθνή οικονομική ύφεση. Είναι η πρώτη φορά όπου το σύνολο σχεδόν του επιχειρηματικού κόσμου ενδιαφέρεται για την αξιοποίηση της ελληνικής αγοράς, ιδιωτικής και δημόσιας. Ο Τρικούπης εκφράζει όχι μόνον τη προσπάθεια για αυτονόμηση του επιχειρηματικού πεδίου στο Κράτος, αλλά και την υπαγωγή του τελευταίου στην προοπτική ανάπτυξης του ιδιωτικού κεφαλαίου. Για τούτο, ο τρικουπισμός, παρά τις καταβολές του, αποτελεί ένα κίνημα απολύτως νέο».* Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική*… όπ.πρ. σελ. 30. Όπως γράφει σχετικά ο κ. Μοσκώφ: «*Με την τρικουπική δεκαετία και παρόλη την υπερχρέωση της οικονομίας, δημιουργούνται οι συνθήκες για την πληρέστερη αφομοίωση του ελλαδικού χώρου στην παγκόσμια οικονομία*». Βλ. Μοσκώφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 115.

Από την άλλη πλευρά, ο δηλιγιαννισμός - ή μάλλον ο αντί- τρικουπισμός - αποτελεί ένα κίνημα όχι λιγότερο νέο από το προηγούμενο. Προέρχεται ασφαλώς από την παράδοση του Ι. Κωλέττη και του Αλ. Κουμουνδούρου. Στις γραμμές του βρίσκουμε τους οπαδούς των παλιών κόμματων με το γαλλικό και ρωσικό προσανατολισμό. Στο αντι-τρικουπικό στρατόπεδο συσπειρώνονται τα στοιχεία του εγχώριου (μικρο)αστισμού. Ολόκληρο το απρόσωπο πλέγμα σχέσεων γύρω από το Κράτος και την πολιτική εξουσία προσπαθεί ν' αποτρέψει τον επιδιωκόμενο (από τον Τρικούπη) έλεγχο του μεγάλου ιδιωτικού κεφαλαίου. Οι αντί-τρικουπικοί δεν είναι εναντίον του κεφαλαίου αλλά θέλουν να το θέσουν υπό τον έλεγχο της κρατικής μηχανής. Στιγματίζουν με υστερικό πάθος την κερδοσκοπία, το Χρηματιστήριο, το χρηματιστικό κεφάλαιο, τον χρηματικό πλούτο, την τοκογλυφία, την τραπεζική παντοδυναμία. Κηρύσσουν τον πόλεμο στους ξένους, στην Ευρώπη, στους πλούσιους Έλληνες της διασποράς. Παρ' όλα αυτά, είναι υπέρ των παραγωγικών επενδύσεων, μέσα από έναν κατάλληλο κυβερνητικό προσανατολισμό. Ακόμη και παλιές οικογένειες κοτζαμπάσηδων και «τζακιών» που ξέπεσαν, έρχονται να συμπαραταχθούν στα πλαίσια της αντί-τρικουπικής παράταξης. Παρά την παραδοσιακή μορφή πολλών από αυτούς που μετέχουν στη δηλιγιαννική παράταξη, εν τούτοις έχουμε να κάνουμε με ένα φαινόμενο εξ ίσου νέο με τον τρικουπισμό. Το φαινόμενο αυτό είναι νέο όχι με βάση την προέλευση των στρωμάτων που το συγκροτούν, αλλά με βάση τις επιδιώξεις τους. Δεν είναι τυχαίο ότι οι επιδιώξεις αυτές, ξεκινώντας, από ένα δημαγωγικό αντί-τρικουπισμό, καταλήγουν ν' αναφέρονται όλο και περισσότερο στο γερμανικό αναπτυξιακό υπόδειγμα: *«Ενώ ο Τρικούπης προσβλέποντας προς την αγγλική κοινωνία, επιδιώκει να ενισχύσει την οικονομία και ν' αποδυναμώσει την πολιτική εξουσία, ο Δηλιγιάννης επιδιώκει ακριβώς το αντίθετο: ισχυρή πολική εξουσία που να ελέγχει και την οικονομία. Ο Θ. Δηλιγιάννης ξιφουλκεί κατά της πλουτοκρατίας, κατά του χρηματικού και χρηματιστικού κεφαλαίου, υπόσχεται ένα συνδυασμό της οικονομικής προόδου με την κοινωνική δικαιοσύνη και κυρίως επιζητεί να ενισχύσει τη δύναμη του Κράτους. Έχει ως κανόνα της διεθνούς πολιτικής του την υποστήριξη της Γαλλίας, όμως ερωτοτροπεί ακόμη με τη Ρωσία και θαυμάζει βαθύτατα τη Γερμανία. Έτσι, κατορθώνει να συσπειρώσει γύρω του ολόκληρη την αντιτρικουπική πανσπερμία. Η αποκρυστάλλωση αυτών των δυο παρατάξεων επιβεβαιώνεται σαν οριστικό γεγονός στις εκλογές του 1885».* Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική*… όπ.πρ. σελ. 30-31.

5.4 Αλλαγές και μετασχηματισμοί της οικονομίας

5.4.1 Δημογραφικές εξελίξεις

Παρά τη δημογραφική αιμορραγία, που επέφερε η υπερπόντια μετανάστευση από το 1890 και μετά, ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε σημαντικά στην Ελλάδα της περιόδου 1870-1909. Στο σύνολο του πληθυσμού, ο πληθυσμός των πόλεων με πάνω από 5.000 κατοίκους αντιπροσώπευε ποσοστό 23,8% το 1907 ενώ το 1870 ήταν μόνο 14,7%, ποσοστό που ως τότε είχε μείνει σχεδόν στάσιμο από τις αρχές του 19ου αιώνα. Με άλλα λόγια, το 1907 περίπου ένας στους τέσσερις κατοίκους της χώρας (με συνολικό πληθυσμό 2,6 εκατομμύρια ψυχές) ζούσε σε πόλη άνω των 5.000 κατοίκων. Σε απόλυτους αριθμούς, αυτός ο αστικός πληθυσμός είχε τριπλασιαστεί, από 214.000 το 1870 (κάτοικοι 19 πόλεων άνω των 5.000 κατοίκων) σε 628.000 το 1907, συμπεριλαμβανομένης της διεύρυνσης της χώρας με τη Θεσσαλία και τμήμα της Ηπείρου. «*Επίσης, σημαντικές ανακατατάξεις παρατηρούνται στις ιεραρχήσεις του αστικού δικτύου, εγκαινιάζοντας μια διαδικασία, που θα οδηγούσε μακροπρόθεσμα στον γιγαντισμό της πρωτεύουσας, εις βάρος σχεδόν όλων των άλλων περιφερειών της χώρας. Η Αθήνα αυξήθηκε με πρωτόγνωρους ρυθμούς στα 1870-1909, μεγαλύτερους από κάθε άλλη πόλη του Βασιλείου και από κάθε προηγούμενη εποχή, φθάνοντας το 1907, μαζί με τον Πειραιά, με τον οποίο έτεινε πλέον να ενωθεί, τους 250.000 κατοίκους, τη στιγμή που η δεύτερη σε μέγεθος πόλη της χώρας, η Πάτρα, δεν ξεπερνούσε τους 40.000 κατοίκους. Είναι εμφανές στην εξέλιξη του πληθυσμού των πόλεων ότι η Πάτρα κυρίως – που μένει στάσιμη μεταξύ 1896 και 1907 – αλλά και άλλες πόλεις της Πελοποννήσου, πλήττονται καίρια από τη σταφιδική κρίση και τη μετανάστευση στο τέλος του 19ου αιώνα. Πόλεις που, σε μια πρώτη φάση, επωφελήθηκαν από την αστυφιλία σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο, συγκεντρώνοντας τα πρώτα δημογραφικά πλεονάσματα της υπαίθρου, όπως ο Πύργος, η Τρίπολη ή η Λαμία, η Λειβαδιά, το Αγρίνιο στη συνέχεια μένουν στάσιμες: λειτούργησαν, τελικά, ως ενδιάμεσοι σταθμοί στο δρόμο των εσωτερικών μεταναστών για την πρωτεύουσα*». Βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση … όπ.πρ., σελ. 57-58. Εκτός από τη διοίκηση, η πρωτεύουσα συγκεντρώνει πλέον όλους τους σημαντικούς οικονομικούς παράγοντες της χώρας, τις τράπεζες, τις έδρες των εταιρειών, το χρηματιστήριο.

Το τέλος του 19ου αιώνα αποτελεί επίσης την απαρχή της μαζικής υπερατλαντικής μετανάστευσης (1895-1923), φαινόμενο που είχε αρχίσει να παρατηρείται από τη δεκαετία του 1880, αλλά μόνο μετά το 1895 απέκτησε μαζικό χαρακτήρα. Πρόκειται, επίσης, για μια πληθυσμιακή κινητικότητα που χαρακτηρίζει όλες τις χώρες της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης αυτή την εποχή και συνδέεται, ασφαλώς, με την αυξημένη ζήτηση εργατικών χεριών που προκάλεσε η εκβιομηχάνιση στις ΗΠΑ. Συνδυάζεται, ακόμη, με την εισοδηματική κρίση που έπληξε τους αγροτικούς πληθυσμούς της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης, εξαιτίας της πτώσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων κατά τη Μεγάλη Ύφεση και της συνακόλουθης διαρθρωτικής κρίσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. «*Στην Ελλάδα, η μετανάστευση έπληξε αρχικά κυρίως τους πληθυσμούς των μικροϊδιοκτητών της ενδοχώρας, οι οποίοι συμπλήρωναν το εισόδημά τους με εποχική έμμισθη εργασία στις παράλιες, σταφιδοπαραγωγές κυρίως, επαρχίες. Η χρόνια κρίση της σταφίδας (περίπου 1893-1914) σε συνδυασμό με άλλες παροδικότερες κρίσεις στον αγροτικό τομέα (οινική κρίση της περιόδου 1905-1908), τη χρεωκοπία του Ελληνικού Δημοσίου(1893) και τη συνακόλουθη μείωση των δημοσίων επενδύσεων, περιόρισε δραστικά την εποχική απασχόληση και οδήγησε σε απόγνωση τους πληθυσμούς, ιδιαίτερα εκείνους που δεν είχαν άλλες εύκολες εναλλακτικές λύσεις για να συμπληρώσουν το οικογενειακό τους εισόδημα. Υπέφεραν, κυρίως, οι μικροϊδιοκτήτες των ημιορεινών και ορεινών επαρχιών της ενδοχώρας, οι οποίοι δεν είχαν εμπλακεί σε εμπορευματικές δραστηριότητες, γεωργικές ή μη, και ζούσαν μακριά από δυναμικά αστικά κέντρα, όπου θα μπορούσαν να έχουν εναλλακτικές λύσεις σε εποχική ή άλλη απασχόληση*». Βλ. Πετμεζάς Σ., «Δημογραφία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, 1900-1922 Οι Απαρχές, Τόμος Α1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σελ. 45-47.

Άρα, οι φτωχότερες και λιγότερο εμπορευματοποιημένες περιοχές είναι εκείνες που υπέφεραν περισσότερο από δημογραφική αιμορραγία, ενώ αντίθετα οι περισσότερο ανεπτυγμένες και δυναμικές περιοχές εξασφάλιζαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, πληθυσμιακά πλεονάσματα: Η έντονα διαφοροποιημένη εξέλιξη των δύο μεγαλύτερων πόλεων της Θεσσαλίας, του Βόλου και της Λάρισας, μαρτυρεί ότι οι δυναμικότερες πόλεις είναι εκείνες που στράφηκαν με μεγαλύτερη αποφασιστικότητα στη βιομηχανία: είναι ακριβώς η περίπτωση του Βόλου, που, μετά τον Πειραιά, καταγράφει τους υψηλότερους ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης. Βιομηχανική ανάπτυξη γνώρισε, από το τέλος του αιώνα, και η Ερμούπολη, που μετατρέπεται σε πόλη αποκλειστικά βιομηχανική. Ταυτόχρονα, όμως, η κατάρρευση του διεθνούς, διαμετακομιστικού εμπορίου, που αποτελούσε τον κύριο πόλο απασχόλησης στην προηγούμενη φάση, δεν μπορούσε παρά να μεταφρασθεί σε

συρρίκνωση του πληθυσμού της. Κάτι ανάλογο ισχύει και για την Πάτρα, όπου η κρίση του σταφιδεμπορίου μεταφράζεται σε πληθυσμιακή στασιμότητα, αν και η πόλη αναπτύσσει κάποιες αντίρροπες βιομηχανικές δραστηριότητες, ενώ η Καλαμάτα, η Κέρκυρα και η Χαλκίδα επίσης θα κατορθώσουν, μεσοπρόθεσμα, να συγκρατήσουν τον πληθυσμό τους, χάρη στην εγκατάσταση βιοτεχνιών και μικρο-βιομηχανιών στην περιοχή τους.

5.4.2 Ο σιδηρόδρομος και τα Δημόσια έργα

Πέρα από τις πληθυσμιακές εξελίξεις, ο αστικός χώρος εξοπλίζεται και εξωραΐζεται: «*Εκτεταμένα λιμενικά έργα διαρρυθμίζουν τα περισσότερα λιμάνια, συνήθως με δάνεια που παρέχουν στους δήμους οι τράπεζες και κυρίως η Εθνική Τράπεζα από τη δεκαετία του 1880. Εκτός από τον Πειραιά, την Πάτρα, τη Σύρο και το Ναύπλιο, όπου τα λιμενικά έργα είχαν ξεκινήσει νωρίτερα (στα μέσα του 19ου αιώνα), είκοσι περίπου παραθαλάσσιοι δήμοι εκτελούν λιμενικά έργα μετά το 1880. Το λιμάνι του Πειραιά απέκτησε τις Μόνιμες Δεξαμενές για την επισκευή πλοίων, που χτίστηκαν στα 1898-1911. Τέλος, από τα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα, οι σημαντικότερες πόλεις ηλεκτροφωτίζονται – ο συνολικός αριθμός των πόλεων που αποκτούν ηλεκτρικό φως φθάνει τις 22 ως το 1914 ενώ, εκτός από τη Αθήνα, η Πάτρα αλλά και η Καλαμάτα αποκτούν τραμ (1902 και 1910 αντίστοιχα)*». Βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση … όπ.πρ., σελ. 58.

Πράγματι, η βιομηχανική ανάπτυξη κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, συνδέεται παράλληλα με μια στροφή της οικονομικής πολιτικής του κράτους προς την επεκτατική δημοσιονομία. Πρόκειται για την εποχή των μεγάλων κρατικών δαπανών για έργα υποδομής και ο Χαρίλαος Τρικούπης δίκαια έχει συνδέσει το όνομά του με τα μεγάλα έργα αυτής της εποχής. Βέβαια, όλες οι κυβερνήσεις του 19ου αιώνα επιδίωξαν να υποβοηθήσουν τον «εξευρωπαϊσμό» της χώρας, εισάγοντας καινοτομίες, τεχνολογικές ή θεσμικές. Αλλά με τον Τρικούπη, η πολιτική των δημοσίων έργων και ειδικότερα των συγκοινωνιακών, αποκτά συνολικό σχέδιο - με στόχο, βέβαια, όχι μόνο την οικονομική ανάπτυξη, αλλά και την εθνική άμυνα - και τα μέσα για την υλοποίησή του. Η κατασκευή των σιδηροδρόμων, ειδικότερα, το σημαντικότερο έργο της εποχής, ωρίμαζε επί μία τουλάχιστον δεκαετία προτού αναλάβει ο Χαρίλαος Τρικούπης (βλ. Παπαγιαννάκης Λ., *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, εκδ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982). Προτάσεις και σχέδια είχαν κατατεθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, από Έλληνες και ξένους κεφαλαιούχους, κάτι που προδίδει επίσης το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τη στρατηγική θέση της χώρας και την ένταξή της σε ευρύτερα δίκτυα, αλλά δεν καρποφόρησαν. Οι νέες γεωπολιτικές προοπτικές που άνοιξε η ανατολική κρίση των ετών 1875 – 1878 και η προσάρτηση της Θεσσαλίας, οπωσδήποτε επέσπευσαν τις εξελίξεις και η κυβέρνηση Α. Κουμουνδούρου προχώρησε το 1881 σε αναθέσεις για την κατασκευή ορισμένων γραμμών. Αλλά ο Τρικούπης ακύρωσε τις σχετικές συμβάσεις, όταν ανέλαβε την πρωθυπουργία το 1882 και προχώρησε σε νέες αναθέσεις με διαφορετικό σκεπτικό, βασικές αρχές του οποίου ήταν η μικρότερη δυνατή επιβάρυνση του κράτους, η προσέλκυση ξένων κεφαλαίων και η κατασκευή γραμμών με το χαμηλότερο δυνατό κόστος. Έτσι προτίμησε τη «στενή γραμμή» (πλάτους 1 μέτρου, αντί 1,43 μ. που ήταν διεθνής) και την εφάπαξ επιχορήγηση των εταιριών με βάση τα κατασκευαζόμενα χιλιόμετρα (χιλιομετρική επιχορήγηση), αντί της μόνιμης υποχρέωσης του κράτους να εγγυάται ένα ελάχιστο κέρδος στις εταιρείες. Με το σκεπτικό αυτό υπογράφηκαν, το 1882, οι συμβάσεις για την κατασκευή των γραμμών Πελοποννήσου, Θεσσαλίας και Αττικής, για 700 χιλιόμετρα συνολικά. «*Αλλά τα έργα καθυστερούσαν, οι γραμμές δεν αποδείχθηκαν άμεσα επικερδείς, οι ομογενείς κεφαλαιούχοι, στους οποίους τόσες ελπίδες είχε εναποθέσει ο Τρικούπης, δεν προχωρούσαν σε άμεσες επενδύσεις αλλά περιορίζονταν στον ασφαλέστερο δανεισμό των εταιρειών και, με την κρίση των μέσων της δεκαετίας του 1880, οι σιδηροδρομικές εταιρείες βρέθηκαν σε δυσχερή θέση. Έτσι, στη δεύτερη πρωθυπουργία του, ο Τρικούπης προχώρησε σε μια πιο αποφασιστική εμπλοκή του κράτους στην υπόθεση των σιδηροδρόμων, καθώς μάλιστα η νέα ανατολική κρίση και ο θαλάσσιος αποκλεισμός που επέβαλαν οι Μεγάλες Δυνάμεις κατέστησαν ακόμη πιο σαφή τη στρατηγική σημασία του σιδηροδρόμου. Το 1887 υπέγραψε νέα σειρά συμβάσεων για την κατασκευή νέων γραμμών μήκους 1.100χλμ., τις περισσότερες για λογαριασμό του κράτους (όπου η δαπάνη θα καλυπτόταν με δημόσιο δάνειο και η εκμετάλλευση επρόκειτο να ανατεθεί σε ιδιωτικές εταιρείες αλλά με συμμετοχή του κράτους στα κέρδη)».* Βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση … όπ.πρ., σελ. 65-66. Κατά συνέπεια και η κρατική δαπάνη για τους σιδηροδρόμους αυξήθηκε και τα έργα επιβραδύνθηκαν σημαντικά μετά την πτώχευση του 1893. Τελικά, το 1900, ο Γ. Θεοτόκης ανέλαβε την ολοκλήρωση της προσπάθειας, αναθέτοντας την κατασκευή 548 χλμ. ακόμη, το σύνολο σχεδόν για λογαριασμό του κράτους. Το 1902 είχαν πλέον κατασκευαστεί συνολικά 1.065 χλμ. ενώ άλλα 520 χλμ. παραδόθηκαν ως το 1909. Το μεγαλύτερο μέρος του σιδηροδρομικού δικτύου της χώρας, από 1.575 χλμ., κατασκευάστηκε στην τρικουπική δεκαετία 1883-92 (με μέσο όρο 91 χλμ. τον χρόνο). Η ιστορική μελέτη των σιδηροδρόμων, έχει

δείξει ότι το πρώτο αυτό δίκτυο δεν υπήρξε ιδιαίτερα επικερδής υπόθεση (βλ. Παπαγιαννάκης Λ., *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι …*όπ.πρ., σελ. 141). Η συνολική χρηματοδότηση των έργων έχει υπολογιστεί σε 250 εκατομμύρια δραχμές περίπου, από τα οποία το κράτος κατέβαλε το 61,7% παρά την αρχική πρόθεση του Τρικούπη να περιορίσει την κρατική συμμετοχή. Τέλος, μολονότι η χρονική παράταση των έργων αύξησε το κόστος τους, ωστόσο σε ετήσια βάση ο κρατικός προϋπολογισμός επιβαρυνόταν λιγότερο και για αυτό, όπως έχει επισημανθεί, η σιδηροδρομική επένδυση δεν μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη για την πτώχευση του 1893 – εξάλλου, όπως θα δούμε, τα έργα απορρόφησαν μικρό μέρος των δανείων.

Το τρικουπικό σχέδιο για τις υποδομές της χώρας περιέλαβε και την οδοποιία: στην προηγούμενη περίοδο, από το 1832 ως το 1871, το οδικό δίκτυο είχε ελάχιστα επεκταθεί. Στη δεκαετία 1883- 1892 κατασκευάσθηκαν 1.350 χλμ. νέων εθνικών οδών, και άλλα 2.600 χλμ. επαρχιακών και δημοτικών οδών (βλ. Συναρέλλη Μ., *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, εκδ. ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989). Μέρος της χρηματοδότησης εξασφαλίστηκε από δάνειο της ΕΤΕ του 1882 ύψους17,8 εκατομμυρίων. Δύο τουλάχιστον σημαντικά δημόσια έργα πρέπει ακόμη να μνημονευθούν εδώ, μολονότι δεν έγιναν με κρατική χρηματοδότηση, η υλοποίησή τους όμως, αν και τα σχετικά διαβήματα είχαν ξεκινήσει νωρίτερα, δρομολογήθηκε μέσα στο ανανεωτικό και αισιόδοξο κλίμα που εξέθρεψε η πρώτη τρικουπική τετραετία: Πρόκειται για τον ισθμό Κορίνθου και για την αποξήρανση της Κωπαΐδας. (Βλ. και Τσοκόπουλος Β., *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα*, εκδ. Καστανιώτης Αθήνα 1999). Η παραχώρηση του δικαιώματος και η πρώτη ανάθεση για την διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου, είχε γίνει ήδη το 1869 από την κυβέρνηση Θ. Ζαΐμη σε γαλλική εταιρεία –καθώς οι Γάλλοι είχαν μόλις αποπερατώσει τη διάνοιξη του Σουέζ με τον Ferdinand de Lesseps και διέθεταν τη σχετική τεχνογνωσία. Τελικά το έργο ανέλαβε το 1881 η «Διεθνής Εταιρεία της Θαλάσσιας Διώρυγας της Κορίνθου», με έδρα το Παρίσι και ολοκληρώθηκε το 1893, αφού διαλύθηκε η αρχική εταιρεία και χρεοκόπησε το γαλλικό Comptoir d'Escompte, από το οποίο εξαρτιόταν και το έργο ανέλαβε η «Ελληνική Εταιρεία της Διώρυγας της Κορίνθου» υπό τον μεγαλοεπιχειρηματία Αντώνιο Μάτσα (βλ. Παπαγιαννοπούλου Ε., *Η διώρυγα της Κορίνθου. Τεχνικός άθλος και οικονομικό τόλμημα,* εκδ. ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989).

Η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας στη Βοιωτία, παλαιό σχέδιο που κυοφορήθηκε επί Βαυαροκρατίας, είχε ήδη προχωρήσει με συγκεκριμένους σχεδιασμούς από τα μέσα του 19ου αιώνα, με τις προτάσεις Eichthal-Sauvage (1845) και έπειτα με τη σύμβαση με τη γαλλική εταιρεία του Sarrazin Montferrier (1865). Αλλά το έργο ξεκίνησε τελικά μόλις το 1882, με τη σύμβαση με νέο γαλλικό όμιλο, όπου συμμετείχαν και ομογενείς. Μετά τις προκαταρκτικές εργασίες, η γαλλική εταιρεία, που δεν είχε εκτιμήσει σωστά το κόστος των έργων, μεταβιβάσθηκε σε Άγγλους κεφαλαιούχους το 1887 και συστάθηκε η Lake Copais Co, η οποία ολοκλήρωσε τα έργα το 1892. Τόσο το ιδιοκτησιακό καθεστώς, όμως, του νέου κάμπου που δημιουργήθηκε στη Βοιωτία όσο και τα δικαιώματα της εταιρείας, αποτέλεσαν αντικείμενο πολυετών δικαστικών διενέξεων μεταξύ της εταιρείας και των παραλίμνιων καλλιεργητών. Το «Κωπαϊδικό ζήτημα» λύθηκε τελικά μόνο το 1953, με την εξαγορά της εταιρείας από το κράτος (αναλυτικά για το θέμα αυτό, βλ. Μέλιος Ν. – Παπαδόπουλος Α., «Το Κωπαϊδικό ζήτημα στον 19ο και 20ό αιώνα: μια πρώτη ιστορική προσέγγιση», *Επετηρίς Βοιωτικών Μελετών*, τομ. Α', Τεύχος Β', Αθήνα 1988, σελ. 1159-1177).

Η πυκνή αυτή δραστηριότητα στο τομέα των δημοσίων έργων πλαισιώθηκε από το απαραίτητο ειδικευμένο προσωπικό. Το 1878 συστάθηκε η Υπηρεσία Δημόσιων Έργων στο Υπουργείο Εσωτερικών, ενώ το 1883 ο Τρικούπης κάλεσε τη γαλλική αποστολή του Σώματος Μηχανικών Γεφυρών και Οδοστρωμάτων (32 μηχανικοί, Γάλλοι και Ελβετοί), η οποία ανέλαβε την παρακολούθηση των έργων. Με την αναμόρφωση του «Σχολείου των Τεχνών» το 1887 και τη δημιουργία της σχολής Πολιτικών Μηχανικών, θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την εκπαίδευση τεχνικών-επιστημόνων στην ίδια τη χώρα.

5.4.3 Η ανάπτυξη της βιομηχανίας

Για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας τον 19ο αιώνα δεν μπορούμε να στηριχτούμε στον όγκο της παράγωγης ή το ύψος των επενδύσεων, αφού οι σχετικές πληροφορίες είναι ελάχιστες. Μπορούμε ωστόσο να διαμορφώσουμε μια πρώτη εικόνα παρακολουθώντας με κάποια μεγαλύτερη συνέχεια μέσα στον χρόνο τρεις παραμέτρους της βιομηχανικής κίνησης : τον αριθμό των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, το σύνολο της ιπποδύναμής τους και τον αριθμό των απασχολούμενων εργατών. Οι σχετικές μετρήσεις των στοιχείων αυτών επιτρέπουν να διακρίνουμε, έστω με τρόπο στοιχειώδη και ελλειπτικό, τρεις φάσεις στην πορεία της βιομηχανίας στο τέλος του 19ου αιώνα (βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Περιοδολόγηση, προβλήματα ολοκλήρωσης», στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 397-398:

- Μεταξύ 1868/69 και 1874/75 τοποθετείται η φάση της πρώτης «απογείωσης» της ελληνικής βιομηχανίας. Την εποχή εκείνη πράγματι παρατηρείται για πρώτη φορά το φαινόμενο της ταχύρρυθμης επέκτασης των βιομηχανικών εγκαταστάσεων. Μέσα σε λίγα χρόνια ιδρύονται 100 περίπου νέες μονάδες σε όλη την Ελλάδα και ταυτόχρονα επεκτείνονται χρόνο με τον χρόνο.
- Από τα μέσα της δεκαετίας 1870 ως το τέλος περίπου της επόμενης, παρατηρείται ανακοπή του ρυθμού ανάπτυξης, που φτάνει μάλιστα τα όρια της στασιμότητας προς τα μέσα της δεκαετίας 1880, κυρίως όσον αφορά την αύξηση του αριθμού των εγκαταστάσεων. Κατά την περίοδο αυτή, επιδεινώνονται οι περιφερειακές ανισότητες (συγκέντρωση στον Πειραιά κυρίως σε μια πρώτη φάση, ως τα 1882\83) και παρατηρούνται τάσεις συγκέντρωσης στο εσωτερικό των κλάδων).
- Η ανάκαμψη αρχίζει από το τέλος της δεκαετίας 1880 (1887\89 περίπου) και επιταχύνεται προς το τέλος του αιώνα. Η νέα αυτήν ανοδική φάση, με ασθενείς όμως ρυθμούς, εκτείνεται κατά πάσα πιθανότητα και στο μεγαλύτερο τμήμα της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας. Υποτονικά, χωρίς εσωτερική συνοχή και χωρίς δυναμισμό, η βιομηχανία διευρύνεται την περίοδο αυτή «εκτατικά», στα κυριότερα αστικά κέντρα της χώρας, και κάτω από το καθεστώς κάποιας σχετικής δασμολογικής «προστασίας».

Το πρώτο κύμα βιομηχανικής ανάπτυξης, μικρό σε έκταση και μάλλον σύντομο σε διάρκεια, εντοπίζεται στα χρόνια 1867-1875 και οδήγησε στη δημιουργία περίπου 100 νέων ατμοκίνητων εργοστασίων. Ο αριθμός των εργοστασίων είναι μικρός για τα ευρωπαϊκά δεδομένα, αλλά πολύ σημαντικός για την Ελλάδα της εποχής εκείνης, γιατί οι επιχειρήσεις αυτές γίνονταν φορείς μιας καινούργιας αντίληψης, που τόσο αναγκαία ήταν την περίοδο εκείνη (βλ. Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας,* Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 198). Η κατανομή των βιομηχανιών αυτών στον χώρο και στους διάφορους κλάδους δεν αφήνει αμφιβολία ότι κίνητρο και στόχος τους ταυτόχρονα ήταν ο αναπτυσσόμενος αστικός χώρος - δηλαδή η εγχώρια αγορά - αφού πρόκειται κυρίως για μια ελαφρά βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών: αλευροβιομηχανίες εγκαταστάθηκαν σε όλες τις σημαντικές πόλεις-λιμάνια της χώρας, βαμβακουργίες στις μεγαλύτερες πόλεις (Πειραιάς, Πάτρα, Ερμούπολη), άλλες βιομηχανίες τροφίμων, σαπουνιού, λαδιού και κρασιού και δέρματος, διάσπαρτες κοντά στις εγχώριες πρώτες ύλες και, φυσικά, τα πρώτα μηχανουργεία στα μεγαλύτερα λιμάνια (βλ. Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986).

Οι πρώτοι Έλληνες βιομήχανοι ήταν στην πλειοψηφία τους έμποροι, συνήθως εγκατεστημένοι ήδη στις πόλεις όπου έχτισαν τα εργοστάσιά τους. Οι εγκαταστάσεις ήταν, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, καινούργιες και η βιομηχανία συγκεντρωνόταν κατά προτίμηση στις νέες πόλεις-λιμάνια, όπου μπορούσε ευκολότερα να προμηθευτεί εισαγόμενες πρώτες ύλες και καύσιμα. Από επιχειρηματική άποψη, φαίνεται πως το ενδιαφέρον αυτό για τη βιομηχανία ενεργοποιήθηκε από τα ευνοϊκά, ακόμη, επίπεδα των τιμών, καθώς επίσης, πιθανότατα, από το γεγονός ότι τα κεφάλαια που είχαν συσσωρευτεί από τις παλαιότερες, παραδοσιακές δραστηριότητες, όπως ο δανεισμός της αγροτικής παραγωγής και το εμπόριο, παρουσίαζαν τώρα σημεία κόπωσης και κορεσμού, ενώ και η ναυτιλία βρισκόταν στο «τυφλό» σημείο της μετάβασης από το ιστίο στον ατμό, μια μετάβαση που αντιμετωπίζονταν ακόμη με διστακτικότητα και πάντως δεν διευκολυνόταν από τις δομές της ιστιοφόρου ελληνικής ναυτιλίας. Οι επιχειρήσεις αυτές πολύ γρήγορα επέδειξαν δυναμισμό και τάση για επέκταση των εξαγωγικών τους δραστηριοτήτων, κυρίως στις αγορές των όμορων με την Ελλάδα χωρών (βλ. Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική Ιστορία …*όπ.πρ., σελ. 198). Το κλίμα των προσδοκιών στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιούνταν το πρώτο βιομηχανικό άλμα, μαρτυρείται από το γνωστό επεισόδιο των Λαυρεωτικών και τον «μεταλλευτικό πυρετό» που το συνόδευε. Η σημαντικότερη, ίσως βιομηχανική εγκατάσταση της χώρας, η πρώτη μεταλλουργία μόλυβδου του Λαυρίου είχε ιδρυθεί το 1865 από την εταιρεία του Μασσαλιώτη τραπεζίτη Ιλαρίωνα Ρού και του Ιωάννη-Βαπτιστή Σερπιέρη από τη Σαρδηνία, εξασφαλίζοντας από το ελληνικό κράτος το δικαίωμα εκμετάλλευσης των σκουριών που είχε σωρεύσει στο Λαύριο η αρχαία μεταλλουργική δραστηριότητα. *«Όταν η εταιρεία θέλησε να προχωρήσει στην εκμετάλλευση και των εκβολάδων, αφενός ξεσηκώθηκε θύελλα αντιδράσεων για τον σφετερισμό της εθνικής περιουσίας, η οποία οδήγησε στην εξαγορά της εταιρείας από όμιλο επιχειρηματιών υπό τον Ανδρέα Συγγρό - εξαγορά γύρω από την οποία ενορχηστρώθηκε ένα σκανδαλώδες χρηματιστηριακό παιχνίδι, όπου αρκετοί άνθρωποι έχασαν τις οικονομίες τους - αφετέρου όμως δημιουργήθηκαν μεγάλες προσδοκίες για τον πλούτο του ελληνικού υπεδάφους και πάνω από είκοσι μεταλλευτικές εταιρείες δημιουργήθηκαν, εξασφαλίζοντας δικαιώματα σε κάθε γωνιά της ελληνικής γης. Από τις εταιρείες αυτές, σχεδόν καμία δεν προχώρησε σε εξορύξεις μετάλλων σε αυτή τη φάση, καθώς το πρώτο αυτό βιομηχανικό άλμα έμεινε μάλλον μετέωρο»* (βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση … όπ.πρ., σελ. 59). Η κρίση

των μέσων της δεκαετίας του 1870 – αλλά και ο νέος πολιτικός χάρτης των Βαλκανίων στη συνέχεια – ανέκοψε τις εξαγωγές που είχαν κιόλας επιχειρήσει ορισμένες βιομηχανίες, όπως οι βαμβακουργίες ή οι βυρσοδεψικές επιχειρήσεις της Ερμούπολης, ενώ η Εθνική Τράπεζα περιόριζε τις πιστώσεις – επίφοβο όπλο που θα χρησιμοποιούσε κατ' εξακολούθηση. Η βιομηχανία αντιμετώπισε την πρώτη κρίση και ο σκεπτικισμός μπόλιασε τον χώρο της από τα πρώτα βήματα της.

Η κίνηση αναθερμάνθηκε στα 1880-1882, εποχή επιχειρηματικής έξαρσης, υψηλής ρευστότητας, «εύκολου» δανεισμού, χάρη στην αναγκαστική κυκλοφορία του χαρτονομίσματος και στα ενισχυμένα κεφάλαια της Εθνικής. Αρκετές βιομηχανίες, και ιδίως οι κλωστοϋφαντουργίες του Πειραιά, προχώρησαν σε επεκτάσεις και καθετοποιήσεις, δανειζόμενες σημαντικά ποσά με υποθήκευση των ακινήτων τους. Η κίνηση αυτή διακόπηκε από την κρίση του 1884-1885, η οποία έπληξε κυρίως τη βιομηχανία του Πειραιά, όπου έκλεισαν σχεδόν τα μισά εργοστάσια. Αυτή η κρίση ήταν η πρώτη, ουσιαστικά, κρίση νέου τύπου στην Ελλάδα και υπήρξε το συνδυασμένο αποτέλεσμα των νομισματικών διαταραχών, της εμπορικής ατονίας που είχαν επιφέρει οι επί δύο χρόνια κακές σοδειές, της χρηματιστηριακής κρίσης στην οποία οδήγησε η έντονη κερδοσκοπία και τέλος της πολιτικής της Εθνικής Τράπεζας, η οποία ανέστειλε ουσιαστικά τις πιστώσεις της. Υπήρξε τυπική εκδήλωση μιας ανώριμης και εύθραυστης βιομηχανικής δομής, στοίχισε στην ΕΤΕ πολυετείς διαδικασίες πλειστηριασμών για την εκποίηση των ακινήτων που είχαν περιέλθει στην κατοχή της και αποτέλεσε τραυματική εμπειρία για τον επιχειρηματικό κόσμο, που είχε εμπλακεί σε αυτή τη βιομηχανική περιπέτεια. Η εκκαθάριση που έφερε η κρίση, όπως και κάθε κρίση, συνοδεύτηκε από τις πρώτες τάσεις συγκέντρωσης στο βιομηχανικό χώρο, με τη δημιουργία μιας μεγάλης επιχείρησης βαμβακουργίας των αδελφών Ρετσίνα στον Πειραιά, που εξαγόρασε τέσσερις από τις χρεοκοπημένες επιχειρήσεις του κλάδου.

Η ανάκαμψη της βιομηχανίας, το δεύτερο κύμα, εντοπίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1890. Την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας, κατά την περίοδο αυτή, ευνοεί η συνεχής υποτίμηση της δραχμής, η οποία λειτουργεί προστατευτικά για την εγχώρια παραγωγή, ακριβαίνοντας τα εισαγόμενα εμπορεύματα. Στα δέκα χρόνια που διήρκεσε η περίοδος υποτίμησης της δραχμής, η ισοτιμία της ως προς το φράγκο μειώθηκε κατά 71%, γεγονός που «*υποβοήθησε σημαντικώς την ανάπτυξιν της εγχωρίας βιομηχανίας, η οποία εγνώρισε τότε την πρώτην χρυσήν περίοδον της εξελίξεώς της*» (βλ. Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήναι 1926, σελ. 17 και 157). Όπως σημειώνεται σχετικά: «*Τα βήματα ήταν στην αρχή δειλά, οι μορφές ποικίλες: οι συνθήκες είναι τώρα αρκετά διαφορετικές. Η υποτίμηση της δραχμής παρέχει προστασία πολύ πιο σημαντική από εκείνη που μπόρεσαν ως τότε να εξασφαλίσουν τα ελληνικά δασμολόγια. Τη σχετική σπανιότητα εργατικού δυναμικού στις πρώτες δύο δεκαετίες της βιομηχανικής ζωής, όταν στο Λαύριο δούλευαν Ισπανοί και Μαυροβούνιοι και όταν τα εργοστάσια του Πειραιά έφερναν γυναίκες από την Πόλη, έχει τώρα αντικαταστήσει η μακρόσυρτη διαδικασία της αγροτικής εξόδου, της καχεξίας του αγροτικού χώρου και, συνεπώς, η σχετική αφθονία της διαθέσιμης, σε ποικίλους βαθμούς, εργασίας. Αυτή τροφοδοτεί συστήματα οικιακής εργασίας στην πόλη και στην ύπαιθρο, μικρές εποχικές εγκαταστάσεις στις επαρχίες αλλά και τα νέα εργοστάσια στην πόλη*» (βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση … όπ.πρ., σελ. 60-61). Άλλος συγγραφέας επισημαίνει: «*Η ανάπτυξη αυτή απέχει από το να είναι αρκετά ισχυρή […] Ωστόσο, οι ρυθμοί με τους οποίους αναπτύσσεται η βιομηχανία την εν λόγω περίοδο, σε σχέση με αυτούς της δεκαετίας του 1880, είναι αισθητά υψηλότεροι. Η επιτυχία αυτή οφείλεται εν πολλοίς στη δασμολογική προστασία και όχι αναγκαστικά στην ανταγωνιστικότητα των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων*», βλ. Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική Ιστορία*…όπ.πρ., σελ. 199. Το κύμα γενικεύεται από τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα, αλλάζοντας κυριολεκτικά την όψη ορισμένων πόλεων: οι καμινάδες πληθαίνουν στον Πειραιά, τον Βόλο, την Ερμούπολη, ως ένα βαθμό και στην Πάτρα. Μερικοί κλάδοι ξεχωρίζουν στο δεύτερο αυτό κύμα: Η βιομηχανία κρασιού και οινοπνευμάτων, που ευνοήθηκε από τη διάθεση σταφιδικού παρακρατήματος σε ιδιαίτερα συμφέρουσες τιμές, στρέφεται στις εξαγωγές. Στον χώρο αυτό - που επινόησε το ελληνικό «κονιάκ» - δημιουργήθηκαν μερικοί από τους σημαντικότερους επιχειρηματίες της εποχής, όπως ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος, οι Ζάννοι ή ο Γεώργιος Ησαΐας. Στον ίδιο χώρο θα εκδηλωθεί, το 1906, και η σημαντικότερη παρέμβαση τράπεζας στη βιομηχανία, με την ίδρυση της εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων από την Τράπεζα Αθηνών. Ο μεταλλευτικός τομέας επεκτάθηκε θεαματικά, καθώς οι νέες τεχνολογίες επέτρεπαν την αξιοποίηση μεταλλευμάτων με χαμηλές περιεκτικότητες αλλά και νέων μετάλλων: 35 ενεργά μεταλλεία με 12.000 εργάτες περίπου και 23 εταιρείες καταμετρά το 1906 η επιθεώρηση μεταλλείων του Υπουργείου Οικονομικών. Η συμμετοχή των μεταλλευμάτων στις εξαγωγές της χώρας, σε όλο και μεγαλύτερες αναλογίες, θα συμβάλει στη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου. Πιο σημαντική είναι η εμφάνιση νέων βιομηχανιών σε κλάδους αιχμής – χημικές βιομηχανίες, τσιμεντοβιομηχανία, ηλεκτρισμός – με τις οποίες επιχειρείται η προσαρμογή στο νέο τεχνολογικό περιβάλλον. Το εργοστάσιο των λιπασμάτων στη Δραπετσώνα (1909), το Ελληνικό Πυριτιδοποιείο, το εργοστάσιο ηλεκτρικού στο Φάληρο (1903), τα δύο τσιμεντοποιεία («Τιτάν» στην Ελευσίνα, 1902, ΑΓΕΤ στη

Δραπετσώνα, 1907), αποτελούν μερικούς από τους επιφανέστερους εκπροσώπους των κλάδων αυτών. «*Πρόκειται, βέβαια, για μικρές νησίδες σε ένα βιομηχανικό νεφέλωμα, όπου επικρατούν οι παραδοσιακοί κλάδοι, οι μικρές μονάδες και η χαμηλή εκμηχάνιση: η βιομηχανία στηρίζεται όλο και περισσότερο στα χαμηλά μεροκάματα, εθίζεται να λειτουργεί με υψηλά ποσοστά εναλλαγής του προσωπικού της και να θεωρεί τη φθηνή εργασία ως το μόνο συγκριτικό της πλεονέκτημα στον διεθνή ανταγωνισμό, πράγμα που ασφαλώς επηρέασε αρνητικά την παραγωγικότητα της αλλά και την κοινωνική αποδοχή της. Με τις κινήσεις συγχωνεύσεων και εξαγορών που παρατηρούνται από το 1905 και έπειτα, όταν η ανατίμηση της δραχμής ωθούσε σε μείωση του κόστους παραγωγής και σε απόπειρες ελέγχου της εσωτερικής αγοράς, δημιουργήθηκαν και στον χώρο της βιομηχανίας ορισμένοι πόλοι οικονομικής ισχύος και σημαντικές αντιθέσεις, που τροφοδότησαν τις κοινωνικές εντάσεις της εποχής*». (βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση … όπ.πρ., σελ. 61). Για παράδειγμα οι κλωστοϋφαντουργικές βιομηχανίες συχνά διεύρυναν την εγχώρια αγορά, επωφελούμενες από τις μεταβολές των καταναλωτικών προτύπων. Παρόλη τη δασμολογική προστασία που εξασφάλισαν, όμως, δεν μπόρεσαν να υποκαταστήσουν αποκλειστικά τις εισαγωγές (βλ. Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σελ. 81).

5.4.4 Τα χαρακτηριστικά της βιομηχανίας του 19ου αιώνα

Η πρώτη διαπίστωση από τη μελέτη των διαθέσιμων στοιχείων, δείχνει ότι μετά από μια πολύ σύντομη περίοδο κατά την όποια τέθηκαν, με σχετικά ταχείς ρυθμούς, οι πρώτες βάσεις του βιομηχανικού ιστού της χώρας, η βιομηχανία στο σύνολο της μοιάζει ανίκανη να εδραιώσει τη θέση της στο εσωτερικό της εθνικής οικονομίας και να περάσει στην ωριμότητα. Η εικόνα που σχηματίζει κάνεις είναι εκείνη, τηρούμενων βεβαία των αναλογιών, μιας βιομηχανικής επανάστασης που ξεκίνησε αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Μερικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πορείας αυτής σημειώσαμε παρακάτω: «*Εξετάζοντας τον χαρακτήρα των πρώτων βιομηχανιών που δημιουργούνται την περίοδο της «απογείωσης», διαπιστώνουμε ότι ένα μεγάλο τμήμα τους συγκεντρώνεται σε κλάδους παράγωγης, όπου, τόσο λόγω της φύσης τους όσο και λόγω του είδους των συγκεκριμένων προϊόντων, η προστιθέμενη αξία είναι μικρή και σχετικά αυξημένη η συμμέτοχη της πρώτης ύλης στο κόστος παράγωγης. Αυτή είναι κατεξοχήν η περίπτωση της βιομηχανίας τροφίμων (αλευροβιομηχανία, ελαιουργία κ.λ.π.), αλλά και της ελληνικής βυρσοδεψίας και της νηματουργίας ακόμα, τουλάχιστον αν τη συγκρίνουμε με άλλες βιομηχανίες του ίδιου κλάδου που παράγουν περισσότερο επεξεργασμένα προϊόντα (υφαντουργία ή νηματουργία λεπτών νημάτων). Χαμηλή προστιθέμενη αξία σημαίνει σχετικά μικρά περιθώρια κέρδους, στον βαθμό μάλιστα που η βιομηχανία δεν αγοράζει τις πρώτες ύλες της με ευνοϊκότερους από αλλού όρους: στην περίπτωση μας, τις πληρώνει σε τιμές διεθνούς αγοράς*». (βλ. Αγριαντώνη Χρ.,«Η ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα.…, όπ.πρ., σελ. 398).

Εξάλλου, στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, όταν η νεογέννητη ελληνική βιομηχανία έπρεπε να επιταχύνει την ανάπτυξη της για να καλύψει το χάσμα που τη χώριζε από τις ισχυρές βιομηχανίες της Δυτικής Ευρώπης, ο ανεπτυγμένος καπιταλισμός περνούσε στη φάση που έμεινε γνωστή με το όνομα «Μεγάλη Ύφεση». Ένα από τα κυρία χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής είναι η έντονη και καθολική πτώση των τιμών. Κάτω από την ισχυρή πίεση των χαμηλών τιμών και της συνεχούς αύξησης της παραγωγικότητας που πετυχαίνουν άλλες χώρες στους κλάδους των ενδιάμεσων αγαθών, στην Ελλάδα η βιομηχανία μοιάζει να ωθείται όλο και περισσότερο προς τα προϊόντα εκείνα όπου η παραγωγική διαδικασία δεν έχει ακόμα πλήρως βιομηχανοποιηθεί και όπου η σχετικά μεγαλύτερη συμμέτοχη των μισθών στο κόστος συγκρατεί την πτώση των τιμών. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, από την άποψη αυτή, είναι η εξέλιξη της μεταλλουργίας : καταφεύγει στην απλή συναρμολόγηση τελικών προϊόντων, όλο και πιο διαφοροποιημένων, ενώ τα μεγαλύτερα μηχανουργεία του Πειραιά θα βρουν τελικά διέξοδο προς την ναυπηγική, όταν το επιτρέπει η συγκύρια της νέας ανάπτυξης της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας προς το τέλος του αιώνα. Για τους ίδιους λογούς, στην κλωστοϋφαντουργία για παράδειγμα, η νέα ανάπτυξη της περιοδου1887\89-1903\05, κάτω από το καθεστώς της έμμεσης και άμεσης «προστασίας», θα στηριχτεί κατά κύριο λόγο στο ύφασμα, ενώ η νηματουργία θα μείνει στάσιμη, «*χωρίς να μπορέσει να προωθήσει σημαντικά τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, που είχε ήδη πετύχει στην πρώτη δεκαετία της σταδιοδρομίας της*», βλ. Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη…* όπ.πρ., σελ. 83. Σε άλλες περιπτώσεις η πορεία θα είναι από το χαρτί στα προϊόντα χαρτιού για παράδειγμα, ή από το φωσφόρο (που εγκαταλείπεται) προς την κατασκευή σπίρτων. Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν προς την κατεύθυνση αυτή. Θα μπορούσε όμως να δει κάνεις κάτω από αυτό το πρίσμα ένα γενικότερο φαινόμενο που παρατηρείται την ιδία περίοδο, την παράλληλη ανάπτυξη της μικρής βιοτεχνίας. Το φαινόμενο δεν οφείλεται βεβαία αποκλειστικά στην πίεση των τιμών. Απαντά και σε αλλά δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, όπως η πολυδιάσπαση των κεφαλαίων και η ανελαστικότητα της προσφοράς εργασίας, ιδιαίτερα στις επαρχιακές πόλεις.

Ωστόσο, η τάση αυτή δεν οφείλεται φυσικά μόνον στις εξωτερικές πιέσεις αλλά και στους εσωτερικούς όρους της συσσώρευσης, όπως το μέγεθος και το κόστος της εργατικής δύναμης, ο χαρακτήρας της εσωτερικής αγοράς και η αξιοποίηση της συγκυρίας προς όφελος των συγκριτικών πλεονεκτημάτων που διαθέτει η κάθε χώρα. Και στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το ελληνικό κράτος του τέλους του 19ου αιώνα, δεν φαίνεται να αξιοποίησε όλα τα πλεονεκτήματα που διέθετε προς όφελος της βιομηχανικής ανάπτυξης. Όπως σημειώνει σχετικά ο Λ. Τσουλφίδης: «*Είναι ειρωνικό ότι η καθολική πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων θα μπορούσε να ευνοήσει την ελληνική βιομηχανία, αν αυτή με τη συμβολή του κράτους δημιουργούσε τις αναγκαίες συνθήκες για να ενσωματώσει το μεγάλο πλεονάζον εργατικό δυναμικό που δημιουργήθηκε αμέσως μετά τη σταφιδική κρίση και το οποί οδηγήθηκε μαζικά στη μετανάστευση προς τις ΗΠΑ. Επιπλέον, η πτώση της τιμής των σιτηρών θα μπορούσε να έχει θετικά αποτελέσματα αναφορικά με τη βιομηχανική παραγωγή, δεδομένου ότι η μειούμενη τιμή του σίτου μπορούσε να συμβάλλει στη μείωση του κόστους εργασίας και άρα να αυξήσει τα κέρδη των βιομηχάνων. Όμως, κάτι τέτοιο δεν συνέβη, γιατί η κυβέρνηση υιοθέτησε υψηλό δασμολόγιο για τα σιτηρά, προκειμένου να βοηθήσει τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας να ανταπεξέλθουν στον εντεινόμενο διεθνή ανταγωνισμό*», βλ. Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική Ιστορία* …όπ.πρ., σελ. 199.

Τόσο η στενότητα της εσωτερικής αγοράς, όσο και η σχετική έλλειψη άφθονου και φθηνού εργατικού δυναμικού, θέτουν όρια στις δυνατότητες «οριζόντιας» επέκτασης της βιομηχανίας στους υπάρχοντες κλάδους παράγωγης καταναλωτικών αγαθών. Τα όρια αυτά σε συνδυασμό με τους απαγορευτικούς σχεδόν όρους του ανταγωνισμού την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης, δεν επιτρέπουν επέκταση προς τα πίσω, προς τα ενδιάμεσα προϊόντα. Τέλος, όπως είπαμε αρχικά, οι δυνατότητες αύξησης της προστιθεμένης αξίας μέσω της παραγωγής περισσότερο επεξεργασμένων αγαθών, ήταν επίσης περιορισμένες. Παρόλα αυτά, η ελληνική βιομηχανία της εποχής σε πολλές περιπτώσεις αξιοποίησε τις υπάρχουσες δυνατότητες, κατορθώνοντας τουλάχιστον να επιβιώνει, μέσα από τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά της μορφολογίας της:

- Το πρώτο χαρακτηριστικό της μορφολογίας αυτής είναι η πολυδιάσπαση και η ποικιλία. Η Ελλάδα δεν στήριξε την εκβιομηχάνιση της σε κάποια εξειδίκευση σε ορισμένα μόνον προϊόντα, όπως έγινε αλλού. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας γίνεται «παραθετικά», όταν και όπου το επιτρέπουν κάποια συγκριτικά πλεονεκτήματα (οινόπνευμα μετά την σταφιδική κρίση), ή ακόμη, η εμφάνιση σε διεθνές επίπεδο, κάποιων νέων βιομηχανιών που μπορούν να εγκλιματιστούν (τσιμεντοβιομηχανία από τις αρχές του 20ού αιώνα).
- Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι το ίδιο φαινόμενο της ποικιλίας, όπως εμφανίζεται στο εσωτερικό της κάθε βιομηχανίας, δηλαδή η πολλαπλή χρήση της βιομηχανικής εγκατάστασης, που απαντάται κυρίως στις επαρχιακές πόλεις, αλλά και στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα. Εκεί όπου οι επενδύσεις είναι μεγαλύτερες και απαιτείται πλήρης αξιοποίηση του μηχανικού εξοπλισμού, οι πολλαπλές χρήσεις θα είναι η απάντηση της ελληνικής βιομηχανίας στις περιορισμένες δυνατότητες επέκτασης στο εσωτερικό του ίδιου κλάδου, κατά την οριζόντια ή κατά την κάθετη έννοια. Έτσι, όλοι σχεδόν οι ατμόμυλοι της Πελοποννήσου για παράδειγμα, είναι μαζί και ελαιοτριβεία ή θειοτριβεία, στη Σύρο είναι και μηχανουργεία ή κατεργάζονται τις δεψικές ύλες για την εγχώρια βυρσοδεψία. Τα καρφοβελονοποιεία του Πειραιά και της Πάτρας είναι ταυτόχρονα και σχιστήρια ξύλου ή παγοποιεία.
- Τέλος, ένα τρίτο χαρακτηριστικό είναι η στενή εξάρτηση της ελληνικής βιομηχανίας από το εμπόριο. Στην Ελλάδα, οι σχέσεις του εμπορίου με τη βιομηχανία ήταν από την αρχή πολύ στενές. Στους κλάδους όπου η προστιθέμενη αξία είναι χαμηλή (κυρίως στην επεξεργασία αγροτικών πρώτων υλών, σιτάρι, λάδι, οινόπνευμα, αλλά και δέρματα), η βιομηχανική δραστηριότητα δεν μπορεί να αυτονομηθεί σαν διαδικασία συσσώρευσης και, καθώς τα περιθώρια επέκτασης είναι περιορισμένα, παραμένει εξάρτημα της εμπορικής δραστηριότητας, που ασχολείται με τη διακίνηση της πρώτης ύλης. Θα μπορούσε να πει κάνεις ότι, από μια άποψη, η βιομηχανική επένδυση στην περίπτωση αυτή, αποτελεί έναν τρόπο αξιοποίησης του εμπορικού κεφαλαίου στο διάστημα κατά το όποιο αυτό μένει «νεκρό» (βλ. Αγριαντώνη Χρ.,«Η ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα.…, όπ.πρ., σελ. 403-404).

Ποικιλία, πολλαπλή χρήση του εξοπλισμού, συνδυασμός με εμπορικές δραστηριότητες, είναι μερικές από τις απαντήσεις που έδωσε η ελληνική βιομηχανία στα προβλήματα που έθετε η ίδια η δομή της, οι εσωτερικοί και εξωτερικοί οικονομικοί οροί της περιόδου που εξετάζονται. Αν με τον τρόπο αυτόν κατόρθωσε

να επιζήσει, το τίμημα ήταν, από την άλλη, και για τους ίδιους λόγους, οι εξαιρετικά αργοί ρυθμοί ανάπτυξης, τα χάσματα και οι ασυνέχειές της.

5.4.5 Το τραπεζικό σύστημα

Από τα μέσα του 19ου αιώνα ως τις αρχές του 20ού, η Εθνική Τράπεζα αποτελεί τον κύριο οργανισμό τραπεζικής πίστης στην Ελλάδα, η οποία μονοπωλεί όχι μόνο την προεξοφλητική ή υποθηκική πίστη, αλλά διατηρεί επίσης και το εκδοτικό προνόμιο. Με αυτό το δεδομένο, κάθε προσπάθεια αναφοράς στο γενικότερο πλαίσιο αλλά και στα ειδικότερα χαρακτηριστικά του πιστωτικού έργου κατά την περίοδο αυτή, δεν μπορεί να χωριστεί από τη δραστηριότητα της ΕΤΕ. Όμως, η νέα εποχή που άρχισε να σηματοδοτείται από τη δεκαετία του 1870 και εντεύθεν για το σύνολο της οικονομίας, σήμανε μια αλλαγή εποχής και για τον τραπεζικό χώρο:

- Κατά πρώτο λόγο, από την εποχή αυτή *«κρίθηκε απαραίτητη μια ενεργητικότερη παρέμβαση από την πλευρά του κράτους στη νομισματική διαχείριση. Έτσι, για πρώτη φορά στην οικονομική ιστορία της χώρας ένα μεγάλο μέρος των δημοσίων δαπανών χρηματοδοτήθηκε με την έκδοση χρήματος από τις εκδοτικές τράπεζες»*, βλ. Στασινόπουλος Γ., «Νόμισμα και τράπεζες», στο Κωστής Κ.-Πετμεζάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ. 391.
- Κατά δεύτερο λόγο, η δημιουργία νέων τραπεζών έθεσε τέλος στη μονοκρατορία της Εθνικής Τράπεζας και έβαλε τις βάσεις του σύγχρονου τραπεζικού συστήματος – μια διαδικασία που έμελλε να ολοκληρωθεί με την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος το 1928.

Οι Έλληνες της Διασποράς διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία αυτή κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει, ιδιαίτερα στην πρώτη φάση της. «*Συμβολικά, η περίοδός μας οριοθετείται με την εγκατάσταση στην Αθήνα δύο πολύ σημαντικών οικονομικών παραγόντων του ελληνισμού των παροικιών: του Ανδρέα Συγγρού στο ένα άκρο, του μεγαλοτραπεζίτη της Πόλης, ο οποίος εγκαινίασε ουσιαστικά την κίνηση των ομογενών προς την Ελλάδα το 1872, και του Εμμανουήλ Μπενάκη στο άλλο άκρο, του μεγαλοεπιχειρηματία της Αλεξάνδρειας, ο οποίος εγκαταστάθηκε στην ελληνική πρωτεύουσα στα 1908. Πολλές χειρονομίες ήταν κοινές στις κινήσεις αυτές, όπως η επαφή με τα ανώτατα κλιμάκια της εξουσίας ή η οικοδόμηση των μεγάρων στο βόρειο μέτωπο της λεωφόρου Κηφισίας. Ωστόσο ανάμεσά τους είχε μεσολαβήσει μια μικρή κοσμογονία. Η είσοδος των ομογενειακών κεφαλαίων προκάλεσε ένα μικρό σεισμό στα 1870-1880 ενώ η Αθήνα της εποχής του Μπενάκη είχε πλέον διαμορφώσει επαρκείς μηχανισμούς υποδοχής*», βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση … όπ.πρ., σελ. 63. Η εγκατάσταση Ελλήνων τραπεζιτών και χρηματιστών της Κωνσταντινούπολης στην Αθήνα από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 αποτέλεσε, λοιπόν, την απαρχή μιας ευρύτερης διαδικασίας αναδιάταξης των συσχετισμών ανάμεσα στην Ελλάδα και τον παροικιακό ελληνισμό, που οδήγησε εν τέλει στην αναβάθμιση του εθνικού κέντρου, στην ανάδειξη δηλαδή της Αθήνας ως κέντρου επιχειρησιακής δράσης των Ελλήνων κεφαλαιούχων της Διασποράς (βλ. Κωστής Κ. – Τσοκόπουλος Β., *Οι τράπεζες στην Ελλάδα, 1898-1928*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1988). Οι πρώτες κινήσεις, όπως μαρτυρεί ο Συγγρός στα απομνημονεύματα του, φαίνεται να σχετίζονται με τις νέες συνθήκες που άρχισαν να επικρατούν στο δανεισμό του οθωμανικού δημοσίου, όπου η εμφάνιση των ευρωπαϊκών τραπεζών σήμανε το τέλος της χρυσής εποχής για τους «σαράφηδες» του Γαλατά. (βλ. και Συγγρός Α., *Απομνημονεύματα*, Τόμοι 2 Αθήνα 1908). Σε μια πιο μακροπρόθεσμη προοπτική, οι παράγοντες αναδίπλωσης στην Ελλάδα θα πρέπει να συσχετιστούν με ευρύτερες διεργασίες που συντελούνταν στον παροικιακό ελληνισμό, τόσο στο οικονομικό επίπεδο, με την πίεση που ασκούσε η επέκταση των ευρωπαϊκών κεφαλαίων, όσο και, κυρίως, στο πολιτισμικό, με την εντατικοποίηση των διαδικασιών εθνικοποίησης στις χώρες υποδοχής.

Οι ομογενείς της Κωνσταντινούπολης, με τη συνεργασία και άλλων παροίκων (από την Οδησσό και αλλού), θα ιδρύσουν τρείς νέες τράπεζες στην Ελλάδα. *Η Γενική Πιστωτική Τράπεζα* (ΓΠΤ) ιδρύθηκε στο τέλος του 1872 από όμιλο επιχειρηματιών περί τον Ανδρέα Συγγρό (Παπούδωφ, Θεολόγης κ.ά), και τον Μάιο του 1873 ιδρύθηκε η *Τράπεζα Βιομηχανικής Πιστώσεως* (ΤΒΠ) (από τους Μπαλτατζή, Ζωγράφο, κ.ά). Ο κύκλος θα συμπληρωθεί με την ίδρυση της *Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας*, που ιδρύθηκε και πάλι από τον Συγγρό το 1882 και εξασφάλισε το πολυπόθητο εκδοτικό προνόμιο στις νέες επαρχίες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. (βλ. Δερτιλής Γ., *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980). Εκτός από την Ηπειροθεσσαλική, οι άλλες δύο τράπεζες επιδίωκαν να εφαρμόσουν στην Ελλάδα το γαλλικό πρότυπο της τράπεζας επιχειρήσεων (banque d'affaires), να αναλαμβάνουν δηλαδή συμμετοχές ή χρηματοδότηση

επιχειρήσεων κάθε λογής και ιδίως βιομηχανικές. Τελικά όμως, η εμβέλεια τους θα είναι περιορισμένη. Οι τοποθετήσεις και οι πιστώσεις τους απορροφήθηκαν ουσιαστικά από τις σιδηροδρομικές εταιρίες και τα δημόσια έργα της εποχής και συγχρόνως διαδραμάτισαν τον οικείο τους ρόλο του ενδιάμεσου στα δάνεια του ελληνικού δημοσίου. Και οι τρείς τράπεζες θα διαγράψουν έναν κύκλο ζωής 20-30 ετών. Η ΓΠΤ θα υποκύψει πρώτη στην κρίση και την ύφεση της περιόδου 1885-1893 και θα κλείσει το 1893. Η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας θα συγχωνευτεί το 1899 με την Εθνική. Μακροβιότερη η ΤΒΠ, που κατόρθωσε να εκκαθαρίσει τις ζημιές της κρίσης και επέζησε ως το 1905, οπότε εξαγοράσθηκε από την Τράπεζα Αθηνών.

Πραγματική «τομή» στην ιστορία του ελληνικού τραπεζικού συστήματος θεωρείται, όμως, η ίδρυση της *Τράπεζας Αθηνών* το 1893 (βλ. Κωστής Κ. – Τσοκόπουλος Β., *Οι τράπεζες στην Ελλάδα…* όπ.πρ.), με πυρήνα το τραπεζικό κατάστημα του Κωνσταντινουπολίτη Αντ. Καλλέργη, και με τη συνδρομή του Αλ. Λαμπρινούδη, που είχε διατελέσει διευθυντής της εταιρείας των αδερφών Ράλλη στις Ινδίες και άλλων επιχειρηματιών. Το 1896, η Αθηναϊκή απορρόφησε το τραπεζικό κατάστημα του Ιωάννη Πεσμαζόγλου στην Αλεξάνδρεια - ο οποίος και διηύθυνε την τράπεζα ως τον πρόωρο θάνατό του 1906 - και από εκεί και πέρα άρχισε η διεύρυνση των εργασιών της στον παροικιακό ελληνισμό. Η ΤΑ υπήρξε η πρώτη τράπεζα καταθέσεων (Banque de dépôts) στην Ελλάδα, διέθεσε νέου τύπου πιστώσεις στις επιχειρήσεις (δάνεια με ενέχυρο εμπορευμάτων), συμμετείχε σε σημαντικές βιομηχανικές εταιρείες και ανοίχτηκε στη χρηματοδότηση της αγοράς ατμόπλοιων από τους Έλληνες εφοπλιστές, στις συμμετοχές σε βιομηχανικές εταιρείες αλλά και στην είσοδο του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα, εγκαινιάζοντας, το 1904, την συνεργασία της με τη γαλλική Banque de l'Union Parisienne ενώ το 1906 εξαγόρασε την Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως. Η δυναμική άνοδος στο τραπεζικό στερέωμα της ΤΑ (της πρώτης τράπεζας που προσανατόλισε τη δραστηριότητά της προς τον ιδιωτικό τομέα), προκάλεσε φυσικά αίσθηση και τις αναγκαίες απαντήσεις: «*Το 1904 ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ανατολής, από την Εθνική Τράπεζα και τη γερμανική National Bank für Deutschland, επίσης με στόχο τη διείσδυση στην Ανατολή (η συνεργασία των δύο ιδρυτικών τραπεζών δεν ευοδώθηκε όμως, τελικά) ενώ, μετά το θάνατο του Πεσμαζόγλου, η ΕΤΕ θα εκδηλώσει διαθέσεις απορρόφησης της Αθηναϊκής - κάτι που θα συμβεί όμως μόνο στην δεκαετία του 1950. Ακολούθησαν άλλες δύο τράπεζες, που έμελλε να εξελιχθούν σε σημαντικά πιστωτικά ιδρύματα τον 20ο αιώνα, η Λαϊκή Τράπεζα του Διονυσίου Λοβέρδου (1906) και η Εμπορική Τράπεζα (1907). Η περίοδος λήγει κάπως άδοξα για την Τράπεζα Αθηνών, που κλονίστηκε από την αιγυπτιακή κρίση του 1908 και τους ενδο-τραπεζικούς ανταγωνισμούς*» (βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση … όπ.πρ., σελ. 68).

Συμπερασματικά, η περίοδος αυτή σηματοδοτεί μεταξύ άλλων και την ανάπτυξη και εν πολλοίς την κυριαρχία του πιστωτικού τομέα στην ελληνική οικονομία. Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι, παρότι από τη δεκαετία του 1870 αρχίζουν να λειτουργούν τραπεζικά ιδρύματα δίπλα στην ΕΤΕ και στην Ιονική Τράπεζα (που δραστηριοποιείται ως επί το πλείστον στα Ιόνια και έχει την έδρα της στο Λονδίνο) και παρά την κεντρική θέση που κατέχει η ΕΤΕ στον πιστωτικό χώρο, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για «τραπεζικό σύστημα» με την κλασσική έννοια του όρου. Και αυτό, γιατί τούτο προϋποθέτει την ύπαρξη Κεντρικής Τράπεζας με δικαιοδοσίες ρύθμισης και ελέγχου του πιστωτικού συστήματος και την ανάληψη του ρόλου του δανειστή ύστατης προσφυγής, σε περιπτώσεις μεμονωμένων περιστατικών ή γενικευμένης κρίσης. Από την άλλη, είναι σημαντικό να διαπιστώσουμε ότι οι τράπεζες που ιδρύονται από το ομογενειακό κεφάλαιο στις δεκαετίες του 1870 και του 1880, είχαν ως κύριο σκοπό τους να συμμετάσχουν στα κρατικά επενδυτικά εγχειρήματα: «*Όσες από αυτές ανέπτυξαν προνομιακές σχέσεις με το κράτος (όπως η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας), κατάφεραν να καθιερωθούν και να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στα οικονομικά δρώμενα. Οι υπόλοιπες (όπως η Γενική Πιστωτική Τράπεζα και η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως), που η δραστηριοποίησή τους κατευθύνθηκε προς τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, διαδραμάτισαν περιθωριακό ρόλο και οδηγήθηκαν σε μαρασμό. Ο τραπεζικός τομέας στην Ελλάδα αναπτύχθηκε, κυρίως, με βάση το εκδοτικό προνόμιο και τα δάνεια προς το κράτος*». βλ. Στασινόπουλος Γ., «Νόμισμα και τράπεζες …όπ.πρ. σελ. 398). Αν και υπάρχουν ποικίλες εκτιμήσεις ως προς τον ρόλο της πρώτης αυτής ομάδας των ομογενειακών κεφαλαίων στην Ελλάδα, είναι μάλλον βέβαιο ότι, παρά τις αναστατώσεις που προκάλεσαν αρχικά, με την αύξηση της ρευστότητας της οικονομίας, την εντύπωση του «εύκολου χρήματος» και τις κερδοσκοπικές τάσεις που υπέθαλψαν, μακροπρόθεσμα διεύρυναν τους ορίζοντες της τοπικής επιχειρηματικότητας, αλλά και συνέβαλλαν στην αναβάθμιση της πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας.

5.4.6 Η εμπορική ναυτιλία: Από το ιστίο στον ατμό

Λίγα χρόνια μετά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας, η ελληνική εμπορική ναυτιλία μπόρεσε να ανασυγκροτηθεί και από το 1840 να κυριαρχήσει εκ νέου στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα, αξιοποιώντας τη γεωγραφική

θέση της χώρας, αλλά και το γεγονός ότι δεν υπήρχε σοβαρός ανταγωνισμός από άλλα κράτη της περιοχής. Μετά το 1860, όμως, η κυριαρχία του ελληνικού στόλου φαινόταν να απειλείται, αυτή τη φορά όχι από εμπλοκή σε πολεμικές συγκρούσεις όπως στο παρελθόν, αλλά από έναν πολύ διαφορετικό εχθρό, τα ατμοκίνητα πλοία, τα οποία ήταν πολύ πιο ανταγωνιστικά από τα παλαιού τύπου ελληνικά ιστιοφόρα. Είναι τότε που οι τεχνολογικές εξελίξεις στις μηχανές των ατμόπλοιων, τα καθιστούν οικονομικά εκμεταλλεύσιμα στους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους. Το ατμόπλοιο, καίτοι απαιτούσε πολύ μεγαλύτερη επένδυση από το ιστιοφόρο, εντούτοις μείωνε σημαντικά το ναύλο, το χρόνο παράδοσης και την ασφάλεια των εμπορευμάτων, εκτοξεύοντας στα ύψη τα κέρδη από τη ναυτιλία. Ουσιαστικά, το ατμόπλοιο με χαμηλότερο κόστος εξασφάλιζε πολύ υψηλότερα κέρδη για τους εφοπλιστές. (Για μια αναλυτική διαπραγμάτευση του θέματος, βλ. Καρδάσης Β., *Από του ιστίου εις τον ατμόν: Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1858-1914*, εκδ. ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1993).

Στην πραγματικότητα, στη διάρκεια του 19ου αιώνα τα ιστιοφόρα συνυπήρξαν με τα ατμόπλοια, αφού, παρά τη δημιουργία της πρώτης πολυμετοχικής ατμοπλοϊκής εταιρείας στη Σύρο το 1856, η πραγματική είσοδος της ποντοπόρου φορτηγού ναυτιλίας στον ατμό στην Ελλάδα δεν αρχίζει πριν από το 1880. Οι Έλληνες εφοπλιστές δεν διέθεταν όλα όσα χρειάζονταν στη ναυπήγηση ατμόπλοιων και χρειάστηκαν επίμονες προσπάθειες υπό την πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού, ώστε να δημιουργηθούν νέα εταιρικά σχήματα. Σε αυτά συμμετείχαν το κράτος, οι τράπεζες και ιδίως οι ομογενείς κεφαλαιούχοι, που πρόσφεραν την αναγκαία χρηματοδότηση προκειμένου να ναυπηγηθούν ατμόπλοια. Πριν ακόμη συμπληρωθεί ο κύκλος της Μεγάλης Ύφεσης, η διαδικασία τεχνολογικής μεταβολής είχε σχεδόν ολοκληρωθεί στα ελληνόκτητα πλοία. Με μια κάθετη σχεδόν ανάπτυξη, τα ατμόπλοια είχαν αντικαταστήσει τα ξύλινα πλοία. Οι νέοι εφοπλιστές, ιδιοκτήτες ατμόπλοιων, συγκεντρώνονται στο νέο ναυτιλιακό κέντρο της Ελλάδας, τον Πειραιά.

Η διαδικασία μετάβασης από το ιστίο στον ατμό μπορεί να διακριθεί σε δύο περιόδους:

- Η πρώτη διήρκεσε σχεδόν δεκαπέντε χρόνια, από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 έως το τέλος της δεκαετίας του 1890 και χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των εμπόρων και εφοπλιστών της ναυτιλιακής διασποράς στην αγορά ατμόπλοιων, με βάση τα κύρια λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και της Δυτικής Ευρώπης.
- Η δεύτερη φάση διήρκεσε άλλα δεκαπέντε χρόνια, από τις αρχές του 20ου αιώνα έως τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και χαρακτηρίζεται από την αγορά ατμόπλοιων από τους καραβοκύρηδες του Ιονίου και του Αιγαίου με τη χρηματοδότηση των συριανών εμπόρων/τραπεζιτών και των επιχειρηματιών της ναυτιλιακής διασποράς, καθώς και τη δημιουργία του Πειραιά ως κέντρου του ατμοπλοϊκού στόλου.

Οι πρώτες αγορές ατμόπλοιων δεν έγιναν από καραβοκύρηδες ιστιοφόρων των νησιών του Ιονίου και του Αιγαίου, αλλά από εμπόρους και εφοπλιστές Έλληνες της διασποράς, που στη συνέχεια εξειδικεύτηκαν στον εφοπλισμό, από το γύρισμα του αιώνα και εξής. Άλλωστε, η επιβίωσή τους ήταν άρρηκτα δεμένη με την ατμοπλοΐα. Επιπλέον, τα σιτηρά ήταν ένα φορτίο που μπορούσε να χαλάσει εύκολα στο ταξίδι λόγω της ευαισθησίας του στην υγρασία. Επομένως, τα σύντομα ταξίδια μείωναν το ενδεχόμενο της ζημιάς. Ήταν προφανές ότι η αγορά ατμόπλοιων αποτελούσε τον sine qua non παράγοντα για τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων και της συμμετοχής τους στο εμπόριο.

Η δεύτερη φάση της διαδικασίας της μετάβασης από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία της νέας τάξης πραγμάτων στην ελληνική ναυτιλία: την εδραίωση των εφοπλιστών ατμόπλοιων στον Πειραιά και το Λονδίνο, ναυτιλιακά κέντρα απ' όπου συνέχισαν τις δραστηριότητές τους τον 20ο αιώνα. «*Αν η αγορά των πρώτων ατμόπλοιων και η συγκρότηση ενός σημαντικού ατμοπλοϊκού στόλου, που ανέπτυξε την απαραίτητη τεχνογνωσία για τη διαχείριση και λειτουργία της νέα τεχνολογίας στη θάλασσα, οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στους Έλληνες της διασποράς εγκατεστημένους έξω από την Ελλάδα, στη διάρκεια του τελευταίου τρίτου του 19ου αιώνα, το δεύτερο κύμα αγοράς ατμόπλοιων, από τα τέλη του αιώνα μέχρι τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, οφείλεται στους Έλληνες εντός των συνόρων και ιδιαίτερα στους τραπεζίτες και επενδυτές της Σύρου, καθώς και στην αυτοχρηματοδότηση μέσω συμπλοιοκτησιών των καραβοκύρηδων που εισήλθαν στην ατμοπλοΐα*». Βλ. Χαρλαύτη Τζ., «Ναυτιλία», στο Κωστής Κ.-Πετμεζάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ. 448.

Η Σύρος, παρά τη ραγδαία ανάπτυξη του Πειραιά στις αρχές του 20ου αιώνα, αποτελεί ακόμη ένα σημαντικό εμπορο-ναυτιλιακό κέντρο, το οποίο τελικώς αντιλαμβάνεται το αναπόφευκτο της επικράτησης των ατμόπλοιων. Οι τραπεζίτες της Σύρου ήταν όλοι Χιώτες έμποροι, μέλη του διεθνούς επιχειρηματικού δικτύου των Ελλήνων της ναυτιλιακής διασποράς. Στη Σύρο, οι Χιώτες συγκρότησαν μια συμπαγή ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά και συμφέροντα που ανέπτυξαν και διαμόρφωσαν για τις ανάγκες της ναυτιλίας του νησιού.

Λόγω της εξειδίκευσής τους σε ναυτική χρηματοδότηση αποδείχτηκαν εξαιρετικά σημαντικοί για την πορεία προς τον ατμό. Προς την υιοθέτηση της νέας βιομηχανικής τεχνολογίας στα πλοία βοήθησαν και οι επενδύσεις σε ατμόπλοια των μεγάλων κεφαλαιούχων - βιομηχάνων του νησιού. Όλοι οι νέοι εφοπλιστές ατμόπλοιων εγκαταστάθηκαν στο επίνειο της πρωτεύουσας, που βαθμιαία απέκτησε πλήρη ναυτιλιακή υποδομή. Η επέκταση της ναυτιλιακής αγοράς του Πειραιά υλοποιήθηκε λόγω της ομαδικής πρόσβασης σ' αυτήν, μέσω των συμπλοιοκτησιών, πολλών μικρών πρώην ιδιοκτητών-πλοιάρχων ιστιοφόρων κατά τη διάρκεια της περιόδου 1900-1914. Ένας από τους σημαντικούς λόγους αυτής της αθρόας πρόσβασης στη ναυτιλιακά αγορά ήταν ότι οι υψηλοί ναύλοι ακολούθησαν στο γύρισμα του αιώνα μια σχετικά καθοδική πορεία, κατά την οποία και οι τιμές των πλοίων, επίσης, έφθασαν σε χαμηλά επίπεδα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ένας μεγάλος αριθμός των μετέπειτα ισχυρών εφοπλιστικών οικογενειών από την Κάσο και τη Χίο αγόρασε τα πρώτα του ατμόπλοια. «*Οι Έλληνες εφοπλιστές, στην περίοδο της Μεγάλης ύφεσης του 1873-1896, πέτυχαν να ανασυγκροτηθούν, για μια ακόμη φορά, και να ανταποκριθούν με επιτυχία στις απαιτήσεις του νέου ανταγωνιστικού περιβάλλοντος που στο μεταξύ είχε δημιουργηθεί. Αν και δεν είναι αυτοί που καινοτομούν πρώτοι, είναι βέβαιο ότι καινοτομούν στην κατάλληλη γι' αυτούς συγκυρία. Στις θετικές επιπτώσεις αυτής της μετάβασης από το ιστιοφόρο στο ατμόπλοιο, θα πρέπει να σημειωθεί η περαιτέρω ανάπτυξη του ελληνικού χρηματοπιστωτικού συστήματος, τα μεγάλα έργα στα λιμάνια επί κυβερνήσεων Τρικούπη προκειμένου να μπορούν να δέχονται πολύ μεγαλύτερα πλοία, ενώ οι αρνητικές επιπτώσεις επικεντρώνονται στα ελληνικά ναυπηγεία, που από κατασκευαστικά ιστιοφόρων μετατρέπονται σε επισκευαστικά ατμοκίνητων πλοίων*». βλ. Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική Ιστορία*…όπ.πρ., σελ. 204-205.

Σε μία περίοδο είκοσι ετών, από το 1895 μέχρι το 1914, οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις που έδρευαν στη Μαύρη Θάλασσα και την Κωνσταντινούπολη μειώθηκαν εντυπωσιακά, ενώ η Ελλάδα μετατράπηκε σε κέντρο των ελληνικών ναυτιλιακών επιχειρήσεων. «*Οι νέες εξελίξεις από την τεράστια αύξηση του διεθνούς εμπορίου και την ανάπτυξη της ναυτιλίας επέβαλαν την εξειδίκευση που στρεφόταν προς τον εφοπλισμό, η οποία δεν απαιτούσε πλέον την εμπορική αξιοποίηση ενός συγκεκριμένου φορτίου, όσο τη σύνδεση μ' ένα μεγάλο διεθνές κέντρο. Ενώ λοιπόν, έως το 1895, το γραφείο των αδελφών Βαλλιάνου ήταν το μοναδικό ελληνικό ναυτιλιακό γραφείο που λειτουργούσε στο Λονδίνο, το 1900 τα γραφεία αυξήθηκαν σε πέντε, ενώ το 1914 λειτουργούσαν δώδεκα ελληνικά ναυτιλιακά γραφεία στη βρετανική πρωτεύουσα*». Βλ. Χαρλαύτη Τζ., «Ναυτιλία»…όπ.πρ., σελ. 449-450. Ο Πειραιάς, ως κέντρο της ελληνόκτητης ναυτιλίας στις αρχές του 20ου αιώνα (1914), διέθετε 155 εφοπλιστικά γραφεία. Διέθετε, επίσης, ναυτιλιακούς πράκτορες, εμπόρους άνθρακα, προμηθευτές πλοίων, ναυλομεσιτικά γραφεία, ασφαλιστικές εταιρείες, νηογνώμονες, τράπεζες που ασχολούνταν με τη ναυτιλιακή χρηματοδότηση και μεσιτικά γραφεία πληρωμάτων. Εκτός αυτού, από τα τέλη του 19ου αιώνα παρείχε δυνατότητες ναυπηγοεπισκευών με τα μηχανουργεία και τις δεξαμενές Βασιλειάδη και το μηχανουργείο Μακ Δούαλ, καθώς και εκατοντάδες τεχνιτών που παρείχαν εξειδικευμένες εργασίες για πλοία. Το 1914, τα δύο τρίτα της συνολικής χωρητικότητας του ελληνόκτητου στόλου δρούσε με έδρα την Ελλάδα και αντιπροσωπευτικά γραφεία κυρίως στο Λονδίνο. Είναι, λοιπόν, προφανές ότι σημαντικό μέρος της οικονομικής του ανάπτυξης ήταν συνυφασμένη με τη μετεξέλιξή του σε κέντρο μιας ναυτιλίας, προσανατολισμένης τόσο προς τον ελληνικό όσο και προς τον διεθνή χώρο.

5.4.7 Τα δάνεια, η χρεωκοπία και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

Είναι φανερό ότι τέτοιας έκτασης έργα, σαν αυτά που περιλαμβάνονταν στο πρόγραμμα του Τρικούπη, δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν παρά μόνο με εξωτερικό δανεισμό. Ο εξωτερικός δανεισμός ήταν, ακόμη, απαραίτητος και για τις εξοπλιστικές ανάγκες του στρατού, ο οποίος έπρεπε να βρίσκεται διαρκώς σε κατάσταση ετοιμότητας στο αβέβαιο σκηνικό της Νότιας Βαλκανικής. Ο Χαρίλαος Τρικούπης ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, όταν η ρύθμιση των παλαιών δανείων, με τον συμβιβασμό του 1878, επέτρεψε στην Ελλάδα να έχει πρόσβαση στα διεθνή χρηματιστήρια, σε μια εποχή ιδιαίτερα ευνοϊκή για τη διεθνή κίνηση των κεφαλαίων. «*Ο Τρικούπης ήταν ο πρώτος Έλληνας πρωθυπουργός που κατάρτισε διπλό προϋπολογισμό, τακτικό και έκτακτο. Με τον τακτικό εξυπηρετούσε τα έξοδα του δημοσίου κατά υπουργείο και με τον έκτακτο ασκούσε την κυρίως οικονομική του πολιτική, που ήταν η κατασκευή της απαραίτητης υποδομής για την ανάπτυξη της οικονομίας. Τα έξοδα του έκτακτου προϋπολογισμού τα κάλυπτε με τη σύναψη εξωτερικών δανείων. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα εξωτερικά δάνεια χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά για την κατασκευή των δημόσιων έργων: ένα αρκετά μεγάλο μέρος των δανείων απορροφήθηκε από τις στρατιωτικές δαπάνες, όπως η κατάσταση στα Βαλκάνια επέβαλλε*», βλ. Παπαθανασόπουλος Κ., «Ναυτιλία, κράτος και πολιτική…όπ.πρ., σελ. 141-142. Η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό ήταν συνειδητή επιλογή - και συνηθισμένη άλλωστε διεθνής πρακτική την εποχή εκείνη - των ελληνικών κυβερνήσεων και ιδίως του Τρικούπη, ο οποίος έτρεφε αισιοδοξία για τις

προοπτικές της ελληνικής οικονομίας και τις δυνατότητες της να αποπληρώνει εν καιρώ τα δάνεια, μια αισιοδοξία που ενίσχυε η επέκταση της χώρας, η παρουσία των ομογενών, ο βραχύς ανοδικός κύκλος του 1880-1882 και τα ποικίλα εκκολαπτόμενα επιχειρηματικά σχέδια. «*Μεταξύ 1879 και 1890 το ελληνικό κράτος συνήψε οκτώ εξωτερικά δάνεια συνολικού ύψους 630 εκατομμυρίων δρχ., και ακόμη πέντε εσωτερικά δάνεια ύψους περίπου 65 εκατομμυρίων δρχ. Ας σημειωθεί ότι σε όλη την προηγούμενη περίοδο, ύστερα από τα δάνεια της Ανεξαρτησίας και το δάνειο των 60 εκατομμυρίων προς Όθωνα το 1843, η χώρα δεν είχε συνάψει άλλα εξωτερικά δάνεια ενώ στη μετα-οθωνική περίοδο 1862-1878, το σύνολο των εσωτερικών δανείων δεν ξεπερνούσε τα 130 εκατομμύρια δρχ. Πρόκειται συνεπώς για πολύ σημαντική αύξηση της δανειακής επιβάρυνσης της χώρας, η οποία αναπόφευκτα σήμανε και την ανάλογη αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης. Ο Τρικούπης πράγματι ταυτίστηκε στη λαϊκή συνείδηση της εποχής με την αύξηση των φόρων, οι περισσότεροι μάλιστα από τους οποίους ήταν νέοι έμμεσοι φόροι (επί της κατανάλωσης οινοπνευμάτων, κρασιού και καπνού) και γι' αυτό κατεξοχήν κοινωνικά άδικοι, σε μια εποχή που δεν φορολογείτο ακόμη το εισόδημα*» βλ. Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση … όπ.πρ., σελ. 68.

Από το συνολικό ποσό των δανείων, ο Ανδρέας Ανδρεάδης υπολόγισε σε 100 εκατομμύρια τις στρατιωτικές δαπάνες και 120 περίπου εκατομμύρια τα ποσά που διατέθηκαν για τα δημόσια έργα – σιδηρόδρομους και δρόμους. Τα υπόλοιπα, δηλαδή περίπου τα μισά από το καθαρό προϊόν των δανείων, διατέθηκαν για την κάλυψη έκτακτων δαπανών, για την κάλυψη ελλειμμάτων του προϋπολογισμού και για την ίδια την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους. Φαίνεται, επίσης, ότι ένα μεγάλο μέρος του δημόσιου χρέους οφειλόταν σε καταναλωτικές δαπάνες και ένα πολύ μικρότερο μέρος του σε επενδυτικές δαπάνες, οι οποίες ούτως ή άλλως ήταν σε έργα υποδομής και, άρα, ήταν μακροχρόνιας απόδοσης, βλ. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική*… όπ.πρ. σελ. 141-146. Την ίδια άποψη και ο Ν. Σβορώνος, που σημειώνει: «*Το μεγαλύτερο μέρος των δανείων αυτών χρησιμοποιήθηκε για την εξόφληση των εσωτερικών δανείων ή για τη βελτίωση της κατάστασης ορισμένων σημαντικών τραπεζών. Μόνο 6% χρησιμοποιήθηκε για παραγωγικά έργα. Η εξόφληση του δανείου αυτού απορροφούσε το 40%-50% των κρατικών εσόδων*», βλ. Σβορώνος Ν., *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σελ. 292. Οι όροι των δανείων επιβάρυναν ακόμη περισσότερο το δημόσιο χρέος. Όλα εκδίδονταν κάτω του αρτίου: από το ονομαστικό κεφάλαιο των 630 εκατομμύρια το κράτος εισέπραξε μόνο 459 εκατομμύρια, με αποτέλεσμα τα πραγματικά επιτόκια να κυμαίνονται μεταξύ 5,5-8,2% αντί των ονομαστικών 4-6% που ήταν ήδη υψηλότερα από τα τρέχοντα στην Ευρώπη. Εν όψει των δανείων, ο Τρικούπης συνήθιζε να παίρνει προκαταβολές από τις τράπεζες (Εθνική, ΓΠΤ και Ηπειροθεσσαλίας) με υψηλότερα επιτόκια. Οι τράπεζες επιπλέον πραγματοποιούσαν υψηλά κέρδη και από τις μετατροπές των δανείων που εγκαινιάσθηκαν μετά το 1887 και με τις οποίες εξοφλούνταν στο άρτιο οι τίτλοι των δανείων, που είχαν αγορασθεί σε χαμηλές τιμές. Τέλος, η υποτίμηση της δραχμής, ήδη από το 1885, αλλά με μεγαλύτερη ένταση από το 1890 και έπειτα, κατέστησε τις ετήσιες τοκοχρεολυτικές δόσεις δυσβάστακτες για τον κρατικό προϋπολογισμό.

Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, ήταν μαθηματικά βέβαιο ότι η χώρα μακροχρόνια δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της. Ο Τρικούπης επιδίωξε την αναχρηματοδότηση του δημόσιου χρέους και, μετά την αποτυχία των προσπαθειών του τον Δεκέμβριο του 1893, διατύπωσε από το βήμα της Βουλής την περίφημη φράση «δυστυχώς επτωχεύσαμεν». Αυτό σήμαινε στάση πληρωμών των χρεολυσίων του κράτους και περιορισμό στην πληρωμή τόκων στο 30% των οφειλομένων. Επίσης, η πτώχευση που κηρύχθηκε σήμαινε:

- Πρώτον, αποκλεισμό της Ελλάδας από καινούργιο δανεισμό και
- Δεύτερο, δέσμευση σημαντικών μελλοντικών εσόδων της προκειμένου να πληρωθούν οι πιστωτές της.

Οι διαπραγματεύσεις με τους κατόχους των ομολογιών των ελληνικών δανείων υπήρξαν άγονες επί τέσσερα χρόνια ενώ οι ξένοι ομολογιούχοι εξοργίζονταν και από το γεγονός ότι τα εσωτερικά δάνεια εξαιρέθηκαν από τον διακανονισμό αυτό. Τελικά, μετά την ήττα του 1897, η Ελλάδα (κυβέρνηση Α. Ζαΐμη) αναγκάστηκε να δεχθεί την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου - θεσμού που είχε εφαρμοστεί και σε άλλες χώρες σε πτώχευση - τη δημιουργία της ΔΟΕ (Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής Commission Financière Internationale), από αντιπροσώπους των Δυνάμεων, η οποία θα επέβλεπε την καταβολή αποζημίωσης στην Τουρκία και την είσπραξη προσόδων για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους της χώρας. Η ΔΟΕ ανέλαβε την είσπραξη εγχώριων προσόδων (φόροι, μονοπώλια, χαρτόσημα, έσοδα τελωνείων κ.λπ.) για την εξυπηρέτηση του χρέους, ενώ η όλη εκκαθάριση, αλλά και η καταβολή της τουρκικής αποζημίωσης, διευκολύνθηκε με την έκδοση εγγυημένου από τις Δυνάμεις δανείου 170 εκατομμυρίων, υπό την εποπτεία της.

Με δεδομένα όσα καταγράφηκαν παραπάνω, η Ελλάδα φαίνεται να αποχαιρετά τον «μακρύ» 19ο αιώνα με τους χειρότερους οιωνούς: οικονομική χρεωκοπία (1893), στρατιωτική ήττα και Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος (1897), σταφιδική κρίση στις νότιες επαρχίες και αδιέξοδο με τα τσιφλίκια στη Θεσσαλία, βιομηχανική στασιμότητα και δημογραφική αφαίμαξη από την υπερπόντια μετανάστευση. Στην πραγματικότητα όμως, πίσω από αυτή τη ζοφερή εικόνα, μια σιωπηρή ανάταξη της οικονομίας διαπιστώνεται στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, όταν καταγράφεται μια αναμφισβήτητη πρόοδος και μια βελτίωση όλων των δεικτών: Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, μετά τη μείωση της δεκαετίας του 1890, ανέβηκε κατακόρυφα στα χρόνια 1910-11. Η σταφιδική κρίση ξεπερνιέται σταδιακά με τη δημιουργία της «Προνομιούχου», η βιομηχανία επεκτείνεται, η εμπορική ναυτιλία γίνεται ατμοκίνητη και αναπτύσσει διεθνείς δραστηριότητες, οι τράπεζες επεκτείνονται σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο, όπως και οι ελληνικές επιχειρήσεις που κυριαρχούν στα μεγάλα λιμάνια-εμπορικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σμύρνη, Αλεξάνδρεια, Θεσσαλονίκη). Οι επιδόσεις των δημοσιονομικών μεγεθών θα ξεπεράσουν και τις πιο αισιόδοξες προβλέψεις, φαινόμενο στο οποίο συμβάλλει και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος: «*Η δημοσιονομική πειθαρχία την οποία επέβαλε ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος μπορεί να δυσχέραινε τη χρηματοδότηση της στρατιωτικής ανασυγκρότησης, στο βαθμό φυσικά που κάτι τέτοιο θα ήταν εφικτό χωρίς πρόσβαση στις διεθνείς αγορές και να περιόριζε τα κυριαρχικά δικαιώματα του ελληνικού κράτους, αλλά από την άλλη πλευρά δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια πιο συγκροτημένη και ορθολογική αντιμετώπιση των δημοσίων δαπανών*». Βλ. Κωστής Κ., *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2013.

Στις παραμονές των βαλκανικών πολέμων, με την προώθηση του εκχρηματισμού της οικονομίας, την επέκταση των εμπορευματικών καλλιεργειών και την ανάπτυξη των εσωτερικών συγκοινωνιών, έχει ολοκληρωθεί σε μεγάλο βαθμό ο σχηματισμός μιας ενιαίας εθνικής αγοράς στα βασικά αγροτικά και βιομηχανικά προϊόντα. Στην αγορά του χρήματος, η ενοποίηση του εθνικού χώρου είναι πλήρης για το συνάλλαγμα και έχει προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό για τα επιτόκια. Η ενοποίηση της εθνικής αγοράς αύξησε την πίεση πάνω στις παλιές παραγωγικές σχέσεις και, παράλληλα με τη μετανάστευση προς το εξωτερικό, εμφανίζονται σε μεγαλύτερη έκταση σχέσεις μισθωτής εργασίας στη βιομηχανία, τα μεταλλεία, τη ναυτιλία και τις νέες επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας. *«Τα χρηματικά περισσεύματα μπορούν πλέον να λειτουργούν σε μεγαλύτερη έκταση ως κεφάλαιο και σχηματίζονται στις τράπεζες και τη βιομηχανία ισχυροί πόλοι συγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Η διόγκωση των αστικών κέντρων, η διάδοση της μέσης και της ανώτερης εκπαίδευσης θέτουν στη διάθεση των κεφαλαιοκρατικών επιχειρήσεων ικανά στελέχη και έναν αρκετά αποδοτικό κρατικό μηχανισμό. Οι προϋποθέσεις για την ομαλή διοικητική ενσωμάτωση των Νέων Χωρών μετά τους βαλκανικούς πολέμους δεν δημιουργήθηκαν από το μηδέν στη διάρκεια της διετούς διακυβέρνησης των Φιλιλευθέρων, αλλά είχαν οικοδομηθεί προοδευτικά στο διάστημα των προηγούμενων γενεών*» βλ. Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη…* όπ.πρ., σελ. 66-67.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

Αγριαντώνη Χρ., «Η ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Περιοδολόγηση, προβλήματα ολοκλήρωσης», στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 397-404.

Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 5ος Αθήνα 2003, σελ. 55-70.

Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.

Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1977.

Δερτιλής Γ., Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873), εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980.

Δερτιλής Γ., *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα*, Αθήνα 1984.

Ζολώτας, Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήναι 1926.

Καρδάσης Β., *Από του ιστίου εις τον ατμόν: Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1858-1914*, εκδ. ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1993.

Κωστής Κ. – Τσοκόπουλος Β., *Οι τράπεζες στην Ελλάδα, 1898-1928*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1988.

Κωστής Κ., *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2013.

Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867.

Μέλιος Ν. – Παπαδόπουλος Α., «Το Κωπαϊδικό ζήτημα στον 19ο και 20ό αιώνα: μια πρώτη ιστορική προσέγγιση», *Επετηρίς Βοιωτικών Μελετών*, τομ. Α', Τεύχος Β', Αθήνα 1988, σελ. 1159-1177.

Μοσκώφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979.

Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978.

Παπαγιαννάκης Λ., *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, εκδ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.

Παπαγιαννοπούλου Ε., *Η διώρυγα της Κορίνθου. Τεχνικός άθλος και οικονομικό τόλμημα,* εκδ. ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.

Παπαθανασόπουλος Κ., «Ναυτιλία, κράτος και πολιτική στο 19ο αιώνα», στο Κρεμμυδάς Β. (επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αι.)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σελ. 105-144.

Πετμεζάς Σ., «Δημογραφία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922 Οι Απαρχές*, Τόμος Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σελ. 41-51.

Σακελλαρόπουλος, Θ., *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 18830-1922*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991.

Σβορώνος Ν., *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

Στασινόπουλος Γ., «Νόμισμα και τράπεζες», στο Κωστής Κ.-Πετμεζάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ.379-408.

Συναρέλλη Μ., *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, εκδ. ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.

Τσοκόπουλος Β., *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα*, εκδ. Καστανιώτης Αθήνα 1999.

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2009.

Χαρλαύτη Τζ., «Ναυτιλία», στο Κωστής Κ.-Πετμεζάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σελ. 421-462.

Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Χατζηιωσήφ Χ., «Η μπελ επόκ του κεφαλαίου», στο Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20ό αι., τ. Α1, 1900-1922, Οι απαρχές*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σελ. 309-349.

6. Ο «ελληνικός» δρόμος για την ανάπτυξη: Οικονομία και Κοινωνία στον 19ο αιώνα.

Περίληψη

Το παρόν κεφάλαιο με τίτλο Ο «ελληνικός» δρόμος για την ανάπτυξη: Οικονομία και Κοινωνία στον 19ο αιώνα, επιχειρεί να συνοψίσει βασικά σημεία της συζήτησης για τις ιδιομορφίες της ανάπτυξης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Καταρχήν, εντοπίζεται ως κύρια αιτία της αργόσυρτης εκβιομηχάνισης η αδυναμία μεταφοράς του αγροτικού πλεονάσματος ή και εγχώριων-ξένων επενδύσεων στον δευτερογενή τομέα της ελληνικής οικονομίας. Αναλύεται, επίσης, η οικονομική δραστηριότητα της ελληνικής ομογένειας και ο μεταπρατικός-κερδοσκοπικός ρόλος του παροικιακού κεφαλαίου, καθώς και οι συνέπειές τους στην ελληνική οικονομία. Τέλος, με βάση τη θεωρητική συμβολή των Γ. Δερτιλή, Κ. Τσουκαλά, Ν. Μουζέλη και Κ. Βεργόπουλου, συζητούνται θέματα όπως οι διαφορές στη συγκρότηση του κράτους στην Ελλάδα σε σύγκριση με τη Δ. Ευρώπη, η αυτονόμηση της πολιτικής από τις κοινωνικές συγκρούσεις στην Ελλάδα και, τέλος, η υπερδιόγκωση του κρατικού μηχανισμού και της δημοσιοϋπαλληλίας μέσω του δικτύου των πελατειακών σχέσεων και των μηχανισμών πατρωνίας, φαινόμενα που κυριάρχησαν στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας περίπου μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα.

Λέξεις - κλειδιά

- Οικονομία και κοινωνία στον 19ο αιώνα
- Αγροτικό πλεόνασμα
- Δευτερογενής τομέας, αδύναμη εκβιομηχάνιση
- Εγχώριες και ξένες επενδύσεις
- Αστική ανάπτυξη, ιδιομορφίες της ανάπτυξης στην Ελλάδα
- Ελληνική ομογένεια, παροικιακό κεφάλαιο
- Αυτονόμηση της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις
- Υπερδιόγκωση του κρατικού μηχανισμού και της δημοσιοϋπαλληλίας
- Δίκτυα πατρωνίας, πελατειακές σχέσεις

6.1 Η έλλειψη επενδύσεων στην ελληνική οικονομία

Το βασικό χαρακτηριστικό των σχέσεων της ελληνικής οικονομίας με τη Δύση στην περίοδο 1860-1910 ήταν η ανισότητα· κύριος συντελεστής της ανισότητας αυτής ήταν η «καχεκτική εκβιομηχάνιση» στην Ελλάδα, όπου μεγαλύτερο μέρος του πλεονάσματος της οικονομίας παραγόταν (αλλά και επαν-επενδυόταν) στον αγροτικό τομέα. Από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία γνωρίζουμε ότι αναγκαία συνθήκη της εκβιομηχάνισης υπήρξε η μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος στον δευτερογενή τομέα, με την επένδυσή του στη βιομηχανία. Αυτή ακριβώς η συνθήκη λειτούργησε κατά πλημμελή τρόπο στην Ελλάδα, όπου το πλεόνασμα όχι μόνο ήταν ανεπαρκές, αλλά προσανατολίστηκε κυρίως σε αποθησαύριση, κερδοσκοπία και επενδύσεις σε ακίνητα και στον τριτογενή τομέα. Εκβιομηχάνιση, ακόμη, μπορεί να δημιουργηθεί (ή/και να ενισχυθεί) σε μια χώρα όταν σημαντικές δημόσιες ή ξένες επενδύσεις κατευθυνθούν στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας, κάτι που επίσης έγινε πολύ περιορισμένα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Θα αναλύσουμε παρακάτω αυτή την «επενδυτική αποχή» των κεφαλαίων απέναντι στην ελληνική βιομηχανία στην περίοδο 1860-1910, εστιάζοντας σε κάθε μια από τις τρεις μεγάλες κατηγορίες:

- επενδύσεις από το ξένο κεφάλαιο.
- επενδύσεις από τους φορείς της αγροτικής παραγωγής, γαιοκτήμονες και μικροϊδιοκτήτες.
- επενδύσεις από το Κράτος.

6.1.1 Αδυναμία εκβιομηχάνισης με ξένες επενδύσεις

Είναι γνωστό ότι στην περίοδο παγκόσμιας οικονομικής άνθησης (1850-1873), παρατηρείται μια σχετική αδιαφορία του κεφαλαίου των ισχυρών δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών για επενδύσεις έξω από τα εθνικά τους σύνορα. Η αδιαφορία αυτή, οφείλεται κυρίως στην ύπαρξη μεγάλων επενδυτικών ευκαιριών μέσα στις ίδιες τις ισχυρές οικονομίες της Δύσης. Υπάρχουν βέβαια εξαιρέσεις, οι οποίες όμως έχουν, συνήθως, χρυσοθηρικό χαρακτήρα, για παράδειγμα οι πρώτες δυτικές μεταλλευτικές επενδύσεις στην Ισπανία. Η Ελλάδα εντάσσεται και αυτή στον κανόνα της αδιαφορίας, με μόνη εξαίρεση την επένδυση της γαλλο-ιταλικής εταιρείας Ρου-Σερπιέρι στο Λαύριο (1868-73). Ωστόσο, και αυτή η εισαγωγή κεφαλαίων ήταν σχεδόν ασήμαντη, όπως συμφωνούν οι πηγές και οι μαρτυρίες της εποχής.

Μετά, όμως, τις διεθνείς κρίσεις του 1871 και του 1873 και στη διάρκεια της επακόλουθης μεγάλης ύφεσης (1873-1896), το δυτικοευρωπαϊκό κεφάλαιο, αναζητώντας ευκαιρίες αποδοτικής απασχόλησης, στρέφεται προς το εξωτερικό και επενδύεται άμεσα και μαζικά κυρίως στις αποικίες, ενώ στις υπανάπτυκτες οικονομίες ανεξαρτήτων χωρών προτιμά συνήθως την έμμεση και ασφαλέστερη διείσδυση, με όχημα τα διεθνή δάνεια. Άμεσες επενδύσεις γίνονται μόνο σε χώρες που προσφέρουν μεγάλες ευκαιρίες κερδών. Αυτή η στροφή στην πολιτική του δυτικοευρωπαϊκού κεφαλαίου δεν έγινε ιδιαίτερα αισθητή στην Ελλάδα και, μάλιστα, σχεδόν καθόλου με τη μορφή των άμεσων επενδύσεων. Ακόμη και τα διεθνή δάνεια ήταν σχετικά περιορισμένα: μόνο στην περίοδο 1878-1889 παρατηρήθηκε μια σχετική προθυμία για δανειακές παροχές (βλ. και Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978).

Μπορούν να αναφερθούν πολλά αίτια για την εξακολουθητική αποχή του δυτικοευρωπαϊκού κεφαλαίου από την ελληνική αγορά:

- οι εκκρεμότητες των παλαιών δανείων του Απελευθερωτικού Αγώνα
- το προηγούμενο της σθεναρής ελληνικής στάσης στη διένεξή της με την εταιρεία Ρου-Σερπιέρι και τις κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Ιταλίας.
- ο σχετικά μικρός, άγνωστος και γεωγραφικά απομονωμένος ορυκτός πλούτος της χώρας, ο οποίος δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί τις τεράστιες ευκαιρίες που προσέφερε το ισπανικό υπέδαφος.
- ένα ακόμη αίτιο της δυτικής επενδυτικής αποχής, αλλά και αντιστάθμισμά της, υπήρξε η εισβολή στην Ελλάδα του ιδιότυπου ξένου κεφαλαίου των ομογενών. Το κεφάλαιο της διασποράς λειτούργησε στην Ελλάδα με τρόπο πολύ διαφορετικό από ότι το κεφάλαιο στη δυτική Ευρώπη. Αυτό είχε βαθύτατη επίδραση στην εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας ως τα μέσα του εικοστού αιώνα. Οι διαφορές αυτές, οφείλονται τόσο στο είδος των διεθνών επιχειρηματικών σχέσεων της ελληνικής διασποράς όσο και στην επιχειρηματική της παράδοση και νοοτροπία. Είναι γνωστό ότι η επιχειρηματική παράδοση της διασποράς ήταν έντονα εμπορική και ξένη προς τη βιομηχανική δραστηριότητα. Στον 19ο αιώνα προστέθηκαν οι εμπειρίες από τις χρυσοφόρες εμπορικές και χρηματιστικές δραστηριότητες στην Οθωμανική αυτοκρατορία και την Αίγυπτο: Κριμαϊκός πόλεμος, πρόχειρες δανεικές διευκολύνσεις, μικρές και μεγάλες προμήθειες, μεσολαβήσεις για δημόσια δάνεια, κερδοσκοπία σε χρεόγραφα.

Αντίστοιχες προς αυτές τις δραστηριότητες της ελληνικής διασποράς ήταν και οι επιχειρηματικές σχέσεις της με τη δυτική Ευρώπη: στενή επαφή και ανταλλαγή αγαθών και ιδεών με εμπορικές επιχειρήσεις, τράπεζες και χρηματιστικά γραφεία· έλλειψη επικοινωνίας με τη δυτική μεγάλη βιομηχανία και το εμπόριο των πρώτων υλών της. Οι διαφορές αυτές στην παράδοση, στη νοοτροπία και στο είδος των επιχειρηματικών σχέσεων λειτούργησαν καθοριστικά και μέσα στην Ελλάδα. *«Από τη στιγμή που στράφηκε προς την Ελλάδα το ενδιαφέρον των ομογενών, ήταν ενδιαφέρον για χρηματιστικές και κερδοσκοπικές δραστηριότητες και όχι για επενδύσεις στη βιομηχανία. Χρονολογικά πρώτο και εξαιρετικά χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η κερδοσκοπία του Συγγρού με τις ομολογίες του δανείου του 1867, την οποία διεκπεραίωσε, κατά την έκφρασή του, «υπό την μύτην της Εθνικής Τραπέζης και δια των ιδίων αυτής χρημάτων». Ακολούθησε η ανάμιξή του στο Λαύριο, η εξαγορά της εταιρείας Ρου-Σερπιέρι και ο κερδοσκοπικός παροξυσμός με τις μετοχές της νέας εταιρείας, με κατάληξη την καταστροφή πολλών μικροαποταμιευτών στην κατάρρευση του 1873. Το ενδιαφέρον των ομογενών κεφαλαιούχων του ομίλου Συγγρού για την πραγματική βιομηχανική ανάπτυξη της επιχείρησης ήταν πολύ περιορισμένο. Στην ίδια περίοδο, παρατηρούνται και λιγότερο ακραίες περιπτώσεις επενδύσεων των ομογενών, όλες όμως έχουν έντονο κερδοσκοπικό χαρακτήρα, άσχετα με το αν τελικά πολλές αποτυχαίνουν: το σχέδιο για την Τράπεζα Κτηματικής Πίστεως (1872) ναυαγεί μαζί με την εμπιστοσύνη του κοινού για τις μετοχές που εκδίδουν ομογενείς· η Τράπεζα Κτηματικής Πίστεως (1873) ασχολείται ελάχιστα με τη βιομηχανία και σύντομα σβήνει· η*

τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας (1882) συντηρείται από το εκδοτικό της προνόμιο και τις σχέσεις με το δημόσιο· μερικοί σιδηρόδρομοι εγκαταλείπονται, άλλοι κατασκευάζονται τελικά, αλλά με εξαιρετικά ευνοϊκούς όρους· και τα περισσότερα δημόσια δάνεια συνάπτονται με τη μεσολάβηση ομογενών». Βλ. Δερτιλής Γ., «Σύγκριση και σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τη Δ. Ευρώπη» στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 291.

6.1.2 Η αδυναμία αυτόνομης εκβιομηχάνισης με εγχώριες ιδιωτικές επενδύσεις του αγροτικού πλεονάσματος

Σε σύγκριση με τη δυτική Ευρώπη στην περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης, η έκταση των επενδύσεων των Ελλήνων γαιοκτημόνων και μικροϊδιοκτητών υπήρξε εξαιρετικά περιορισμένη. Ο ρόλος των δυτικών γαιοκτημόνων και μεσαίων ιδιοκτητών στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στην αγροτική παραγωγή ήταν καίριος, σε αντίθεση με την Ελλάδα, όπου οι βελτιώσεις και εκχερσώσεις ήταν σχετικά περιορισμένες και όπου το κίνητρο των περιφράξεων (Enclosures) δεν λειτούργησε. Στον τομέα των βιομηχανικών επενδύσεων η αντίθεση είναι ακόμη πιο έντονη. Οι μεγάλοι και μεσαίοι καλλιεργητές υπήρξαν σημαντικοί συντελεστές της βιομηχανικής επανάστασης σε πολλές χώρες. Στην Αγγλία ιδίως, ο ρόλος τους ήταν καίριος στις πρώτες επενδύσεις, όχι μόνο στην αγροτική βιομηχανία αλλά και στην υφαντουργία, στα μεταλλεία και ορυχεία, ακόμη και στη μεταλλουργία.

Στην Ελλάδα συνέτρεχαν πολλοί παράγοντες, κοινωνικοί, πολιτικοί και οικονομικοί, που κατέστησαν την επενδυτική επιφυλακτικότητα των μεγάλων γαιοκτημόνων, σχεδόν αναπόφευκτη. Οι προϋποθέσεις αυτής της επιφυλακτικότητας δημιουργούνται μέσα στην ίδια την ιστορική διαμόρφωση της τάξης των γαιοκτημόνων (βλ. Σακελλαρόπουλος, Θ., *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 18830-1922*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991). Πρώτα τα νομικά ζητήματα ιδιοκτησίας που κληροδότησε το οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα, ύστερα η υπαγωγή της εθνικής γης υπό κρατική ιδιοκτησία στην περίοδο 1832-1871, φυσικό ήταν να δημιουργήσουν μια χρόνια αίσθηση ανασφάλειας που ανέστελλε κάθε επενδυτική διάθεση στη γεωργία. Οι γαιοκτήμονες έδειξαν έτσι από πολύ νωρίς την προτίμησή τους για πολιτική, μάλλον, παρά για οικονομική δύναμη. Αυτό που ήταν ανάγκη αυτοσυντήρησης για τους προεστούς της τουρκοκρατίας, συνεχίστηκε σαν τακτικός ελιγμός στην επανάσταση, για να καταλήξει σε συνειδητή πολιτική επιλογή στην περίοδο της ανεξαρτησίας: δεν είναι περίεργο που ο όρος «τζάκι» έχασε σύντομη την κοινωνική του έννοια και απέκτησε μια τόσο έντονη πολιτική χροιά. *«Οι επιπτώσεις αυτής της επιλογής στην οικονομική συμπεριφορά των γαιοκτημόνων ήταν πολύ σημαντικές. Η ανάγκη για συνεχή παρουσία στο κέντρο των πολιτικών αποφάσεων απομάκρυνε τους περισσότερους από τις ιδιοκτησίες, τους οδήγησε στην αστική διαβίωση και νοοτροπία και τους κατέστησε όχι μόνο αδιάφορους, αλλά και ανίκανους για βελτίωση και επένδυση στις ιδιοκτησίες τους. Η επιλογή αυτή ήταν, έτσι, στο τέλος, καταστρεπτική για την τάξη τους: μπορεί βέβαια να τους βοήθησε να διατηρήσουν αρχικά τις ιδιοκτησίες με μέσο την πολιτική δύναμη, τους στέρησε όμως, το μόνο ασφαλές έρεισμα της δύναμης αυτής, οδηγώντας τους τελικά στην οικονομική παρακμή».* Βλ. Δερτιλής Γ., «*Σύγκριση* … όπ.πρ. σελ. 292-293.

Από οικονομική άποψη υπήρχαν επίσης παράγοντες που δεν ευνοούσαν την επενδυτική δραστηριότητα των γαιοκτημόνων:

- Τα παραδοσιακά προϊόντα της ελληνικής γης, σταφίδα, κρασί, λάδι, μετάξι, είχαν ανάγκη εντατικής καλλιέργειας και αυτοπρόσωπης φροντίδας. Τα «συνεταιρικά» καλλιεργητικά συστήματα-ενοικιάσεις κτημάτων, επίμορτες αγροληψίες κ.λ.π. γίνονταν, έτσι, οι σχετικά οικονομικότερες λύσεις για τα προϊόντα αυτά, συντελώντας στην τάση για απουσία των μεγάλων γαιοκτημόνων από τις ιδιοκτησίες και για επενδυτική αδιαφορία.
- Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας της αδιαφορίας αυτής ήταν, τέλος, η δημιουργία μεγάλων κτημάτων από ομογενείς. Επρόκειτο για ευκαιριακές αγορές ή εξασφαλιστικές τοποθετήσεις κεφαλαίου, χωρίς ουσιαστικό ενδιαφέρον για την αύξηση της απόδοσης των κτημάτων. Ο μεγάλος αριθμός των ιδιοκτησιών της ομογένειας, ιδίως μετά το 1880, ήταν καίριος συντελεστής της ισχνότητας και του αγροτικού πλεονάσματος και των ολικών επενδύσεων στον ελλαδικό χώρο.

Παρόμοια προβλήματα ισχνότητας διαπιστώνει κανείς και στη μικρή ιδιοκτησία (για το θέμα αυτό, βλ. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σελ. 84-96). Πολλά ήταν τα αίτια της περιορισμένης επένδυσης και της μικρής απόδοσης και από αυτήν την τάξη:

- το χαμηλό μέγεθος του μέσου κλήρου στην Ελλάδα (που ανέρχονταν στο ένα τρίτο περίπου του μέσου δυτικοευρωπαϊκού και στο ένα έκτο του αγγλικού).
- η καθυστέρηση της διανομής των εθνικών γαιών έως το 1871
- η ουσιαστική ανυπαρξία αγροτικής εκπαίδευσης
- η επιβάρυνση για ενοίκια στις εθνικές γαίες
- η διατήρηση της δεκάτης· η επιβολή των άλλων άμεσων φόρων
- ο καταστρεπτικός φόρος «επί των αροτριώντων κτηνών», εμπόδιο στον εκσυγχρονισμό της άροσης, του αρότρου και, έμμεσα, στην ανάπτυξη της μεταλλουργίας
- η βαρύτατη έμμεση φορολογία και ο πληθωρισμός των περιόδων 1872-74 και 1882-98 και τέλος,
- η απορρόφηση σημαντικού μέρους του πλεονάσματος από το εμπόριο και την τοκογλυφία.

Παρόλη τη συρροή των δυσμενών αυτών παραγόντων, η ελληνική μικροϊδιοκτησία κατόρθωσε να αποσπάσει από τη γη ένα υπολογίσιμο πλεόνασμα για αρκετές βελτιώσεις και επεκτάσεις, ιδίως στη σταφιδοκαλλιέργεια, κατά την περίοδο που αρχίζει με την ανεξαρτησία και τελειώνει με την απαρχή της σταφιδικής κρίσης, το 1892. Ωστόσο, το μέγεθος και κυρίως το είδος των επενδύσεων αυτών ήταν ανεπαρκή για μια οριστική απογείωση της οικονομίας και απρόσφορα για μια παράλληλη βιομηχανική ανάπτυξη, ενώ παράλληλα συντελούσαν στην ιδιαίτερη ευπάθεια της όλης αγροτικής οικονομίας. Η επανεπένδυση του μεγαλύτερου μέρους του διαθεσίμου πλεονάσματος στη σταφιδοκαλλιέργεια είχε, λοιπόν, αυτά τα αποτελέσματα· αλλά και το υπόλοιπο διαθέσιμο πλεόνασμα που δημιουργήθηκε μετά το 1870 από τους πιο εύπορους καλλιεργητές, δεν διοχετεύτηκε στην αγροτική βιομηχανία ή στη μικρή υφαντουργία, όπως στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (για το θέμα αυτό βλ. και Παναγιωτόπουλος Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα» στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο 1980, σελ. 216-235). Πολλές γραπτές μαρτυρίες, αλλά και αρχιτεκτονικές ενδείξεις, πείθουν ότι και αυτό ακολούθησε τον ρυθμό της εποχής και το παράδειγμα των ανωτέρων τάξεων της Αθήνας και της διασποράς: ακίνητα, παίγνιο με τις μετοχές, αποθησαύριση και επιδεικτική κατανάλωση αλλοδαπών προϊόντων.

Η ευπάθεια των παραδοσιακών προϊόντων καθώς και οι διακυμάνσεις της παραγωγής και των τιμών τους, συνετέλεσαν στην ιδιαίτερη εξάρτηση των παραγωγών από τους μεσάζοντες και τους τοκογλύφους και τη συμμετοχή των τελευταίων στο αγροτικό πλεόνασμα κατά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό του. Το πλεόνασμα αυτό θα μπορούσε λοιπόν, θεωρητικά, να επενδυθεί τελικά στη βιομηχανία, μετά τη σώρευσή του στα χέρια της αστικής και μικροαστικής τάξης. Ωστόσο, ούτε αυτοί οι δυνητικοί φορείς εκβιομηχάνισης ενδιαφέρθηκαν για τη βιομηχανία: «*Τα ίδια τα υπερτροφικά κέρδη από αυτές τις δραστηριότητες λειτούργησαν σαν αντικίνητρο εναντίον της βιομηχανικής επένδυσης και σαν κίνητρο για επανεπένδυση στο εμπόριο και στην τοκογλυφία. Η ανάπτυξη του εμπορίου και της σταφιδοκαλλιέργειας απορροφούσε άλλωστε ένα μεγάλο μέρος των κερδών, που ήταν απαραίτητο για την αύξηση των κεφαλαίων κίνησης. Παράλληλα λειτουργούσε και το βάρος της ιδεολογικής παράδοσης, τόσο ξένης προς τις μακρόπνοες βιομηχανικές προσπάθειες. Εμφανίστηκαν στο μεταξύ και οι γνωστές ευκαιρίες κερδοσκοπίας με τις μετοχές, και τοποθετήσεις σε αστικά ακίνητα, ιδίως στην περίοδο 1870-1910».* Βλ. Δερτιλής Γ., «*Σύγκριση* … όπ.πρ. σελ. 294.

Ειδικότερα για τους εμπόρους λειτουργούσε και ένα ακόμη αντικίνητρο. Σε όλη τη μακρά περίοδο 1848-1906 υπήρχε μια μόνιμη σχεδόν απειλή υποτίμησης του νομίσματος, με αποκορύφωμα τη μεγάλη νομισματική κρίση στην εικοσαετία 1884-1903. Δεν υπήρχαν, άλλωστε, συναλλαγματικοί περιορισμοί και η δραχμή ήταν ελεύθερα μετατρέψιμη στην ανεπίσημη αγορά του συναλλάγματος. Ήταν, επομένως, φυσικό για τους εισαγωγείς να εξασφαλίζουν το διαθέσιμο κεφάλαιό τους με προαγορές συναλλάγματος και για τους εξαγωγείς και τοκογλύφους να το διαθέτουν σε αποθησαύριση ξένου συναλλάγματος. Στην περίοδο, μάλιστα, της μεγάλης υποτίμησης, μετά το 1884, οι συναλλαγματικές αυτές αγοραπωλησίες δεν ήταν απλά και μόνο εξασφαλιστικές, αλλά γίνονταν και εξαιρετικά κερδοφόρες, οδηγώντας τους ανθρώπους αυτούς σε μια αποκλειστική σχεδόν διοχέτευση των περισσευμάτων τους στην κερδοσκοπία.

Σημαντικό τμήμα του πλεονάσματος διοχετεύεται επίσης στην αγορά αστικής γης, με τις τοποθετήσεις κεφαλαίων από ομογενείς, εμπόρους, τοκογλύφους και εύπορους καλλιεργητές: «*Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σημαντικές αλλαγές που επιφέρει αυτή η λειτουργία, χωρίς φυσικά να προϋπάρχει κανείς σχεδιασμός, στην ίδια τη διάρθρωση της οικονομίας και της κοινωνίας. Προσελκύονται στην αγορά οι γαίες που περιβάλλουν τις πόλεις, αγροτικοί κλήροι που μετατρέπονται σε οικόπεδα. Οι αγροτικοί πληθυσμοί των περιοχών αυτών εντάσσονται στον πληθυσμό της πόλης και τρέπονται σε μικροαστικά επαγγέλματα, επενδύοντας στην πρόσοδο από την πώληση της γης τους στην μικροβιοτεχνία των πόλεων και στις υπηρεσίες. Παράλληλα, η ανάγκη εργατικών χεριών για τις νέες οικοδομές στην επεκτεινόμενη πόλη, καθώς και για την αυξανόμενη ζήτηση του*

νέου αστικού πληθυσμού για υπηρεσίες, τροφοδοτεί την μετανάστευση και από πιο απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές. Η συρροή πληθυσμού επεκτείνεται ταυτόχρονα και από τη διόγκωση ενός εξαιρετικά συγκεντρωτικού κρατικού μηχανισμού. Έτσι, οι ίδιες οι λειτουργίες του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος το διαβρώνουν και το οδηγούν βαθμιαία στη μετάλλαξή του. Αλλά οι ιδιομορφίες του εμποδίζουν μια αλλαγή παρόμοια με το δυτικό «πρότυπο»: καθυστερούν την εκβιομηχάνιση, ενισχύουν την υπερτροφική ανάπτυξη της μικροβιοτεχνίας και των υπηρεσιών, εμποδίζουν την αυτόματη εξαθλίωση του πληθυσμού και τη δημιουργία μιας εργατικής τάξης, διογκώνουν ταχύτατα τις πόλεις και επομένως επιβάλλουν μια πολιτική ελεύθερου εξωτερικού εμπορίου, τροφοδοτούν τον φαύλο κύκλο της κερδοσκοπίας στη γη και της αδιαφορίας για τον τομέα χαμηλής απόδοσης που είναι η βιομηχανία». Βλ. Δερτιλής Γ., «*Σύγκριση* … όπ.πρ. σελ. 296.

Η δυναμική του συστήματος το οδηγεί προς μια μετάλλαξη, που χαρακτηρίζεται από την ίδια πάντοτε χαμηλή ποιότητα και την ίδια εξάρτηση από τη Δύση: η Ελλάδα του 1910 δεν είναι η Ελλάδα του 1860, αλλά δεν είναι ούτε αυτή που ονειρεύονταν οι μεταρρυθμιστές-εκσυγχρονιστές, με κριτήριο το αγγλικό η γερμανικό πρότυπο, δεν είναι αυτή που προσπάθησε μάταια να φτιάξει ο Χ. Τρικούπης.

6.1.3 Η αποτυχία της εκβιομηχάνισης με δημόσιες επενδύσεις

Στο ζήτημα αυτό, δυο ήταν τα βασικά αίτια της αποτυχίας: η καθυστέρηση στην αξιοποίηση των εξωτερικών δανείων και το χαμηλό ύψος των επενδύσεων:

- Τα πρώτα δάνεια συνάπτονται μετά τη ρύθμιση, το 1878, των παλαιών δανειακών υποχρεώσεων της χώρας. Τούτο σημαίνει ότι ήδη από την αρχή της συντομότατης περιόδου των δανείων, που καταλήγει στην πτώχευση του 1893, αφαιρούνται οι εκροές για παλιά τοκοχρεολύσια ταυτόχρονα με τις άλλες εκροές που ήδη αναφέρθηκαν, τις προμήθειες και τα έξοδα, ενώ οι εισροές δανειακού κεφαλαίου γίνονται τμηματικά και τα κεφάλαια μένουν νεκρά στα ταμεία του δημοσίου. Υπάρχουν ενδείξεις ότι κάποτε τα νεκρά αυτά κεφάλαια βρίσκονται, εν αγνοία της ελληνικής κυβέρνησης, στα ταμεία κάποιου ανεξέλεγκτου μεσολαβητή, οποίος φυσικά δανείζει τα ελληνικά αυτά χρήματα στην Ελλάδα, χρεώνοντας και ένα σεβαστό επιτόκιο. Το αποτέλεσμα αυτής της αβελτηρίας είναι αρκετά θεαματικό, αν κάνει κάποιος τον κόπο ενός λογαριασμού που να δείχνει χρόνο με χρόνο πόσα χρήματα εισέπραττε με τον εξωτερικό του δανεισμό το δημόσιο και πόσα πλήρωνε. Φαίνεται πιθανότατο ότι το μέγιστο ύψος ενός τέτοιου υποθετικού λογαριασμού δεν ξεπέρασε ποτέ τα 50 εκατομμύρια, δηλαδή το μισό ύψος ενός ετήσιου προϋπολογισμού. Αυτή ήταν η πραγματική, καθαρή ταμειακή πρόσοδος του ελληνικού δημοσίου από όλα τα δάνεια που σύνηψε στην περίοδο 1879-97, ονομαστικής αξίας 390 εκατομμυρίων. Ολόκληρο το μεγάλο εξωτερικό δημόσιο χρέος που οδήγησε τη χώρα στην πτώχευση του 1893 και στην επιβολή του διεθνούς οικονομικού ελέγχου του 1898, σωρεύτηκε για να χρησιμοποιηθούν μερικές δεκάδες εκατομμυρίων για λίγα χρόνια και εν συνεχεία για να πληρώνονται, με τα μεταγενέστερα δάνεια, οι υποχρεώσεις από τα πρώτα. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, η χώρα πλήρωνε περισσότερα από όσα εισέπραττε και η επενδυτική και αναπτυξιακή λειτουργία των εξωτερικών δανείων είχε αχρηστευθεί.
- Άλλο σημαντικό αίτιο αποτυχίας των δημοσίων επενδύσεων ήταν το χαμηλό ολικό τους μέγεθος. Η διαπίστωση αυτή διευκολύνεται από τη συγκέντρωση όλων των προϋπολογισμών μιας μικρής περιόδου σε ένα ισοζύγιο και τη σύγκριση του ολικού μεγέθους των επενδύσεων με το ολικό ύψος των προϋπολογισμών αφενός και αφετέρου με το ολικό εθνικό προϊόν. Αναλύοντας τα δεδομένα της εικοσαετίας 1878-97, διαπιστώνει κανείς ότι η συνηθισμένη αντίληψη που χαρακτηρίζει τις Τρικουπικές επενδύσεις, σαν παράγοντες οικονομικής απογείωσης, είναι ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη όχι μόνο από ποιοτική αλλά και από ποσοτική άποψη. Οι δημόσιες επενδύσεις (150-180 εκατομμύρια) δεν υπερβαίνουν το 7,5-10% του ολικού ύψους των προϋπολογισμών της περιόδου και φτάνουν μόλις στο 1,6-1,7% του εθνικού προϊόντος.

Η σύγκριση με βάση τις ολικές επενδύσεις, δηλαδή όχι μόνο τις δημόσιες, αλλά και τις ιδιωτικές, είναι πολύ δυσκολότερη αλλά και πολύ χρήσιμη. Με κάποια επιφυλακτικότητα θα μπορούσε κανείς να πει ότι το συμπέρασμα δεν αλλάζει: η επενδυτική δραστηριότητα στην περίοδο 1878-97, δημόσια και ιδιωτική, δεν ήταν επαρκής για να δημιουργήσει συνθήκες καπιταλιστικής απογείωσης, τουλάχιστον με τη μορφή που παρατηρήθηκε ακόμη και σε καθυστερημένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες (Ιταλία, Ισπανία). Έχει διαπιστωθεί

εμπειρικά ότι η αναλογία των ολικών επενδύσεων πάνω στο εθνικό προϊόν, η οποία συμπίπτει με την περίοδο της οικονομικής απογείωσης, είναι 7-10%. Στην Ελλάδα αυτό το 7-10% θα σήμαινε ολικές επενδύσεις 770-1100 εκατομμυρίων. Η απόσταση από 150-180 εκατομμύρια των δημοσίων επενδύσεων είναι πολύ μεγάλη για να θεωρηθεί ότι καλυπτόταν από τις ιδιωτικές επενδύσεις. Αλλά και αν ακόμη διαπιστωθεί με εμπειρική έρευνα ότι η κρίσιμη αυτή διαφορά καλύπτεται από τις ιδιωτικές επενδύσεις, το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της θα οφείλεται, ασφαλώς, στις επενδύσεις σε ακίνητα. Και αν ακόμη διαπιστωθεί δηλαδή μια «απογείωση» της οικονομίας σε αυτήν την περίοδο, θα πρόκειται για μια απογείωση ιδιότυπη, που ενισχύει αντί να αίρει την ανισότητα με τη βιομηχανική Δύση (για το θέμα αυτό, βλ. και Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 5, σελ. 35-70).

6.2 Ο ρόλος του ελληνισμού της ομογένειας και του παροικιακού κεφαλαίου

6.2.1 Ο ελληνισμός της ομογένειας

Ο όγκος του Ελληνισμού της ομογένειας κατά τον 19ο αιώνα και η τεράστια οικονομική δύναμη που είχε στο μεταξύ αποκτήσει, έχουν οδηγήσει σε ορισμένες παρερμηνείες του ρόλου του ως προς την ανεξάρτητη Ελλάδα. Σε πολύ γενικές γραμμές, το κύριο ελάττωμα των ερμηνειών αυτών είναι ότι δεν διαφοροποιούν αρκετά τις εγχώριες κυριαρχικές τάξεις από τους αστούς της ομογένειας και της διασποράς. Άλλωστε, η συνεισφορά των Ελλήνων της ομογένειας και της διασποράς στη διατήρηση του Ελληνισμού πριν από την ανεξαρτησία, οι πολιτισμικοί τους δεσμοί με την Ελλάδα, ο ενεργός τους ρόλος στο Εικοσιένα, δεν σημαίνουν απαραιτήτως ότι είχαν την διάθεση, όταν επιτέλους η χώρα ελευθερώθηκε, να περιοριστούν στα όρια του νέου κράτους και να παίξουν τον, συνήθη στις ανεπτυγμένες δυτικές οικονομίες, ρόλο μιας εγχώριας αστικής τάξης: να αγωνιστούν, δηλαδή, όχι μόνο για οικονομική κυριαρχία αλλά και για εγχώρια συσσώρευση κεφαλαίου· όχι μόνο για πολιτική επιρροή που να προστατεύει επιχειρηματικά συμφέροντα αλλά για πολιτική δράση και για συμμετοχή στην εξουσία, έστω και έμμεση. *«Ο ρόλος της ομοιογένειας ήταν ένα εξαιρετικά ιδιόμορφο φαινόμενο, υποκατάστατο και μεταμφίεση της ξενικής εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας. Αν οι δυτικές κυβερνήσεις ενδιαφέρθηκαν άμεσα για την πολιτική εξάρτηση μιας χώρας που ήταν στρατηγικός συντελεστής του ανατολικού ζητήματος, η άμεση οικονομική εκμετάλλευση μιας τόσο μικρής αγοράς, τους ήταν σχεδόν αδιάφορη. Αν οι δυτικοί επιχειρηματίες ενδιαφέρθηκαν κάπως για ληστρικές δανειοδοτήσεις προς το ελληνικό δημόσιο, οι άμεσες επενδύσεις στην Ελλάδα τους άφηναν ασυγκίνητους μπροστά στις ανεπανάληπτες ευκαιρίες της βιομηχανικής επανάστασης και της άνθησης του καπιταλισμού στην ανατολή. Εβραίοι και Λεβαντίνοι, Αρμένιοι και Έλληνες, μπορούσαν να διατηρήσουν τον πατροπαράδοτο ρόλο τους στην οικονομική εκμετάλλευση του χώρου γύρω και μέσα στην ετοιμόρροπη οθωμανική αυτοκρατορία. Και οι ομογενείς ήταν φυσικό να κρατήσουν την Ελλάδα μέσα στην ευρύτερη περιοχή των δραστηριοτήτων τους».* Βλ. Δερτιλής Γ., «Ο Ελληνισμός της ομογένειας και η εγχώρια αστική τάξη» στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 148.

Όργανα της ξενικής οικονομικής κυριαρχίας χωρίς και οι ίδιοι να το αντιλαμβάνονται, οι ομογενείς ήταν ταυτόχρονα ποτισμένοι από την ιδεολογία του εθνικισμού. Αυτή η αντίφαση εξηγεί και τον αμφίρροπο και ιδιόρρυθμο ρόλο τους. Αλλοδαποί μεταπράτες, σώρευαν στο εξωτερικό τα κέρδη από τις συναλλαγές τους με την Ελλάδα και απέφευγαν κάθε εσωτερική οικονομική λειτουργία που θα θύμιζε μια τυπική, εθνική αστική τάξη. Ρωμιοί στην καταγωγή και στη γλώσσα, στρατολογούσαν τους ανθρώπους τους στην Ελλάδα και τροφοδοτούσαν, με το φάσμα της ελληνικής φυτοζωίας και το όραμα της επιτυχίας στα ξένα, το ποτάμι της μετανάστευσης προς τη μια κατεύθυνση και τον πακτωλό των μεταναστευτικών εμβασμάτων προς την άλλη. Έλληνες στην εθνικιστική ιδεολογία, αλλά προσβλέποντας και στη χρησιμότητα ενός ισχυρού εθνικού κέντρου που θα τους παρείχε προστασία και στην ανάγκη στο ύστατο καταφύγιο, χάριζαν κάποτε στην Ελλάδα δωρεές μεγαλύτερης ίσως αξίας από τα εκμεταλλευτικά κέρδη τους. Δεν είναι περίεργο που τελικά συντελούσαν στην αναπαραγωγή όχι τόσο των ταξικών σχέσεων μέσα στην Ελλάδα, αλλά κυρίως των σχέσεων της εξάρτησής της από τη Δύση, διαιωνίζοντας ταυτόχρονα την προκαπιταλιστική αποτελμάτωση στις εσωτερικές οικονομικές και ταξικές δομές. Ούτε είναι ανεξήγητο το ότι δεν τροφοδοτούσαν την αναπαραγωγή μιας καθαρά αστικής οικονομικής ιδεολογίας, αλλά μιας νοοτροπίας μεταπρατισμού, μετανάστευσης και οικονομικού μικροϊμπεριαλισμού ενώ, αντίθετα, στους άλλους τομείς της ιδεολογίας εκτός από τον οικονομικό, επέβαλαν

τις αστικές τους ιδέες με ραγδαία αποτελεσματικότητα (για το ζήτημα αυτό, βλ. και Ψυρούκης Ν., *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1975).

6.2.2 Οικονομικές λειτουργίες της ομογένειας

Θα εξετάσουμε εδώ την κατηγορία των ομογενών που ασκούσαν επιχειρηματικές δραστηριότητες στην Ελλάδα. Όχι μόνο έλειπε το στοιχείο της φυσικής εγκατάστασης στην Ελλάδα, αλλά αντιθέτως η κοινωνική ενσωμάτωση των ελλήνων μεταναστών στις χώρες που τους δέχτηκαν ήταν, στις περισσότερες περιπτώσεις, αρκετά προχωρημένη. Έτσι οι Έλληνες της Βιέννης, π.χ., μπορούν να θεωρούνται ως μέλη της αυστριακής αστικής τάξης. Ακόμα και οι Έλληνες, των οποίων η κοινωνική ενσωμάτωση τους στην ξένη χώρα δεν είχε ολοκληρωθεί, μπορούν να ταξινομηθούν ως μια περιφερειακή κοινωνική ομάδα στη χώρα εκείνη, όχι όμως ως μέλη της αστικής τάξη στην Ελλάδα. Έπειτα, ο όγκος των οικονομικών συμφερόντων των επιχειρηματιών αυτών ήταν συγκεντρωμένος έξω από τη χώρα και ούτε επιθυμία ούτε πρακτικός λόγος υπήρχε για τη μεταφορά στο εσωτερικό αυτών των συμφερόντων. Από αυτούς τους επιχειρηματίες ορισμένοι ασκούσαν, από τις βάσεις τους στην αλλοδαπή και πρόσθετα προς τις έξω-ελλαδικές δραστηριότητές τους, μια οποιαδήποτε δευτερεύουσα επιχείρηση σχετική με την Ελλάδα, πάντοτε στο εξωτερικό εμπόριο, στο χρηματιστικό - τραπεζικό τομέα ή στα μεταλλεία, ποτέ, όμως, στη βιομηχανία. Ελάχιστοι ήταν οι γνωστοί μεγαλοεπιχειρηματίες που πραγματοποιούσαν επενδύσεις μέσα στη χώρα, σε μεταλλεία και σε τράπεζες. Οι υπόλοιποι, έκαναν από τα γραφεία τους στην αλλοδαπή εξαγωγές στην Ελλάδα, αγορές προϊόντων της ή ευκαιριακές χρηματιστικές πράξεις. Διατηρούσαν την έδρα τους έξω από τα ελληνικά σύνορα κι εκεί πλήρωναν τους φόρους τους. Αγόραζαν από την Ελλάδα και πουλούσαν στους έλληνες εισαγωγείς ή στο ελληνικό δημόσιο, όπως έκανε οποιοσδήποτε αυστριακός ή ρώσος έμπορος· ή δάνειζαν το χρήμα τους στην αθηναϊκή αγορά κεφαλαίου όπως κάθε άγγλος χρηματιστής. «*Πρόκειται δηλαδή για κεφάλαιο που χαρακτηρίζεται έντονα από μια τάση βραχυπρόθεσμης κερδοσκοπίας και επωφελείται κυρίως από την ασταθή και κυμαινόμενη οικονομική συγκυρία των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου*». Βλ. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή* …όπ.πρ., σελ. 341-342.

Υπάρχει, τέλος, και μία ακόμα κατηγορία: οι μεγαλοεπιχειρηματίες που σκηνοθετούσαν τα μεγάλα χρηματιστικά παιχνίδια και είχαν τον έλεγχο των μεταλλευτικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Όλες σχεδόν οι επενδύσεις ομογενειακών κεφαλαίων στην Ελλάδα, αυτή την εποχή, είχαν ορισμένα πολύ διαφωτιστικά κοινά χαρακτηριστικά: Μερικές από αυτές ήταν και κατάλληλες για εύκολη, ασφαλή ρευστοποίηση και μεταφορά του κεφαλαίου έξω από την Ελλάδα, σε περίπτωση κινδύνου. Άλλες, λόγω των υψηλών κερδών που απέφεραν, σήκωναν ασυνήθιστα μεγάλους συντελεστές απόσβεσης, που μείωναν στο ελάχιστο τη χρονική διάρκεια της διακινδύνευσης κεφαλαίου. Αυτές πάλι που είχαν στοιχεία κινδύνου ήταν ακόμη επικερδέστερες, είχαν δηλαδή την τυπική μορφή της κερδοσκοπίας: *«Υπήρχαν έτσι ο μεγάλες εμπορικές δουλειές σε μια χώρα ελεύθερου εμπορίου, μια δραστηριότητα που σήμαινε μικρές εγχώριες υποχρεώσεις, εύκολα εξαγόμενα κεφάλαια και μεγάλα ποσοστά κέρδους. Υπήρχαν μεταλλευτικές παραχωρήσεις με εξαιρετικούς όρους. Υπήρχαν τραπεζιτικές και χρηματιστικές επιχειρήσεις σε μια παρθένα αγορά που διψούσε για κεφάλαια και όπου επιτόκια ύψους 30%-36% ήταν συνηθισμένο φαινόμενο, σε εποχές που τα διεθνή επιτόκια περιορίζονταν σε 2.5%-4.5°/ο.Υπήρχε η ναυτιλία, όπου η αλλαγή της σημαίας ήταν ασφαλιστική δικλείδα σε εποχές εγχώριας κρίσης και μέσο εκβιασμού σε εποχές παγκόσμιας ευφορίας. Υπήρχαν τα αστικά ακίνητα σε μια πρωτεύουσα με εκπληκτική πληθυσμιακή ανάπτυξη, όπως και οι τεράστιες αγροτικές εκτάσεις, οι αγορασμένες σε ευνοϊκές τιμές. Είναι, αντίθετα, ενδεικτικό ότι στη βιομηχανία, όπου κυριαρχούν συνήθως οι μακροχρόνιες αποσβέσεις, τα κάπως πιο φυσιολογικά κέρδη και οι συνηθισμένοι κίνδυνοι, δεν έγιναν επενδύσεις από τους ομογενείς μεγαλοεπιχειρηματίες. Είναι λοιπόν πραγματικά εύστοχη η μαρτυρία του «Ραμπαγά», το 1882, για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των ομογενών: «Ούτε εις ανάπτυξιν βιομηχανίας, ούτε εις επιχειρήσεις, εξ ων θα ζωογονηθώσιν αι εργατικαί τάξεις χρησιμοποιούσι τα χρηματικά κεφάλαιά των. Η κυβεία,αι συμβάσεις, αι μετοχικαί ταχυδακτυλουργίαι, είναι τα προσφιλή αυτών αντικείμενα».* Βλ. Δερτιλής Γ., «Ο Ελληνισμός της ομογένειας… όπ.πρ. σελ. 152-153.

Ένα ακόμη στοιχείο δείχνει ότι οι ομογενείς έπαιξαν ρόλο διαφορετικό από το ρόλο μιας τυπικής αστικής τάξης: ήταν η τάση τους να εξάγουν στην αλλοδαπή τα κέρδη από τις άλλες δραστηριότητες τους, αντί να τα επανεπενδύουν στο εσωτερικό της χώρας. Αυτή βέβαια ήταν η στάση και των εγχώριων επιχειρηματιών. Αλλά η σώρευση ρευστού χρηματικού κεφαλαίου από τους Έλληνες επιχειρηματίες δεν μπορούσε επ' άπειρον να αποθησαυρίζεται, να καταναλώνεται επιδεικτικά και να μεταφέρεται στο εξωτερικό. Αφενός επειδή το χρήμα τους είχε ανάγκη για διεξόδους, αφετέρου επειδή η καθημερινή τους επαφή με την ελλαδική αγορά έκανε πιο φανερές τις καλές ευκαιρίες για επενδύσεις, οι ιθαγενείς επιχειρηματίες θα έφταναν οπωσδήποτε να επενδύσουν κάποτε, αργά ή γρήγορα, και μέσα στο εσωτερικό της χώρας. Αντίθετα οι ομογενείς είχαν το

τεράστιο πλεονέκτημα να είναι οργανωμένοι και σε άλλες, ξένες αγορές, όπου μπορούσαν να προσανατολίζουν τις μελλοντικές τους δραστηριότητες και να επανεπενδύουν με ασφάλεια ακόμη και τα κέρδη από τις ελλαδικές δραστηριότητές τους. «*Και αυτό, γιατί τα κέρδη αυτά μπορούσαν και να μετατρέπονται ελεύθερα σε ξένο συνάλλαγμα και να μεταφέρονται νόμιμα στο εξωτερικό: η Ελλάδα ήταν χώρα ελευθέρου εμπορίου και η δραχμή ήταν μετατρέψιμη στην ελεύθερη αγορά συναλλάγματος μέχρι τη δεκαετία του 1920. Στην περίοδο 1885-1905 οι ομογενείς έμποροι και χρηματιστές δεν αρκέστηκαν στα κέρδη από το εκάστοτε ποσοστό υποτίμησης της δραχμής: προσπαθούσαν και να το αυξήσουν με επιδέξιους συναλλαγματικούς ελιγμούς*». Βλ. Ψυρούκης Ν., *Το νεοελληνικό παροικιακό* …όπ.πρ., σελ. 37. Με αυτούς τους φορείς και με αυτές τις συνθήκες, η κερδοσκοπία είχε μια σοβαρή συνέπεια: λαμβάνοντας υπόψη ότι η αγορά ήταν συνεχώς προσανατολισμένη προς την υποτίμηση της δραχμής, ο επιχειρηματίας κερδοσκόπος μπορούσε να ακολουθήσει μία μόνο στρατηγική: αυτήν που θα του εξασφάλιζε τη μεταφορά του μεγαλύτερου δυνατού πλεονάσματος έξω από τη χώρα. Με άλλα λόγια τα κερδοσκοπικά του κεφάλαια έπρεπε να παραμένουν όσο γινόταν λιγότερο στην Ελλάδα, αν ήθελε να μεγιστοποιήσει το κέρδος του από τη δίδυμη συναλλαγή του, που το ένα μέρος της γινόταν στην αγορά συναλλάγματος και το άλλο στην αγορά αγαθών ή κεφαλαίου.

Σοβαρή ένδειξη ότι οι ομογενείς ακολουθούσαν με συνέπεια την τακτική να μην επανεπενδύουν τα κέρδη τους αλλά να τα εξάγουν, είναι και η χρονική κατανομή των επενδύσεών τους σε ολόκληρη την περίοδο πριν από το 1909. Δεν είναι τυχαίο ότι άρχισαν να επενδύουν σε ελληνικά μεταλλεία ή τράπεζες και να δανείζουν το δημόσιο κυρίως μετά το 1873, όταν πια η μεγάλη διεθνής κρίση είχε ήδη οδηγήσει το ευρωπαϊκό κεφάλαιο στο παγκόσμιο κυνήγι για αποδοτικές τοποθετήσεις. *«Δύο από τις τέσσερις τράπεζες που λειτουργούσαν το 1883 είχαν ιδρυθεί με κονδύλια ομογενών, η μία το 1873 -δηλαδή, χαρακτηριστικά, στην αρχή της μεγάλης παγκόσμιας κρίσης του 19ου αιώνα, που οδήγησε τους ευρωπαίους κεφαλαιούχους στην αναζήτηση καλύτερης τύχης έξω από τα μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα- και η άλλη το 1882. Και οι τέσσερις, όμως, καθώς και η Τράπεζα Αθηνών, που ιδρύθηκε το 1893, είχαν τόσα προνόμια, που οι μετοχές τους ήταν πραγματικά μια πολύ καλή τοποθέτηση. Τελικά, στην ελληνική οικονομία παρέμεινε τελικά μόνο τμήμα των κερδών της ομογένειας. Πρόκειται για τα σωρευμένα κέρδη που επανεπενδύθηκαν αφενός σε τραπεζικά κεφάλαια και αφετέρου σε δάνεια προς το ελληνικό δημόσιο που ήταν πολύ δελεαστικά και άξιζαν τη διακινδύνευση του κεφαλαίου. Τέλος πολλοί ομογενείς οδηγήθηκαν προς τις εφοπλιστικές επενδύσεις, πράγμα που μπορεί κατά ένα μέρος να εξηγήσει την ανάρρωση της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας μετά το 1892 και κυρίως στη δεκαετία του 1900. Αλλά στην πραγματικότητα οι μαζικές εφοπλιστικές επενδύσεις σήμαιναν επίσης ότι το κεφάλαιο σωρευόταν έξω από τα ελληνικά σύνορα: η έπαρση μιας ξένης σημαίας ήταν εύκολη διέξοδος σε ώρα ανάγκης».* Βλ. Δερτιλής Γ., «Ο Ελληνισμός της ομογένειας … όπ.πρ. σελ. 155-156.

Ανακεφαλαιώνοντας τα μέχρι τώρα συμπεράσματα: η σπανιότατα επιχειρηματικής αποταμίευσης και επανεπένδυσης μέσα στην Ελλάδα σε όλη την πριν από το 1909 περίοδο σημαίνει ότι, παράλληλα με το μικρό μέρος των κερδών της ομογένειας που δαπανήθηκαν σε επιδεικτική κατανάλωση μέσα στη χώρα, ένα ποσοστό διοχετεύθηκε προς τις ιδιωτικές μεταλλευτικές επενδύσεις και τα μεγάλα έργα δημοσίων επενδύσεων της δεκαετίας του 1880. Το μεγαλύτερο, όμως, μέρος, ιδίως των κερδών της περιόδου 1886-1909, μεταφέρθηκε στο εξωτερικό, είτε άμεσα με τους μηχανισμούς των τιμών εξαγωγής και των συναλλαγματικών ισοτιμιών είτε έμμεσα με την επένδυση στη ναυτιλία μεταξύ 1892 και 1909.

6.2.3 Οι συνέπειες για την ελληνική οικονομία

Με βάση τα προηγούμενα, φαίνεται καθαρά η αρνητική σημασία που είχε για την ελληνική οικονομία η εκροή του πλεονάσματος. Η θετική σημασία που είχε η αντίστροφη κίνηση χρήματος, η εισροή κεφαλαίων για τις πρωτογενείς επενδύσεις της διασποράς, δεν πρέπει να παραπλανά: θα ήταν καίριο λάθος να θεωρηθεί ότι η εισροή «εξουδετέρωνε» κατά κάποιον τρόπο την εκροή. *«Με άλλα λόγια θα ήταν λάθος να συγχέονται οι έννοιες της επένδυσης και της επανεπένδυσης. Γιατί η επανεπένδυση είναι εκείνη ακριβώς η λειτουργία που θα μπορούσε να οδηγήσει στην εγχώρια σώρευση κεφαλαίου και στον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της οικονομίας. Το γεγονός, π.χ., ότι ένας ομογενής έκανε μια μεταλλευτική επένδυση δεν σημαίνει ότι είχε και την πρόθεση να επανεπενδύσει τα κέρδη του στην ίδια ή σε άλλες επιχειρήσεις μέσα στην Ελλάδα. Καθαρή απόδειξη είναι άλλωστε το ότι οι ομογενείς δεν προχώρησαν σε επενδύσεις με στόχο την προχωρημένη επεξεργασία της παραγωγής των μεταλλείων τους. Η διάκριση έχει κεφαλαιώδη σημασία, γιατί είναι ακριβώς το χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί τους εγχώριους επιχειρηματίες από τους ξένους, και αυτό όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά οι. οποιαδήποτε χώρα και σε οποιαδήποτε εποχή. Οι ξένοι, όπως είναι φυσικό, ενδιαφέρονται να επενδύσουν κεφάλαια που μπορούν να επαναπατριστούν το συντομότερο δυνατό, μαζί με τα κέρδη τους: και σε αυτό το σημείο οι ομογενείς ήταν τόσο αμείλικτοι όσο οποιοσδήποτε ξένος».* Βλ. Δερτιλής Γ., «Ο Ελληνισμός της ομογένειας … όπ.πρ. σελ. 157.

Μια παρόμοια σύγχυση μπορεί να δημιουργηθεί ανάμεσα στις επιπτώσεις της δραστηριότητας των ομογενών πάνω σε τρία διαφορετικά οικονομικά μεγέθη: στο ισοζύγιο πληρωμών, στην ποσότητα και την κυκλοφορία του χρήματος, και στο εθνικό προϊόν ή εισόδημα. Ορισμένες δραστηριότητες των ομογενών ήταν πράγματι ευνοϊκές για το ισοζύγιο πληρωμών, αφού συντελούσαν στην κάλυψη των ελλειμμάτων του, με τις εισαγωγές συναλλάγματος είτε για επενδύσεις είτε για αγορά ακινήτων και τσιφλικιών και καταναλωτικές δαπάνες. Εξάλλου, η αυξημένη ποσότητα και κυκλοφορία του χρήματος των ομογενών τόνωνε βραχυχρόνια την οικονομία και διευκόλυνε μακροχρόνια τον εκχρηματισμό της. Από την άλλη μεριά, όμως, οι δραστηριότητές τους ήταν και επιβλαβείς για το εθνικό εισόδημα, καθώς συνεπαγόταν τη μεταφορά στην αλλοδαπή ενός σημαντικού μέρους του πλεονάσματος της οικονομίας. Έτσι, το γεγονός ότι οι ομογενείς κεφαλαιούχοι έφερναν συνάλλαγμα στην Ελλάδα για τις επενδύσεις τους σε επιχειρήσεις, σε δάνεια ή σε ακίνητα, καθώς και για τις καταναλωτικές τους δαπάνες, δεν αποκλείει το ότι από την άλλη πλευρά, με διαφορετικούς μηχανισμούς, αντλούσαν πλεόνασμα με τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και το μετέφεραν στο εξωτερικό. Ή όπως το έθεσε ο Κ. Μοσκώφ: *«[…] Έτσι οι παροικίες, ως ένα σημείο, θα γυρίσουν πίσω την οφειλή, ένα κομμάτι από την εθνική ενέργεια που είχαν απορροφήσει, η είσπραξη όμως θα γίνεται με τη μορφή ελεημοσύνης και δωρεάς*». Βλ. Μοσκώφ Κ., *Εισαγωγή στην ιστορία του κινήματος* …όπ.πρ., σελ. 89.

Συμπερασματικά, δεν είναι μόνο η φυσική εγκατάσταση στην αλλοδαπή που ξεχωρίζει τους ομογενείς από την εγχώρια αστική τάξη· είναι και η ίδια η φύση των οικονομικών τους δραστηριοτήτων. Οι οικονομικές λειτουργίες της ομογένειας, όχι μόνο αποκλείουν το χαρακτηρισμό της ως εγχώριου αστικού στοιχείου, αλλά δείχνουν καθαρά το δρόμο που πρέπει να πάρει μια ερμηνεία της ελληνικής οικονομίας του 19ου αιώνα. Η ομογένεια δεν θα παίξει ποτέ το ρόλο μιας ολοκληρωμένης, με τα δυτικά πρότυπα, αστικής τάξης· και η Ελλάδα με τα διάτρητα οικονομικά της σύνορα θα οδηγηθεί, μέσα από δυτικούς θεσμούς και μικτές ιδεολογίες, στον δικό της, ιδιότυπο δρόμο οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ανάπτυξης.

6.3 Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Το θέμα αυτής της ενότητας είναι η διαμόρφωση του κράτους και της κοινωνίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε ορισμένες πτυχές της άρθρωσης του νεοελληνικού κράτους και του υπόλοιπου μέρους της κοινωνίας, εστιάζοντας σε δύο συγκεκριμένες εκφάνσεις της άρθρωσης αυτής: Από την μια μεριά, το γεγονός ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα εκ πρώτης όψεως ανεπαρκή ή ανολοκλήρωτο χωρισμό ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία. Και από την άλλη μεριά, το γεγονός μιας διαφαινόμενης αντίφασης ανάμεσα σ' ένα θεσμικό πλαίσιο αστικής προέλευσης – όπως είναι το ελληνικό κράτος με τη μορφή που εμφανίστηκε και ανδρώθηκε τον 19ο αιώνα – ένα κράτος με αστικούς θεσμούς, το οποίο έρχεται και εισάγεται βασικά από την Δύση και σε μια κοινωνία προαστική και προκαπιταλιστική, που παραμένει δηλαδή οργανωμένη, κοινωνικά και οικονομικά, σε βάσεις μη καπιταλιστικές.

6.3.1 Οι διαδικασίες συγκρότησης του κράτους στη Δυτική Ευρώπη.

Στη Δύση, το αστικό κράτος, αναπτύχθηκε και ανδρώθηκε μέσα από ορισμένες συγκεκριμένες διαδικασίες, που συμβαδίζουν και αντιστοιχούν με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το κράτος αυτό μορφοποιήθηκε με την οικοδόμηση ενός συνόλου θεσμικών πραγματικοτήτων η οποία εκφράζεται με τη διάκριση των εξουσιών, το Κράτος Δικαίου, τα πολιτικά και ατομικά δικαιώματα, τη θεωρία και πρακτική της αντιπροσωπευτικότητας κ.λπ. Από την άλλη, το κράτος αυτό εισήχθη στην Ελλάδα μέσα από ορισμένες διαδικασίες πολιτιστικής και ιδεολογικής όσμωσης του νεοϊδρυόμενου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού με τη Δυτική Ευρώπη: *«Όμως η λειτουργία των επείσακτων κρατικών θεσμών μέσα στην ελληνική κοινωνία δεν μπορούσε παρά να είναι εντελώς διαφορετική από την αντίστοιχη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών στις δυτικές χώρες. Και όχι μόνο να είναι πραγματικά διαφορετική, όσον αφορά τις κοινωνικές της προεκτάσεις, αλλά να γίνει και αντικείμενο εντελώς διαφορετικής κοινωνικής αντιμετώπισης, να βιωθεί διαφορετικά, να ενταχθεί σε ένα διαφορετικό σύστημα συλλογικών παραστάσεων και κοσμοθεωρήσεων».* Τσουκαλάς Κ., «Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 216.

Πιο συγκεκριμένα, το βασικό πρόβλημα που θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε παρακάτω, αναφέρεται στον τρόπο που λειτουργεί και αντιμετωπίζεται η διάκριση της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Η δημόσια σφαίρα, σε αντιπαράθεση με την ιδιωτική σφαίρα, το κράτος σε αντιπαράθεση με τη μη κρατική

κοινωνία, είναι προϊόντα μιας ορισμένης ιστορικής διαδικασίας. Το κράτος – σαν διακεκριμένη δημόσια σφαίρα – δημιουργήθηκε στη Δύση σαν ιδιαίτερη κοινωνική δομή, ταυτόχρονα και με συμπληρωματικότητα με την δόμηση μιας άλλης κοινωνικής δομής, της οικονομικής κοινωνίας. Ο χωρισμός μεταξύ των δύο αυτών επιπέδων, αγορά και οικονομική κοινωνία από την μια μεριά, δημόσια σφαίρα και κράτος από την άλλη, είναι η συνέπεια μιας μακρόχρονης ιστορικής διαδικασίας, που συμβαδίζει με την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Άρα, λοιπόν, το κράτος στη Δύση συγκροτήθηκε ιστορικά με βάση τα παρακάτω δυο χαρακτηριστικά :

- Από την μια μεριά ο δημόσιος χώρος, η δημόσια σφαίρα, σε αντιπαράθεση με την ιδιωτική, εμφανίζεται σαν χώρος ελαχιστοποιημένος. Δηλαδή είναι αντικείμενο δημόσιας λειτουργίας, υπάγονται στην δημόσια σφαίρα οι ελάχιστες δυνατές δραστηριότητες, εκείνες που χρειάζονται για να αναπαραχθεί το σύστημα, και μόνο αυτές.
- Από την άλλη μεριά, η δημόσια σφαίρα χαρακτηρίζεται από μιαν αυστηρή οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων και λειτουργιών της. Είναι δημόσιο, υπάγεται στην δικαιοδοσία του Κράτους, μόνο εκείνο που ρητά είναι δημόσιο. Όλα τα άλλα, όλες οι άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες στην τυπική τους μορφή, εντάσσονται και λειτουργούν στο πλαίσιο της μη κρατικής κοινωνίας. Έτσι, στην ιδεατή του μορφή αναπτύσσεται ένα σύστημα, όπου ορθώνεται ένα κράτος σε σχέση με ένα μη κράτος, μια ιδιωτική κοινωνία, στο πλαίσιο ενός συνόλου που το κράτος είναι μικρότερο δυνατό και ξοδεύει το μικρότερο δυνατό ποσοστό από το σύνολο των κοινωνικών πόρων, τόσο μόνο όσο χρειάζεται για να αναπαραχθεί το σύστημα.

6.3.2 Η συγκρότηση του κράτους στην Ελλάδα

Ξεκινώντας από την αφετηρία αυτή, ας δούμε τώρα την κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, ξεκινώντας από δύο πρώτες βασικές διαπιστώσεις: Από την μια μεριά ο δημόσιος τομέας από την αρχή είναι υπερδιογκωμένος, είναι πάρα πολύ μεγάλος, και από την άλλη μεριά, ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας είναι πάρα πολύ ασθενικός, είναι ελάχιστα ανεπτυγμένος. Η κοινωνική σημασία της σχέσης ανάμεσα στις δύο αυτές περιοχές, αντιμετωπιζόμενες ως σχετικά μεγέθη, δεν είναι μόνο ποσοτική. Το γεγονός ότι το ένα είναι «μεγάλο» και το άλλο είναι «μικρό», το γεγονός μιας ποσοτικής υπερδιόγκωσης του δημόσιου τομέα, σε σχέση με μια υποτονικότητα του ιδιωτικού τομέα, οδηγεί σε μία άλλου τύπου άρθρωση ανάμεσα στις δύο αυτές «περιοχές»: Άρα, η ειδική άρθρωση ανάμεσα σ' ένα πολύ μικρό και ασθενικό ιδιωτικό τομέα, αποτελεί μια συγκεκριμένη έκφραση της ελληνικής πραγματικότητας, της δόμησης της ελληνικής περιφερειακής κοινωνίας τον 19ο αιώνα, μιας κοινωνίας που το κράτος θα παίξει, αντίθετα με την Δύση, πρωταρχικό ρόλο όχι απλώς στην αναπαραγωγή, αλλά και στην ίδια διαμόρφωση των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων. Στο πλαίσιο του κράτους αυτού, η συγκρότηση μιας μεγάλης μερίδας των κυρίαρχων ομάδων, η ενίσχυσή τους και η σταθεροποίησή τους περνάει κατ' ευθείαν από τον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος λειτουργεί όχι απλώς σαν εγγύηση των κυρίαρχων ταξικών σχέσεων, αλλά σαν δημιουργός, σε ένα μεγάλο βαθμό, των κυρίαρχων αυτών ταξικών σχέσεων. Σε τέτοια κοινωνία όπου η οικοδόμηση και η αναπαραγωγή των αρχόντων στρωμάτων εξαρτάται μέσα από το Κράτος, είναι φυσικό να εκτρέφονται ιδιαίτερου τύπου - διαφορετικές δηλαδή από την Δύση - αντιμετωπίσεις των ορίων κράτους και κοινωνίας και, επομένως, ιδιαίτερου τύπου συλλογικές παραστάσεις όσον αφορά το τι είναι το κράτος και τι είναι το δημόσιο, και τι θα πει «δημόσιο» σε αντιδιαστολή με «ιδιωτικό».

Μέσα σ' αυτή τη συλλογιστική, ας δούμε την αναλογία των κρατικών εσόδων και δαπανών, δηλαδή του κρατικού προϋπολογισμού, σε σχέση με το εθνικό εισόδημα. Η αναλογία αυτή, σαν τάξη μεγέθους, αποτελεί τη σαφέστερη κατ' αρχήν ένδειξη του σχετικού «βάρους» του δημόσιου τομέα.

- Έτσι στην Ελλάδα η διαφαινόμενη αναλογία των κρατικών δαπανών σε σχέση με το εθνικό εισόδημα, αρχίζει στην αρχή, το 1830-1840, να είναι της τάξης του 30% για να φθάσει, στο τέλος του αιώνα, γύρω στο 20%. Αυτό είναι το μεγαλύτερο ποσοστό, η μεγαλύτερη αναλογία δημοσίων δαπανών σε σχέση με το εθνικό εισόδημα, που παρατηρείται σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Στις άλλες χώρες το ποσοστό αυτό ποικίλει, κυμαίνεται ανάμεσα στο 9% και στο 15%. Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι από την άποψη αυτή, η συμμετοχή του κράτους στην άντληση και κατά συνέπεια στην ανακατανομή του οικονομικού πλεονάσματος, είναι στην Ελλάδα εξαιρετικά τονισμένη από την αρχή.
- Το δεύτερο θέμα συνδέεται με την διάρθρωση των δημοσίων εξόδων. Αναλύοντας, λοιπόν, τα μεγάλα κεφάλαια των κρατικών δαπανών ανακαλύπτουμε και εδώ μια θεαματική ιδιοτυπία,

σχετικά με τον τρόπο που ξοδεύονται οι δημόσιοι πόροι. Καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ακόμα και στον 20ο αιώνα, τα μεγαλύτερα κεφάλαια του κρατικού προϋπολογισμού είναι μισθοδοτικού και μεταβιβαστικού χαρακτήρα, δηλαδή χρησιμοποιούνται για άμεσες παροχές σε ιδιώτες. Σε σχέση με τις ευρωπαϊκές χώρες η Ελλάδα εμφανίζει το μεγαλύτερο ποσοστό του προϋπολογισμού για μισθοδοτικές και μεταβιβαστικές δαπάνες, ενώ, αντίθετα, το ποσοστό που διοχετεύεται σε έργα υποδομής και δημόσια έργα, είναι το μικρότερο στην Ευρώπη. Είναι, λοιπόν σαφές ότι, όχι μόνο έχουμε ιδιαίτερα μεγάλο συνολικό προϋπολογισμό σε σχέση με το εθνικό εισόδημα, αλλά και ο προϋπολογισμός αυτός σχεδόν αποκλειστικά πηγαίνει σε μισθοδοτικές και μεταβιβαστικές δαπάνες. Και στα δυο αυτά σημεία, οι τάσεις που προκύπτουν εμφανίζονται εντελώς αντίθετες απ' αυτές που παρατηρούνται στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.

- Με την διαπίστωση αυτή συνδέεται άμεσα και το τρίτο σημείο που θέλουμε να αναδείξουμε και που αναφέρεται στο κοινωνικό βάρος του δημοσίου μηχανισμού, από την άποψη των φορέων που τον επανδρώνουν. Πράγματι, η αναλογία αυτή εμφανίζεται ως η μεγαλύτερη της Ευρώπης, και μάλιστα με πολύ μεγάλη διαφορά. Για παράδειγμα, στο τέλος του 19ου αιώνα, η δημόσιοι υπάλληλοι μαζί με τα ελευθέρια επαγγέλματα φθάνουν τα 20% του ενεργού μη γεωργικού πληθυσμού, που είναι το μεγαλύτερο ποσοστό που βρίσκουμε στην Ευρώπη. Συνάγεται ότι το κράτος παίζει τεράστιο ρόλο στην άντληση και στην ανακατανομή του εισοδήματος, ότι από τους κρατικούς πόρους τα περισσότερα πηγαίνουν στην δημιουργία ιδιωτικών εισοδημάτων μέσω μισθών και μεταβιβαστικών πληρωμών και ότι, κατά συνέπεια, το ποσοστό των μισθοδοτούμενων ή όσων καθοιονδήποτε τρόπο αντλούν χρήματα και πόρους από το κράτος είναι εξαιρετικά μεγάλο, το μεγαλύτερο της Ευρώπης, καθ' όλο τον 19ο αιώνα. Κατά κάποιο τρόπο, μπορεί κανείς λοιπόν, να πει ότι το κράτος λειτουργεί κυρίως σαν μισθοδοτικός οργανισμός, σαν μηχανισμός ανακατανομής χρήματος με την μορφή εισοδήματος σε ιδιώτες υπαλλήλους και, μάλιστα, ότι είναι ένας από τους βασικούς μηχανισμούς άντλησης και ανακατανομής του οικονομικού πλεονάσματος στον ελλαδικό χώρο.

Σ' αυτό το σημείο ακριβώς μπορεί κανείς να διαγνώσει μιαν από τις βασικές διαφορές του ελληνικού κράτους, σαν περιφερειακού κράτους, σε σχέση με τον ρόλο των ευρωπαϊκών κρατών, στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Έτσι το βασικό χαρακτηριστικό του ελληνικού κρατικού μηχανισμού είναι ότι δεν λειτουργεί ορθολογιστικά, δεν λειτουργεί με κριτήριο τα Βεμπεριανά πρότυπα της γραφειοκρατίας (βλ, Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξ*ης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978). Πράγματι, η εκλογικευμένη οργάνωση ενός θεσμού προϋποθέτει την μεγαλύτερη δυνατή εξοικονόμηση πόρων και ενέργειας, συνδέει δηλαδή την μεγιστοποίηση των επιδιωκόμενων στόχων με την ελαχιστοποίηση του κόστους. Έτσι, οι μηχανισμοί και το κράτος υποτίθεται ότι αυξάνονται τόσο, μόνο όσο χρειάζεται, για να επιτευχθούν οι εξωτερικά προσδιοριζόμενοι στόχοι. Στην Ελλάδα, συμβαίνει το εντελώς αντίθετο. Οι δημόσιες υπηρεσίες μπορούν να επεκτείνονται χωρίς όριο: δεν υπάρχει κανένας χρηματοδοτικός περιορισμός, ο οποίος θα εμπόδιζε ή θα αντιστεκόταν στην διόγκωση του κράτους και στην δημιουργία ή επέκταση υπηρεσιών, που δεν έχουν σε πολλές περιπτώσεις κανένα απολύτως λειτουργικό περιεχόμενο: *«Η διαπίστωση αυτή συνδέεται άμεσα με τον ειδικό τρόπο άρθρωσης κράτους και κοινωνίας: το κράτος δεν είναι όργανο μιας κοινωνίας, η οποία να είναι δομημένη κατά ορθολογιστικό αστικό τρόπο, έτσι ώστε η άρχουσα τάξη και οι αστοί να αντιστέκονται συνειδητά σε οποιαδήποτε πρόσθετη άντληση πόρων. Και το κράτος δεν είναι σε θέση να παίξει αυτόν τον ρόλο, ακριβώς επειδή δεν υπάρχει καμία συμπαγής κοινωνική δύναμη η οποία να έχει συμφέρον να αντιστέκεται στην διόγκωσή του. Στην Αγγλία, που είναι η χώρα όπου ανδρώθηκε για πρώτη φορά ένα αστικό κράτος, το πρόβλημα των φόρων ήταν ένας από τους ακρογωνιαίους λίθους της δόμησης της δημοκρατικής αστικής εξουσίας. Οποιαδήποτε αύξηση της χρηματοδοτικής ικανότητας του κράτους, οποιοσδήποτε δηλαδή νέος φόρος, ήτανε αυστηρότατα ελεγμένος από το κοινοβούλιο και προσέκρουε συνεχώς σε μια δομημένη και έναρθρη αντίσταση της άρχουσας τάξης. Αντίθετα στην Ελλάδα, η ευκολία με την οποία αποφασίζονταν πρόσθετες δαπάνες ήταν παροιμιώδης».* Βλ. Τσουκαλάς Κ., «Κράτος και κοινωνία… όπ.πρ. σελ. 220.

6.3.3 Το κράτος, ο κύριος επιμεριστής του οικονομικού πλεονάσματος

Αναφερθήκαμε παραπάνω, στη διαπίστωση ότι σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα η δημόσια απασχόληση στην Ελλάδα εμφανίζεται εξαιρετικά διογκωμένη. Και βέβαια η τακτική υπαλληλία δεν εξαντλεί το εύρος των εξαρτώμενων από το δημόσιο: Αν σκεφτούμε ότι μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων δεν υπήρχε στον 19ο αιώνα, και ότι κάθε 3 χρόνια περίπου ανανεωνόταν περίπου ολόκληρος ο κρατικός μηχανισμός, εξαιτίας των

εναλλαγών των κομμάτων στην εξουσία, αυτό σημαίνει ότι το σύνολο των εξαρτώμενων από το Δημόσιο (επίδοξοι ή μέλλοντες ή τέως υπάλληλοι που εναλλάσσονταν στις δημόσιες θέσεις) θα πρέπει να είναι κατά 30% περίπου ανώτερο από τις «θέσεις» που εμφανίζονται στα οργανογράμματα. Δηλαδή ο κοινωνικός όγκος των ενεργεία ή δυνάμει μέσων, ανώτερων ή κατώτερων υπαλλήλων δεν είναι στην πραγματικότητα αυτός που παρουσιάζεται σε σχέση με τον ενεργό πληθυσμό αλλά είναι κατά 30% μεγαλύτερος. Πράγμα το οποίο μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι διαφορές με τις άλλες χώρες, που δείχνουν την Ελλάδα πολύ μεγάλη και «φουσκωμένη» από άποψη δημοσίων υπηρεσιών, είναι ακόμα πιο μεγάλες και ακόμα πιο θεαματικές.

Πρέπει να προσθέσουμε, επίσης, άλλη μια κατηγορία φορέων που εξαρτώνται από το δημόσιο, που είναι και αυτή πολύ σημαντική. Μέχρι τώρα αναφερθήκαμε στους υπαλλήλους. Όμως, το σύστημα εισπράξεων των φόρων σ' όλο το διάστημα του αιώνα ανατίθεται βασικά σε ιδιώτες. Οι υπολογισμοί που έχουμε για τα μέσα του 19ου αιώνα αναφέρουν ότι 10.000 περίπου άτομα ασχολούνται και επιζούν κατά κύριο επάγγελμα από την είσπραξη των φόρων. Αυτό ισοδυναμεί περίπου, από άποψη όγκου, με έναν ακόμα κρατικό μηχανισμό. Μπορούμε, δηλαδή να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι σχεδόν οι μισοί κάτοικοι των πόλεων, άνδρες φυσικά κατά άμεσο ή κατά έμμεσο τρόπο αντλούν, αποκλειστικά η συμπληρωματικά, αλλά σε μεγάλο βαθμό, προσόδους από τον κρατικό μηχανισμό. Αυτό δεν μπορεί παρά να έχει πολύ σημαντικές προεκτάσεις: *«Το κράτος, δηλαδή, εμφανίζεται ως ο κύριος μισθοδότης, ο κύριος επιμεριστής του οικονομικού πλεονάσματος. Και μάλιστα η πρωτοκαθεδρία του είναι τόση ώστε να μην λειτουργεί σαν ανταγωνιστής με άλλους εργοδότες σε μια καπιταλιστική αγορά εργασίας. Το κράτος είναι, ουσιαστικά, ο μοναδικός μισθοδότης προς τον οποίο έχει μόνιμη ή παροδική πρόσβαση περίπου ο μισός ενεργός πληθυσμός των πόλεων, και κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να πει κανείς ότι λειτουργεί κυρίαρχα, όχι μόνο στην αγορά της εργασίας, αλλά και γενικότερα στον τρόπο με τον οποίο το εργατικό δυναμικό που φεύγει από την ύπαιθρο αντιμετωπίζει την κοινωνική του διακίνηση και πηγαίνει στις πόλεις. Αυτό έχει τεράστια σημασία ιδεολογική και προφανώς εκφράζεται κατά πολλούς τρόπους. Δεν είναι ίσως τυχαίο, ότι καθώς το κράτος είναι ο μεγαλύτερος μισθοδότης της Ελλάδας, δεν παρατηρούνται κινητοποιήσεις συνδικαλιστικές, δεν δημιουργούνται συντεχνιακές οργανώσεις και δεν σημειώνονται απεργίες, παρά μόνο από την στιγμή που εμφανίζεται ένας παράλληλος ιδιωτικός τομέας, δηλαδή στην αρχή του 20ου αιώνα. Από την στιγμή, δηλαδή, που αρχίζει να δημιουργείται μια αγορά εργασίας, στο πλαίσιο της οποίας ιδιώτες εργοδότες λειτουργούν παράλληλα με το κράτος, ανταγωνιζόμενοι μεταξύ τους για την εξασφάλιση της εργατικής δύναμης, προχωρώντας έτσι βαθμιαία στην δόμηση καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων».* Βλ. Τσουκαλάς Κ., «*Κράτος και κοινωνία*… όπ.πρ. σελ. 222.

Σ' αυτά τα πλαίσια θα έπρεπε νομίζουμε, να ερμηνευτούν οι δυσκολίες που συναντούν όλοι οι λεγόμενοι «εκσυγχρονιστές» στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, όλοι εκείνοι, δηλαδή, που επιχείρησαν να αναδιαρθρώσουν το ελληνικό κράτος επάνω σε «ορθολογικές» βάσεις. Ο Μαυροκορδάτος και, εν συνεχεία, ο Τρικούπης προσέκρουσαν, ανάμεσα στα άλλα, στο δημοσιοϋπαλληλικό στρώμα, στους ίδιους τους δημοσίους υπαλλήλους, οι οποίοι αντέδρασαν συστηματικά σε κάθε προσπάθεια να αλλάξει και να «εξυγιανθεί», σύμφωνα με το δυτικό πρότυπο, ο ελληνικός κρατικός μηχανισμός. Ας σημειώσουμε, ακόμη, ότι δεν είναι περίεργο το ότι ο ρόλος του κράτους εμφανίζεται πολύ μικρότερος σε περιοχές όπου αναπτύσσονται εμπορευματικές-καπιταλιστικές μορφές παραγωγής και ισχυρότερος στις παραδοσιακές και στατικές αγροτικές περιοχές. Στην Ερμούπολη, που είναι η πιο πλούσια πόλη μέχρι το 1860, ο ρόλος και η ιδεολογική εμβέλεια του κράτους είναι περίπου μηδαμινά, ενώ το ίδιο περίπου συμβαίνει στον Πειραιά (κέντρο βιομηχανικής ανάπτυξης) και στην Πάτρα, όπου αναπτύσσεται το σταφιδεμπόριο. Αντίθετα, σε όλες τις περιοχές της χώρας, όπου επικρατεί ακόμα ένας παραδοσιακός, μικροεμπορευματικός τρόπος παραγωγής και κυρίως στη νότια και κεντρική στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα, ο συμβολικός ρόλος του κράτους και ο ρόλος του κρατικού μηχανισμού σαν πόλου άντλησης ανθρώπινου δυνανικού και διοχέτευσης των βασικών ροών κοινωνικής κοινωνικότητας είναι όχι απλά σημαντικός, αλλά αποφασιστικός και καθοριστικός.

6.3.4 Οι συνέπειες: Πελατειακές σχέσεις, διαφθορά, σύστημα πατρωνίας

Θα προσπαθήσουμε, τώρα, να επισημάνουμε μια σειρά από προεκτάσεις του κρατικού γιγαντισμού στο επίπεδο των πολιτικών συμπεριφορών:

Το πρώτο θέμα αναφέρεται στην περιώνυμη δυσλειτουργία και διαφθορά του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, που επανέρχεται σε όλες τις αναλύσεις. Η έννοια της διαφθοράς είναι ιστορική και συνδέεται με τις συγκεκριμένες συνθήκες δόμησης του δημόσιου χώρου. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μέχρι τον 18ο αιώνα δεν υπήρχε ουσιαστική διάκριση ανάμεσα στον ιδιωτικό και στον δημόσιο τομέα, στο κράτος και στην κοινωνία. Η έννοια της διαφθοράς αρχίζει και μπαίνει στο σύστημα των ιδεών, μόνο από τη στιγμή που η αυστηρή οριοθέτηση δημόσιου χώρου και ιδιωτικού χώρου έχει ήδη συντελεστεί, από τη στιγμή, δηλαδή, που

δημιουργούνται δύο διαφορετικά και σαφώς χωρισμένα συστήματα συμπεριφορών, που κρυσταλλώνονται σε δύο διαφορετικούς αξιολογικούς κώδικες: ο κώδικας της τιμιότητας, από την μια μεριά, που πρέπει, υποτίθεται, να πρυτανεύει στις ιδιωτικές συναλλαγές και είναι σεβασμός του εκφρασμένου λόγου σύμβασης στο πλαίσιο της οποίας η προώθηση του ατομικού συμφέροντος είναι αυτονόητη, και από την άλλη ο κώδικας της χρηστότητας που εκφράζεται με τον όρκο που δίνει κάποιος που καταλαμβάνει μια δημόσια θέση και προϋποθέτει τον εξοβελισμό κάθε ιδιωτικού συμφέροντος. *«Αυτή η διάκριση, όμως, προϋποθέτει ιστορικά όχι μόνο τον ακριβή διαχωρισμό κοινωνίας και κράτους, και την ακριβή οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων του τελευταίου, αλλά και μια ιστορική αντιστοιχία ανάμεσα στον χωρισμό αυτό: Κράτους και κοινωνίας από την μια μεριά και στο επίπεδο της ανάπτυξης της κοινωνίας και της οικονομίας απ την άλλη. Όταν δεν έχουμε την αντιστοιχία αυτή, όταν δηλαδή το επίπεδο της ανάπτυξης δεν «χρειάζεται» αστικό κράτος, είναι πολύ φυσικό να μην μπορεί να υπάρξει κατά κανένα τρόπο, αυτό το οποίο ονομάζουμε μη διαφθαρμένη διοίκηση. Στις κοινωνίες αυτές είναι πολύ δύσκολο να γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στο ιδιωτικό συμφέρον και το δημόσιο συμφέρον, για τον απλό λόγο ότι η έννοια του δημόσιου συμφέροντος είναι αδύνατο να κρυσταλλωθεί και να διατυπωθεί».* Βλ. Τσουκαλάς Κ., «*Κράτος και κοινωνία*… όπ.πρ. σελ. 224.

Ένα δεύτερο φαινόμενο, αναφέρεται στο λεγόμενο πελατειακό σύστημα και τις σχέσεις πατρωνίας. Πρόκειται για ένα σύστημα, που απαρτίζεται από την μια μεριά από «πελάτες», δηλαδή χωρικούς ή πολίτες που έχουν ανάγκη από το κράτος και αντλούν ωφελήματα από το κράτος και από την άλλη μεριά πάτρωνες, δηλαδή τους κομματάρχες και τους βουλευτές, που έχουν ανάγκη τους χωρικούς για την ψήφο τους, έτσι ώστε η συνάντηση των δύο αυτών αναγκών ανάμεσα στις δύο αυτές ανισότιμες κατηγορίες να οδηγεί στη δόμηση μόνιμων πλεγμάτων προσωπικής εξάρτισης, με όλες τις αυτονόητες προεκτάσεις των πλεγμάτων αυτών. Ασφαλώς, όμως, ιστορική προϋπόθεση της δόμησης αυτού του συστήματος των πελατειακών πλεγμάτων είναι να υπάρχει η αντικειμενική δυνατότητα διάθεσης κρατικών πόρων σε τόση μεγάλη έκταση, ώστε το σύστημα αυτό του επιμερισμού και της σχέσης πάτρωνα-πελάτη να γίνεται κοινωνικά κυρίαρχο. Δεν μπορεί δε να γίνει κοινωνικά κυρίαρχο, παρά μόνο από τη στιγμή που υπάρχουν αρκετά χρήματα στη διάθεση του πάτρωνα ή του κράτους που ελέγχεται από τον πάτρωνα, για να καταλήξει σε πολλούς «πελάτες», από την στιγμή όπου η ελεγχόμενη από το κράτος μερίδα του συνόλου των πόρων είναι σχετικά μεγάλη.

Με την έννοια αυτή, είναι ίσως γόνιμο να ερμηνευτεί το πελατειακό σύστημα και η δόμηση των πελατειακών σχέσεων στην Ελλάδα, σαν συνάρτηση, σαν επιφαινόμενο ενός κράτους, το οποίο για πάρα πολλούς λόγους μπορεί να αναπτύσσεται πάρα πολύ και πάρα πολύ γρήγορα. Έτσι, όταν έχουμε στην αρχή του 19^{ου} αιώνα το 30% περίπου του εθνικού εισοδήματος να ελέγχεται και να ανακατανέμεται μέσα από τον κρατικό μηχανισμό, είναι πάρα πολύ φυσικό, ότι η πρόσβαση στο 30% αυτού του πλεονάσματος θα αποτελέσει βασικό άξονα κρυστάλλωσης των ιδιωτικών συμφερόντων και, ταυτόχρονα, βασικό χώρο αντιπαράθεσης τους σε σχέση με την δυνατότητα ιδιωτικού προσπορισμού των πόρων αυτών. Το κράτος, δηλαδή, γίνεται ένα κράτος διανομής και αναδιανομής προσόδων. Μόνο έτσι μπορούμε να δούμε ποια είναι η ουσιαστική ταξική βάση του πελατειακού συστήματος και πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος της δημόσιας διοίκησης, η οποία είναι εκτεταμένη, έχει αποφασιστική σημασία στη διανομή των πόρων, άρα και στη δόμηση των κυρίαρχων στρωμάτων και παίζει τόσο μεγάλο ρόλο στην ιδεολογική συμπύκνωση των συλλογικών παραστάσεων: *«Όταν υπάρχουν πολλά χρήματα για διάθεση, εκείνοι που τα αντλούν και τα χειρίζονται χρησιμοποιούν την δυνατότητα χειρισμού των πόρων αυτών, ακριβώς για να αναπαράγουν και ενισχύσουν την δική τους τη θέση στο πολιτικό σύστημα. Η ταξική δομή της διοίκησης καθίσταται εμφανής. Αλλά προϋπόθεση αυτού είναι ακριβώς η συνεχιζόμενη άντληση των πόρων, πράγμα που αντίκειται σε οποιαδήποτε μορφή εκλογίκευσης του ελληνικού κράτους και συρρίκνωσης του ή μετασχηματισμού του σε ένα αστικό εκλογικευμένο κράτος. Με την έννοια αυτή ολόκληρο το σύστημα της πελατείας και ολόκληρο το σύστημα των πολιτευτών οφείλει την ύπαρξή του στη δυνατότητα να μοιράζονται όλο και περισσότερους πόρους, όλο και περισσότεροι πελάτες».* Βλ. Τσουκαλάς Κ., «*Κράτος και κοινωνία*… όπ.πρ. σελ. 225-226.

Στο σημείο αυτό εντοπίζεται η βασική αιτία της αποτυχίας όλων σχεδόν των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών του 19^{ου} αιώνα, όπως αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο, που εξετάζει το φαινόμενο της «αυτονομίας» της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Η αντίσταση στον κρατικό γιγαντισμό δεν μπορούσε να προέλθει από μέσα από το κρατικό πολιτικό σύστημα, δηλαδή από τις κατηγορίες που ωφελούνται από τη δημόσια υπερτροφία. Μόνο από τη στιγμή που αρχίζουν να αναπτύσσονται από μόνες τους οι ιδιωτικές διαδικασίες συσσώρευσης της καπιταλιστικής διαδικασίας, φτάνουμε στη δυνατότητα μιας νέας αστικής πολιτικής, μιας νέας εκλογικευμένης πολιτικής, μιας νέας, εκσυγχρονισμένης, αστικής πολιτικής. Και αυτό δεν θα γίνει παρά στον εικοστό αιώνα.

6.4 Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα

Πολύ συχνά στην ιστορία μιας κοινωνίας και μάλιστα για μεγάλες χρονικές στιγμές περιόδους, συμβαίνει να αυξάνεται η λεγόμενη αυτονομία της πολιτικής από την επίδραση των ταξικών δομών και των κοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων. Εύγλωττο παράδειγμα στην ελληνική ιστορία είναι ότι η διαμάχη μεταξύ αστών και γαιοκτημόνων, μια ταξική αντίθεση που επηρέασε βαθύτατα την εξέλιξη πολλών δυτικών κοινωνιών, ήταν στην Ελλάδα εξαιρετικά περιορισμένη και πάντως δεν μετατράπηκε ποτέ σε μια διαμάχη με πολιτικά και κομματικά χαρακτηριστικά. Ακόμη πιο διαφωτιστικό παράδειγμα αποτελούν οι αγρότες: Ορισμένα θεμελιώδη και κοινωνικά χαρακτηριστικά της Ελλάδας του 19ου αιώνα δείχνουν ότι η αγροτική τάξη θα έπρεπε κανονικά να είχε παίξει αποφασιστικό κοινωνικό και πολιτικό ρόλο. Τα πιο εκρηκτικά προβλήματα του τόπου, το ζήτημα της αγροτικής γαιοκτησίας και η υπανάπτυξη στη ύπαιθρο, ήταν προβλήματα των αγροτών, που αποτελούσαν και τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού. Η πλειοψηφία αυτή θα μπορούσε εύκολα να γίνει μία εξίσου συντριπτική εκλογική δύναμη ύστερα από την εισαγωγή της καθολικής ψήφου το 1864. Κάτω από τις ευνοϊκές αυτές συνθήκες, φαίνεται περίεργο ότι δεν αναπτύχθηκε ένα πολιτικά ισχυρό αγροτικό κίνημα.

6.4.1 Το ιστορικό παρελθόν

Ένας από τους κυριότερους παράγοντες που προκάλεσαν αυτή την αυτονόμηση, ήταν η απουσία έμμονης και εκρηκτικής ταξικής πάλης στο απώτερο ιστορικό παρελθόν της ελληνικής κοινωνίας. Υπήρχαν βέβαια κοινωνικές εκρήξεις στη διάρκεια της τουρκοκρατίας, αλλά ήταν σποραδικές. Όχι ότι έλειπαν οι οικονομικές συνθήκες που ευνοούν τους κοινωνικούς αγώνες: το αντίθετο μάλιστα. Αλλά η μορφή και η διάρκεια της οθωμανικής επικυριαρχίας, είχαν δημιουργήσει ορισμένες κοινωνικό-πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες, που περιόριζαν την ανάπτυξη ταξικών αγώνων και οι οποίες ήταν άγνωστες στις δυτικές κοινωνίες

- Η σπουδαιότερη από αυτές τις συνθήκες ήταν η επίδραση του οθωμανικού ζυγού στη μορφή της οικονομικής δραστηριότητας των ραγιάδων αστών. Ο εξωστρεφής και συχνά κοσμοπολίτικος προσανατολισμός των επιχειρήσεων των Ελλήνων ήταν μια επιτυχημένη προσπάθεια να αποφύγουν την αβεβαιότητα και την οικονομική αποτελμάτωση που προκαλούσε ο ισλαμικός απολυταρχισμός. Είχε όμως και το κάπως αναπάντεχο αποτέλεσμα να κάνει σχεδόν άσκοπη μία διαμάχη τους με τους γαιοκτήμονες. Γιατί τα συμφέροντά τους, προσανατολισμένα έξω από τα οθωμανικά σύνορα, δεν ήταν αντίθετα στα συμφέροντα των γαιοκτημόνων. Ούτε είχαν οι ρωμιοί αστοί βιομηχανικές φιλοδοξίες, ώστε να βλέπουν τους γαιοκτήμονες σαν τροχοπέδη στη χειραφέτηση των αγροτών και στην ανάπτυξη μιας μεγάλης εσωτερικής αγοράς για βιομηχανικά προϊόντα.
- Ένας άλλος παράγοντας που παρεμπόδισε την ανάπτυξη έντονης ταξικής διαμάχης ήταν ιδεολογικός και επηρέασε την κοινωνική συμπεριφορά όχι μόνο της μεσαίας αλλά και της αγροτικής τάξης. Ήταν η σύγχυση που προκαλούσε στους Έλληνες η αποπνικτική δύναμη του ξένου κατακτητή και η μακραίωνη κυριαρχία του, μια δύναμη που έκανε την οθωμανική κοινωνική ιεραρχία να φαίνεται σαν η αναπόφευκτη μοίρα των σκλαβωμένων λαών. Έτσι οι χριστιανικοί πληθυσμοί των ελληνικών επαρχιών δεν μπορούσαν να διακρίνουν καθαρά ανάμεσα στην θρησκευτική και την κοινωνική καταπίεση, ανάμεσα στην εξουσία του κατακτητή και στα γαιοκτητικά δικαιώματα του τσιφλικά.

Οι συνθήκες αυτές έκαναν παράλληλα περιττή την κλασική συμμαχία των αστών με τους αγρότες σε μια αντιφεουρδαχική επανάσταση. Γιατί, οι Έλληνες αστοί όχι μόνο ήταν ανίσχυροι ενάντια στην ιδιότυπη Τούρκο-Ελληνική φεουδαρχία, αλλά στη συντριπτική τους πλειοψηφία λειτουργούσαν οικονομικά έξω από την ελληνική χερσόνησο. Δεν είχαν επομένως κανένα οικονομικό κίνητρο για να ξεσηκώσουν τους ελλαδίτες αγρότες, ακολουθώντας ένα από τα πρότυπα των δυτικών αστικών επαναστάσεων: «*Οι αντιφάσεις της επανάστασης του 21 είναι το απαύγασμα αυτών των ιδιορρυθμιών. Και όταν ακόμη οι κοινωνικές συγκρούσεις έφτασαν στο απόγειό τους και συνέπεσαν με τον εθνικό ξεσηκωμό, τα όρια μεταξύ ταξικού και εθνικού αγώνα παρέμειναν συγκεχυμένα και ιδιαίτερα επειδή οι ανάγκες του επέβαλαν μια διαταξική επαναστατική συμμαχία. Δεν είναι τυχαίο ότι η συμμαχία αυτή υπήρξε τόσο εύθραυστη και υπονομεύτηκε τόσο διαλυτικά από τις αδιάκοπες εμφύλιες διαμάχες και από δύο εμφύλιους πολέμους. Ούτε ότι αυτές οι διαμάχες, ξεκάθαρα ταξικές στην αρχή,*

νοθεύτηκαν τόσο σύντομα: πρώτα από την αναμέτρηση πολιτικών και στρατιωτικών κι αργότερα από τον τοπικισμό». Βλ. Δερτιλής Γ., "Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", στο *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1977, σελ. 44-45.

Άρα, ούτε παράδοση βαθιάς κι επίμονης ταξικής διαμάχης υπήρχε ούτε το αστικό καθεστώς, που δημιουργήθηκε μετεπαναστατικά ήταν γέννημα ενός αγώνα καθαρά ταξικού. Και δεν είναι τυχαίο το ότι η διακυβέρνηση του νέου ελληνικού κράτους θα έπεφτε στα χέρια όχι μιας ολιγαρχίας καθορισμένης με οικονομικά-κοινωνικά κριτήρια, αλλά μιας πολιτικής ολιγαρχίας. Κι αυτή πάλι δεν ήταν ένα σύνολο από ταξικά προσδιορισμένα κόμματα, αλλά ένα σύμφυρμα από τις ίδιες περίπου φατρίες που είχαν ηγηθεί της Επανάστασης, και που καθεμία τους περιλάμβανε συλλήβδην τσιφλικάδες και πλούσιους αγρότες, οπλαρχηγούς κι εγχώριους αστούς, ετερόχθονες και στοιχεία της διασποράς, σύνολα ατόμων από όλες τις τάξεις, που απευθύνονταν προς όλες τις τάξεις. Η σχετική αυτοτέλεια της πολιτικής ηγεσίας από τις ταξικές δομές είχε λοιπόν τις ρίζες της στον ίδιο τον τρόπο που η ηγεσία αυτή αναδείχθηκε μέσα από τον απελευθερωτικό αγώνα (για το θέμα αυτό βλ. και Σακελλαρόπουλος, Θ., *Θεσμικός Μετασχηματισμός* …όπ.πρ.).

6.4.2 Αυτονομία της πολιτικής και πατρωνία - Η «κατάκτηση» του κρατικού μηχανισμού

Μια από τις συνέπειες της αυτονομίας της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις ήταν η αναντιστοιχία των κοινωνικών τάξεων με τα ταξικά συμφέροντα, όπως αυτά διαμεσολαβούνταν από τα πολιτικά κόμματα. Αφού, λοιπόν, τα κόμματα δεν εκπροσωπούσαν ούτε υπηρετούσαν ταξικά συμφέροντα, ο τρόπος που τους απέμενε για να συνδέονται με το εκλογικό σώμα ήταν τα συμφέροντα ατόμων, γεωγραφικών περιοχών και ομάδων. Οι επαγγελματικές ομάδες δεν ήταν ενδιαφέρων στόχος, σε μια χώρα όπου σχεδόν τα τέσσερα πέμπτα του πληθυσμού ζούσαν και ψήφιζαν σε αγροτικές περιοχές, περισσότερα από τα δύο τρίτα ήταν αγρότες και η οικονομική καθυστέρηση δεν ευνοούσε τη συλλογική επαγγελματική οργάνωση. Κατά συνέπεια, ο καλύτερος τρόπος για να προσελκύονται ψήφοι με ευκολία και ασφάλεια ήταν η εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων των ψηφοφόρων. Αυτές οι πολιτικές ανάγκες, όπως είχαν διαμορφωθεί μέσα σε μία κατεξοχήν αγροτική οικονομία και κοινωνία, ήταν το έδαφος που έθρεψε τις ρίζες και της πατρωνίας. Η πατρωνία ήταν ουσιαστικά ο ασφαλέστερος τρόπος διαμεσολάβησης γύρω από τις προσωπικές απαιτήσεις των ψηφοφόρων και το Κράτος ήταν το καλύτερο μέσο για την ικανοποίηση τους: *«Σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ιδίως στην περίοδο μετά το 1870, μία από τις πιο ισχυρές κι έμμονες ανάγκες του πληθυσμού ήταν η απασχόληση. Ουσιαστικά το πρόβλημα δεν ήταν τόσο η ανεργία - δε θα μπορούσε άλλωστε να είναι σε μια υπανάπτυκτη αγροτική οικονομία - όσο η φυτοζωία και η ανασφάλεια που προξενούσε η αγροτική υποαπασχόληση. Πρόκειται φυσικά για ένα κοινωνικό πρόβλημα που αφορούσε κυρίως τους μικρούς ανεξάρτητους κτηματίες και όχι τους άκληρους: απ' αυτούς, οι αγροτικοί εργάτες ήταν ελάχιστοι ˙ και οι κολλήγοι είχαν τα θλιβερά προνόμια της τάξης τους: εξασφαλισμένη εργασία και τη δυνατότητα μεταφοράς τους σε άλλα τσιφλίκια. Αντίθετα οι μικροκληρούχοι είχαν ν' αντιμετωπίσουν τα δύο προβλήματα που χαρακτηρίζουν πάντα την δική τους τάξη. Το πρώτο πρόβλημα ήταν η βαθμιαία διείσδυση των μηχανισμών της καπιταλιστικής αγοράς στην αγροτική οικονομία. Στην Ελλάδα μάλιστα οι περιπλοκές του συστήματος των τιμών και των κινδύνων της αγοράς ενισχύονταν από τη συνεχώς αυξανόμενη σπουδαιότητα της παραγωγής σταφίδας και κρασιού και ιδίως εκείνου του τμήματός της που προοριζόταν για εξαγωγή- μια κατάσταση που στα 1890 και στα 1900 έφτασε σε εκρηκτικό σημείο με τη σταφιδική κρίση. Το άλλο τυπικό πρόβλημα αυτής της τάξης ήταν η κατάτμηση, από γενιά σε γενιά, των ήδη μικρών κλήρων. Τα «παραπανίσια» παιδιά των μικροκτηματιών είχαν πολύ λίγες εξόδους διαφυγής απ' αυτή την κατάσταση. Έμενε η μετανάστευση και κυρίως η αναζήτηση απασχόλησης σε άλλους οικονομικούς τομείς, συνήθως σε αστικές περιοχές. Αυτοί λοιπόν που αναζητούσαν απασχόληση ήταν κυρίως εκείνοι που «περίσσευαν» όσο πλήθαινε η τάξη των μικροκτηματιών, είτε τους ωθούσε σ' αυτό η σπανιότητα της γης είτε οι αβεβαιότητες και οι ανατροπές που έφερνε μαζί της η εμπορευματοποίηση της γεωργίας. Στην ίδια μακρά περίοδο, σ' ολόκληρο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, δεν παρατηρήθηκε ουσιαστική ανάπτυξη καπιταλιστικής οικονομίας στα αστικά κέντρα. Αν όμως η εμβρυώδης ελληνική βιομηχανία δεν μπορούσε να απορροφήσει το ρεύμα των αγροτών προς τις πόλεις, αυτό μπορούσε να το κάνει το Κράτος: Επειδή λοιπόν μία από τις σπουδαιότερες ανάγκες του αγροτικού πληθυσμού ήταν η απασχόληση και το Κράτος ήταν ο σημαντικότερος πιθανός εργοδότης, η αλληλοσύνδεση Κράτους και μικροκληρούχων σ' ένα τυπικό πλέγμα προσφοράς και ζήτησης ήταν αναπόφευκτη».* Βλ. Δερτιλής Γ., "Η αυτονομία της πολιτικής …όπ.πρ. σελ. 66-67.

Οι επιπτώσεις αυτής της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους μικρούς ανεξάρτητους ιδιοκτήτες, τους πολιτικούς και τους δημόσιους υπαλλήλους, σφράγισαν την ελληνική κοινωνική ιστορία βαθιά και μακρόχρονα. Γιατί ήταν μια αλληλεπίδραση ανάμεσα σε μια συντηρητική πολιτική ολιγαρχία, ένα συντηρητικό κοινωνικό παράγοντα όπως είναι η τάξη των μικροκτηματιών αγροτών και τα όργανα ενός θεσμικού φορέα που είναι από τον ορισμό συντηρητικός – του Κράτους. Έτσι, οι συντηρητικές-δεξιές τάσεις των μικροκτηματιών διευρύνθηκαν κι ενισχύθηκαν. Η δεξιά απόκλιση των ψηφοφόρων μιας περιφέρειας όπως η Λακωνία, π.χ., πάντα συσχετιζόταν στατιστικά με την παραδοσιακά υψηλή αναλογία Λακώνων στις γραμμές της διοίκησης, της αστυνομίας και του στρατού. Μετά από μερικές δεκαετίες τέτοιας πρακτικής, δεν είναι περίεργο που η διοίκηση είχε πια κατακλυσθεί, στο τέλος του 19ου αιώνα από τους προστατευόμενους των πολιτικών και ότι οι περισσότεροι δημόσιοι υπάλληλοι ήταν κατά κάποιο τρόπο μέλη του ενός ή του άλλου δικτύου πατρωνίας (για το θέμα αυτό, βλ. και Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση*, Αθήνα 1974).

Από την άλλη, υπήρχαν τα αδιέξοδα των παραδοσιακών κυρίαρχων στρωμάτων, που δεν κατάφεραν ούτε να μετατραπούν σε μεγαλοκτηματίες ούτε να αντιταχθούν στη δημιουργία του κεντρικού κράτους που κατάφερε το τελεσίδικο πλήγμα στους κατεστημένους τοπικισμούς. Υπό αυτούς τους όρους ήταν, ίσως, φυσικό το γεγονός ότι οι κοτζαμπάσηδες που, μετά τους πρώτους δισταγμούς τους, είχαν παίξει, έστω και συρόμενοι, σοβαρότατο λόγο στον αγώνα, στράφηκαν μαζικά προς την «κατάκτηση» του κρατικού μηχανισμού. Οι λόγοι του μαζικού αυτού αναπροσανατολισμού είναι πολλαπλοί. Πράγματι, υπό τις συνθήκες που επικρατούσαν μετά την απελευθέρωση, ο κρατικός μηχανισμός δεν ήταν μόνο ο φορέας της πολιτικής εξουσίας. Ήταν ταυτόχρονα και ο κυριότερος κοινωνικός μηχανισμός άντλησης και κατανομής του οικονομικού πλεονάσματος: «*Στην Ελλάδα, χώρα προικισμένη με αστικούς θεσμούς και κυριαρχημένη ακόμα από προκαπιταλιστικές μορφές παραγωγής, ο ρόλος του κράτους είναι ήδη από την αρχή εξαιρετικά διογκωμένος. Χονδρικά, η αναλογία του κράτους στη διαδικασία απόστασης του υπερπροϊόντος μπορεί να συναχθεί ενδεικτικά από τη σχέση του κρατικού προϋπολογισμού και του εθνικού εισοδήματος. Έτσι γύρω στο 1840 οι κρατικές δαπάνες πρέπει να αντιπροσωπεύουν ανάμεσα στα 20% και στο 30% του εθνικού εισοδήματος. Δεδομένου του χαμηλού βαθμού εκχρηματισμού της οικονομίας η συμμετοχή του κράτους εμφανίζεται δηλαδή από την αρχή τεράστια, και η βαθμιαία πτώση της δεν απεικονίζει παρά την αργή εμφάνιση άλλων μορφών άντλησης και κάρπωσης του υπερπροϊόντος. Η ογκωδέστατη αυτή συμμετοχή του κράτους στην άντληση του πλεονάσματος – τονίζεται ήδη από τον Αριστείδη Οικονόμου, που από το βήμα της Βουλής το 1886 αντιδιαστέλλει το υψηλό ποσοστό της Ελλάδας προς το 12% της Μ. Βρετανίας, το 8% της Γαλλίας και το 6% του Βελγίου. Είναι συνεπώς σαφές ότι η συμμετοχή του κράτους στην συνολική διαδικασία επιμερισμού του υπέρ-προϊόντος είναι εξαιρετικά υψηλή σε σχέση με το συνολικό επίπεδο ανάπτυξης του τόπου*». Βλ. Τσουκαλάς Κ., «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977, σελ. 89.

Πάνω σε αυτή τη βάση πρέπει νομίζουμε, να ερμηνευθεί η προσπάθεια των παραδοσιακών ηγετικών στρωμάτων να αποκτήσουν τον έλεγχο το κρατικού μηχανισμού. Ο έλεγχος αυτός τους εξασφάλιζε την προνομιακή δυνατότητα πρόσβασης στα κέντρα λήψεως αποφάσεων για τον επιμερισμό του υπερπροϊόντος. Πέρα από όλες τις άλλες δυνατότητες που ανοίγονταν, η ίδια η ιδιότητα του ανώτατου κρατικού λειτουργού ήταν και οικονομικά επίζηλη, αφού τα ανώτατα κλιμάκια του κρατικού μηχανισμού είχαν μισθούς που τους ανέβαζαν αυτόματα στις κορυφές της κοινωνικής και οικονομικής ιεραρχίας. Έτσι, όμως και συγκεντρώνοντας την προσοχή της στην κατάκτηση του κρατικού-διοικητικού μηχανισμού, η ελληνική άρχουσα τάξη βρέθηκε ήδη από την αρχή αποσυνδεδεμένη από τις αγροτικές δραστηριότητες και προσανατολίστηκε σε άλλους τύπους τοποθετήσεων, δηλαδή στην αγορά ακινήτων στις πόλεις, στο εξαγωγικό εμπόριο, στην εμπορική ναυτιλία ή στην τοκογλυφία. Επιπλέον, με αυτό τον τρόπο, οι πρόκριτοι δεν είχαν πια άμεσα αντικρουόμενα συμφέροντα με τους μικροκαλλιεργητές. Θεμελιώνοντας, λοιπόν, την οικονομική τους δύναμη στον έλεγχο και τη μονοπώληση του κρατικού μηχανισμού, και χρησιμοποιώντας την θέση ισχύος που κατείχαν σε αυτόν στο πλαίσιο εξω-γεωργικών βασικά κερδοσκοπικών δραστηριοτήτων, τα «τζάκια» μπόρεσαν να καλλιεργήσουν συστηματικά την τοπική πολιτική τους βάση, χωρίς να αντιμετωπίζουν προφανείς και ανυπέρβλητες συγκρούσεις συμφερόντων με τους συντοπίτες τους. Με τον τρόπο αυτό, ένα μεγάλο τμήμα από τις οικογένειες των προυχόντων και τον οπλαρχηγών, διατήρησε την πολιτική του επιρροή στην ύπαιθρο μέχρι και σήμερα.

6.4.3 Η διόγκωση της δημοσιοϋπαλληλίας και οι πελατειακές σχέσεις

Η εγκαθίδρυση του κεντρικού κράτους, υπό τις συνθήκες που έγινε, είχε και ένα άλλο αποτέλεσμα με τεράστιες επιπτώσεις στη μετέπειτα εξέλιξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, την οικοδόμηση του κρατικού-διοικητικού μηχανισμού: Διοίκηση, στρατός, ναυτικό, χωροφυλακή, δικαστήρια, εκπαιδευτικά ιδρύματα, διπλωματικές εκπροσωπήσεις στο εξωτερικό, χορηγήσεις αδειών, τήρηση αρχείων δεν είναι παρά μόνο μερικές

από τις νέες πάγιες λειτουργίες που οργανώνονται υπό την αιγίδα του κεντρικού κράτους. Αυτή καθαυτή η συγκρότηση της δημοσιοϋπαλληλίας δεν αποτελεί, βέβαια, ελληνική ιδιομορφία. Στην Ελλάδα, όμως, παρατηρείται ταχύτατη διόγκωση της διοίκησης που παίρνει, ήδη στα μέσα του περασμένου αιώνα, διαστάσεις πραγματικά υπερτροφικές:

Στα 1870 οι δημόσιοι υπάλληλοι ξεπερνάνε κιόλας τις 10.000. Αν σε αυτούς προστεθούν οι 20.000 στρατιωτικοί και οι 10.000 που αποζούσαν από την είσπραξη και οργάνωση των δημόσιων φόρων προκύπτει ότι γύρω από ένα τέταρτο του μη αγροτικού ενεργού πληθυσμού αντλούσε τα προς το ζην, άμεσα η έμμεσα από το κράτος. Βέβαια, από το 1880 και μετέπειτα, ανακόπτεται ο ρυθμός αύξησης των δημοσίων υπαλλήλων. Εν τούτοις το 1889 το ποσοστό τους σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού εξακολουθεί να είναι το υψηλότερο στην Ευρώπη: 214 για πληθυσμό 10.000 κατοίκων, ενώ λίγα χρόνια αργότερα βρίσκουμε 176 στη Γαλλία, 126 στη Γερμανία, 113 στις Η.Π.Α. και 73 στην Μ. Βρετανία, παρ' όλο τον ασύγκριτα υψηλότερο βαθμό αστικής συγκέντρωσης κι οικονομικής ανάπτυξης των χωρών αυτών. Και αν σκεφτούμε ότι (εξαιτίας τη μη μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων) σε κάθε απασχολούμενο υπάλληλο αντιστοιχούσε τουλάχιστον ένας άλλος άνεργος ή υποαπασχολούμενος που εποφθαλμιούσε τη συγκεκριμένη θέση όταν το κόμμα του θα ερχόταν στην εξουσία, γίνεται πασίδηλη η ευρύτητα του κύκλου των προσώπων που συναρτούσαν τα πιο άμεσα βιοτικά τους συμφέροντα από την εύνοια της κρατικής εξουσίας. Είναι, λοιπόν, αναμφισβήτητο ότι ο κρατικός μηχανισμός υπήρξε για περισσότερο από μισόν αιώνα ο κύριος πόλος έλξης των ατόμων που εγκατέλειπαν την ύπαιθρο και εγκαθίσταντο στις πόλεις της ελεύθερης Ελλάδας προσβλέποντας στην κοινωνική τους ανέλιξη: «*Όσο μεγάλωνε η έκταση της κρατικής διοίκησης – που γρήγορα απέκτησε τεράστιες διαστάσεις – τόσο μεγάλωναν και τα συμφέροντα που ήταν εξαρτημένα τώρα από το σύστημα της πατρωνίας: γιατί, παρόλο που το κράτος δεν είχε καμία αποτελεσματική πολιτική για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, όμως έμμεσα δημιουργούσε απασχόληση για πολλούς που εγκατέλειπαν την ύπαιθρο και που δεν μπορούσαν βέβαια να απορροφηθούν από μια ανύπαρκτη ελληνική βιομηχανία. Φυσική συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν το ότι η ελληνική γραφειοκρατία πολύ νωρίς απέκτησε μέγεθος εντελώς δυσανάλογο σε σχέση με τους πόρους και τον πληθυσμό της χώρας. Αυτή η πρώιμη διοικητική διόγκωση αποτελεί αναγκαίο στοιχείο για να κατανοήσουμε τη βασική δομή και τη δυναμική του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η τερατώδης διοικητική επέκταση σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι πολιτικοί θεσμοί που είχαν εισαχθεί δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν στην προκαπιταλιστική υποδομή της Ελλάδας του 19ου αιώνα, εξηγούν τη σχετική αυτονομία του ελληνικού κράτους σε σχέση με την ταξική δομή*». Βλ. Μουζέλης Ν., «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: Η περίπτωση της Ελλάδας», στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 238.

Πράγματι, στα πλαίσια του ελληνικού βασιλείου, το δημόσιο ήταν ο μόνος εργοδότης που προσφέρονταν στις υποαπασχολούμενες αγροτικές μάζες και, τουλάχιστον μέχρι το 1875-1880, ολόκληρος σχεδόν ο κρατικός προϋπολογισμός προοριζόταν για τις τρέχουσες ανάγκες του κρατικού μηχανισμού. Τα μεγάλα δημόσια έργα ήταν σπανιότατα και οι κρατικές επενδύσεις ανύπαρκτες. Ακόμα και τα περισσότερα δημόσια κτίρια – και όλα σχεδόν τα πολιτιστικά ιδρύματα – οικοδομούνταν με ιδιωτικές χορηγίες, συχνά χωρίς καμιά επιβάρυνση του προϋπολογισμού. Έτσι για τα πρώτα 50 χρόνια της ζωής του ελληνικού κράτους το προϊόν της φορολογίας διοχετευόταν, στο σύνολο του σχεδόν, στους φορείς που επάνδρωναν τους κρατικούς και παρακρατικούς μηχανισμούς. Με αυτό τον τρόπο ενεργοποιούνταν μια από τις βασικότερες μορφές μεταφοράς αξίας σε ολόκληρο τον ελληνικό οικονομικό χώρο. «*Δεν έχει καμιά σημασία από την άποψη αυτή το κατά πόσον οι υπάλληλοι ασκούσαν λειτουργίες απαραίτητες ή χρήσιμες ή αν αντίθετα αποτελούσαν στρατιές άχρηστων αργόμισθων. Άλλωστε η λειτουργική επεκτασιμότητα οποιασδήποτε γραφειοκρατικής οργάνωσης είναι εξ ορισμού απεριόριστη, στο μέτρο που είναι δυνατό να χρηματοδοτηθεί η πρόσληψη νέων υπαλλήλων. Η ευρύτητα λοιπόν της ελληνικής δημοσιοϋπαλληλίας δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί σα φαινόμενο λειτουργικό ή δυσλειτουργικό, στο πλαίσιο μιας οποιασδήποτε «εξωυπαλληλικής» λογικής. Είναι ένα φαινόμενο αυτόνομο και σε μεγάλο βαθμό αυτοαναπαραγόμενο, που ανεξάρτητα από τα γενεσιουργά του αίτια, υπεισέρχεται σαν αυτοδύναμος παράγοντας στην εξέλιξη των κοινωνικών ισορροπιών. Συνεπώς, σαν στίβος ανάδειξης των ύπατων κοινωνικών στρωμάτων, σαν τόπος παγίωσης των μέσων κοινωνικών κατηγοριών και σαν χώρος απορρόφησης ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων, ο ρόλος του κράτους σαν εργοδότη είναι κεντρικός. Η ασυνήθιστη αυτή δραστηριότητα διόγκωσης του κρατικού μηχανισμού επηρεάζει επίσης βαθύτατα και τις κυρίαρχες μορφές κοινωνικής κινητικότητας, πράγμα που έχει αποφασιστικής σημασίας ιδεολογικές προεκτάσεις σε ολόκληρο το χώρο*». Βλ. Τσουκαλάς Κ., «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας…όπ.πρ., σελ. 94.

Πάνω σε αυτή τη βάση νομίζουμε ότι πρέπει να ερμηνευθεί το συνολικότερο φαινόμενο των πελατειακών σχέσεων. Η υπερτροφία του κράτους σε όλα τα επίπεδα είχε σαν αναπόφευκτο αποτέλεσμα την αλλοίωση της «τυπικής» κοινωνικής του λειτουργίας. Από την άλλη μεριά, η καθολική ψηφοφορία έδινε σε

όλες τις κοινωνικές κατηγορίες την αντικειμενική δυνατότητα να επηρεάσουν τυπικά τις συγκρότηση της πολιτικής εξουσίας, η εύνοια της οποίας ήταν αναγκαία προϋπόθεση για να συμπεριληφθεί ο οποιοσδήποτε στους δικαιούχους του επιμερισμού του πλεονάσματος (αρκεί να ήταν εγγράμματος, γεγονός που δικαιολογεί και την πρώιμη και εκτεταμένη διείσδυση του σχολικού δικτύου στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, βλ. (για το θέμα αυτό, βλ. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή* …όπ.πρ., σελ. 389-448). Η διαπραγματευσιμότητα της ψήφου και της πολιτικής στήριξης και η κατάτμηση των επιδόξων συμμετοχών στις κρατικές παροχές σε ανταγωνιζόμενες φατρίες, αποτελούν τις φυσικές συνέπειες του θεσμικού αυτού πλαισίου. «*Ο Έλληνας δυσπιστεί στους πολιτικούς ηγέτες και μπορεί από τη μια στιγμή στην άλλη να αλλάξει πεποιθήσεις. Εχθρεύεται τους κρατικούς αξιωματούχους όταν δεν προωθούν άμεσα, αν όχι αποκλειστικά, τα προσωπικά του συμφέροντα. Απαιτεί να ανταμειφθεί για την υποστήριξη που παρέχει στους πολιτικούς*» βλ. Daikin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδος 1770-1923*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σελ. 399.

Ακόμη και στον 20ό αιώνα τουλάχιστον στην ύπαιθρο η τεράστια πλειοψηφία των στελεχών οπαδών ή και απλών ψηφοφόρων όλων των πολιτικών παρατάξεων, ακόμα και εκείνων που απαγγέλλονταν τη δημιουργία «κομμάτων αρχών», αντιμετώπιζαν το κόμμα κατά κύριο λόγο σα μηχανισμό συμμετοχής στο μηχανισμό των κρατικών παροχών. Από εκεί πηγάζει και η δυσκολία σύμπηξης κομμάτων αρχών στην Ελλάδα, η οποία είναι εγγενώς συναρτημένη με την υπανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών. «*Στο μέτρο που η ανάπτυξη της ίδιας της κοινωνίας δεν γεννούσε συγκεκριμένα πολιτικά διλλήματα που να εκφράζουν αποκρυσταλλωμένες συγκρούσεις συμφερόντων ήταν φυσικό το πολιτικό προσωπικό να οργανώνεται στη βάση ευκαιριακών και προσωπικών συμμαχιών και συγκρούσεων στο πλαίσιο των οποίων, αφού το μόνο επίδικο αντικείμενο είναι η ίδια η άσκηση της εξουσίας σαν αυτοσκοπού, όλα περίπου να είναι διαπραγματεύσιμα. Οι επιπτώσεις στο επίπεδο της λειτουργίας των πολιτειακών θεσμών είναι σημαντικές: Η ρευστότητα των κοινωνικών διαζεύξεων καθιστούσε την κομματική πειθαρχεία συνάρτηση προσωπικών περισσότερο παρά ιδεολογικών δεσμεύσεων. Η κοινοβουλευτική πλειοψηφία δεν ήταν συνεπώς δεδομένη αλλά αντικείμενο καθημερινής διαπραγμάτευσης. Και η λαϊκή εντολή ποτέ δεν θεωρήθηκε από την κοινή γνώμη σαν εκ προοιμίου δεσμευτική, ούτε όσο αναφορά το κόμμα όπου ανήκει ο βουλευτής ούτε όσο αναφορά την πολιτική που θα ακολουθούσε. Η «αποστασία» ήταν συνεπώς μια πολιτική διαδικασία γενικά αποδεκτή, και το κοινοβούλιο λειτουργούσε σαν μία αγορά όπου ο βουλευτής διαπραγματευόταν αδέσμευτα τη γνώμη του και την ψήφο του. Η διαπραγματευτική αυτή δύναμη των βουλευτών τους επέτρεπε να εκβιάζουν και να πετυχαίνουν πλήρη δυνατότητα παρέμβασης στην άσκηση της διοίκησης, τουλάχιστον όσον αφορά στα ζητήματα της εκλογικής τους περιφέρειας».* Βλ. Τσουκαλάς Κ., «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας…όπ.πρ., σελ. 98.

Το καθεστώς αυτό της «βουλευτοκρατίας» συγκροτεί τη βάση ολόκληρου του συστήματος των σχέσεων πελατείας. Έχοντας την δυνατότητα να «διαθέσει», έστω και μερικά, την κρατική περιουσία, δηλαδή, σημαντικό μέρος του οικονομικού πλεονάσματος, ο βουλευτής οικοδομεί το προσωπικό του φέουδο που εγγυάται την επανεκλογή του, με ενδιάμεσους τους κομματάρχες της εκλογικής του περιφέρειας. Αναγκαία προϋπόθεση, όμως, για την πραγματική και μόνιμη στελέχωση των δικτύων, ήταν η εξάρτηση των δημοσίων υπαλλήλων από την κεντρική εξουσία. Η μονιμότητα των υπαλλήλων δεν θεσπίστηκε παρά το 1911, έτσι ώστε όλοι εκείνοι που επάνδρωναν το μηχανισμό να είναι εκτεθειμένοι στον κίνδυνο, όχι μόνο αδικαιολόγητης μετάθεσης αλλά και της οριστικής απόλυσης.

Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορούν και δυο άλλα χαρακτηριστικά του δημόσιου βίου: Η πρώιμη θεσμοθέτηση της καθολικής ψηφοφορίας και η «υπερ-πολιτικοποίηση» των νεοελλήνων:

- Πράγματι, τριάντα πέντε μόλις χρόνια μετά την απελευθέρωση, η Ελλάδα πρώτη ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες θεσπίζει, μόνιμα πια, την καθολική ψηφοφορία. Το Σύνταγμα του 1864 είναι από την άποψη αυτή ο πιο προωθημένος καταστατικός χάρτης στη Ευρώπη. Ενώ, δηλαδή, στις περισσότερες χώρες του κόσμου, το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από διαρκείς πολιτικές συγκρούσεις με αντικείμενο την επέκταση του εκλογικού δικαιώματος, αντίθετα στην Ελλάδα η γενίκευση της ψήφου αποκτάται εξαιρετικά πρώιμα και χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες. Έτσι, ενώ από την μια μεριά η νεοελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από την έλλειψη, ή πάντως από την ισχνότητα, μιας άρχουσας τάξης με συγκροτημένα συμφέροντα, από την άλλη μεριά, όμως, παρατηρούμε μια εξαιρετικά πρώιμη θεσμοθέτηση αστικών πολιτειακών θεσμών, που εκπονήθηκαν με βάση τα πολιτειακά πρότυπα που προέκυψαν από την γαλλική επανάσταση.
- Δεύτερο σημείο αποτελεί η λεγόμενη «υπερπολιτικοποίηση» των νεοελλήνων, το «πάθος» τους για την πολιτική και τις δημόσιες υποθέσεις. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να ερμηνευθεί μόνο μέσα από το πρίσμα της ιδιόμορφης δόμησης της πολιτικής εξουσίας και εκπροσώπησης στη νεότερη Ελλάδα, καθώς και του γεγονότος ότι η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ανέπτυξε τα αμεσότερα

βιοτικά της συμφέροντα σε συνάρτηση με την πρόσβαση στην προστασία της οργανωμένης πολιτικής εξουσίας. Έκφραση του ίδιου φαινομένου είναι η παθιασμένη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, η «πολιτικολογία», και χαρακτηριστικά, η πρώιμη και πληθωρική ανάπτυξη του τύπου, που είναι σχεδόν πάντοτε κατά πρώτο λόγο πολιτικός. Οι καταβολές αυτές επιβιώνουν μέχρι και σήμερα.

6.4.4 Η αποτυχία των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών: το παράδειγμα του Χαρ.Τρικούπη

Μέσα στα πλαίσια αυτά πρέπει να ερμηνευθούν οι επανειλημμένες αποτυχίες εκρίζωσης της «συναλλαγής» και των σχέσεων πελατείας από τα πολιτικά μας ήθη και η συνακόλουθη αποτυχία αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού της κρατικής μηχανής. Πράγματι, πολλοί από τους πολιτικούς ηγέτες του περασμένου αιώνα κατέβαλαν αξιοσημείωτες προς την κατεύθυνση αυτή. Ο Χαρίλαος Τρικούπης υπήρξε ο σημαντικότερος εκπρόσωπος αυτής της τάσης. Πρωταρχικό του μέλημα ήταν να σπάσει το «πελατειακό» σύστημα και να αποσυνδέσει τον κρατικό μηχανισμό από τους πολιτικούς του προστάτες, αποδιαρθρώνοντας τις φατρίες που δομούνταν ανάμεσα στους υπαλλήλους και στους βουλευτές. Για να επιτευχθεί αυτό, έπρεπε να κτυπηθεί η «βουλευτοκρατία» στο πιο καίριο σημείο της, να σπάσει ο λειτουργικός κρίκος που ένωνε τους βουλευτές με τους εν ενεργεία ή επίδοξους πελάτες τους και, μάλιστα, από τις δύο πλευρές που συγκροτούσαν το πελατειακό πλέγμα. Έτσι, τα μέτρα που προώθησαν οι κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη κατέτειναν αφενός στο να σπάσει η εξάρτηση του ψηφοφόρου από τον βουλευτή, εξάρτηση που οδηγούσε στη μόνιμη εκ των άνω δόμηση των κομματικών πλεγμάτων και αφετέρου στο να σπάσει η εξάρτηση του υπαλλήλου από το βουλευτή. Δύο είναι οι σημαντικότερες τροποποιήσεις του Τρικούπη, που ψηφίστηκαν το 1886 και με τις οποίες επιχείρησε να πετύχει τον πρώτο στόχο, μέσω της μεταρρύθμισης του εκλογικού συστήματος:

- Από τη μια μεριά η υποκατάσταση της νομαρχιακής στην επαρχιακή βάση, που τετραπλασίαζε ή πενταπλασίαζε τις εκλογικές περιφέρειες. Η αύξηση του αριθμού των ψηφοφόρων θα καθιστούσε πολύ λιγότερο πρόσφορες στην εκλογή των βουλευτών τις οποιοσδήποτε πιέσεις, δωροδοκίες, εξαγορές, ή προσωπικές απειλές.
- Τον ίδιο ακριβώς σκοπό εξυπηρετούσε η μείωση του αριθμού των βουλευτών από 245 στο ελάχιστο συνταγματικό όριο των 150.

Η έλλειψη μονιμότητας των υπαλλήλων δεν ήταν παρά το θεσμικό πλαίσιο της ολοκληρωτικής εξάρτησης όλων των δημοσίων φορέων από την κυβέρνηση και τους βουλευτές που διαμοιράζονταν την εξουσία. Την απόλυτη αυτή εξάρτηση του δημοσίου υπαλλήλου από την εκτελεστική εξουσία προσπάθησε να άρει ο Τρικούπης με δύο κυρίως νομοθετήματα.

- Το νόμο ΑΚΑ/1882 «περί προσόντων δημοσίων υπαλλήλων» που θεσπίζει για πρώτη φορά αυστηρότερες προϋποθέσεις για την πειθαρχική δίωξη και απόλυση των δημοσίων υπαλλήλων και καθιερώνει το αμετάθετό τους για ένα χρονικό διάστημα όπως και την υποχρεωτική παραμονή των υπαλλήλων σε ένα βαθμό πριν να τεθεί θέμα προαγωγής τους. Αν και το νομοθέτημα αυτό, δεν φτάνει ως τη γενική θέσπιση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, περιορίζει αναμφισβήτητα τις δυνατότητες αυθαίρετης παρέμβασης της κυβέρνησης στο δημοσιοϋπαλληλικό σώμα. Ταυτόχρονα, θεσπίζεται για πρώτη φορά μια κάποια σύζευξη ανάμεσα στην υπαλληλική σταδιοδρομία και στο εκπαιδευτικό επίπεδο: το απολυτήριο γυμνασίου γίνεται προϋπόθεση για το διορισμό σε ορισμένες θέσεις και για πρώτη φορά προβλέπεται το σύστημα του διαγωνισμού για την πρόσληψη υπαλλήλων.
- Παραπλήσιο σκοπό εξυπηρετούσε και η θέσπιση του ακατάσχετου του μισθού των δημοσίων υπαλλήλων και στρατιωτικών(Νόμος ΑΡΜΑ/84) που αποσκοπούσε να άρει την πραγματική εξάρτηση των υπαλλήλων από το δημόσιο ταμείο. Σε συνδυασμό με την προσωποκράτηση που μπορούσε να επιβληθεί ακόμα και για τα πιο μικρά χρέη, η δυνατότητα κατάσχεσης των μισθών ήταν όπως είπαμε το αποτελεσματικότερο όπλο εκβίασης των υπαλλήλων.

Το συνολικό θεσμικό πλαίσιο που προώθησε ο Χαρ. Τρικούπης εντάσσεται στο γενικότερο μέλημά του να επιταχύνει τον αστικό μετασχηματισμό. Όλα τα μέτρα που παίρνει κατατείνουν στο σκοπό αυτό. Η

κρατική μηχανή πρέπει να καθαρισθεί, να εκλογικευτεί και να γίνει όργανο κατάλληλο για την αποτελεσματική άσκηση κρατικής πολιτικής. Σύμφωνα με τον Ν. Μουζέλη, *«[…] δεν υπάρχει αμφιβολία πως η πολιτική του Τρικούπη κι αργότερα του Βενιζέλου εμπνέονταν από ένα πρόγραμμα που ξεπερνούσε τους αποκλειστικά βραχυπρόθεσμους προσανατολισμούς του συστήματος της πολιτικής πελατείας. Κίνητρο και των δύο αυτών πολιτικών ανδρών ήταν η σφοδρή επιθυμία τους να «δυτικοποιήσουν» την Ελλάδα και πραγματικά κατέβαλαν σοβαρές προσπάθειες για να δώσουν στο όραμά τους σάρκα και οστά*». Βλ. Μουζέλης Ν., «Ταξική δομή και σύστημα …όπ.πρ., σελ. 231. Αλλά οι μεταρρυθμίσεις αυτές ανετράπησαν, μόλις ο Δεληγιάννης επανήλθε στην εξουσία. Χαρακτηριστικά ο Τρικούπης, του οποίου ο μεταρρυθμιστικός φανατισμός αρχίζει να υποχωρεί από το 1890 και πέρα, δεν θα επανέλθει. Όπως και πολλές άλλες θεσμικές μεταβολές του Τρικούπη, έτσι και η εκλογική του μεταρρύθμιση έμελλε να μην είναι παρά μια παρένθεση. Στα τελευταία χρόνια της πολιτείας του η πολιτική πρακτική του Τρικούπη δε θα διαφέρει πια κατά τίποτα από την πρακτική των αντιπάλων του. Η περιθωριακότατα της «κοινωνίας πολιτών» και η εμπεδωμένη δύναμη της «κρατικής αστικής τάξεως» κατέστησαν το σφαιρικό σχέδιο του Τρικούπη θνησιγενές.

Πράγματι, η αποτυχία των τρικουπικών σχεδίων αντανακλά την αδυναμία και την υπο-λειτουργικότητα της «ιδιωτικής κοινωνίας» και της «κοινωνίας πολιτών» στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Διότι ακόμα και τα μέτρα, που διατηρήθηκαν εκφυλίστηκαν αμέσως από τα πανίσχυρα πλοκάμια των πελατειακών μηχανισμών. Έλειπαν οι ισχυρές εκείνες κοινωνικές εδραιώσεις που θα έδιναν τη νικηφόρα μάχη για τη διατήρηση των μεταρρυθμιστικών μέτρων. Τα παραδοσιακά κυρίαρχα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας που συγκεντρωνόταν γύρω από την κρατική μηχανή, και τις νέες κατηγορίες των σταφιδέμπορων και των χρηματιστών δεν χρειάζονταν ούτε «αδιάφθορη» και σύγχρονη κρατική μηχανή ούτε αυστηρό και δομημένο κράτος δικαίου. Αντίθετα μάλιστα η «κρατική αστική τάξη», που είχε δομήσει τα συμφέροντά της στον επιμερισμό του κοινωνικού υπερπροϊόντος μέσω του κρατικού μηχανισμού, δεν μπορούσε παρά να αντιτίθεται σε μια πολιτική που επιχειρούσε να περιορίσει την ανεξέλεγκτη διόγκωση και υπερτροφία του κρατικού μηχανισμού.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χρ., «Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 5, σελ. 35-70.

Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.

Daikin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδος 1770-1923*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989.

Δερτιλής Γ., "Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", στο *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1977, σελ. 41-72.

Δερτιλής Γ., *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1830-1910,* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1984.

Δερτιλής Γ., «Σύγκριση και σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τη Δ. Ευρώπη» στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 289-299.

Δερτιλής Γ., «Ο Ελληνισμός της ομογένειας και η εγχώρια αστική τάξη» στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 145-161.

Μοσκώφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979.

Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.

Μουζέλης Ν., «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: Η περίπτωση της Ελλάδας», στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 227-250.

Παναγιωτόπουλος Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα» στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο 1980, σελ. 216-235.

Σακελλαρόπουλος, Θ., *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 18830-1922*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991.

Συγγρός Α., *Απομνημονεύματα*, Τόμοι 2 Αθήνα 1908.

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Τσουκαλάς Κ., «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977, σελ. 75-112.

Τσουκαλάς Κ., «Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Δερτιλής Γ.Β.- Κωστής Κ., (Εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος- 20ός αι.),* εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ. 215-226.

Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση*, Αθήνα 1974.

Ψυρούκης Ν., *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1975.

Κεφάλαιο 7: Η περίοδος της Ανόρθωσης και του Μεσοπολέμου, 1909-1940 : Ο Αγροτικός Τομέας

Περίληψη

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι αλλαγές στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας κατά την περίοδο της Ανόρθωσης, των Βαλκανικών Πολέμων και της Μικρασιατικής Καταστροφής (1909-1922) και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1922-1940). Η αγροτική μεταρρύθμιση και η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων, η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας και των αυτόνομων οργανισμών συγκέντρωσης και διαχείρισης εγχώριων προϊόντων, η ψήφιση του νόμου για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929, τα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα στην ελληνική ύπαιθρο, η προώθηση της πολιτικής της "αυτάρκειας"και η επέκταση των εξαγωγικών φυτειών σε βάρος των "παραδοσιακών" καλλιεργειών, συνθέτουν τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου. Αναλύονται επίσης, το φαινόμενο της «επαναγροτοποίησης» της οικονομίας, οι επιπτώσεις της κρίσης του 1929 στην αγροτική παραγωγή, καθώς και τα μέτρα πολιτικής που έλαβε το κράτος στη δεκαετία του 1930, προκειμένου να υποκαταστήσει τις αγροτικές εισαγωγές και να στηρίξει τις τιμές των εξαγώγιμων αγροτικών προϊόντων.

Λέξεις - κλειδιά

- Πρωτογενής τομέας της οικονομίας, αγροτική παραγωγή, ελληνική γεωργία
- Επέκταση των εξαγωγικών φυτειών σε βάρος των παραδοσιακών καλλιεργειών, καπνός, σταφίδα, βαμβάκι
- Αγροτική μεταρρύθμιση, διανομή της γης
- Μικρασιατική καταστροφή, εγκατάσταση των προσφύγων, Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ)
- Μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα
- Πολιτικής της "αυτάρκειας", «επαναγροτοποίηση» της οικονομίας
- Αστικός εκσυγχρονισμός, βενιζελισμός
- Κρατικός παρεμβατισμός στην αγροτική οικονομία
- Παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, συνέπειες της κρίσης στην ελληνική αγροτική οικονομία
- Σύσταση αυτόνομου Υπουργείου Γεωργίας το 1917, ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929
- Αγροτικοί συνεταιρισμοί

7.1 Οι εξελίξεις της περιόδου 1909-1940

Η ολοκλήρωση των θεσμικών μεταβολών που επέφερε στην ελληνική οικονομία η επανάσταση στο Γουδί και το ανορθωτικό έργο του Βενιζέλου, δημιούργησαν νέες συνθήκες για την οικονομική πρόοδο της χώρας. Η περίοδος που εξετάζουμε, διαφέρει ριζικά από την προηγούμενη περίοδο της συγκρότησης του ελληνικού καπιταλισμού 1871-1909 και συμπίπτει με μια νέα φάση εκκίνησης της οικονομίας. Γεωργία και βιομηχανία καλούνται να δραστηριοποιηθούν σε νέες, πρωτόγνωρες συνθήκες, οι οποίες ευνοούν περισσότερο τον τελικό στόχο, δηλαδή τη μεγέθυνση του εγχωρίου προϊόντος. Οι προκλήσεις, βέβαια, υπάρχουν, όπως ο διεθνής ανταγωνισμός και το τεχνολογικό προβάδισμα άλλων χωρών. Ωστόσο τα δύο μεγάλα σοκ του μεσοπολέμου, δηλαδή ο ερχομός των προσφύγων και η διεθνής οικονομική κρίση, θα τροποποιήσουν ριζικά αυτές τις δυνητικές συνθήκες ανάπτυξης. Γεωργία και βιομηχανία θα γνωρίσουν μια αρκετά ιδιότυπη ανάπτυξη και θα βρεθούν μπροστά σε άλλου είδους προκλήσεις. Η οικονομική ανάπτυξη που σημειώνεται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας ΄20 φέρνει μέσα της όλα τα σπέρματα της κρίσης. Αλλά και η ύφεση που ακολουθεί τη δεκαετία του ΄30 δημιουργεί ιδιόμορφες συνθήκες ανάπτυξης. Κρίση και ανάπτυξη, ανάπτυξη και κρίση θα αλληλοπροσδιορίζονται και θα αυτοαναιρούνται συνεχώς ως το τέλος του μεσοπολέμου.

Στην περίοδο 1911-1922, κατά την οποία η Ελλάδα βρισκόταν σε συνεχή πολεμική ετοιμότητα, κυρίαρχη υπήρξε η πολιτική φυσιογνωμία του Ελευθέριου Βενιζέλου. Το εγχείρημα του «αστικού εκσυγχρονισμού», όπως ονομάστηκε από την ιστοριογραφία η ανορθωτική προσπάθεια του βενιζελισμού,

εγγράφεται στο πλαίσιο των εντατικών οικονομικών και κοινωνικών διεργασιών που συντελούνται στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα. Παρά τη χρόνια αγροτική καχεξία και τις κρίσεις που είχαν θίξει επιμέρους κλάδους, η ελληνική οικονομία βρισκόταν πλέον σε ανοδική τροχιά όταν ανέλαβε ο Βενιζέλος την εξουσία, καθώς σημαντικές αλλαγές μορφοποιούνταν στο κοινωνικό σώμα με την ανάδυση νέων κοινωνικών στρωμάτων και την εμφάνιση ταξικών μορφωμάτων. Ταυτόσημος, λοιπόν, με την έννοια του αστικού εκσυγχρονισμού, ο βενιζελισμός είδε το νέο επεκτεινόμενο ελληνικό κράτος ως μοχλό έκφρασης και ανάπτυξης του ελληνισμού στις νέες παγκόσμιες συνθήκες. Το ελληνικό κράτος, δηλαδή, έπρεπε να επιδιώξει την ενσωμάτωση του εκτός συνόρων ελληνισμού και, με ενιαία εθνική και κρατική υπόσταση, να διεκδικήσει τη θέση του στον τότε σύγχρονο κόσμο. Αυτό προϋπέθετε όχι μόνο θεσμικό εκσυγχρονισμό, που θα καθιστούσε το κράτος αποτελεσματικό και αξιόπιστο, αλλά και γενικότερη προσήλωση στην ιδέα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων του έθνους. Ο Βενιζέλος δεν ήταν μόνος στη διαδικασία διαμόρφωσης και υλοποίησης των νέων επιλογών. Συσπείρωσε γύρω του μια δραστήρια αστική τάξη που εξακολουθούσε να δραστηριοποιείται σε όλη τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου. Κατά την περίοδο αυτή, υπήρχε ακόμα ισχυρή ελληνική οικονομική παρουσία στα λιμάνια της Νότιας Ρωσίας, στο Δούναβη και το εσωτερικό της Ρουμανίας, στον Πόντο και τα μικρασιατικά παράλια, στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη, την Αίγυπτο, το Σουδάν, την Αλεξάνδρεια. Η εξάπλωση του παροικιακού ελληνισμού και τα σωρευτικά οικονομικά αποτελέσματα που δημιούργησε, μπορούσαν να διασφαλιστούν μόνο μέσα από τη δημιουργία ενός ισχυρού εθνικού κέντρου, μιας περιφερειακής δύναμης ικανής να παρεμβαίνει και να προστατεύει τα συμφέροντα των πολιτών της. Επρόκειτο για ένα κρίσιμο αίτημα, σε μια εποχή κατά την οποία πολλά εθνικιστικά κινήματα έκαναν αισθητή την παρουσία τους στα Βαλκάνια και τη Νοτιανατολική Ευρώπη, καθώς κατέρρεε η Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι χρόνιες εθνικές-φυλετικές αντιθέσεις έβρισκαν διέξοδο στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το 1910 οι πρόοδοι της εθνικής οικονομίας ήταν ήδη εμφανείς. Η αγροτική κρίση αντιμετωπίστηκε με την υπερπόντια μετανάστευση, η οποία, όχι μόνο εκτόνωσε τις κοινωνικές εντάσεις που δημιούργησε η σταφιδική κρίση αλλά ταυτόχρονα ενίσχυσε την οικονομία της υπαίθρου, μέσω των πολύ σημαντικών εμβασμάτων των μεταναστών. Η παραγωγή του καπνού, του νέου δυναμικού εξαγωγικού προϊόντος είχε υπερδιπλασιαστεί μεταξύ 1890 και 1911, δείχνοντας το δρόμο των νέων βιομηχανικών καλλιεργειών. Από την άλλη, τα αδιέξοδα της σταφιδικής κρίσης και της αποδιάρθρωσης των τσιφλικιών της Θεσσαλίας, έφεραν την αγροτική μεταρρύθμιση επί θύραις: «*Το αποφασιστικό βήμα για τη μεταρρύθμιση έγινε στα ταραγμένα χρόνια του Α' Παγκοσμίου πολέμου και του εθνικού διχασμού, όταν το 1917 η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη την έθεσε σε πρώτη προτεραιότητα. Ο στόχος ήταν διπλός: αφενός η στήριξη και η επέκταση της μικροϊδιοκτησίας στις νεοαποκτηθείσες περιοχές και αφετέρου η αποκατάσταση των προσφύγων και η πρόληψη κοινωνικών εντάσεων στον αγροτικό χώρο. Μετά από λίγα χρόνια, κάτω από την πίεση του προσφυγικού προβλήματος, η αγροτική μεταρρύθμιση ολοκληρώθηκε και οδήγησε την αγροτική οικονομία της χώρας στο σύνολό της σε καθεστώς μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης*». Βλ. Πατρώνης, Β., 2002, "Κράτος και Αγροτική Πολιτική", στο *Το αγροτικό Θαύμα του Μεσοπολέμου*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 185, 15/5/2003, σελ. 7.

Το κόστος των Βαλκανικών πολέμων ήταν σημαντικό, δεν κλόνισε όμως την εθνική οικονομία, όπως συνέβαινε με τις στρατιωτικές κινητοποιήσεις του 19ου αιώνα. Επιπλέον, στην περίπτωση αυτή, η Ελλάδα βγήκε ιδιαίτερα κερδισμένη από τον πόλεμο. Ενσωμάτωσε πλούσιες περιοχές (Ήπειρο, Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, Κρήτη, Θράκη) και εκατομμύρια νέους κατοίκους. Τα εδάφη της αυξήθηκαν κατά 70% περίπου (από 65.000 σε 108.800 τετραγωνικά χιλιόμετρα) και ο πληθυσμός της κατά 80% (από 2.700.000 σε 4.800.000 κατοίκους). Το κυριότερο όμως ήταν οι νέες οικονομικές προοπτικές: Τα νεοαποκτηθέντα εδάφη ήταν στην πλειοψηφία τους πεδινά και αρδευόμενα, πράγμα που δημιουργούσε άριστες προοπτικές για τη γεωργική παραγωγή. Η χώρα ήταν έτοιμη να αφιερωθεί στο δύσκολο έργο της ενσωμάτωσης των νέων περιοχών, όταν ξέσπασε, το καλοκαίρι του 1914, ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος. Η σύγκρουση του παλατιού με τον Βενιζέλο, ο Διχασμός, η δημιουργία της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη και η διάσπαση της χώρας σε δυο ουσιαστικά κράτη, ο συμμαχικός αποκλεισμός και οι συγκρούσεις, είχαν μεγάλο οικονομικό και κοινωνικό κόστος και υπονόμευσαν πολλά από τα κεκτημένα της προηγούμενης περιόδου.

Ακόμη, η καταστροφή του 1922 μετέβαλε τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας, ιδίως με την άφιξη και αποκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων. Είναι αυτονόητο ότι το ανθρώπινο αυτό κύμα ανέτρεψε όλες τις προϋπάρχουσες ισορροπίες της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Η άφιξη των προσφύγων, λειτούργησε ως καταλύτης στη δυναμική της ελληνικής κοινωνίας. Οι χρόνιες ανεπάρκειες της ελληνικής διοίκησης έπρεπε, για παράδειγμα, να ξεπεραστούν ταχύτατα, για να αποφευχθεί μια ολική καταστροφή. Ήδη, το 1923 και το 1924, οι θάνατοι από τις αρρώστιες - μάστιγες της εποχής, τη φυματίωση και την ελονοσία,

πολλαπλασιάστηκαν, κάνοντας αναγκαίες τις άμεσες και αποτελεσματικές παρεμβάσεις. Φαίνεται, πάντως, ότι η αντίδραση του κρατικού μηχανισμού συνολικά ήταν μάλλον επαρκής σε σχέση με το μέγεθος του προβλήματος, αφού στις αρχές της δεκαετίας του 1930 το σύνολο σχεδόν του προσφυγικού πληθυσμού είχε εγκατασταθεί σε αγροτικές ή αστικές περιοχές.

Τέλος, παρά το κόστος της μικρασιατικής καταστροφής, η Ελλάδα του μεσοπολέμου είχε αποκτήσει μια σειρά από πλεονεκτήματα, που επέτρεπαν τη θετική οικονομική της πορεία. Καταρχήν και σε αντίθεση με πολλά γειτονικά της κράτη, είχε ομογενοποιηθεί εθνικά, καθώς οι μειονότητες αντιπροσώπευαν πλέον λιγότερο του 7% του συνολικού πληθυσμού. Κατά δεύτερον, είχε ολοκληρώσει την αγροτική της μεταρρύθμιση και είχε προωθήσει την αστικοποίησή της: το 1/3 του πληθυσμού ζούσε πλέον σε μεγάλα αστικά κέντρα. Ταυτόχρονα, κάτω από το βάρος των πιέσεων είχε βελτιώσει τις υποδομές της και είχε υιοθετήσει αναπτυξιακές πολιτικές. Πράγματι, οι ραγδαίες αλλαγές, ανέδειξαν την ανάγκη για σημαντικές επενδύσεις στις υποδομές της χώρας. Το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας, για παράδειγμα, ξεπέρασε, με την έλευση των προσφύγων, το 1.000.000 κατοίκους και, φυσικά, δεν μπορούσε πλέον να υδρεύεται με το χρονολογούμενο από τους ρωμαϊκούς χρόνους υδραγωγείο της. Τη λύση του ζητήματος ανέλαβε το 1925 η αμερικανική εταιρεία ΟΥΛΕΝ, με την κατασκευή του φράγματος και της τεχνητής λίμνης στο Μαραθώνα. Βελτιώθηκε το περιαστικό οδικό δίκτυο της πρωτεύουσας, με ταυτόχρονη διευθέτηση των χειμάρρων, οι οποίοι μέχρι τότε συχνά προκαλούσαν πλημμύρες και καταστροφές στο λεκανοπέδιο της Αττικής. Ανάλογες προσπάθειες έγιναν και στις υποδομές της υπόλοιπης χώρας, με εγγειοβελτιωτικά έργα, τα οποία είχαν ως συνέπεια την αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών. Την ίδια περίπου εποχή η βρετανική εταιρεία ΠΑΟΥΕΡ ανέλαβε την εγκατάσταση μονάδων παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στην πρωτεύουσα αλλά και τη δημιουργία σύγχρονου δικτύου αστικών συγκοινωνιών, βασισμένου σε ηλεκτροκίνητα τραμ και λεωφορεία, ενώ πενδύσεις έγιναν στο τηλεφωνικό δίκτυο από γερμανικές εταιρείες.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση έφτασε στην Ελλάδα σε μία εποχή σχετικής «ευημερίας», αφού η εμπιστοσύνη των Ελλήνων σε ένα καλύτερο οικονομικά μέλλον είχε αποκατασταθεί, η εποχή των πολεμικών συγκρούσεων έμοιαζε να είναι παρελθόν και το ελληνικό κράτος έδειχνε να σχεδιάζει το μέλλον με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία. Από το 1931-32, όμως, οι συνέπειες της παγκόσμιας ύφεσης έγιναν αισθητές και στην Ελλάδα. Οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να αποτρέψει την κρίση εξάντλησαν τα αποθέματα της χώρας σε χρυσό και συνάλλαγμα. Την άνοιξη του 1932 η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να αποφύγει την αναστολή της μετατρεψιμότητας του εθνικού νομίσματος, καθώς και την αναστολή εξυπηρέτησης των εξωτερικών δανείων. Έτσι, εγκαινιάστηκε μια περίοδος ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού στα οικονομικά ζητήματα, ιδιαίτερα στις εξωτερικές συναλλαγές και μια πολιτική προστατευτισμού, με σκοπό την αυτάρκεια της χώρας. Η Ελλάδα μπήκε με τη σειρά της στο χώρο της κλειστής οικονομίας και στο εξωτερικό εμπόριο κυριάρχησε προοδευτικά η μέθοδος του διακανονισμού «κλήριγκ». Οι διεθνείς συναλλαγές δεν γίνονταν, δηλαδή, με βάση το μετατρέψιμο συνάλλαγμα αλλά με βάση διακρατικές συμφωνίες που κοστολογούσαν τα προς ανταλλαγή προϊόντα και φρόντιζαν να ισοσκελίσουν την αξία των εισαγωγών με την αντίστοιχη των εξαγωγών, στο πλαίσιο ειδικών λογαριασμών. Για μια χώρα, όπως η Ελλάδα, όπου οι συναλλαγές με το εξωτερικό ήταν έντονα ελλειμματικές, η διαδικασία αυτή, πέρα από τα αρνητικά, είχε και θετικά στοιχεία στο οικονομικό πεδίο. Οι πιο σημαντικές επιπτώσεις, όμως, αυτών των εξελίξεων, βρίσκονταν στο πολιτικό πεδίο και ήταν αρνητικές. Τα ισχυρά συγκεντρωτικά κράτη που αναδείχθηκαν μέσα απ' αυτές τις διαδικασίες, οδηγούσαν στην ανάδειξη και κυριαρχία ολοκληρωτικών κινημάτων και καθεστώτων σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη. Καθώς προχωρούσε η δεκαετία της κρίσης, η δεκαετία του 1930, ολοένα και περισσότερα κράτη αποκτούσαν δικτατορικά ή φασιστικά καθεστώτα. Η Ελλάδα δεν ξέφυγε από το γενικό κανόνα. Στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς, με την ανοχή του στέμματος, προχώρησε στην κατάλυση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος και στην επιβολή δικτατορίας.

7.2 Οι αλλαγές στον αγροτικό τομέα

Στον αγροτικό τομέα πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο 1909-1940 η σημαντικότερη επένδυση δυνάμεων, φροντίδας και χρημάτων. Η αγροτική μεταρρύθμιση και η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων αποτέλεσαν τους δυο πυλώνες της αγροτικής πολιτικής, που στόχο είχε τη μετατροπή των γηγενών ακτημόνων και του μεγαλύτερου μέρους των προσφύγων σε ανεξάρτητους μικροϊδιοκτήτες – παραγωγούς.

7.2.1 Η αγροτική μεταρρύθμιση και η αγροτική παραγωγή

Η αγροτική μεταρρύθμιση - η διανομή δηλαδή των μεγάλων γαιοκτησιών στους ακτήμονες αγρότες - για την οποία είχε ήδη προβλέψει το Σύνταγμα του 1911, θεσμοθετήθηκε τελικά το 1917, εν μέσω του Εθνικού Διχασμού (υπουργός ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος) και προέβλεπε την αναγκαστική απαλλοτρίωση μεγάλων κτημάτων από το Δημόσιο για την αποκατάσταση ακτημόνων. Ωστόσο, η μεταρρύθμιση έθετε σοβαρά νομικά ζητήματα και χρειάστηκε ένας δεύτερος νόμος (2052/1919, επί υπουργίας Γεωργίου Καφαντάρη) για να αρχίσει η εφαρμογή της. Σε κάθε περίπτωση και παρά την καθυστέρηση στην εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, η παρέμβαση του βενιζελισμού στον αγροτικό χώρο υπήρξε ιδιαίτερα αποφασιστική: «*Οι λόγοι είναι πολλοί και ευνόητοι: Πρώτα πρώτα το «αγροτικό ζήτημα», το ζήτημα δηλαδή της μεγάλης γαιοκτησίας και των άκληρων κολίγων στη Θεσσαλία είχε πάρει εκρηκτικές διαστάσεις, ιδιαίτερα μετά την αιματηρή εξέγερση του Κιλελέρ τον Μάρτιο του 1910. Ύστερα, η προσάρτηση της Μακεδονίας και της Ηπείρου όπου τα τσιφλίκια αντιπροσώπευαν το 33%-35% του συνόλου στις παραμονές του πολέμου, επιβάρυνε δραματικά την κατάσταση. Εδώ, η αγροτική μεταρρύθμιση εντάσσεται στο πλαίσιο του ευρύτερου διαβήματος της ενσωμάτωσης περιοχών με ποικίλη εθνολογική σύνθεση και διαφορετικές θεσμικές παραδόσεις ενώ η προοπτική της δημιουργίας μικροϊδιοκτητικών δομών, εξυπηρετούσε το έργο της ομογενοποίησης της χώρας χωρίς να προκαλεί κοινωνικές φοβίες*». Βλ. Αγριαντώνη Χ., «Έξαρση και κρίση: Η οικονομία της περιόδου 1909-1922», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6ος, Αθήνα 2003, σελ. 110-111.

Η όλη φιλοσοφία της πολιτικής των Φιλελεύθερων συνοψίστηκε στην εξασφάλιση, στο νομικό και οικονομικό πεδίο, βιώσιμης μικροϊδιοκτησίας. Η βαθύτερη πολιτική στόχευση όμως της μεταρρύθμισης, όπως προσαρμόστηκε στα νέα διεθνή δεδομένα της μεταπολεμικής περιόδου, διατυπώθηκε ρητά από τον ίδιο τον Βενιζέλο, το 1920: να αποτραπεί η εργατοαγροτική συμμαχία, που θα σκόπευε να κλονίσει τα θεμέλια «του κράτους των νόμων». Η αντιβενιζελική κυβέρνηση που επικράτησε το 1920 ανέκοψε την εφαρμογή της μεταρρύθμισης και θέσπισε αφενός ένα πιο ευνοϊκό για τους ιδιοκτήτες σύστημα απαλλοτρίωσης και αποζημίωσης, αφετέρου δε, ένα αυστηρότερο πλαίσιο διανομής κλήρου. Αλλά μετά το1922, το προσφυγικό κύμα και οι επιτακτικές ανάγκες της εξασφάλισης εθνικής ενότητας και κοινωνικής ειρήνης, οδήγησαν σε επίσπευση της διαδικασίας, Ένα πλέγμα νομοθετικών ρυθμίσεων προσδιόρισε τις λεπτομέρειες, ξεκινώντας με το ριζοσπαστικό νομοθετικό διάταγμα «περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών» του Φεβρουαρίου 1923 και τις αποφάσεις περί επιτάξεων της «Επανάστασης» του 1922 και φθάνοντας στα αλλεπάλληλα νομοθετήματα των βενιζελικών κυβερνήσεων της περιόδου 1922-1926. Στους όρους διανομής περιλαμβανόταν και η αποκλειστική καλλιέργεια της έκτασης από τον ίδιο τον δικαιούχο και την οικογένεια του. Ο κλήρος ήταν αναπαλλοτρίωτος και δεν μπορούσε να κατατμηθεί σε περίπτωση κληρονομικής διαδοχής. Δυνατότητα πώλησης του αγροτεμαχίου είχαν οι ιδιοκτήτες μόνο μετά την αποπληρωμή του. Με δυο λόγια, η μεταρρύθμιση υπήρξε ριζοσπαστική ως προς την κατάργηση της μεγάλης γαιοκτησίας και μάλιστα με δυσμενείς όρους για τους γαιοκτήμονες, συγχρόνως όμως έθεσε υπό περιορισμό την αγορά γης στην ύπαιθρο. Από το 1924 στη Μακεδονία και τη Θράκη εξελισσόταν μια παράλληλη διαδικασία, η αποκατάσταση των προσφύγων στον αγροτικό χώρο, με τη φροντίδα της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), η οποία γίνεται αντικείμενο εκτενέστερης ανάλυσης σε επόμενο κεφάλαιο.

Η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης οδήγησε στη ραγδαία αύξηση τόσο των καλλιεργούμενων εκτάσεων όσο και της αγροτικής παραγωγής. Στα σιτηρά, ειδικότερα, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν και η παραγωγή, που είχε μειωθεί στη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας, ανέκαμψε μετά το 1923, ιδιαίτερα στις βόρειες επαρχίες της χώρας. «*Οι εξελίξεις αυτές οφείλονταν, ως ένα βαθμό, στην παρέμβαση της Κεντρικής Επιτροπής Προστασίας της Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής (ΚΕΠΕΣ), που ιδρύθηκε το 1926 επί υπουργού Γεωργίας Αλέξανδρου Παπαναστασίου. Προκειμένου να επιτευχθεί η σιτάρκεια της χώρας, μια ανάγκη που είχε γίνει επιτακτικά αισθητή την εποχή του αποκλεισμού (1916-1917), η ΚΕΠΕΣ ήταν ένας από τους οργανισμούς κρατικής παρέμβασης που δημιουργήθηκαν στον αγροτικό τομέα. Επέβαλε τη χρήση του εγχωρίου σίτου από τις αλευροβιομηχανίες και εξασφάλιζε σταθερή αγορά στους παραγωγούς προσφέροντας «τιμές συγκέντρωσης» για το προϊόν τους, που , σε συνδυασμό με δασμολογική προστασία, περιόριζαν τις διακυμάνσεις της ελεύθερης αγοράς και τις κερδοσκοπίες των ενδιάμεσων και των αλευροβιομηχάνων. Η ΚΕΠΕΣ στήριξε τους παραγωγούς στη διάρκεια της κρίσης, και, ξεκινώντας από το επίπεδο του 10% περίπου, έφθασε το 1933 να συγκεντρώνει το ¼ της σιτοπαραγωγής*». Βλ. Αγριαντώνη Χ., - Πανσέληνα Γ., «Η ελληνική οικονομία. Διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 7ος, Αθήνα 2003, σελ. 124.

Λίγο νωρίτερα από την ΚΕΠΕΣ είχε ιδρυθεί ο πρώτος δημόσιος φορέας παρέμβασης στην αγροτική παραγωγή, ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός (ΑΣΟ), που διαδέχθηκε την «*Προνομιούχο Εταιρεία προς Προστασίαν και Διαχείρισιν της Σταφίδος*». Ο ΑΣΟ διαχειρίστηκε το παρακράτημα, που αυξήθηκε σε 50% επί της εξαγωγής, και στήριξε τους σταφιδοπαραγωγούς αγοράζοντας το πλεόνασμα σε τιμή ασφαλείας, γεγονός,

όμως, που κρατούσε σε μη ανταγωνιστικά επίπεδα την τιμή της σταφίδας. Η εξωτερική ζήτηση μειώθηκε, οι επιδοτήσεις περιορίστηκαν και ο ΑΣΟ κατέληξε στον έλεγχο της Εθνικής Τράπεζας. Τη θέση της σταφίδας είχε πάρει στο μεταξύ ο καπνός, που έγινε το κύριο εξαγωγικό αγροτικό προϊόν της χώρας στον Μεσοπόλεμο. Η έκταση της καλλιέργειας σχεδόν τριπλασιάστηκε στη βόρεια Ελλάδα και συντηρούσε πλέον των 150.000 οικογενειών καλλιεργητών, αλλά και εποχικό εργατικό δυναμικό, ενώ η εμπορική επεξεργασία και η συσκευασία του καπνού απασχολούσε περίπου 40.000 καπνεργάτες και η διακίνησή του 15.000 εμπόρους και συναφές προσωπικό. Σημαντικά αυξήθηκε στο Μεσοπόλεμο και η παραγωγή του βαμβακιού, που κάλυπτε ένα μέρος της ζήτησης της βαμβακοβιομηχανίας. Στη συγκυρία της κρίσης, η παραγωγή αυτή ενισχύθηκε και προστατεύθηκε από έναν ακόμη θεσμό παρέμβασης το 1932, τον Οργανισμό Βάμβακος, ο οποίος εργάστηκε συστηματικά για τη βελτίωση των αποδόσεων και την εισαγωγή νέων ποικιλιών. Ταυτόχρονα, περιοριζόταν δραστικά η εισαγωγή ξένου βαμβακιού, πράγμα που, όμως, δεν διευκόλυνε τις απόπειρες διαφοροποίησης της παραγωγής της ελληνικής νηματουργίας.

7.2.2 Κράτος και Αγροτική Πολιτική

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, ο ελληνικός αγροτικός χώρος μεταμορφώνεται. Πράγματι, οι ραγδαίες εξελίξεις και αλλαγές που γνώρισε ο ελληνικός αγροτικός χώρος κατά τη διάρκεια των ετών 1909-1940, αποτελούν ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου. Η ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση και η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων, η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας το 1917 και των αυτόνομων οργανισμών συγκέντρωσης και διαχείρισης εγχώριων προϊόντων στη συνέχεια, η ψήφιση του νόμου 602/1914 για τους γεωργικούς συνεταιρισμούς και η επέκταση των χορηγήσεων της Εθνικής Τράπεζας στον αγροτικό πληθυσμό μετά το 1915, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929, τα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα στην ελληνική ύπαιθρο, η προώθηση της πολιτικής της «σιτάρκειας» και της "αυτάρκειας" και η επέκταση των εξαγωγικών φυτειών σε βάρος των παραδοσιακών καλλιεργειών, συνθέτουν τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου, της πρώτης στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους κατά την οποία ο κρατικός μηχανισμός, μέσω θεσμικών παρεμβάσεων, επιδοτήσεων και ελαφρύνσεων μεταφέρει πόρους προς το τομέα της γεωργίας. Όπως σημείωνε το 1932 ο Δ. Ζωγράφος, «*…από της αποκαταστάσεώς μας ως Κράτος, ήτοι από μιας ολοκλήρου εκαντοετηρίδος η γεωργία της Ελλάδος δια πρώτην φοράν αντιμετωπίζει επίσημον κοινωνικήν και πολιτειακήν υπέρ αυτής μέριμναν*». Βλ. Ζωγράφος Δ., *Γεωργικαί Μελέται*, Τεύχος Α', Αθήναι 1932, σελ. 219.

Οι ραγδαίες αυτές εξελίξεις αντανακλούν και επισημαίνουν την ενίσχυση και τελικά την επικράτηση της ιδέας του κρατικού παρεμβατισμού στην αγροτική οικονομία. Μετά το κίνημα του 1909, η σταδιακή απόρριψη των δογμάτων του οικονομικού φιλελευθερισμού, οδήγησε στην αναγνώριση της ανάγκης ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους στην οικονομία. Την ανάγκη αυτή, που κέρδιζε συνεχώς έδαφος στην Ευρώπη, τη συμμερίζονταν και υποστήριζε και η νέα γενιά πολιτικών, επιστημόνων και δημοσίων λειτουργών, που μετά το 1910 θα στελεχώσει τα πολιτικά κόμματα και τον κρατικό μηχανισμό. Κυρίως όμως, την επέβαλλαν οι πολεμικές αναστατώσεις των ετών 1912-1922, που ευνοούσαν τη συγκέντρωση ρυθμιστικών ελέγχων και αρμοδιοτήτων στα όργανα της κρατικής πολιτικής. Μετά το 1929, μάλιστα και εξαιτίας των συνεπειών της διεθνούς οικονομικής ύφεσης, η πολιτική αυτή επικρατώντας ολοκληρωτικά θα πάρει, σε πολλές περιπτώσεις, τα χαρακτηριστικά του ασφυκτικού κρατικού προστατευτισμού. Ειδικότερα στον αγροτικό χώρο, η όξυνση του αγροτικού ζητήματος στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα (με τη χρόνια κρίση της σταφίδας στη Πελοπόννησο και την αποσύνθεση της οικονομίας των τσιφλικιών στη Θεσσαλία), έκανε απαραίτητη τη δημιουργία νέων θεσμών και οργάνων παρέμβασης στην αγροτική οικονομία. Η υιοθέτηση των νέων θεσμών εντάσσεται στο γενικότερο πνεύμα του "αστικού εκσυγχρονισμού", δηλαδή του ευρύτατου ρεύματος θεσμικών παρεμβάσεων και αλλαγών που κυριάρχησε την εποχή αυτή στην ελληνική κοινωνία, υπό την πίεση των σημαντικών εξελίξεων στα εθνικά και διεθνή ζητήματα, της προσάρτησης νέων εδαφών και της ανάγκης αποκατάστασης εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων.

Η αγροτική μεταρρύθμιση που εξαγγέλθηκε το 1917 αποτέλεσε τη κορυφαία θεσμική παρέμβαση του κράτους στην αγροτική οικονομία. Η έγγειος ιδιοκτησία πήρε πλέον σε όλη τη χώρα τη μορφή της ελεύθερης απεριόριστης ατομικής ιδιοκτησίας, ενώ σημαντικές αλλαγές μεταμόρφωσαν τη φυσιογνωμία της ελληνικής υπαίθρου:

- Κατ' αρχήν επιτεύχθηκε η αγροτική εγκατάσταση ενός σημαντικού μέρους του προσφυγικού πληθυσμού, ένα εγχείρημα μεγάλων διαστάσεων και επιπτώσεων για την αγροτική οικονομία.

- Δεύτερον, καταγράφηκε μεγάλη επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων (οι οποίες σχεδόν διπλασιάστηκαν μεταξύ 1923 και 1938) και μια εξίσου εντυπωσιακή αύξηση κατά 70% περίπου της αξίας της γεωργικής παραγωγής. Ας σημειωθεί πάντως, ότι η επέκταση της γεωργίας συντελέστηκε σε μεγάλο βαθμό σε βάρος της κτηνοτροφίας, με αποτέλεσμα τη μεγάλη μείωση της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας και του ζωικού κεφαλαίου.
- Άλλη σημαντική συνέπεια υπήρξε η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού και η μεγαλύτερη πλέον συμμετοχή του στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού (από 38,7% που ήταν το 1907 έφθασε στο 52% το 1928).
- Οι μεταβολές αυτές ανέδειξαν το σημαντικό ειδικό βάρος που αποκτούσε πλέον ο αγροτικός τομέας στα πλαίσια της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας του μεσοπολέμου, αλλά δημιούργησαν και τις προϋποθέσεις για μια ακόμη σημαντική συνέπεια: την περαιτέρω εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, μέσω της ανανέωσης και του αναπροσανατολισμού των καλλιεργειών. Η μείωση της παραγωγής της σταφίδας αντισταθμίστηκε από την αργή αλλά σταθερή βελτίωση της ελαιοκομίας, από την ενίσχυση της βαμβακοκαλλιέργειας και κυρίως, από τη ταχύτατη επέκταση της καπνοκαλλιέργειας, που ανέτρεψε τις ισορροπίες της γεωργικής παραγωγής και του εξωτερικού εμπορίου. Ο καπνός, αν και καταλάμβανε μόνο το 3%-4% της καλλιεργούμενης επιφάνειας, συμμετείχε στο συνολικό εισόδημα της γεωργίας κατά 15%-20%, ενώ ταυτόχρονα εξασφάλιζε περισσότερο από το 50% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας.

Πάντως, παρά την ευρύτερη σημασία του καπνού για την περιφερειακή ανάπτυξη, αλλά και για την συνολική οικονομική δραστηριότητα (μεταποίηση, εμπόριο, απασχόληση, φορολογία), το μονο-εξαγωγικό μοντέλο της ελληνικής γεωργίας δεν διαταράχτηκε. Αντίθετα, επιβίωσε αντικαθιστώντας τη σταφίδα με τον καπνό, αλλά εξακολουθώντας να δεσμεύει διαχρονικά την ελληνική οικονομία στις διακυμάνσεις και τη συγκυρία της διεθνούς αγοράς.

Η δεύτερη θεσμική παρέμβαση του κράτους στον αγροτικό χώρο αφορά στην ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας το 1910 και κυρίως στη σύσταση αυτόνομου Υπουργείου Γεωργίας το 1917. Με τον τρόπο αυτό, το κράτος απέκτησε ένα διοικητικό όργανο επιτελικού σχεδιασμού, ελέγχου και παρέμβασης στην αγροτική οικονομία με ευρύτατες αρμοδιότητες (από την προστασία και βελτίωση των καλλιεργειών, τον έλεγχο των φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων, την εποπτεία των γεωργικών συνεταιρισμών και του εποικισμού, μέχρι τη γεωργική εκπαίδευση και έρευνα και τις γεωργικές εφαρμογές): *«Η γεωργική εκπαίδευση αρχικά περιοριζόταν στη λειτουργία μέσων γεωργικών σχολών. Στη συνέχεια με την ίδρυση της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών (1920) και της Γεωπονικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1927), καταρτίστηκαν εκατοντάδες γεωπόνοι, οι οποίοι στελέχωσαν αμέσως το Υπουργείο Γεωργίας, τις νομαρχίες, τα γεωργικά σχολεία, την Αγροτική Τράπεζα, τους αγροτικούς συνεταιρισμούς και τους περιφερειακούς γεωργικούς σταθμούς. Οι γεωπόνοι συμμετέχουν αποφασιστικά στις διεργασίες που συντελούνται τα χρόνια αυτά και, γενικά, αποτελούν ένα σημαντικό φορέα και μια ενδιαφέρουσα έκφανση του εκσυγχρονιστικού οράματος της εποχής στον αγροτικό τομέα. Σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής έπαιξαν τόσο τα κρατικά και ημι-κρατικά ιδρύματα αγροτικής έρευνας (Σταθμός Βελτίωσης Κτηνοτροφικών Φυτών και Οσπρίων στη Λάρισα, Εδαφολογικά Εργαστήρια στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, Σταθμός Ερεύνης Βάμβακος, Σταθμός Ερεύνης Οίνου και Αμπέλου, Σταθμός Δοκιμών Γεωργικών Μηχανημάτων, Εργαστήριο Γεωργικής Τεχνολογίας, Ινστιτούτο Σταφίδας στον Πύργο, Ινστιτούτο Καπνού στη Δράμα, Μπενάκειο Φυτοπαθολογικό Κέντρο στην Κηφισιά) όσο και το εκτεταμένο δίκτυο γεωργικών εφαρμογών που δημιουργήθηκε (Γεωργικοί Σταθμοί, Κτηνιατρική Υπηρεσία, Φυτοπαθολογική Υπηρεσία, Σηροτροφική Υπηρεσία, Υπηρεσία Μηχανικής Καλλιέργειας, Δασική Περιφερειακή Υπηρεσία)»*. Βλ. Πατρώνης, Β., «*Κράτος και Αγροτική Πολιτική*» … όπ.πρ., σελ. 8.

Μια άλλη σημαντική θεσμική παρέμβαση του κράτους υλοποιήθηκε με τα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα και είχε ως στόχο τη βελτίωση της ποιότητας του εδάφους και την επέκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Η αποξήρανση της Κωπαϊδας και τα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα στη Μακεδονία και τη Θράκη απελευθέρωσαν και απέδωσαν στην καλλιέργεια εκατοντάδες χιλιάδες στρέμματα γόνιμων εδαφών, ενώ ακόμη μεγαλύτερες εκτάσεις προστατεύτηκαν από τις πλημμύρες. Πρόκειται για μεγάλης κλίμακας παραγωγικά έργα, το υψηλό κόστος των οποίων καθιστούσε αδύνατη την εκτέλεσή τους από άλλο φορέα, πλην του κράτους. Αλλά και η θεσμοθέτηση και οργάνωση της αγροτικής πίστης και των συνεταιρισμών, αποτέλεσε μεγάλης σημασίας παρέμβαση του κράτους στην αγροτική οικονομία. Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί αποτέλεσαν όχι μόνο ένα αποτελεσματικό μηχανισμό για την άσκηση της αγροτικής πολιτικής στην ύπαιθρο χώρα, αλλά και τον βασικό δίαυλο, μέσω του οποίου διοχετεύονταν στον αγροτικό πληθυσμό χρηματικές και παραγωγικές εισροές. Η

ενεργοποίησή τους μετά τη ψήφιση του νόμου 602 το 1914, είχε ως συνέπεια την εντυπωσιακή αύξηση των τραπεζικών πιστώσεων που διοχετεύτηκαν στη γεωργία. Ο καπνός, η σταφίδα και τα δημητριακά, ήταν τα προϊόντα που, κυρίως μέσω των συνεταιρισμών, απορροφούσαν περισσότερα από τα τρία τέταρτα των συνολικών χορηγήσεων. Ωστόσο, η μεγάλη πλειοψηφία των τραπεζικών πιστώσεων προς τη γεωργία ήταν βραχυπρόθεσμα καλλιεργητικά δάνεια και όχι μεσομακροπρόθεσμες πιστώσεις που θα μπορούσαν να συντελέσουν στην αναδιάρθρωση της αγροτικής δομής.

Μια τελευταία πλευρά της κρατικής παρέμβασης αφορά όχι στην αναπτυξιακή κατεύθυνση, όπως οι προηγούμενες, αλλά στην προστασία της αγροτικής παραγωγής και του εισοδήματος των αγροτών. Η διεθνής κρίση έπληξε ιδιαίτερα τα εξαγώγιμα ελληνικά αγροτικά προϊόντα (σταφίδα, καπνός, κρασί, σύκα), που στη πλειοψηφία τους δεν αποτελούσαν προϊόντα πρώτης ανάγκης για τους πληθυσμούς των χωρών εισαγωγής τους. Προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν οι συνέπειες της κρίσης το κράτος προώθησε τη δημιουργία μιας σειράς αυτόνομων οργανισμών, αποστολή των οποίων ήταν η συγκέντρωση των προϊόντων, η απορρόφηση των πλεονασμάτων και η εξασφάλιση τιμών ασφαλείας στους παραγωγούς. Προκειμένου για τα εξαγώγιμα προϊόντα, η πολιτική αυτή αποσκοπούσε στη μείωση της προσφοράς, στη βελτίωση της ποιότητας και στη συγκράτηση των διεθνών τιμών. «*Ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός που ιδρύθηκε το 1925 επιχείρησε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που δημιουργούσε η χρόνια κρίση της ελληνικής σταφίδας στην ευρωπαϊκή αγορά. Για ανάλογους σκοπούς δημιουργήθηκε το Γραφείο Προστασίας Σύκων (1930). Για άλλα εξαγώγιμα προϊόντα (όπως για το κρασί και τον καπνό) δεν ιδρύθηκαν αυτόνομοι οργανισμοί, αλλά προωθήθηκαν νομοθετικές ρυθμίσεις προστατευτικού χαρακτήρα. Ιδιαίτερα για τον καπνό, η κρίση του οποίου στις διεθνείς αγορές άρχισε το 1927 και είχε μεγάλες επιπτώσεις στο εισόδημα ευρύτατων κοινωνικών ομάδων, ελήφθησαν μέτρα για την προστασία των τιμών μέσω του περιορισμού της ποσότητας και της βελτίωσης της ποιότητας (εκριζώσεις, περιορισμός της καπνοκαλλιέργειας μόνο στα κατάλληλα εδάφη, εισαγωγή νέων συστημάτων επεξεργασίας των καπνόφυλλων) όσο και μέσω της σύναψης εμπορικών συμβάσεων με ξένα κράτη, που περιείχαν ευνοϊκές ρυθμίσεις για τις εξαγωγές των ελληνικών καπνών. Τέλος, η κρατική παρέμβαση για τα προϊόντα εσωτερικής κατανάλωσης αποσκοπούσε στην επίτευξη αυτάρκειας, στην εξοικονόμηση συναλλάγματος μέσω της υποκατάστασης και του περιορισμού των εισαγωγών, στην εξασφάλιση του εισοδήματος των παραγωγών, αλλά και στη συγκράτηση των τιμών στην εσωτερική αγορά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πολιτικής αποτέλεσαν τα σιτηρά, αφού η σιτάρκεια ήταν πρωταρχικός στόχος των μεσοπολεμικών κυβερνήσεων. Η αύξηση του δασμολογίου για τα εισαγόμενα σιτηρά και η συγκέντρωση της εγχώριας παραγωγής μέσω της Κεντρικής Επιτροπής Προστασίας Σίτου (ΚΕΠΕΣ), υπήρξαν τα σημεία αιχμής αυτής της πολιτικής. Οι αρμοδιότητες της ΚΕΠΕΣ διευρύνθηκαν βαθμιαία και στη δεκαετία του 1930 απέκτησε μονοπωλιακή δύναμη στη παραγωγή, εμπορία και κατανάλωση των εγχώριων σιτηρών, ενώ έπαιξε κεντρικό ρόλο στην απόκτηση αυτάρκειας και στη στήριξη του εισοδήματος των σιτοπαραγωγών*». Βλ. Πατρώνης, Β., «*Κράτος και Αγροτική Πολιτική*», … όπ.πρ., σελ. 10.

7.2.3 Η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), ο αυτόνομος οργανισμός που ιδρύθηκε υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), ανέλαβε να διαχειριστεί τα κεφάλαια από το προσφυγικό δάνειο για να εγκαταστήσει τους πρόσφυγες σε αποκλειστικά παραγωγικά έργα, είτε σε αγροτικές περιοχές, σε γαίες που υποχρεωνόταν να του εκχωρήσει η ελληνική κυβέρνηση. Η κύρια επιδίωξη του προγράμματος της ΕΑΠ ήταν να καταστήσει τους πρόσφυγες "οικονομικά αυτάρκεις", δηλαδή ικανούς να επιβιώσουν χωρίς οικονομική ενίσχυση από το κράτος ή τους διεθνείς οργανισμούς στο συντομότερο δυνατό διάστημα, καθώς και να εξασφαλίσει την αποπληρωμή των πιστώσεων που θα απορροφούσε η εγκατάσταση και θα χορηγούνταν υπό μορφή δανείων στους πρόσφυγες. Η αποκατάσταση των προσφύγων σε αγροτικούς κλήρους ήταν απλούστερη από την αστική, γιατί μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τα κτήματα και τα σπίτια των ανταλλαγέντων (μουσουλμάνων και Βουλγάρων) στις βόρειες επαρχίες, μπορούσε να πραγματοποιηθεί ταχύτερα και να εξυπηρετήσει καλύτερα τους στόχους της. Η εγκατάσταση όσο το δυνατόν περισσότερων οικογενειών στην ύπαιθρο θα απέτρεπε τη διάδοση επιδημιών στις πόλεις, όπου η συγκέντρωση εκατοντάδων χιλιάδων εξαθλιωμένων προσφύγων δημιουργούσε εκρηκτικές καταστάσεις, αλλά και τον κίνδυνο κοινωνικής αναταραχής. Ακόμη, η μετακίνησή τους στις αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης θα τόνωνε τον ελληνικό χαρακτήρα των περιοχών αυτών, που είχαν πρόσφατα προσαρτηθεί στο ελληνικό κράτος, αλλά τμήματά τους εξακολουθούσαν να τα διεκδικούν οι γειτονικές χώρες και κυρίως η Βουλγαρία. Τέλος, με την αγροτική αποκατάσταση κυρίως στην Μακεδονία και τη Θράκη, όπου υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις

καλλιεργήσιμων γαιών που δεν είχαν αξιοποιηθεί, επιδιώχθηκε η αύξηση της γεωργικής παραγωγής και η μείωση της παθητικότητας του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας.

Προτεραιότητα δόθηκε επομένως, στην αγροτική εγκατάσταση που απορρόφησε το 86,35% από το σύνολο των πόρων που διατέθηκαν για την οργανική ένταξη και αποκατάσταση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, ενώ μόλις το 13,7% δαπανήθηκε για τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις, παρόλο που οι τελευταίοι αποτελούσαν το 54% του προσφυγικού πληθυσμού. Αυτή η απόφαση σήμαινε πως το πρόγραμμα της ΕΑΠ για την αστική εγκατάσταση θα περιοριζόταν στην παροχή στέγης και όχι στην εξασφάλιση απασχόλησης, στην ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα και στην δημιουργία νέων θέσεων εργασίας για τους πρόσφυγες, ζητήματα τα οποία μετατέθηκαν στην ευθύνη της κυβέρνησης. Για τον λόγο αυτό, τα προβλήματα τα σχετικά με την οικονομική και την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα ήταν πολύ πιο σύνθετα και διήρκεσαν επί μακρόν. Τα κριτήρια με τα οποία κατά τόπους εποικιστικά γραφεία επέλεγαν το χώρο για την εγκατάσταση των προσφύγων ήταν οικονομικής και εθνικό-πολιτικής φύσεως. Η δημιουργία αγροτικών προσφυγικών οικισμών αποσκοπούσε στην κάλυψη του δημογραφικού κενού που είχαν δημιουργήσει οι απώλειες των πολέμων στους ενήλικους άνδρες, και στη συνέχεια η αναχώρηση των μουσουλμάνων καλλιεργητών, κυρίως από τις καπνοπαραγωγικές περιοχές, ώστε να εξασφαλιστεί η συνέχεια της αγροτικής παραγωγής και η είσπραξη των προσόδων. Κυρίως όμως επεδίωκε την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας στις Νέες Χώρες, με τη δημογραφική ενίσχυση του ελληνικού πληθυσμού και τη διάσπαση και αραίωση των σλαβόφωνων κατοίκων, που ήταν εγκατεστημένοι στο βόρειο και μεθόριο τμήμα της Μακεδονίας, και τη δημιουργία προσφυγικών οικισμών στις παραμεθόριες περιοχές που θα κάλυπταν τις αμυντικές και στρατιωτικές ανάγκες της χώρας. Μέχρι το 1928 δημιουργήθηκαν 2.085 αγροτικοί οικισμοί ,στους οποίους εγκαταστάθηκαν 145.127 οικογένειες. Από αυτές, 87.084 εγκαταστάθηκαν από την ΕΑΠ σε 1088 οικισμούς στη Μακεδονία, 41.828 σε 623 οικισμούς στη Θράκη και 4.962 σε 212 οικισμούς στην Κρήτη. Οι υπόλοιπες εγκαταστάθηκαν από την ΕΑΠ ή το κράτος σε διάφορες περιοχές της χώρας. Στη Μακεδονία οι περισσότεροι οικισμοί ήταν κατανεμημένοι στην ανατολική και κεντρική Μακεδονία, ενώ στη δυτική Μακεδονία καταγράφηκαν 240 αγροτικοί οικισμοί: «*Εκτός από τους εντελώς νέους, "αμιγείς" προσφυγικούς οικισμούς, δημιουργήθηκαν προσφυγικοί οικισμοί που προσαρτήθηκαν σε υφιστάμενα χωριά και επαν-εποικίστηκαν με πρόσφυγες οι παλαιές κοινότητες που εγκαταλείφθηκαν από τους μουσουλμάνους ή σλαβόφωνους κατοίκους τους με τις ανταλλαγές των πληθυσμών. Οι περισσότεροι από τους νέους οικισμούς χωροθετήθηκαν στις χαμηλές πεδινές περιοχές σε εκτάσεις που αποτελούσαν πρώην μουσουλμανικές γαίες, είχαν χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και πριν από την εκτέλεση των εγγειοβελτιωτικών έργων πλήττονταν από την ελονοσία, που στις περισσότερες περιοχές ήταν ενδημική. Κατά την αγροτική αποκατάσταση, σε κάθε προσφυγική οικογένεια παραχωρήθηκε γεωργικός κλήρος και κατοικία. Επιπλέον χορηγήθηκαν σπόροι, ζώα, λιπάσματα, εργαλεία καθώς κι ένα χρηματικό ποσόν για την στοιχειώδη συντήρηση της οικογένειας μέχρι την πρώτη σοδειά. Οι αγρότες πρόσφυγες χρεώθηκαν για όλα τα παραπάνω και όφειλαν να εξοφλήσουν τα χρέη τους σταδιακά με τοκοχρεολυτικές δόσεις. Για του κλήρους που τους χορηγήθηκαν έλαβαν προσωρινούς τίτλους. Τους οριστικούς κλήρους θα τους έπαιρναν όταν θα διενεργούνταν οι οριστικές διανομές*». Βλ. Κοντογιώργη Ε.,«Αγροτική εγκατάσταση» στο *Η προσφυγιά του '22*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 98, 30/8/2001, σελ. 21.

Η σημασία που απέδιδε ο Βενιζέλος και οι βενιζελογενείς κυβερνήσεις του μεσοπολέμου στην αγροτική αποκατάσταση, με τη διανομή στους πρόσφυγες κλήρων, στόχευε, μαζί με την αύξηση της παραγωγής και τη δημιουργία μικροϊδιοκτητών στην ύπαιθρο και στον περιορισμό του κοινωνικού ριζοσπαστισμού στον αγροτικό χώρο, που θα μπορούσε εύκολα να εξαπλωθεί κάτω από συνθήκες εξαθλίωσης του πληθυσμού. Το οικονομικό και κοινωνικό κόστος για την αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος υπήρξε αναμφισβήτητα μεγάλο και επέτεινε την οικονομική κρίση στην Ελλάδα το 1932. Ωστόσο, το έργο της ΕΑΠ στον αγροτικό τομέα, παρά τις παραλείψεις και τα λάθη που έγιναν, υπήρξε σημαντικότατο κι επιχείρησε να συνδυάσει την προσφυγική εγκατάσταση με την οικονομική ανάπτυξη των βορείων επαρχιών, όπου ανέπτυξε τη δράση της. Η ΕΑΠ μέχρι το 1930, που διαλύθηκε, ίδρυσε πρότυπους σταθμούς γεωργικών βελτιώσεων και ενίσχυσε τη χρήση των λιπασμάτων. Χρησιμοποίησε βενζινάροτρα για την εκχέρσωση χωραφιών και την αύξηση των καλλιεργούμενων γαιών και εφοδίασε τους πρόσφυγες με γεωργικές μηχανές. Διένειμε ζώα, οργάνωσε κτηνοτροφικές μονάδες σε πολλές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης και προσπάθησε να ενισχύσει την ανάπτυξη της οικιακής κτηνοτροφίας. Ανέθεσε σε δικά της τοπογραφικά συνεργεία την καταμέτρηση και τοπογράφηση των γαιών που της χορηγήθηκαν, για να διευκολύνει το έργο των διανομών και να περιορίσει τις προστριβές μεταξύ ντόπιων και προσφύγων. Για να καταστεί δυνατή η εγκατάσταση προσφύγων σε περιοχές που πλημμύριζαν συχνά, ανέλαβε την εκτέλεση αρδευτικών, αντιπλημμυρικών αποστραγγιστικών έργων, σε μικρή κλίμακα. Φρόντισε για την υδροδότηση των οικισμών. Χορήγησε δάνεια σε εγκαταστημένους πρόσφυγες

για την ανάπτυξη βιοτεχνιών ταπητουργίας, υφαντουργίας και χειροτεχνίας. Ίδρυσε υγειονομικά κέντρα στις αγροτικές περιοχές και διένειμε κινίνη και φάρμακα. Χορήγησε υλικά για την ανέγερση περίπου 700 σχολείων σε αγροτικούς οικισμούς. Τέλος, η αγροτική αποκατάσταση ενεργοποίησε το νόμο 602 του 1914 για τους συνεταιρισμούς και συνέβαλε στην επέκταση του συνεταιριστικού θεσμού στην ύπαιθρο. Δέκα χρόνια μετά την Μικρασιατική Καταστροφή η καλλιεργήσιμη έκταση στην Ελλάδα είχε αυξηθεί κατά 55% και η αξία της αγροτικής παραγωγής της χώρας είχε διπλασιαστεί. Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στους μικροσκοπικούς κλήρους των Σερρών, της Καβάλας, της Δράμας και της Ξάνθης επέδειξαν μεγάλη ενεργητικότητα και ζήλο στην καπνοκαλλιέργεια, ώστε σύντομα διέλυσαν τους φόβους που είχαν διατυπωθεί αρχικά για τις συνέπειες της αποχώρησης των μουσουλμάνων, που ήταν έξοχοι καπνοκαλλιεργητές, στην καπνική οικονομία. Τα 2/3 της παραγωγής του καπνού, του κατεξοχήν εμπορευματικού προϊόντος που αντικατέστησε στις εξαγωγές τη σταφίδα στο μεσοπόλεμο, παράγονταν από πρόσφυγες καλλιεργητές.

7.2.4 Οι Αγροτικοί Συνεταιρισμοί

Αφετηρία του αγροτικού συνεταιριστικού κινήματος στην Ελλάδα υπήρξε το "Μετοχικό Γεωργικό Ταμείο Αλληλοβοηθείας", το οποίο ιδρύθηκε το 1900 στον Αλμυρό Βόλου και, όπως αναφερόταν στο καταστατικό του, είχε ως σκοπό "*την παροχή δανείων επί τόκω εις τους εκ των μετόχων ανάγκην έχοντας καλλιεργητικών κεφαλαίων και άλλων χρειωδών τοις γεωργοίς*". Παρά τις μεγάλες δυσχέρειες που συνάντησε και την έλλειψη θεσμικού πλαισίου, ο συνεταιρισμός του Αλμυρού κατάφερε να επιβιώσει και να αποτελέσει το "πρότυπο", επί του οποίου στηρίχθηκε η μετέπειτα συνεταιριστική νομοθεσία. Ανάλογες απόπειρες ίδρυσης συνεταιρισμών, κυρίως στην Αιτωλοακαρνανία, τη Φθιώτιδα και τη Πελοπόννησο δεν είχαν ούτε την επιτυχία ούτε τη διάρκεια του εγχειρήματος του Αλμυρού. Η ώρα των συνεταιρισμών δεν είχε ακόμη σημάνει για την ελληνική ύπαιθρο. Ένας από τους πρωτεργάτες του συνεταιριστικού θεσμού στην Ελλάδα, ο Σ. Ιασεμίδης (αναφερόμενος στο παράδειγμα του Αλμυρού), σημείωνε με μια δόση πικρίας το 1909 : «*Δυστυχώς εν Ελλάδι είναι το μόνον παράδειγμα γεωργικού πιστωτικού συνεταιρισμού, καθ' ην εποχή η Ρουμανία αριθμεί περί τους 100, η Βουλγαρία περί τους 90 και η Σερβία ακόμη περί τους 150 τοιούτους, ίνα μη αναφέρωμεν τους εν Γερμανία υπάρχοντας 10.500 και τους εν Ιταλία περί τους 700*». Βλ. Εφ. "Θεσσαλία", 3 Νοεμβρίου 1909

Τελικά, η θεσμοθέτηση των συνεταιρισμών στην Ελλάδα δεν προέκυψε ως ώριμο αίτημα του αγροτικού κόσμου, αλλά ως έκφραση της κρατικής βούλησης να δημιουργήσει νέους θεσμούς παρέμβασης και πολιτικής στην ύπαιθρο χώρα. Αυτή τη βούληση εξέφραζε το σχέδιο νόμου, που λήγοντος του 1914 προώθησαν προς ψήφιση (και που έμελλε να γίνει ο ν. 602) ο γενικός γραμματέας του Υπουργείου Οικονομικών Αλ. Μυλωνάς και οι συνεργάτες του που ανήκαν στην ομάδα των "Κοινωνιολόγων" του Αλ. Παπαναστασίου. Πρόκειται για μια κίνηση που αντανακλούσε τους νέους προσανατολισμούς, που άρχισαν πλέον σταδιακά να κυριαρχούν στον ελληνικό αγροτικό χώρο και που έρχονταν να επισημάνουν τις ανεπάρκειες της παραδοσιακής αγροτικής πολιτικής, καθώς και την ανάγκη για την επέκταση της αγροτικής πίστης στη πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού. Η ανάπτυξη των αγροτικών συνεταιρισμών στη περίοδο του μεσοπολέμου συνδέεται άμεσα με τις ραγδαίες εξελίξεις και αλλαγές (αγροτική μεταρρύθμιση, αποκατάσταση των προσφύγων, εγγειοβελτιωτικά έργα, αύξηση της παραγωγής και της απασχόλησης στη γεωργία), που γνώρισε ο ελληνικός αγροτικός χώρος κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. «*Σε αυτή την ευνοϊκή συγκυρία, οι θετικές συνέπειες από την θεσμοθέτηση του ν. 602/1914 απέκτησαν πολλαπλασιαστική επίδραση, με αποτέλεσμα την συνδυασμένη και εντυπωσιακή ανάπτυξη των συνεταιρισμών αλλά και της γεωργικής πίστης σε ολόκληρη την αγροτική Ελλάδα: μέχρι το 1926 είχαν ιδρυθεί 4.150 συνεταιρισμοί που εκπροσωπούσαν περίπου 270.000 γεωργούς και ανήκαν σε 39 περιφερειακές ενώσεις. Η σταδιακή επέκταση της αγροτικής μεταρρύθμισης στη περίοδο 1923-1937 στη Μακεδονία και τη Θράκη προώθησε τη συνεταιριστική ιδέα και στις "Νέες Χώρες", αφού η συμμετοχή σε αυτούς ήταν υποχρεωτική για τους αποκατασταθέντες γηγενείς και πρόσφυγες. Η διάδοση του συνεταιριστικού θεσμού στην ελληνική ύπαιθρο, δημιούργησε ένα εκτεταμένο και πρόσφορο δίκτυο για τη προώθηση της αγροτικής πολιτικής του κράτους, αλλά και έναν βασικό μηχανισμό για τη περιστολή της τοκογλυφίας και του "αλυσιδωτού δανεισμού" στην ελληνική ύπαιθρο και την ενίσχυση της πιστοληπτικής ικανότητας του αγροτικού πληθυσμού, καθώς και για τη τροφοδότησή του με χαμηλού κόστους εισροές (λιπάσματα, εφόδια, φυτοφάρμακα, επιλεγμένους σπόρους)*». Βλ. Πατρώνης, Β., 2002, "Οι Αγροτικοί Συνεταιρισμοί", στο *Το αγροτικό Θαύμα του Μεσοπολέμου*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 185, 15/5/203, σελ. 38-39.

Η χρησιμοποίηση των συνεταιρισμών ως ενδιαμέσων και εγγυητών στη χορήγηση δανείων στον αγροτικό κόσμο, είχε ως συνέπεια την εντυπωσιακή αύξηση των τραπεζικών πιστώσεων που διοχετεύτηκαν από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ) στη γεωργία. Η συμβολή των συνεταιρισμών προς τη κατεύθυνση αυτή υπήρξε καθοριστική, αφού το 1915 συμμετείχαν μόνο κατά 4,8% στο σύνολο των πιστώσεων και το 1929

έφθασαν να συμμετέχουν σε ποσοστό μεγαλύτερο του 75% του συνόλου. Η ψήφιση του ν. 602/1914 και η ραγδαία εξάπλωση των πιστωτικών αγροτικών συνεταιρισμών δημιούργησαν στην ελληνική ύπαιθρο τον ενδιάμεσο μηχανισμό μεταξύ της τράπεζας και των μικροκαλλιεργητών, ο οποίος περιόριζε σημαντικά το κόστος και το κίνδυνο του δανεισμού, εξασφαλίζοντας έτσι και τα συμφέροντα της τράπεζας. Οι μικροκαλλιεργητές, από τη πλευρά τους, εγγράφονταν μαζικά στους συνεταιρισμούς, κυρίως για να έχουν πρόσβαση στα φθηνά καλλιεργητικά δάνεια και όχι τόσο γιατί είχαν συνειδητοποιήσει ότι η συλλογική τους οργάνωση θα οδηγούσε στη βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Όπως αναφέρει ο Mazower, τα μέλη των συνεταιρισμών *«δεν είχαν μεγάλη αίσθηση της αλληλεγγύης ή των συλλογικών υποχρεώσεών τους, θεωρώντας την οργάνωση κυρίως ως ένα νέο μέσο για να αποσπούν πιστώσεις»*. Βλ. Mazower M. *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σελ. 164.

Ο περιορισμός των δραστηριοτήτων των συνεταιριστικών οργανώσεων στις πιστωτικές εργασίες καθόρισε αναπόφευκτα και τη φυσιογνωμία του ελληνικού συνεταιριστικού κινήματος στη μεσοπολεμική περίοδο, ταυτίζοντάς το κυρίως με διαμεσολαβητικές λειτουργίες για λογαριασμό των τραπεζών. Είναι χαρακτηριστικό ότι περισσότερο από το 60% των λειτουργούντων συνεταιρισμών ήταν αποκλειστικά πιστωτικοί, ενώ ακόμα και ορισμένοι παραγωγικοί συνεταιρισμοί χρησιμοποιούσαν προσχηματικά τον τίτλο, αφού ιδρύονταν με αποκλειστικό σκοπό να διευκολύνουν τη ροή κεφαλαίων προς τους παραγωγούς: «*Ο κρίσιμος ρόλος που διαδραμάτιζαν οι συνεταιρισμοί, τόσο ως εργαλεία της αγροτικής πολιτικής του κράτους όσο και ως εγγυητές των κεφαλαίων που διέθετε η ΕΤΕ στην ύπαιθρο, είχε ως συνέπεια την εκτεταμένη παρέμβαση στα συνεταιριστικά πράγματα από την πλευρά αυτών των ισχυρών θεσμικών παραγόντων. Η παρέμβαση αυτή υλοποιήθηκε τόσο με την εφαρμογή ενός νέου θεσμικού πλαισίου χορήγησης της αγροτικής πίστης, που επέβαλλε την εγκατάλειψη του συλλογικού δανεισμού από μέρους της ΕΤΕ και την αντικατάσταση της αλληλέγγυας ευθύνης από τη προσωπική ευθύνη κάθε αγρότη ξεχωριστά όσο και με την ενδυνάμωση της κρατικής εποπτείας των συνεταιριστικών οργανώσεων, περιορίζοντας τις αντίστοιχες αρμοδιότητες των αιρετών οργάνων διοίκησης των συνεταιριστικών οργανώσεων. Με την εισαγωγή αυτών των αλλαγών, διευκολύνθηκε η παράκαμψη του Διοικητικού Συμβουλίου των συνεταιρισμών και η αποστέρησή του από τις αποφασιστικές του αρμοδιότητες, ενώ ταυτόχρονα επήλθε χαλάρωση του αισθήματος αλληλέγγυας ευθύνης στα μέλη και στις διοικήσεις των συνεταιρισμών. Η προσπάθεια ελέγχου και ενσωμάτωσης του συνεταιριστικού κινήματος φανερώνει ότι η δυναμική που επέδειξαν οι συνεταιρισμοί στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας τους, υπερέβαινε τα όρια που είχαν προδιαγράψει γι' αυτούς, τόσο οι μεσοπολεμικές κυβερνήσεις όσο και η διοίκηση του μεγαλύτερου πιστωτικού ιδρύματος της χώρας*». Βλ. Πατρώνης, Β., «Κράτος και Συνεταιρισμοί», … όπ.πρ., σελ. 40.

7.2.5 Η Ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας (1929)

Η δημιουργία Γεωργικής ή Αγροτικής Τράπεζας αποτελούσε πάγιο αίτημα του κόσμου της υπαίθρου, ήδη από τον 19ο αιώνα, βασική διεκδίκηση των «Κοινωνιολόγων» και αγροτιστών που συμμετείχαν στην κίνηση του αστικού εκσυγχρονισμού από το 1911 και κυρίως έμπνευση και όραμα ζωής μιας από τις σημαντικότερες μορφές της ελληνικής πολιτικής ζωής του μεσοπολέμου, του Αλέξανδρου Παπαναστασίου. Το 1923-24 ο Παπαναστασίου επιχείρησε για πρώτη φορά να προχωρήσει στην ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας, χωρίς επιτυχία. Το 1927, ως Υπουργός Γεωργίας τώρα, θα επανέλθει στο εγχείρημά του τορπιλίζοντας την κυβερνητική προσπάθεια νομισματικής σταθεροποίησης και αρνούμενος να συνυπογράψει το Πρωτόκολλο της Γενεύης, αν προηγουμένως δεν υπογραφόταν το πρωτόκολλο ίδρυσης της Γεωργικής Τράπεζας. Προκειμένου δε να προκαταβάλλει την κυβερνητική απόφαση ο Παπαναστασίου είχε φροντίσει να διοχετεύσει ήδη από τον Αύγουστο του 1927 στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* δήλωσή του ως Υπουργού Γεωργίας σχετικά με επικείμενη ίδρυση κρατικής τράπεζας, που θα ασκούσε κατ' αποκλειστικότητα την αγροτική πίστη (βλ. «Η σύστασις της Γεωργικής Τραπέζης. Δηλώσεις του Υπουργού Γεωργίας κ. Αλ. Παπαναστασίου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 21/8/1927). Παρά τις προσπάθειες στελεχών της βενιζελικής παράταξης να μεταπεισθεί για το αντίθετο, τελικά η επιμονή του Παπαναστασίου τελεσφόρησε και στις 23 Οκτωβρίου 1927 υπογράφηκε το σχετικό προσύμφωνο για την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας. Παρόλα αυτά, η ώρα της Γεωργικής Τράπεζας δεν είχε έλθει ακόμη για την Ελλάδα. Η επικράτηση των απόψεων του Παπαναστασίου αποτέλεσε μια «πύρρειο νίκη» του Αρκάδα πολιτικού, αφού τελικά το πρωτόκολλο ίδρυσης προέβλεπε όχι την ίδρυση μιας κρατικής τράπεζας, αλλά τη δημιουργία ενός κοινωφελούς οργανισμού, η σύνθεση του Διοικητικού Συμβουλίου του οποίου εξασφάλιζε κατά πρώτο λόγο τα συμφέροντα της Εθνικής Τράπεζας, ενώ περιόριζε στο ελάχιστο την παρουσία εκπροσώπων του Υπουργείου Γεωργίας, «[…] *αποδυναμώνοντας έτσι τους φιλοαγροτιστές και τον Παπαναστασίου ειδικότερα*». Βλ. Κωστής Κ., *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, Αθήνα 2003, σελ. 306. Εξάλλου, τα περιορισμένα κεφάλαια με τα οποία προικίσθηκε η νέα τράπεζα την έθεταν σε

μειονεκτική θέση έναντι των άλλων τραπεζών και προδιέγραφαν τις μελλοντικές δυσκολίες επιβίωσής της. Όπως σημείωνε σε κύριο άρθρο της η *Καθημερινή*: *«… Η νέα Τράπεζα, κόρη πτωχή πλουσίας μητρός, θα τελέσει υπό βαρύτατον όγκον δαπανών διαχειρίσεως*». (Βλ. *Καθημερινή*, 30/10/1927).

Θα χρειαστούν δύο ακόμη χρόνια, ως το καλοκαίρι του 1929, ώστε η νέα τράπεζα να λάβει σάρκα και οστά ως Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, χάρη στην αποφασιστικότητα και επιμονή του Βενιζέλου (που στο μεταξύ είχε επανέλθει στην πρωθυπουργία) για την αναγκαιότητα μιας αμιγούς αγροτικής τράπεζας. Η νέα τράπεζα που ιδρύθηκε με το νόμο της 27 Ιουνίου 1929 δεν είχε καμιά σχέση με την «*πτωχήν κόρην πλουσίας μητρός*», τη Γεωργική Τράπεζα του 1927, τόσο από πλευράς θεσμικών εγγυήσεων όσο και από πλευράς κεφαλαιακής επάρκειας. Το νομοθετικό πλαίσιο που δημιουργήθηκε την καθιστούσε πανίσχυρη, ενώ η υποχρέωση της Εθνικής Τράπεζας να την προικοδοτήσει μέσω του ελληνικού δημοσίου με το ήμισυ της υπεραξίας των καλυμμάτων που κατείχε (560 εκατομμύρια δραχμές), διασφάλιζε την πιστωτική κυριαρχία της στον αγροτικό χώρο: *«[…] η ίδια η σύλληψη του ρόλου που θα έπρεπε να παίξει στην ελληνική ύπαιθρο, συνιστούσε επανάσταση για την ελληνική ύπαιθρο […] Στην ουσία η Αγροτική Τράπεζα μετατρεπόταν σε μηχανισμό απόλυτου ελέγχου του αγροτικού χώρου*». Βλ. Κωστής Κ., *Ιστορία*… όπ.πρ., σελ. 400-402.

Η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΑΤΕ) το 1929, όπως είπαμε παραπάνω, ικανοποιούσε ένα χρόνιο αίτημα του αγροτικού κόσμου για τη δημιουργία μιας καθαρά γεωργικής τράπεζας και, ταυτόχρονα, άφηνε ελπίδες για την αναπτυξιακή δυναμική που θα μπορούσε να δημιουργήσει μια ισορροπημένη σχέση μεταξύ τράπεζας, αγροτών και συνεταιριστικών οργανώσεων. Η δημιουργία εκατοντάδων υποκαταστημάτων της στην ελληνική ύπαιθρο, η μείωση των επιτοκίων χορηγήσεων και η μεγαλύτερη ευλυγισία στη χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής, οδήγησαν τις συνολικές πιστώσεις προς τη γεωργία σε μεγάλη αύξηση, γεγονός που έδωσε αποφασιστική στήριξη στα ελληνικά αγροτικά προϊόντα, τα οποία δοκιμάζονταν στη διεθνή αγορά εξαιτίας των συνεπειών της οικονομικής ύφεσης και της πτώσης των γεωργικών τιμών. Γενικότερα, η ΑΤΕ αποτέλεσε μαζί με το Υπουργείο Γεωργίας, τους κύριους μηχανισμούς παρέμβασης του Κράτους στην αγροτική οικονομία και η συμβολή της στην γεωργική ανάπτυξη του μεσοπολέμου υπήρξε καθοριστική. Ωστόσο, οι σχέσεις της νέας τράπεζας με τις συνεταιριστικές οργανώσεις δε παρουσίασαν ποιοτική διαφοροποίηση σε σύγκριση με τις σχέσεις συνεταιρισμών και Εθνικής Τράπεζας κατά την προηγούμενη περίοδο. Οι στενές σχέσεις εξάρτησης μεταξύ πιστωτικού ιδρύματος και συνεταιριστικών διοικήσεων παρέμειναν εξίσου ισχυρές και η ΑΤΕ θα διαδραματίζει εφεξής κεντρικό ρόλο στις συνεταιριστικές δραστηριότητες "*ως προνομιούχος εταίρος, πιστωτής, θεσμικός ελεγκτής, συνέταιρος και σύμβουλος των συνεταιρισμών*", ρόλο που θα διατηρήσει, συνεχώς ενισχυόμενο και καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Η λειτουργία της νέας - κρατικής - τράπεζας στις νέες συνθήκες του προστατευτισμού και της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης θα επιτείνει τα φαινόμενα κρατικού ελέγχου και συγκεντρωτισμού, τα οποία άλλωστε ευνοούσε και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της δεκαετίας του 1930. Η Δικτατορία Μεταξά θα βρει σχεδόν έτοιμο το θεσμικό πλαίσιο ώστε να συσσωματώσει πλήρως τους συνεταιρισμούς σε ένα σύστημα απροκάλυπτου κρατικού κορπορατισμού. Τα φαινόμενα εμπλοκής του κράτους και του τραπεζικού τομέα στα αγροτικά-συνεταιριστικά πράγματα εντείνονται ακόμη περισσότερο κατά τη δεκαετία του 1930, εξαιτίας της πολιτικής του έντονου κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία και ιδιαίτερα στην αγροτική οικονομία, ως απάντηση στις δυσμενείς συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης στο διεθνές εμπόριο των αγροτικών προϊόντων. Η παρέμβαση αυτή εκδηλώθηκε με την ίδρυση αυτόνομων οργανισμών παρέμβασης και ρύθμισης της παραγωγής και της εμπορίας των εγχώριων αγροτικών προϊόντων, με τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του Υπουργείου Γεωργίας και με τη σταδιακή οικοδόμηση ένα πλέγματος μεθόδων και μέσων κρατικής προστασίας και παρέμβασης, που επηρέασε καθοριστικά την εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας και των συνεταιρισμών. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέτεινε και η ψήφιση αντιδημοκρατικών νόμων και διαταγμάτων, στα πλαίσια της γενικότερης στροφής του πολιτικού συστήματος προς αυταρχικότερες μεθόδους διακυβέρνησης. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του νόμου 5289/1931, ο οποίος τροποποίησε για πολλοστή φορά τον ιδρυτικό νόμο περί συνεταιρισμών, αποκλείοντας από τα όργανα διοίκησης ευρύτατες κατηγορίες συνεταιριστών και επιβάλλοντας αντίστοιχα, σε ορισμένες περιπτώσεις, τον διορισμό στη διοίκηση κρατικών ή εξωσυνεταιριστικών παραγόντων.

Η δημιουργία αυτού του θεσμικού πλαισίου έγινε δυνατή χάρη και στην απουσία αντιδράσεων από τις αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις αλλά και στην έλλειψη ενός στιβαρού και οργανωμένου αγροτικού κινήματος. Όπως παρατηρεί ο Ν. Μουζέλης, η μοναδική βαλκανική χώρα που δε γνώρισε ισχυρά αγροτικά κινήματα στη περίοδο του μεσοπολέμου ήταν η Ελλάδα, «*όπου οι αγρότες μπήκαν στο πολιτικό παιχνίδι δια μέσου της εξαρτημένης ενσωμάτωσής τους στα μεγάλα αστικά κόμματα*» (βλ. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ. 214). Το Ελληνικό Αγροτικό Κόμμα που ιδρύθηκε το 1922, ελάχιστη επιρροή ασκούσε στις αγροτικές μάζες και παρέμεινε μέχρι το τέλος του

μεσοπολέμου μια σχετικά περιθωριακή πολιτική δύναμη. Άλλωστε, η ίδια η ταξική δομή της ελληνικής υπαίθρου, όπως προέκυψε από την αγροτική μεταρρύθμιση και τη γενίκευση της μικροϊδιοκτησίας, οδηγούσε σε μια ακόμη ελληνική ιδιαιτερότητα: την ανυπαρξία επαγγελματικών οργανώσεων των αγροτών με ανταγωνιστικά ταξικά συμφέροντα: «*Η έλλειψη διαφοροποίησης των αγροτών με βάση την ιδιοκτησία και η συνακόλουθη ομοιογένεια μιας και μόνης ενιαίας αγροτικής τάξης μικροϊδιοκτητών έχει ως φυσική συνέπεια την απουσία ανταγωνιστικών οργανώσεων με αντίπαλα ταξικά συμφέροντα*» (βλ. Μαυρογορδάτος, Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στην Ελλάδα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1988, σελ. 59-60, που συμπληρώνει αμέσως μετά: «*Αντίθετα, σε άλλες χώρες, όπως ιδίως η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία, η πάλη των τάξεων στην ύπαιθρο υπήρξε εξίσου (αν όχι περισσότερο) αδυσώπητη και καθοριστική με εκείνη των πόλεων. Φυσική συνέπεια εκεί η πολλαπλότητα επαγγελματικών οργανώσεων στην ύπαιθρο: άλλες εκπροσωπούν τους μεγάλους γαιοκτήμονες και εργοδότες, άλλες τους μικρούς και μεσαίους αγρότες (που συχνά δεν είναι ιδιοκτήτες αλλά ενοικιαστές), άλλες φυσικά το αγροτικό προλεταριάτο*». Όπ.πρ., σελ. 60.

Κατά συνέπεια, οι ελληνικοί συνεταιρισμοί πλήν της κύριας αποστολής τους, επωμίζονταν και πρόσθετα βάρη, αφού εξαιτίας της απουσίας επαγγελματικών οργανώσεων των αγροτών (αγροτικά συνδικάτα) στην Ελλάδα, αναγκαστικά εμπλέκονταν και σε συνδικαλιστικές λειτουργίες, ως μια οιονεί οργάνωση επαγγελματικών συμφερόντων. Αποκτούσαν δηλαδή "δισυπόστατο" χαρακτήρα, αφού τα μέλη τους εμπλέκονταν τόσο με οικονομικές - εμπορικές όσο και με ανιπροσωπευτικές - συνδικαλιστικές δραστηριότητες: Οι τελευταίες απορροφούσαν συχνά την προτίμηση των συνεταιριστών σε βάρος των πρώτων, με αποτέλεσμα από τη μια να παραμελούνται βασικές οικονομικές λειτουργίες των οργανώσεων και από την άλλη να καλλιεργείται μια "συνδικαλιστική" νοοτροπία στα στελέχη τους, που πολλές φορές, δρώντας διαλυτικά, μετέφερε τις συνδικαλιστικές διαμάχες στα συνεταιριστικά όργανα. Επίσης, το γεγονός ότι οι συνεταιρισμοί λειτουργούσαν και ως υποκατάστατα των αγροτικών συνδικάτων οδηγούσε τόσο σε εκτόνωση της τάσης των αγροτών να αναζητούν αυτόνομη μορφή συνδικαλιστικής έκφρασης όσο και στο "λελογισμένο" χαρακτήρα όσων αγροτικών αιτημάτων προβάλλονταν από τους συνεταιρισμούς, αφού αναγκαστικά δεν θα μπορούσαν να υπερβαίνουν κάποια "έξωθεν" καθοριζόμενα όρια. Αυτή σύγχυση για το ρόλο και την αποστολή των αγροτικών συνεταιρισμών, καθώς και η ταξική ομοιομορφία που περιγράφηκε παραπάνω, όχι μόνο απέτρεπαν τις κοινωνικές συγκρούσεις στην ελληνική ύπαιθρο, αλλά επιπλέον έστρεφαν τα αγροτικά νοικοκυριά σε μια επιβιωτική στρατηγική που συνδύαζε γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα με την ευελιξία στην απασχόληση, δηλαδή «*αφενός μια μορφή από-αγροτοποίησης και αφετέρου έναν εξωστρεφή προσανατολισμό του αγροτικού πληθυσμού*». Βλ. Κασίμης Χ., «Από την αγροτική οικογένεια στην παγκοσμιοποίηση», στο *Η Ελλάδα που αλλάζει, Αποχαιρετώντας τον 20ό αιώνα*, Το Βήμα-Νέες Εποχές, Αθήνα, σελ. 103. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με τους ισχυρούς δεσμούς πόλης/υπαίθρου, ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, με τη διεύρυνση του δημόσιου τομέα και με τη κυριαρχία των πελατειακών δικτύων των μεγάλων κομμάτων στην ύπαιθρο χώρα, οδήγησαν σε μια «πρώιμη απο-αγροτοποίηση» του αγροτικού πληθυσμού και σε μια βαθμιαία «μικρο-αστικοποίηση» της οικογενειακής γεωργίας, που ξεκίνησε στη διάρκεια του μεσοπολέμου και εντάθηκε στη μεταπολεμική περίοδο. Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σελ. 18-19. Η ιδιόμορφη ταξική του θέση, καθώς και η ύπαρξη εναλλακτικών ευκαιριών απασχόλησης διαμέσου της μετανάστευσης και του αστικού τομέα, απέστρεψαν τελικά τον Έλληνα αγρότη από τη μαχητική υπεράσπιση της αγροτικής του ταυτότητας και ατόνησαν τα αμυντικά του αντανακλαστικά απέναντι στις παρεμβάσεις του κράτους και των τραπεζών στα αγροτικά-συνεταιριστικά πράγματα.

Με την επιβολή αυτού του αντιδημοκρατικού θεσμικού πλαισίου και με το καθεστώς να προσλαμβάνει αυταρχικά χαρακτηριστικά, είναι φανερό ότι για τους συνεταιρισμούς (που εμφανίζονται όλο και λιγότερο συνδεδεμένοι με την κοινωνία των πολιτών και όλο και περισσότερο συσσωματωμένοι με τον κρατικό μηχανισμό), δεν απέμενε παρά ένας δευτερεύων και περιθωριακός ρόλος, αυτός της διεκπεραίωσης των βραχυπρόθεσμων καλλιεργητικών δανείων στον αγροτικό κόσμο. Όπως επισημαίνεται σχετικά, δεν απέμενε παρά να ενταχθούν και τυπικά πλέον οι συνεταιρισμοί στο θεσμικό σύστημα ενός οργανωμένου κρατικού κορπορατισμού, κάτι που δεν επρόκειτο να καθυστερήσει μέσα στο κλίμα της κρίσης που μάστιζε τις φιλελεύθερες δημοκρατίες στη δεκαετία του 1930: «*Η Δικτατορία Μεταξά (1936-1941) θα επιφέρει με την απροκάλυπτη Συντεχνιακή οργάνωση των συνεταιρισμών (Ν. 1154/1938) την ενίσχυση της έντασης μιας μορφής κρατικού κορπορατισμού απόλυτα συμβατής προς ένα πολιτικό σύστημα αυταρχικής φύσης*». Βλ. Καπογιάννης, Δ. «Η μετάλλαξη των γεωργικών συνεταιρισμών και η επίταση του κρατικού κορπορατισμού στην Ελλάδα (1922-1941)», επίμετρο στο Κ. Χαραλάμπους, *Ο συνεταιριστικός τρόπος παραγωγής και η μετάβαση στο σοσιαλισμό*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1999, σελ. 224.

Το 1936, είκοσι δύο χρόνια μετά την θεσμοθέτηση των συνεταιρισμών στην Ελλάδα, σε έκθεσή του προς την διοίκηση της τράπεζας ο Διευθυντής Αγροτικής Πίστης της ΑΤΕ Κ. Τζωρτζόπουλος διαπίστωνε με έκπληξη ότι τα χρέη των αγροτών προς φυσικά πρόσωπα (4.830.264.000 δρχ.) ξεπερνούσαν τις αντίστοιχες οφειλές προς τα Νομικά πρόσωπα (4.111.315.000 δρχ.), έχοντας υπερδιπλασιαστεί στη διάρκεια μιας εξαετίας (1930: 2.000.000.000 δρχ.). Αν και ο ίδιος απέδωσε την εξέλιξη αυτή στις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στις τιμές των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, οι συνειρμοί απέναντι στο νέο τέλμα στο οποίο φαίνεται να έχει περιπέσει η αγροτική πίστη στην Ελλάδα, είναι, νομίζουμε, αναπόφευκτοι: Αν κατά τις δυο προηγούμενες δεκαετίες οι αγροτικοί συνεταιρισμοί είχαν να αντιπαραθέσουν απέναντι στην όποια κριτική, την οικονομική αποτελεσματικότητα των οργανώσεων τους και τη συμβολή τους στη βελτίωση του γεωργικού εισοδήματος, είναι φανερό ότι κατά την δεκαετία του 1930 ολοένα και λιγότερο μπορούσαν να επικαλούνται αυτό το επιχείρημα. Παρά τις θεσμικές αλλαγές και τις αναπτυξιακές ευκαιρίες που δόθηκαν και με τους συνεταιρισμούς ευνουχισμένους και πλήρως ενσωματωμένους σε ένα σύστημα κρατικού παρεμβατισμού, τα αγροτικά νοικοκυριά της χώρας θα υποχρεωθούν να πορευθούν υπερχρεωμένα προς την ταραγμένη δεκαετία του 1940.

7.2.6 Τα εγγειοβελτιωτικά έργα

Η Μικρασιατική Καταστροφή φαίνεται ότι είχε καταλυτική επίδραση για την άμεση έναρξη εγγειοβελτιωτικών έργων η κατασκευή των οποίων είχε ήδη προδιαγραφεί. Στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, όπου εγκαταστάθηκαν 40.000 περίπου οικογένειες αγροτών προσφύγων που μοιράσθηκαν με τους γηγενείς και όπου δέσποζαν οι λίμνες και τα έλη, οι ποταμοί της περιοχής κατέκλυζαν τη λίγη καλλιεργήσιμη γη και η ελονοσία θέριζε τους κατοίκους της περιοχής. Ήταν, λοιπόν, εύλογο τα πρώτα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα να αρχίσουν από την πεδιάδα της Θεσσαλονίκης. Τα έργα αυτά στόχευαν στο να προστατεύσουν από τις πλημμύρες την περιοχή που διαρρέεται από τους ποταμούς Γαλλικό, Αξιό, Λουδία και Αλιάκμονα, στην αποστράγγιση των λιμνών Γιαννιτσών, Αρτζάν και Αματόβου και των ελωδών εκτάσεων της περιοχής ώστε να εξασφαλιστούν νέες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και παράλληλα να προστατεύσουν την υγεία των κατοίκων της. Με τα έργα αυτά θα αποτρέπονταν οι πλημμύρες και θα εξυγιαίνονταν οι ελώδεις περιοχές και θα απελευθερώνονταν εκατομμύρια στρέμματα ώστε να καταστεί δυνατή η εγκατάσταση προσφύγων και ακτημόνων. Επίσης, με τη συστηματική εκμετάλλευσή τους θα αυξανόταν η γεωργική παραγωγή και θα μειωνόταν η παθητικότητα του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας, ενώ ταυτόχρονα θα βοηθούσαν να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ανεργίας που είχε διογκωθεί με την άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων. Για το σκοπό αυτό υπεγράφη τον Οκτώβριο του 1925 σύμβαση μεταξύ του Ελληνικού Κράτους και της αμερικανικής εταιρείας American Foundation Co, για την εκπόνηση πλήρους και οριστικής μελέτης καθώς και την κατασκευή έργων αντιπλημμυρικής προστασίας, και αποξηραντικών έργων της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης. Τα έργα αυτά περατώθηκαν το 1936. Με τα έργα αυτά προστατεύθηκαν από τις πλημμύρες πάνω από 1.000.000 στρέμματα περίπου και αποκαλύφθηκαν νέες καλλιεργήσιμες εκτάσεις 400.000 στρεμμάτων με την αποξήρανση των λιμνών και των ελών της περιοχής. «*Όμως οι νέες εκτάσεις που αποκαλύφθηκαν με την κατασκευή των έργων έπρεπε να υποστούν μια σειρά βελτιωτικών παρεμβάσεων (εκχερσώσεις, εκθαμνώσεις, βαθιές αρόσεις, ισοπεδώσεις, κατασκευές αγροτικών δρόμων) για να καταστούν εκμεταλλεύσιμες. Η άφιξη των προσφύγων υποχρέωσε το Τμήμα Γεωργικής Μηχανικής που είχε συσταθεί στο Υπουργείο Γεωργίας (1920) να επικεντρώσει τις δραστηριότητες του στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης και να δημιουργηθεί επί τόπου η Υπηρεσία Γεωργικών Μηχανών (1924) μέσα στα πλαίσια της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας. Το έργο της υπηρεσίας αυτής όσον αφορά στη βελτίωση των παλαιών και νέων εδαφών της περιοχής υπήρξε ιδιαίτερα αποτελεσματικό συμβάλλοντας έτσι ουσιαστικά στην αποκατάσταση των προσφύγων σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις*». Βλ. Πουλοβασίλης Α., «Τα εγγειοβελτιωτικά έργα στο Μεσοπόλεμο», στο *Το αγροτικό Θαύμα του Μεσοπολέμου*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 185, 15/5/203, σελ. 19.

Ήταν φανερό ότι η εκτέλεση μεγάλων εγγειοβελτιωτικών-αντιπλημμυρικών έργων ήταν απαραίτητη για την επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και τη βελτίωση των αποδόσεων και στις άλλες πεδιάδες της Μακεδονίας, που συχνά κατακλύζονταν από τα νερά των ποταμών. Παρόλο που η ανάγκη για την εκτέλεση των έργων αυτών είχε επισημανθεί πολύ νωρίτερα και είχαν προγραμματιστεί από τις προηγούμενες κυβερνήσεις, ήταν η κυβέρνηση Βενιζέλου η οποία μετά το 1928 εξασφάλισε τους αναγκαίους πόρους μέσω νέων δανείων και συνήψε νέες συμβάσεις για την προώθηση και την ολοκλήρωσή τους. Τότε υπογράφηκε νέα σύμβαση με την εταιρεία αμερικανικών συμφερόντων John Monks & Sons-Ulen & Co, που ανέλαβε τη μελέτη και την εκτέλεση των έργων για τις πεδιάδες Σερρών και Δράμας. Συνολικά, τα έργα καθυστέρησαν, με

αποτέλεσμα η τμηματική παράδοση τους να ξεκινήσει κατά το τέλος της βενιζελικής τετραετίας. Αν και τα παραγωγικά έργα αποτέλεσαν θεμέλιο της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης Βενιζέλου, οι ευεργετικές επιδράσεις τους στην αγροτική οικονομία άρχισαν να διαφαίνονται κυρίως κατά τη μεταξική περίοδο. Συνολικά προστέθηκαν 380.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης επιφάνειας (με ταυτόχρονη προστασία και άλλων πλημμυροπαθών εδαφών), εκτάσεις που δέχθηκαν περίπου 28.000 γεωργικές οικογένειες. Παρά την έλλειψη συμπληρωματικών αντιπλημμυρικών ή / και αρδευτικών έργων σε αυτές τις περιοχές, η επέκταση και οι αυξητικές επιδόσεις της γεωργικής παραγωγής, σε συνδυασμό με τον περιορισμό των εστιών ελονοσίας, επιβεβαιώνουν το χαρακτηρισμό των έργων αυτών, ως μιας από τις πιο σημαντικές κληρονομιές του Μεσοπολέμου.

7.3 Οι συνέπειες της κρίσης και η «επαναγροτοποίηση» της οικονομίας

Όπως τον 19ο αιώνα έτσι και στον μεσοπόλεμο η αγροτική οικονομία εξακολουθεί να κατέχει την πρωτεύουσα θέση στις παραγωγικές δραστηριότητες. Απασχολεί την πλειοψηφία του παραγωγικού πληθυσμού, αποφέρει το μεγαλύτερο μέρος του εθνικού εισοδήματος, ενώ τα γεωργικά εξαγωγικά προϊόντα αποτελούν τη μεγαλύτερη πηγή συναλλάγματος. Ο γεωργικός χαρακτήρας της Ελλάδας είναι συνεπώς κατάδηλος και πασιφανής και στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ωστόσο, σε σύγκριση με το παρελθόν, σημειώνονται ορισμένες διαφοροποιήσεις:

- Πρώτον: διογκώνεται περαιτέρω η σημασία της αγροτικής οικονομίας.
- Δεύτερον: νέες καλλιέργειες απωθούν τις παλαιότερες.
- Τρίτον: καταστάσεις κρίσης επιδρούν αντίστροφα προς μια συρρίκνωση των αγροτικών δραστηριοτήτων.

Αυτές οι τρεις εξαιρετικά αντιφατικές εξελίξεις διαγράφουν το ιδιόμορφο στίγμα της ελληνικής γεωργίας του μεσοπολέμου.

7.3.1 Η κυριαρχία του αγροτικού τομέα στην ελληνική οικονομία

Η πρώτη σημαντική διαπίστωση αφορά την ανάπτυξη και επέκταση του αγροτικού χώρου. Η επέκταση είναι απόλυτη και σχετική και έχει ως αποτέλεσμα να αυξηθεί το ειδικό βάρος του στην οικονομία και στην κοινωνία. Θα ήταν ίσως υπερβολή να μιλήσει κανείς για μια διαδικασία εξαγροτισμού. Πολύ περισσότερο δε, όταν παράλληλα εξελίσσεται ένα κύμα εκβιομηχάνισης. Ωστόσο τάσεις επαναγροτοποίησης είναι εμφανέστατες και ενεργές. Βρίσκουν δε γρήγορα, αν και φευγαλέα, την αντανάκλαση τους στην πολιτική και την ιδεολογία, με τη σύσταση αγροτικών κομμάτων, με τα διάφορα ρεύματα του αγροτισμού, με την ανάπτυξη των συνεταιρισμών, κλπ. Πέντε δείκτες σκιαγραφούν εναργέστερα την τάση επαναγροτοποίησης:

- η αύξηση του καλλιεργήσιμου γεωργικού χώρου,
- η αύξηση της γεωργικής παραγωγής,
- η απόλυτη αλλά κυρίως σχετική ενίσχυση του γεωργικού πληθυσμού,
- η επέκταση της γεωργίας σε βάρος της κτηνοτροφίας και
- η εμφάνιση νέων, δυναμικών καλλιεργειών, που ανανέωσαν κυριολεκτικά το προφίλ της ελληνικής γεωργίας.

(α) Μετά το 1922 σημειώνεται μια ραγδαία επέκταση της καλλιεργούμενης γης. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν κατά 90% μεταξύ 1923 και 1938 και έφτασαν 24 εκατομμύρια στρέμματα. Αυτή η εξέλιξη πρέπει να αποδοθεί σε τρεις παράγοντες. Πρώτον: στην ενσωμάτωση των νέων επαρχιών και στη συνακόλουθη προσθήκη των νέων καλλιεργήσιμων εδαφών. Με την προσάρτηση της Μακεδονίας, της Κρήτης, των νησιών του Αιγαίου και της Ηπείρου η καλλιεργούμενη έκταση αυξήθηκε κατά 40%, ενώ η ένωση της Θράκης το 1922 πρόσθεσε άλλα 7% περίπου. Δεύτερον: στην επανέναρξη του ειρηνικού βίου. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική εκστρατεία, λόγω της απουσίας των περισσοτέρων αγροτών στο μέτωπο, προξένησαν μείωση των καλλιεργειών. Από το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων η τάση αντιστρέφεται. Εκδηλώνεται μια έντονα ανοδική τάση, που οφείλεται στην επανακαλλιέργεια των εγκαταλειμμένων γαιών. Τρίτον: στην απόλυτη αύξηση της καλλιεργήσιμης γης, μέσω της εκμετάλλευσης

πρώην χέρσων και ακαλλιέργητων εκτάσεων. Μεταξύ 1929 και 1939 η καλλιεργήσιμη γη αυξήθηκε κατά 9 εκατομμύρια στρέμματα περίπου. Αυτή η εξέλιξη αντικατοπτρίζεται καλύτερα ως ποσοστό στην συνολική επιφάνεια, που από 10,9 το 1929 ανεβαίνει στο 18% το 1939, χωρίς να συνυπολογιστούν οι δενδροφυτείες. «*Ωστόσο, η επέκταση των καλλιεργειών δεν ήταν ομοιόμορφη ούτε είχε τι ίδιες αιτίες σε όλες τις περιοχές της χώρας. Η υψηλότερη αύξηση (31,7%) παρατηρείται στη Μακεδονία και είχε σχέση με την ύπαρξη μεγάλων ακαλλιέργητων εκτάσεων. Στην Πελοπόννησο οι ρυθμοί ήταν σημαντικά μικρότεροι (13,7%). Τούτο οφείλεται στην καθήλωση των αγροτών στην ύπαιθρο μετά την απαγόρευση της μετανάστευσης στις ΗΠΑ, ενώ στα νησιά η καλλιεργούμενη έκταση παρέμεινε στάσιμη ή και μειώθηκε λόγω της στροφής νησιώτικων πληθυσμών προς τη ναυτιλία και το εμπόριο αλλά και λόγω της μετανάστευσης στις πόλεις*». Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία-Κοινωνία-Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1991, σελ. 30.

(β) Εντυπωσιακή άνοδος σημειώθηκε και στην αξία της γεωργικής παραγωγής. Μεταξύ 1923 και 1928, δηλαδή μέσα σε μια πενταετία, το γεωργικό προϊόν της Ελλάδας αυξάνεται κατά 67%. Μια πτώση, που παρατηρείται ως το 1931, ανακόπτεται γρήγορα και η παραγωγή εξακολουθεί τους ανοδικούς ρυθμούς της. Οι μεγάλες πρόοδοι της γεωργίας φαίνονται καλύτερα όταν παρατηρήσει κανείς τη σύνθεση του εθνικού εισοδήματος. Ο ρόλος της γεωργίας, αναμφισβήτητα ηγετικός, βαίνει συνεχώς αυξανόμενος. Το γεωργικό εισόδημα αντιπροσώπευε το 34,8% του συνολικού εθνικού εισοδήματος πριν από τη μεγάλη οικονομική κρίση του 1929. Στη διάρκεια της μειώθηκε σχετικά (29.3%), ενώ αυξήθηκε ταχύτατα μετά από αυτήν, φτάνοντας στο 44,2% το έτος 1939.

(γ) Αύξηση, απόλυτη αλλά και σχετική παρουσιάζει και ο αγροτικό πληθυσμός ως ποσοστό στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Οι 260.000 αγρότες του 1914 είχαν πενταπλασιαστεί έως το 1928 και έφθασαν το 1.300.000. Η αναλογία του στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της χώρας απέκτησε ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς έφθασε το 52% το 1928 από 38,7% που ήταν στα 1907. Με κοινωνικούς όρους, συνεπώς, η τάση επαναγροτοποίησης φαίνεται να επιβεβαιώνεται εντυπωσιακά. Το μεγαλύτερο τμήμα των εργαζομένων της χώρας ασχολείται με αγροτικές εργασίες και ζει στο χωριό. Το αγροτικό στοιχείο όχι μόνο κυριαρχεί, αλλά και κερδίζει έδαφος σε βάρος των άλλων επαγγελμάτων.

(δ) Η επέκταση της γεωργίας σε βάρος της κτηνοτροφίας αποτελεί μια περαιτέρω ένδειξη της τάσης για επαναγροτοποίηση της οικονομίας του μεσοπολέμου. Μολονότι γεωργία και κτηνοτροφία ανήκουν στον πρωτογενή τομέα και οι μεταβολές τους υποδηλώνουν ανακατατάξεις στο εσωτερικό αυτού του τομέα, ωστόσο η χρόνια μείωση του κτηνοτροφικού κεφαλαίου σηματοδοτεί τη γενικότερη στροφή προς τις γεωργικές καλλιέργειες. Η εγκατάσταση των προσφύγων και η αγροτική μεταρρύθμιση θα επιτείνουν την εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας αφαιρώντας το ζωτικό της χώρο, δηλαδή τις βοσκές και μειώνοντας τον κτηνοτροφικό πληθυσμό, που από 10% το 1914 θα πέσει στο 8% το 1928. Ωστόσο, δίπλα σε αυτού του είδους την κτηνοτροφία, θα αναπτυχθεί μια «νέα» χωρική κτηνοτροφία (κατσίκια, πρόβατα) ως συμπληρωματική δραστηριότητα ιδίως των νοικοκυριών με δενδρώδεις καλλιέργειες και κήπους.

(ε) Ο αναπροσανατολισμός και η ανανέωση των καλλιεργειών θα αποτελέσουν τέλος μια σοβαρότατη επιβεβαίωση της διεύρυνσης και επέκτασης του αγροτικού χώρου στην οικονομία και κοινωνία του μεσοπολέμου. Με το ζήτημα των καλλιεργειών θα ασχοληθούμε στην επόμενη ενότητα.

7.3.2 Παραδοσιακές και βιομηχανικές καλλιέργειες

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου η γεωργία σημειώνει αναμφισβήτητα προόδους. Οι πρόοδοι αυτοί εντοπίζονται τόσο στα ποσοτικά αποτελέσματα όσο και στις ποιοτικές βελτιώσεις, την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και την εμπορευματοποίηση ενός μεγαλύτερου μέρους του αγροτικού προϊόντος. Ωστόσο, η πραγματική μεταβολή στη γεωργία του μεσοπολέμου εκδηλώθηκε κυρίως ως αναδιάρθρωση, ως αναπροσανατολισμός των καλλιεργειών. Αυτός ο αναπροσανατολισμός έλαβε τη μορφή ενός διπλού «ανταγωνισμού».

- Πρώτον, ενός ανταγωνισμού μεταξύ παραδοσιακών και εμπορευματικών καλλιεργειών, και,
- δεύτερον, ενός ανταγωνισμού στο εσωτερικό των εμπορευματικών καλλιεργειών, μεταξύ νέων και παλαιών.

Στις παραδοσιακές καλλιέργειες συγκαταλέγονται τα δημητριακά τα οποία αποτελούσαν τη βάση ύπαρξης της πλειοψηφίας των αγροτικών νοικοκυριών. Παράγονταν κυρίως για αυτοκατανάλωση και μόνο ένα μικρό μέρος εμπορευματοποιείτο, διοχετευόμενο κυρίως στις τοπικές αγορές. Η χώρα στις αρχές της δεκαετίας του ΄20 παρουσίαζε ένα πολύ μεγάλο σιτικό έλλειμμα της τάξεως του 70%, το οποίο κάλυπταν εισαγωγές από

το εξωτερικό. Πυρήνας των εμπορευματικών καλλιεργειών ήταν οι παλαιές καλλιέργειες, όπως το λάδι, τα σύκα και κυρίως η σταφίδα, καθώς και οι νέες, καπνός και βαμβάκι. Το μεγαλύτερο μέρος των εμπορευματικών καλλιεργειών παραγόταν για εξαγωγή, και μόνο το λάδι και το βαμβάκι απευθύνονταν στην εσωτερική κατανάλωση. Η υψηλή εμπορευσιμότητα αυτών των αγροτικών προϊόντων λειτούργησε - όπως κατά τον 19ο αιώνα η σταφίδα - ως ο σημαντικότερος φορέας εκχρηματισμού της ελληνικής γεωργίας και οικονομίας.

Με βάση ορισμένα ποσοτικά στοιχεία για τις καλλιεργούμενες εκτάσεις, τη διάρθρωση του γεωργικού εισοδήματος και των εξαγωγών προκύπτουν ορισμένες πρώτες διαπιστώσεις για την ανάπτυξη των καλλιεργειών.

(α) Τα δημητριακά αν και σε φθίνουσα πορεία παρέμειναν για όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου η βασική καλλιέργεια της υπαίθρου. Η καλλιεργήσιμη έκταση και παραγωγή τους αυξήθηκαν σε απόλυτους αριθμούς. Ο ανταγωνισμός των εμπορευματικών καλλιεργειών δεν επέτυχε να μειώσει ουσιαστικά το βάρος τους στην αγροτική οικονομία και στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου τα δημητριακά κάλυπταν ακόμη το 75% περίπου της καλλιεργήσιμης επιφάνειας. Παρόλα αυτά, η προϊούσα υποβάθμιση τους γίνεται έκδηλη αν δούμε τη συμμετοχή τους στο ακαθάριστο γεωργικό εισόδημα: Από 37,2% που ήταν το 1922 πέφτει στο 32,8% το 1939. Δηλαδή το 75% των καλλιεργήσιμων εδαφών απέδιδαν μόνο το 33% του συνολικού εισοδήματος! Αυτή η αντιστοιχία σηματοδοτεί τον κυριότερο δείκτη καθυστέρησης της αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου.

(β) Οι εμπορευματικές καλλιέργειες αναπτύχθηκαν με ταχύτατους ρυθμούς, πολλαπλάσιους των δημητριακών. Μεταξύ 1923 και 1938 οι καλλιεργήσιμες με σιτηρά εκτάσεις αυξήθηκαν κατά 84%, ενώ των οσπρίων κατά 177%, των βιομηχανικών και αρωματικών φυτών κατά 133%, των προϊόντων λαχανόκηπων κατά 311% και των ζωοτροφών κατά 152%. Μόνο η αξία της παραγωγής των βιομηχανικών φυτών, των αμπελουργικών προϊόντων και της ελαιουργίας κάλυπτε το 54% της συνολικής γεωργικής παραγωγής το έτος 1938.

(γ) Στο εσωτερικό των εμπορευματικών και εξαγώγιμων προϊόντων συντελέστηκε μία μεταστροφή. Οι παλαιές εμπορευματικές καλλιέργειες (σταφίδα, λάδι, σύκα), υποχωρούν, χάνουν τη σημασία που είχαν κατά τον 19ο αιώνα υπέρ του καπνού, του βαμβακιού και των κηπευτικών. Τούτο καταφαίνεται κυρίως στις μετατοπίσεις που παρατηρούνται στις ελληνικές εξαγωγές. Τα νέα βιομηχανικά αγροτικά προϊόντα εκτοπίζουν κυριολεκτικά τα προϊόντα της αμπέλου (σταφίδα, κρασί). Συνολικά, η σημασία της αμπελοκαλλιέργειας μειώνεται σημαντικά στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ενώ το 1911 οι αμπελοφυτείες κάθε είδους (σταφίδα, σταφύλια επιτραπέζια και σταφύλια για κρασί) κατείχαν το 18,2% των καλλιεργούμενων εκτάσεων και έδιναν το 30% του γεωργικού εισοδήματος, το 1939 είχαν πέσει στο 8,3% και 13,6% αντίστοιχα. Την ίδια τύχη με τη σταφίδα είχε και ένα άλλο εξαγωγικό προϊόν που κυριάρχησε κατά τον 19ο αιώνα, τα σύκα, η εξαγωγή των οποίων το 1929 είχε πέσει κάτω του 1%. Στις ελιές και το λάδι, κατά το μεσοπόλεμο η Ελλάδα ήταν η τρίτη ελαιοπαραγωγός χώρα του κόσμου μετά την Ιταλία και Ισπανία, αντιπροσωπεύοντας το 12% της παγκόσμιας παραγωγής, ενώ ήταν πρώτη στην παραγωγή βρώσιμων ελαίων. Τα προϊόντα της ελιάς η οποία κάλυπτε 8-9% της καλλιεργήσιμης επιφάνειας έδιδαν το 1939 το 14% περίπου του γεωργικού εισοδήματος και συμμετείχαν με 11% στις συνολικές εξαγωγές.

(δ) Ο μεσοπόλεμος ανήκει τελικά στις νέες καλλιέργειες με τις υψηλότερες εισοδηματικές αποδόσεις, δηλαδή στον καπνό και στο βαμβάκι και πιο συγκεκριμένα η δεκαετία του ΄20 ανήκει στον καπνό και η δεκαετία του ΄30 στο βαμβάκι. Η δυναμική παρουσία τους, ανανέωσε, αναπροσανατόλισε και έδωσε μία καινούρια ώθηση στο εξωτερικό μας εμπόριο. Με τον καπνό ξεπεράστηκε η χρόνια μείωση των εξαγωγών σταφίδας σε κορεσμένες αγορές. Δημιουργήθηκε μία νέα συναλλαγματοφόρα πηγή και έπαψε η μονομερής εξάρτηση των εξαγωγών και της εισροής συναλλάγματος από την αγγλική αγορά. Το μονο-εξαγωγικό μοντέλο με βάση τη σταφίδα, αρχικά διαφοροποιήθηκε και τέλος αντικαταστάθηκε με αυτό του καπνού. Η Γερμανία, ως χώρα με τις μεγαλύτερες εισαγωγές καπνού, αντικατέστησε την Αγγλία στον γεωγραφικό προσανατολισμό των εξαγωγών μας. Παράλληλα με την αύξηση της βαμβακοπαραγωγής και την υποκατάσταση των εισαγωγών βαμβακιού, ανακουφίστηκε το εμπορικό ισοζύγιο από τις μεγάλες εισαγωγές και εξασφαλίστηκε στην εγχώρια βιομηχανία μία εξαιρετική πρώτη ύλη. Τα νέα προϊόντα, καπνός και βαμβάκι, μετατόπισαν και τους χωρικούς άξονες της γεωργικής ανάπτυξης: Δίπλα στη βορειοδυτική Πελοπόννησο με τη σταφίδα, προβάλουν τώρα η Κρήτη (σουλτανίνα), η Μακεδονία, η Θράκη (καπνός, βαμβάκι), το Αγρίνιο, το Άργος (καπνός) καθώς και ο κάμπος των Σερρών, Θήβα, Λαμία, Θεσσαλία (βαμβάκι). Η εμπορευματοποίηση και ο εκχρηματισμός της γεωργικής παραγωγής επεκτάθηκαν τώρα σε περισσότερες περιφέρειες και ενεργοποίησαν διαδικασίες περιφερειακής ανάπτυξης που προηγουμένως ήταν άγνωστες.

Η διάδοση της καπνοκαλλιέργειας στην Ελλάδα, δεν προέκυψε από εσωτερικές αιτίες, ενός αναπροσανατολισμού και εκσυγχρονισμού των καλλιεργειών. Συντελείται κυρίως μετά τους Βαλκανικούς

πολέμους και οφείλεται σε εξωτερικές αιτίες. Μέχρι τότε η παραγωγή καπνού ήταν περιορισμένη σε Αργολίδα, Φθιώτιδα, Αγρίνιο και Μεσολόγγι. Ικανοποιούσε κυρίως εσωτερικές ανάγκες και μόνο ένα μικρό μέρος της παραγωγής εξαγόταν. Η προσάρτηση της Μακεδονίας και της Θράκης, περιοχών κατεξοχήν καπνοπαραγωγών, όπως επίσης και ο ερχομός προσφύγων από τη Σμύρνη και τον Πόντο ειδικευμένων στην καπνοκαλλιέργεια, έδωσαν μια τεράστια ώθηση στον καπνό. Συγκρίνοντας τη μέση ακαθάριστη στρεμματική πρόσοδο του καπνού με αυτή του συνόλου της γεωργικής παραγωγής κατά τη δεκαετία του 1927-36, διαπιστώνουμε ότι ο καπνός απέδιδε στους γεωργούς τετραπλάσιο εισόδημα από ότι τα άλλα προϊόντα: «*Η σημασία του καπνού κατά τον μεσοπόλεμο υπερβαίνει τα όρια του αγροτικού χώρου. Επηρεάζει οικονομία, κοινωνία και κράτος συνολικά. Εξασφαλίζει απασχόληση σε ευρύτατα αγροτικά και αστικά στρώματα. Τροφοδοτεί την οικονομική ανάπτυξη ως πρώτη ύλη στις καπνοβιομηχανίες . Εξασφαλίζει τον μεγαλύτερο όγκο του εισερχόμενου από τις εξαγωγές συναλλάγματος. Και τέλος αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πηγές φορολογικών εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού. Για όλους τους παραπάνω λόγους ο καπνός θα αποτελέσει αντικείμενο μιας εκτεταμένης παρέμβασης του κράτους με τελικό σκοπό τη διασφάλιση όλων αυτών των πλεονεκτημάτων. Ο ρόλος του καπνού στη γεωργική οικονομία καταφαίνεται από το γεγονός ότι ενώ καταλάμβανε μόνο στο 3-4% της καλλιεργούμενης επιφάνειας, η συμμετοχή του στο συνολικό γεωργικό εισόδημα ανερχόταν στο 15% περίπου. Μεταξύ 1927 και 1930 η αξία της καπνοπαραγωγής ήταν ακόμα μεγαλύτερη, πάνω από τον μέσο όρο. Έφθανε και ξεπερνούσε το 20% επί της συνολικής εγγείου παραγωγής. Με την καπνοκαλλιέργεια απασχολούνταν περίπου 150.000 οικογένειες. Συνολικά ο καπνός απασχολούσε το 15% περίπου του γεωργικού πληθυσμού της χώρας. Οι περισσότεροι καπνοκαλλιεργητές ήταν μικροϊδιοκτήτες και ασχολούνταν αποκλειστικά με τον καπνό. Καλλιεργούσαν ξερά και φτωχά εδάφη τα οποία δυσκολεύονταν να δεχθούν άλλες καλλιέργειες. Ο μέσος όρος γης κατά καλλιεργητή δεν υπερέβαινε τα 5,2 στρέμματα. Η σημασία του καπνού, ωστόσο, ήταν ακόμη μεγαλύτερη για την τοπική οικονομία, αν υπολογίσει κανείς ότι αποτελούσε την αποκλειστική καλλιέργεια ορισμένων περιοχών όπως η Μακεδονία και η Θράκη, το Αγρίνιο κλπ. και οι δύο αυτές περιοχές αντιπροσώπευαν το 50 έως 25% της ετήσιας παραγωγής και της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης. Η ευνοϊκή συγκυρία του προϊόντος απέβαινε πηγή πλουτισμού για αυτούς τους πληθυσμούς. Αντίθετα οι καπνικές κρίσεις οδηγούσαν σε ραγδαία μείωση του βιοτικού επιπέδου και στη μετατροπή αυτών των περιοχών σε εστίες κοινωνικής διαμαρτυρίας και κινητοποιήσεων*». Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία.* … όπ.πρ., σελ. 41.

Αλλά και για την ελληνική οικονομία συνολικά και το ίδιο το κράτος, ο καπνός απέκτησε τεράστια σημασία, καθώς απέβη η κυριότερη πηγή εισροής συναλλάγματος και εκ των κυριότερων φορολογικών προσόδων του κράτους. Κατά τη δεκαετία του ΄20 ο καπνός αντικατέστησε τη σταφίδα ως πρώτο εξαγώγιμο προϊόν. Η συμβολή του στις συνολικές εξαγωγές υπερέβαινε το 50%, ενώ στις εξαγωγές γεωργικών προϊόντων (μαζί και της σταφίδας) έφθασε το 63% (μέσος όρος 1927-31). Την επόμενη δεκαετία, λόγω της διεθνούς κρίσης, το τελευταίο ποσοστό έπεσε στο 53% (μέσος όρος 1933-7), ενώ στις συνολικές εξαγωγές εμφανίζεται ακόμη πιο μειωμένο, λόγω της ανόδου των βιομηχανικών προϊόντων. Τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η εξαγωγή καπνού απέφερε το 1/3 περίπου του εισαγόμενου συναλλάγματος από εξαγωγές. Εξίσου σημαντικός ο ρόλος του καπνού στον χώρο της μεταποίησης. Όντας η βασική πρώτη ύλης της καπνοβιομηχανίας, τροφοδότησε την ανάπτυξη εγχώριων βιομηχανιών που ασχολούνταν με την παραγωγή τσιγάρων. Γενικά η επεξεργασία του απασχολούσε περίπου 45.000 εργάτες και 10.000 υπαλλήλους σε όλη την Ελλάδα. Το έτος 1932 καταμετρήθηκαν στην Ελλάδα 164 καπνοβιομήχανοι. Τρεις μόνον από αυτούς, Παπαστράτος, Ματσάγγος και Καραβασίλης, παρήγαγαν το 50% της κατανάλωσης. Όμως, καθώς η ζήτηση επεκτεινόταν κυρίως στα λαϊκά στρωματά (και στις γυναίκες), οι μεγάλες καπνοβιομηχανίες τροποποιούσαν τη σύνθεση των χαρμανιών εις βάρος των ακριβών ανατολικών καπνών και η πίεση για μείωση του κόστους ήταν συνεχής. «*Η προσπάθεια των εταιρειών εμπορικής επεξεργασίας και εξαγωγής, ήδη από τον καιρό του Πόλεμου, να εισάγουν το σύστημα της «τόγκας», που επέτρεπε την πρόσληψη ανειδίκευτου (και κυρίως γυναικείου) προσωπικού, είχε ευνοήσει την ανάπτυξη ενός ισχυρού καπνεργατικού κινήματος, που πέτυχε την απαγόρευση της εξαγωγής ανεπεξέργαστου καπνού το 1922 – αλλά ο Πάγκαλος κατάργησε τον σχετικό νόμο το 1926. Την εποχή εκείνη άρχισε να περιορίζεται η ζήτηση ελληνικών καπνών, ιδίως στη Γερμανία, που απορροφούσε το 40% των εξαγωγών, ενώ η παραγωγή συνέχισε να αυξάνεται. Δυο κυκλικές υφέσεις στις εξαγωγές, στα 1926-28 και στα 1929-1930, σήμαναν την έναρξη της πτωτικής τάσης των τιμών, που επρόκειτο να εκδηλωθεί ισχυρότερη το 1931. Το καπνεμπόριο έμελλε να ανακάμψει μετά το 1934, χάρη στις συμφωνίες κλήριγκ με τη Γερμανία, ωστόσο η πραγματικότητα της καπνικής οικονομίας είχε πλέον μεταβληθεί: σταθεροποίηση της παραγωγής, περιορισμένα κέρδη των παραγωγών και των εμπόρων και μειωμένη εργατική απασχόληση*». Βλ. Αγριαντώνη Χ., - Πανσέληνα Γ., «*Η ελληνική οικονομία*… όπ.πρ., σελ. 121.

Η βαμβακοκαλλιέργεια στην Ελλάδα δεν κατάφερε να αναπτυχθεί σημαντικά ως τη δεκαετία του ΄20. Η σύσταση του Αυτόνομου Οργανισμού Βάμβακος το 1932 που είχε ως στόχο τη βελτίωση της παραγωγής και

επεξεργασίας του καθώς και η επιβολή εισαγωγικών δασμών το 1931, αύξησε με ραγδαίους ρυθμούς την παραγωγή βαμβακιού. Η καταλληλότητα του εδάφους με τις υψηλές αποδόσεις – έως και 40% ανώτερες της μέσης παγκόσμιας – επέδρασε επίσης ευνοϊκά. Κυρίως, όμως, η αύξηση της βαμβακοπαραγωγής, οφείλεται στη μεγάλη ζήτηση που προερχόταν από την εγχώρια κλωστοϋφαντουργία. Έτσι μεταξύ 1932 και 1937 η παραγωγή καθώς και η καλλιεργούμενη με βαμβάκι γη τριπλασιάστηκαν. Εάν δε, λάβουμε ως χρονική αφετηρία το 192,2 διαπιστώνουμε μια αύξηση η οποία φτάνει στο δεκαπλάσιο. Χωροταξικά η καλλιέργεια βαμβακιού επεκτάθηκε σε καινούριες περιοχές. Πλάι στις Σέρρες ως βαμβακοπαραγωγικές περιφέρειες αναδείχθηκαν η Θεσσαλία, η Μακεδονία και η Θράκη.

7.3.3 Η κρίση και οι συνέπειές της

Όσο και αν φαίνεται παράδοξο, η πρόοδος και επέκταση του αγροτικού τομέα και οι τάσεις επαναγροτοποίησης της οικονομίας και κοινωνίας που διαπιστώσαμε, συνοδεύονταν από φαινόμενα κρίσης, συρρίκνωσης και παρακμής του αγροτικού χώρου. Η κρίση ήταν συγκυριακή, βραχυχρόνια, αλλά και μόνιμη, που άγγιζε αυτές τις ίδιες της δομές της αγροτικής οικονομίας. Παρακάτω θα εξετάσουμε δύο πλευρές αυτής της κρίσης, τη συγκυριακή, βραχυχρόνια γεωργική κρίση, και τη μακρόχρονη, διαρθρωτική κρίση.

Γενικευμένη γεωργική κρίση στην Ελλάδα παρατηρείται μεταξύ 1929 και 1932. Οι προηγούμενες κρίσεις ήταν ειδικές κρίσεις ορισμένων προϊόντων, όπως της σταφίδας, του κρασιού, του καπνού. Σημαντικότερη από αυτές ήταν η μεγάλη σταφιδική κρίση που άρχισε το 1892 και συνεχίστηκε ως τις αρχές του 20ου αιώνα και η καπνική κρίση του 1927. Ήταν κρίσεις των εξαγόμενων αγροτικών προϊόντων. Η μείωση της διεθνούς κατανάλωσης προκαλούσε μείωση των τιμών και συσσώρευση απούλητων αποθεμάτων στην Ελλάδα. Η γεωργική κρίση, που άρχισε το 1929, επηρέασε συνολικά τη γεωργική παραγωγή. Η αξία της τελευταίας μειωνόταν συνεχώς μέχρι το 1932, το έτος της ανάκαμψης. Η συνολική πτώση έφθασε το 40-45% περίπου σε σύγκριση με το 1928. Η μείωση αυτή οφείλεται στη ραγδαία πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων: «*Μεταξύ 1928 και 1933 το σιτάρι υποτιμήθηκε 58,8%, τα φασόλια 75%, οι πατάτες 68%, το βαμβάκι 56%, το μοσχαρίσιο κρέας 50%, το αρνίσιο κρέας 55% κλπ. Μεγάλη πτώση σημειώθηκε και στις τιμές των εξαγόμενων προϊόντων. Ο χαρακτήρας τους ως ειδών πολυτελείας και όχι βασικής ανάγκης, επέδρασε ώστε με τις πρώτες ενδείξεις της κρίσης και της ελάττωσης εισοδημάτων στις ανεπτυγμένες χώρες, να μειωθεί αμέσως η ζήτησή τους, άρα και οι προσφερόμενες τιμές. Κατά την ίδια χρονική περίοδο 1928-33 η μείωση της τιμής του καπνού ήταν 68,6%, της κορινθιακής 62,7%, της σουλτανίνας 55,4%, του λαδιού 61%, των ελιών 68%, των ξερών σύκων 51%, των δερμάτων 51% κλπ. Η ανάκαμψη των τιμών θα προέλθει από μία σειρά παράγοντες: Τη δασμολογική προστασία και τη συγκέντρωση των προϊόντων, την εξασφάλιση τιμών ασφαλείας, την υποτίμηση του νομίσματος, τις διακρατικές συμφωνίες clearing κλπ. Η τιμή των σιτηρών θα επανέλθει στα επίπεδα του 1928 μόλις κατά το 1935. Για τα λαχανικά και τα βιομηχανικά φυτά, έτη οριστικής ανάκαμψης θα είναι το 1938 και το 1935, ενώ η σταφίδα θα γνωρίζει συνεχείς αυξομειώσεις μέχρι το τέλους της περιόδου*». Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία*… όπ.πρ., σελ. 47. Η γεωργική κρίση των 1929-32 αλλά και οι επιμέρους κρίσεις πριν από αυτή (σταφιδική, οινική, καπνική) είχαν τις αιτίες τους στην στενή εξάρτηση της γεωργικής παραγωγής από τη διεθνή αγορά και στην έλλειψη μεγάλης διαφοροποίησης των αγροτικών καλλιεργειών. Αυτή η εγγενής παθογένεια του αγροτικού τομέα, ιδίως των εμπορευματικών καλλιεργειών, ήταν πηγή συνεχούς αστάθειας στις παραγωγικές, κοινωνικές και πολιτικές δομές της χώρας.

Το σημαντικότερο, ωστόσο, χαρακτηριστικό της δομικής κρίσης που περνά η ελληνική γεωργία αυτή την περίοδο, είναι η πτώση της παραγωγικότητάς της. Με αναφορά το σιτάρι, διαπιστώνουμε ότι ένα στρέμμα καλλιεργήσιμης γης απέδιδε το 1918, 85 κιλά, το 1924, 45, το 1927, 71 και το 1931, 50 κιλά. Από το 1933 η τάση θα αναστραφεί. Οι αποδόσεις θα υπερβούν τα επίπεδα του 1918, και θα φθάσουν το 1938 τα 113 κιλά. Στα βιομηχανικά και αρωματικά προϊόντα η μείωση των στρεμματικών αποδόσεων που θα αρχίσει το 1923 θα είναι συνεχής και αδιάκοπη, θα διαρκέσει δε ως τις παραμονές του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Στα λαχανοκηπευτικά προϊόντα η μείωση των στρεμματικών αποδόσεων θα διαρκέσει όλη τη δεκαετία του ΄20. Αντίθετα η δεκαετία του ΄30 θα χαρακτηρίζεται από μεγάλες αυξήσεις. Τέλος στάσιμες αποδόσεις – αν και σημαντικά ανώτερες της περιόδου των πολέμων – θα έχει η σταφίδα μεταξύ 1922 και 1940, με ελαφρές αυξομειώσεις. Η μείωση τη παραγωγικότητας του εδάφους διαπιστώνεται από όλους τους συγγραφείς του μεσοπολέμου. Δεν λείπουν βέβαια και οι αισιόδοξοι, οι οποίοι ταυτίζουν τις προόδους της γεωργίας με μία μεγέθυνση των στρεμματικών αποδόσεων. Για τους περισσότερους όμως αυτή η πτωτική πορεία αποδίδεται στην ξαφνική θεσμική αλλαγή που επέφερε η αγροτική μεταρρύθμιση. Οι πολέμιοι αυτής της άποψης, μεταξύ των οποίων και ο Μπ. Αλιβιζάτος, μεταγενέστερος Υπουργός Γεωργίας του Μεταξά και ένας από τους σημαντικότερους γνώστες της ελληνικής γεωργίας κατά το μεσοπόλεμο, αρνούνται αυτήν την αιτιακή σχέση.

Ισχυρίζονται αντίθετα ότι η μεταρρύθμιση οι αποδόσεις αυξήθηκαν. Στηρίζουν δε τη θέση τους σε τρία στοιχεία. Πρώτον, ότι η πτώση των στρεμματικών αποδόσεων έχει αρχίσει πολύ πριν σημειωθεί η έναρξη της αγροτικής μεταρρύθμισης. Δεύτερον, ότι η πτώση των αποδόσεων σημειώνεται σε όλα τα διαμερίσματα της χώρας, ακόμη και εκεί όπου η μεταρρύθμιση δεν έλαβε χώρα, και τρίτον, ότι μετά το 1932, η τάση αντιστρέφεται και οι στρεμματικές αποδόσεις αρχίζουν να ανέρχονται πάλι.

Κρίνοντας συνολικά την πορεία τη γεωργικής οικονομίας στη διάρκεια του μεσοπολέμου, θα πρέπει να διαπιστώσουμε ότι κάτω από τις μεγάλες και επιφανειακές, αλλά αναμφισβήτητες προόδους, υπάρχει μια βάση αρκετά ασταθής που συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας κατάστασης διαρκούς κρίσης και αβεβαιότητας, καθώς αδυνατεί να στηρίξει μονιμότερους και αποδοτικούς αναπτυξιακούς μηχανισμούς. Ανάπτυξη και κρίση έτσι συνυπάρχουν και αλληλοτροφοδοτούνται. Ασφαλώς, η ανάπτυξη του ελληνικού αγροτικού χώρου στη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου είναι αναμφισβήτητη. Στη διάρκεια μιας εικοσαετίας επήλθαν ριζικές αλλαγές και λύθηκαν προβλήματα που λίμναζαν σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Οι δομές εκσυγχρονίστηκαν, το θεσμικό καθεστώς εμπλουτίστηκε με νέα όργανα παρέμβασης, η αγροτική παραγωγή επεκτάθηκε και διευρύνθηκε, ενώ απελευθερώθηκαν σημαντικές παραγωγικές δυνάμεις της γεωργίας. Ωστόσο, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης του μεσοπολέμου και των "αμυντικών" επιλογών των ελληνικών κυβερνήσεων, οι αλλαγές έμειναν μετέωρες και ο διαρθρωτικός μετασχηματισμός της γεωργίας δεν ολοκληρώθηκε. Παρά την αναμφισβήτητη παραγωγική της βελτίωση, η αγροτική οικονομία παρέμεινε δέσμια του μικρού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων, του μονοεξαγωγικού μοντέλου ανάπτυξης και του υψηλού κόστους παραγωγής, χαρακτηριστικά που επιδεινώθηκαν περαιτέρω εξαιτίας της διεθνούς κρίσης. Ο περιορισμός των επιλογών και η ανοιχτή κοινωνική διαμαρτυρία επέβαλλαν τη σταθερή κρατική πολιτική της στήριξης των τιμών και των εισοδημάτων, της αύξησης των τραπεζικών πιστώσεων, της μείωσης της γεωργικής φορολογίας και τελικά της παραγραφής των αγροτικών χρεών που έλαβαν οι διαδοχικές κυβερνήσεις, επιβαρύνοντας το δημόσιο χρέος και αυξάνοντας τη φορολόγηση των αστικών στρωμάτων. Η μεταφορά πόρων προς τη γεωργία και το "αγροτικό θαύμα" του μεσοπολέμου δεν συνοδεύτηκαν από ανάλογη εισοδηματική ευμάρεια των μικροκαλλιεργητών. Τα περισσότερα αγροτικά νοικοκυριά εισήλθαν στη ταραγμένη δεκαετία του 1940 υπερχρεωμένα και καταπονημένα από τις επιπτώσεις της μακροχρόνιας μεσοπολεμικής ύφεσης: Όπως σημειώνεται σχετικά (Αλιβιζάτος Μπ., *Η γεωργική Ελλάς και η εξέλιξίς της*, Αθήναι 1939, σελ. 61), σε χρέωση είχαν περιέλθει οι 7 στους 10 αρχηγοί γεωργικών εκμεταλλεύσεων και τα συνολικά χρέη τους αντιπροσώπευαν το 43,3% του ακαθάριστου αγροτικού εισοδήματος της χώρας.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αβδελίδης, Π.Σ., *Το Αγροτικό Συνεταιριστικό Κίνημα στην Ελλάδα.* 2η έκδοση, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1976.

Αγριαντώνη Χ., «Έξαρση και κρίση: Η οικονομία της περιόδου 1909-1922», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* 1770-2000, τόμος 6ος, Αθήνα 2003, σελ. 107-118.

Αγριαντώνη Χ., - Πανσέληνα Γ., «Η ελληνική οικονομία. Διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* 1770-2000, τόμος 7ος, Αθήνα 2003, σελ. 121-140.

ΑΤΕ, *Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939,* Αθήνα 1940.

Αλιβιζάτος Μπ., *Η γεωργική Ελλάς και η εξέλιξίς της*, Αθήναι 1939.

Αναστασιάδης Γ., Κοντογιώργης Γ., Πετρίδης Π., (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1987.

Ευελπίδης Χ., *Η γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Αθήναι 1944.

Εφημερίδα *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 21/8/1927

Εφημερίδα *Καθημερινή*, 30/10/1927

Ζολώτας Ξ., *Αγροτική Πολιτική*, Αθήναι 1934.

Ζωγράφος Δ., *Γεωργικαί Μελέται*, Τεύχος Α', Αθήναι 1932.

Καλιτσουνάκις Δ., *Περί Συνεταιρισμών και ιδίως εν Ελλάδι*, Αθήναι 1924.

Καπογιάννης, Δ. «Η μετάλλαξη των γεωργικών συνεταιρισμών και η επίταση του κρατικού κορπορατισμού στην Ελλάδα (1922-1941)», επίμετρο στο Κ. Χαραλάμπους, *Ο συνεταιριστικός τρόπος παραγωγής και η μετάβαση στο σοσιαλισμό*, Οδυσσέας, Αθήνα 1999, σελ. 222-229.

Καπογιάννης, Δ., "Μετοχικόν Γεωργικόν Ταμείον Αλληλοβοηθείας Αλμυρού: Ένα πρόπλασμα των σύγχρονων συνεταιρισμών" στο *Αγροτικοί Συνεταιρισμοί*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 103, 24 Οκτωβρίου 2001, σελ. 12-17.

Κασίμης Χ., «Από την αγροτική οικογένεια στην παγκοσμιοποίηση», στο *Η Ελλάδα που αλλάζει, Αποχαιρετώντας τον 20ό αιώνα*, Το Βήμα-Νέες Εποχές, Αθήνα, σελ. 102-106.

Κλήμης Αρ., *Αγροτική πίστις, Ιστορία ιδρύσεως της Αγροτικής Τραπέζης,* Αθήναι 1950.

Κολιού Ν., *Οι πρωτοπόροι της περιοχής Αλμυρού*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1996.

Κοντογιώργη Ε.,«Αγροτική εγκατάσταση» στο *Η προσφυγιά του '22*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 98, σελ. 18-27.

Κωστής Κ., *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα, Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928),* εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.

Κωστής Κ., «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα» στο Γ. Μαυρογορδάτος Γ.-Χατζηιωσήφ Χ., (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σελ. 149-157.

Κωστής Κ., *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, Αθήνα 2003.

Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

Μαυρογορδάτος, Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στην Ελλάδα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1988.

Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο Μαυρογορδάτος Γ.-Χατζηιωσήφ Χ., (επιμ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σελ. 9-19.

Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξ*ης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.

Πατρώνης, Β., «Κράτος και Συνεταιρισμοί», στο *Αγροτικοί Συνεταιρισμοί*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 103, 24 Οκτωβρίου 2001, σελ. 38-44.

Πατρώνης, Β., 2002, «Κράτος και Αγροτική Πολιτική», στο *Το αγροτικό Θαύμα του Μεσοπολέμου*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 185, 15/5/2003, σελ. 6-11.

Πατρώνης, Β., 2002, «Οι Αγροτικοί Συνεταιρισμοί», στο *Το αγροτικό Θαύμα του Μεσοπολέμου*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 185, 15/5/2003, σελ. 38-42.

Πετμεζάς Σ., «Αγροτική Οικονομία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922 Οι Απαρχές*, Τόμος Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σελ. 53-85.

Πετμεζάς Σ., «Αγροτική Οικονομία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος*, Τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 189-249.

Πουλοβασίλης Α., 2002, «Τα εγγειοβελτιωτικά έργα στο Μεσοπόλεμο», στο *Το αγροτικό Θαύμα του Μεσοπολέμου*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 185, 15/5/203, σελ. 18-21.

Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία-Κοινωνία-Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1991.

Σίδερις Α., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήναι 1934.

Στεφανίδης Δ., *Μαθήματα Αγροτικής Πολιτικής,* Αθήναι 1952.

Τζωρτζάκης Θ., *Οι συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα*, Πάτραι 1932.

Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος - Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

Κεφάλαιο 8: Η περίοδος της Ανόρθωσης και του Μεσοπολέμου, 1909-1940: Οι αλλαγές στον Αστικό Τομέα και τη Βιομηχανία.

Περίληψη

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι αλλαγές στον αστικό τομέα της οικονομίας και στη βιομηχανία κατά την περίοδο της Ανόρθωσης, των Βαλκανικών Πολέμων και της Μικρασιατικής Καταστροφής (1909-1922) και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1922-1940). Όπως αναφέρεται στο κείμενο, ο Μεσοπόλεμος, αποτέλεσε και για την Ελλάδα εποχή μεγάλων μεταλλαγών και μετάβασης από τη φιλελεύθερη οικονομία στον κρατικό παρεμβατισμό, από την αγροτική στην αστική κοινωνία, από τον αστικό εκσυγχρονισμό και την κοινωνική πολιτική στους καταναγκασμούς της πολιτικής της αυτάρκειας, στον αυταρχισμό και στη δικτατορία. Οι εξελίξεις στη δευτερογενή παραγωγή, στο τραπεζικό σύστημα και στα δίκτυα κοινής ωφέλειας αναλύονται εξονυχιστικά, ενώ επισημαίνονται οι συνέπειες της προσφυγικής εγκατάστασης στις μεγάλες πόλεις και η δημιουργία ενός πολυάριθμου προλεταριάτου, που επηρέασε καθοριστικά τη δομή και την οργάνωση του εργατικού κινήματος μεσοπολεμικά. Εξετάζεται ακόμη το οικονομικό, κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εκβιομηχάνισης, με έμφαση στις στρατηγικές των κεφαλαιούχων, τις παραγωγικές δομές και την οργάνωση της εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, τα προβλήματα στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας και τη θέση της εργασίας στο σύστημα των κοινωνικών αξιών της εποχής.

Λέξεις - κλειδιά

- Μεσοπόλεμος
- Βαλκανικοί πόλεμοι, Α’ παγκόσμιος πόλεμος, Μικρασιατική καταστροφή
- Κρατικός παρεμβατισμός
- Αστικός εκσυγχρονισμός
- Πολιτικής της αυτάρκειας
- Αυταρχισμός, δικτατορία
- Δευτερογενής τομέας, βιομηχανία, βιοτεχνία, βιομηχανική ανάπτυξη
- Τραπεζικό σύστημα, βιομηχανικές επενδύσεις-δάνεια
- Πρόσφυγες, προσφυγική εγκατάσταση στις πόλεις, εργατική τάξη, αγορά εργασίας
- Οικονομική κρίση, πληθωρισμός
- Εκβιομηχάνιση, κεφάλαιο, στρατηγικές των κεφαλαιούχων

8.1 Ο αστικός τομέας στον Μεσοπόλεμο

Κομβική περίοδος για την κατανόηση ολόκληρου του 20ου αιώνα ο Μεσοπόλεμος, αποτελεί και για την Ελλάδα εποχή μεγάλων μεταλλαγών, που καταγράφουν το πέρασμα από τη φιλελεύθερη οικονομία στον κρατικό παρεμβατισμό, από την αγροτική στην αστική κοινωνία, από τον αστικό εκσυγχρονισμό και την κοινωνική πολιτική στους καταναγκασμούς της πολιτικής της αυτάρκειας, στον αυταρχισμό και στη δικτατορία. Οι θεματικές αυτές δεν διαφέρουν ριζικά από εκείνες που πραγματεύεται η ιστορία και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών, αφού ο Α’ Παγκόσμιος Πόλεμος και, κυρίως, η μεγάλη κρίση του 1929 είναι για όλες τις χώρες τα ορόσημα που σημαδεύουν το πέρασμα από τον φιλελεύθερο 19ο αιώνα στον «κρατικιστικό» 20ο αιώνα. Στην Ελλάδα ωστόσο τα ζητήματα αυτά διαπλέκονται στενά με ορισμένες ιδιαίτερες συνθήκες, που σε μεγάλο βαθμό προσδιόρισαν τη μορφολογία και τη χρονικότητα των εξελίξεων.

- Μια τέτοια βαρύνουσα συνθήκη ήταν η κυριαρχία των εθνικών ζητημάτων στο πεδίο της πολιτικής διαχείρισης στην Ελλάδα, που εξαρχής έθεσε όρια στον βενιζελικό εκσυγχρονισμό.
- Μια δεύτερη συνθήκη ήταν η έλευση των προσφύγων, που προκάλεσε κραδασμούς στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο και βρίσκεται στη βάση της ανάδυσης, κατά τον Μεσοπόλεμο, μιας κοινωνίας με εξαιρετικά ακραίες αντιθέσεις και ανισότητες και κληροδότησε στην επόμενη, κρίσιμη δεκαετία του 1940 βαθιά ρήγματα και διχασμούς.

8.1.1 Οι γενικές τάσεις

Στο σύνολο της, η ελληνική οικονομία στη δεκαετία του 1920 κινήθηκε από τη ζώνη των σοβαρών διαταραχών των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων στη ζώνη της σταθεροποίησης στο τέλος της δεκαετίας, διατρέχοντας μια περίοδο μεγάλης συναλλαγματικής αστάθειας και πληθωριστικών πιέσεων. Τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα ήταν η κύρια πηγή των ανωμαλιών, καθώς το βάρος της προσφυγικής αποκατάστασης αλλά και οι φιλοδοξίες για την πραγματοποίηση έργων και επεμβάσεων που επέβαλλε ο ενισχυμένος ρόλος του κράτους μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν κατάφεραν να καλυφθούν από τους εγχώριους πόρους. Η «συνετή» διαχείριση του επί «Επαναστάσεως» υπουργού Οικονομικών Γ. Κοφινά δεν άντεξε πέρα από τις εκλογές του Δεκεμβρίου 1923, η ανακούφιση από το προσφυγικό δάνειο του 1924 υπήρξε προσωρινή και τα μέτρα της Επιτροπής Οικονομιών των δημοκρατικών κυβερνήσεων - που περιλάμβαναν και περικοπές μισθών - δεν εφαρμόστηκαν ενώ η διαχείριση της παγκαλικής δικτατορίας οδήγησε στο δεύτερο αναγκαστικό δάνειο του Ιανουαρίου 1926. Όπως είχε συμβεί τον Αύγουστο του 1923, με την πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα κοινωνική κρίση που ξέσπασε τότε στον χώρο της βιομηχανίας, όταν οι εργοδότες, με την υποστήριξη του υπουργού Εθνικής Οικονομίας, του βιομηχάνου Ανδρέα Χατζηκυριάκου, είχαν προχωρήσει σε περικοπές ημερομισθίων, έτσι και σε όλη αυτή την ταραγμένη περίοδο οι απόπειρες εφαρμογής μέτρων λιτότητας προκαλούσαν απεργιακές κινητοποιήσεις δημοσίων υπαλλήλων, τροχιοδρομικών και άλλων μισθωτών. Ο πληθωρισμός - ένα νέο φαινόμενο που είχε εγκατασταθεί πλέον στην οικονομική ζωή - και η σταθερή υποτίμηση της δραχμής στο διάστημα 1921-1926 υπονόμευαν δραματικά τα εισοδήματα των μισθωτών, ενώ ευνοούσαν απόλυτα την κερδοσκοπία και δεν ήταν ασφαλώς η επιδεικτική τιμωρία κάποιων κερδοσκόπων από τον λαϊκιστή Πάγκαλο που θα καταλάγιαζε την κοινωνική δυσαρέσκεια.

Η σταθεροποίηση του νομίσματος και κατ' επέκταση της οικονομίας ήταν ο πρώτος στόχος που έθεσε η οικουμενική κυβέρνηση (Νοέμβριος 1926) και τον πέτυχε με τις υποδείξεις και πιέσεις της Κοινωνίας των Εθνών, το δάνειο της σταθεροποίησης και την ίδρυση κεντρικής εκδοτικής τράπεζας, της Τράπεζας της Ελλάδος (1928), με πρώτο διοικητή τον Αλέξανδρο Διομήδη. Η κυβέρνηση Βενιζέλου στην τετραετία 1928-1932 συνέχισε την πολιτική του εξωτερικού δανεισμού και την προσπάθεια για την ολοκλήρωση των δημόσιων έργων, μια πολιτική που εκ των υστέρων φαίνεται απελπιστικά αντίθετη με τα ρεύματα των καιρών: η μεγάλη παγκόσμια κρίση του 1929 ανέτρεψε δραματικά τα δεδομένα της διεθνούς οικονομίας, στα οποία είχε στηριχτεί η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας: «*Η «μάχη της δραχμής», οι προσπάθειες δηλαδή του Βενιζέλου για την διατήρηση της δραχμής στον κανόνα του χρυσού μετά την εγκατάλειψη της χρυσής βάσης από την αγγλική λίρα τον Σεπτέμβριο του 1931, αποτελεί τυπικό παράδειγμα ατελέσφορης διαχείρισης νέων προβλημάτων με παλαιό θεωρητικό εξοπλισμό - κάτι που, εξάλλου, χαρακτηρίζει σε διεθνές επίπεδο την προσπάθεια όλων των ανεπτυγμένων κρατών, στη δεκαετία του 1920, να επιστρέψουν στην παλαιά «μπελ επόκ», να αναστήσουν δηλαδή τον φιλελεύθερο καπιταλισμό του 19ου αιώνα*». Βλ. Αγριαντώνη Χ., - Πανσέληνα Γ., «Η ελληνική οικονομία. Διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6ος, Αθήνα 2003, σελ. 122.

Η αποτυχία της πολιτικής αυτής σήμανε την κατάρρευση του βενιζελισμού και άνοιξε τον δρόμο για την πολιτική της αυτάρκειας. Περιορισμοί στο εμπόριο, έλεγχος συναλλάγματος, δεσμευτικές διμερείς ανταλλαγές, προϋποθέσεις και όροι για το επιχειρείν, δημιούργησαν το πλαίσιο των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομική ζωή, που ενίσχυσε τις εξαρτήσεις κράτους και επιχειρηματικού κόσμου αλλά και επέτρεψε στην οικονομία να ανακάμψει, διατηρώντας όμως χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας και εισοδημάτων. Ο Ιωάννης Μεταξάς ήταν εκείνος που πρώτος συνέδεσε ρητά την κατάρρευση του οικονομικού φιλελευθερισμού με την αχρήστευση του κοινοβουλευτισμού, για να την εφαρμόσει και στην πράξη από τον Αύγουστο του 1936. Οι «φιλεργατικές» και «φιλαγροτικές» παρεμβάσεις του δεν κατάφεραν να καταστήσουν συμπαθέστερη τη βιομηχανική πολιτική του, που εφαρμοζόταν σε καθεστώς φίμωσης και περιορισμού των ελευθεριών. Ο δρόμος για την κοινωνική έκρηξη είχε ανοίξει.

8.1.2 Η ανάπτυξη της βιομηχανίας

Στις δύσκολες και ανώμαλες συνθήκες που ακολούθησαν την Μικρασιατική Καταστροφή, εν μέρει και χάρη στον πληθωρισμό – κυρίως δε χάρη στην υποτίμηση της δραχμής και τον εξευτελισμό των εργατικών αμοιβών – η βιομηχανική δραστηριότητα άρχισε να ανακάμπτει. Οι πρόσφυγες, με την τριπλή τους ιδιότητα, ως διεύρυνση της εγχώριας αγοράς, ως εργατικό δυναμικό αλλά εν μέρει, και ως επιχειρηματική δράση, υπήρξαν αναμφίβολα ο σημαντικότερος συντελεστής της θεαματικής βιομηχανικής επέκτασης. Συγχρόνως, η εισροή ξένων κεφαλαίων στη χώρα (προσφυγικά και αλλά δάνεια, επενδύσεις σε δημόσια έργα, εξωτερική βοήθεια

φιλανθρωπικών ιδρυμάτων κ.λπ.), δημιούργησαν αυξημένη ρευστότητα, ενώ ο πληθωρισμός συχνά ωθούσε τη μετατροπή των ρευστών σε πάγιες άξιες. Βιομηχανίες οικοδομικών υλικών – ιδιαίτερα ευνοημένες από τις τεράστιες στεγαστικές ανάγκες, κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, που είχε επιπλέον υποστεί και την καταστρεπτική πυρκαγιά του 1917 – κλωστοϋφαντουργίες, βιομηχανίες τροφίμων και βασικών αγαθών αλλά και χημικών προϊόντων, βρέθηκαν στην αιχμή της επέκτασης. Τα αποτελέσματα της επέκτασης αυτής καταγράφονται στον διπλασιασμό του αριθμού των «βιομηχανικών καταστημάτων», ανάμεσα στις δυο βιομηχανικές απογραφές του 1920 και 1930, ενώ η (ακαθάριστη) αξία της βιομηχανικής παραγωγής αυξήθηκε κατά 60% περίπου μεταξύ 1922 και 1929 με τους ετήσιους ρυθμούς της να υπολογίζονται γύρω στο 6,8%: «*Για άλλη μια φορά, η ανάπτυξη αυτή δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιας συντονισμένης βιομηχανικής πολιτικής, μολονότι είχε ψηφιστεί το 1922 ο νόμος 2948, που αποτελεί την πρώτη προσπάθεια εισαγωγής μιας ευρύτερης δέσμης μέτρων για τη στήριξη της βιομηχανίας, πέρα από το απλό εργαλείο των προστατευτικών δασμολογίων. Ο νόμος αυτός καθιέρωνε την υποχρεωτική προτίμηση των εγχώριων προϊόντων στις προμήθειες του Δημόσιου και τη δυνατότητα αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ιδιοκτησιών υπέρ της δημιουργίας ή επέκτασης βιομηχανικών εγκαταστάσεων. Όμως, τα μέτρα αυτά, αποτέλεσμα της αναβαθμισμένης θέσης της βιομηχανίας μετά τον πόλεμο και των μακρόχρονων διαπραγματεύσεων του ΣΕΒ με την πολιτική ηγεσία, δεν άντεξαν στις εκρηκτικές συνθήκες που δημιούργησαν τα πρώτα προσφυγικά κύματα του 1922-1923 και στην κοινωνική κρίση του 1923. Οι συνθήκες αυτές προκάλεσαν δεύτερες σκέψεις σχετικά με το επιθυμητό ή όχι της εκβιομηχάνισης της χώρας, ενισχύοντας το φοβικό σύνδρομο των αστών απέναντι στα εργατικά στρώματα*». Βλ. Αγριαντώνη Χ., - Πανσέληνα Γ., «Η ελληνική οικονομία …όπ.πρ., σελ. 126.

Η απουσία βιομηχανικής πολιτικής είναι ιδιαίτερα εμφανής στο ζήτημα αποκατάστασης των προσφύγων. Αναφέρθηκε ήδη η αναμφισβήτητη προτεραιότητα που δόθηκε στην αγροτική αποκατάσταση, με στόχο τόσο την πύκνωση και την εθνική ομογενοποίηση των πληθυσμών την Μακεδονίας-Θράκης όσο και την επιθυμία να αποφευχθεί η συσσώρευση εργατικού πληθυσμού στις πόλεις και επομένως να αποσοβηθεί ο κίνδυνος κοινωνικών εκρήξεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ενίσχυση αστικών απασχολήσεων από την πλευρά κρατικών και άλλων υπεύθυνων φορέων για την προσφυγική αποκατάσταση, αφορούσαν κυρίως βιοτεχνικές δραστηριότητες. Το Υπουργείο Στρατιωτικών, για παράδειγμα, προωθούσε την ανάθεση σε πρόσφυγες ορισμένων έργων της Στρατιωτικής Αποθήκης της Θεσσαλονίκης, όπως το πλύσιμο και οι επιδιορθώσεις στρατιωτικού ιματισμού. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) διευκόλυνε τους πρόσφυγες-τεχνίτες (κεραμιστές, χαλκουργούς, αργυροχόους) να προμηθευτούν τα εργαλεία τους και δημιουργούσε οργανισμούς για την ανάπτυξη της κεραμικής. Είναι αλήθεια επίσης ότι η ΕΑΠ διευκόλυνε από το 1925 την εγκατάσταση μερικών σημαντικών κλωστοϋφαντουργικών εργοστασίων στον νέο συνοικισμό της Ν. Ιωνίας (Αθήνα), κυρίως μέσω της εξασφάλισης και παραχώρησης μεγάλων γηπέδων. Αλλά ο μεγαλύτερος όγκος των πιστώσεων που χορηγήθηκαν στους πρόσφυγες για την επαγγελματική τους αποκατάσταση, από το προϊόν των δανείων που συνάφθηκαν γι' αυτόν τον σκοπό, αφορούσε, εκτός από τα καλλιεργητικά δάνεια, τους «επαγγελματίες» Μακεδονίας και Θράκης, βιοτέχνες εγκατεστημένους σε αγροτικούς συνοικισμούς και την ταπητουργία (βλ. και Κοντογιώργη Ε., «Αγροτική εγκατάσταση» στο *Η προσφυγιά του '22*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 98, σελ. 23-24).

Η ταπητουργία ειδικότερα, ένα εντελώς νέος για την Ελλάδα κλάδος, ενισχύθηκε σημαντικά, επειδή αφορούσε ιδίως τις γυναίκες, που πλειοψηφούσαν στον προσφυγικό πληθυσμό – υπολογίζονταν σε 50.000 περίπου οι τεχνίτριες που είχαν έλθει από την Μικρά Ασία – αλλά και, το κυριότερο, επειδή μπορούσε να αναπτυχθεί με το σύστημα της κατ' οίκον εργασίας. Μέχρι το 1926 είχαν συσταθεί 80 εργαστήρια ταπητουργίας ενώ το 1927 οι εργαζόμενοι στον κλάδο (μαζί με την κατ' οίκον εργασία) υπολογίζονταν σε 11.000 συνολικά με 5.600 αργαλειούς. Όμως η ανάπτυξη αυτή, σύντομα οδηγήθηκε σε αδιέξοδο, καθώς ο κύριος αγοραστής των ελληνικών χαλιών ήταν οι ΗΠΑ, μια αγορά που έκλεισε απότομα με το ξέσπασμα της κρίσης του 1929. «*Το συνδυασμένο αποτέλεσμα της υπάρχουσας δομής της ελληνικής βιομηχανίας, της φυσιογνωμίας του προσφυγικού πληθυσμού και της πολιτικής ενίσχυσης των μικροεπαγγελματιών, ήταν ότι η βιομηχανική επέκταση της δεκαετίας το 1920 δεν συνοδεύτηκε από ποιοτική αναβάθμιση της βιομηχανίας. Ο συντριπτικός όγκος των μονάδων παρέμειναν μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, με περιορισμένο εξοπλισμό και με χαμηλό δείκτη απασχόλησης. Ενδεικτικά, ο μέσος όρος εργατών ανά επιχείρηση από 4,57 το 1920 μειώθηκε σε 3,64 το 1930. Ασφαλώς στις νέες βιομηχανίες της εποχής περιλαμβάνονταν και σημαντικές επιχειρήσεις, όπως η τσιμεντοβιομηχανία «Όλυμπος» και η πλινθοκεραμοποιΐα «Τσαλαπάτας» του Βόλου, οι χημικές μονάδες της Ελευσίνας «Ίρις», οι μεγάλες ελαιουργίες («Ελαϊς») ή ορισμένες, πολύ λίγες, βιομηχανίες κλάδων αιχμής, όπως η «Κολούμπια», η βιομηχανία λαμπτήρων της Αθήνας αλλά και η διάσπαρτη και άτυπη «αυτοκινητοβιομηχανία» της συνοικίας του Μεταξουργείου – τα συνεργεία, δηλαδή, συναρμολόγησης, που επέδειξαν αξιοσημείωτη ευρηματικότητα στην κατασκευή του τελικού προϊόντος. Ασφαλώς, επίσης, καθώς ο νόμος 2190 του 1920 «περί ανωνύμων εταιρειών»*

είχε εξασφαλίσει το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο, οι περισσότερες σημαντικές επιχειρήσεις μετατράπηκαν σε ανώνυμες εταιρείες, κυρίως μετά το 1925, όταν θεσπίστηκε η φορολόγηση μόνο των διανεμόμενων κερδών των ΑΕ. Είναι επίσης γεγονός ότι, ιδιαίτερα μετά το 1927/1928, όταν η σταθεροποίηση και ο ανταγωνισμός πίεζαν για βελτίωση του κόστους παραγωγής, αρκετές επιχειρήσεις αναβάθμισαν την ενεργειακή τους βάση, αντικαθιστώντας τις ατμομηχανές με πετρελαιομηχανές και ηλεκτρογεννήτριες. Όμως, σε κάθε κλάδο οι κορυφαίες εταιρείες, που βρίσκονταν έξαλλου κατά κύριο λόγο στα μεγάλα αστικά κέντρα, ήταν λιγοστές και οπωσδήποτε αυτές μόνο είχαν πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό». Βλ. Αγριαντώνη Χ., - Πανσέληνα Γ., «Η ελληνική οικονομία …όπ.πρ., σελ. 126.

Το σημαντικότερο, όμως, όλων ήταν ότι ο προσφυγικός πληθυσμός αντιπροσώπευε ένα μεγάλο «εφεδρικό στρατό» εργασίας, χωρίς άλλη διέξοδο, πράγμα που επέτρεψε στην ελληνική βιομηχανία να εξακολουθήσει να στηρίζεται, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, στο φθηνό ημερομίσθιο. Οι πρόσφυγες, και κυρίως οι γυναίκες, αποτέλεσαν σημαντικό μέρος του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού στον Μεσοπόλεμο, ενισχύοντας μάλιστα την κινητικότητα του, καθώς, τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης, οι πρόσφυγες μετακινούνται αναζητώντας καλύτερες συνθήκες βιοπορισμού. Με δεδομένη την άνοδο του τιμαρίθμου, το πραγματικό ημερομίσθιο μειώθηκε στη δεκαετία του 1920 (σε δείκτες, και με βάση 100 το 1914, το πραγματικό μέσο ανδρικό ημερομίσθιο έπεσε από 81,5 το 1919 σε 76,3 το 1928) σε μια μεγάλη κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά. Οι συνθήκες εργασίας ήταν εξαντλητικές ενώ, παρά την προσχώρηση της Ελλάδας στις σχετικές διεθνείς συμβάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας και με την ανοχή των αρχών, το οκτάωρο δεν εφαρμοζόταν και οι βιομηχανίες απασχολούσαν κυρίως γυναίκες και παιδιά, αφού τα αρσενικά μέλη της οικογένειας αναζητούσαν στην αυτοαπασχόληση καλύτερες ευκαιρίες αποκατάστασης. Έτσι, τα εργατικά στρώματα, οι προσφυγικοί πληθυσμοί που στεγάστηκαν πρόχειρα στις παραγκουπόλεις, οι στρατιές των μικροεπαγγελματιών, μικρομεταπρατών κ.λπ., διαμόρφωσαν την εκτεταμένη φτωχολογιά των ελληνικών πόλεων, αυτήν που ανέπτυξε με ιδιαίτερη ευρηματικότητα την «τεχνολογία της επιβίωσης» και που αποτελεί την πιο χαρακτηριστική εικόνα του ελληνικού Μεσοπολέμου (για το θέμα αυτό, βλ. Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993). Ελάχιστα μερίμνησαν οι βιομηχανίες για την εισαγωγή των νεότερων μεθόδων οργάνωσης της εργασίας στα εργοστάσια (όπως για παράδειγμα, τα ταιηλορικά ή άλλα συστήματα, στα οποία κατά κύριο λόγο οφειλόταν η άνοδος της παραγωγικότητας στο Μεσοπόλεμο). Ούτε ενδιαφέρθηκαν να απασχολήσουν επιστημονικά καταρτισμένα στελέχη. Οι μηχανικοί που έβγαιναν τώρα σε αυξανόμενους αριθμούς από το ελληνικό Πολυτεχνείο, στρέφονταν όλο και περισσότερο στο οικοδομικό τομέα, ενώ αρκετοί μηχανολόγοι αναλάμβαναν τις αντιπροσωπείες ξένων οίκων και γίνονταν εισαγωγείς μηχανημάτων.

8.1.3 Το τραπεζικό σύστημα

Τα τραπεζικά ιδρύματα πολλαπλασιάστηκαν θεαματικά στη δεκαετία του 1920. Μεταξύ 1918 και 1928 ιδρύθηκαν περίπου 45 τράπεζες με μορφή ανωνύμων εταιρειών και συνολικά το 1928 λειτουργούσαν περίπου 50 τράπεζες, καθώς η συναλλαγματική αστάθεια και ο πληθωρισμός, άφηναν σημαντικά περιθώρια κερδοφορίας και κερδοσκοπίας. Οι συνθήκες κερδοφορίας ήταν τέτοιες που, μολονότι ο πληθωρισμός απαξίωνε τραπεζικά κεφάλαια και καταθέσεις, οι τράπεζες δεν φαίνεται να επιθυμούσαν τη σταθεροποίηση του νομίσματος. Οι νέες τράπεζες καταλάμβαναν επίσης, στο πεδίο των τρεχουσών τραπεζικών εργασιών, τον χώρο που άφηνε ελεύθερο, καθώς αναπτυσσόταν η οικονομία, η αδυναμία της Εθνικής να επεκταθεί λόγω της δέσμευσης μεγάλου μέρους των κεφαλαίων της από τον κρατικό δανεισμό. Μερικές τράπεζες κάλυπταν τοπικές ανάγκες (Τράπεζα Θεσσαλίας, Βόλος 1921, Τράπεζα Μεσσηνίας, Καλαμάτα 1925 κ.λπ.). Στο μεγάλο τους ποσοστό, πάντως, ήταν εγκατεστημένες στην Αθήνα και περιορίζονταν, εκτός από τις αγοραπωλησίες συναλλάγματος, στις βραχυπρόθεσμες εμπορικές πιστώσεις ενώ λίγες τράπεζες συνδέονταν με βιομηχανικά συμφέροντα και είχαν συμμετοχές σε βιομηχανικές επιχειρήσεις. Το πλήθος των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων παρέμεναν κατά βάση αυτοχρηματοδοτούμενες.

Η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος (Μάϊος 1928), θεμελιακό στοιχείο της νομισματικής σταθεροποίησης και της επαναφοράς του κανόνα χρυσού συναλλάγματος, υπήρξε τομή για το ελληνικό τραπεζικό σύστημα. Παρά τις αντιδράσεις της στην ίδρυση της κεντρικής τράπεζας, τη λειτουργία της οποίας για καιρό υπονόμευε συστηματικά, η Εθνική Τράπεζα (με νέο διοικητή τον Ι. Δροσόπουλο) βρέθηκε τελικά ενισχυμένη στο νέο τραπεζικό τοπίο βλ. και Κωστής Κ., *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας* …όπ.πρ., σελ. 287-289). Μαζί με το εκδοτικό προνόμιο, μεταβίβασε στην Τράπεζα Ελλάδος το δημόσιο χρέος και μερικά άλλα βάρη, εξασφαλίζοντας και σημαντικά ανταλλάγματα (παραχώρηση καταθέσεων ταμείων, ΝΠΔΔ κ.λπ.), ενώ συγχρόνως το κράτος της εξοφλούσε μέρος των οφειλών του, χάρη στο δάνειο της σταθεροποιήσεως. Κατόρθωσε, έτσι, να εξυγιάνει το ενεργητικό της και να αναδιοργανώσει τις λειτουργίες της, ώστε να αναλάβει

δυναμικά τον νέο ρόλο της ως εμπορικής τράπεζας και να επεκταθεί ειδικότερα στον χώρο της βιομηχανίας, δεδομένου ότι την ίδια εποχή ιδρυόταν η Εθνική Κτηματική Τράπεζα που ανέλαβε την ενυπόθηκη πίστη, αλλά και η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, προσανατολισμένη στην αγροτική πίστη. «*Η ΕΤΕ την περίοδο αυτή προωθούσε την πολιτική των συγχωνεύσεων και συνεννοήσεων των βιομηχανιών κάτω από τον αστερισμό της ιδέας του εξορθολογισμού («rationalization»), που είχε τότε επικρατήσει να σημαίνει συγχωνεύσεις και συγκρότηση ισχυρών μονοπωλιακών συγκροτημάτων. Από τις γνωστότερες είναι η συγχώνευση της ΕΓΕΤ με τα τσιμέντα «Όλυμπος» του Βόλου το 1929 ή η συγχώνευση δύο βιομηχανιών του Πειραιά και της Πάτρας το 1933 για την ίδρυση της «Πειραϊκής-Πατραϊκής», το καρτέλ της τσιμεντοβιομηχανίας το 1931 κ.λπ. Μέσω των χρηματοδοτήσεων η ΕΤΕ έφθασε να ελέγχει αρκετές σημαντικές βιομηχανίες της εποχής – οικοδομικές, κλωστοϋφαντουργικές, χημικές – που βρέθηκαν σε δύσκολη θέση, συμμετέχοντας συχνά στη διοίκηση των επιχειρήσεων*». Βλ. Αγριαντώνη Χ., - Πανσέληνα Γ., «Η ελληνική οικονομία …όπ.πρ., σελ. 129.

Αποτέλεσμα της συμβιβαστικής λύσης που δόθηκε στο ζήτημα της κυριότητας των καλυμμάτων της ΕΤΕ και μετά την αποτυχία της σύστασης μιας (κρατικής) Γεωργικής Τράπεζας, όπως την προωθούσε ο Α. Παπαναστασίου την εποχή της οικουμενικής, υπήρξε η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, το 1929, με την μορφή μη κερδοσκοπικού κοινωφελούς ιδρύματος ειδικευμένου στην αγροτική πίστη. Στα πρώτα βήματά της η ΑΤΕ ήταν εξαρτημένη από την Εθνική, με πρόεδρο του διοικητικού συμβουλίου της τον υποδιοικητή της ΕΤΕ Αλ. Κοριζή και χρησιμοποιώντας το δίκτυο των υποκαταστημάτων της, μια κηδεμονία από την οποία απαλλάχθηκε μόνο μετά το 1934. Η Αγροτική, όπως περιγράφουμε στο σχετικό κεφάλαιο, εξελίχθηκε σε σημαντικό οργανισμό πιστοδότησης του αγροτικού χώρου, υποβοήθησης των καλλιεργειών (με διανομές λιπασμάτων, φαρμάκων κ.λπ.), στήριξης των συνεταιρισμών κ.λπ., χωρίς να προλάβει ωστόσο, πριν από τον Β΄ Πόλεμο, να διαδραματίσει ριζοσπαστικό ρόλο στην αναδιάρθρωση των δομών αυτού.

8.1.4 Τα δίκτυα κοινής ωφέλειας

Για πρώτη φορά μετά τη σιδηροδρομική προσπάθεια του Χ. Τρικούπη, στη δεκαετία του 1920, οι ελληνικές κυβερνήσεις προώθησαν τεχνικά έργα μεγάλης κλίμακας για την κατασκευή των νέων ενεργειακών, συγκοινωνιακών και άλλων δικτύων. Στο πεδίο αυτό, οι τεχνολογικές αλλαγές της εποχής αποτυπώθηκαν σε διλήμματα και αμφιταλαντεύσεις (υδραυλική ή θερμική ενέργεια για τον ηλεκτρισμό, σιδηρόδρομος ή αυτοκίνητο…), που ως ένα βαθμό, και μαζί με τις πολιτικές ανωμαλίες, υπήρξαν αιτία καθυστερήσεων, με αποτέλεσμα ορισμένα έργα να χάσουν το στοίχημα του χρόνου στον ορίζοντα της διεθνούς κρίσης. Τα έργα ανατέθηκαν σε ξένες εταιρείες αλλά η χρηματοδότηση τους από τις διεθνείς χρηματαγορές ανακόπηκε μετά την κρίση, για να συνεχιστεί με εγχώριους πόρους και με την ανάλογη μείωση των ρυθμών. Τα σημαντικότερα έργα αυτής της κατηγορίας αφορούσαν κατ' αρχήν την πρωτεύουσα, όπου η ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση είχε σωρεύσει προβλήματα και δυσλειτουργίες. Από το 1922 η Αθήνα ζούσε με περιορισμούς στην κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος ενώ η λύση στο πρόβλημα της ύδρευσης εκκρεμούσε από τον 19ο αιώνα. Ο εξηλεκτρισμός της χώρας είχε απασχολήσει οικονομικούς και κρατικούς παράγοντες αμέσως μετά το τέλος του πολέμου, ιδίως σε συνδυασμό με την προοπτική αξιοποίησης των υδατοπτώσεων της Μακεδονίας αλλά οι σχετικές μελέτες δεν έδωσαν πειστικά αποτελέσματα και οι επείγουσες ανάγκες εστίασαν το ενδιαφέρον στην Αθήνα. Το 1923 η Εθνική Τράπεζα, μέσω του διοικητή της Α. Διομήδη, ήλθε σε επαφή με την αγγλική Power & Traction ενώ τον Σεπτέμβριο του 1924 ίδρυσαν, μαζί με τις οκτώ μεγαλύτερες τράπεζες, το «Συνδικάτο Μελετών και Επιχειρήσεων», με στόχο να συμμετάσχει στα έργα. Ο όμιλος που συγκρότησε η ΕΤΕ υπερίσχυσε του ομίλου της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας και της Τράπεζας Αθηνών, σε εποχή έντονης εξάρτησης του ελληνικού δημοσίου από την Αγγλία εν όψει του προσφυγικού δανείου του 1924 (βλ. Κωστής Κ., *Ιστορία*…όπ.πρ. σελ. 257-263*)*. Το σχέδιο της ΕΗΕ, που υποστηρίχθηκε από μερίδα του αντιβενιζελικού Τύπου που εκπροσωπούσε η εφημερίδα *Καθημερινή*, περιλάμβανε την αξιοποίηση των λιγνιτών Ωρωπού ενώ η σύμβαση με την Power, που υπογράφηκε τελικά επί δικτατορίας Παγκάλου τον Οκτώβριο του 1925 και επικυρώθηκε τον Ιανουάριο του 1927 επί οικουμενικής, προέβλεπε την κατασκευή θερμικού σταθμού με χρήση αγγλικών γαιανθράκων. Ο όμιλος Power ίδρυσε τη Γενική Ελληνική Εταιρεία και τις Ηλεκτρικές Εταιρείες Παραγωγής και Διανομής (που συγχωνεύθηκε έπειτα στην ΗΕΑΠ) καθώς και την Η.Ε. Μεταφορών. Η κατασκευή του σταθμού του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι, ισχύος 45.000 kw, άρχισε το 1927 και ολοκληρώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1929. Η σύμβαση προέβλεπε επίσης την ηλεκτροδότηση του σιδηροδρόμου Αθήνας-Κηφισίας και την κατασκευή της σήραγγα Θησείου-Αττικής για την επέκταση της γραμμής Αθηνών-Πειραιώς, έργο που εκτελέστηκε το 1928 από κοινοπραξία ελληνικών («Τέκτων», «Μ.Α. Διαμαντόπουλος») και γερμανικών κατασκευαστικών εταιρειών.

Και το δεύτερο σημαντικό έργο για την Αθήνα, το δίκτυο ύδρευσης με το φράγμα του Μαραθώνα, δρομολογήθηκε από την κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου, η οποία υπέγραψε τη σχετική σύμβαση με την Τράπεζα Αθηνών και την αμερικανική Ulen, τον Δεκέμβριο του 1924, σύμβαση που τελικά επικυρώθηκε από τον Πάγκαλο τον Αύγουστο του 1925. Το φράγμα του Μαραθώνα ολοκληρώθηκε το 1929. Η Power και η Ulen, οι συμβάσεις των οποίων θεωρήθηκαν σκανδαλώδεις μέσα στο κλίμα της οξείας πολιτικής αντιπαράθεσης της εποχής, έγιναν σύμβολα των μισητών ξένων εταιρειών και ξεσήκωναν κατά καιρούς κύματα λαϊκής δυσαρέσκειας - με την υποκίνηση και του αντιπολιτευόμενου Τύπου - καθώς αύξαναν το κόστος διαβίωσης, έπλητταν ορισμένες κατηγορίες επαγγελματιών (λεωφορειούχους, αμαξηλάτες, κ.λ.π.) και έφερναν αναστάτωση στη ζωή της πόλης: χαρακτηριστικά η Power αναγκάστηκε τελικά το 1930 να εκτελέσει η ίδια με δική της δαπάνη την τροποποίηση των εγκαταστάσεων από το συνεχές στο εναλλασσόμενο ρεύμα, έργο που, αρχικά, είχε αφήσει στην ευθύνη των πελατών της, με αποτέλεσμα δυστυχήματα και ταλαιπωρίες.

Το ενδιαφέρον για υδροηλεκτρικά έργα στην Ελλάδα δεν έσβησε τα επόμενα χρόνια, με δεδομένο το ενδιαφέρον της διοίκησης της Εθνικής Τράπεζας γι' αυτά ((βλ. Κωστής Κ., *Ιστορία*…όπ.πρ. σελ. 483*)*. Το 1929 η ιταλική CIBE ίδρυσε μαζί με την ΕΤΕ και την Hellenic & General Trust την εταιρεία «Γαλιλαίος», η οποία ανέλαβε την αξιοποίηση των υδάτων της Στυμφαλίας, χωρίς όμως να προχωρήσει στο έργο λόγω της κρίσης. Νωρίτερα το 1922 ο δήμος της Πάτρας είχε αναλάβει την αξιοποίηση του Γλαύκου και προχώρησε το 1927 στη δημιουργία της ομώνυμης δημοτικής επιχείρησης («Ελληνική Ανώνυμος Υδροηλεκτρική Εταιρεία Γλαύκος»). Στο σύνολο της χώρας, πάντως, ο εξηλεκτρισμός προχώρησε στον Μεσοπόλεμο με την αποσπασματική λογική των επιμέρους τοπικών εταιρειών: η ώρα του εθνικού διασυνδεδεμένου δικτύου θα σημάνει μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με την ίδρυση της ΔΕΗ. Σε εθνικό επίπεδο, το σημαντικότερο έργο ήταν η οδοποιία, που ανατέθηκε συνολικά - και ύστερα από διαγωνισμό - στην εταιρεία του Π. Μακρή, η οποία συνεργαζόταν με την εταιρεία πετρελαίων Shell. Η πολύκροτη σύμβαση, που προέβλεπε χρηματοδότηση από την Hambro's με ευθύνη του αναδόχου και κατασκευή περίπου 4.000 χιλιομέτρων ασφαλτοστρωμένων εθνικών και επαρχιακών οδών, υπογράφηκε τελικά τον Μάιο του 1928 από την κυβέρνηση Καφαντάρη. Οι συνεργαζόμενες ελληνικές κατασκευαστικές εταιρείες ανέλαβαν υπεργολαβικά τα έργα, για τα οποία, όμως, δεν υπήρχε συστηματικός σχεδιασμός. Τεχνικά προβλήματα και παρεμβάσεις πολιτικής σκοπιμότητας καθυστέρησαν τις κατασκευές, η χρηματοδότηση διακόπηκε με την κρίση και το 1932 είχαν κατασκευαστεί μόνο περί τα 300 χλμ. Οδών. Οι στόχοι αναθεωρήθηκαν προς τα κάτω (1.760 χλμ.) το 1934 και τελικά τα έργα προχώρησαν με βραδείς ρυθμούς και με εγχώριους πόρους: «*Ο μεγάλος χαμένος, ήδη από τον Μεσοπόλεμο και με μακροπρόθεσμες συνέπειες για τις ελληνικές υποδομές, ήταν, βέβαια, ο σιδηρόδρομος. Παρ' όλο που η κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου είχε σχεδιάσει την ανανέωση και επέκταση του τρικουπικού δικτύου, και παρ' όλο που ο Πάγκαλος υπέγραψε αμέσως τη σχετική σύμβαση με τη Societe Commerciale de Belgique το καλοκαίρι του 1925, τελικά αλλεπάλληλες αλλαγές στον σχεδιασμό ανέβαλαν τα έργα. Και η μεν ανακαίνιση της γραμμής Αθήνας-Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκε τελικά, μειώνοντας το ταξίδι από 14 σε 9 ώρες, αλλά από τις νέες γραμμές Μακεδονίας και Ηπείρου που είχαν προταθεί, ξεκίνησε μόνον η κατασκευή της γραμμής Βέροια – Κοζάνη – Καλαμπάκα, η οποία εγκαταλείφθηκε το 1932*». Βλ. Αγριαντώνη Χ., - Πανσέληνα Γ., «Η ελληνική οικονομία …, σελ. 131. Στη συνάφεια των δικτύων θα πρέπει, τέλος να γίνει μια σύντομη μνεία στο νέο, επαναστατικό μέσο επικοινωνίας του Μεσοπολέμου, το τηλέφωνο, που είχε βέβαια εισαχθεί στην Ελλάδα από το τέλος του 19ου αιώνα. Τον Φεβρουάριο του 1930 η κυβέρνηση Βενιζέλου υπέγραψε σύμβαση με την γερμανική Siemens & Halske, για την κατασκευή του νέου δικτύου (αστικού και προαστιακού) στην Αθήνα. Η Ανώνυμος Ελληνική Τηλεφωνική Εταιρεία, που διαδέχθηκε την Siemens, εγκατέστησε 13 αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα στην περιοχή Αθήνας-Πειραιά και τηλεφωνικά δίκτυα σε 22 ακόμη πόλεις ως το 1939. Ο αριθμός των συνδρομητών στο συγκρότημα της Αθήνας πενταπλασιάστηκε μεταξύ 1931 και 1938. Χωρίς αμφιβολία στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μαζί με τις παραγκουπόλεις, η Αθήνα διέθετε και ορισμένες αναβαθμισμένες υποδομές.

8.2 Οι συνέπειες της προσφυγικής εγκατάστασης στην οικονομία και στην κοινωνία

Ο ερχομός των προσφύγων υπήρξε μια κορυφαία δημογραφική ανατροπή με εκτεταμένες συνέπειες στην Οικονομία, την Κοινωνία, την Πολιτική, και τον Πολιτισμό. Η Ελλάδα μετά τους πρόσφυγες ήταν μια τελείως διαφορετική χώρα σε σύγκριση με πριν. Συνηθίζεται βεβαίως το προσφυγικό ζήτημα να κρίνεται με τους όρους οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο οι πολιτιστικές αλλά και οι πολιτικές συνέπειες της προσφυγικής τομής είναι

εξίσου ενδιαφέρουσες και εκτεταμένες, ενώ είχαν καθοριστικής σημασίας συνέπειες σε όλους τους τομείς της εθνικής ζωής.

Η σημαντικότερη συνέπεια της εισροής των Μικρασιατών προσφύγων σε συνδυασμό με την αναχώρηση του τουρκικού πληθυσμού ήταν η συγκρότηση εθνικά ομοιογενούς κράτους. Εξετάζοντας τα στατιστικά στοιχεία του πληθυσμού της χώρας μετά τη συνθήκη των Σεβρών, θα διαπιστώσουμε ότι περίπου ο ένας στους τέσσερις κατοίκους της δεν ήταν Έλληνας. Αντίθετα μετά τη συνθήκη της Λωζάννης οι Έλληνες κάτοικοι της χώρας έφθασαν το εντυπωσιακό ποσοστό του 93,83%. «*Η εγκατάσταση στη Μακεδονία και τη Θράκη του 1/3 του αστικού και των 3/4 του αγροτικού προσφυγικού πληθυσμού άλλαξε την εθνολογική σύνθεση και κατοχύρωσε την ελληνικότητα των ευαίσθητων αυτών περιοχών. Στη Μακεδονία, που για δεκαετίες αποτέλεσε το μήλον της Έριδος μεταξύ των γειτονικών βαλκανικών λαών, ο ελληνικός πληθυσμός υπερδιπλασιάστηκε με την άφιξη των προσφύγων, φτάνοντας το 88% του συνόλου. Στη Θράκη, όπου ο ελληνικός πληθυσμός είχε υποστεί δραστική μείωση μετά τη βουλγαρική κατοχή το 1913, η εγκατάσταση των προσφύγων ήταν άμεση προτεραιότητα για το ελληνικό κράτος. Το 1924 το ελληνικό στοιχείο έφθασε το 62,1% του πληθυσμού, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα ένας στους τρείς κατοίκους της Θράκης ήταν πρόσφυγας. Η εθνολογική αυτή αναμόρφωση παγίωσε, πέρα από κάθε αμφισβήτηση, την ελληνική κυριαρχία στα εδάφη τα οποία προσαρτήθηκαν με τους αγώνες του 1912-13 και συγκράτησε στον εθνικό κορμό τη δυτική Θράκη. Η εγκατάσταση των προσφύγων στη βόρεια Ελλάδα αποτέλεσε ασπίδα προστασίας της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας και της προσέδωσε ένα πρωτόγνωρο αίσθημα ασφάλειας. Το επίτευγμα της ομοιογένειας του ελληνικού κράτους ήταν ασφαλώς το πιο ουσιαστικό αντιστάθμισμα της καταστροφής και η καθοριστική σημασία του είναι εμφανής και στη σημερινή περίοδο της έξαρσης των εθνικιστικών και μειονοτικών προβλημάτων στο βαλκανικό χώρο*». Βλ. Γιαννακόπουλος Γ., «Η δημιουργία της σύγχρονης Ελλάδας», στο *Η προσφυγιά του '22*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 98, 30/8/2001, σελ. 39.

Η απότομη αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας κατά 18% μετέβαλε ριζικά τις διαδικασίες της αστικοποίησης. Έως το 1927 στις 3 μεγάλες πόλεις Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη είχε εγκατασταθεί το 60% των αστών προσφύγων. Ο αριθμός των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας διπλασιάστηκε στο διάστημα 1920-1928, ενώ μαζί με το πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης συγκέντρωναν το 17% του συνολικού και πάνω από το 50% του αστικού πληθυσμού της χώρας. Εντυπωσιακή πληθυσμιακή αύξηση παρουσίαζαν και άλλα μικρότερα αστικά κέντρα όπως η Καβάλα, η Ξάνθη, η Δράμα, η Αλεξανδρούπολη, οι Σέρρες, στον πληθυσμό των οποίων κυριαρχούσαν οι πρόσφυγες. Η διόγκωση των αστικών κέντρων επέφερε σημαντικότατες αλλαγές και στη γυναικεία εργασία. Ένα νέο προλεταριάτο δημιουργήθηκε, καθώς οι γυναίκες, οι οποίες αποτελούσαν την πλειονότητα των προσφύγων εντάχθηκαν στον ενεργό πληθυσμό απασχολούμενες κυρίως στους τομείς της μεταποίησης και των υπηρεσιών. Το 1930 οι γυναίκες αποτελούσαν το 83% των εργατών στην κλωστοϋφαντουργία, το 72% των εργατών στην καπνοβιομηχανία και το 71% στη βιομηχανία ετοίμων ενδυμάτων της πρωτεύουσας. Η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού προσφύγων σε συνοικισμούς γύρω από την πρωτεύουσα έγινε, κατά κύριο λόγο, με πολιτικά κριτήρια. Οι κυβερνήσεις που προέκυψαν από την επανάσταση του 1922 θέλησαν με το τρόπο αυτό να αλλοιώσουν τη σύνθεση του εκλογικού σώματος, στο οποίο πλειοψηφούσαν οι αντιβενιζελικοί. Πράγματι, οι πρόσφυγες μετέβαλαν τον πολιτικό χαρακτήρα της πρωτεύουσας, προσφέροντας μαζικά την υποστήριξή τους στη βενιζελική παράταξη. Η τοποθέτησή τους αυτή ενισχυόταν από την ανάγκη να ικανοποιήσουν στοιχειώδεις ανάγκες μέσα από την κρατική μηχανή, την οποία, σε όλη τη δεκαετία μετά τη καταστροφή, διαχειριζόταν κατά κύριο λόγο ο βενιζελικός πολιτικός κόσμος. Είναι αξιοσημείωτη η πλήρης αντιστοιχία μεταξύ κοινωνικών δυνάμεων και πολιτικών κομμάτων. Χάρη στη βενιζελική παράταξη οι πρόσφυγες απέκτησαν περίθαλψη, στέγη, αποζημιώσεις, αλλά και πλήρη πολιτικά δικαιώματα, ενώ αντίστοιχα, χάρη στην προσφυγική ψήφο, η παράταξη αυτή διατηρήθηκε στην εξουσία έως το 1933. Από την άλλη, οι εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες της προσφυγικής εγκατάστασης προσέφεραν ευνοϊκές συνθήκες για τη διείσδυση της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Αυτήν ακριβώς την εξέλιξη αποπειράθηκαν να εμποδίσουν το κράτος και η διεθνής κοινότητα, εντείνοντας την προσπάθεια αποκατάστασης και κοινωνικής ένταξης των προσφύγων, ιδιαίτερα μετά την εκλογή το 1926 δέκα κομμουνιστών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο. Παρά το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων έμεινε πιστή στις φιλελεύθερες αρχές και στήριξε το αστικό πολιτικό σύστημα, πρέπει επίσης να επισημάνουμε την αύξηση της δύναμης του ΚΚΕ στους προσφυγικούς συνοικισμούς κατά τη διάρκεια, κυρίως, της δεκαετίας του 1930. (Για το θέμα αυτό βλ. επίσης, Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία-Κοινωνία-Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Πληροφόρηση, Αθήνα 1991 σελ. 14-20). Καθοριστική ήταν η επίδραση των προσφύγων και στο πολιτειακό ζήτημα, το οποίο ανακινήθηκε το 1923 κάτω από την πίεση της παρουσίας των προσφυγικών πληθυσμών. Οι Μικρασιάτες υποστήριζαν με πάθος την κοινοβουλευτική δημοκρατία, αφού θεωρούσαν την παλινόρθωση της

μοναρχίας το 1920 ως την αιτία των δεινών που επακολούθησαν. Στο δημοψήφισμα της 13ης Απριλίου 1924 η προσφυγική ψήφος έγειρε καθοριστικά την πλάστιγγα υπέρ της αβασίλευτης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Η οικονομία της χώρας ήταν φυσικό να επηρεαστεί από την απότομη αύξηση του πληθυσμού της. Η υποχρέωση αποζημίωσης των νεοφερμένων, όπως επέβαλε η συνθήκη της Ανταλλαγής, η ανάγκη αποκατάστασής τους, αλλά και η συμμετοχή τους στη παραγωγική διαδικασία, αποτελούν τρεις σημαντικές συνιστώσες του θέματος. Τα μεγάλα ελλείμματα των προϋπολογισμών του μεσοπολέμου συνδέονται με την κρατική κοινωνική πολιτική. Η γιγαντιαία επιχείρηση αποκατάστασης των προσφύγων συνεπαγόταν, ασφαλώς, οικονομικό βάρος, το οποίο η χώρα δεν ήταν σε θέση να επωμιστεί. Οι αναγκαίοι πόροι αντλήθηκαν από το εξωτερικό και η επείγουσα ανάγκη σύναψης των δανείων επέβαλε δυσμενείς όρους.

Η θετική ή όχι συμβολή των προσφύγων στην οικονομία της χώρας αποτέλεσε το κατεξοχήν πεδίο αντεγκλήσεων και αντιπαραθέσεων στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ωστόσο, η απάντηση δε μπορεί να είναι μονοσήμαντη. Η επίδραση της ένταξης των προσφύγων στην οικονομία της χώρας ήταν συνάρτηση της εσωτερικής και διεθνούς οικονομικής κατάστασης, του τρόπου αποκατάστασής τους και των κρατικών πολιτικό-κοινωνικών επιλογών. Όλες οι μεσοπολεμικές κυβερνήσεις επιδίωξαν την ταχύτερη δυνατή αφομοίωση των προσφύγων, ώστε να αποφευχθούν κοινωνικές ταραχές. Το πρόγραμμα αποκατάστασής τους, με άξονα τη δημιουργία μικροϊδιοκτητών και την προώθηση της γεωργίας, συμβάδιζε με την απουσία συγκεκριμένης αναπτυξιακής βιομηχανικής πολιτικής. «*Κάτω από την πίεση της επείγουσας προσφυγικής αποκατάστασης δόθηκε ριζική λύση στο ζήτημα απαλλοτρίωσης των μεγάλων αγροκτημάτων και τέθηκαν οι βάσεις αύξησης της αγροτικής παραγωγής. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν, ιδιαίτερα στη Μακεδονία και τη Θράκη, καθώς οι πρόσφυγες εκμεταλλεύτηκαν τα μεγάλα αντιπλημμυρικά και αποξηραντικά έργα της περιόδου 1928-1932. Νέες καλλιεργητικές μέθοδοι εφαρμόστηκαν και διαδόθηκε η χρήση σύγχρονων εργαλείων και μηχανημάτων*». (Βλ. Κοντογιώργη Ε.,«Αγροτική …, όπ.πρ. σελ. 22). Στον αστικό τομέα, η εσωτερική αγορά διευρύνθηκε με την προσθήκη μεγάλου αριθμού καταναλωτών, ενώ ταυτόχρονα από τον αστικό προσφυγικό πληθυσμό αντλήθηκε φθηνό εργατικό δυναμικό, αλλά και ειδικευμένοι τεχνίτες. Η χώρα επίσης εμπλουτίστηκε με ανθρώπους δεδομένης επιχειρηματικής ικανότητας και πείρας, που πρωταγωνιστούσαν στις μεγάλες αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εξ αρχής η πολιτική της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων ενθάρρυνε την εγκατάσταση βιομηχανιών στους συνοικισμούς, με σκοπό την εκτόνωση της ανεργίας. Επρόκειτο όμως, κατά το μεγαλύτερο μέρος, για μικρές βιοτεχνίες, οι οποίες ενισχύθηκαν από το κράτος και την ΕΑΠ με κοινωνικά και όχι αναπτυξιακά κριτήρια. Αλλά και η εμπορική δραστηριότητα, η οποία γνώρισε άνθηση μετά την άφιξη των προσφύγων, υπέστη τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 1920.

8.3 Οι συνέπειες της κρίσης του 1929

Η κρίση του 1929 έγινε κατ' αρχήν αισθητή στην Ελλάδα μέσω της πτώσης των αγροτικών τιμών, που, εκτός από τα εισοδήματα του κόσμου της υπαίθρου, είχε άμεση επίπτωση στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Ιδιαίτερα έντονη υπήρξε η ύφεση στις εξαγωγές καπνού το 1931-34 με μείωση της τιμής, περίπου στο 1/3 εκείνης του 1929. Οι επιπτώσεις της κρίσης στη βιομηχανία δεν ήταν κατ' αρχήν δραματικές, αφού μέχρι το 1932 η βιομηχανική παραγωγή δεν σημείωσε αξιοσημείωτη πτώση. Δυσκολίες αντιμετώπισαν όσες βιομηχανίες απευθύνονταν κυρίως στο αγροτικό χώρο, όπως η Εταιρεία των Λιπασμάτων, που κλονίστηκε ισχυρά, και εν μέρει οι κλωστοϋφαντουργίες. Πιο αισθητή έγινε η κρίση στον τραπεζικό χώρο, όπου η σταθεροποίηση είχε ήδη περιορίσει τα περιθώρια κέρδους. Εδώ, η αντίστροφη μέτρηση άρχισε από νωρίς, με την πτώχευση της Αγγλοαμερικανικής Τράπεζας και της Τράπεζας Θεσσαλίας το 1929, και ακολούθησαν οι Τράπεζες Εθνικής Οικονομίας και Βιομηχανίας. Οπωσδήποτε, στο σύνολο των επιχειρήσεων οι πτωχεύσεις πολλαπλασιάστηκαν, κάτι που σήμαινε, όμως και εκκαθάριση του πεδίου από τις πιο επισφαλείς μονάδες, με ευνοϊκά αποτελέσματα κατά την ανάκαμψη. Η εγκατάλειψη της χρυσής βάσης μετά τη χαμένη «μάχη της δραχμής» τον Απρίλιο του 1932 και τα μέτρα περιορισμού των εισαγωγών και ελέγχου του συναλλάγματος που τη συνόδευσαν, δημιούργησαν νέες συνθήκες για την ελληνική οικονομία. Ο περιορισμός των εξωτερικών συναλλαγών και η αυτάρκεια της χώρας αποτέλεσαν στο εξής κύριο στόχο της οικονομικής πολιτικής και μοιραία ο κρατικός παρεμβατισμός ενισχύθηκε.

Για τα δημόσια οικονομικά, η αναστολή της εξυπηρέτησης του εξωτερικού δημοσίου χρέους σήμανε μεγαλύτερη διαθεσιμότητα πόρων ενώ αναβαθμίστηκε ο ρόλος της Τράπεζας της Ελλάδος, που διαχειριζόταν πλέον κατ' αποκλειστικότητα τη νομισματική πολιτική. Η δραχμή υποτιμήθηκε ραγδαία σε σχέση με τη στερλίνα από την άνοιξη του 1932, αλλά σταθεροποιήθηκε τελικά τον Ιανουάριο του 1933, με την στήριξη της Τράπεζας της Ελλάδος, με μια ισοτιμία περίπου στο 43% της αξίας σε χρυσό το 1928. «*Το πιο σημαντικό*

αποτέλεσμα των μέτρων ήταν η ανάκαμψη της βιομηχανίας, ήδη από το 1933 και με ρυθμούς της τάξης του 8% ως το 1937. Ο νόμος 5426/1932 έθεσε δραστικούς περιορισμούς στην εισαγωγή εμπορευμάτων, θεσμοθετήθηκαν ποσοστό-σεις σε μεγάλο αριθμό εμπορευμάτων και άρχισε η καθιέρωση διμερών συμφωνιών συμψηφισμού (clearing), ανταλλαγών δηλαδή προϊόντων (αντιπραγματισμός) σε βάση αμοιβαιότητας και μέσω των κεντρικών τραπεζών. Τις περιοριστικές αυτές ρυθμίσεις τις διατήρησε και η κυβέρνηση Τσαλδάρη, παρά τις επανειλημμένες δηλώσεις πίστης στην αρχή της ελευθερίας του εμπορίου: «Η κρατική παρέμβασις δεν οφείλεται εις την απόρριψιν του ελευθέρου εμπορίου, αλλά επεβλήθη εκ των γεγονότων», διαβεβαίωνε τους ανήσυχους εμπόρους το 1933 ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας του Λαϊκού Κόμματος Γ. Πεσμαζόγλου. Μια πολιτική μονίμως ευνοϊκή για το εμπόριο, που επικρατούσε επί έναν αιώνα, για πρώτη φορά στρεφόταν αναγκαστικά εναντίον του. Οι ρυθμίσεις αυτές εξασφάλισαν σημαντικό μερίδιο της εγχώριας αγοράς για την ελληνική βιομηχανία, η οποία πράγματι κατάφερε να καλύπτει τις ανάγκες αυτής της αγοράς σε ποσοστό περίπου 75% στο τέλος της μεσοπολεμικής περιόδου». Βλ. Αγριαντώνη Χ., - Πανσέληνα Γ., «Η ελληνική οικονομία …όπ.πρ., σελ. 126.

Ο Μεταξάς ακολούθησε μια πιο αποφασιστική βιομηχανική πολιτική, στράφηκε στη βαριά βιομηχανία και, εν όψει της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας, στην πολεμική βιομηχανία. Στα χρόνια του ιδρύθηκαν οι πρώτες μεταλλουργίες σιδήρου στην Ελλάδα («Ελληνική Χαλυβουργία», Δ. & Α. Σταυριανός»), τα ναυπηγεία Σκαραμαγκά και άρχισε η εκμετάλλευση του λιγνίτη της Πτολεμαΐδας, ενώ ενισχύθηκε η συγκέντρωση κεφαλαίων. Η Εθνική Τράπεζα έφθασε να ελέγχει ένα πολύ σημαντικό ποσοστό των τραπεζικών δανείων και συμμετοχών στη βιομηχανία. Συγχρόνως, το μεταξικό καθεστώς προσπαθούσε να ανακόψει την τάση φυγής των βιομηχανιών από την επαρχία – από το 1935 απαιτείτο άδεια για την μετεγκατάσταση επαρχιακών βιομηχανιών στην Αθήνα – και ασκούσε κοινωνική πολιτική καθιερώνοντας κατώτερα ημερομίσθια, την υποχρεωτική διαιτησία στις εργασιακές διαφορές και τη γενίκευση των συλλογικών συμβάσεων, εφαρμόζοντας τον νόμο για την ίδρυση του ΙΚΑ, που είχε ετοιμαστεί από την κυβέρνηση Βενιζέλου το 1932 και ψηφιστεί τελικά από την κυβέρνηση Τσαλδάρη το 1934. Ο ελληνικός Μεσοπόλεμος τελείωνε, όπως και σε όλη την Ευρώπη, μέσα σε κλίμα πολεμικής προετοιμασίας. Οικονομικός εθνικισμός, διεθνής οικονομική κρίση και αδυναμία διαχείρισης των εσωτερικών κοινωνικών ζητημάτων είχαν δημιουργήσει ένα αξεδιάλυτο πλέγμα κρατισμού και αυταρχισμού, που με το έναυσμα της κατάρρευσης και της Κατοχής θα τροφοδοτούσε νέου τύπου κοινωνικές συσσωματώσεις και συγκρούσεις.

8.4 Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940: Αγορά εργασίας και στρατηγικές του κεφαλαίου

8.4.1 Οι στρατηγικές των κεφαλαιούχων και η εκβιομηχάνιση

Η ελληνική βιομηχανία από τη γέννηση της υπέφερε από στενότητα επενδυτικών κεφαλαίων, η οποία αποδίδεται αφενός στο χαμηλό επίπεδο συσσώρευσης του κεφαλαίου και αφετέρου στην απροθυμία των κεφαλαιούχων. Έτσι, η εμφάνιση της βιομηχανίας στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1870 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί περισσότερο ως επενδυτική επιλογή ορισμένων κεφαλαιούχων, που πήραν τις αποφάσεις τους στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερα ευνοϊκής συγκυρίας, και λιγότερο ως αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης διαδικασίας μετασχηματισμού των οικονομικών και κοινωνικών δομών. Οι κεφαλαιούχοι αυτοί, υιοθετώντας ως βασική αρχή, την ελαχιστοποίηση του επιχειρηματικού κινδύνου, κατένειμαν τα κεφάλαιά τους ανάμεσα σε επενδυτικές δραστηριότητες, κυρίως στον τομέα του εμπορίου, στην τοκογλυφία, σε προσοδοφόρες τοποθετήσεις στη γη ή σε χρεόγραφα του ελληνικού δημοσίου, σε κερδοσκοπικά παιχνίδια στο χρηματιστήριο ή στο συνάλλαγμα, ακόμη και στην αποθησαύριση πολύτιμων αντικειμένων. Για τον λόγο αυτό, επόμενο ήταν να αποφεύγεται - εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις - η δέσμευση χρημάτων σε βιομηχανικές επιχειρήσεις, οι οποίες απαιτούσαν σημαντικές επενδύσεις κεφαλαίου και επιπλέον απέφεραν ποσοστό κέρδους μικρότερο από οποιαδήποτε άλλη οικονομική δραστηριότητα, και μάλιστα σε μακροπρόθεσμη βάση. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό κέρδους στη βιομηχανία μόλις έφτανε το 6%, ειδικότερα δε στην υφαντουργία, που αποτελούσε και το σημαντικότερο κλάδο της βιομηχανίας, ήταν μόλις 2 με 3 %. Από την άλλη πλευρά, η απόδοση των επενδυμένων κεφαλαίων στη γη ήταν της τάξης του 4-6% , ενώ τα κατώτατα τοκογλυφικά επιτόκια κυμαίνονταν από 9 έως 15%. Τέλος, οι ομολογίες των δημοσίων δανείων, η δημοφιλέστερη επένδυση των ομογενών της διασποράς, συναγωνιζόταν καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα τις βιομηχανικές επενδύσεις αποφέροντας από 8 έως 12 %.

Τα εργοστάσια που δημιουργήθηκαν μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα ήταν στην πλειονότητά τους μικρού ή μεσαίου μεγέθους και χαρακτηρίζονταν από χαμηλό επίπεδο εκμηχάνισης. Η ελληνική βιομηχανία παρήγαγε κυρίως καταναλωτικά αγαθά πρώτης ανάγκης (τρόφιμα, νήματα, σαπούνι, δέρματα), τα οποία απευθύνονταν στην εγχώρια αγορά. Για τον λόγο αυτό η βιομηχανική παραγωγή έπρεπε να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις μιας αγοράς χαμηλών εισοδημάτων, που ζητούσε προϊόντα που θα κάλυπταν τις στοιχειώδεις βιοτικές της ανάγκες. Ως αποτέλεσμα των περιοριστικών όρων που έθετε η εγχώρια ζήτηση, η ελληνική βιομηχανία παρήγαγε προϊόντα χονδροειδή, μέτριας επεξεργασίας και χωρίς μεγάλη ποικιλία. Επίσης, η μέτρια ποιότητα των προϊόντων οφειλόταν και στη χαμηλή ειδίκευση του εργατικού δυναμικού και στην έλλειψη τεχνικών γνώσεων. Όπως ήταν φυσικό τα προϊόντα αυτά είχαν μικρή προστιθέμενη αξία, ενώ η συμμετοχή των πρώτων υλών στην τελική διαμόρφωση του κόστους ήταν μεγάλη (για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά, Αναστασόπουλος Γ., *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας*, Γ' Τόμος, Αθήνα 1947). Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι την εποχή εκείνη είχε ήδη σχηματιστεί μια βιομηχανική πόλη, ο Πειραιάς, με περισσότερα από εβδομήντα ατμοκίνητα εργοστάσια, μεταξύ των οποίων η μεγάλη επιχείρηση βαμβακουργίας των Αδελφών Ρετσίνα, με τρία εργοστάσια που απασχολούσαν περίπου 1.500 εργάτες. Ωστόσο, δεν θα ήταν δόκιμο να θεωρήσουμε την εκβιομηχάνιση ως το αποτέλεσμα μιας απλής διαδικασίας λήψης επιχειρηματικών αποφάσεων. Μια σειρά παραγόντων συνέβαλαν στο να προσλάβει το βιομηχανικό φαινόμενο την ελληνική του φυσιογνωμία.

8.4.2 Τα προβλήματα στη διαμόρφωση ενιαίας αγοράς

Απαραίτητος όρος για την ανάπτυξη μεγάλων βιομηχανικών μονάδων ήταν και η διαμόρφωση μιας ενιαίας και ομοιογενούς εσωτερικής αγοράς. Στην περίπτωση της Ελλάδας είχαμε να κάνουμε με μικρές αγορές, συγκροτημένες σε τοπικό και συνοικιακό επίπεδο. Το χαρακτηριστικό των αγορών αυτών ήταν τα χαμηλά εισοδήματα των καταναλωτών και η ζήτηση για αγαθά πρώτης ανάγκης – κυρίως τρόφιμα και ενδύματα. Η αγορά αγαθών με πίστωση ήταν πολύ συνηθισμένο φαινόμενο και για το λόγο αυτόν οι προσωπικές σχέσεις μεταξύ καταναλωτή και παραγωγού ή εμπόρου έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις συναλλαγές. Το γεγονός αυτό ευνόησε τον κατακερματισμό της παραγωγής και τη δημιουργία επιχειρήσεων μικρού και μεσαίου μεγέθους με στοιχειώδη εξοπλισμό. Μεταξύ των δυσχερειών στις οποίες προσέκρουσε η προσπάθεια σχηματισμού εθνικής αγοράς, πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα η ύπαρξη – μέχρι και το 1949 – τοπικών δημοτικών τελών. Τα δημοτικά τέλη νόθευαν τον ελεύθερο ανταγωνισμό επειδή καθιστούσαν σχεδόν απαγορευτική την πώληση, σε μια συγκεκριμένη τοπική αγορά (πχ της Αθήνας), εμπορευμάτων που είχαν παραχθεί σε άλλη πόλη (πχ Θεσσαλονίκη).

8.4.3 Τα προβλήματα στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας

Σημαντικό εμπόδιο στη διαδικασία εκβιομηχάνισης αποτελούσε η πάγια έλλειψη εργατικού δυναμικού. Πιο συγκεκριμένα, τα δημογραφικά πλεονάσματα που δημιουργούσε ο αγροτικός τομέας δεν τροφοδοτούσαν την ελληνική βιομηχανία με εργατικό δυναμικό. Οι αιτίες θα πρέπει να αναζητηθούν σε δύο βασικούς παράγοντες: στη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση που κυριαρχούσε στην ελληνική ύπαιθρο, και στην εξωτερική μετανάστευση. Ασφαλώς, η στάση των αγροτικών στρωμάτων απέναντι τόσο στη μισθωτή εργασία όσο και στην πρόκληση της μετανάστευσης παρουσίαζε σημαντικές διαφοροποιήσεις, ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση. Έτσι, οι μικροί καλλιεργητές που διέθεταν σχετικά εύφορες γαίες δεν τροφοδοτούσαν την αγορά εργασίας. Η κατηγορία αυτή των αγροτών συνδύαζε τις αυτο-καταναλωτικές καλλιέργειες με τη συστηματική καλλιέργεια ενός εμπορευματικού προϊόντος – σταφίδα μέχρι το 1892, καπνός στη συνέχεια, ειδικότερα την περίοδο 1923-1940 – που συνέβαλλε στην οικονομική ασφάλεια του νοικοκυριού. Αντίθετα, τα φτωχά αγροτικά νοικοκυριά έλυναν τα άμεσα προβλήματα επιβίωσης με την αναζήτηση εποχικής απασχόλησης στις μεσαίες και μεγάλες ιδιοκτησίες. Η εποχική εργασία απέφερε ένα συμπληρωματικό εισόδημα, ενώ παράλληλα επέτρεπε την καλλιέργεια γαιών που ανήκαν στο αγροτικό νοικοκυριό ή νοικιάζονταν από αυτό. Με άλλα λόγια, η εποχική απασχόληση ερχόταν να συμπληρώσει τις αυτό-καταναλωτικές καλλιέργειες, ενώ παράλληλα συνιστούσε μια διέξοδο που προστάτευε τους ακτήμονες και τα φτωχά αγροτικά νοικοκυριά από την απόλυτη εξαθλίωση.

Σε αντίθεση με τις εποχικές αγροτικές απασχολήσεις, η εργασία στις πόλεις είχε λίγο ως πολύ το στοιχείο της μονιμότητας. Έτσι, η διαρκής απουσία ενός ή περισσοτέρων μελών του αγροτικού νοικοκυριού μπορούσε να αποβεί σε βάρος της αγροτικής εκμετάλλευσης, αίροντας με αυτόν τον τρόπο την ασφάλεια που παρείχε η γη και η αυτοκατανάλωση. Η μόνιμη μετανάστευση αποτέλεσε το βασικό μηχανισμό απορρόφησης

των δημογραφικών πλεονασμάτων που δημιουργούνταν στα πλαίσια του αγροτικού νοικοκυριού. Η αγροτική οικογένεια έστελνε στην πρωτεύουσα τα πλεονάζοντα ή ανίκανα για γεωργικές εργασίες νεαρά μέλη της, αγόρια ή κορίτσια, προς αναζήτηση καλύτερης τύχης. Ο βασικός τροφοδότης των πόλεων σε παιδιά ήταν κυρίως τα νησιά και οι ορεινές περιοχές της Πελοποννήσου. Τα αγόρια εργάζονταν, κυρίως, σε διάφορα καταστήματα συντοπιτών τους ως μαθητευόμενοι ή βοηθοί με αντάλλαγμα στέγη και τροφή. Τα κορίτσια απασχολούνταν ως υπηρέτριες σε διάφορες αστικές οικογένειες, οι οποίες αναλάμβαναν να τα μεγαλώσουν και να τα προικίσουν. «*Ωστόσο, στην Ελλάδα δεν έχουμε φαινόμενα που θα προκαλούσαν τη βίαιη και μαζική έξοδο αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις (όπως, για παράδειγμα, οι περιφράξεις στην Αγγλία του 18ου αιώνα). Ακόμη, και όταν γύρω στις αρχές του 20ου αιώνα η «κρίση της σταφίδας» έπληξε την πελοποννησιακή ύπαιθρο, η εξωτερική μετανάστευση ήταν εκείνη που προσφέρθηκε ως διέξοδος για τα δημογραφικά πλεονάσματα που δημιουργήθηκαν. Η μετανάστευση είναι από τα δομικά χαρακτηριστικά του ελληνικού οικονομικού και κοινωνικού συστήματος. Λειτούργησε ως δικλείδα ασφαλείας και ως μηχανισμός κοινωνικής εξισορρόπησης, προσδίδοντας έτσι διαχρονική ελαστικότητα στις κοινωνικές δομές του ελληνικού σχηματισμού. Όμως, το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, στα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ου αιώνα, στέρησε την ελληνική βιομηχανία, σε μια κρίσιμη και μεταβατική περίοδο, από πολύτιμα εργατικά χέρια, δημιουργώντας σοβαρά αποτελέσματα στην όλη διαδικασία της ανάπτυξης. Η μετανάστευση ξεκίνησε από τη νότια Πελοπόννησο και σταδιακά εξαπλώθηκε στη Στερεά Ελλάδα και τη Θεσσαλία. Συνολικά, κατά την περίοδο 1900-1940 μετανάστευσαν 495.000 άτομα, κυρίως προς τις ΗΠΑ*». Βλ. Ρηγίνος Μ., «Η ελληνική βιομηχανία, 1900-1940» στο Κρεμμυδάς Β. (επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αι.)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σελ. 181-182. Συμπερασματικά, οι διέξοδοι που προσέφεραν τόσο η μετανάστευση όσο και οι πολλαπλές δραστηριότητες απέτρεψαν την απόλυτη εξαθλίωση των αγροτικών νοικοκυριών και τη μαζική έξοδο προς τις πόλεις.

Κυρίως όμως, αυτό που χαρακτήριζε την αγροτική έξοδο στην Ελλάδα, ήταν ο προσανατολισμός της: Ο αγρότης που έφτανε στην πόλη, ακόμη και αν ήταν αναγκασμένος να αναζητήσει δουλειά στο βιομηχανικό εργοστάσιο, έβλεπε τη μισθωτή εργασία ως προσωρινή κατάσταση. Επιδίωξή του ήταν να ενταχθεί στα μικροαστικά στρώματα της πόλης και ο ελληνικός αστικός χώρος του πρόσφερε τις ευκαιρίες για να το επιτύχει. Έτσι, τις περισσότερες φορές κατόρθωνε να δημιουργήσει τη δική του μικροεπιχείρηση, βιοτεχνική ή εμπορική, ή κατάφερνε με τη βοήθεια κάποιου πολιτικού μέσου να διοριστεί στο δημόσιο. Τα φαινόμενα αυτά συνέβαλαν στο μετασχηματισμό της Αθήνας από ένα χωριό των 4.000 κατοίκων το 1830, σε μια πόλη 400.000 κατοίκων το 1930 και έναν πολεοδομικό κολοσσό 3 εκατομμυρίων το 1980. Εξάλλου, συνέβαλαν στην υπέρμετρη ανάπτυξη του μικροεμπορίου και των υπηρεσιών και στη διόγκωση των δημόσιων υπηρεσιών. Ένα άλλο στοιχείο που χαρακτήριζε τα εργατικά και μικροαστικά στρώματα στην Ελλάδα κατά το 19ο και 20ο αιώνα ήταν οι πολλαπλές απασχολήσεις. Ο εργάτης μεταπηδούσε από τον ένα βιομηχανικό κλάδο στον άλλο, από τη βιομηχανία στη γεωργία ή αντίστροφα και από το καθεστώς της αυτο-απασχόλησης στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας. Το γεγονός αυτό λειτούργησε ανασταλτικά στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Τα εργοστάσια, για να μπορέσουν να λειτουργήσουν σε συνεχή βάση, έχουν ανάγκη από ένα μόνιμο και πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό, που θα εργάζεται όχι με τους «φυσικούς» ρυθμούς που συναντάμε στην αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή, αλλά με τους ρυθμούς που επιβάλλουν οι μηχανές (βλ. και Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993).

8.4.4 Η θέση της εργασίας στο σύστημα των κοινωνικών αξιών

Στο αρνητικό πλαίσιο που ήδη αναφέραμε έρχεται να προστεθεί και ένας άλλος παράγοντας, που κινείται στη σφαίρα των νοητικών φαινομένων και αφορά τη θέση που κατέχει η χειρωνακτική εργασία, ιδιαίτερα με τη μισθωτή της μορφή, στο σύστημα αξιών της νεοελληνικής κοινωνίας. Η ελληνική κοινωνία, και όχι μόνο κατά την περίοδο που εξετάζουμε, χαρακτηριζόταν από έλλειψη σαφών ταξικών ορίων, καθώς και από τη δυνατότητα εύκολης σχετικά κοινωνικής ανέλιξης. Για τον λόγο αυτό, ένιωθε βαθιά αποστροφή για τη χειρωνακτική εργασία, η οποία ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την κυρίαρχη ελπίδα για ένταξη στα μικροαστικά στρώματα των πόλεων. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που έχει τις ρίζες του στον 19ο αιώνα, ενώ ανάλογες συμπεριφορές ανιχνεύονται στη νεοελληνική κοινωνία και μετά το 1950, όπως έχει δείξει ο Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος - Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

Το απόσπασμα που ακολουθεί είναι χαρακτηριστικό αυτής της νοοτροπίας: *«…Εν Ελλάδι, οι πλείστοι των ανδρών και πολλαί γυναίκες την εργασίαν όνειδος θεωρούσι… Κοράσια ανήκοντα εις την κατωτέραν τάξιν, τα πλείστα πτωχά, εντρέπονται δυστυχώς να λέγουν ότι είναι υπηρέτριαι ή ράπτριαι … και ο αδελφός ή συγγενής αποφεύγει να αναγνωρίση και να χαιρετίση την εκ του εργαστηρίου της επιστρέφουσα συγγενή του, ενώ*

υποκλίνεται ενώπιον γυναικός αέργου αμφιβόλων ηθών…» (Βλ. «Πρέπει να εργαζώμεθα», Νέα Εφημερίς, αρ. 83, 24 Μαρτίου 1893). Βέβαια, η αναφορά αυτή σχετίζεται και με το ότι στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού των φύλων που αποδεχόταν η ελληνική κοινωνία δεν υπήρχε θέση για την εργασία του κοριτσιού ή της γυναίκας. Τα κορίτσια ή οι γυναίκες αναγκάζονταν να εργαστούν για λόγους αποκλειστικά οικονομικούς. Έτσι, η εικόνα του εργαζόμενου κοριτσιού συνιστούσε ευθεία αναφορά στην αδυναμία της οικογένειάς του να το συντηρήσει και, κατά συνέπεια, στη χαμηλή κοινωνική θέση του, γεγονός με αρνητική συνδήλωση στο σύστημα των αξιών, οπότε έπρεπε να αποφεύγεται η δημόσια δήλωσή του. Παράλληλα, επικρατούσε η αντίληψη ότι η μόρφωση, με τη γενική της σημασία, αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για κοινωνική άνοδο. Έτσι, κάθε ελληνική οικογένεια, ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης, θεωρούσε υποχρέωσή της να προσφέρει στα νεαρά μέλη της τη δυνατότητα στοιχειώδους, έστω, εκπαίδευσης. Βέβαια αυτές οι οικογενειακές στρατηγικές αφορούσαν περισσότερο τα αγόρια παρά τα κορίτσια. Στα πρώτα στηρίζονταν άλλωστε οι προσδοκίες για κοινωνική ανέλιξη. Αντίθετα, η μόρφωση, ιδιαίτερα για τα κορίτσια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, δεν εθεωρείτο κοινωνικά απαραίτητη, αφού σε τελική ανάλυση ο ρόλος που τους επιφυλασσόταν μελλοντικά ήταν η ενασχόληση με το σπίτι και την ανατροφή των παιδιών. Η κλασικού προσανατολισμού παιδεία που πρόσφερε η ελληνική εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες, αναπαρήγαγε και ενδυνάμωνε την αντίληψη αυτή. «*Η πολιτεία είχεν εγκαταλείψει εκτός γραμμάτων την γεωργίαν, εκτός γραμμάτων πάσαν βιομηχανίαν, και ο θέλων να εκπαιδεύση τα τέκνα του ηναγκάζετο να τα απομακρύνη από πάσης άλλης εργασίας. Πολλά είδη εργασίας, αν μη πάσα σωματική εργασία καθίστατο σχεδόν αξία περιφρονήσεως εις την στρεβλουμένην μαθητικήν αντίληψιν, και η γεωργία παριστάνετο ως βάναυσος και χυδαία τέχνη, ώστε να παραπέμπωνται να φυλάνε βώδια! οι υιοί των γεωργών μαθηταί … αφού δεν ήσαν άξιοι να αποστηθίζουν ευχερώς τους γραμματικούς κανόνες*». Βλ. Ρέπουλης Ε., Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως, Αθήναι 1912, σελ. 43-44. Όμως μόνο το 28% των αποφοίτων των δημοτικών σχολείων συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους στο Πανεπιστήμιο, το Πολυτεχνείο ή τις στρατιωτικές Σχολές. Τι γίνεται όμως με το υπόλοιπο 72%; «*Αυτοί, απόφοιτοι της πρώτης ή της δευτέρας ή της τρίτης τάξεως, μηδεμίαν εργασίαν και τέχνην διδαχθέντες, προς ουδεμίαν προπαρασκευασθέντες, άγοντες ηλικίαν ήδη 12-14 ετών, εντρεπόμενοι, κατά το πλείστον, να θέσουν το χέρι επί του αρότρου αν είναι υιοί γεωργών, θεωρούμενοι υπό των απλοϊκών γονέων ότι είναι γραμματισμένοι πλέον, ρίπτονται εις το πέλαγος του βίου με μόνα εφόδια τα εκ των γραμματικών των γνώσεων, επιζητούντες επί τίνα χρόνον θέσιν υπηρέτου ή υπαλλήλου εις οιουδήποτε είδους κατάστημα, έως ου γίνουν και οι ίδιοι μικρέμποροι, παντοπώλαι ή εδωδιμοπώλαι ή οινοπώλαι ή καφεπώλαι … Έτσι, η πληθώρα των επιτηδευματικών τάξεων των διαφόρων μικρεμπόρων και μικροπωλητών και η αραίωσις των παραγωγικών τοιούτων οφείλεται σχεδόν κατά το όλον εις το πλημμελές και απρονόητον του κρατήσαντος εκπαιδευτικού συστήματος εν τη στοιχειώδει μάλιστα εκπαίδευση*». (Βλ. Ρέπουλης Ε., Μελέτη…, όπ.πρ. σελ. 44).

8.5 Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940: Η επίδραση της διεθνούς συγκυρίας και τα στατιστικά μεγέθη

Η σαραντάχρονη περίοδος, από το 1900 έως το 1940, θα μπορούσε να υποδιαιρεθεί σε δύο υποπεριόδους:

- Η πρώτη (1912-1922), σημαδεύτηκε από την συγκυρία των πολέμων, η οποία καθόρισε τις οικονομικές στρατηγικές, τόσο στο επίπεδο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας όσο και στο επίπεδο της δημοσιονομικής πολιτικής.
- Η δεύτερη περίοδος (1923-1940), διακρίνεται σε δύο επίσης φάσεις:
- Η πρώτη είναι φάση οικονομικής επέκτασης και αποτελεί συνέπεια της ενσωμάτωσης των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής στην οικονομική ζωή της χώρας. Ενσωμάτωση που πραγματοποιήθηκε μέσα στο ευνοϊκό πλαίσιο του υψηλού πληθωρισμού και των προστατευτικών φραγμών που ύψωσαν η υποτίμηση του νομίσματος και η επιβολή υψηλών τελωνειακών δασμών από το κράτος.
- Η δεύτερη φάση χαρακτηρίστηκε από την προσπάθεια εξυγίανσης της οικονομίας μέσω της σταθεροποίησης του εθνικού νομίσματος και του ελέγχου της νομισματικής κυκλοφορίας. Η πολιτική αυτή, αποσκοπώντας στην καταπολέμηση του πληθωρισμού, του κυριότερου, δηλαδή ευνοϊκού «παράγοντα» της βιομηχανικής ανάπτυξης, οδήγησε μοιραία τη χώρα σε οικονομική ύφεση.

8.5.1 Οι πολεμικές αναστατώσεις και οι επιπτώσεις τους στην ελληνική οικονομία

Οι οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα υπήρξαν μάλλον αρνητικές για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Το 1898 επιβάλλεται στην Ελλάδα ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος. Η διαχείριση των δημοσίων οικονομιών και ο έλεγχος των δημοσίων προσόδων τέθηκαν υπό την εποπτεία διεθνούς επιτροπής που αποτελούνταν από αντιπροσώπους των μεγάλων δυνάμεων, με σκοπό την τακτική εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους. Για το λόγο αυτό επιβλήθηκε αυστηρός περιορισμός στις δαπάνες του προϋπολογισμού, με εξαίρεση βεβαίως αυτές που αφορούσαν το δημόσιο χρέος, καθώς επίσης και προοδευτική μείωση του χαρτονομίσματος που κυκλοφορούσε για λογαριασμό του ελληνικού κράτους. Οι δυο αυτοί παράγοντες είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή ανατίμηση της δραχμής. Έτσι, η αξία της δραχμής, από το 1904 και μετά, ακολούθησε ανοδική πορεία σε σχέση με τα ξένα νομίσματα, ακυρώνοντας εν μέρει το προστατευτικό πλαίσιο της προηγούμενης περιόδου. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το πάγωμα των εξωτερικών δανείων προκάλεσαν τη νομισματική ασφυξία της αγοράς, με αποτέλεσμα τη δημιουργία κλίματος ύφεσης στην ελληνική οικονομία. Η κατάσταση στο χώρο των εμπορικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Όπως αναφέρεται σχετικά, *«…η αύξησις της συναλλαγματικής αξίας της δραχμής, επέφεραν ποιάν τινα επιχειρηματικήν αποθάρρυνσιν και ως εκ τούτου επέδρασε δυσμενώς επί της περαιτέρω αναπτύξεως της βιομηχανίας»* (βλ. Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1926, σελ. 31). Ειδικότερα, η κλωστοϋφαντουργία, ο σημαντικότερος κλάδος της ελληνικής βιομηχανίας, ακολούθησε καθοδική πορεία που κατέληξε στην κρίση υπερπαραγωγής το καλοκαίρι του 1909. Στις επιπτώσεις της ανατίμησης προστέθηκε ο αποκλεισμός των ελληνικών νημάτων από μια σειρά βαλκανικών κρατών εξαιτίας δασμολογικών μεταρρυθμίσεων και δυσμενών διακρίσεων σε βάρος των ελληνικών προϊόντων, όπως το μποϋκοτάζ που ξεκίνησε στην Τουρκία το 1910. Από την ανατίμηση του ελληνικού νομίσματος επηρεάστηκαν αρνητικά και άλλες βιομηχανικές επιχειρήσεις που στηρίζονταν στις εξαγωγές των προϊόντων τους, όπως ήταν οι μεταλλευτικές βιομηχανίες, η οινοπνευματοποιία κ.ά. Ωστόσο, την εποχή αυτή ιδρύθηκαν ορισμένες μεγάλες βιομηχανικές μονάδες στους κλάδους της χημικής βιομηχανίας και των τσιμέντων. Την ίδια περίοδο αυξάνεται το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ΗΠΑ. Η διόγκωση του φαινομένου, με τη μείωση της πληθυσμιακής πίεσης από τη μια και τα μεταναστευτικά εμβάσματα από την άλλη, μπορεί από τη μια να συγκράτησε τη μικρή ιδιοκτησία, ταυτόχρονα όμως στέρησε την ελληνική βιομηχανία από πολύτιμο εργατικό δυναμικό. Με τη σειρά της, η ένδεια εργατικού δυναμικού διατήρησε τα ημερομίσθια σε υψηλά επίπεδα, παρά τη διαφαινόμενη οικονομική στασιμότητα.

Το 1910 ψηφίζεται ο νόμος ΓΧΜΒ που τερματίζει την ασφυκτική αντιπληθωριστική της προηγούμενης δεκαετίας. Με το νόμο αυτό δόθηκε η δυνατότητα στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος να εκδώσει τραπεζογραμμάτια πέρα από το ποσό που επέβαλλαν οι ισχύοντες νόμοι με σκοπό την αγορά χρυσού και συναλλάγματος. Η εφαρμογή του νόμου είχε θετικές επιδράσεις στην οικονομία, μέχρι την έναρξη του Α’ Παγκόσμιου πολέμου, αφού εξασφαλίστηκε το αναγκαίο χρήμα που απαιτούνταν για τις αυξημένες συναλλαγές, ενώ παράλληλα διατηρήθηκε σταθερή η ισοτιμία της δραχμής σε σχέση με το χρυσό. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, με τη σειρά τους, αντέστρεψαν πλήρως το αρνητικό οικονομικό κλίμα. Η ζήτηση καταναλωτικών αγαθών, που δημιουργήθηκε από τις ανάγκες του στρατού, τροφοδότησε μέσω των κρατικών παραγγελιών την ανάπτυξη της βιομηχανίας, ιδιαίτερα της αλευροβιομηχανίας και της υφαντουργίας. Ταυτόχρονα, τα ημερομίσθια παρέμεναν σε υψηλά επίπεδα λόγω της επιστράτευσης, η οποία εξάντλησε τα εργατικά αποθέματα της χώρας. Οι ελλείψεις της βιομηχανίας σε ανδρικό εργατικό δυναμικό καλύφθηκαν από την αθρόα εισαγωγή γυναικών και παιδιών στα εργοστάσια. Ο βασικός λόγος που υποχρέωνε ανήλικα παιδιά, πολλές φορές κάτω των 14 χρόνων, να αναζητήσουν δουλειά στη βιομηχανία ήταν η οικονομική ανέχεια των οικογενειών τους λόγω της επιστράτευσης. Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος και η κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου, που επακολούθησε, σε συνδυασμό με τον αποκλεισμό της Αθήνας και του Πειραιά από τις δυνάμεις της Entente, δημιούργησαν συνθήκες φυσικού προστατευτισμού και κατέστησαν την ελληνική βιομηχανία αποκλειστικό προμηθευτή της εγχώριας αγοράς. Παράλληλα, η παρουσία των αγγλο-γαλλικών στρατευμάτων στο έδαφος της Μακεδονίας, συνέβαλε στην ολοένα αυξανόμενη ζήτηση για είδη πρώτης κατανάλωσης. Η αυξημένη ζήτηση αγαθών σε συνδυασμό με τον υψηλό πληθωρισμό της περιόδου αυτής – 28% το 1916, 50% το 1917 και 53% το 1918 – έδωσαν τη δυνατότητα στην ελληνική βιομηχανία να πραγματοποιήσει τεράστια κέρδη. Αξίζει να σημειωθεί ότι το μεγάλο μέρος των κερδών της βιομηχανίας οφειλόταν όχι τόσο στην αύξηση της παραγωγής της, όσο στην υπερτίμηση των υπαρχόντων αποθεμάτων τα οποία είχαν παραχθεί υπό ευνοϊκούς όρους.

Η απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου που ακολούθησε το τέλος του πολέμου, είχε ως αποτέλεσμα την πρόσκαιρη μείωση των τιμών κατά 11% το 1919. Ενώ όμως ο πόλεμος είχε λήξει για την Ευρώπη,

συνεχιζόταν για την Ελλάδα. Έτσι, το καλοκαίρι του 1920 η ελληνική κυβέρνηση, για να ανταποκριθεί στις δαπάνες της μικρασιατικής εκστρατείας, αναγκάστηκε να προχωρήσει στην έκδοση χαρτονομίσματος αξίας 600.000.000 δραχμών. Αυτό έγινε με τη σιωπηρή συγκατάθεση της Διεθνούς Επιτροπής από εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, που υποστήριζαν καταρχήν την εκστρατεία αυτή. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου είχε πραγματοποιηθεί η έκδοση χαρτονομίσματος με κάλυμμα την εγγύηση συμμαχικών πιστώσεων. Οι πιστώσεις αυτές, ύψους 750.000.000 χρυσών φράγκων, έπρεπε να χορηγηθούν έξι μήνες μετά τη λήξη του πολέμου. Το 1920 οι γαλλικές πιστώσεις δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εξαιτίας της υποτίμησης του φράγκου, ενώ η ελληνική κυβέρνηση δεν ήθελε να εξαντλήσει τις αντίστοιχες αγγλικές και αμερικανικές. Τον Δεκέμβριο του 1920 οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις επέβαλαν στην Ελλάδα οικονομικό αποκλεισμό και αρνήθηκαν να της χορηγήσουν τις πολεμικές πιστώσεις, αφήνοντας έτσι χαρτονομίσματα αξίας 600 εκατ. δραχμών, χωρίς κάλυμμα. «*Η έκδοση ακάλυπτου χαρτονομίσματος από το κράτος συνεχίστηκε, για να φθάσει στο ποσό των 1.650.000.000 δραχμών το Φεβρουάριο του 1922. Τη διετία 1920-1921 η αύξηση του τιμαρίθμου ήταν της τάξεως του 37%, ενώ η συναλλαγματική αξία της δραχμής – που σε όλη τη διάρκεια του πολέμου είχε παραμείνει στο άρτιο – ακολούθησε μια καθοδική πορεία. Έτσι, η τιμή της αγγλικής λίρας, από 24,5 δρχ το 1919 ανέβηκε στις 34 δρχ το 1920 και στις 71 δρχ το 1921. Την ίδια εποχή συνεχίζεται να παρατηρείται έλλειψη εργατικών χεριών, που οφειλόταν τόσο στη συνεχιζόμενη επιστράτευση όσο και στην αυξημένη ζήτηση εργατικών χεριών από ορισμένους κλάδους της βιομηχανίας που σχετίζονταν με την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Όπως σημείωναν οι επιθεωρητές εργασίας στις αναφορές τους, το 1920: ''Παρατηρείται ζήτησις εργατίδων εις την κλωστοϋφαντουργίαν, ιδιαιτέρως εις τον Πειραιάν και την Σύρον. Τα εν λόγω καταστήματα, ένεκεν ελλείψεως προσωπικού, έθεσαν εις αργίαν τινά των μηχανημάτων''. Οι έλληνες βιομήχανοι ήταν έτοιμοι να καταφύγουν στην εισαγωγή ξένου εργατικού δυναμικού:* ''*Μανθάνομεν ότι από τούδε προσεφέρθησαν να έλθουν να εργασθούν 500 ιταλοί εργάται, αρκεί να τους εξασφαλισθή η παροχή κατοικίας*''». Βλ. Ρηγίνος Μ., «Η ελληνική βιομηχανία…όπ.πρ., σελ. 191.

Τον Μάρτιο του 1922 η ελληνική κυβέρνηση, κάτω από την πίεση των δαπανών της μικρασιατικής εκστρατείας, κατέφυγε σε ένα πρωτότυπο για τα χρονικά της δημοσιονομικής πολιτικής μέτρο: τα χαρτονομίσματα διχοτομήθηκαν και ενώ το ένα μέρος παρέμενε στην κυκλοφορία, το άλλο ανταλλασσόταν με χρεόγραφα ενός εσωτερικού δανείου. Με αυτόν τον τρόπο επιτεύχθηκε η μείωση της νομισματικής κυκλοφορίας από 3.100.000.000 δρχ. σε 1.550.000.000 δρχ. Παράλληλα, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος υποχρεώθηκε να χορηγήσει στο κράτος πιστώσεις ίσης αξίας με αυτή των χαρτονομισμάτων που αποσύρθηκαν από την κυκλοφορία, προχωρώντας σε νέες εκδόσεις. Με το μέτρο αυτό πραγματοποιήθηκε μεταφορά εισοδήματος προς το δημόσιο με τη μορφή αναγκαστικού δανείου και ταυτόχρονα εκδόθηκε νέο χαρτονόμισμα χωρίς αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας (βλ. Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήναι 1926, σελ. 37). Όμως, οι επιπτώσεις του μέτρου αυτού στην οικονομική ζωή της χώρας ήταν αρνητικές. Η εμπιστοσύνη απέναντι στο νόμισμα κλονίστηκε και δημιουργήθηκε κλίμα ανασφάλειας, καθώς και τα νέα από το μέτωπο δεν ήταν ευχάριστα. Έτσι, το κοινό έσπευσε να ανταλλάξει τα χαρτονομίσματα που διέθετε είτε με συνάλλαγμα είτε ακόμη με εμπορεύματα. Το μέτρο έθιξε κυρίως τα μικροαστικά στρώματα και τους αγρότες, επειδή αυτοί διατηρούσαν τις αποταμιεύσεις τους σε χαρτονομίσματα, σε αντίθεση με τους μεγάλους κεφαλαιούχους οι οποίοι διέθεταν συνάλλαγμα. «*Η διχοτόμηση της δραχμής είχε μόνο πρόσκαιρα αποτελέσματα στη σταθεροποίηση της νομισματικής κυκλοφορίας. Οι πρόσθετες δαπάνες που προέκυψαν με την εγκατάσταση 1,5 εκατομμυρίων προσφύγων από τη Μικρά Ασία (Σεπτέμβριος 1922) ανάγκασε την κυβέρνηση να καταφύγει στην έκδοση καινούργιου ακάλυπτου χαρτονομίσματος. Στη διετία 1922-1923 η μέση υποτίμηση της δραχμής έναντι της αγγλικής λίρας ήταν της τάξης του 76%, ενώ ο ρυθμός αύξησης των τιμών έφθασε το 84% το 1922 και το 57% το 1923*». Βλ. Ρηγίνος Μ., «Η ελληνική βιομηχανία…όπ.πρ., σελ. 192. Συνεπώς, ο χαρακτήρας της βιομηχανικής ανάπτυξης την περίοδο 1912-1922 καθορίστηκε από την ευνοϊκή συγκυρία (πόλεμοι, υψηλός πληθωρισμός, υποτίμηση του νομίσματος) που προαναφέραμε (βλ. και Ζολώτας Ξ., *Νομισματική*…όπ.πρ. σελ. 221-229).

8.5.2 Η στατιστική εικόνα της βιομηχανίας στη περίοδο 1912-1922

Τον Δεκέμβριο του 1920 πραγματοποιήθηκε η πρώτη συστηματική απογραφή των βιομηχανικών καταστημάτων. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής, τη χρονιά εκείνη λειτουργούσαν στην Ελλάδα 33.704 βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες που απασχολούσαν συνολικά 146.840 άτομα. Οι μικρές επιχειρήσεις που απασχολούσαν 1-5 άτομα αποτελούσαν το 92% του συνόλου και συγκέντρωναν το 57% των εργαζομένων, οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν 6-25 άτομα το 6,7% και 18% αντίστοιχα, ενώ οι μεγάλες επιχειρήσεις, με προσωπικό πάνω από 28 άτομα, το 1,3% των απογραφέντων εργοστασίων και το 25% του συνολικού εργατικού

δυναμικού. Το μεγαλύτερο βιομηχανικό κέντρο της χώρας ήταν η περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά, και ακολουθούσαν η Θεσσαλονίκη και η Πάτρα. Η Ερμούπολη βρισκόταν μόλις στην πέμπτη θέση.

8.5.3 Παραγωγικές δομές και οργάνωση της εργασίας (βιομηχανία, βιοτεχνία)

Η βιομηχανία τροφίμων και η υφαντουργία παρέμεναν οι σημαντικότεροι κλάδοι της ελληνικής βιομηχανίας. Αναλυτικότερα, οι βιομηχανικοί κλάδοι διακρίνονταν σε δύο μεγάλες ομάδες: Στην πρώτη ομάδα κατατάσσονται η υφαντουργία, η βιομηχανία καπνού, η χημική βιομηχανία και, ως ένα σημείο, η βιομηχανία χαρτιού. Η ομάδα αυτή χαρακτηριζόταν από υψηλό βαθμό συγκέντρωσης της παραγωγής και από την παρουσία μεγάλων μονάδων. Στους κλάδους αυτούς η τεχνική οργάνωση της εργασίας συνίστατο σε μια σειρά επιμέρους εξαρτημένων διαδικασιών, οι οποίες έπρεπε να είναι ενταγμένες σε ενιαία λογική για να μπορέσουν να λειτουργήσουν. Οι μηχανές είχαν αντικαταστήσει τον παραδοσιακό τεχνίτη σε ορισμένα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας και η παρουσία του ανθρώπινου παράγοντα περιοριζόταν πλέον στην επίβλεψη της λειτουργίας των μηχανών αυτών, στην τροφοδότησή τους με πρώτη ύλη και στην τακτική συντήρησή τους. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στη βιομηχανία χαρτιού ή στο πακετάρισμα του καπνού, η παραγωγική διαδικασία συνίστατο σε μια σειρά απλών μηχανικά επαναλαμβανόμενων κινήσεων. Οι ρυθμοί της εργασίας ξέφυγαν πλέον από τον έλεγχο του εργάτη και προσαρμόζονταν στην κίνηση των μηχανών ή καθορίζονταν από τη «νόρμα» της παραγωγής που επέβαλλε το εργοστάσιο. Στο πλαίσιο του εργοστασιακού καταμερισμού εργασίας χρησιμοποιούνταν σε ευρεία κλίμακα ανειδίκευτοι εργάτες με χαμηλό ημερομίσθιο, οι οποίοι εντάσσονταν στην παραγωγική διαδικασία, μετά από μια σύντομη περίοδο εκπαίδευσης και προσαρμογής λίγων ημερών στον εργασιακό χώρο. Στο ρόλο του ανειδίκευτου προσωπικού προσλαμβάνονταν γυναίκες, για την ακρίβεια κορίτσια κάτω των 18 χρόνων, που αποτελούσαν και την πλειονότητα του εργατικού δυναμικού στους κλάδους αυτούς. Όπως αναφέρουν και οι εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας 1921, στην κλωστοϋφαντουργία ο ρόλος της εργάτριας περιοριζόταν «*εις την επίβλεψιν του δια της μηχανής εκτελουμένου έργου. Δια τούτο φαίνεται αρκετή η πρακτική ειδίκευσις, την οποίαν αποκτά η εργάτρια απ' ευθείας διά απλής παρακολουθήσεως επί τίνα χρόνον της εργασίας συναδέλφου τινός*». (Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων*, Αθήναι 1923, σελ. 75). Στη βιομηχανία καπνού οι γυναίκες και τα παιδιά απασχολούνταν στους τομείς της συσκευασίας του καπνού και των τσιγάρων και σε ορισμένες περιπτώσεις, ως βοηθοί στις νεοεισαχθείσες σιγαροποιητικές μηχανές: «*Η αίθουσα των πακετοποιών, όπου υπέρ τους 150 παίδας και κοράσια εργάζονται με ένα σύνολον, οίον παρουσιάζουν τα μικτά γερμανικά σχολεία ... μία πλάστιγξ με ένα μικρόν που ζυγίζει την ποσότητα εκάστου πακέτου συνισταμένην εξ 25 γραμμαρίων, και γύρω του τέσσερα – πέντε κοράσια. Ο μικρός ζυγίζει με διαβολικήν ταχύτητα και ακρίβειαν την δόσιν του καπνού, και με ένα κίνημα προς τα δεξιά και αριστερά χύνει ταύτην εις τα χωνοειδή την κορυφήν ορθογωνία, όπως το σχήμα του χάρτινου πακέτου, τσίγκινα δοχεία τα οποία φορτώνονται εις τα κενά και χαίνοντα χάρτινα πακέτα. Μια χαριτωμένη ώθησις του τσίγκινου δοχείου από τα λεπτά χέρια των κορασίδων, ένα πέταγμα αυτού προς τον μικρόν ζυγιστήν, ένα αστραπιαίον κλείσιμον του χαίνοντος στόματος του χάρτινου, και ιδού το πακέτον έτοιμον δια να ριφθή εις το ψάθινον ζεμπίλι προς μεταφοράν εις την αίθουσαν της αποστολής*». (Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού…όπ.πρ., σελ. 76)*. Η περιγραφή αυτή σκιαγραφεί τις νέες συνθήκες που επέβαλε η βιομηχανοποίηση της παραγωγής. Οι συνθήκες αυτές καθόρισαν και τη φυσιογνωμία της εργατικής δύναμης που αποτελούσαν οι γυναίκες και τα παιδιά, μιας εργατικής δύναμης που έπρεπε να υποτάσσεται στην πειθαρχία και τους ρυθμούς εργασίας που επέβαλε η ορθολογική οργάνωση του εργασιακού χώρου. Οι εργάτριες στους κλάδους αυτούς πληρώνονταν είτε με την ημέρα είτε με βάση την απόδοσή τους. Στα υφαντουργεία, για παράδειγμα, σύμφωνα πάντα με τις εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας, «*η κατ' αποκοπήν εργασία επιφέρει μεν μεγαλύτερο κέρδος, αλλά είναι επιβλαβεστάτη εις την υγείαν των εργατριών, υποχρεουμένων να διευθύνουν και να επιβλέπουν 2 και 4 αργαλειούς. Έτσι, λόγω της βίας προς περισσότερη παραγωγή, προσεβλήθησαν από διάφορους παθήσεις στομάχου*». Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού…*όπ.πρ., σελ. 75.

Οι γυναίκες κατά μεγάλο ποσοστό παρέμεναν στο εργοστάσιο μέχρι το γάμο τους. Στη συνέχεια προτιμούσαν να εργάζονται στο σπίτι, όπου παράλληλα είχαν και την επίβλεψη των παιδιών. Σε τελευταία ανάλυση, η συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία καθοριζόταν από τον ιδεολογικά προσδιορισμένο ρόλο τους στην κοινωνία. Οι άνδρες, αντίθετα, στους κλάδους που προαναφέραμε, απασχολούνταν στην πλειονότητά τους σε θέσεις είτε τεχνιτών παραδοσιακού τύπου, είτε σε νέες θέσεις ειδικευμένης εργασίας που δημιουργήθηκαν με την εισαγωγή των μηχανών. Στην κλωστοϋφαντουργία, το ανδρικό προσωπικό εργαζόταν κυρίως στις παραδοσιακές ειδικότητες του κλώστη, του υφαντή, του βαφέα ή

του ξάντη, αλλά και σε ειδικότητες που σχετίζονταν με τη λειτουργία και συντήρηση του μηχανολογικού εξοπλισμού: μηχανικοί, λιπαντές και θερμαστές (βλ. αναλυτικά για το θέμα αυτό, Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Ιστορικό Αρχείο – Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1987).

Στη δεύτερη ομάδα, εντάσσονταν οι κλάδοι της βιομηχανίας τροφίμων, της μηχανουργίας, της βιομηχανίας ξύλου και της βιομηχανίας ενδυμάτων. Η κατηγορία αυτή των βιομηχανικών κλάδων χαρακτηρίζονταν από κατακερματισμό της παραγωγής. Η σημαντικότερη μερίδα των απασχολούμενων στους κλάδους αυτούς ήταν άνδρες. Στα μικρά βιοτεχνικά εργαστήρια ο τεχνίτης έλεγχε την παραγωγική διαδικασία και συνάμα αποτελούσε το ακριβότερο και αναντικατάστατο στοιχείο της. Ο τεχνίτης πλαισιωνόταν από βοηθούς και μαθητευόμενους, που ήταν κυρίως παιδιά. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι, εξαιτίας της απουσίας του θεσμού της τεχνικής εκπαίδευσης, η μαθητεία δίπλα σε τεχνίτη εξακολουθούσε να παραμένει ο κυριότερος μηχανισμός παραγωγής ειδικευμένων εργατών στην Ελλάδα μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα. Τα παιδιά στη διάρκεια της μαθητείας τους δεν μετείχαν ενεργά στην παραγωγική διαδικασία, αλλά περιορίζονταν σε διάφορες βοηθητικές εργασίες. Η εργασία αυτή συνιστούσε την «αντιπαροχή» του παιδιού στον τεχνίτη για την εκμάθηση της τέχνης. Για παράδειγμα, στα αρτοποιεία οι μαθητευόμενοι αναλάμβαναν την διανομή του ψωμιού, ενώ στα εργαστήρια γυναικείων φορεμάτων τα κορίτσια παρέδιδαν τα φορέματα, έκαναν διάφορα θελήματα, εκτελούσαν ακόμη και οικιακές υπηρεσίες της εργοδότριας, όπως το σκούπισμα ή το μαγείρεμα. Ωστόσο, επειδή το καθεστώς της μαθητείας, ιδιαίτερα στα μικρά εργαστήρια, δεν προσδιοριζόταν συνήθως από κάποιον κανονισμό ή συμβόλαιο, το παιδί δεν είχε καμία υποχρέωση απέναντι στον τεχνίτη και ήταν ελεύθερο να φύγει, μόλις θεωρούσε ότι είχε μάθει την τέχνη. Στα μηχανουργεία, ο μαθητευόμενος «*έχει ως όνειρον της εξελίξεώς του και σκοπόν της εκπαιδεύσεώς του να μάθη επιπολέως και εν βραχυτάτω χρονικώ διάστημα ό,τι συνήθως απαιτούσιν αι διάφοροι υπηρεσίαι ως προσόντα των υποψηφίων, προετοιμαζόμενος ούτω, τη συνεργεία παντός πολιτικού ή οικογενειακού μέσου, διά την απόκτησιν δημοσίων θέσεων*». Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού…όπ.πρ., σελ. 58*. Στα εργαστήρια γυναικείων ενδυμάτων οι μαθητευόμενες, όταν θεωρήσουν ότι έχουν μάθει «*να κόπτωσι και ναν ράπτωσι, αποσύρονται εις την απόκεντρον συνοικίαν των, κολλώσιν εν φιγουρίνι εκ τινός περιοδικού του συρμού και ανακηρύττονται μοδίστραι διά τα φορέματα της γειτονιάς*». Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού…όπ.πρ., σελ. 59*. Σε τελευταία ανάλυση, τα παιδιά που έμπαιναν στα εργαστήρια για να μάθουν μια τέχνη αντιμετώπιζαν το καθεστώς της μαθητείας και τους καταναγκασμούς της ως απαραίτητο μεταβατικό στάδιο για τη μελλοντική κοινωνική τους ανέλιξη. Έτσι, όπως χαρακτηριστικά διατυπώνει και ο Γ. Χαριτάκης: «*Ο Έλλην επιδιδόμενος εις βιομηχανικόν και βιοτεχνικόν επάγγελμα δεν περιμένει να συμπληρώση την εκμάθησιν του έργου, αλλά μετά βραχύν χρόνον μαθητείας, όταν αντιληφθή τα στοιχεία του έργου, χωρίς όμως να το έχω τελείως εκμάθη, προσπαθεί να εργασθή αυτοτελώς διά να επιτύχη μεγαλύτερον κέρδος*». Βλ. Χαριτάκης Γ., *Η ελληνική βιομηχανία*, Αθήναι 1927, σελ. 96. Από την άλλη μεριά, οι τεχνίτες εφάρμοζαν την τακτική της απόκρυψης των μυστικών της τέχνης, με σκοπό την επιμήκυνση της μαθητείας και την όσο το δυνατό μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργασίας των παιδιών, με αποτέλεσμα τα τελευταία να εγκαταλείπουν το εργαστήριο με ελλιπείς τεχνικές γνώσεις. «*Ο Έλλην εργοδότης, εάν ανήκει εις την μικράν βιομηχανίαν, μεταβάλλει τον μαθητευόμενον αυτού εις υπηρέτην του, και του αναθέτει ασχολίας κάθε άλλο παρά εις την τέχνην την οποίαν θέλει μάθει αναφερόμενος. Δεν έχει συμφέρον να τον κάνη τεχνίτην, αφενός διά να μην έχη αύριον ανταγωνιστήν, αφετέρου διά να μη αναγκασθή να αυξήση μετ' ολίγον το ημερομίσθιό του… Ούτω εις την μικράν βιομηχανίαν ο μαθητευόμενος ελάχιστα ασχολείται με την τέχνην την οποίαν εξέλεξε…*». Βλ. Χαριτάκης Γ., *Η ελληνική…όπ.πρ., σελ. 98*. Με άλλα λόγια, ο εργοδότης έβλεπε στο πρόσωπο του μαθητευόμενου παιδιού μια ανειδίκευτη και, στις περισσότερες περιπτώσεις, δωρεάν εργατική δύναμη.

Σύμφωνα με τη βιομηχανική απογραφή του 1920, το ποσοστό των απασχολούμενων που είχαν καταγραφεί ως εργάτες ανερχόταν στο 65% του συνόλου, το ποσοστό των ιδιοκτητών και των απασχολούμενων μελών της οικογένειάς τους στο 31%, ενώ το υπόλοιπο 4% ήταν υπάλληλοι. Οι δυο βασικές ομάδες - οι εργάτες και οι ιδιοκτήτες - εμπεριείχαν σημαντικές διαφοροποιήσεις, που οφείλονταν στη διαφορετική οργάνωση της παραγωγής ανάμεσα στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, καθώς και στο διαφορετικό τύπο των εργασιακών σχέσεων που προϋπόθετε η οργάνωση αυτή. Στην ομάδα των «ιδιοκτητών» συμπεριλαμβάνονταν τόσο οι μεγάλοι εργοστασιάρχες - εργοδότες όσο και οι τεχνίτες, κάτοχοι ενός μικρο-εργαστηρίου, όπου αποτελούσαν και τον κυριότερο παραγωγικό συντελεστή. Παράλληλα, κάτω από την ένδειξη «εργάτες», συνυπήρχαν τόσο αυτοί που απασχολούνταν στις μεγάλες και μεσαίες επιχειρήσεις με σύμβαση μισθωτής εργασίας όσο και οι εργαζόμενοι στις μικρές βιοτεχνίες με σχέσεις προ-καπιταλιστικού τύπου, όπως ήταν οι βοηθοί και οι μαθητευόμενοι. Το μέγεθος του βιομηχανικού προλεταριάτου, αν υποθέσουμε ότι σε αυτό περιλαμβάνονταν οι εργάτες των επιχειρήσεων με περισσότερα από 5 άτομα, αντιστοιχούσε μόλις στο 36% των απασχολούμενων

στο δευτερογενή τομέα το 1920. Τα μεγαλύτερα ποσοστά εξαρτημένης εργατικής δύναμης εμφάνιζαν οι κλάδοι της υφαντουργίας και της βιομηχανίας καπνού με 88%, ενώ ακολουθούσε η βιομηχανία χαρτιού με 78%. Στους αντίποδες βρίσκονταν οι κλάδοι των τροφίμων, της μηχανουργίας και της βυρσοδεψίας με 60%. Από το σύνολο του εργατικού πληθυσμού, η μόνη ομάδα η οποία διατηρεί το κοινωνικό της χαρακτήρα σε όλη τη διάρκεια της επαγγελματικής της ζωής είναι οι ειδικευμένοι εργάτες και οι τεχνίτες. Βεβαίως, η μετάβαση από το καθεστώς του ειδικευόμενου μισθωτού εργάτη στο καθεστώς του ανεξάρτητου τεχνίτη-βιοτέχνη αποτελούσε συνηθισμένο φαινόμενο την εποχή εκείνη. Οι υπόλοιποι εργάτες και εργάτριες, χωρίς συγκεκριμένη ειδίκευση, μετακινούνται σε όλο το φάσμα των επαγγελμάτων. Πρόκειται για ένα λανθάνον εργατικό δυναμικό, το οποίο κινείται ακατάπαυστα από μεροκάματο σε μεροκάματο, περνώντας κατά περιόδους από κάποια βιομηχανία. Όπως προκύπτει από την ανάλυση που προηγήθηκε, το ευνοϊκό πλαίσιο της περιόδου 1912-1921 καθόρισε και τα όρια της βιομηχανικής ανάπτυξης. Οι βιομηχανικές μονάδες που ιδρύθηκαν ήταν, στην πλειονότητά τους, εντάσεως εργασίας και λειτουργούσαν με υψηλό κόστος παραγωγής. Δίπλα τους, αναπτύχθηκαν πλήθος μικρά εργαστήρια προσωπικού ή οικογενειακού χαρακτήρα, με ελάχιστα τεχνικά μέσα και με μεγάλη ελαστικότητα στα έξοδα λειτουργίας. Και οι δυο κατηγορίες των επιχειρήσεων επιβίωναν με τη βοήθεια του υψηλού πληθωρισμού και της μεγάλης ζήτησης για αγαθά που δημιουργούσαν οι ανάγκες των πολέμων.

Οι εργάτες και οι εργάτριες, αποδεχόμενοι την κυρίαρχη αντίληψη που θεωρούσε την μισθωτή εργασία απαξία, προσπαθούσαν να ξεφύγουν από την προκαθορισμένη κοινωνική τους θέση. «*Οι γυναίκες μόλις παντρεύονταν εγκατέλειπαν το εργοστάσιο. Αυτό όμως δεν σήμαινε ότι τελείωνε και η επαγγελματική τους ζωή. Η αύξηση των αργαλειών σε κατοικίες, η οικιακή ταπητουργία και η κεντητική δείχνουν ότι οι γυναίκες συνδύαζαν το γάμο τους με την επιστροφή στην παραδοσιακή οικόσιτη βιοτεχνία. Οι άνδρες, από την άλλη, στρέφονταν στα μικροεπαγγέλματα του δευτερογενούς τομέα, εποχικώς στην αγροτική παραγωγή και κυρίως το μικροεμπόριο. Ειδικότερα, οι απασχολήσεις που σχετίζονταν με το μικροεμπόριο αποτελούσαν τη βασική επιδίωξη των εργατών που αποχωρούσαν από τη βιομηχανία, γιατί είχαν μια διευρυμένη αγορά και απαιτούσαν πολύ μικρές έως μηδενικές χρηματικές επενδύσεις. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν και οι αρθρογράφοι της εποχής, ‘‘ο εργάτης μεταπηδά από τον ένα κλάδο της βιομηχανίας εις τον άλλον και συχνά από την βιομηχανίαν εις την γεωργίαν και αντιστρόφως, έως ότου, μετά από διάστημα 10-15 ετών σχηματίζει μικρόν κεφάλαιον, οπότε αποχωρεί εκ του εργοστασίου και ανοίγει κανένα μικρόν παντοπωλείον, λαχανοπωλείον ή εμπορικόν’’*». Βλ. Ρηγίνος Μ., «Η ελληνική βιομηχανία…όπ.πρ., σελ. 203. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η ελληνική κοινωνία χαρακτηριζόταν από αγορές που διατηρούσαν έντονα τοπικά χαρακτηριστικά. Η άνοδος των τιμών, ιδίως των προϊόντων στους κλάδους ενδυμασίας και τροφίμων, ευνοούσε τους μικροβιοτέχνες και μικροέμπορους σταθερούς ή πλανόδιους. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η ενασχόληση με τα μικροεπαγγέλματα της βιοτεχνίας ή του εμπορίου δεν εξασφάλιζε μεγαλύτερο εισόδημα από αυτό του ειδικευμένου βιομηχανικού εργάτη. Σε ορισμένες μάλιστα, περιπτώσεις, συνέβαινε το αντίθετο. Η εξήγηση για τη συμπεριφορά των συγκεκριμένων κοινωνικών στρωμάτων πρέπει να αποδοθεί σε δύο κυρίως παράγοντες.

- Ο πρώτος έχει ήδη επισημανθεί και πρόκειται για τον ευκαιριακό τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν τις βιομηχανικές επενδύσεις οι έλληνες κεφαλαιούχοι. Έτσι, η βραχυβιότητα των βιομηχανικών μονάδων, σε συνδυασμό με την εποχική τους λειτουργία και τις συνεχείς αυξομειώσεις του προσωπικού, ενίσχυαν την τάση φυγής των εργατών από τη βιομηχανία.
- Ο δεύτερος παράγοντας είναι ιδεολογικός και παραπέμπει στο ιδανικό μοντέλο της αυτόνομης επιβίωσης, που είχε τις καταβολές του στον αγροτικό τομέα. Στις πόλεις, το μοντέλο αυτό βρήκε την έκφρασή του στο μικροεπαγγελματισμό, οργανωμένο με βάση την οικογένεια. Σε περιόδους αιχμής, τα μέλη της οικογένειας βοηθούσαν τον τεχνίτη και αρχηγό της οικογένειας στη λειτουργία του μικροεργαστηρίου. Αντίθετα, σε περιόδους οικονομικής δυσπραγίας, συγκυριακής ή εποχικής, τα παιδιά και καμιά φορά η σύζυγος διασπείρονταν σε διάφορες απασχολήσεις ακόμα και στο εργοστάσιο, ενώ ο άνδρας συνέχισε να υπολειτουργεί το μικρομάγαζό του. Η τακτική αποσκοπούσε στη διατήρηση της πελατείας, η οποία, βασισμένη σε συγγενικές ή τοπικές σχέσεις, θα χανόταν την ίδια στιγμή που θα έκλεινε το εργαστήριο.

8.5.4 Η Βιομηχανία μεταξύ ανάπτυξης (1923-27), κρίσης (1927-1933) και ανάκαμψης (1933-1940)

Η μεταπολεμική περίοδος άρχισε για την Ελλάδα στις 24 Ιουλίου 1923, με την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης. Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, η ελληνική οικονομία εισήλθε σε μια φάση επιτάχυνσης των

ρυθμών της εκβιομηχάνισης, που χαρακτηριζόταν κυρίως από σημαντική αύξηση του αριθμού των παντός είδους βιομηχανικών επενδύσεων. Η εκρηκτική ανάπτυξη του τομέα της μεταποίησης, που κράτησε έως το 1927, ήταν αποτέλεσμα των νέων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που διαμορφώθηκαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Καταρχήν, παρατηρήθηκε διεύρυνση της αγοράς καταναλωτικών αγαθών και ιδιαίτερα αύξηση της ζήτησης για είδη πρώτης ανάγκης, όπως τρόφιμα και ρουχισμός, που οφειλόταν στην εισροή 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Παράλληλα, στην αγορά εργασίας παρατηρήθηκε υπερπροσφορά από τους χώρους των προσφύγων κυρίως, αλλά και από όσους είχαν απολυθεί από τις τάξεις του στρατού. Οι λύσεις που προκρίθηκαν, αποτελούσαν συνέχεια της ευκαιριακής αναπτυξιακής λογικής της εμπόλεμης περιόδου: ήταν μια λογική που επιβίωνε χάρη στη διατήρηση του ευνοϊκού πλαισίου (υψηλός πληθωρισμός, υποτίμηση του νομίσματος, δασμολογική πολιτική), αλλά και εξαιτίας της ευνοϊκής διεθνούς συγκυρίας, η οποία επηρέασε θετικά την εξέλιξη των ελληνικών εξαγωγών σε αγροτικά κυρίως προϊόντα, τουλάχιστον ως το 1927.

Τη διετία 1924-25 ο πληθωρισμός, παρά την καθαρή επιβράδυνση που σημείωσε σε σύγκριση με τις προηγούμενες χρονιές, εξακολουθούσε να κινείται σε υψηλά επίπεδα, φτάνοντας το 9% το 1924 και το 12,4% το 1925. Εξάλλου, η αξία της δραχμής σε σχέση με την αγγλική λίρα εξακολούθησε να μειώνεται, με αποτέλεσμα η μέση υποτίμηση του εθνικού νομίσματος να φτάσει το 21% το 1925. Έτσι, όπως σημείωνε ο Ξ. Ζολώτας, την εποχή εκείνη: «*η εκ του πληθωρισμού προελθούσα τάσις προς δυσανάλογον ανάπτυξιν ορισμένων κλάδων του οικονομικού βίου εύρεν έδαφος διά της συρροής εν Ελλάδι των προσφύγων. Μέγα μέρος του προσφυγικού πληθυσμού παρεσύρθη εκ του οικονομικού οργασμού και ετράπη εις τα αστικά επαγγέλματα […], ιδρύθηκαν αθρόως νέα βιομηχανικά εργοστάσια, πλημμελώς ως επί το πλείστον κατηρτισμένα, τα οποία λόγω της διαφοράς μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής αγοραστικής δυνάμεως ηδύνατο να συναγωνισθούν επιτυχώς τας βιομηχανίας του εξωτερικού… Μέχρι του τέλους του 1925 παρετηρείτο οικονομικός οργασμός εις πάντας σχεδόν τους οικονομικούς κλάδους, ιδία δε εις το εμπόριον και την βιομηχανίαν*». Βλ. Ζολώτας Ξ., *Νομισματική σταθεροποίησις*, Αθήναι 1929, σελ. 229.

Οι προσφυγικοί πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στα μεγάλα αστικά συγκροτήματα της περιοχής Αθήνας – Πειραιά και της Θεσσαλονίκης, δημιούργησαν πλήθος μικροεπιχειρήσεις, που επέφεραν την περαιτέρω κατάτμηση του καταναλωτικού κοινού εις βάρος του ήδη υπάρχοντος μικροεπαγγελματικού συνοικιακού κόσμου. Θα λέγαμε ότι, σε τελευταία ανάλυση, η επαγγελματική απορρόφηση των προσφύγων στις πόλεις συνέβαλε στη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του αναπτυξιακού μοντέλου της περιόδου 1912-1922. Προς την κατεύθυνση αυτή λειτούργησαν δύο ακόμη παράγοντες:

- Πρώτον, τα επαγγελματικά δάνεια που χορήγησαν οι τράπεζες στους πρόσφυγες μικροβιοτέχνες και μικρέμπορους.
- Δεύτερον, η αυξημένη οικοδομική δραστηριότητα στις πόλεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης κατά τα έτη 1924 και 1925. Κατά την εποχή αυτή, ο καλοπληρωμένος εργάτης των οικοδομών υποστήριζε την τάξη των μικροβιοτεχνών και μικρεμπόρων, προς τους οποίους πήγαινε ένα μεγάλο μέρος του ημερομισθίου του.

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ο αριθμός των βιοτεχνιών ήταν δυσανάλογα μεγάλος σε σχέση με τις ανάγκες της αγοράς αγαθών, η οποία αν και διευρυμένη από την έλευση των προσφύγων ήταν μικρής ελαστικότητας. Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίστηκε την εποχή εκείνη ως «υπερεπαγγελματισμός» ή «επαγγελματικός πληθωρισμός». Συμπερασματικά, κατά την περίοδο 1923-1925, η οικονομική ευφορία που επέφεραν η αυξημένη νομισματική ρευστότητα και ο συνακόλουθος πληθωρισμός, επέτρεψαν τη μεταφορά εν δυνάμει εργατικού δυναμικού (πρόσφυγες) σε μικροαστικά επαγγέλματα, καθώς και τη δημιουργία βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων με χαμηλή επένδυση κεφαλαίου. Οι επιχειρήσεις αυτές λειτουργούσαν με υψηλό κόστος παραγωγής και πληθωριστικά κέρδη, χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα για τη βελτίωση της παραγωγικότητας εργασίας: «*Ούτως η σύνθεσις του οικονομικού βίου απέβη τοιαύτη ώστε μόλις έπαυεν ο πληθωρισμός … θα ενέσκηπτεν η οικονομική κρίσις*». Βλ. Ζολώτας Ξ., Νομισματική…όπ.πρ. σελ. 224.

Στις 24 Ιανουαρίου 1926 δημοσιεύτηκε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο η αξία των χαρτονομισμάτων μειωνόταν κατά 25%. Με αυτόν τον τρόπο, η αξία ενός χαρτονομίσματος 1.000 δρχ μειωνόταν στις 750 δρχ. Οι υπόλοιπες 250 δρχ μετατρέπονταν σε ομολογίες αντίστοιχης αξίας με τόκο 6%. Το δεύτερο αναγκαστικό δάνειο προκάλεσε νέα υποτίμηση της δραχμής κατά 19% έναντι της αγγλικής λίρας, ενώ ο πληθωρισμός έφθασε το 21%. Η απώλεια της αγοραστικής δύναμης και η νομισματική στενότητα δημιούργησαν νέο κλίμα ύφεσης στη βιομηχανία και εξουδετέρωσαν βραχυπρόθεσμα τις ευνοϊκές επιπτώσεις της εφαρμογής του νέου δασμολογίου του 1926. Πρέπει να σημειωθεί ότι το νέο δασμολόγιο επέβαλλε υψηλά τέλη στα εισαγόμενα

προϊόντα και δημιουργούσε ένα αυστηρό προστατευτικό καθεστώς για την εγχώρια βιομηχανία. Η προστασία αυτή αφορούσε όχι μόνο τις παραγωγικές βιομηχανίες αλλά και τις βιομηχανίες συναρμογής (π.χ. κατασκευή ομπρελών), που είχαν μικρά κεφάλαια και εγκαταστάσεις, και που με αυτόν τον τρόπο εξασφάλιζαν σημαντικά κέρδη. Από το 1927 άρχισαν οι πρώτες προσπάθειες για την εξυγίανση του νομίσματος και κατ' επέκταση της ελληνικής οικονομίας. Στις 10 Νοεμβρίου του έτους αυτού ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος, που λειτουργούσε αποκλειστικά ως εκδοτικό ίδρυμα, ενώ στις 14 Μαΐου 1928 η δραχμή έμπαινε σε καθεστώς σταθεροποίησης. Η σταθεροποίηση της δραχμής έγινε με βάση τον κανόνα συναλλάγματος χρυσού (gold exchange standard). Στην περίπτωση αυτή η αξία του εθνικού νομίσματος συνδέθηκε με την αγγλική λίρα, η οποία ήταν μετατρέψιμη σε χρυσό. Σύμφωνα με το νόμο που επέβαλλε τη σταθεροποίηση, η Τράπεζα της Ελλάδος υποχρεωνόταν να διατηρεί κάλυμμα σε αγγλικές λίρες για το 40% των χαρτονομισμάτων που έθετε σε κυκλοφορία. Η σταθεροποίηση της δραχμής είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της νομισματικής κυκλοφορίας, που με τη σειρά της προκάλεσε την κατακόρυφη μείωση του πληθωρισμού. Η αύξηση των τιμών περιορίστηκε από 7,8% το 1927 σε 1% το 1928 και 0,6% το 1929 (βλ. Ζολώτας Ξ., *Νομισματική* …όπ.πρ., σελ. 227). Η κατακόρυφη μείωση του πληθωρισμού σήμαινε άρση των «αναπτυξιακών κινήτρων» για τους περισσότερους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας. Για τους μικρέμπορους και τους βιοτέχνες που αντλούσαν τα κέρδη τους από τον πληθωρισμό η σταθεροποίηση αποτέλεσε πραγματική καταστροφή.

Η οικονομική κρίση, η οποία χαρακτηρίστηκε από τους οικονομολόγους της εποχής ως «κρίση εκκαθαρίσεως», εκδηλώθηκε γύρω στα 1927 στο εμπόριο και από το 1929 επεκτάθηκε στη βιομηχανία, λαμβάνοντας οξύτερες μορφές κατά τα έτη 1931 και 1932. Ωστόσο, η ύφεση δεν πήρε τις διαστάσεις που είχε στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες. Οι επιπτώσεις της στην ελληνική οικονομία εντοπίζονταν στο κλείσιμο των επιχειρήσεων – από τις οποίες ωστόσο καμία δεν ήταν σημαντική – στην επιβράδυνση των δημοσίων έργων, στον περιορισμό των εργασιών των βιομηχανικών κλάδων (με εξαίρεση των κλωστοϋφαντουργία) και στην ελάττωση του προσωπικού των οικονομικών μονάδων. Τα στοιχεία που αναφέρονταν στην έκταση της ανεργίας την περίοδο αυτή ήταν αμφίβολης ακρίβειας και στηρίζονταν κυρίως σε προσωπικές εκτιμήσεις. Όλες όμως οι πληροφορίες οδηγούν στην υπόθεση ότι ο αριθμός των ανέργων πρέπει να ξεπερνούσε τα 120.000 άτομα για όλο το φάσμα των οικονομικών δραστηριοτήτων, αριθμός που αντιστοιχούσε στο 5% περίπου του συνολικού ενεργού πληθυσμού. Τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας εμφάνιζε ο κλάδος της επεξεργασίας καπνού. Κατά τα έτη 1929-1931 το κάλυμμα της Τράπεζας της Ελλάδος σε λίρες Αγγλίας μειωνόταν συνεχώς, με συνεπακόλουθο τη μεγαλύτερη συρρίκνωση της νομισματικής κυκλοφορίας και κατ' επέκταση την πτώση του επιπέδου τιμών. Η κατάρρευση των διεθνών τιμών, ως συνέπεια της μεγάλης οικονομικής κρίσης του 1929, επηρέασε και αυτή ως ένα βαθμό τις διακυμάνσεις του ελληνικού τιμαρίθμου. Η πτώση του γενικού επιπέδου των τιμών ήταν της τάξης του 5,7% το 1930 και του 3,8% το 1932. Τον Απρίλιο του 1932 αποφασίστηκε η εγκατάλειψη της χρυσής βάσης, απόφαση που συνοδεύτηκε από σειρά μέτρων που αποσκοπούσαν στη συγκράτηση του πληθωρισμού, όπως ήταν ο περιορισμός των εισαγωγών, η ακόμη μεγαλύτερη αύξηση των δασμών και η σταθεροποίηση της νομισματικής κυκλοφορίας κατά το έτος 1932. Έτσι, ενώ η υποτίμηση της δραχμής σε σχέση με την αγγλική λίρα ήταν 31,2%, η αύξηση των τιμών συγκρατήθηκε στο 6,8%. Από το 1933 εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια της οικονομικής ανάκαμψης μετά την υιοθέτηση της αυστηρής προστατευτικής πολιτικής, η οποία ανέδειξε την ελληνική βιομηχανία ως τον κυριότερο προμηθευτή της εγχώριας αγοράς (βλ. και Χατζηιωσήφ Χ., «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος*, Τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 9-58).

8.5.5 Ο χαρακτήρας της βιομηχανικής ανάπτυξης στη δεκαετία του '20

Η περίοδος μετά το 1922 υπήρξε, όπως προαναφέρθηκε, πρόσφορη για κάθε είδους επιχειρηματία. Οι αναλυτές της εποχής μας μεταφέρουν μια πρώτη εικόνα για το αντικείμενο των επενδυτικών δραστηριοτήτων τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν τη Μικρασιατική καταστροφή: «*Μετά την μικρασιατικήν καταστροφήν εδημιουργήθη πραγματικός βιομηχανικός οργανισμός, ο οποίος όμως εμφανίζει όλα τα στοιχεία των βεβιασμένων και αμελέτητων πράξεων και την έλλειψιν επιμελημένης κρατικής κατευθύνσεως. Πολλαί βιομηχανίαι ιδρύονται, καίτοι αι υπάρχουσα του οικείου βιομηχανικού κλάδου επαρκούν διά την εξυπηρέτησιν της εσωτερικής καταναλώσεως. Άλλαι πάλι εβασίσθησαν επί των φαινομενικών κερδών του πληθωρισμού*». Βλ. Ζολώτας Ξ., *Νομισματική*…,όπ.πρ. σελ. 226.

Είναι γεγονός ότι κατά την περίοδο 1921-1930 παρατηρήθηκε διόγκωση του βιομηχανικού τομέα με την δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού νέων μονάδων. Παράλληλα όμως, πρέπει να προσθέσουμε ότι οι μονάδες αυτές ήταν μάλλον μικρής εμβέλειας, από την άποψη του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού που επενδύθηκε σε

αυτές. Η συντριπτική πλειονότητα των επενδυτικών δραστηριοτήτων στράφηκε σε παραδοσιακούς κλάδους, όπως τα τρόφιμα και η υφαντουργία και η παραγωγή των δύο αυτών κλάδων το 1930 αποτελούσε το 49% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής της χώρας. Την ίδια εποχή, ένας μεγάλος αριθμός τεχνιτών εγκατέλειπε το εργοστάσιο για να δημιουργήσει τη δικιά του επιχείρηση, της οποίας, τις περισσότερες φορές, ήταν και το μοναδικό στέλεχος. «*Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η μηχανουργία: στον κλάδο αυτόν κατά τη δεκαετία του 1920, ιδρύθηκαν πολλά εργαστήρια ως επί το πλείστον λεβητοποιεία ή χυτήρια. 'Τα εργαστήρια ταύτα, μη έχοντα μεγάλα γενικά έξοδα και αρκούμενα εις μικρά κέρδη, ευρίσκουσι συμφέρουσαν την ανάληψιν εργασίας εις τιμάς ασυμφόρους εις τα μεγαλύτερα μηχανουργεία. Επίσης, πολλοί λεβητοποιοί τεχνίται έχουν εξελιχθεί εις εργολάβους επισκευών ατμοπλοίων, άνευ εργαστηρίου τινός μονίμου, πλην των φορητών αυτών εργαλείων. Τας εργασίας αιτίνες απαιτούσι χρήσιν μηχανημάτων εκτελούσιν εις τα διάφορα μικρά μηχανουργεία, συμβαλλόμενοι με αυτά'*». Βλ. Ρηγίνος Μ., «Η ελληνική βιομηχανία…όπ.πρ., σελ. 213.

Η βιομηχανική απογραφή που πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1930, αποτελούσε ένα είδος απολογισμού της προόδου που σημείωσε η ελληνική βιομηχανία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1920-1930. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής, το 1930 λειτουργούσαν 67.892 βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις που απασχολούσαν 232.763 άτομα. Σε σύγκριση με το 1920, οι βιομηχανικές μονάδες είχαν διπλασιαστεί, ενώ το απασχολούμενο προσωπικό είχε αυξηθεί μόλις κατά 58%. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει, σε γενικούς όρους, τη μείωση του μέσου μεγέθους των επιχειρήσεων. Παρατηρήθηκε επίσης μικρή αύξηση σε σχετικούς αριθμούς των μικρών επιχειρήσεων, οι οποίες το 1930 έφταναν το 92% του συνόλου, σε βάρος των μεσαίων και μεγάλων μονάδων, που έπεσαν στο 6,5% και 1,5%, αντίστοιχα. Η περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά συγκέντρωσε 15.000 μικρές και μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις, οι οποίες απασχολούσαν 90.000 περίπου εργαζόμενους. Ακολουθούσαν η Θεσσαλονίκη με 4.175 επιχειρήσεις και 20.600 εργαζόμενους και η Πάτρα με περίπου 1.350 επιχειρήσεις και 7.732 εργαζόμενους συνολικά. Η δημιουργία πλήθους μικρών βιοτεχνιών κατά τη δεκαετία του 1920 ήταν εμφανής σε όλους σχεδόν τους βιομηχανικούς κλάδους και αντικατοπτρίζεται τόσο στην αύξηση του σχετικού βάρους των μικρών επιχειρήσεων όσο και στη μείωση του μέσου όρου των εργαζομένων σε αυτές (2,7 άτομα το 1920, 1,7 άτομα το 1930). Ως προς το βαθμό συγκέντρωσης, μπορούμε να διακρίνουμε δύο κυρίως ομάδες βιομηχανικών κλάδων, όπως και στην απογραφή του 1920, αλλά τώρα με πιο έντονα χαρακτηριστικά:

- Τα κύρια χαρακτηριστικά της πρώτης ομάδας (όπου εντάσσονται οι κλάδοι της βιομηχανίας τροφίμων, μηχανουργίας, βιομηχανίας ξύλου και βιομηχανίας ενδυμάτων), ήταν ο κατακερματισμός της παραγωγής σε πολλές μικρές μονάδες, οι οποίες αποτελούσαν το 93-96% του συνόλου και στις οποίες απασχολείτο το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζομένων του κλάδου (63% ως 75%). Το ποσοστό των μονάδων που απασχολούσαν πάνω από 25 άτομα κυμαινόταν από το 0,7% ως το 0,3% του συνόλου των επιχειρήσεων των κλάδων αυτών. Συγκριτικά με τα δεδομένα της απογραφής του 1920, τα μεγέθη εμφάνιζαν μείωση των ποσοστών των μεσαίων και μεγάλων μονάδων υπέρ της μικρής βιοτεχνίας και σημαντική πτώση του μέσου όρου των εργαζομένων και στις τρεις κατηγορίες των επιχειρήσεων.
- Στη δεύτερη ομάδα θα μπορεί να συμπεριληφθεί η χημική βιομηχανία, η βιομηχανία οικοδομικών κατασκευών, η βιομηχανία παραγωγής ενέργειας, η υφαντουργία και η βιομηχανία καπνού. Η ομάδα αυτή χαρακτηριζόταν από την ύπαρξη σημαντικού αριθμού μεγάλων μονάδων (4,6%-15,5% του συνόλου), στις οποίες απασχολείτο το μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού (69-86%). Σε σχέση με το 1920 παρατηρήθηκε αφενός εξασθένηση της συγκέντρωσης στο επίπεδο των παραγωγικών μονάδων λόγω της δημιουργίας μικρών βιοτεχνιών, αφετέρου ενίσχυση της συγκέντρωσης στο επίπεδο του εργατικού δυναμικού, με συνακόλουθη αύξηση του μεγέθους των μεγάλων επιχειρήσεων.

Παράλληλα, τα στοιχεία της βιομηχανικής απογραφής του 1930 εμφανίζουν μικρή πτώση του ποσοστού των απασχολούμενων με σχέσεις εξαρτημένης εργασίας, που αντιστοιχεί πλέον στο 62,9% του συνόλου, υπέρ των ιδιοκτητών που φτάνουν το 33,5% των απασχολουμένων στον τομέα της μεταποίησης (αναλυτικά για το θέμα αυτό, βλ. Αναστασόπουλος Γ., *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας*, Τόμος Γ΄ (1923-1940), Αθήνα 1947).

8.5.6 Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, στην Ελλάδα των 5.000.000 κατοίκων κατέφυγαν 1.200.000 πρόσφυγες, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν γυναίκες και παιδιά. Ανάμεσα στον παιδικό προσφυγικό πληθυσμό υπήρχαν 50.000 περίπου ορφανά από τον έναν ή και από τους δύο γονείς. Η πλειονότητα, 650.000 άτομα περίπου ή το 52%, κατέφυγαν στις πόλεις. Οι υπόλοιποι 580.000, δηλαδή το 48%, εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές, κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη. Ειδικότερα, στην Παλαιά Ελλάδα, κυρίως στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά, εγκαταστάθηκαν 372.000 πρόσφυγες με ποσοστό «αστικής αποκατάστασης» 92,27%, οι οποίοι απορροφήθηκαν από τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Συνολικά, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχουν οι απογραφές, στα αστικά επαγγέλματα βρήκαν απασχόληση 208.880 πρόσφυγες και των δύο φύλων. Πιο συγκεκριμένα, οι άνδρες απορροφήθηκαν κυρίως από τη βιομηχανία και το εμπόριο σε ποσοστό 49,45% και 23,41% αντίστοιχα. Στις γυναίκες, η συντριπτική πλειονότητα, ποσοστό 71,73% απασχολήθηκε στη βιομηχανία, ενώ σημαντικό μέρος, το 15,52%, εργάστηκε ως υπηρετικό προσωπικό. Οι περισσότερες από αυτές, επικεφαλής απορφανισμένων από πατέρα οικογενειών, εργάζονταν ως καθαρίστριες, πλύστρες ή σε άλλες ευκαιριακές δουλειές. Όμως, από τις κατηγοριοποιήσεις των στατιστικών, οι οποίες άλλωστε φωτογράφιζαν με στατικό τρόπο μια πραγματικότητα, η οποία μεταβαλλόταν συνεχώς, διέφευγαν πολλοί πρόσφυγες χωρίς συγκεκριμένη ειδίκευση. Η κατηγορία αυτή άλλαζε διαρκώς επάγγελμα, ειδικότερα τον πρώτο καιρό, έως και 6 φορές το χρόνο, αποτελώντας μια ασταθή επαγγελματική τάξη. «*Εργαζόμενοι μόνοι των πολλάκις γίνονται εργοδόται, προσλαμβάνοντας βοηθούς συνήθως μέλη της οικογενείας των ή συγγενείς των. Πολύπειροι και πολυμήχανοι, μεταβάλλουν εκάστοτε το είδος του εμπορεύματος των, αναλόγως των εποχών και των περιστάσεων, μεταβαλλόμενοι και ούτοι εκάστοτε από πλανόδιους σε ισταμένους και τανάπαλιν*» (Αναφέρεται στο Ρηγίνος Μ., «Η ελληνική βιομηχανία…όπ.πρ., σελ. 218. Για το θέμα αυτό βλ. επίσης, Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993).

Συνολικά, οι πρόσφυγες που απασχολήθηκαν στον τομέα της μεταποίησης υπολογίζονται σε 114.512, εκ των οποίων το 68,5% ήταν άνδρες και το 31,5% γυναίκες. Σημειώνεται ότι τα μεγέθη αυτά αντιστοιχούν στο συνολικό ενεργό πληθυσμό που έχει καταγραφεί στις απογραφές και όχι στον πραγματικό αριθμό των απασχολούμενων. Οι άνδρες απορροφήθηκαν κυρίως από τις βιομηχανίες δέρματος, ξύλου και τροφίμων καθώς και από τη μηχανουργία. Μια άλλη σημαντική μερίδα ανδρών προσφύγων εργάστηκε στις οικοδομές. Στους κλάδους αυτούς, όπως είδαμε, παρατηρήθηκαν και τα υψηλότερα ποσοστά δημιουργίας μικρών βιοτεχνιών κατά την περίοδο 1921-1930. Συσχετίζοντας τις δύο πληροφορίες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένα σημαντικό ποσοστό από τους ιδιοκτήτες των μικρών αυτών επιχειρήσεων ήταν τεχνίτες πρόσφυγες. Η υφαντουργία, η ταπητουργία και η βιομηχανία καπνού συγκέντρωναν αντίστοιχα το 60% και το 34% του γυναικείου προσφυγικού πληθυσμού που απορροφήθηκε από τη βιομηχανία. Πρόκειται για κλάδους με υψηλό βαθμό συγκέντρωσης, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ανειδίκευτη μισθωτή εργασία (με εξαίρεση την ταπητουργία). «*Οι γυναίκες πρόσφυγες, ως εκ της ανάγκης εις ην ευρέθησαν και της ελλείψεως εξειδικεύσεως, δέχονται να εργάζωνται με τα προσφερόμενα ημερομίσθια, αποχωρούν όμως εις την πρώτην παρουσιαζόμενην ευκαιρίαν. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδον της εις τα καπνοθήκας Πειραιώς κατεργασίας καπνού, μέγας αριθμός εκ του γυναικείου προσφυγικού προσωπικού των εργοστασίων κλωστοϋφαντουργίας αποχωρεί και αναλαμβάνει εργασίαν εις ταύτας διότι το ημερομίσθιον είναι μεγαλύτερο*». (Αναφέρεται στο Ρηγίνος Μ., «*Η ελληνική βιομηχανία*…όπ.πρ., σελ. 219-220). Όπως συνάγεται από τα στοιχεία που παραθέσαμε, οι γυναίκες απορροφήθηκαν σε μεγάλες βιομηχανικές μονάδες καλύπτοντας θέσεις ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού, με στόχο την εξασφάλιση ενός χαμηλού, πλην όμως σταθερού ημερομισθίου. Αντίθετα, οι άνδρες συνήθως επέλεγαν την «περιπέτεια» του ανεξάρτητου επαγγελματία. Και οι δυο επιλογές εγγράφονται στο πλαίσιο του οικογενειακού καταμερισμού της εργασίας που περιγράψαμε, όπου το ανεξάρτητο επάγγελμα του αρχηγού της υποστηρίζεται είτε από την δωρεάν εργασία που προσφέρουν τα υπόλοιπα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση είτε από το ημερομίσθιο που αποφέρει η εργασία τους στο εργοστάσιο. Εκτενείς αναφορές στην εργασιακή συμπεριφορά του προσφυγικού πληθυσμού γίνονται στο Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

Συμπερασματικά, η Μικρασιατική καταστροφή δημιούργησε για πρώτη φορά τις προϋποθέσεις για σχηματισμό εργατικού δυναμικού στις πόλεις – ένα εργατικό δυναμικό στερημένο από βασικά μέσα επιβίωσης, αποκομμένο από τις ρίζες του (εργατική δύναμη χωρίς αγροτικούς δεσμούς και δυνατότητες επανάκαμψης στο χωριό). Όμως, η πολιτική αυτή συγκυρία δεν ήταν δυνατό να επιδράσει από μόνη της καταλυτικά στις υπάρχουσες παραγωγικές δομές, στο βαθμό μάλιστα που εξέλιπαν οι οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί, αλλά και η πολιτική βούληση, που θα υποχρέωναν τους πρόσφυγες να μετατραπούν σε βιομηχανικούς εργάτες. Κατά συνέπεια, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις επιδίωξαν, και εν πολλοίς πέτυχαν, την

επαγγελματική τους ανεξαρτησία, η οποία συνδυαζόταν με τη συγκυριακή απασχόληση των άλλων μελών της οικογένειας στην εξαρτημένη εργασία. Έτσι, ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η επαγγελματική ένταξη της συγκεκριμένης κατηγορίας προσφύγων, συνέβαλε στη διευρυμένη αναπαραγωγή των παραγωγικών σχημάτων και της δομής απασχόλησης που επικρατούσαν πριν από τη Μικρασιατική καταστροφή.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χ., «Έξαρση και κρίση: Η οικονομία της περιόδου 1909-1922» » στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6ος, Αθήνα 2003, σελ. 107-118.

Αγριαντώνη Χ., - Πανσέληνα Γ., «Η ελληνική οικονομία. Διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός» στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 7ος, Αθήνα 2003, σελ. 121-140.

Αναστασόπουλος Γ., *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας*, 3 Τόμοι, Αθήνα 1947.

Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978.

Γιαννακόπουλος Γ., «Η δημιουργία της σύγχρονης Ελλάδας», στο *Η προσφυγιά του '22*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 98, 30/8/2001, σελ. 38-43.

Ζολώτας Ξ., *Νομισματική σταθεροποίησις*, Αθήναι 1929.

Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήναι 1926.

Κοντογιώργη Ε.,«Αγροτική εγκατάσταση» στο *Η προσφυγιά του '22*, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, τεύχος 98, σελ. 18-27.

Κωστής Κ., *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, Αθήνα 2003.

Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο Μαυρογορδάτος Γ.-Χατζηιωσήφ Χ., (επιμ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σελ. 9-19.

Μαυρογορδάτος, Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στην Ελλάδα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1988.

Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.

Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Ρέπουλης Ε., *Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως*, Αθήναι 1912.

Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Ιστορικό Αρχείο – Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1987.

Ρηγίνος Μ., «Η ελληνική βιομηχανία, 1900-1940» στο Κρεμμυδάς Β. (επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αι.)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σελ. 177-223.

Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία-Κοινωνία-Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1991.

Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος - Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων*, Αθήναι 1923.

Χαριτάκης Γ., *Η ελληνική βιομηχανία*, Αθήναι 1927.

Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Χατζηιωσήφ Χ., «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος*, Τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 9-58.

Κεφάλαιο 9: Από την Οικονομική Ιστορία στην Οικονομική Πολιτική: Κατευθύνσεις Πολιτικής στη Μεταπολεμική Περίοδο, 1949-2001

Περίληψη

Το κεφάλαιο αυτό χωρίζεται σε δυο μέρη: Στο πρώτο (1949-1974), εξετάζονται οι εξελίξεις στην ελληνική οικονομία από το τέλος του εμφυλίου πολέμου έως την πτώση της δικτατορίας και την αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος το 1974 και στο δεύτερο (1974-2001), καταγράφονται οι οικονομικές εξελίξεις της μεταπολιτευτικής περιόδου μέχρι την ένταξη της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση το 2001. Αρχικά γίνεται αναφορά στα σχέδια και στις προσπάθειες ανασυγκρότησης της περιόδου 1949-1952 και οι συνέπειες της υποτίμησης της δραχμής έναντι του δολαρίου κατά 50% τον Σεπτέμβριο του 1953. Δίνεται έμφαση στις εξελίξεις της περιόδου 1961-1973, όταν η ταχεία ανάπτυξη της μεταποιητικής παραγωγής και των βιομηχανικών επενδύσεων μεταμόρφωσαν την ελληνική οικονομία και κοινωνία και οδήγησαν σε ευρύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Στο δεύτερο μέρος, αρχικά αναλύονται οι επιπτώσεις της νέας διεθνούς συγκυρίας στην ελληνική οικονομία μετά το 1973 και η ανατροπή των όρων συσσώρευσης της προηγούμενης περιόδου και στη συνέχεια οι προσαρμογές της οικονομικής πολιτικής στην κατεύθυνση της επέκτασης του κρατικού παρεμβατισμού και της ενίσχυσης της συμμετοχής του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα. Οι αρχές της δεκαετίας του 1990 θα αποτελέσουν το σημείο τομής και αναμόρφωσης του ελληνικού οικονομικού συστήματος, με αφορμή τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και του στόχου-ένταξης στην ΟΝΕ και με αιχμές τον περιορισμό της κρατικής συμμετοχής στην οικονομία, τη μακροοικονομική σταθεροποίηση, τις ιδιωτικοποιήσεις και το άνοιγμα των αγορών και του ανταγωνισμού.

Λέξεις-Κλειδιά

- Αμερικανική βοήθεια, ανασυγκρότηση
- Υποτίμηση της δραχμής έναντι του δολαρίου, σταθερή δραχμή
- Άδηλοι πόροι, μετανάστευση, μεταναστευτικά εμβάσματα, ναυτιλιακά εμβάσματα
- Τουρισμός, τουριστικό συνάλλαγμα
- Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
- Σύστημα των σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods
- Πτώση της δικτατορίας, εγκαθίδρυση κοινοβουλευτικού καθεστώτος
- Οικονομική πολιτική, Κεϋνσιανές πολιτικές, πρόγραμμα σταθεροποίησης
- Πετρελαϊκή κρίση, παγκόσμια ύφεση, στασιμοπληθωρισμός
- Κρατικοποιήσεις, κρατικός παρεμβατισμός, αποκρατικοποιήσεις, ιδιωτικοποιήσεις
- Προβληματικές επιχειρήσεις
- Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ), ζώνη του ευρώ

9.1 Οι προσπάθειες ανασυγκρότησης και η υποτίμηση του 1953

Η λήξη του εμφυλίου πολέμου το 1949 άφησε σωρούς ερειπίων στην Ελλάδα. Δέκα έτη πολεμικών συγκρούσεων είχαν αφήσει πίσω περισσότερους από ένα εκατομμύριο νεκρούς, εκατοντάδες χιλιάδες εκτοπισμένους, εκτεταμένες καταστροφές στις βασικές υποδομές, υποσιτισμό, υπερπληθωρισμό, κατάρρευση του νομισματικού και τραπεζικού συστήματος, φτώχεια και μαζική ανεργία. Από το 1949 έως το 1952 προσπάθεια ανασυγκρότησης επικεντρώθηκε στην ανάκτηση των προπολεμικών επιπέδων της οικονομίας. Οι εξαγωγές της χώρας ήταν ελάχιστες, τα φορολογικά έσοδα ανεπαρκή και η εμπιστοσύνη στη δραχμή ανύπαρκτη. Τη θέση του εθνικού νομίσματος ως κύριου μέσου συναλλαγών κατείχε η χρυσή λίρα Αγγλίας, με αποτέλεσμα οι καταθέσεις να είναι μηδαμινές και η αποταμίευση να μη λειτουργεί ως πηγή άντλησης κεφαλαίων και δημιουργίας πιστώσεων. Η αμερικανική βοήθεια διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης. (Βλ. Porter P., *Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2006). Η εισροή δολαρίων κατέστησε εφικτή την πραγματοποίηση των απαραίτητων εισαγωγών, καλύπτοντας σχεδόν ολικά το έλλειμμα του εξωτερικού ισοζυγίου, χρηματοδότησε το δημόσιο έλλειμμα, επιτρέποντας στο

κράτος να λειτουργήσει και έδωσε στην Τράπεζα της Ελλάδος τη δυνατότητα να χορηγήσει πιστώσεις στην οικονομία. Έτσι, τρία χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου, η εγχώρια παραγωγή είχε σχεδόν ανακάμψει στα προπολεμικά επίπεδα. Όμως, η πρόοδος που είχε συντελεστεί ήταν εύθραυστη και δεν αναιρούσε ένα θεμελιώδες γεγονός: η Ελλάδα εξακολουθούσε να είναι μια φτωχή χώρα. Σύμφωνα με υπολογισμούς της εποχής, το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα δεν ξεπερνούσε τα 130 δολάρια. Τα αντίστοιχα μεγέθη ήταν 400 δολάρια για την Γερμανία, 600 για την Γαλλία και 1600 για τις ΗΠΑ (Βλ. Βαρβαρέσος Κ., *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 2002). Άλλωστε, κάποια στιγμή η χώρα έπρεπε να πορευτεί αυτόνομα, χωρίς την αμερικανική οικονομική βοήθεια, η οποία ως μια έκτακτη κατάσταση δύσκολα θα μπορούσε να διαρκέσει για πολύ ακόμη (για περισσότερα στο θέμα αυτό, βλ. Στασινόπουλος, Γ., *Η ρητορική της ανάπτυξης: οικονομικές ιδέες και οικονομική πολιτική την περίοδο της ανασυγκρότησης*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2010).

Στις 9 Απριλίου 1953, ο Σ. Μαρκεζίνης, υπουργός Συντονισμού της κυβέρνησης Παπάγου, ανακοίνωσε αιφνιδιαστικά την κατά 50% υποτίμηση της δραχμής έναντι του δολαρίου και των άλλων νομισμάτων. Η τιμή του δολαρίου αυξήθηκε από 15,000 σε 30,000 δραχμές και η δραχμή προσδέθηκε στο ισχυρό νόμισμα της εποχής. Ένα χρόνο αργότερα αντικαταστάθηκαν τα παλιά χαρτονομίσματα με νέα. Για να σηματοδοτηθεί στο ψυχολογικό επίπεδο η τομή με το παρελθόν αποφασίστηκε να «κοπούν» τα τρία μηδενικά από τις παλιές νομισματικές μονάδες: με τα νέα χαρτονομίσματα η νέα δραχμή θα αντιστοιχούσε σε 1.000 παλιές. Αντιστοίχως, η ισοτιμία δραχμής – δολαρίου γινόταν 30 δραχμές ανά δολάριο. Η υποτίμηση του 1953 αποδείχτηκε επιτυχής. Εγκαινίασε την είσοδο της δραχμής στην πειθαρχία του συστήματος σταθερών ισοτιμιών του *Bretton-Woods* και μετέβαλε τους όρους λειτουργίας της οικονομίας. Στη διάρκεια της 20ετίας 1953-73, η ισοτιμία του νομίσματος διατηρήθηκε σταθερή στις 30 δρχ. ανά δολάριο. Μέσω της σύνδεσης με το δολάριο κρατήθηκε σταθερή και η σχέση της δραχμής με το χρυσό. Η υποτίμηση έγινε σε ευνοϊκή διεθνή συγκυρία και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1952 είχε εξασφαλίσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις στο εσωτερικό της χώρας. Επιπλέον, τα μέτρα που συνόδευαν την υποτίμηση ήταν καλά σχεδιασμένα (βλ. Ζολώτας Ξενοφ., *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξις*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήναι 1964).

Σε συνδυασμό και με την ανάκαμψη της παραγωγής, που είχε προηγηθεί, τα μέτρα απέδωσαν. Μέσα στην τριετία 1953-1956 συγκράτησαν τον πληθωρισμό, αποκατέστησαν την εμπιστοσύνη του κοινού προς το εθνικό νόμισμα, αύξησαν τις τραπεζικές καταθέσεις και έδωσαν έτσι στο τραπεζικό σύστημα τη δυνατότητα να συμβάλει και πάλι στη χρηματοδότηση της οικονομίας. Οι χορηγήσεις, ιδίως προς τη μεταποίηση και τη γεωργία, σημείωσαν ραγδαία αύξηση. Πράγματι, η νομισματική μεταρρύθμιση και η συνοδευτική δέσμη μέτρων έπαιξαν κρίσιμο ρόλο για την περαιτέρω πορεία της οικονομίας. Η σημαντικότερη ίσως επίπτωση της μεταρρύθμισης ήταν ότι αποκατέστησε την εμπιστοσύνη του λαού προς τη δραχμή, συντελώντας έτσι στην αύξηση των αποταμιεύσεων. Κατά δεύτερο λόγο, οδήγησε στην εντυπωσιακή αύξηση της εισροής άδηλων πόρων στη χώρα. Η σταθερή δραχμή, αλλά και το γενικότερο αίσθημα ασφάλειας που είχε στο μεταξύ διαμορφωθεί στη χώρα, αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο ώστε οι μετανάστες, οι ναυτικοί, οι εφοπλιστές, οι Έλληνες του εξωτερικού και οι τουρίστες να μεταφέρουν το συνάλλαγμά τους στη χώρα και να το μετατρέπουν σε δραχμές, συμβάλλοντας στην αύξηση των συναλλαγματικών εισροών στην ελληνική οικονομία.

9.2 Η «Οικονομική Απογείωση», 1961-1973

9.2.1 Η Ταχεία Εκβιομηχάνιση

Τον Ιούλιο του 1961 υπογράφηκε η Συμφωνία Σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα των έξι. Ήταν το πρώτο βήμα στην ένταξη της Ελλάδας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, γεγονός που έμελλε να επηρεάσει καθοριστικά την οικονομική πορεία της χώρας. Άμεσες συνέπειες της Συμφωνίας Σύνδεσης ήταν η ενίσχυση της εμπιστοσύνης στο μέλλον της ελληνικής οικονομίας και το καθεστώς προτίμησης για τις ελληνικές εξαγωγές, που σταδιακά οδήγησε στον προσανατολισμό του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου προς τη Δυτική Ευρώπη (για το θέμα της Σύνδεσης, βλ. Πεσμαζόγλου Ι., *Η Σύνδεσις της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείον Μελετών, Αθήναι 1962). Ασύγκριτα αμεσότερες, όμως, θα αποδειχθούν οι συνέπειες ενός άλλου, φαινομενικά απόμακρου γεγονότος: «*Η ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου, τον Αύγουστο του 1961, τερμάτισε βίαια τη μετανάστευση εκατοντάδων χιλιάδων ανατολικοευρωπαίων προς τη Δύση και υποχρέωσε τη ραγδαία αναπτυσσόμενη βιομηχανία της Δυτικής Ευρώπης να αναζητήσει ανειδίκευτους εργάτες στις φτωχές περιοχές της Μεσογείου, ανάμεσα σε αυτές και στην Ελλάδα.*

Το μεταναστευτικό ρεύμα που δημιουργήθηκε τότε, ήταν το μεγαλύτερο της ελληνικής ιστορίας (περίπου 1.000.000 άτομα στη δωδεκαετία 1961-1973) και προκάλεσε σαρωτικές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία και κοινωνία». Βλ. Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007, σελ. 179-180. Από τη μια πλευρά ερήμωσε την ελληνική ύπαιθρο, οδήγησε τις επαρχιακές πόλεις σε στασιμότητα και ελάττωσε σημαντικά το σύνολο του εργατικού δυναμικού (μείωση κατά 290.000 άτομα ή 8,5% μεταξύ 1961 και 1970. Από την άλλη πλευρά, έθεσε σε κίνηση μια σειρά από μετασχηματισμούς, οι οποίοι οδήγησαν την ελληνική οικονομία στη βιομηχανική εποχή.

Το μεταναστευτικό ρεύμα έδωσε ισχυρή ώθηση στα μεταναστευτικά εμβάσματα που έφτασαν στο 4% του ΑΕΠ το 1970, γεγονός που αφενός συνέβαλε στην κάλυψη των αναγκών για εισαγωγές ενδιάμεσων και τελικών αγαθών, απαραίτητων για τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και αφετέρου ενίσχυσε το διαθέσιμο εισόδημα, επιτρέποντας την αύξηση της αποταμίευσης και των επενδύσεων. Οι θετικές επιπτώσεις των σχέσεων της ελληνικής οικονομίας με το διεθνή της περίγυρο στη περίοδο αυτή, αφορούσαν και άλλους τομείς: Ο μεγάλος αναπτυξιακός κύκλος της παγκόσμιας οικονομίας έως το 1973, είχε ως αποτέλεσμα τη ραγδαία ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας και του τουρισμού. Μεταξύ 1961 και 1973 ο στόλος ελληνικής πλοιοκτησίας σχεδόν τετραπλασίασε τη χωρητικότητά του και το ναυτιλιακό συνάλλαγμα ξεπέρασε το 3% του ΑΕΠ το 1972. Η ναυτιλιακή δραστηριότητα, επιπλέον, συνδέθηκε στενότερα με την εγχώρια οικονομία. Ενθαρρυμένοι από τις ευνοϊκές περιστάσεις στις θαλάσσιες μεταφορές στην περίοδο 1950-1970 αλλά και από τα υπερβολικά προνόμια που τους παρείχαν οι ελληνικές κυβερνήσεις και ιδίως η δικτατορία μετά το 1967, αρκετοί εφοπλιστές μετέφεραν τις δραστηριότητές τους από τη Νέα Υόρκη και το Λονδίνο στον Πειραιά, αναδεικνύοντάς το σε μεγάλο ναυτιλιακό κέντρο. Επίσης, συνδύασαν την επιτόπου παρουσία τους με σημαντικές επενδύσεις, τόσο στη βιομηχανία (ναυπηγεία, διυλιστήρια) όσο και στον τριτογενή τομέα (τράπεζες, ξενοδοχεία). Ας σημειωθεί ότι κατά τη δεκαετία του 1970, το 8%-10% της εργατικής δύναμης απασχολούνταν, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, με τη ναυτιλία (βλ. Close D., *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, εκδ. Θύραθεν, Αθήνα 2006, σελ. 101). Στην ίδια περίοδο, λόγω της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου και των αλλαγών στον τρόπο ζωής στη Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ, ο τουρισμός αυξήθηκε ραγδαία. Οι αφίξεις εξαπλασιάστηκαν και ξεπέρασαν τα 3.000.000 άτομα το 1973, ενώ το τουριστικό συνάλλαγμα έφτασε να εκπροσωπεί την ίδια χρονιά το 2,7% του ΑΕΠ και μαζί με το ναυτιλιακό συνάλλαγμα κάλυπταν το 32% των εισαγωγών. Οι τουριστικές επενδύσεις αύξησαν τον αριθμό των ξενοδοχειακών κλινών 2,5 φορές, ενώ σχεδόν διπλασίασαν τον μέσο αριθμό κλινών ανά μονάδα.

Οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που συνέβησαν στη δεκαετία του 1960 είχαν άμεση επίπτωση και στη ζήτηση για κατασκευές. Η εσωτερική μετανάστευση αύξησε τη ζήτηση για κατοικίες και έργα υποδομής, όπως δρόμους, σχολεία, δημόσια κτίρια, δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης, με τις αντίστοιχες πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις στη συνολική οικονομική δραστηριότητα (βλ. και Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944 – 2000*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001). Λόγω της σταθερά υψηλής ζήτησης, η κατοικία ήταν, επί δεκαετίες, μια σίγουρη επένδυση με σταθερή απόδοση. Αυτό επηρέασε ανάλογα και τη συμπεριφορά κεφαλαιούχων και μικρο-αποταμιευτών, που κατηύθυναν στην αγορά κατοικίας σημαντικό μέρος των επενδύσεων και των αποταμιεύσεών τους. Επίσης, εισέρευσαν σημαντικά κεφάλαια από το εξωτερικό για την αγορά ακινήτων, από μετανάστες που επέστρεφαν ή ήθελαν να βελτιώσουν τις οικιστικές συνθήκες της οικογένειας που είχε παραμείνει στην Ελλάδα. «*Ο σημαντικός ρόλος του κλάδου για το εθνικό εισόδημα, την απασχόληση και τα φορολογικά έσοδα, ώθησε εξάλλου το κράτος να διευκολύνει σημαντικά την ανάπτυξη της κατασκευαστικής δραστηριότητας. Η «αναθέρμανση της οικοδομής» υπήρξε επί δεκαετίες βασικός μοχλός της κρατικής πολιτικής και ασκήθηκε με την αύξηση των στεγαστικών δανείων, με τη συνεχή αναθεώρηση των πολεοδομικών σχεδίων και την ανοχή προς τα αυθαίρετα κτίσματα. Έτσι, οι κατασκευές και οι συνδεδεμένοι με αυτές κλάδοι, πέρασαν στην πρώτη θέση του δευτερογενούς τομέα, ξεπερνώντας το 51% της αξίας του δευτερογενούς προϊόντος το 1973*». Βλ. Ιορδάνογλου Χρ., «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 9ος Αθήνα 2003, σελ. 65.

Η αυξημένη ζήτηση οδήγησε στην ανάπτυξη και άλλων κλάδων, αφού η συνολική δαπάνη για καταναλωτικά αγαθά αυξήθηκε σημαντικά. Μέχρι το 1973, η αξία των κλάδων τρόφιμα-ποτά-καπνός-υφαντουργία, σχεδόν τριπλασιάστηκε. Η ίδρυση ναυπηγείων και διυλιστηρίων, αλλά και η αυξημένη ζήτηση της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας βιομηχανίας για μέταλλα και ορυκτά, προώθησε την ανάπτυξη των ορυχείων και της βασικής μεταλλουργίας. Το θεσμικό πλαίσιο κινήτρων για την προσέλκυση επενδύσεων διαδραμάτισε επίσης εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα, αφού από το 1953, ήδη, οι σχετικοί νόμοι είχαν τεθεί σε ισχύ. Ιδιαίτερα μετά το 1961, οι κρατικές ενισχύσεις άμεσες και έμμεσες,

αποτέλεσαν εξαιρετικά σημαντικό τμήμα του συνόλου των βιομηχανικών επενδύσεων. Παίρνοντας ποικίλες μορφές (φορολογικές απαλλαγές, απαλλαγές από εισφορές σε φορείς κοινωνικής ασφάλισης, επιδότηση επιτοκίων, καταβολή μέρους του κεφαλαίου από το κράτος), οι κρατικές ενισχύσεις, εκτιμάται ότι ξεπέρασαν το 50% της αξίας των συνολικών επενδύσεων. Η περίοδος 1961-1973 υπήρξε, έτσι, η ταχύτερη φάση εκβιομηχάνισης στην ελληνική ιστορία. Η παραγωγική δομή της χώρας άλλαξε και προσέγγισε σημαντικά τις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες. Συνολικά, η βιομηχανία υπερ-τετραπλασίασε το ακαθάριστο προϊόν της και αύξησε τη συμβολή της στο ΑΕΠ από 25% το 1961 σε 33% το 1973. Η βιομηχανική απασχόληση πέρασε από το 18% στο 28% της συνολικής απασχόλησης στη χώρα. Η παραγωγικότητα σχεδόν τριπλασιάστηκε και οι επενδύσεις εξαπλασιάστηκαν σε αξία. Αναπτύχθηκαν νέοι κλάδοι και μεγάλες μονάδες, ιδίως στο χώρο της βαριάς βιομηχανίας (χαλυβουργεία, ναυπηγεία, διυλιστήρια, που αύξησαν σημαντικά την παραγωγή κεφαλαιουχικών και ενδιάμεσων αγαθών. Η αξία των βιομηχανικών εξαγωγών σχεδόν πενταπλασιάστηκε και η συμμετοχή τους στις συνολικές εξαγωγές ανήλθε από 16% το 1961 σε 62% το 1973. Βλ. Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας* …όπ.πρ., σελ. 185-186. Στο μεταξύ, ο σταδιακός περιορισμός των εισαγωγικών δασμών των ελληνικών προϊόντων, στο πλαίσιο της Συμφωνίας Σύνδεσης, διευκόλυνε τις βιομηχανικές εξαγωγές προς την Ευρωπαϊκή κοινότητα. Από την άλλη πλευρά, οι προστατευτικοί δασμοί εξακολουθούσαν να είναι υψηλοί στους ήδη ανεπτυγμένους κλάδους και μειώνονταν για τα προϊόντα που δεν παρήγε μέχρι τότε η Ελλάδα. Αυτή η διαφοροποίηση παγίωνε την κλαδική διάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας, που δεν ήταν η καλύτερη δυνατή, καθώς εμπόδιζε τη δημιουργία νέων κλάδων, όπως θα ήταν, για παράδειγμα, οι μηχανοκατασκευές και οι κλάδοι υψηλής τεχνολογίας.

9.2.2 Οι επιπτώσεις στην κοινωνία

Η εξωτερική μετανάστευση επιτάχυνε δραματικά την τομεακή αναδιάρθρωση της οικονομίας. Οι αγρότες μειώθηκαν κατά 1961 και 1971 κατά 700.000 άτομα, περνώντας από 56% στο 39% του ενεργού πληθυσμού της χώρας. Ο ίδιος ο αγροτικός τομέας άλλαξε ριζικά, παρότι η ακολουθούμενη πολιτική έδινε προτεραιότητα στον αστικό τομέα της οικονομίας. Η δυνατότητα της εξωτερικής μετανάστευσης επέτρεψε την εγκατάλειψη γαιών και καλλιεργειών με οριακή οικονομική αποδοτικότητα, ιδίως σε ορεινές και νησιωτικές περιοχές. Η μείωση των διαθέσιμων εργατικών χεριών στις αγροτικές περιοχές, έδωσε ώθηση στην εκμηχάνιση και στην εισαγωγή βελτιώσεων στις βιώσιμες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, ενώ τα μεταναστευτικά εμβάσματα, σε συνδυασμό με την κρατική αγροτική πίστη, διευκόλυναν τη χρηματοδότηση των απαραίτητων επενδύσεων. Τα οφέλη από τη γεωργική πρόοδο που σημειώθηκε, όμως, τα καρπώθηκε κυρίως η οικονομία των πόλεων, ιδίως της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Αντιθέτως, οι κοινωνίες της υπαίθρου ακολούθησαν φθίνουσα πορεία. Τα εμβάσματα, πέρα από τις επενδύσεις στον αγροτικό τομέα, θα κατευθυνθούν στη μεγάλη τους πλειοψηφία στην οικονομία των πόλεων και ειδικότερα στην αγορά αστικών ακινήτων. Με αυτόν τον τρόπο, οι αλλαγές που προαναφέρθηκαν συνοδεύτηκαν από την περαιτέρω ενίσχυση και της εσωτερικής μετανάστευσης, που ήταν ήδη έντονη από τη δεκαετία του 1950. Η μείωση του πληθυσμού, ιδίως στα ορεινά και απομονωμένα μέρη, προσέλαβε δραματικές διαστάσεις και οδήγησε ολόκληρες περιοχές στην ερήμωση και την παρακμή. Αντίθετα, μεταξύ 1961 και 1971 οι κάτοικοι των αστικών περιοχών αυξήθηκαν περισσότερο από ένα εκατομμύριο άτομα ή κατά 28% και το 1971 έφτασαν να αντιπροσωπεύουν το 53% του συνολικού πληθυσμού της χώρας.

Η περίοδος 1961-1973 υπήρξε λοιπόν η εποχή των μεγάλων αλλαγών: «*Τα οικονομικά και κοινωνικά μεγέθη άλλαξαν με πρωτοφανή ρυθμό για τα μέχρι τότε δεδομένα. Τα περισσότερα από αυτά αυξήθηκαν: η παραγωγή-ιδίως η βιομηχανική, οι υπάλληλοι, οι εργάτες, οι μετανάστες, οι φοιτητές, οι κάτοικοι των πόλεων, οι οικοδομές, τα αγροτικά μηχανήματα. Κάποια άλλα μειώθηκαν: οι κάτοικοι της υπαίθρου και των ορεινών περιοχών, οι εργάτες γης, οι ανήλικοι εργαζόμενοι, η αυτοκατανάλωση. Μετά το 1960 η Ελλάδα άρχισε να προσεγγίζει το πρότυπο της βιομηχανικής κοινωνίας, το οποίο είχε επικρατήσει στις Η.Π.Α. ήδη πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης από τη δεκαετία του 1950*». Βλ. Φραγκιάδης Α., Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας …όπ.πρ., σελ. 187. Βέβαια, παρά την αναμφισβήτητη πρόοδο η Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του 1960 εξακολουθούσε να θεωρείται αναπτυσσόμενη χώρα. Εξακολουθούσε να υστερεί, σε σχέση με τις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης σε παραγωγικότητα, υποδομές, μέγεθος επιχειρήσεων και βαθμό ανοίγματος στη διεθνή αγορά (βλ. Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*…όπ.πρ., σελ. 192). Σε άλλους τομείς όμως παρουσίαζε σημαντική πρόοδο. Η παιδική και η εφηβική εργασία μειώθηκαν δραστικά, ενώ αναπτύχθηκε η εκπαιδευτική υποδομή όλων των βαθμίδων. Γενικεύθηκε η πρόσβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και επεκτάθηκαν η ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση και πολλαπλασιάστηκε ο αριθμός των φοιτητών. Για πρώτη φορά, δηλαδή, υπήρξε μεταφορά πόρων από την άμεση παραγωγή προς τον σχηματισμό «ανθρώπινου κεφαλαίου», γεγονός που επηρέασε τα καταναλωτικά πρότυπα και διεύρυνε τις παραγωγικές

δυνατότητες της οικονομίας. Συνέπειες υπήρξαν και για τη γυναικεία απασχόληση και τη συμμετοχή των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό. Οι γυναίκες σε διευθυντικές θέσεις από 3,7% το 1961 πήγαν στο 5,6% το 1971, οι γυναίκες υπάλληλοι από 13,2% έφτασαν στο 19%, ενώ μειώθηκε η γυναικεία απασχόληση στον αγροτικό τομέα (βλ. (βλ. Close D., Ελλάδα 1945-2004 … όπ.πρ., σελ. 124). Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου στη δεκαετία του 1960 επέτρεψε σε αρκετές γυναίκες των κατώτερων στρωμάτων να σταματήσουν να δουλεύουν έξω από το σπίτι (να «ξενοδουλεύουν»), ταυτόχρονα όμως παρακίνησε τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων να αυξήσουν την εξω-οικιακή τους απασχόληση, καθώς οι νοοτροπίες και οι αντιλήψεις άλλαζαν και η πίεση των νέων καταναλωτικών προτύπων απαιτούσε αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος. «Η εξω-οικιακή εργασία άρχισε να θεωρείται στοιχείο ατομικής ολοκλήρωσης και απελευθέρωσης των γυναικών, ενώ η αναγκαία οικιακή εργασία περιορίστηκε. Διαδόθηκε η χρήση των οικιακών συσκευών, η βιομηχανία τροφίμων άρχισε να παράγει είδη που απαιτούσαν λιγότερη προετοιμασία, διευρύνθηκαν κοινωνικές υπηρεσίες, όπως οι παιδικοί σταθμοί και τα γηροκομεία. Παρόλα αυτά η γυναικεία απασχόληση συνολικά θα γνωρίσει σημαντική αύξηση μόνο μετά το 1980, ένδειξη σημαντικής καθυστέρησης της ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με τις ευρωπαϊκές». Βλ. Φραγκιάδης Α., Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας …όπ.πρ., σελ. 188.

9.3 Η Αγροτική Οικονομία στη Μεταπολεμική Περίοδο

9.3.1 Οι στόχοι της Αγροτικής Πολιτικής

Η αγροτική οικονομία υπήρξε ο κατεξοχήν τομέας όπου συγκριτικά με άλλες περιοχές, αναπτύχθηκε πρώιμα και ολοκληρωμένα η κρατική παρέμβαση. Αυτό οφειλόταν βασικά στους εσωτερικούς και διεθνείς, κυρίως, οικονομικούς κλονισμούς, που έθιγαν περισσότερο την αγροτική Ελλάδα. Δημιουργήθηκε, έτσι, ήδη από το μεσοπόλεμο ένα σύστημα μεθόδων και μέσων κρατικής προστασίας και παρέμβασης που επηρέασε αποφασιστικά την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας και εξακολουθεί να την επηρεάζει μέχρι τις μέρες μας. Στην κορυφή του συστήματος μέσων και οργάνων κρατικής παρέμβασης βρέθηκε από το 1929 η Αγροτική Τράπεζα, η Τράπεζα της Ελλάδας (στο μέτρο που διοχέτευε χρήματα στην ΑΤΕ) και το Υπουργείο Γεωργίας με τα κεφάλαια του προϋπολογισμού. Μια δεύτερη ομάδα αποτελούσαν οι κρατικοί, ημι-κρατικοί και συνεταιριστικοί οργανισμοί (ΑΣΟ, Οργανισμός Βάμβακος, ΕΟΚ, ΚΥΔΕΠ, ΣΕΚΕ, ΚΣΟΣ, ΣΥΚΙΚΗ κ.λ.π.) που συγκέντρωναν και διακινούσαν προϊόντα εξαιρετικής σημασίας για τη χώρα (συναλλαγματοφόρα κυρίως), όπως ο καπνός, το βαμβάκι, το σιτάρι, η σταφίδα, τα σύκα κ.ά. Οι οργανισμοί αυτοί ήταν εξαρτημένοι από το κράτος εξαιτίας της χρηματοδότησής τους, της πολιτικής τιμών που ακολουθούσαν και του διορισμού των διοικήσεών τους. Το πλέγμα αυτών των οργάνων και οι σχέσεις μεταξύ τους προσέδωσαν στο μηχανισμό υλοποίησης της κρατικής παρέμβασης έναν αυστηρά συγκεντρωτικό χαρακτήρα, που αυτοτροφοδοτείτο εν μέρει, από τις συνεχείς έκτακτες περιστάσεις, από τη συρρίκνωση της διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας και το χαμηλό επίπεδο αύξησης του αγροτικού προϊόντος. Πολύπλοκο και δαιδαλώδες ήταν και το σύστημα των μέσων και μεθόδων άσκησης της αγροτικής πολιτικής. Ως τέτοιες αναδείχθηκαν οι κρατικές επενδύσεις, ο διοικητικός καθορισμός τιμών, οι επιδοτήσεις παντός είδους, όπως π.χ. για την αγορά παραγωγικών μέσων, τις εξαγωγές, τα επιτόκια κ.λ.π., οι εισοδηματικές ενισχύσεις, τα κίνητρα για αναδιαρθρώσεις, οι δασμοί και οι εισαγωγικές ποσοστώσεις, η κρατική συγκέντρωση των περισσότερων προϊόντων, η απορρόφηση και καταστροφή των πλεονασμάτων κ.λ.π. αγορά (για το θέμα αυτό, βλ. Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*…όπ.πρ., σελ. 218-224). Με τη συγκρότηση του συστήματος οργάνων και μέσων άσκησης παρεμβατικής πολιτικής στον αγροτικό τομέα, το κράτος επεδίωξε, άλλοτε σωρευτικά, άλλοτε εναλλακτικά τους παρακάτω σκοπούς:

- Α)Την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της γεωργίας, ιδιαίτερα της υλικοτεχνικής της βάσης.
- Β) Τον εφοδιασμό του αστικού πληθυσμού με φτηνά τρόφιμα και των βιομηχανιών με φτηνές πρώτες ύλες.
- Γ) Την υποστήριξη του αγροτικού εισοδήματος και την άσκηση κοινωνικής πολιτικής για την αγροτική τάξη.
- Δ) Την καταπολέμηση των κρίσεων υπερπαραγωγής και την απορρόφηση των αγροτικών πλεονασμάτων.

Α) Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της γεωργίας: Την μεταπολεμική τριακονταετία το κράτος συνέβαλε και άμεσα και έμμεσα στο σχηματισμό παγίου κεφαλαίου στην αγροτική οικονομία. Άμεσα με τις κρατικές επενδύσεις, έμμεσα με τα μεσο-μακροπρόθεσμα δάνεια που χορηγούσε η Αγροτική Τράπεζα στους αγρότες. Κατά τους υπολογισμούς μας το 40% περίπου των επενδύσεων στην αγροτική οικονομία στη διάρκεια αυτής της τριακονταετίας, έγινε κατευθείαν από το κράτος και η πλειοψηφία τους αφορούσε εγγειοβελτιωτικά και αρδευτικά έργα. Ο μεσο-μακροπρόθεσμος δανεισμός των αγροτών από την ΑΤΕ για αγορά εξοπλισμού, λιπασμάτων και μηχανών συμπλήρωνε τις άμεσες κρατικές παροχές. Συνολικά μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι μεταπολεμικά η αγροτική οικονομία γνώρισε μια σημαντική ανάπτυξη με τη βοήθεια του κράτους. «*Το ακαθάριστο προϊόν της αυξήθηκε 2,5 και η παραγωγικότητα 4 φορές. Η τελευταία υπερέβη σε ρυθμούς αύξησης την αντίστοιχη παραγωγικότητα του μη αγροτικού τομέα*». Βλ. Σακελλαρόπουλος, Θ., «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της», στο Σακελλαρόπουλος, Θ., (επιμ.) *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα.* Τόμος Α', εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1992, σελ. 114.

Β) Η ροή πόρων από τον αγροτικό προς τον αστικό τομέα μέσω της κρατικής ρύθμισης: Η προώθηση από το κράτος της συσσώρευσης κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα εξελίχτηκε παράλληλα με μια άλλη κρατική δραστηριότητα: τη δημιουργία μηχανισμών για τη μεταφορά αγροτικού υπερπροϊόντος στο βιομηχανικό και υπόλοιπο αστικό τομέα της οικονομίας.

- Ένα πρώτο κανάλι αυτής της ροής πόρων αποτέλεσε η πολιτική τιμών αγροτικών προϊόντων που αφορούσε αγαθά διατροφής των κατοίκων των πόλεων, ιδιαίτερα της βιομηχανικής εργατικής τάξης. Η πολιτική φτηνών μέσων διατροφής επέτρεψε την καθήλωση του εργατικού μισθού σε χαμηλά επίπεδα, άρα και την αύξηση των περιθωρίων του καπιταλιστικού κέρδους των αστικών επιχειρήσεων.
- Ένα δεύτερο κανάλι ιδιοποίησης αγροτικού πλεονάσματος αποτέλεσε η κρατική ρύθμιση των τιμών ορισμένων αγροτικών πρώτων υλών, όπως π.χ. του βαμβακιού και του καπνού. Οι ρυθμοί αύξησης τιμών των βιομηχανικών προϊόντων μεταπολεμικά ήταν μεγαλύτεροι της αύξησης τιμών της πρώτης ύλης τους. Έτσι προκύπταν σημαντικά κέρδη για τις αντίστοιχες βιομηχανίες.
- Σημαντική μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος λάμβανε χώρα και μέσα από την πώληση βιομηχανικών αγαθών στη γεωργία (μηχανήματα, λιπάσματα κ.λπ.). Η λεγόμενη «ψαλίδα τιμών» μεταξύ αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων παρέμενε για πολλά χρόνια αρνητική σε βάρος των πρώτων (όπως επισημαίνεται και στο Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., «Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967-1974: ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης,* τεύχος 23, Απρίλιος 2004, σελ. 111-113).

Γ) Εισοδηματική και κοινωνική πολιτική στο χωριό: Η εκροή του αγροτικού πλεονάσματος εκτός αγροτικού χώρου είχε ως συνέπεια όχι μόνο την αδυναμία ατομικής συσσώρευσης αλλά και τον περιορισμό του επιπέδου διαβίωσης των αγροτών. Το κατά κεφαλή αγροτικό προϊόν ήταν τρεις φορές μικρότερο από αυτό του αστικού πληθυσμού. Όπως διαπιστώνουν και άλλοι συγγραφείς η κοινωνική θέση της πλειοψηφίας των αγροτών δεν διέφερε απ' αυτή ενός μισθωτού και το εισόδημά των τελευταίων δεν υπερέβαινε έναν απλό αγροτικό μισθό. Μια τέτοια κατάσταση υπόσκαπτε, μακροπρόθεσμα βέβαια, το μέλλον της αγροτικής οικονομίας. Η απειλή μιας μεγάλης εξόδου της αγροτικής τάξης από το χωριό ανάγκασε το κράτος να παρέμβει με μέτρα εισοδηματικής και κοινωνικής πολιτικής που εξασφάλιζαν την παραμονή του αγρότη στην ύπαιθρο: «*Για την άμεση βελτίωση της κατάστασης των αγροτών το κράτος πήρε και διάφορα μέτρα κοινωνικής πολιτικής. Το σημαντικότερο ήταν η καθιέρωση της κοινωνικής ασφάλισης το 1955 (υγεία, συντάξεις) με πόρους του κρατικού προϋπολογισμού και εισφορές των αστικών στρωμάτων. Έτσι μειωνόταν κατά κάποιο τρόπο το χάσμα με τους κατοίκους των πόλεων. Στα μέτρα για την προστασία της κοινωνικής θέσης του αγρότη θα πρέπει τέλος να προσθέσουμε και τις περιοδικές ρυθμίσεις των αγροτικών χρεών, είτε με τη μορφή της οριστικής κατάργησής τους, όπως το 1968 (7.5 δισ. δρχ.), είτε με τη μορφή της παράτασης των χρονολογιών λήξης τους, της απαλλαγής από τους τόκους και τη μείωση των δόσεων, όπως συνέβη το 1963 και 1966*». Βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., «*Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική*…όπ.πρ. σελ. 123.

Δ) Η καταπολέμηση των αγροτικών κρίσεων υπερπαραγωγής: Τέλος, το κράτος εμφανίστηκε και σ' έναν τέταρτο ρόλο, ως παράγοντας απορρόφησης των γεωργικών πλεονασμάτων και συνεπώς σταθεροποίησης

του αγροτικού εισοδήματος. Μέσω της συγκέντρωσης και των τιμών συγκέντρωσης το κράτος αγόραζε μέρος ή το σύνολο της παραγωγής ενός προϊόντος και εμπόδιζε έτσι την πτώση της τιμής του, που θα προερχόταν από τη μεγάλη προσφορά. Τα πλεονάσματα είτε εξάγονταν σε επιδοτούμενες τιμές, είτε καταστρέφονταν. Γεγονός είναι ότι η πολιτική αυτή δημιουργούσε σημαντικά χρηματοδοτικά προβλήματα στον προϋπολογισμό προκαλώντας τις διαμαρτυρίες των αστικών στρωμάτων, που επιβαρυνόταν με το σχετικό κόστος. Ωστόσο, μείωνε τις καταστρεπτικές συνέπειες των δυνάμεων της αγοράς για το αγροτικό εισόδημα και συνέβαλλε στη σχετική σταθεροποίηση των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο.

9.3.2 Ο Αγροτικός Τομέας ως τροφοδότης της βιομηχανικής ανάπτυξης

Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1950-1967, ο αγροτικός τομέας είχε βαρύνουσα σημασία για την ελληνική οικονομία. Με ποσοστό 86,4% στο σύνολο των εξαγωγών της χώρας το 1955 και 73% το 1966, αποτέλεσε τον βασικό τροφοδότη της αναπτυξιακής προσπάθειας της χώρας στη μεταπολεμική περίοδο. Η συνολική αγροτική παραγωγή αυξήθηκε πάνω από 2,5 φορές στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η ευρεία διάδοση των λιπασμάτων, η αύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων, η βαθμιαία εκμηχάνιση της γεωργίας επέτρεψαν αυτή τη σημαντική άνοδο της παραγωγής, που στηριζόταν σε ακόμη μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγικότητας δεδομένης της σημαντικής μείωσης του αγροτικού πληθυσμού εξαιτίας της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης. Ωστόσο, στη διάρκεια της ίδιας περιόδου διαπιστώνεται μια υστέρηση του αγροτικού προϊόντος σε σχέση με το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, εφόσον το τελευταίο αυξάνεται με μέσο ετήσιο ρυθμό 7%, ενώ το ακαθάριστο γεωργικό προϊόν αυξάνεται μόνο κατά 3% κατά μέσο όρο ετησίως. Ως αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης, τα ποσοστά της συμβολής της γεωργίας στο ΑΕΠ μειώνονται διαρκώς σε αντίθεση με τη διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα. Έτσι, η συμμετοχή της γεωργίας στη διαμόρφωση του ΑΕΠ έπεσε από το 28,5% του 1950 στο 18,5% το 1970, ενώ η αντίστοιχη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα αυξήθηκε από 26,5% σε 48,7% στη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Επιπλέον, η μεταποίηση αυξήθηκε στη διάρκεια αυτής της περιόδου κατά 127% ταχύτερα του γεωργικού τομέα. «*Γίνεται, έτσι, φανερό ότι στο πλαίσιο της γενικότερης οικονομικής πολιτικής και των προτεραιοτήτων που επιλέχθηκαν στην Ελλάδα της μεταπολεμικής περιόδου, το κύριο ενδιαφέρον στράφηκε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ενώ στη γεωργία ανατέθηκε ο ρόλος του συμπληρωματικού κλάδου, που όφειλε να τροφοδοτεί τον «εθνικό» κλάδο και να συμβάλλει στην ανάπτυξή του. Εξαιτίας της ψαλίδας των τιμών, αλλά και χάρη στο σοβαρό συναλλαγματικό πλεόνασμα και στο άφθονο εργατικό δυναμικό που εξασφάλιζε στους άλλους τομείς της οικονομίας, ο αγροτικός τομέας επιτέλεσε - και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας - μερικές από τις «κλασικές» λειτουργίες που χαρακτηρίζουν τις αναπτυσσόμενες χώρες. Η μεταφορά πόρων από τη γεωργία προς τους αστικούς τομείς της οικονομίας γινόταν επίσης είτε με τη διατήρηση των κρατικών επενδύσεων στη γεωργία σε πολύ χαμηλά επίπεδα είτε με τη διαρκή χρέωση των αγροτών στην ΑΤΕ με τη μορφή δανείων, των οποίων συντριπτικό ποσοστό αποτελούσαν τα βραχυπρόθεσμα δάνεια*». Βλ. Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., «Κοινωνική ενσωμάτωση …όπ.πρ., σελ. 116.

Η περιοριστική αυτή πολιτική και η δραστική μείωση των εισοδηματικών ευκαιριών εις βάρος του αγροτικού τομέα είχε ως αποτέλεσμα την έντονη έξοδο του αγροτικού πληθυσμού, που αναζήτησε την εξασφάλιση της επιβίωσης είτε στα μεγάλα αστικά κέντρα είτε στην εξωτερική μετανάστευση. Κατά την περίοδο 1951-1971, σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού της ΕΣΥΕ, καταγράφηκε μια έξοδος από την ύπαιθρο 1.351.117 ατόμων, από τα οποία 674.941 κατευθύνθηκαν προς τα αστικά κέντρα και 676.176 προς την εξωτερική μετανάστευση. Ιδιαίτερα επλήγησαν οι ορεινές και απομονωμένες περιοχές στις οποίες παρατηρήθηκαν φαινόμενα ερήμωσης και μαζικής εγκατάλειψης ολόκληρων χωριών. Ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε από το 47,5% του συνολικού πληθυσμού της χώρας το 1951 στο 35,2% το 1971. Αντίστοιχα ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε από 37,7% το 1951 σε 43,3% το 1961 και σε 53,2% το 1971 τροφοδοτώντας την εκρηκτική ανάπτυξη της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

Έτσι, η πλήρης κυριαρχία στο πολιτικό επίπεδο των συντηρητικών δυνάμεων κατά την περίοδο 1950-1967, η οποία εκφραζόταν σε ένα *ημι-κοινοβουλευτικό καθεστώς* («*Ένα καθεστώς όπου το εκλογικό δικαίωμα ήταν μεν καθολικό, συνοδευόταν όμως παράλληλα από συστηματικό ταξικό αποκλεισμό*», βλ. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ. 269), που επιβλήθηκε στη χώρα, έβρισκε το αντίστοιχό της στο οικονομικό επίπεδο με την επιβολή ενός μοντέλου συσσώρευσης, το οποίο απέβλεπε στη συσσώρευση και γρήγορη ανάπτυξη των κλάδων που βρίσκονταν στον άμεσο έλεγχο της μεταπρατικής αστικής τάξης, όπως η οικοδομή, η μεταποίηση, η ναυτιλία, ο τουρισμός και τα μεγάλα τεχνικά έργα.

9.4 Το οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-73

Στις αρχές της δεκαετίας του ’50, ο αγροτικός τομέας είχε δεσπόζουσα θέση στην ελληνική οικονομία και η μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων της χώρας ζούσε σε χωριά και κωμοπόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων. Η αγροτική παραγωγή αντιπροσώπευε περίπου το 30% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) και απασχολούσε το 58% του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού. Στις υπηρεσίες αναλογούσε περίπου το 50% του ΑΕΠ και το 25% της συνολικής απασχόλησης. Το μερίδιο στο ΑΕΠ του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα (που συμπεριλαμβάνει μεταποίηση, ενέργεια, κατασκευές και ορυχεία) ήταν μόλις 20% και το μερίδιό του στην απασχόληση 18%. Η μεταποιητική βιομηχανία καθ’ εαυτή αποτελούνταν, κατά κύριο λόγο, από κλάδους της λεγόμενης «ελαφράς» βιομηχανίας.

Το 1973, η παραπάνω εικόνα είχε αλλάξει. Μεταξύ 1950 και 1973, το ΑΕΠ κατά κεφαλή (σε σταθερές τιμές) είχε περίπου τετραπλασιαστεί. Η ελληνική οικονομία κυριαρχούνταν πλέον από τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες και η πλειονότητα των κατοίκων της χώρας ζούσε πια στις πόλεις. Στα αρχές της δεκαετίας του ’70, το ποσοστό του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ είχε περιοριστεί στο 16% και το ποσοστό του στην συνολική απασχόληση κοντά στο 40%. Η συρρίκνωση του «ειδικού βάρους» του αγροτικού τομέα στην οικονομία δεν οφείλονταν στο ότι αυτός είχε πάψει να αναπτύσσεται. Στην περίοδο 1950-73, ο αγροτικός τομέας σημείωσε ταχείς, σε σχέση με το παρελθόν, ρυθμούς μεγέθυνσης. Η μείωση των μεριδίων του οφείλονταν στο ότι οι άλλοι δυο τομείς αναπτύσσονταν ταχύτερα. Η βαθιά διαρθρωτική αλλαγή της περιόδου 1950-73 ήταν η αύξηση του «ειδικού βάρους» του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα. Το μερίδιο του το 1973 έφτασε να αντιπροσωπεύει το 35% του ΑΕΠ και απασχολούσε το 27% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Στο διάστημα που εξετάζουμε, η ελληνική βιομηχανία ευνοήθηκε από τον γρήγορο εξηλεκτρισμό της χώρας και στο δυναμικό της προστέθηκαν αρκετές μεγάλες μονάδες που ενίσχυσαν τη θέση της λεγόμενης «βαριάς βιομηχανίας».

Ο τετραπλασιασμός του κατά κεφαλήν εισοδήματος επιτεύχθηκε χάρη στους συστηματικά υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης που σημειώθηκαν την εικοσαετία 1953-73. Στη διάρκειά της, ο μέσος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ ήταν 6,9% το χρόνο (μια από τις καλύτερες επιδόσεις στον κόσμο). Ποτέ, πριν ή μετά, η χώρα δεν γνώρισε τόσο ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης και για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Ειδικά στη δεκαετία 1963-1973, ο ρυθμός ανάπτυξης της οικονομίας επιταχύνθηκε και ανήλθε στο 7,8% το χρόνο. Ανάμεσα στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ, η επίδοση τούτη ήταν η δεύτερη καλύτερη μετά από εκείνην της Ιαπωνίας. Οι υψηλότεροι ρυθμοί ανάπτυξης της Ελλάδας δεν εξάλειψαν, βέβαια, τη διαφορά βιοτικού επιπέδου που την χώριζε από τις πλούσιες οικονομίες. Η διαφορά ήταν πολύ μεγάλη για να μπορεί να καλυφθεί μέσα σε μια εικοσαετία. Εξαιτίας των υψηλότερων ρυθμών όμως η απόσταση από τις οικονομίες αυτές μειώθηκε δραστικά.

Οι παραπάνω αναπτυξιακές επιδόσεις επιτεύχθηκαν με παράλληλη συγκράτηση του πληθωρισμού σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Μετά από μια φάση παρατεταμένης νομισματικής αναταραχής που διάρκεσε μέχρι το 1954, η σταθερότητα αποκαταστάθηκε και διατηρήθηκε μέχρι το 1972. Στη διάρκεια της περιόδου 1955-72, ο μέσος όρος της αύξησης του γενικού επιπέδου των τιμών ήταν 2,5% το χρόνο. Τέλος, η ανάπτυξη δεν οδήγησε σε όξυνση του χρόνιου προβλήματος της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή του ελλείμματος στις τρέχουσες συναλλαγές της με το εξωτερικό. Το έλλειμμα καλύπτονταν, συνήθως με ευχέρεια, από τις αυτόνομες εισροές ιδιωτικών κεφαλαίων.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, ήδη, το οικονομικό καθεστώς που εγκαινιάστηκε με την υποτίμηση είχε μορφοποιηθεί σχεδόν πλήρως. Ο στρατηγικός του στόχος είχε προ πολλού αποσαφηνιστεί: ήταν η επίτευξη υψηλότερων ρυθμών ανάπτυξης μέσα από την εκβιομηχάνιση (για το θέμα αυτό, βλ. Δρακάτος, Κ. Γ., *Ο μεγάλος κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας. 1945-95*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997). Αυτή θα επιτυγχάνονταν μέσα από την ενθάρρυνση των εγχώριων και ξένων επενδύσεων τόσο σε αυτήν καθ’ εαυτή τη βιομηχανία όσο και στους τομείς που θα την στήριζαν, την ηλεκτρική ενέργεια και τις συγκοινωνίες. Όλα τα μέσα τίθεντο στην υπηρεσία της προτεραιότητας αυτής. Η προτεραιότητα των προτεραιοτήτων φαίνεται ότι ήταν η ανάπτυξη της «βαριάς βιομηχανίας» και βασίζονταν σε μια υπόθεση εργασίας που φαινόταν εύλογη την εποχή εκείνη: ότι το κόστος των καυσίμων θα παρέμενε χαμηλό. Ειδικότερα, η προτεραιότητα όλων των κυβερνήσεων της περιόδου 1953-73 ήταν να ενθαρρύνουν τις επενδύσεις στη βιομηχανία και να προωθήσουν τις εξαγωγές. Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν:

- Το πρόγραμμα των δημόσιων επενδύσεων. Η υποστήριξη της εκβιομηχάνισης ήταν ένας από τους βασικούς λόγους που από τη μια η ηλεκτροπαραγωγή αναπτύχθηκε τόσο γρήγορα και από την άλλη δόθηκε τόση έμφαση στον εκσυγχρονισμό του οδικού δικτύου.

- Η προσέλκυση ξένων επενδύσεων: Η πολιτική αυτή αποτυπώνονταν στο Ν.Δ. 2687/1953, «Περί προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού». Με αυτό θεμελιώνονταν ένα ειδικό καθεστώς προστασίας των ξένων κεφαλαίων, εξασφαλίζόταν η δυνατότητα σταδιακού επαναπατρισμού του κεφαλαίου που επενδύθηκε και των κερδών του και προβλεπόταν ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση των ξένων επιχειρήσεων.
- Η χορήγηση (μέσα από τη φορολογική νομοθεσία και μια πληθώρα αναπτυξιακών νόμων) γενναιόδωρων κινήτρων και επιδοτήσεων στην εγχώρια βιομηχανία και το εξαγωγικό εμπόριο.
- Το σύστημα προστασίας της εγχώριας παραγωγής από τον ξένο ανταγωνισμό των και το σύστημα επιδοτήσεων των εξαγωγών.
- Η κεντρικά υπαγορευόμενη ευνοϊκή μεταχείριση της βιομηχανίας και των εξαγωγών από το τραπεζικό σύστημα.

Οι οικονομικές αρχές είχαν πεισθεί ότι μεσο-μακροχρόνια δεν υπήρχε δίλημμα ανάμεσα στην ανάπτυξη και την νομισματική σταθερότητα και ότι η επίτευξη των αναπτυξιακών στόχων προϋπέθετε την εξασφάλιση σταθερού μακροοικονομικού περιβάλλοντος. Έτσι, το οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-73, οικοδομήθηκε για να υπηρετήσει το συνδυασμό της ανάπτυξης με τη σταθερότητα. Η λειτουργία του αρθρωνόταν γύρω από ένα περιορισμένο αριθμό θεμελιωδών κανόνων πολιτικής. Οι κανόνες αυτοί, που, γενικά, τηρήθηκαν από όλες τις κυβερνήσεις της περιόδου 1953-73 και συνόψιζαν τη φιλοσοφία της οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε, ήταν οι εξής:

- Οχυρωμένη πίσω από αυστηρούς συναλλαγματικούς περιορισμούς, η ισοτιμία δραχμής – δολαρίου θα κρατιόταν σταθερή. Η σταθερότητα της ισοτιμίας εξασφάλιζε την αντιπληθωριστική πειθαρχία της νομισματικής πολιτικής.
- Ο τακτικός προϋπολογισμός θα ήταν πλεονασματικός και το συνολικό δημόσιο έλλειμμα (περιλαμβανομένων, δηλαδή, και των δημόσιων επενδύσεων) θα παρέμενε όσο το δυνατόν χαμηλότερο.
- Η διαδικασία διαμόρφωσης των μισθών θα ελεγχόταν, έτσι ώστε η αύξηση των αποδοχών να μην υπερβαίνει την αύξηση της μέσης παραγωγικότητας της εργασίας στην οικονομία και να μην οδηγεί σε συμπίεση κερδών.
- Το τραπεζικό σύστημα θα «πειθαναγκαζόταν» να διοχετεύει πιστώσεις με ευνοϊκούς όρους στους τομείς προτεραιότητας: βιομηχανία, γεωργία, εξαγωγικό εμπόριο. Η «εκτροπή» πόρων προς πιο κερδοφόρες αλλά θεωρούμενες ως μη παραγωγικές δραστηριότητες όπως το εμπόριο, οι εισαγωγές και η οικοδομική δραστηριότητα θα αποθαρρυνόταν.
- Τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας θα προστατεύονταν και τα όρια ανάμεσα στην ιδιωτική και την δημόσια ιδιοκτησία θα παρέμεναν σαφή.
- Το διεθνές εμπόριο της χώρας θα ήταν προσανατολισμένο προς το πολυμερές εμπορικό σύστημα της δύσης και θα ήταν, γενικά, ελεύθερο από ποσοτικούς περιορισμούς. Η εγχώρια παραγωγή όμως, θα συνέχιζε να προστατεύεται από τον ξένο ανταγωνισμό μέσω δασμών και της άνισης φορολογικής και πιστωτικής μεταχείρισης των εισαγομένων.

Το οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-73 υποστηρίζονταν από ένα πλέγμα νόμων, ελέγχων και μηχανισμών παρέμβασης που εκτεινόταν σε όλες τις σφαίρες της οικονομικής δραστηριότητας. Το διοικητικά ελεγχόμενο σύστημα που διαμορφώθηκε, ήταν προσανατολισμένο στα συμφέροντα του παραγωγού παρά του καταναλωτή και η λειτουργία του βασιζόταν πιο πολύ σε κανονισμούς, διαπραγματεύσεις, μοίρασμα σφαιρών επιρροής και διοικητικές αποφάσεις παρά στον ανταγωνισμό. Βαθμοί ελευθερίας στους μηχανισμούς της αγοράς δίνονταν (και, συχνά, ήταν μεγάλοι) αλλά τούτο ήταν, ουσιαστικά, στην προαίρεση των αρχών (για περισσότερα για το θέμα αυτό, βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος 1928-1978*, Αθήνα 1978).

Πάντως, το θεσμικό πλαίσιο πάνω στο οποίο στηριζόταν το καθεστώς της περιόδου 1953-73 δεν θα αρκούσε χωρίς τις κατάλληλες πολιτικές προϋποθέσεις. Στη διάρκεια της περιόδου αυτής, οι κυβερνήσεις ήταν, γενικά, σε θέση ισχύος και μπορούσαν να χρησιμοποιούν μια πληθώρα εργαλείων παρέμβασης στην οικονομική δραστηριότητα με στόχους τη διατήρηση της αναπτυξιακής πορείας και τη διασφάλιση της εσωτερικής και εξωτερικής ισορροπίας της οικονομίας. Η πίεση των λαϊκών απαιτήσεων ήταν πολύ ασθενής, ώστε να πιέσει τις κυβερνήσεις της εποχής και να τις εξαναγκάσει να παρεκκλίνουν από τους στόχους αυτούς.

Αντίθετα, οι κυβερνήσεις είχαν κάθε κίνητρο να επιμένουν στη στρατηγική τους και να καρπώνονται πολιτικά τις όντως εντυπωσιακές επιδόσεις της οικονομίας. Με μικρές ή μεγάλες διαφορές έμφασης αυτό το πλέγμα στόχων, κανόνων και μεθόδων παρέμβασης του κράτους αποτέλεσε το θεμέλιο της πολιτικής όλων των κυβερνήσεων της περιόδου 1953-73.

9.5 Συνόψιση των επιδόσεων της οικονομίας την περίοδο 1953-73

9.5.1 Τα Μεγέθη

- *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) και βιοτικό επίπεδο*: Στην περίοδο 1953-73, το ΑΕΠ αυξανόταν με μέσο ετήσιο ρυθμό 6,9% και εντός 21 ετών είχε υπερ-τετραπλασιασθεί. Ειδικά, στο διάστημα 1963-1973 ο ρυθμός ανάπτυξης επιταχύνθηκε και ανήλθε στο 7,8%. Η ατμομηχανή της ανάπτυξης ήταν ο ευρύτερος βιομηχανικός τομέας, που σημείωσε ρυθμούς μεγέθυνσης ταχύτερους από την αύξηση του ΑΕΠ. Οι επιδόσεις αυτές ήταν από τις καλύτερες στον κόσμο και έφεραν παραπλήσιου μεγέθους ρυθμούς ανόδου του μέσου βιοτικού επιπέδου. Ταυτόχρονα όμως, η ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος ήταν υψηλότερη από εκείνη των περισσότερων χωρών της Δυτικής Ευρώπης.
- *Επενδύσεις*: Ο συνολικός όγκος των επενδύσεων (ιδιωτικές και δημόσιες) αυξάνονταν με ρυθμό 9,8% ετησίως. Οι καλές επιδόσεις της περιόδου 1953-1973 αποδίδονται ακριβώς σε αυτή την αύξηση των επενδύσεων και τη συνεισφορά τους στη γενικευμένη άνοδο της παραγωγικότητας. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συνεισφορά των δημόσιων επενδύσεων της τετραετίας 1958-61 και των βιομηχανικών επενδύσεων της δεκαετίας του ’60. Μολονότι το 87% των επενδύσεων χρηματοδοτήθηκε από την ταχέως αυξανόμενη εγχώρια αποταμίευση, η συμβολή των ξένων επενδύσεων ήταν μεγάλη. Η σημασία τους έγκειται στη στρατηγική τους τοποθέτηση σε κλάδους που, πιθανώς, δεν θα μπορούσαν να στηριχθούν μόνο στις εγχώριες δυνάμεις.
- *Παραγωγικότητα και κόστος εργασίας*: Η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας (9% ετησίως μεταξύ 1960-73) ήταν παράγοντας-κλειδί της ανάπτυξης. Επέτρεπε τη χορήγηση σημαντικών αυξήσεων στους ονομαστικούς μισθούς που, όμως, δεν επιβάρυναν το κόστος παραγωγής και τις τιμές. Καθώς οι αυξήσεις των μισθών αντισταθμίζονταν από αυτές της παραγωγικότητας, η άνοδος του ελληνικού κόστους της εργασίας ήταν γενικά χαμηλότερη από αυτήν των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Με τον τρόπο αυτό, η ελληνική οικονομία κέρδιζε σε ανταγωνιστικότητα.
- *Πραγματικοί μισθοί*: Ο χαμηλός πληθωρισμός σήμαινε ότι το πλείστο των αυξήσεων των ονομαστικών μισθών μεταφραζόταν σε αυξήσεις πραγματικών μισθών. Η μέση αύξηση των μισθών (6,7% τον χρόνο στα 1960-73) ήταν σημαντική αλλά μικρότερη από την αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας.
- *Εξωτερικές συναλλαγές*: Παρά τη βελτίωση των εξαγωγικών επιδόσεων της βιομηχανίας τη δεκαετία του ’60, το πρόβλημα των εξωτερικών συναλλαγών συνέχισε να εστιάζεται στην ελλειμματικότητα του εμπορικού ισοζυγίου. Το έλλειμμα καλυπτόταν σε μεγάλο ποσοστό από την εισροή άδηλων πόρων (τουρισμός, μεταναστευτικά εμβάσματα, ναυτιλιακό συνάλλαγμα), των οποίων η συμβολή στην διατήρηση της ανάπτυξης ήταν πραγματικά ανεκτίμητη. Το υπόλοιπο, συνήθως, καλύπτονταν από αυτόνομες εισροές ξένων κεφαλαίων.
- *Ανεργία*: Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το ποσοστό της ανεργίας μέχρι το 1969 κυμαίνονταν μεταξύ 4,7% και 6,1%. Από το 1970 και εντεύθεν, η ανεργία μειώθηκε φθάνοντας σε «ευρωπαϊκού τύπου» χαμηλά επίπεδα το 1973 (2%).
- *Απασχόληση και μετανάστευση*: Μεταξύ 1962 και 1970, ο συνολικός αριθμός των απασχολουμένων μειώθηκε κατά 233.000 άτομα. Αυτό συνέβη επειδή οι απώλειες θέσεων εργασίας στον αγροτικό τομέα (η μετακίνηση προς τις πόλεις υπολογίζεται στα 1.300.000 άτομα) ήταν τόσο ραγδαίες, που οι θέσεις εργασίας που δημιουργούνταν στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες δεν επαρκούσαν για να τις αντισταθμίσουν. Το ότι η ανεργία δεν αυξήθηκε σε αυτή την περίοδο οφείλεται στο ότι το εργατικό δυναμικό μειώθηκε ακόμη περισσότερο από την απασχόληση (κατά 412.000 άτομα μεταξύ 1961 και 1972), εξαιτίας της μετανάστευσης στο εξωτερικό.
- *Πληθωρισμός*: Ο μέσος ετήσιος πληθωρισμός της περιόδου 1954-73 ήταν 3,8%. Ο μέσος πληθωρισμός για την περίοδο 1955-72 (παραλείποντας, δηλαδή, τις πληθωριστικές εξάρσεις του

1954 και 1973) ήταν 2,5% το χρόνο, χαμηλότερος από εκείνον των περισσότερων χωρών του ΟΟΣΑ.

9.5.2 Οι Κλάδοι: Η Μεταποιητική βιομηχανία, η Ηλεκτρική Ενέργεια, οι Κατοικίες, οι Μεταφορές-Επικοινωνίες, ο Τουρισμός

1. Μεταποιητική Παραγωγή: Σύμφωνα με τους Εθνικούς Λογαριασμούς, στην δεκαετία 1953-62, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της μεταποιητικής παραγωγής ήταν 8,6%. Στη δεκαετία 1963-73 (την κατεξοχήν «εποχή της βιομηχανίας») ο ρυθμός αυτός επιταχύνθηκε φθάνοντας στο 11,5%. Το μερίδιο της μεταποίησης στο ΑΕΠ αυξήθηκε από το 11,6% το 1953 στο 21% το 1973. Παράλληλα, εντυπωσιακές αλλαγές έλαβαν χώρα και στη *σύνθεση* της βιομηχανικής παραγωγής. Το 1954, η παραδοσιακή «ελαφρά» βιομηχανία (τρόφιμα, καπνός, υφαντουργία) αντιπροσώπευε το 62% του βιομηχανικού προϊόντος ενώ οι κλάδοι των κεφαλαιουχικών και ενδιαμέσων αγαθών (χημικά, μεταλλουργία), μόλις το 26%. Το 1973 η εικόνα είχε αντιστραφεί. Η «βαριά βιομηχανία» είχε ανέβει στο 45%, ενώ η «ελαφρά» είχε πέσει στο 42%. Οι παραπάνω εξελίξεις στην παραγωγή συνδέονταν στενά με την πορεία των βιομηχανικών επενδύσεων, που επιταχύνθηκαν εντυπωσιακά μετά το 1960. Η επιτάχυνση αυτή αποτελούσε την κύρια εκδήλωση της επιτυχίας της πολιτικής της εκβιομηχάνισης. Η στροφή προς τη «βαριά βιομηχανία» έγινε κυρίως υπό την αιγίδα του ξένου κεφαλαίου και τα 3/4 των ξένων επενδύσεων κατευθύνθηκαν σε τρεις κλάδους έντασης κεφαλαίου: χημικά προϊόντα, βαριά μεταλλουργία και ναυπηγεία. Οι κυριότερες μονάδες που δημιουργήθηκαν με κεφάλαια από το εξωτερικό ήταν: το εργοστάσιο της «Αλουμίνιον της Ελλάδος», τα διυλιστήρια και πετροχημικά της Esso Pappas, τα διυλιστήρια των Βαρδινογιάννη και Λάτση, η Χαλυβουργική, τα Ναυπηγεία Σκαραμαγκά και Ελευσίνας, οι μονάδες λιπασμάτων της Νέας Καρβάλης, ελαστικών της Pirelli, πολυστερίνης της Dow Chemicals κλπ. Η βιομηχανική απασχόληση στην περίοδο 1958-73 αυξάνονταν με ρυθμούς της τάξης του 2,5% ετησίως, πολύ χαμηλότερους δηλαδή από εκείνους της παραγωγής (πράγμα που υποδηλώνει μεγάλη άνοδο της παραγωγικότητας). Η μεγάλη επιτάχυνση της παραγωγικότητας (με ρυθμούς που ξεπερνούσαν το 9% το χρόνο) σημειώθηκε τη δεκαετία 1963-73. Η ελληνική βιομηχανία ξεκινούσε από χαμηλό *επίπεδο* παραγωγικότητας αλλά έκλεινε το χάσμα με τις ανεπτυγμένες χώρες με ταχύταους ρυθμούς. Ειδικά στο διάστημα 1960-73, η άνοδος της ελληνικής βιομηχανικής παραγωγικότητας ήταν ταχύτερη από όλων των χωρών του ΟΟΣΑ. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του ’60, οι βιομηχανικές εξαγωγές ήταν περίπου αμελητέες. Αυτό άλλαξε στη διάρκεια της δεκαετίας του ’60 και το 1973 οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων και πετρελαιοειδών αντιπροσώπευαν το 43% των συνολικών εξαγωγών. Όμως, η κύρια ατμομηχανή που οδηγούσε την άνοδο της μεταποιητικής παραγωγής εξακολουθούσε να είναι η αύξηση της εγχώριας ζήτησης.

Ωστόσο, παρά τις εντυπωσιακές της επιδόσεις, η ελληνική βιομηχανία εξακολουθούσε να έχει σημαντικές διαρθρωτικές αδυναμίες:

- (α) Από την άποψη της ζήτησης, εξακολουθούσε να είναι επικεντρωμένη σε χαμηλής δυναμικότητας προϊόντα.
- (β) Ήταν προσανατολισμένη κύρια προς τη ντόπια αγορά, συχνά με προϊόντα μέτριας ποιότητας και χαμηλής τεχνολογίας.
- (γ) Λόγω του μικρού μεγέθους της ελληνικής αγοράς, πολλοί κλάδοι κυριαρχούνταν από λίγες επιχειρήσεις ή μονοπωλούνταν. Συνεπώς, ο ανταγωνισμός - εγχώριος και ξένος - ήταν ασθενής.
- (δ) Το μέγεθος των βιομηχανικών μονάδων ήταν γενικά πολύ μικρό, πράγμα που τις καθιστούσε ελάχιστα ανταγωνιστικές: Πράγματι, στο ένα άκρο του φάσματος υπήρχε μια πληθώρα μικρών και χαμηλής παραγωγικότητας βιοτεχνικών μονάδων. Στο άλλο άκρο, το πρόβλημα ήταν πιθανότατα κρισιμότερο: οι σχετικά μεγάλες μονάδες ήταν λίγες αλλά, ακόμη και αυτές, ήταν πολύ μικρές με διεθνή δεδομένα.
- Ηλεκτρική ενέργεια: Η κατασκευή μιας σειράς θερμοηλεκτρικών και υδροηλεκτρικών μονάδων επεξέτεινε με μεγάλα άλματα το σύστημα ηλεκτροπαραγωγής. Παράλληλα, το δίκτυο μεταφοράς και διανομής ρεύματος επεκτάθηκε σε όλη τη χώρα και εκλογικεύτηκε με την υιοθέτηση της ίδιας τάσης και της ίδιας συχνότητας από ολόκληρο το σύστημα. Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας συντελέστηκε γρήγορα και αποτελούσε ένα πρώτης γραμμής επίτευγμα. Μεταξύ 1955 και 1973, η παραγωγή ρεύματος (σε κιλοβατώρες) είχε δεκαπλασιασθεί. Ο εξηλεκτρισμός ήταν άρρηκτα δεμένος με τη στρατηγική της εκβιομηχάνισης και η ταχύτητα με την οποία έγινε αντανακλούσε την προτεραιότητα που δινόταν στις ανάγκες της «βαριάς βιομηχανίας». Η κατανάλωση

βιομηχανικού ρεύματος αυξήθηκε ταχύτερα από την κατανάλωση οικιακού ρεύματος. Αυτό οφειλόταν στην ανάπτυξη των ενεργοβόρων κλάδων της βαριάς βιομηχανίας. Το 1975, τέσσερις βιομηχανικές μονάδες: Αλουμίνιο, Λάρκο, ΕΣΣΟ-Πάπας και ΑΕΒΑΛ (λιπάσματα) αντιπροσώπευαν το 26% της συνολικής κατανάλωσης ρεύματος. Το σύστημα ηλεκτροπαραγωγής είχε αξιοποιήσει σε σημαντικό βαθμό τους υδάτινους πόρους της χώρας. Οι υδροηλεκτρικοί σταθμοί όμως χρησιμοποιούνται κατά κανόνα σε περιόδους αιχμής και δεν μπορούν να είναι οι σταθμοί βάσεως του συστήματος. Κατ' ανάγκη, το σύστημα ηλεκτροπαραγωγής εξαρτιόταν από τους θερμοηλεκτρικούς σταθμούς. Η λειτουργία ενός μέρους από αυτούς βασίζονταν στην καύση του λιγνίτη της Πτολεμαΐδας και της Μεγαλόπολης. Οι υπόλοιποι θερμικοί σταθμοί λειτουργούσαν με εισαγόμενο πετρέλαιο. Το «ειδικό βάρος» του πετρελαίου στη λειτουργία του συστήματος διέφερε από χρόνο σε χρόνο αλλά ήταν γενικά υψηλό. Το 1973 μάλιστα έφτασε σε μια κορύφωση: το 49% της ηλεκτροπαραγωγής βασίζονταν στην καύση πετρελαίου, το 35% στην καύση λιγνίτη και το 16% στην υδροηλεκτρική ενέργεια. Μέχρι το 1973, η πρακτική αυτή δεν ήταν παράλογη, αφού το εισαγόμενο πετρέλαιο ήταν φθηνό. Δείχνει όμως το βαθμό της εξάρτησης της ενεργειακής πολιτικής (και, κατ' επέκταση, της στρατηγικής που βασιζόταν σε ενεργοβόρους κλάδους) από τη θεμελιώδη υπόθεση ότι η τιμή του πετρελαίου θα παρέμενε χαμηλή (περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. Παντελάκης Ν. Σ., *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας*, Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991).

2. Κατοικίες: Ο ρυθμός αύξησης των επενδύσεων σε κατοικίες ήταν ταχύς και επιταχύνθηκε περαιτέρω στο διάστημα 1963-73 φθάνοντας στο 10,4% ετησίως. Εξάλλου, η άνοδος του οικιστικού τομέα συνέβαλε και στην ανάπτυξη της μεταποίησης, αφού για κλάδους, όπως τα τσιμέντα, το ξύλο και μέρος της μεταλλουργίας, η «οικοδομή» ήταν ο μεγάλος τους πελάτης. Αλλά και κλάδοι όπως οι ηλεκτρικές μηχανές, τα χημικά και πλαστικά είδη επηρεάζονταν από αυτήν. Παρά τους περιορισμούς στη στεγαστική πίστη και στην τραπεζική δανειοδότηση των οικοδομικών επιχειρήσεων, το ποσοστό στο ΑΕΠ των επενδύσεων σε κατοικίες ήταν το υψηλότερο και, σύντομα, το ποσοστό ιδιοκατοίκησης έγινε ένα από τα υψηλότερα στην Ευρώπη. Οι οφθαλμοφανείς παράγοντες (αποκατάσταση των καταστροφών από τους πολέμους και τους σεισμούς της δεκαετίας του '50, δημογραφικές αλλαγές, μετακίνηση από την ύπαιθρο στις πόλεις, αύξηση εισοδημάτων), δεν εξηγούν πλήρως τα φαινόμενα αυτά, ούτε απαντούν στο ερώτημα γιατί οι επενδύσεις σε κατοικίες επιταχύνθηκαν μετά το 1963. Η υψηλή ζήτηση για κατοικίες νομίζουμε ότι θα πρέπει να συνδεθεί και με δυο επιπρόσθετους παράγοντες, που αποτελούσαν ελληνική ιδιαιτερότητα:

- Πρώτον, ένα μεγάλο τμήμα του μεταναστευτικού και ναυτιλιακού συναλλάγματος προοριζόταν για αγορά κατοικίας.
- Δεύτερο, οι εναλλακτικές λύσεις που προσφέρονταν, την εποχή αυτή, για την τοποθέτηση των αποταμιεύσεων (όπως μετοχές, ομόλογα κ.λ.π.) ήταν περιορισμένες. Τα ακίνητα πρόσφεραν μια διέξοδο που συνδύαζε ασφάλεια και υψηλές αποδόσεις. Σύμφωνα με υπολογισμούς, μεταξύ 1960 και 1973, η μέση τιμή των διαμερισμάτων αυξήθηκε κατά 190%, άρα τα κέρδη από την υπεραξία και μόνο υπερέβαιναν την απόδοση των τραπεζικών καταθέσεων. Επίσης, από την πλευρά της προσφοράς, οι περιορισμοί στην τραπεζική χρηματοδότηση των κατασκευών δεν οδήγησαν σε εμπλοκή του μηχανισμού. Το κύκλωμα της κατοικίας παρέκαμπτε τις τράπεζες και ουσιαστικά αυτοχρηματοδοτούνταν, αφού ο θεσμός της αντιπαροχής (δηλαδή, η εκχώρηση της γης από τον ιδιοκτήτη στον κατασκευαστή με αντάλλαγμα έναν αριθμό διαμερισμάτων) απάλλασσε τον κατασκευαστή από το κόστος αγοράς της γης. Επιπλέον, ο κατασκευαστής είχε τη δυνατότητα πώλησης διαμερισμάτων πριν την αποπεράτωση, συνεπώς μπορούσε να αρχίσει το έργο με ελάχιστο κεφάλαιο. Τέλος, ο κατακερματισμός της ιδιοκτησίας της γης από τη μια καθιστούσε δυσχερέστατη την οργανωμένη δόμηση σε μεγάλη κλίμακα από την άλλη, όμως, πρόσφερε ιδανικές συνθήκες στον μικρό εργολάβο. Όλα αυτά, βέβαια, σήμαιναν υψηλού κόστους κατασκευές. Το αντίμετρο από πλευράς κρατικής πολιτικής ήταν η συστηματική «ελαστικοποίηση» των όρων δόμησης (αύξηση συντελεστών δόμησης, δόμηση εις ύψος), που δεν ήταν απλά χαριστικά μέτρα. Ο ρόλος τους ήταν λειτουργικός: μείωναν το κόστος κατασκευής ανά τετραγωνικό μέτρο. Πράγματι, ο ρόλος του κράτους στο ζήτημα της κατοικίας παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον: Σε αντίθεση με πολλές ευρωπαϊκές χώρες, η απ' ευθείας ανάμιξή του στην παραγωγή κατοικίας (με τη μορφή προγραμμάτων λαϊκής κατοικίας) ήταν μικρή. Η κατοικία νοούνταν ως ο προνομιακός χώρος της μικρής ιδιωτικής επιχείρησης. Ειδικά οι νομισματικές αρχές ήταν ιδιαίτερα

επιφυλακτικές απέναντι στον οικιστικό τομέα. Ήταν ένας χαμηλής παραγωγικότητας τομέας και δεν ταίριαζε με τη στρατηγική της μαζικής μετακίνησης πόρων στους υψηλής παραγωγικότητας τομείς. Το μειονέκτημα της λύσης που εναπόθετε την τύχη του οικιστικού περιβάλλοντος στο μικρό κατασκευαστή ήταν ότι το υψηλό κόστος των κατασκευών επέβαλε όλο και πιο ελαστικούς όρους δόμησης. Χωρίς τη θεραπεία αυτήν, η Ελλάδα θα ήταν ομορφότερη αλλά και φτωχότερη (για το θέμα αυτό, βλ. Αντωνοπούλου Σ. Ν., *Ο Μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας και το Οικιστικό Φαινόμενο, 1950-80*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1991).

3. Μεταφορές – Επικοινωνίες: Στον τομέα των μεταφορών, την ταχύτερη ανάπτυξη σημείωσαν οι αεροπορικές μεταφορές που, από το 1958 και μετά, μονοπωλούνταν (όσον αφορά στις γραμμές εσωτερικού) από την *Ολυμπιακή Αεροπορία*. Τη βραδύτερη ανάπτυξη σημείωσαν οι σιδηρόδρομοι στους οποίους δόθηκε χαμηλή προτεραιότητα, ως συνειδητή επιλογή του ελληνικού κράτους. Η απόφαση φαινόταν ορθή την εποχή που ελήφθη. Οι σιδηρόδρομοι έφθιναν ως μέσο μεταφοράς επιβατών και ο ρόλος τους στη μεταφορά εμπορευμάτων έμοιαζε να περιορίζεται στα βαριά φορτία. Αντίθετα, απόλυτη προτεραιότητα δόθηκε τη δεκαετία του ’50 στον εκσυγχρονισμό και την επέκταση του οδικού δικτύου. Το μέλλον θεωρήθηκε ότι ανήκει στο αυτοκίνητο και η αύξηση του αριθμού των οχημάτων υπήρξε ραγδαία. Το 1956 υπήρχαν περίπου 23.000 επιβατικά αυτοκίνητα, ενώ το 1973 πλησίαζαν τις 350.000 (το 2000 είχαν ξεπεράσει τα τρία εκατομμύρια). Τέλος, ταχεία ανάπτυξη γνώρισε και ο κλάδος της ακτοπλοΐας που λειτουργούσε υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του Υπουργείου Εμπορικής Ναυτιλίας. Ο κλάδος των τηλεπικοινωνιών ήταν ένας από τους ταχύτερα αναπτυσσόμενους της οικονομίας. Τη δεκαετία του ’60, ο ΟΤΕ προχώρησε στην αυτοματοποίηση του δικτύου με την εγκατάσταση αυτόματων τηλεφωνικών κέντρων. Όμως, ο σχετικός εξοπλισμός βασιζόταν σε διάφορους τύπους μηχανημάτων που προέρχονταν από διαφορετικούς προμηθευτές (συχνά από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης). Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρχουν 12 διαφορετικοί τύποι τηλεφωνικών κέντρων στο σύστημα. Αυτό επιβάρυνε το κόστος λειτουργίας και συντήρησης του. Παρά ταύτα, η πρόοδος ήταν σαφής: το 1953, τα αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα ήταν 49, το 1973 είχαν φθάσει τα 900. Η χωρητικότητα του συστήματος αυξήθηκε και επέτρεψε τη μαζική σύνδεση του πληθυσμού με το δίκτυο. Το 1953 ο αριθμός των τηλεφώνων ήταν 104.000, για να φτάσει στο 1.670.000 το 1973.

4. Τουρισμός: Η δυναμική εμφάνιση του τομέα του τουρισμού στη σκηνή της ελληνικής οικονομίας εντοπίζεται στα τέλη της δεκαετίας του ’50. Το 1958, ο αριθμός των ξένων επισκεπτών ήταν 257.000, το 1973 είχαν ξεπεράσει τα 3.000.000. Η κεντρική επιδίωξη την περίοδο αυτή ήταν η γρήγορη επέκταση της ξενοδοχειακής υποδομής. Τη μεγάλη αρχική ώθηση στον κλάδο την έδωσε το επενδυτικό πρόγραμμα του ΕΟΤ που επιταχύνθηκε στην πενταετία 1958-62. Η ναυαρχίδα του προγράμματος ήταν τα ξενοδοχεία «Ξενία», αλλά το πρόγραμμα περιλάμβανε και μια σειρά έργων υποδομής (για τι θέμα αυτό, βλ. Παυλόπουλος Π., *Το Μέγεθος και η Δυναμική του Τουριστικού Τομέα*, Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων, Αθήνα 1999). Από το 1963 και μετά, τη σκυτάλη της χρηματοδότησης του τουρισμού ανέλαβε ο ευρύτερος τραπεζικός τομέας, οι πιστώσεις του οποίου προς τον κλάδο αυξήθηκαν σημαντικά στη διάρκεια της δικτατορίας. Παράλληλα, θεσπίστηκαν μια σειρά από πιστωτικά και φορολογικά κίνητρα που ενθάρρυναν την επέκταση της ξενοδοχειακής υποδομής, γεγονός που οδήγησε σε υπερ-συγκέντρωση των τουριστικών μονάδων στους δημοφιλείς τόπους προορισμού.

9.6 Η οικονομική πολιτική της Δικτατορίας (1967-1974)

Η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας τον Απρίλιο του 1967 δημιούργησε νέες συνθήκες άσκησης πολιτικής στον οικονομικό τομέα, αφού η κοινωνική συναίνεση εξασφαλιζόταν πλέον με αυταρχικές μεθόδους. Ταυτόχρονα, όμως, η πολιτική των συνταγματαρχών στον χώρο της οικονομίας εμφάνιζε και στοιχεία συνέχειας με την ασκούμενη ως τότε οικονομική πολιτική. Άλλωστε, το νέο πλαίσιο που επέβαλε η δικτατορία μπορεί να ήταν ασφυκτικό από πολιτική άποψη, όχι όμως και από οικονομική. Βασική επιδίωξη του νέου καθεστώτος, όταν σταθεροποιήθηκε στην εξουσία, ήταν να επιτύχει ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη προκειμένου κυρίως να εξασφαλίσει ευρύτερη νομιμοποίηση αλλά και για λόγους πολιτικών εντυπώσεων (ώστε να ξεπεράσει τους ρυθμούς ανάπτυξης της κοινοβουλευτικής περιόδου). Διευρύνθηκαν τα κίνητρα για επενδύσεις, ιδίως στον τουρισμό και στις κατασκευές, παραγράφηκαν τα αγροτικά χρέη και καθιερώθηκαν φορολογικές διευκολύνσεις και απαλλαγές για το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο αλλά και για το ελληνικό

εφοπλιστικό κεφάλαιο (περισσότερα για το θέμα αυτό, βλ. στο Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., «Κοινωνική ενσωμάτωση και …όπ.πρ., σελ. 107-137).

Βασική επιδίωξη του στρατιωτικού καθεστώτος ήταν να δημιουργήσει, μέσω του καταπιεστικού μηχανισμού του, το πλαίσιο που, από τη μια, θα διευκόλυνε την απρόσκοπτη ανάπτυξη του ντόπιου και ξένου κεφαλαίου και, από την άλλη, θα αντιμετώπιζε αποτελεσματικά την ενδεχόμενη κοινωνική δυσφορία. Για τον σκοπό αυτό συνδύαζε την καταστολή με την επιλεκτική διανομή παροχών σε συγκεκριμένες παραγωγικές ομάδες προκειμένου να αποκτήσει κοινωνικά ερείσματα, αλλά και να περιορίσει τις ανισότητες που δημιουργούσε το ίδιο το αναπτυξιακό μοντέλο που εφάρμοζε. Στην πραγματικότητα, οι συνταγματάρχες αποδέχτηκαν πλήρως το μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου που υπήρχε και προσπάθησαν απλώς και μόνο να απομακρύνουν όλα τα εμπόδια για τη πλήρη ανάπτυξή του (για το θέμα αυτό βλ. και Καράγιωργας Σ., «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής Δικτατορίας», στο Παπασπηλιόπουλος Σπ. (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, σελ. 17-34). Η πολιτική της δικτατορίας ήταν προσανατολισμένη στην τόνωση των ιδιωτικών επενδύσεων, στη προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου και στην προώθηση των εξαγωγών. Ο ρόλος του κράτους εξαντλήθηκε στην παροχή κινήτρων προς το ιδιωτικό κεφάλαιο, στη δημιουργία υποδομών και στην εξασφάλιση ευνοϊκού επιχειρηματικού κλίματος: «*Οι συνταγματάρχες κατάφεραν να καρποφορήσει η διαδικασία της εξαρτημένης εκβιομηχάνισης που είχε αρχίσει πριν από αυτούς. Δεν την εγκαινίασαν, αλλά έχοντας τη δυνατότητα να καταπνίγουν με τη βία κάθε απόπειρα διατάραξης αυτής της διαδικασίας, τη συνέχισαν με ανελέητη συνέπεια*». Βλ. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία* …όπ.πρ., σελ, σελ. 290-291. Το ίδιο σημειώνει και ο Μ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000, σελ. 453: «*Στην ουσία, οι επιτελείς της Δικτατορίας, ανασυγκρότησαν και συστηματοποίησαν τους μηχανισμούς άσκησης οικονομικής πολιτικής που κληρονόμησαν από το προ-απριλιανό καθεστώς, χωρίς να αλλάξουν τη βασική κατευθυντήρια γραμμή της βιομηχανικής ανάπτυξης στα πλαίσια του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Άλλωστε, χρησιμοποίησαν στα οικονομικά υπουργεία συμβούλους των κυβερνήσεων Καραμανλή και άλλα στελέχη του προ-απριλιανού καθεστώτος*»

Από το 1972 και μετά, εξαιτίας της αύξησης των τιμών των καυσίμων και των πρώτων υλών σε διεθνές επίπεδο, «*η διόγκωση των εισαγωγών έλαβε τη μορφή χιονοστιβάδας. Τα δύο τελευταία χρόνια της δικτατορίας, οι πιέσεις στο ισοζύγιο πληρωμών έγιναν αφόρητες, γεγονός που συνέβαλε στη διόγκωση του πληθωρισμού*». Βλ. Χεκίμογλου Ευ., «Τα οικονομικά της μεγάλης αυταπάτης», Ε-Ιστορικά, ένθετο της εφ. Ελευθεροτυπία, *21η Απριλίου. Έργα, Ημέρες, Συνέπειες*, τεύχος 79, 19 Απριλίου 2001, σελ. 30. Έτσι μετά την επίπλαστη ευημερία των πρώτων ετών, από το 1971-1972 τα προβλήματα της οικονομίας άρχισαν να γίνονται εκρηκτικά: η υπερβάλλουσα ζήτηση την οποία δημιουργούσαν οι υπέρογκες δαπάνες διοχετεύθηκε σε έναν βαθμό στην αύξηση των εισαγωγών (που στη διάρκεια της επταετίας τετραπλασιάστηκαν), στη συνέχεια όμως και σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1972-73, ξέσπασε σε μία άνευ προηγουμένου αύξηση του τιμαρίθμου, που στη διάρκεια του 1973 ξεπέρασε το 30%. Η τελευταία κυβέρνηση του Παπαδόπουλου και η κυβέρνηση Μαρκεζίνη επιχείρησαν να ανακόψουν το πληθωριστικό ρεύμα μειώνοντας σε μηδενικά επίπεδα τις μη παραγωγικές δαπάνες, ήταν όμως πολύ αργά: «*Συγκεκριμένα, μειώθηκαν δραματικά οι δαπάνες για δημόσια έργα και τα δάνεια για οικοδομές, ενώ θεσπίστηκαν πιστωτικοί περιορισμοί για το εμπόριο και τον τουρισμό. Παράλληλα, αυξήθηκαν τα επιτόκια χρηματοδότησης και επιβλήθηκε ειδικός φόρος ανά τετραγωνικό μέτρο στις νέες κατασκευές κατοικιών. Τα μέτρα αυτά είχαν ως συνέπεια τη ραγδαία μείωση της δραστηριότητας στον οικοδομικό τομέα και τους σχετιζόμενους με αυτόν βιομηχανικούς κλάδους, ενώ πλήγμα δέχτηκαν και οι τουριστικές, εμπορικές και μερικές βιομηχανικές επιχειρήσεις που αντέδρασαν με απολύσεις εργαζομένων. Η ελληνική οικονομία βυθιζόταν στον πληθωρισμό και τη στασιμότητα και το «οικονομικό θαύμα» της δικτατορίας έφθανε πλέον στο τέλος του*». (Βλ. Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., «Κοινωνική ενσωμάτωση …όπ.πρ., σελ. 135).

Γενικότερα, η διεθνής οικονομική κρίση υπονόμευσε την προσπάθεια νομιμοποίησης του στρατιωτικού καθεστώτος, μέσω του «πειράματος Μαρκεζίνη», και συντέλεσε στη μαζική αποδοκιμασία της δικτατορίας και του αυτό-μετασχηματισμού της. Η οικονομική κρίση, που πήρε αρχικά τη μορφή της κρίσης της τιμής των πρώτων υλών και κυρίως του πετρελαίου, οδήγησε σε πρωτόγνωρες διακυμάνσεις για τη μεταπολεμική περίοδο (μετά την αναγκαστική κατάργηση του συστήματος του Bretton Woods), και έπληξε βαρύτατα το εύθραυστο μεταπολεμικό μοντέλο συσσώρευσης της ελληνικής οικονομίας. Το τελευταίο είχε γίνει ακόμη πιο εύθραυστο, εξαιτίας της επεκτατικής, καταναλωτικής και μη παραγωγικής οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας και οδηγήθηκε σύντομα σε καλπάζοντα πληθωρισμό, σε επιβάρυνση του ισοζυγίου πληρωμών και κατά συνέπεια σε αύξηση του δανεισμού και πτώση της παραγωγής. «*Η ιδεολογική φτώχεια της δικτατορίας είχε αντισταθμιστεί, μέχρι ενός σημείου, από την αύξηση των εισοδημάτων και της κατανάλωσης, που ήταν ένας από τους ουσιαστικούς παράγοντες της παθητικής στάσης απέναντι στη δικτατορία. Η οικονομική κρίση όμως έδωσε ένα τέρμα σε αυτόν*

τον μηχανισμό παθητικής αποδοχής. Η στρατιωτική δικτατορία έχασε το τελευταίο επιχείρημά της: τη διατήρηση της οικονομικής συνέχειας. Η ωμή βία παρέμεινε το τελευταίο της επιχείρημα». Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985, σελ. 295. Η προσπάθεια μετασχηματισμού του καθεστώτος βρέθηκε πλέον σε αδιέξοδο, ως αποτέλεσμα του συνδυασμού της ιδεολογικής ένδειας με την οικονομική αποτυχία. Όπως επισημαίνεται σχετικά, «*από πολιτική άποψη, τα θεμέλια της δικτατορίας ήταν πολύ ρηχά για να επιβιώσει σε αυτή τη μεγάλη καθοδική καμπή*». Βλ. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία.* …όπ.πρ., σελ, σελ. 291, που σημειώνει στην ίδια σελίδα: «*Αν η δυσαρέσκεια δεν πήρε πολύ έντονη μορφή όταν η οικονομία βάδιζε καλά, έγινε ορατή και ισχυρότερη με την οικονομική κρίση του 1972-73. Κατά κάποιο τρόπο, η χούντα ήταν το πρώτο θύμα της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, που έθεσε τέρμα στην επέκταση της ελληνικής οικονομίας κι έκανε τη δικτατορία να χάσει την ορμή της*».

9.7 1974: Η ανατροπή της διεθνούς συγκυρίας και η ελληνική οικονομία

Το 1973, το σύστημα των σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods κατέρρευσε οριστικά και η παγκόσμια οικονομία εισήλθε σε καθεστώς κυμαινομένων ισοτιμιών. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε στην αποδέσμευση της δραχμής από το δολάριο και εγκαινίασε μια περίοδο συνεχούς διολίσθησης της δραχμής και υψηλού πληθωρισμού. Την ίδια εποχή (τέλη του 1973), ο τετραπλασιασμός της τιμής του πετρελαίου εκτόξευσε τον πληθωρισμό στα ύψη και προκάλεσε την πιο βαθιά ύφεση στη μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδας. Παράλληλα, ανέτρεψε έναν από του βασικούς υπολογισμούς πάνω στους οποίους στηριζόταν η μέχρι τότε ανάπτυξη μεγάλου μέρους της ελληνικής οικονομίας, την παραδοχή δηλαδή ότι το κόστος της ενέργειας θα παρέμενε χαμηλό (βλ. Βεργόπουλος Κ., *Η Από-ανάπτυξη σήμερα;*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1986). Το κορυφαίο γεγονός, όμως, της περιόδου ήταν η πτώση της δικτατορίας, τον Ιούλιο του 1974 και η εγκαθίδρυση κοινοβουλευτικού καθεστώτος: Η πτώση της δικτατορίας πυροδότησε την έκρηξη συμπιεσμένων απαιτήσεων για αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος των φτωχότερων τάξεων και, ταυτόχρονα, ανέτρεψε το συσχετισμό ισχύος ανάμεσα στις κυβερνήσεις από τη μια μεριά και την πίεση των λαϊκών απαιτήσεων από την άλλη. Η δεύτερη μείζονος σημασίας συνέπεια της πτώσης της δικτατορίας, ήταν ότι άνοιξε το δρόμο για την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η ένταξη σήμαινε σταδιακή εγκατάλειψη του προστατευτισμού και βαθμιαία αντικατάσταση ενός διοικητικά ελεγχόμενου οικονομικού συστήματος από ένα σύστημα πιο ανοιχτό στις δυνάμεις του ανταγωνισμού. Έτσι, την ίδια ώρα που απελευθερώνονταν η ελληνική πολιτική-κοινωνική δυναμική με την πτώση της δικτατορίας, έμπαινε σε κρίση ο τύπος ανάπτυξης των δεκαετιών του ΄60 και του ΄70. Το φαινόμενο δεν ήταν ελληνικό. Διεθνώς είχε τελειώσει η χρυσή εποχή που γνώριζε ο καπιταλισμός κατά τον εικοστό αιώνα. Είχε τελειώσει ο μακρύς μεταπολεμικός κύκλος ανάπτυξης ο οποίος είχε στηριχθεί στη μαζική φορντική παραγωγή, στη μαζική ζήτηση, στην πλήρη απασχόληση, τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και το κοινωνικό κράτος. Η Ελλάδα έπρεπε, πλέον, να αντιμετωπίσει τη νέα πολιτική και κοινωνική δυναμική σε συνθήκες αστάθειας, αυξανόμενης οικονομικής στενότητας, με παραγωγικές δομές σε κρίση, αλλά και αυξημένες απαιτήσεις αναδιανομής. Πάνω απ᾽ όλα έπρεπε να μάθει να ζει σε ένα καινούργιο περιβάλλον: της ανοιχτής οικονομίας, του διεθνούς ανταγωνισμού και της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Η πιο θεμελιώδης όμως αλλαγή στα δεδομένα του ελληνικού οικονομικού προβλήματος ήταν η υπονόμευση των πολιτικών προϋποθέσεων πάνω στις οποίες βασιζόταν το οικονομικό καθεστώς της περιόδου 1953-73. Οι προτεραιότητες της κοινής γνώμης μετατοπίστηκαν υπέρ των αιτημάτων για αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος των φτωχότερων τάξεων και ανακατανομή της πολιτικής επιρροής προς όφελος εκείνων των μερίδων του πληθυσμού που είχαν αποκλεισθεί από την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας μετά τον Εμφύλιο. Το γεγονός, μάλιστα, ότι η πολιτική των τελευταίων ετών του δικτατορικού καθεστώτος είχε επιτείνει τις, ήδη μεγάλες, ανισότητες, έκανε το αίτημα για αναδιανομή ακόμη επιτακτικότερο. Το όχημα μέσω του οποίου τα αίτημα αυτό θα λάμβανε σάρκα και οστά ήταν το κράτος, που καλούνταν να χρησιμοποιήσει τις μεγάλες δυνατότητες παρέμβασης στην οικονομία, που διέθετε για το σκοπό αυτό.

9.7.1 Το πλαίσιο οικονομικής πολιτικής της περιόδου 1974-1981

Μέσα σε αυτό το διεθνές κλίμα κινήθηκε η κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή, έχοντας επιπλέον να αντιμετωπίσει και τα μεγάλα πολιτικά προβλήματα της αποκατάστασης των δημοκρατικών θεσμών, των ελληνοτουρκικών σχέσεων και της ένταξης στην ΕΟΚ. Φαίνεται μάλιστα, ότι πέρα από την αντιμετώπιση των συνεπειών της διεθνούς κρίσης, οι οικονομικές επιλογές ήταν ουσιαστικά υποταγμένες στις παραπάνω πολιτικές

προτεραιότητες. Συνολικά, στη περίοδο 1974-1981, που συμπίπτει με την περίοδο μεταξύ των δύο πετρελαϊκών κρίσεων, ακολουθήθηκε ένα κεϋνσιανός τρόπος διαχείρισης της οικονομίας και αντιμετώπισης των συνεπειών της διεθνούς κρίσης, έστω κι αν ο τελευταίος εμφάνιζε όλο και περισσότερο την αδυναμία του, κυρίως ως προς την ικανότητα χαλιναγώγησης των πληθωριστικών πιέσεων. Η ενίσχυση της ζήτησης υπήρξε ο ακρογωνιαίος λίθος της πολιτικής αναθέρμανσης της οικονομίας που ακολουθήθηκε και οδήγησε σε σχετικά υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης μέχρι το 1979, συνδυαζόμενη και με μια εξαιρετικά χαλαρή δημοσιονομική, νομισματική και εισοδηματική πολιτική. Ως συνέπεια αυτής της πολιτικής το ΑΕΠ αυξήθηκε το 1975 κατά 6,4%, αναπληρώνοντας τις απώλειες της διετίας 1973-74 και το 1976 κατά 6,9%. Η ανάκαμψη όμως ήταν επισφαλής και ασταθής. Το 1977 η αύξηση του ΑΕΠ περιορίστηκε στο 2,7%, το 1978 ανέβηκε πάλι στο 7,2% για να μειωθεί εκ νέου στο 3,3% το 1979 και στο 0,7% το 1980, όταν ξέσπασε η δεύτερη πετρελαϊκή κρίση και ιδιαίτερα το 1981 όταν εμφάνισε αρνητικό πρόσημο (-1,7%). Η οικονομική πολιτική της περιόδου 1974-81 εκτός από την προσπάθεια αποκατάστασης της μακροοικονομικής ισορροπίας, είχε δύο αιχμές: Την απλόχερη εισοδηματική πολιτική κατά πρώτον και τον έντονο κρατικό παρεμβατισμό κατά δεύτερον.

- Πράγματι, στο διάστημα αυτό η κυβέρνηση της ΝΔ ακολούθησε μια σχετικά γενναιόδωρη εισοδηματική πολιτική, η οποία κινήθηκε σε επίπεδα υψηλότερα των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, εξαιτίας της απελευθέρωσης της κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής στην Ελλάδα και της πύκνωσης των απεργιακών κινητοποιήσεων στα χρόνια αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας. Κατά την περίοδο 1974-1981 οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν σε ετήσια βάση κατά 3,5% ξεπερνώντας την αύξηση της παραγωγικότητας που ήταν 2,4%. Τη διετία 1979-80 επιχειρήθηκε συγκράτηση των μισθολογικών αυξήσεων, αλλά το 1981, υπό την πίεση των επικείμενων εκλογών, η πολιτική της συγκράτησης των αυξήσεων χαλάρωσε. Η απόκλιση μεταξύ των μέσων ετήσιων αποδοχών των εργαζομένων και της παραγωγικότητας στην περίοδο 1974-1981, έκανε φανερό ότι ο πολιτικός κύκλος που άνοιγε στην Ελλάδα είχε δημιουργήσει προσδοκίες αναδιανομής με αντίτιμο την ανταγωνιστικότητα, η οποία, ειδικά στη βιομηχανία μειωνόταν αισθητά έναντι των ξένων ανταγωνιστών και μάλιστα σε μια εποχή στην οποία αποτελούσε ζητούμενο για την επιβίωση των οικονομικών μονάδων.
- Η δεύτερη αιχμή της οικονομικής πολιτικής της Ν.Δ. ήταν ο έντονος κρατικός παρεμβατισμός. Ο δημόσιος τομέας επεκτάθηκε, πρώτον, μέσα από αλλεπάλληλες κρατικοποιήσεις και, δεύτερον, από την ίδρυση νέων επιχειρηματικών φορέων οι οποίοι θα πρωταγωνιστούσαν στην ανάπτυξη βασικών κλάδων της βιομηχανίας που υπερέβαιναν τις, έτσι κι αλλιώς, περιορισμένες, δυνατότητες του ιδιωτικού κεφαλαίου. Το μερίδιο του κράτους στις βιομηχανικές επενδύσεις προ του 1974 έφτανε μόλις το 0,7% και στην περίοδο 1975-1980 ανέβηκε στο 4,8%. Επίσης, η κυβέρνηση μέσω δημοσίων επιχειρήσεων ανέλαβε να πραγματοποιήσει μεγαλεπήβολα σχέδια σε όλους σχεδόν τους κρίσιμους κλάδους: στα πετροχημικά και στη χαλυβουργία (ΕΛΕΒΜΕ), στην αλουμίνα (ΕΛΒΑ), στα διυλιστήρια (Ασπρόπυργος) και στα βιομηχανικά ορυκτά (μονάδα ασβεστίου και σιδηροχρωμίου ΕΛΣΙ), στην παραγωγή τηλεπικοινωνιακού υλικού (ΕΛΒΗΛ). Τα σχέδια αυτά κληρονομήθηκαν στο ΠΑΣΟΚ και σχεδόν όλα είχαν ατυχές τέλος. Παράλληλα, το Δημόσιο ίδρυσε πολεμικές βιομηχανίες (ΕΒΟ, ΕΑΒ) για να ανταποκριθούν σε ανάγκες των ένοπλων δυνάμεων, τη Δημόσια Επιχείρηση Πετρελαίου (ΔΕΠ), τη Δημόσια Επιχείρηση Αερίου (ΔΕΠΑ). Αγόρασε, τέλος και κρατικοποίησε την *Ολυμπιακή Αεροπορία*, η οποία είχε περάσει την ανθηρή της περίοδο και έμπαινε σε εποχή ελλειμμάτων. Η έντονη ενίσχυση της κρατικής παρέμβασης αποσκοπούσε στο να αναπληρώσει την κατακόρυφη μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων στη βιομηχανία. (Για το θέμα αυτό, βλ. Πατρώνης, Β., "Κράτος και Οικονομική Πολιτική στη Μεταπολίτευση: Αντιπαραθέσεις σχετικά με τα όρια επέκτασης του Δημόσιου τομέα" στα Πρακτικά του 8ου Επιστημονικού Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2002, σελ. 430-442).

Εν κατακλείδι, η οικονομική πολιτική της Ν.Δ. εξέφρασε όλη τη μεταβατικότητα και την αβεβαιότητα της εποχής μεταξύ των δύο πετρελαϊκών σοκ. Η διαχείριση της κρίσης εντασσόταν σαφώς στο κεϋνσιανό παράδειγμα, το οποίο εκείνη ακριβώς την εποχή έδειχνε όλο και περισσότερο τα όρια και τις εσωτερικές του αντιφάσεις. Στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, τα φαινόμενα αυτά είχαν τις δικές τους ιδιαίτερες μορφές που καθορίζονταν από δύο κυρίους παράγοντες: Από την απελευθέρωση της πολιτικής και κοινωνικής δυναμικής που επέφερε η πτώση της χούντας και από την ανάγκη εξορθολογισμού και ανατροφοδότησης μιας παραγωγικής δομής που είχε σχηματιστεί ουσιαστικά στα προηγούμενα δεκαπέντε χρόνια με την ταχεία και

χρονικά συμπυκνωμένη εκβιομηχάνιση. «*Σ' αυτές τις ιδιαίτερες μορφές, οι κυβερνήσεις της Ν.Δ. απάντησαν με μια απλόχερη εισοδηματική πολιτική και έναν εντυπωσιακό κρατικό ακτιβισμό που οδήγησε στη μεγάλη διεύρυνση του κράτους - επιχειρηματία κυρίως μετά το 1981. Η ουσία όμως των οικονομικών προβλημάτων της χώρας ήταν πολύ βαθύτερη και οι αλλαγές που σημειώνονταν στο διεθνές περιβάλλον ακόμα πιο ριζικές. Οι νεοφιλελεύθερες και οι μονεταριστικές αντιλήψεις κέρδιζαν έδαφος στις μεγάλες δυτικές χώρες και καθιέρωναν μια νέα «ορθοδοξία», ένα νέο παράδειγμα οικονομικής πολιτικής, το οποίο έμελλε να κυριαρχήσει στη δεκαετία του '80*». Βλ. Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σελ. 65.

9.7.2 Η οικονομική Πολιτική 1981-89

Η ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ το 1981 συντελείται εν μέσω επιδείνωσης της οικονομικής κατάστασης της χώρας, με κύρια χαρακτηριστικά την ύφεση και την υψηλή νομισματική και μακροοικονομική αστάθεια. Το νέο οικονομικό επιτελείο δοκίμασε μια εναλλακτική στρατηγική, η οποία προέβλεπε ένα συνδυασμό βραχυχρόνιων μέτρων σταθεροποίησης και μεσο-μακροχρόνιων μέτρων παραγωγικής αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού της οικονομίας. Επρόκειτο για ένα εξαιρετικά φιλόδοξο πρόγραμμα ριζοσπαστικής οικονομικής πολιτικής, με επιμονή στη διευθυντική αρμοδιότητα του δημόσιου τομές και του «δημοκρατικού προγραμματισμού», την «κοινωνικοποίηση» και τις αυτο-διαχειριστικές μορφές συνένωσης των παραγωγών, καθώς και την κριτική προς την Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά. Χαρακτηριστικό στοιχείο της οικονομικής πολιτικής της περιόδου 1981-1985 ήταν ο κεντρικός ρόλος της κρατικής παρέμβασης στην οικονομική διαχείριση και στην επίτευξη των στόχων της.

Στόχος ήταν η δημιουργία εκείνου του μακροοικονομικού περιβάλλοντος που θα επέτρεπε την αναδιάρθρωση της οικονομίας και την επιτυχία των μακροπρόθεσμων πολιτικών ανάπτυξης, μέσω της ενεργοποίησης της εγχώριας ζήτησης. Σε ότι αφορά στην εισοδηματική πολιτική, η γενναία αύξηση μισθών και ημερομισθίων κινήθηκε σταθερά πάνω από την παραγωγικότητα και επικεντρώθηκε ιδιαίτερα στους εκτεθειμένους στον ανταγωνισμό τομείς. Οι μισθολογικές αυξήσεις και η καθιέρωση της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ) τον Ιανουάριο του 1982, προκάλεσαν μια ανακατανομή υπέρ των μισθωτών σε σχέση με άλλες κοινωνικές ομάδες και μια ανακατανομή υπέρ των χαμηλόμισθων στο εσωτερικό των μισθωτών. Πραγματοποιήθηκαν, δε, σε μια εποχή έντονων πληθωριστικών πιέσεων, που οφείλονταν κυρίως στην πρόσφατη άνοδο της τιμής του πετρελαίου και οδήγησαν σε απότομη αύξηση του ονομαστικού κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος. Έτσι, το 1983 η κυβέρνηση ακολούθησε μια σφιχτή εισοδηματική πολιτική «ετεροχρονίζοντας» την καταβολή των τιμαριθμικών αυξήσεων και επιβάλλοντας δια νόμου απαγόρευση κάθε επιπρόσθετης αύξησης. Παράλληλα, στις αρχές του χρόνου, μη αρκούμενη πλέον στη διολίσθηση, η κυβέρνηση προχώρησε στην υποτίμηση της δραχμής (κατά 16%), προκειμένου να αναπληρώσει την απώλεια της ανταγωνιστικότητας που είχε φτάσει σε ανησυχητικά επίπεδα. Η περιοριστική αυτή στροφή θα ανατραπεί, όμως, το 1984 όταν η εισοδηματική πολιτική θα γίνει και πάλι επεκτατική, επιταχύνοντας την αύξηση του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος.

Από την άλλη, η αύξηση των δημόσιων δαπανών ξεπέρασε κατά πολύ την αύξηση των δημοσίων εσόδων. Κινητήριες δυνάμεις ήταν η δημόσια κατανάλωση, οι δαπάνες για την κοινωνική ασφάλιση και η σταθερή αύξηση των υποχρεώσεων αποπληρωμής του δημοσίου χρέους. Η αύξηση των δαπανών της κεντρικής διοίκησης οφειλόταν όχι στην (αναιμική ούτως ή άλλως) αύξηση των δημοσίων επενδύσεων, αλλά, κυρίως, στην αύξηση των δαπανών του τακτικού προϋπολογισμού. Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλλε καταρχήν η αύξηση των μισθών και των συντάξεων των δημοσίων υπαλλήλων αλλά και η δραστική αύξηση των απασχολουμένων στο Δημόσιο (και η οποία κορυφωνόταν συνήθως κατά τις προεκλογικές περιόδους). Συνέβαλλε, επίσης, η αύξηση της κοινωνικής δαπάνης, κυρίως εξαιτίας της γενναίας αύξησης των συντάξεων και της αύξησης του αριθμού των συνταξιούχων. Συνέβαλλε, τέλος, και το αυξανόμενο έλλειμμα των δημοσίων επιχειρήσεων (το συνολικό έλλειμμα των ΔΕΚΟ αυξήθηκε από 2,7% του ΑΕΠ το 1980 στο 5,5% το 1985), όχι τόσο από την αύξηση των επενδύσεων όσο από τις αυξημένες δαπάνες μισθοδοσίας εξαιτίας της εισοδηματικής πολιτικής και της αύξησης του προσωπικού: «*Στον αντίποδα, τα δημόσια έσοδα όχι μόνο σημείωσαν ανεπαίσθητη άνοδο υστερώντας πλέον απελπιστικά απέναντι στις δαπάνες, αλλά και η εσωτερική δομή τους παρέμεινε αμετάβλητη, σε πείσμα των διακηρύξεων για φορολογική μεταρρύθμιση και δικαιότερο φορολογικό σύστημα: Το βάρος συνέχισαν να το φέρουν οι έμμεσοι φόροι και οι ασφαλιστικές εισφορές, ενώ η συμβολή του φόρου εισοδήματος παρέμεινε περιορισμένη. Όπως ήταν φυσικό, η υστέρηση δαπανών και εσόδων και ο καταναλωτικός χαρακτήρας των πρώτων, οδήγησε σε γρήγορη και σταθερή αύξηση του δημοσίου χρέους και των ελλειμμάτων, τα οποία έτσι κι αλλιώς είχαν αυξηθεί κατά την τελευταία περίοδο της ΝΔ. Το χρέος της γενικής κυβέρνησης αυξήθηκε από*

34,5% του ΑΕΠ το 1981 στο 54,7% το 1985, ενώ τα τοκοχρεολύσια από 2,1% του ΑΕΠ το 1982 έφτασαν στο 5% το 1985». Βλ. Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης…, όπ.πρ.* σελ. 69.

Από την πλευρά της προσφοράς τώρα, η αύξηση των δημοσίων επενδύσεων δεν μπορούσε να αναπληρώσει την κάθετη μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων κατά 5,3%, με συνέπεια ο μέσος ρυθμός αύξησης των συνολικών επενδύσεων στην περίοδο 1982-1985 να πέσει στο -1,1%, σταθεροποιώντας μια φάση «υποεπένδυσης» η οποία είχε αρχίσει από το 1978. Ιδιαίτερα επλήγη ο μεταποιητικός τομέας και συνεχίστηκε η στασιμότητα της βιομηχανικής παραγωγής, η οποία για μεγάλο διάστημα και για σημαντικές γεωγραφικές περιοχές πήρε το χαρακτήρα αποβιομηχάνισης. Όπως είναι γνωστό, οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν το ζήτημα υπάγοντας μεγάλο αριθμό τους στο νομικό καθεστώς των «προβληματικών επιχειρήσεων» με το Ν. 1386/1983, γεγονός που άνοιξε ένα ιδιαίτερα προβληματικό κεφάλαιο στην οικονομική πολιτική. (Βλ. περισσότερα στο Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., *Κρατικοποήσεις και Αποκρατικοποιήσεις στην ελληνική οικονομία, 1974-2000*, στον Τιμητικό Τόμο Καθηγητή Α. Λάζαρη, Πανεπιστήμιο Πειραιά 2003, Τόμος Β', σελ. 515-538). Η συνεχής επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών και η αδυναμία κάλυψής του από τους άδηλους πόρους, οδήγησαν στη μεγάλη αύξηση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών το 1985, οπότε και ξεπέρασε το 10% του ΑΕΠ. Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε το βασικό επιχείρημα για την επιβολή του σταθεροποιητικού προγράμματος για τη διετία 1986-1987. Περισσότερο από στροφή οικονομικής πολιτικής ήταν αλλαγή οικονομικής φιλοσοφίας και αυτό σηματοδοτήθηκε από την αλλαγή του επικεφαλής του οικονομικού επιτελείου. Ο Κώστας Σημίτης αντικατέστησε τον ονομαζόμενο μέχρι τότε «τσάρο της Οικονομίας» Γεράσιμο Αρσένη (για μια υπεράσπιση της πολιτικής που ακολουθήθηκε, βλ. Αρσένης Γ., *Πολιτική Κατάθεση*, Αθήνα 1987).

Το Πρόγραμμα Σταθεροποίησης της οικονομίας επιδίωκε τους παρακάτω στόχους: Κατ' αρχήν την εξασφάλιση ισορροπίας στον εξωτερικό τομέα της οικονομίας, ώστε να σταματήσει το ισοζύγιο πληρωμών να είναι βασικός περιοριστικός παράγοντας της οικονομικής ανάπτυξης. Δεύτερον, την ταχύτερη δυνατή αποκλιμάκωση του πληθωρισμού για να επιτευχθεί βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και τρίτον τη σταθεροποίηση και μείωση του δημόσιου και του εξωτερικού χρέους της χώρας. Τα βασικά μέτρα ήταν η εφάπαξ υποτίμηση της δραχμής κατά 15%, η τροποποίηση της ΑΤΑ και η νομοθετική απαγόρευση μεγαλύτερων αυξήσεων από το ποσοστό της τροποποιημένης ΑΤΑ, έκτακτη εισφορά επί των κερδών των επιχειρήσεων και των ελεύθερων επαγγελματιών και περιορισμός της αύξησης των αγροτικών τιμών σε επίπεδο ανώτερο του πληθωρισμού.

Από την άποψη των οικονομικών αποτελεσμάτων, το πρόγραμμα ανέκοψε την επιδείνωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών που είχαν πάρει επικίνδυνες διαστάσεις. Ωστόσο, όπως παρατηρεί και η έκθεση της επιτροπής Αγγελοπούλου το 1990, τα όποια πρόσκαιρα αποτελέσματα σταθεροποίησης έμειναν χωρίς παράλληλη θετική μεταβολή στο διαρθρωτικό πεδίο της οικονομίας. Το σταθεροποιητικό πρόγραμμα μπορεί να πέτυχε την ανακοπή των αρνητικών μακροοικονομικών τάσεων, αλλά το επίτευγμα αυτό ήταν ιδιαίτερα εύθραυστο στο βαθμό που είχαν παραμείνει αθεράπευτοι οι αρνητικοί παράγοντες που είχαν προκαλέσει τις ανισορροπίες (βλ. Πανταζίδης Σ., *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002, σελ. 83-88). Αυτό έμελλε να επαληθευτεί με δραματικό τρόπο όταν το 1988 και μέχρι τις εκλογές του 1989 το κυβερνών κόμμα προχώρησε σε νέα μεταστροφή προς την επεκτατική εισοδηματική και δημοσιονομική πολιτική, εγκαταλείποντας το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1986-1987. Ιδιαίτερη επιδείνωση σημείωσαν τα δημόσια οικονομικά, με την απότομη αύξηση των δημοσίων δαπανών και την διόγκωση των ελλειμμάτων. Ο καθαρός δανεισμός της γενικής κυβέρνησης αυξήθηκε και έφτασε στο 14,4% του ΑΕΠ το 1989. Επίσης, επιδεινώθηκε εκ νέου το ισοζύγιο πληρωμών, καθώς το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών αυξήθηκε στο 4,7% του ΑΕΠ το 1989 και το δημόσιο χρέος προσέγγισε το 70% του ΑΕΠ. Οι τελευταίες αυτές εξελίξεις σε συνδυασμό με τους τριγμούς που προκάλεσαν στην οικονομία η πολιτική κρίση και αβεβαιότητα της περιόδου 1989-1990, έκλεισαν με δραματικό τρόπο για την ελληνική οικονομία τη δεκαετία του 1980.

9.7.3 Η οικονομική Πολιτική 1990-93

Πράγματι, από το φθινόπωρο του 1989 η οικονομική κατάσταση επιδεινώθηκε και από την άνοιξη του 1990 μπήκε σε φάση νέας κρίσης. Τα δημόσια οικονομικά έμοιαζαν να είναι εκτός ελέγχου και οι κυβερνήσεις συνεργασίας της εποχής – μη μπορώντας να καταλήξουν σε προϋπολογισμό – δεν ήταν σε θέση να τα συγκρατήσουν. Το 1990, το δημόσιο έλλειμμα έφθασε στο 15,9% του ΑΕΠ, το υψηλότερο ποσοστό στο οποίο έφθασε ποτέ. Το ποσοστό των δημοσιών δαπανών, επίσης για πρώτη φορά, ξεπέρασε το 50% του ΑΕΠ και η αύξηση του δημοσίου χρέους επιταχύνθηκε. Ο πληθωρισμός αυξήθηκε από το 13,7% το 1989 στο 20,4% το

1990. Η επιδείνωση των μεγεθών της οικονομίας τροφοδότησε φόβους για νέα υποτίμηση της δραχμής και οδήγησε σε φυγή κεφαλαίων και αυξημένη αποθεματοποίηση εισαγομένων προϊόντων, επιβαρύνοντας έτσι το εξωτερικό ισοζύγιο. Επίσης, οι αρχές της δεκαετίας του 1990 σημαδεύτηκαν από αλλεπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις που είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία υψηλών δημοσιονομικών ελλειμμάτων, την εκτίναξη του δημόσιου χρέους και την αύξηση του πληθωρισμού και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Έτσι, το 1990 το δημοσιονομικό έλλειμμα ξεπερνούσε το 20% του ΑΕΠ, το συνολικό χρέος του δημόσιου τομέα είχε υπερβεί το 100% του ΑΕΠ, ο πληθωρισμός έτρεχε πάνω από 20% και το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών διογκώθηκε φτάνοντας στο 6,9% του ΑΕΠ.

Από τον Απρίλιο του 1990 η άσκηση της οικονομικής πολιτικής πέρασε στη κυβέρνηση της ΝΔ με πρωθυπουργό τον Κ. Μητσοτάκη. Σύμφωνα με την οικονομική φιλοσοφία της ΝΔ, η αντιμετώπιση των σοβαρών μακροοικονομικών ανισορροπιών επέβαλλε τη λήψη περιοριστικών μέτρων για τη βαθμιαία σταθεροποίηση της οικονομίας. Οι βασικοί στόχοι της νέας κυβέρνησης ήταν η μείωση των δημοσίων ελλειμμάτων, η σταθεροποίηση του ισοζυγίου πληρωμών και η αποκλιμάκωση του πληθωρισμού. Για την επίτευξη αυτών των στόχων τέθηκε σε εφαρμογή ένα πρόγραμμα αυστηρής εισοδηματικής πολιτικής, δημοσιονομικής εξυγίανσης, σταθεροποίησης και προσαρμογής της οικονομίας για την τριετία 1991-1993, το οποίο θα συνοδευόταν από ευρείας έκτασης διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις στο χρηματοπιστωτικό τομέα και στην αγορά εργασίας. Απαραίτητη ήταν η εφαρμογή αυστηρής εισοδηματικής πολιτικής που περιλάμβανε, εκτός των άλλων και την κατάργηση της τιμαριθμοποίησης των μισθών (ΑΤΑ). Επιβάλλονταν επίσης ο περιορισμός της κρατικής επιχειρηματικής δραστηριότητας και του μεγέθους του κράτους τόσο με την κατάργηση πολλών φυσικών μονοπωλίων όσο και με την πώληση ή την ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών.

Ωστόσο, τα αποτελέσματα του προγράμματος σταθεροποίησης 1991-1993 σε καμία περίπτωση δεν δικαίωσαν τους φιλόδοξους στόχους που είχαν τεθεί. Το 1993 ο πληθωρισμός, μολονότι χαμηλότερος του 1990 έτρεχε με 14,4%, οι ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ είχαν πάλι γίνει αρνητικοί (-1,6%), η ανεργία είχε πλησιάσει το 10%, τα δημοσιονομικά ελλείμματα βρίσκονταν σε ανοδική τάση πλησιάζοντας το 14% και οι δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ είχαν πλησιάσει το 50% αντί να μειωθούν. Ουσιαστικά η οικονομική πολιτική που εφάρμοσε η ΝΔ στην περίοδο 1990-1993 είχε υψηλό πραγματικό κόστος για την οικονομία και για ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, χωρίς παράλληλα να επιτευχθούν συνθήκες σταθεροποίησης και άμβλυνσης των βασικών ανισορροπιών της οικονομίας. Ο πληθωρισμός, παρά την υποχώρησή του, εμφάνισε σημαντική απόκλιση από το στόχο της κυβέρνησης, ενώ συνοδεύτηκε από περαιτέρω αύξηση της ανεργίας. Η δημοσιονομική πρόοδος που είχε επιτευχθεί το 1991-1992 εξανεμίστηκε από τις προεκλογικές παροχές του 1993 και η βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών αποδίδεται μάλλον στην γενικότερη εξασθένιση της οικονομικής δραστηριότητας παρά στην πολιτική που ασκήθηκε. Στον αντίποδα, ο μέσος πραγματικός μισθός μειώθηκε κατά 11,4% στην ίδια περίοδο. Αν συνεκτιμήσουμε και την αύξηση της ανεργίας, τότε φαίνεται ότι αν και η οικονομική πολιτική που εφάρμοσε η ΝΔ πέτυχε να μειώσει το μερίδιο της εργασίας, παρόλα αυτά δεν αποδείχτηκε σταθεροποιητική και αναπτυξιακή. Αντίθετα όξυνε τα φαινόμενα φτώχιας, ανεργίας και οικονομικής ανισότητας και εξασθένησε την κοινωνική συνοχή, χωρίς να δημιουργήσει ανάκαμψη των επενδύσεων και της παραγωγικής δραστηριότητας (για μια εκτενή αποτίμηση του σταθεροποιητικού προγράμματος 1990-93, βλ. Πανταζίδης Σ., *Μακροοικονομικές εξελίξεις* …όπ.πρ., σελ. 118-122 και Αργείτης Γ., *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και οικονομική προσαρμογή. Η περίπτωση της Ελλάδας*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σελ. 101-115).

9.7.4 Η οικονομική Πολιτική 1994-2001

Η νέα κυβέρνηση υπό τον Α. Παπανδρέου που σχηματίστηκε στα τέλη του 1993 συνέταξε ένα αναθεωρημένο Πρόγραμμα Οικονομικής Σύγκλισης που κάλυπτε την περίοδο 1994-1999. Αυστηρά κρινόμενο με βάση του στόχους του, το πρόγραμμα σύγκλισης μπορεί να χαρακτηριστεί υπέρμετρα αισιόδοξο. Το πρόγραμμα προέβλεπε ότι η ελληνική οικονομία θα ικανοποιούσε όλα τα κριτήρια ονομαστικής σύγκλισης της Συνθήκης του Μάαστριχτ από το 1998 και η χώρα θα ήταν έτοιμη να συμμετάσχει στο τρίτο στάδιο της ΟΝΕ. Προέβλεπε επίσης την ένταξη της δραχμής στο Μηχανισμό Συναλλαγματικών Ισοτιμιών (ΜΣΙ), από το 1996. Πιο συγκεκριμένα, το νέο Πρόγραμμα Οικονομικής Σύγκλισης, προέβλεπε ότι η διαδικασία οικονομικής προσαρμογής θα μπορούσε να υλοποιηθεί σε δυο υποπεριόδους: 1994-1996 και 1997-1999. «*Κατά την πρώτη περίοδο η έμφαση δινόταν στη μακροοικονομική προσαρμογή της οικονομίας. Η επίτευξη του στόχου αυτού θα συνέβαλε στη δημιουργία συνθηκών σταθεροποίησης. Η προσπάθεια αυτή στηριζόταν στην επίτευξη δημοσιονομικής προσαρμογής παράλληλα με την υλοποίηση του προγράμματος των δημοσίων επενδύσεων για τη*

βελτίωση της οικονομικής υποδομής της χώρας. Επίσης, στη διάρκεια της περιόδου αυτής η σημαντική αποκλιμάκωση του πληθωρισμού και των ελλειμμάτων του δημοσίου θα συνέβαλαν στη μείωση των ονομαστικών και των πραγματικών επιτοκίων». Βλ. Αργείτης Γ., *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ* …όπ.πρ., σελ. 119.

Μέχρι το 1996 η ελληνική οικονομία έκανε σημαντικά βήματα προς τη διαμόρφωση συνθηκών μακροοικονομικής σταθερότητας. Σημείωσε πρόοδο στην προσπάθεια ονομαστικής σύγκλισης προς τις επιδόσεις των κρατών-μελών της ΕΕ. Όλα τα μεγέθη στα οποία αναφέρονται τα κριτήρια σύγκλισης της Συνθήκης για την ΕΕ εξελίχθηκαν ικανοποιητικά, με εξαίρεση το δημόσιο χρέος. Η πτωτική τάση του πληθωρισμού συνεχίστηκε, αλλά απείχε ακόμη αρκετά από τον μέσο όρο της ΕΕ. Η σταθερότητα της συναλλαγματικής ισοτιμίας της δραχμής συνέβαλλε καθοριστικά στην αποκλιμάκωση του πληθωρισμού και των επιτοκίων. Παρά ταύτα, η ένταξη της δραχμής στο ΜΣΙ αποδείχτηκε ανέφικτη μέσα στο 1996 (βλ. Πανταζίδης Σ., *Μακροοικονομικές εξελίξεις* …όπ.πρ., σελ. 123-124). Το 1996 ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης συνέχισε να αυξάνεται για τρίτη συνεχή χρονιά και έφτασε στο 2,4% ξεπερνώντας το ρυθμό μεγέθυνσης των χωρών της ΕΕ που ήταν 1,8% και σηματοδοτώντας θετικές εξελίξεις στον τομέα της πραγματικής σύγκλισης της ελληνικής οικονομίας. Στις αρχές του 1998 ήταν φανερό ότι η ελληνική οικονομία, παρά τις προόδους της στον μακροοικονομικό τομέα δεν ικανοποιούσε ούτε ένα από τα κριτήρια του Μάαστριχτ. Μπροστά στην κατάσταση αυτή, η κυβέρνηση Σημίτη επέλεξε τη φυγή προς τα εμπρός: υποτίμησε τη δραχμή κατά 12,3% έναντι της Ευρωπαϊκής Νομισματικής Μονάδας και ταυτόχρονα την ενέταξε στον ΜΣΙ προκειμένου να αποκτήσει σταθερότερες βάσεις αξιοπιστίας, τροποποίησε το πρόγραμμα σύγκλισης, ώστε να το εναρμονίσει με τα νέα δεδομένα και τον στόχο για ένταξη στην ΟΝΕ το 2001 και εξήγγειλε ένα πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων και άλλων διαρθρωτικών αλλαγών, στέλνοντας το μήνυμα ότι στο μέλλον οι προσπάθειες δεν θα επικεντρώνονται αποκλειστικά στα μακροοικονομικά μεγέθη.

Παρά το γεγονός ότι η διετία 1998-1999 ήταν μια περίοδος αστάθειας και αβεβαιότητας (κρίση στη Ρωσία και αναταραχή στις διεθνείς χρηματαγορές, άνοδος της τιμής του πετρελαίου), η ελληνική οικονομία συνέχισε τη βελτίωση των βασικών μακροοικονομικών μεγεθών της, πραγματοποιώντας περαιτέρω πρόοδο προς τη νομισματική σταθερότητα. Η Ελλάδα από τα τέλη του 1999 πληρούσε τα τέσσερα από τα πέντε κριτήρια της Συνθήκης του Μάαστριχτ, ενώ βρισκόταν κοντά στην επίτευξη της τιμής στόχου για τον πληθωρισμό, ο οποίος τελικά επιτεύχθηκε μέσα στο 2000. Τελικά ο στόχος της εισόδου της Ελλάδας στην ΟΝΕ και της συμμετοχής της στη ζώνη του ευρώ επιτεύχθηκε το 2001 παρά τις αρχικές εμφανείς δυσκολίες και την απόκλιση της χώρας από την ευρωπαϊκή δυναμική. Η ΟΝΕ αποτέλεσε τον «πολιορκητικό κριό» του εκσυγχρονισμού, δεδομένου ότι μετέβαλε δραστικά την προηγούμενη λαϊκιστική-εκλογικίστικη διαχείριση της οικονομικής πολιτικής, καθόρισε το πλαίσιο της επιχειρηματικότητας, προσανατόλισε τις προσδοκίες των δυνάμεων της αγοράς και των μεσαίων τάξεων.

9.8. Οι αλλαγές στον Αγροτικό Τομέα, 1974-2000

9.8.1 Η πολιτική «αφύπνιση» και τα παραγωγικά αδιέξοδα, 1974-1989

Το ρευστό πολιτικό σκηνικό της μεταπολίτευσης δημιούργησε νέα δεδομένα και στον αγροτικό χώρο, όπου οι κοινωνικές διεργασίες θα είναι καταλυτικές. Πρόκειται, κυρίως, γι' αυτό που αποκλήθηκε «νέα πολιτικοποίηση του αγροτικού χώρου» και που συνοψίζεται στην κυριαρχία των κομματικών μηχανισμών σε βάρος των παραδοσιακών προσωπικών δικτύων των τοπικών πολιτευτών, αλλά και στην - για πρώτη φορά από την εποχή της Κατοχής και του Εμφυλίου - ανάπτυξη συλλογικής πολιτικής δράσης στην ελληνική ύπαιθρο, όπως μεταφράστηκε με τη δημιουργία τοπικών κομματικών γραφείων ακόμη και στα μικρότερα χωριά, με τη διοργάνωση πολιτικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων και με τη δημιουργία αγροτικών και πολιτιστικών συλλόγων.

Το 1974, λοιπόν, η τομή της μεταπολίτευσης ανατρέπει της πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες και αναδιαμορφώνει το σκηνικό άσκησης της εξουσίας. Στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα εμφανίζεται δυναμικά στο προσκήνιο διεκδικώντας καλύτερη μεταχείριση απ' ότι στις προηγούμενες δεκαετίες, αλλά και εκφράζοντας τις υπόγειες μεταβολές που συντελούνται της συσχετισμούς ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό τομέα. Αυτό ακριβώς το αίτημα του αγροτικού κόσμου για ισότιμη συμμετοχή του στην ελληνική κοινωνία θα βρει την έκφρασή του στο πολιτικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Έτσι, σταδιακά ο κόσμος της υπαίθρου θα αναγνωρίσει τον εαυτό του της «μη προνομιούχους Έλληνες» και θα γίνει κύρια «δύναμη της αλλαγής» (βλ. Καραμπελιάς, Γ., *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1998)*, εκδ.

Εξάντας, Αθήνα 1989). Μέσα στο κλίμα αυτό, αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τις νέες μορφές οργάνωσης των αγροτών και για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Οι πρωτοβάθμιοι συνεταιρισμοί αυξάνονται αριθμητικά και μαζικοποιούνται, ενώ αναδεικνύονται σε πόλους συσπείρωσης και διεκδίκησης των αγροτών, αλλά και σε κέντρα πολιτικών συζητήσεων και κομματικών αντιπαραθέσεων. Παράλληλα, σε ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής υπαίθρου ανασυγκροτούνται οι αγροτικοί σύλλογοι, ιδιαίτερα εκεί όπου οι συνεταιρισμοί ελέγχονταν από την κυβερνητική πλειοψηφία. Μάλιστα, μετά την κυβερνητική μεταβολή του 1981 οι εξελίξεις αυτές εντατικοποιούνται: Οι διαδοχικές νομοθετικές παρεμβάσεις στα 1982, 1983 και 1985 και οι αντιθέσεις που προκαλούνται εξαιτίας τους, η μεγάλη συμμετοχή του αγροτικού κόσμου στις συνεταιριστικές αρχαιρεσίες που οδηγούν στον έλεγχο της ΠΑΣΕΓΕΣ από το κυβερνών κόμμα το 1983, η δημιουργία ξεχωριστής Συνομοσπονδίας Αγροτικών Συλλόγων από τη συντηρητική παράταξη το 1985, δίνουν το στίγμα της εποχής. Τέλος, το γενικότερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και οι ιδεολογικές συνιστώσες της εποχής ευνοούν όλο και περισσότερο την ανάληψη παραγωγικών δραστηριοτήτων από τους φορείς διαχείρισης και τις συνεταιριστικές οργανώσεις, κυρίως στους τομείς αποθήκευσης, εμπορίας και τυποποίησης αγροτικών προϊόντων (για το θέμα αυτό, βλ. Επίσης, βλ. Papadopoulos A.G. and Patronis V., "The Crisis of Greek Cooperatives in the Context of the Globalization Process". Journal of Rural Cooperation, 1997, 25(2):127-138).

Ουσιαστικά, επρόκειτο για μια πολιτικού-συνδικαλιστικού χαρακτήρα ανάπτυξη του αγροτικού χώρου με διοχέτευση σημαντικών οικονομικών πόρων της αυτόν, αλλά χωρίς ανάλογα αποτελέσματα στην παραγωγική ανασυγκρότηση του πρωτογενούς τομέα και η οποία έμεινε μακριά ακόμη και από τις προσδοκίες των εμπνευστών της. Αν το ζητούμενο ήταν το «πρότυπο της συνεταιρισμένης οικογενειακής εκμετάλλευσης που θα επιτρέπει τη διατήρηση της υψηλού ποσοστού απασχόλησης στην ύπαιθρο», το αποτέλεσμα υπήρξε εξαιρετικά πενιχρό (βλ. Λουλούδης, Λ., «Οι Πολιτικές Όψεις του Κρατικού Παρεμβατισμού στην Ελληνική Γεωργία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1995, 6, σελ. 121-146). Οι δομικές και λειτουργικές αδυναμίες των αγροτικών οργανώσεων και των συνεταιρισμών (εξάρτηση από το κράτος, ασάφεια μεταξύ οικονομικού και κοινωνικού ρόλου, περιορισμένες παραγωγικές δραστηριότητες) παρέμειναν άθικτες. Αντίθετα, δόθηκε έμφαση στη συνδικαλιστικού τύπου προσπάθεια ελέγχου των οργανώσεων, γεγονός που ενδυνάμωσε την κομματική διείσδυση και τον ανταγωνισμό. Οι εξελίξεις αυτές, αντί να ατονήσουν τα φαινόμενα στενής εξάρτησης των αγροτικών οργανώσεων από το κράτος και την εκάστοτε αγροτική πολιτική, αντίθετα τα ενέτειναν στο έπακρο. Οι συνεταιριστικές οργανώσεις και οι αγροτικοί σύλλογοι, άλλωστε, υπερασπίζονταν σε κάθε ευκαιρία το παραδοσιακό καθεστώς του ασφυκτικού κρατικού προστατευτισμού και διανεμητισμού στο χώρο της γεωργίας (για μια ευρύτερη θεώρηση αυτού του ζητήματος, βλ. Κιούκιας, Δ.Κ., *Η Οργάνωση των Συμφερόντων στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1994). Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνταν τόσο οι νομοθετικές ρυθμίσεις στη δεκαετία του '80, όσο και η περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής. Το αποτέλεσμα ήταν η ολοκληρωτική επικράτηση του «κρατικού κορπορατισμού», δηλαδή η εξουθενωτική εξάρτηση των οργανώσεων του αγροτικού και συνεταιριστικού χώρου από το κράτος και της φορείς αγροτικής πολιτικής και η μετατροπή των συνεταιρισμών σε «αποσυγκεντρωμένες κρατικές υπηρεσίες» και ταυτόχρονα σε δυναμικά κέντρα πελατειακών σχέσεων μεταξύ των αγροτών και των πολιτικο-κομματικών ελίτ: «*Τέλος, και σε ότι αφορά την οικονομική πρακτική στον αγροτικό χώρο κατά τη δεκαετία του 1980, κυριάρχησαν οι ατυχείς επιλογές και υπονομεύτηκαν σοβαρά οι παραγωγικές και αναπτυξιακές δραστηριότητες των αγροτικών-συνεταιριστικών οργανώσεων. Η ασάφεια μεταξύ οικονομικού και κοινωνικού ρόλου των φορέων διαχείρισης της αγροτικής παραγωγής και η στενή εξάρτησή της από τον κρατικό μηχανισμό, είχαν ως αποτέλεσμα οι αγροτικές-συνεταιριστικές οργανώσεις να επεκτείνουν το ρόλο που είχαν αναλάβει, ασκώντας τη λεγόμενη «κοινωνική πολιτική» της κυβέρνησης στον αγροτικό χώρο. Ως τέτοια θεωρήθηκε η πληρωμή στους αγρότες τιμών πέρα από της οικονομικές δυνατότητες των συνεταιρισμών. Μεταξύ 1982 και 1987 η κρατική επιχορήγηση στους συνεταιρισμούς προσέγγισε τα 2 δις δραχμές, σημειώνοντας έναντι της προηγούμενης πενταετίας αύξηση περίπου 230%. Επιπλέον, σημαντικοί οικονομικοί πόροι διοχετεύθηκαν στους δευτεροβάθμιους συνεταιρισμούς και τους φορείς διαχείρισης με τη μορφή δανείων, φοροαπαλλαγών και επιδοτήσεων για διάφορες επενδύσεις. Οι χρηματοδοτήσεις, είτε για στήριξη, μέσω τιμών, του αγροτικού εισοδήματος είτε για επενδύσεις, μεγαλεπήβολες, αλλά πρόχειρες και κατά κανόνα ατυχείς, γίνονταν από την ΑΤΕ συνήθως με προφορικές στα όρια της νομιμότητας εγγυήσεις του κράτους το οποίο, ιδιαίτερα μετά το 1985 αδυνατούσε να καλύψει της υποχρεώσεις του. Το αποτέλεσμα ήταν η υπερχρέωση των συνεταιρισμών έναντι της ΑΤΕ η οποία κορυφώθηκε το 1989 και μέχρι σήμερα δυσχεραίνει τη λειτουργία της, παρά τις ρυθμίσεις αυτών των χρεών από το κράτος μετά το 1992*». Βλ. Πατρώνης Β., *Κράτος και Συνεταιρισμοί στη Μεταπολίτευση (1974-1998)*, στα Πρακτικά του 7ου Επιστημονικού Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2000, σελ. 762.

Οι παραπάνω εξελίξεις ενισχύθηκαν ή/και συνδιαμορφώθηκαν από δύο μεγάλης σημασίας γεγονότα που επηρέασαν καθοριστικά αυτή την εποχή τον ελληνικό αγροτικό χώρο: Πρόκειται, πρώτον για την εισροή πόρων και επιδοτήσεων από τον ευρωπαϊκό κοινοτικό προϋπολογισμό, που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1980 και δεύτερον, για την αθρόα εισροή οικονομικών μεταναστών από της αρχές της δεκαετίας του 1990, ένα μεγάλο μέρος των οποίων κατευθύνθηκε για εξεύρεση εργασίας στην ελληνική ύπαιθρο.

9.8.2 Οι εισροές πόρων από τον Κοινοτικό Προϋπολογισμό και οι οικονομικοί μετανάστες

Οι πόροι που άρχισαν από τη δεκαετία του 1980 να εισρέουν στη Ελλάδα από την Ε.Ε. αυξάνονταν συνεχώς, φτάνοντας στο 3% του ελληνικού ΑΕΠ, ενώ στη διάρκεια της δεκαετίας 1991-2000 αντιπροσώπευαν περίπου το 4% του ΑΕΠ. Οι καθαρές εισπράξεις από την Ε.Ε. κάλυπταν, κατά μέσο όρο, περίπου το 27% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου της περιόδου 1991-2000. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του ’80, το μεγάλο μέρος των εισροών στην Ελλάδα (περίπου το 75%) προέρχονταν από το τμήμα εγγυήσεων του FEOGA και προορίζονταν για την επιδότηση των αγροτικών προϊόντων. Στη συνέχεια το μερίδιο των αγροτικών επιδοτήσεων άρχισε να περιορίζεται και στην δεκαετία του ’90 αντιπροσώπευε περίπου το 50% του συνόλου των εισρεόντων κοινοτικών πόρων.

Οι επιπτώσεις των πόρων που εισέρευσαν υπήρξαν πολυσήμαντες για την ελληνική οικονομία. Ειδικά για τον αγροτικό τομέα οι εισροές, είτε ως άμεσες επιδοτήσεις είτε μέσω των διαρθρωτικών ταμείων, υπήρξαν καταλυτικές και μέσα σε λιγότερο από 30 χρόνια κυριολεκτικά μεταμόρφωσαν την ελληνική ύπαιθρο. Καταρχήν, έλυσαν το πρόβλημα της στήριξης των αγροτικών εισοδημάτων, κατά τρόπο πολύ πιο «γενναιόδωρο» από ότι θα επέτρεπαν οι εθνικοί πόροι. Ως συνέπεια, σήμερα η απόσταση του μέσου αγροτικού εισοδήματος από τον εθνικό μέσο όρο είναι μικρή. Κατά δεύτερο λόγο, ανακούφισαν τα δημόσια οικονομικά, απαλλάσσοντάς τα από το βάρος των αγροτικών επιδοτήσεων και αναλαμβάνοντας το μεγαλύτερο μέρος της χρηματοδότησης των δημοσίων επενδύσεων στην ύπαιθρο. Τέλος, οι κοινοτικοί πόροι αύξησαν τα αγροτικά εισοδήματα και συνέβαλλαν στο να κρατηθεί η κατανάλωση στην ύπαιθρο σε σχετικά υψηλά επίπεδα, παρά την καθήλωση των ρυθμών ανάπτυξης.

Η εισροή δωρεάν πόρων έχει όμως και αρνητικές επιπτώσεις. Το εάν οι πόροι που εισρέουν έχουν μόνιμες θετικές επιπτώσεις εξαρτάται από το πώς χρησιμοποιούνται. Εάν η επίδραση τους εξαντλείται στην αύξηση της εγχώριας ζήτησης, οι επιπτώσεις τους είναι πρόσκαιρες. Μόνιμες θετικές επιπτώσεις υπάρχουν, όταν οι πόροι που εισρέουν βελτιώνουν παράλληλα και την ανταγωνιστικότητα του παραγωγικού συστήματος της χώρας. Κατ’ αυτήν την έννοια, στην Ελλάδα το μεγαλύτερο μέρος των επιδοτήσεων δεν κατευθύνθηκε σε παραγωγικούς σκοπούς (αναπροσαρμογή της υποδομής, υποκατάσταση «προβληματικών» καλλιεργειών, επενδύσεις σε τομείς «φιλικούς» προς το περιβάλλον), αλλά διοχετεύθηκαν στην κατανάλωση (αγορά πανάκριβου και κατά τα άλλα αχρείαστου μηχανολογικού εξοπλισμού-αγροτικά αυτοκίνητα, τρακτέρ, αγορά διαμερισμάτων στις πόλεις, επιδεικτική κατανάλωση), βλ. Λουλούδης Λ. - Μαραβέγιας Ν. «Οι Αγρότες και η Αγροτική Πολιτική στην Ελλάδα από την Είσοδο της χώρας στην Ε.Ε.» στο Λουλούδης Λ. – Κασίμης Χ. (επιμ) *Αγροτική Ελλάδα: Εύθραυστες Δομές και Νέες Πραγματικότητες*, εκδ. Πλέθρο, Αθήνα 1998. Μια άλλη συνέπεια ήταν ότι με δεδομένο το ύψος των επιδοτήσεων, ατόνησε το ενδιαφέρον και η προσωπική φροντίδα των παραγωγών για τις καλλιέργειές τους και επιδεινώθηκε η ποιότητα πολλών ελληνικών αγροτικών προϊόντων. Έχοντας τη σιγουριά των επιδοτήσεων, οι παραγωγοί έπαψαν να αναζητούν νέες αποδοτικότερες καλλιέργειες, ή τρόπους ελαχιστοποίησης του κόστους και βελτίωσης της ποιότητας των προϊόντων τους.

Ακόμη περισσότερο συνέβαλλε, όμως, η έλευση των οικονομικών μεταναστών και η απασχόλησή τους στην ύπαιθρο με χαμηλό ημερομίσθιο: Πράγματι, στη διάρκεια της δεκαετίας του ΄90, η αγορά εργασίας και ολόκληρη η ελληνική κοινωνία βρέθηκε μπροστά σε ένα νέο φαινόμενο: η Ελλάδα από χώρα εξαγωγής μεταναστών στις δεκαετίες του ΄50 και του ΄60, έγινε πλέον χώρα υποδοχής μεταναστών μετά το 1991. Μέσα σε λίγα χρόνια (απογραφή 2001), ο αριθμός των αλλοδαπών που βρισκόταν στην Ελλάδα πλησίαζε τις 800 χιλιάδες. Στον πρωτογενή τομέα και ιδιαίτερα στη γεωργία και την κτηνοτροφία, τα χαμηλά ημερομίσθια λειτούργησαν ως από μηχανής θεός, μειώνοντας το κόστος παραγωγής και αυξάνοντας την ανταγωνιστικότητα αυτών των κλάδων στο μεταβατικό στάδιο 1991-2000 και πριν ενταχθούν πλήρως στο μηχανισμό των επιδοτήσεων. Η συμβολή των οικονομικών μεταναστών στη συγκράτηση του κόστους παραγωγής στον αγροτικό τομέα (και σε ότι αυτή συνεπάγεται, δηλαδή μείωση του πληθωρισμού, επίτευξη των στόχων του Μάαστριχτ, ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ) υπήρξε αναμφισβήτητη. Από την άλλη πλευρά, όμως, η αγροτική απασχόληση των μεταναστών απομάκρυνε ακόμη περισσότερο τον Έλληνα αγρότη από την καθημερινότητα

και τη φροντίδα της αγροτικής παραγωγής. Χάθηκε, έτσι, η ευκαιρία της ορθολογικής ανασυγκρότησης του αγροτικού τομέα με βάση τη φθηνή εργασία των μεταναστών και η μετατροπή του σε κλάδο εντάσεως εργασίας.

Ως συνέπεια των παραπάνω εξελίξεων το μερίδιο του αγροτικού τομέα μειώνεται συνεχώς: από 15% του ΑΕΠ, που ήταν το 1974, στο 9%, το 2000, ενώ μετά το 2010 έπεσε κάτω από το 5%. Η στήριξη των τιμών των αγροτικών προϊόντων που εξασφάλιζε η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) ενίσχυε μεν τα αγροτικά εισοδήματα, αλλά οι επιπτώσεις της πάνω στις παραγωγικές επιδόσεις του αγροτικού τομέα ήταν αμφίβολες. Οι επιδοτήσεις συχνά προσανατόλισαν τη διάρθρωση της παραγωγής προς αδιέξοδες κατευθύνσεις και ενθάρρυναν την υποβάθμιση της ποιότητας των παραγομένων προϊόντων. Η απασχόληση των μεταναστών μπόρεσε να συντηρήσει τις εκμεταλλεύσεις μειώνοντας τα έξοδα παραγωγής, δεν δημιούργησε, όμως, μόνιμες θετικές επιπτώσεις στη γεωργία. Τα μεγάλα δομικά και διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας (ο μικρός γεωργικός κλήρος, η γήρανση του πληθυσμού, η χαμηλή παραγωγικότητα, το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης), όχι μόνο δεν αντιμετωπίστηκαν, αλλά, όπως φαίνεται, η εισοδηματική ευεξία που εξασφαλίστηκε μέσω του κρατικού προστατευτισμού στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 και μέσω των ευρωπαϊκών επιδοτήσεων στη συνέχεια, έδρασε ως αποτρεπτικός παράγοντας για τη βελτίωση της παραγωγικής εικόνας του αγροτικού τομέα συνολικά. Σήμερα το αγροτικό εισόδημα σε μεγάλο βαθμό εξακολουθεί να στηρίζεται από την ΚΑΠ, αλλά, γίνεται ολοένα και πιο φανερό ότι μακροχρόνια, το μέλλον της αγροτικής παραγωγής θα εξαρτηθεί από την έμφαση που θα δοθεί στην ποιότητα, την πιστοποίηση και την εμπορία των αγροτικών προϊόντων.

9.9. Η Βιομηχανία

9.9.1 Από τις κρατικοποιήσεις στις αποκρατικοποιήσεις, 1974-2001

Στη μεταπολεμική Ευρώπη κυριάρχησε το σύστημα της μεικτής οικονομίας, όπου το εκτεταμένο κράτος προωθούσε τη μεγέθυνση διασφαλίζοντας ταυτόχρονα την οικονομική και κοινωνική συνοχή. Η επιτελική παρέμβαση του κράτους σε τομείς που θεωρούνταν μονοπωλιακοί ή/και στρατηγικής σημασίας κρίθηκε επιβεβλημένη, ενώ ο συστηματικός έλεγχος της αγοράς θεωρήθηκε αναγκαίος, προκειμένου να διορθωθούν οι ανισορροπίες που αυτή δημιουργούσε. Όμως, η πετρελαϊκή κρίση του 1973 και οι οικονομικές αλλαγές που ακολούθησαν, οδήγησαν σε πολλές περιπτώσεις το παρεμβατικό κράτος σε αδιέξοδο και ανέδειξαν την ανάγκη λήψης διαρθρωτικών παρεμβάσεων και πολιτικών, προετοιμάζοντας έτσι το έδαφος για τη νεοκλασική αντεπίθεση της δεκαετίας του 1980. Γρήγορα διαμορφώθηκε η αντίληψη, ότι το κράτος όχι μόνο δεν είναι σε θέση να προσφέρει αποτελεσματικές λύσεις στην επίλυση προβλημάτων, αλλά πολλές φορές αποτελεί τη γενεσιουργό αιτία των προβλημάτων. Πολλές χώρες περιόρισαν την οικονομική-παραγωγική δραστηριοποίηση του δημόσιου τομέα και στη συνέχεια προχώρησαν στην ιδιωτικοποίηση κρατικών επιχειρήσεων και οργανισμών. Στις δεκαετίες του '80 και '90 που ακολούθησαν, οι ιδιωτικοποιήσεις θεωρήθηκαν περισσότερο αναγκαίες για τρεις κυρίως λόγους.

- Πρώτον, οι ραγδαίες εξελίξεις στην τεχνολογία παραγωγής και ιδιαίτερα στις τηλεπικοινωνίες και στην πληροφορική, ανέτρεψαν πολλά δεδομένα στην οργάνωση και το απαιτούμενο μέγεθος των επιχειρήσεων, στον τρόπο και την ποιότητα παραγωγής, καθώς και στις δυνατότητες άσκησης εθνικού ελέγχου στην παροχή υπηρεσιών.
- Δεύτερον, η δυναμική της παγκοσμιοποίησης υποχρέωσε τις μεγάλες επιχειρήσεις μιας χώρας, είτε δημόσιες είτε ιδιωτικές, να προβούν σε στρατηγικές αναδιατάξεις με νέες επενδύσεις σε εξοπλισμό, τεχνογνωσία και ανθρώπινο δυναμικό και σε νέες διεθνείς επιχειρηματικές συμμαχίες και συγχωνεύσεις.
- Τρίτον, εκφράστηκε η απαίτηση της κοινωνίας για μεγαλύτερο έλεγχο και διαφάνεια των πεπραγμένων των Δημοσίων Επιχειρήσεων και για καλύτερη αξιοποίηση των φόρων που καταβάλλουν οι πολίτες.

Εξαιτίας των πολιτικών και κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων της, η Ελλάδα θα ακολουθήσει τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, αλλά με καθυστέρηση 20-25 χρόνων περίπου. Πράγματι, στην Ελλάδα μετά το 1974, η εποχή της μεταπολίτευσης, εκτός του ότι σηματοδοτεί μια σειρά πολιτικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, εγκαινιάζει

και μια περίοδο διαρκούς ενίσχυσης και επέκτασης του κράτους και του ρόλου του στην οικονομία και την κοινωνία. Το αξιοσημείωτο είναι ότι, σε αντίθεση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, που προχώρησαν στην οικοδόμηση και επέκταση του Κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους κατά την περίοδο 1945-1973, στην Ελλάδα η διόγκωση της οικονομικής δραστηριότητας του Κράτους ακολουθεί αντίστροφη τροχιά και εγκαινιάζεται στην περίοδο της οικονομικής κρίσης μετά το 1974, όταν ο κανόνας για τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες ήταν η αναπροσαρμογή και η περιστολή των δημοσίων δαπανών και του κοινωνικού κράτους. Ιδιαίτερα κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1985), η εγκατάλειψη σημαντικών τομέων της οικονομικής δραστηριότητας από το ιδιωτικό και το ξένο κεφάλαιο, υπό το βάρος των πετρελαϊκών κρίσεων και της ανόδου του κόστους εργασίας, συμβαδίζει με την επέκταση της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας του ελληνικού κράτους σε σημαντικούς παραγωγικούς κλάδους και τη διόγκωση του ευρύτερου δημόσιου τομέα (βλ. Καλογήρου Γ.-Λυμπεράκη Α., «Μετατοπίσεις στο αβέβαιο σύνορο δημόσιου-ιδιωτικού. Σκέψεις με αφορμή τη βιομηχανική πολιτική στην Ελλάδα μετά το 1974» στο *Όρια και σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1996, σελ. 225-240). Αντίθετα, κατά την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα (1990-2000) επιχειρείται όχι μόνο ο περιορισμός της κρατικής συμμετοχής στην επιχειρηματική δραστηριότητα, αλλά και δρομολογούνται διαδικασίες μετοχοποίησης ή ιδιωτικοποίησης δημόσιων επιχειρήσεων στρατηγικού χαρακτήρα. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι συντηρητικές κυβερνήσεις είναι εκείνες που ξεκίνησαν στη δεκαετία του 1970 την κρατικοποίηση ιδιωτικών επιχειρήσεων, ενώ η ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών έμελλε τελικά να πέσει στους ώμους των σοσιαλιστικών κυβερνήσεων της δεκαετίας του 1990.

Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 η λύση στα αδιέξοδα αναζητήθηκε στην έντονα επεκτατική εισοδηματική, δημοσιονομική, συναλλαγματική και νομισματική πολιτική και την εντατικοποίηση της κρατικής παρέμβασης. Το αποτέλεσμα ήταν η καθήλωση των ρυθμών ανάπτυξης, ο υψηλός πληθωρισμός και η υπονόμευση του μηχανισμού κινήτρων και κυρώσεων της ελληνικής κοινωνίας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της ανάδειξης των «προβληματικών επιχειρήσεων» στην ελληνική βιομηχανία κατά τη δεκαετία του 1980 (για το θέμα αυτό, βλ. αναλυτικά Σακελλαρόπουλος Θ., *Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του ’80*, εκδ. Κριτική Αθήνα 1992). Στις αρχές της δεκαετίας του1990, όμως, τα πράγματα έφθασαν σε πλήρες τέλμα, γεγονός που πυροδότησε μια στροφή στην κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής. Η στροφή υπαγορεύθηκε σχεδόν αποκλειστικά από πραγματιστικούς παρά ιδεολογικούς υπολογισμούς: ήταν πλέον σαφές στους περισσότερους ότι η συνέχιση της ίδιας πολιτικής θα οδηγούσε σε αδιέξοδα την οικονομία. Το ζητούμενο ήταν πλέον η αποκατάσταση της μακροοικονομικής σταθερότητας, η απαγκίστρωση του κράτους από μια σειρά δραστηριοτήτων και η αντικατάσταση των θεσμών του διοικητικά ελεγχόμενου συστήματος. Τα παραπάνω συνεπάγονταν πλήρη αναμόρφωση της αρχιτεκτονικής του ελληνικού οικονομικού συστήματος. Στη διάρκεια της δεκαετίας του ΄90 λήφθηκαν σημαντικά μέτρα ανοίγματος ορισμένων τομέων της οικονομίας στον ανταγωνισμό και απαγκίστρωση του κράτους από το ρόλο του ιδιοκτήτη ή διαχειριστή επιχειρήσεων. Κυρίως, όμως, αποκαταστάθηκε η μακροοικονομική σταθερότητα στην οικονομία. Το εγχείρημα προωθήθηκε με όχημα τους όρους του Μάαστριχτ, που λειτούργησε ως ένας ιδανικός μηχανισμός αυτοδέσμευσης: επέβαλε την τήρηση κανόνων, καθιστούσε επιτακτική την επίτευξη στόχων και εξασφάλιζε ευρύτατη συναίνεση. (Βλ. Πατρώνης Β., *Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1974-2000: Εθνικοποιήσεις, Κρατική Παρέμβαση ή Οικονομία της Αγοράς;* (επιμ. Θ. Σακελλαρόπουλου), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Τόμος Β’, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2004, σελ. 165-181).

Οι ιδιωτικοποιήσεις αποτέλεσαν βασική συνιστώσα του προγράμματος διαρθρωτικών αλλαγών. Το πρόγραμμα ιδιωτικοποίησης περιέλαβε την αύξηση ορίου μετοχοποίησης σε στρατηγικής σημασίας ΔΕΚΟ (π.χ. ΟΤΕ, Ελληνικά Πετρέλαια), την είσοδο στρατηγικών επενδυτών σε εταιρείες κοινής ωφέλειας, την πλήρη ιδιωτικοποίηση κρατικών τραπεζών (π.χ. Ιονική Τράπεζα, Μακεδονίας-Θράκης, Κρήτης, Κεντρικής Ελλάδος), την πλήρη ιδιωτικοποίηση μη-στρατηγικών δημοσίων επιχειρήσεων (π.χ. Καταστήματα Αφορολογήτων Ειδών), καθώς και την πώληση των προβληματικών επιχειρήσεων που είχαν περιέλθει στον ΟΑΕ. Επιδιώχθηκε επίσης η ευρύτερη δυνατή ιδιωτική χρηματοδότηση δημοσίων υποδομών, τόσο εθνικής όσο και τοπικής κλίμακας με αποφυγή επιβάρυνσης δημοσίου χρέους από εγγυήσεις και δανεισμό. Άλλωστε, ο περιορισμός της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και η αντικατάσταση του διοικητικά ελεγχόμενου συστήματος επιβαλλόταν από την ανάγκη προσαρμογής στο νέο περιβάλλον και επισπεύδονταν από την πίεση των οδηγιών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Αυτά δρομολόγησαν μια σειρά διαρθρωτικών και θεσμικών αλλαγών, όπως ο περιορισμός της έκτασης της κρατικής ιδιοκτησίας μέσω ιδιωτικοποιήσεων ή μετοχοποιήσεων και το άνοιγμα στον ανταγωνισμό.

9.9.2 Καθήλωση της Βιομηχανίας - Προβάδισμα των Υπηρεσιών

Η «ατμομηχανή» της ανάπτυξης της 20ετίας 1953-73, όπως επισημάναμε, ήταν ο ευρύτερος βιομηχανικός τομέας και ειδικά η μεταποιητική βιομηχανία. Οι όροι αντιστράφηκαν στη περίοδο μετά το 1974. Η ανατίμηση του πετρελαίου και η επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης της παγκόσμιας οικονομίας έπληξαν κύρια τους ενεργοβόρους κλάδους της «βαριάς βιομηχανίας», που μέχρι τότε ήταν η αιχμή του δόρατος της οικονομίας. Το πρόβλημα αυτό ήλθε να προστεθεί στις άλλες αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανίας: επικέντρωση σε χαμηλής ποιότητας και τεχνολογίας προϊόντα, με μέτριες προοπτικές αύξησης της ζήτησης για αυτά, κυριαρχία κλάδων έντασης εργασίας ή πρώτων υλών, εγκλωβισμός στην εγχώρια αγορά. «*Η εξέλιξη της μεταποιητικής παραγωγής ήταν μια παραλλαγή της εξέλιξης του ΑΕΠ. Μεταξύ 1974 και 1980, οι ρυθμοί ανόδου της βιομηχανίας σημείωσαν επιβράδυνση. Τη δεκαετία του '80, η βιομηχανία μπήκε σε φάση πλήρους στασιμότητας, που διήρκησε μέχρι το 1998 και για μεγάλο διάστημα συμπαρέσυρε το σύνολο της οικονομίας. Τέλος, η μεταποίηση ήταν ο τομέας του οποίου η κερδοφορία δέχτηκε τη μεγαλύτερη πίεση. Η κρίση κερδοφορίας και υποχρέωσης άρχισε να ξεπερνιέται στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 και τη δεκαετία του '90 η βελτίωση σταθεροποιήθηκε. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιχειρήσεις που άντεξαν την κρίση του πρώτου μισού της δεκαετίας του '80 και τη μείωση της προστασίας από τον ξένο ανταγωνισμό βγήκαν ενδυναμωμένες. Έντονα φαινόμενα δυϊσμού παρατηρήθηκαν σε πολλούς κλάδους της βιομηχανίας: ορισμένες επιχειρήσεις επέδειξαν έντονο δυναμισμό, εκσυγχρόνισαν τον εξοπλισμό τους και έγιναν διεθνώς ανταγωνιστικές ενώ άλλες μάλλον παρέπαιαν*». Βλ. Ιορδάνογλου Χρ., «Η οικονομία 1974-100…όπ.πρ., σελ. 70-71.

Οι παρατεινόμενοι μηδενικοί ρυθμοί ανάπτυξης της μεταποίησης ως συνόλου, υποκρύπτουν και άλλες διαφοροποιήσεις στο «εσωτερικό» του τομέα. Ορισμένοι κλάδοι όπως η υφαντουργία και το ένδυμα, ήταν περίπου αναπόφευκτο να συρρικνώνονται. Ορισμένοι άλλοι κλάδοι, με επικεφαλής τον κλάδο των τροφίμων, αναπτύσσονταν εξισορροπώντας την υποχώρηση των λοιπών κλάδων. Το γεγονός, βέβαια, ήταν ότι η μεταποιητική παραγωγή ως σύνολο παρέμεινε περίπου στάσιμη για μια 20ετία. Το αποτέλεσμα ήταν η μείωση του ποσοστού της μεταποιητικής βιομηχανίας από άνω του 20% του ΑΕΠ, που ήταν το 1973, μόλις στο 12% το 2000. Παρομοίως, το αποτέλεσμα της καθήλωσης των ρυθμών ανάπτυξης του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα ήταν η πτώση του μεριδίου του στο ΑΕΠ: στα μέσα της δεκαετίας του '70, το ποσοστό του αντιπροσώπευε το 33% του ΑΕΠ. Το 2000, το ποσοστό του τομέα είχα μειωθεί στο 22%. Το μερίδιο που έχασε ο βιομηχανικός τομέας το κέρδισε ο τομέας των υπηρεσιών. Στα μέσα της δεκαετίας του '70, οι υπηρεσίες αντιπροσώπευαν περίπου το 50% του ΑΕΠ. Το 2000, το ποσοστό του είχε πλησιάσει στο 70% του εθνικού προϊόντος, με αυξητικές τάσεις. Από το 1980 και εντεύθεν, οι υπηρεσίες είναι ο μόνος συστηματικά αναπτυσσόμενος τομέας της οικονομίας και ο μόνος που δημιουργεί νέες θέσεις απασχόλησης. Στην ανάπτυξη του συνέβαλαν οι κλάδοι του τουρισμού, των επικοινωνιών-μεταφορών, οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και ο τομέας του εμπορίου. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού κλάδου, του ναυτιλιακού κλάδου καθώς και αυτού των τηλεπικοινωνιών, μετά την απελευθέρωσή τους, στις αρχές της δεκαετίας του '90.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Αντωνοπούλου Σ. Ν., *Ο Μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας και το Οικιστικό Φαινόμενο, 1950-80,* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991.

Αργείτης Γ., *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και οικονομική προσαρμογή. Η περίπτωση της Ελλάδας,* εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.

Αρσένης Γ., *Πολιτική Κατάθεση*, Αθήνα 1987.

Βαρβαρέσος Κ., *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος,* εκδ. Σαββάλα, Αθήνα, 2002.

Βεργόπουλος Κ., *Η Από-ανάπτυξη σήμερα;*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1986.

Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

Close D., Ελλάδα 1945-2004. *Πολιτική, κοινωνία, οικονομία, εκδ. Θύραθεν*, Αθήνα 2006.

Δρακάτος, Κ. Γ., *Ο μεγάλος κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας. 1945-95*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1997.

Ζολώτας Ξενοφ., *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξις*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήναι 1964.

Ιορδάνογλου Χρ., «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 9ος Αθήνα 2003, σελ. 59-86.

Ιορδάνογλου Χρ., «Η οικονομία 1974-2000. Επιβράδυνση-Στασιμότητα-Ανάκαμψη», στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 10ος Αθήνα 2003, σελ. 65-100.

Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944 – 2000*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.

Καλογήρου Γ.-Λυμπεράκη Α., «Μετατοπίσεις στο αβέβαιο σύνορο δημόσιου-ιδιωτικού. Σκέψεις με αφορμή τη βιομηχανική πολιτική στην Ελλάδα μετά το 1974» στο *Όρια και σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1996, σελ. 225-240.

Καραμπελιάς, Γ., *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1998)*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1989.

Καράγιωργας Σ., «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής Δικτατορίας», στο Παπασπηλιόπουλος Σπ. (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, σελ. 17-34.

Κιούκιας, Δ.Κ., *Η Οργάνωση των Συμφερόντων στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1994.

Λουλούδης, Λ., «Οι Πολιτικές Οψεις του Κρατικού Παρεμβατισμού στην Ελληνική Γεωργία». Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 1995, 6, σελ. 121-146.

Λουλούδης Λ. - Μαραβέγιας Ν. «Οι Αγρότες και η Αγροτική Πολιτική στην Ελλάδα από την Είσοδο της χώρας στην Ε.Ε.» στο Λουλούδης Λ. – Κασίμης Χ. (επιμ) *Αγροτική Ελλάδα: Εύθραυστες Δομές και Νέες Πραγματικότητες*, εκδ. Πλέθρο, Αθήνα 1998

Μελετόπουλος Μ., *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000.

Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.

Πανταζίδης Σ., *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002.

Παντελάκης Ν. Σ., *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας*, Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991

Papadopoulos A.G. and Patronis V., "The Crisis of Greek Cooperatives in the Context of the Globalization Process". Journal of Rural Cooperation, 1997, 25(2):127-138.

Πατρώνης Β., *Κράτος και Συνεταιρισμοί στη Μεταπολίτευση (1974-1998)*, στα Πρακτικά του 7ου Επιστημονικού Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, *Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2000, σελ. 749-764.

Πατρώνης Β., "Κράτος και Οικονομική Πολιτική στη Μεταπολίτευση: Αντιπαραθέσεις σχετικά με τα όρια επέκτασης του Δημόσιου τομέα" στα Πρακτικά του 8ου Επιστημονικού Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2002, σελ. 430-442.

Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., Κρατικοποήσεις *και Αποκρατικοποιήσεις στην ελληνική οικονομία, 1974-2000*, στον Τιμητικό Τόμο Καθηγητή Α. Λάζαρη, Πανεπιστήμιο Πειραιά 2003, Τόμος Β', σελ. 515-538.

Πατρώνης, Β., «Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1974-2000: Εθνικοποιήσεις, Κρατική Παρέμβαση ή Οικονομία της Αγοράς;» στο (επιμ. Θ. Σακελλαρόπουλου), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Τόμος Β', εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2004, σελ. 165-181.

Πατρώνης Β. - Λιαργκόβας Π., «Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967-1974: ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης,* τεύχος 23, Απρίλιος 2004, σελ. 107-137.

Παυλόπουλος Π., *Το Μέγεθος και η Δυναμική του Τουριστικού Τομέα*, Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων, Αθήνα 1999

Πεσμαζόγλου Ι., *Η Σύνδεσις της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείον Μελετών, Αθήναι 1962.

Porter P., *Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2006.

Σακελλαρόπουλος Θ., *Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, εκδ. Κριτική Αθήνα 1992.

Σακελλαρόπουλος, Θ., «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της», στο Σακελλαρόπουλος, Θ., (επιμ.) *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα.* Τόμος Α', εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα 1992, σελ. 107-130.

Στασινόπουλος, Γ., *Η ρητορική της ανάπτυξης: οικονομικές ιδέες και οικονομική πολιτική την περίοδο της ανασυγκρότησης*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2010.

Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος 1928-1978*, Αθήνα 1978.

Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007.

Χαραλάμπης Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985.

Χεκίμογλου Ευ., «Τα οικονομικά της μεγάλης αυταπάτης», Ε-Ιστορικά, ένθετο της εφ. Ελευθεροτυπία, *21η Απριλίου. Έργα, Ημέρες, Συνέπειες*, τεύχος 79, 19 Απριλίου 2001, σελ. 29-32.